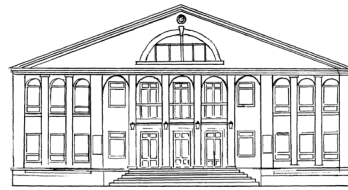

Держава та регіони

Серія: ПРАВО
2023 р., № 3 (81)

Науково-виробничий журнал

виходить щоквартально

Голова редакційної ради: **О. В. Покатаєва**,
доктор юридичних наук, доктор економічних наук,
професор

Головний редактор:

П. С. Покатаєв, доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління,
професор, перший проректор, Класичний приватний університет

Редакційна колегія:

О. Ю. Синявська, доктор юридичних наук, професор, Харківський
національний університет внутрішніх справ

А. М. Апаров, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права
та методи викладання правознавства, Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

М. М. Бліхар, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційно-
го та міжнародного права, Національний університет «Львівська політехніка»

М. Л. Шелухін, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права
та публічного адміністрування, Маріупольський державний університет

А. В. Хрідочкін, доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний
університет

Г. О. Блінова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністра-
тивного права, процесу та адміністративної діяльності факультету підготовки
фахівців для підрозділів превентивної діяльності, Дніпропетровський держав-
ний університет внутрішніх справ

Szabó Andrea (Сабо Андреа), доктор наук, професор, завідувач кафедри
митної та фінансової діяльності факультету правоохоронної діяльності,
Університет публічної служби (Угорська Республіка)

Л. Г. Удовика, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії
і теорії держави та права, Запорізький національний університет

О. П. Гетманець, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри
правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6,
Харківський національний університет внутрішніх справ

В. В. Шаблістий, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри
кримінального права та кримінології факультету підготовки фахівців для
органів досудового розслідування, Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ

П. В. Хряпінський, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
публічного права Інституту гуманітарних та соціальних наук, Національний
технічний університет «Дніпровська політехніка»

Відповідальний редактор: С. В. Белькова

Редактори: С. В. Старкова

Технічний редактор: А. С. Лаптева

Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

ISSN 1813-338X

Журнал включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з юридичних наук (спеціальності: 081. Право,
293. Міжнародне право) відповідно до Наказу
МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1).

Журнал включено до міжнародної
наукометричної бази Index Copernicus
International (Республіка Польща)

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 14176-3147 ПР від 24.04.2008 р.

**Видавництво та друк – Видавничий дім
«Гельветика»**

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Журнал ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
30 серпня 2023 р., протокол № 1

Усі права захищені. Повний або частковий передрук
і переклади дозволено лише за згодою автора
і редакції. При передрукуванні обов'язкове посилання
на видання: Держава та регіони. Серія: ПРАВО. –
2023. – № 3 (81).

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату
за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефон: (0612) 220-58-42, +38 050-810-87-82
Телефон/факс: (0612) 63-99-73.

Здано до набору 14.08.2023.

Підписано до друку 31.08.2023.

Формат 60×84/8. Ризографія. Тираж 300 рр.
Замовлення № 0923/567.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>В. П. Бойко</i> ЗАСАДИ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПРАВОСУДДІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА.....	6
<i>О. Г. Ганжа</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗНАЙОМІ ПРАВОВІ ЯВИЩА.....	11
<i>Т. В. Михайліна, Б. В. Довгань</i> ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ АВТОМАТИЗОВАНОГО ОБЛІКУ ГЕНЕТИЧНИХ ДАНИХ ЛЮДИНИ.....	21

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

<i>А. С. Бугаєць</i> ТЕОРЕТИЧНО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ФРАУДАТОРНИХ ПРАВочИНІВ.....	27
<i>Ю. С. Павлова</i> КЛАСИФІКАЦІЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	32
<i>Л. О. Панькова, С. О. Корнійчук</i> ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗАЗНАЧЕНЬ В УКРАЇНІ.....	37
<i>В. В. Породько</i> ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	42

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

<i>В. В. Картавих</i> ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ МЕДІАЦІЇ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ.....	48
<i>М. О. Пижова</i> ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	54

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

<i>А. М. Анохін</i> ОСНОВНІ ПРАВИЛА ТА ПРИНЦИПИ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. 124 КУПАП.....	59
<i>В. М. Бігун</i> ПРАВОВЕ ПІДґРУНТЯ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	67
<i>С. Р. Карпенко</i> ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОВНОВАЖЕНЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В СТРУКТУРІ СИСТЕМИ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ.....	75
<i>О. В. Мащенко, Д. С. Пужай-Черета</i> ВИКОНАННЯ ПОДАТКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЗІ СПЛАТИ РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	83
<i>О. Л. Олешко</i> ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОДАТКОВОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	92
<i>М. S. Utkina</i> FOREIGN EXPERIENCE OF ORGANISING STATE FINANCIAL MONITORING.....	99
<i>Е. О. Юрков</i> ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	105

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

<i>О. О. Дудоров, Д. В. Каменський</i> КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ВОДНОЇ ФАУНИ В США: АКТУАЛЬНИЙ ДОСВІД.....	111
<i>Е. Г. Стوماتов</i> КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (НА ПРИКЛАДІ СТ. 267 КК).....	119

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

<i>І. А. Федчак</i> ОСНОВНІ ПРАКТИЧНІ КОМПОНЕНТИ МОДЕЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ, ОРІЄНТОВАНОЇ НА ПОТРЕБИ ГРОМАД (COMMUNITY POLICING).....	128
<i>О. С. Химченко</i> УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У ЗАБЕЗПЕЧЕНІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ.....	135

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Л. В. Заболотна</i> ПРАВО НА ОСВІТУ У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА.....	142
<i>К. М. Карпова</i> ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ.....	148
<i>О. О. Сімоненко</i> ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ УКРАЇНО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИН.....	154

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

<i>І. С. Пирого</i> СТАНДАРТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ: НЕЗАЛЕЖНА СУДОВА ВЛАДА.....	160
<i>Ю. В. Жовтан</i> ДОСТУП ДО МАТЕРІАЛІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ, ЯКЕ МІСТИТЬ ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ДЕРЖАВНУ ТАЄМНИЦЮ.....	166
<i>Є. А. Аверіна</i> ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ ТА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	173
<i>Д. В. Лісніченко</i> ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ДОСТУПУ ПОТЕРПІЛОГО ДО МАТЕРІАЛІВ СТОРОНИ ЗАХИСТУ В РАМКАХ ВІДКРИТТЯ СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	178
<i>М. Д. Ждан</i> СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОЗНАКИ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ТРУДОВИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.....	183

<i>L. M. Deshko</i> THE RIGHT TO EDUCATION OF THE INDIGENOUS PEOPLES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DEOCCUPATION AND REINTEGRATION OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA AND THE CITY OF SEVASTOPOL.....	189
<i>A. В. Омельченко, Л. О. Кожура</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	195
<i>Ю. В. Цуркан-Сайфуліна</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК НАЙВАЖЛИВІШОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ КАТЕГОРІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	200
<i>Зубайр Ахмад</i> СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ВІД ТЕХНОГЕННИХ КАТАСТРОФ.....	205
<i>О. О. Торбас, А. А. Ренкас</i> ЩОДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	210
<i>О. Л. Соколенко</i> БОРЬБА З КОРУПЦІЄЮ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	217
<i>І. В. Патерило</i> ЕФЕКТИВНІСТЬ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ЗАХОДІВ У ВИЩІЙ ОСВІТІ: ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ.....	222
<i>Н. О. Максименцева</i> ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА БОРЬБУ З КОРУПЦІЄЮ.....	229
<i>Д. О. Беззубов, Д. С. Боагих</i> ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В СФЕРІ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ.....	233
<i>О. С. Яра</i> ДОКТРИНАЛЬНЕ, ПРАВОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ.....	239
<i>І. Є. Підберезних</i> ЧИННИКИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....	239
<i>О. І. Сафончик</i> ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	249
<i>Ю. М. Ольшевська</i> ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	249
<i>А. О. Винник</i> ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ КОЛОБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	260
<i>Ю. В. Тринчук</i> РОЛЬ ПРОФІЛАКТИКИ В СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ В УКРАЇНІ.....	266
<i>Ye. D. Streltsova</i> INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND LEGAL STATUS.....	272
<i>В. В. Нікітін, Ю. Л. Юринець, Л. М. Белкін, М. Л. Белкін</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ В КОНТЕКСТІ ГАРАНТІЙ ЇХ НЕДОТОРКАНОСТІ.....	280
<i>А. В. Петровський, Д. К. Большаков, В. Г. Тіхонова</i> ВИТРАТИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	289
<i>О. В. Кубарева, А. К. Большакова</i> ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ У ПІДГОТОВЧОМУ СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	295
<i>І. В. Посудевський</i> ВІКТИМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖЕРТВ ВІДНОСНО ЯКИХ ВЧИНЯЮТЬСЯ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ ІНОЗЕМЦЯМИ У СКЛАДІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП В УКРАЇНІ.....	302
<i>О. В. Лахова</i> ВИЩА ЮРИДИЧНА ОСВІТА: НОВЕЛИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	309
<i>Є. А. Кобрусєва</i> ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСОБИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО БОРЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В ВИЩІЙ ОСВІТІ.....	315
<i>О. М. Берназ-Лукавецька</i> АНАЛІЗ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	320
<i>В. К. Матвійчук, В. В. Тильчик</i> ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ «СУБ'ЄКТІВ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ»: ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	325
<i>А. В. Савінова</i> ОЗНАКИ ПОДАТКОВИХ ПІЛЪГ.....	332
<i>Д. О. Колодін</i> ЩОДО СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	341
<i>С. В. Холявка</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРІВ ПРО СТВОРЕННЯ ІННОВАЦІЙ.....	346
<i>О. О. Козлов</i> РОЛЬ РАД АДВОКАТІВ РЕГІОНУ У РЕАЛІЗАЦІЇ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	353
<i>О. І. Мандзюк</i> КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ОПОДАТКУВАННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ, ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА В УКРАЇНІ.....	358
<i>А. В. Ходирєва</i> ПИТАННЯ КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІДУЦІАРНИХ (ТРАСТОВИХ) ВІДНОСИН.....	365
<i>Є. С. Назимко, Т. І. Пономарьова</i> КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ВТРУЧАННЮ В ДІЯЛЬНІСТЬ СТОРІН КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ІЗ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НАСИЛЬНИЦЬКО-МАЙНОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ.....	371
<i>С. В. Ківалов</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДУ ДО ДЕТЕРМІНАЦІЇ ДжЕРЕЛ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА.....	376
<i>А. Б. Медвідь</i> КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЇ.....	382
<i>Є. С. Назимко, М. М. Клемпарський, Г. С. Буга</i> ГРОМАДСЬКІ ОБГОВОРЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	388
<i>Н. С. Василевська</i> НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ТАЄМНИЦЮ ПРО СТАН ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ.....	394
<i>Н. Ю. Цибульник</i> ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ДЛЯ СТІЙКОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДОВИХ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	400
<i>В. В. Діденко</i> ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КЛЮЧОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	405
<i>Т. В. Волошанівська</i> ТИПОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	411

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<i>Boiko V. P.</i> PRINCIPLES OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE JUSTICE OF THE LEGAL STATE OF UKRAINE.....	6
<i>Hanzha O. H.</i> THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PRINCIPLES OF JUSTICE AND THE RULE OF LAW: A NEW PERSPECTIVE ON FAMILIAR LEGAL PHENOMENA.....	11
<i>Mikhailina T. V., Dovhan B. V.</i> PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF HUMAN GENETIC DATA AUTOMATED ACCOUNTING.....	21

CIVIL LAW AND PROCEDURE; FAMILY LAW

<i>Buhaiets A. S.</i> THEORETICAL AND DOCTRINE APPROACHES REGARDING FRAUDULENT OFFENSES.....	27
<i>Pavlova Yu. S.</i> CLASSIFICATION OF DIGITAL EVIDENCE: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....	32
<i>Pankova L. O., Korniiuchuk S. O.</i> THE RIGHT TO USE A GEOGRAPHICAL INDICATION BY BUSINESS ENTITIES.....	37
<i>Porodko V. V.</i> PROBLEMS OF REALIZATION OF THE RIGHT OF OWNERSHIP OF HOUSING IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	42

EMPLOYMENT LAW; SOCIAL SECURITY LAW

<i>Kartavykh V. V.</i> SOME ISSUES OF STRUCTURAL ANALYSIS OF MEDIATION IN LABOUR RELATIONS.....	48
<i>Pyzhova M. O.</i> PECULIARITIES OF LABOUR MOBILITY OF EMPLOYEES UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	54

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

<i>Anokhin A. M.</i> BASIC RULES AND PRINCIPLES OF PROCEEDINGS IN CASES ABOUT ADMINISTRATIVE OFFENSES PROVIDED FOR BY ART. 124 OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES.....	59
<i>Bigun V. M.</i> THE LEGAL BASIS OF MEDIA ACTIVITY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF ENSURING INFORMATION SECURITY IN THE CONDITIONS OF HYBRID WARFARE.....	67
<i>Karpenko S. R.</i> TO CHARACTERIZE THE POWERS OF HIGHER STATE AUTHORITIES IN THE STRUCTURE OF THE SYSTEM OF SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN UKRAINE.....	75
<i>Mashchenko O. V., Puzhai-Chereda D. S.</i> FULFILLMENT OF TAX OBLIGATIONS TO PAY RENT FOR THE SPECIAL USE OF WATER DURING WARTIME.....	83
<i>Oleshko O. L.</i> THE OBJECTIVE SIDE OF THE TAX OFFENSE.....	92
<i>Utkina M. S.</i> FOREIGN EXPERIENCE OF ORGANISING STATE FINANCIAL MONITORING.....	99
<i>Yurkov E. O.</i> EUROPEAN STANDARDS OF ADMINISTRATIVE JURISDICTION AS A PREREQUISITE FOR THE FULL FUNCTIONING OF THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE.....	105

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

<i>Dudorov O. O., Kamensky D. V.</i> CRIMINAL LAW PROTECTION OF AQUATIC FAUNA IN THE USA: ACTUAL EXPERIENCE.....	111
<i>Stomatov E. H.</i> CRIMINAL LAW PROTECTION OF CONFIDENTIAL INFORMATION UNDER THE POLISH PENAL CODE (ON THE EXAMPLE OF ARTICLE 267 OF THE PENAL CODE).....	119

CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC ANALYSIS

<i>Fedchak I. A.</i> THE MAIN PRACTICAL COMPONENTS OF THE MODEL OF POLICE ACTIVITY ORIENTED TO THE NEEDS OF COMMUNITIES (COMMUNITY POLICING).....	128
<i>Khymchenko O. S.</i> PARTICIPATION OF THE PROSECUTOR IN ENSURING THE EFFICIENCY OF THE PRE-JUDICIAL INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMES.....	135

INTERNATIONAL LAW

<i>Zabolotna L. V.</i> THE RIGHT TO EDUCATION IN THE FRENCH REPUBLIC: THEORY AND PRACTICE.....	142
<i>Karpova K. M.</i> LEGAL ASPECTS OF THE LIMITATION OF THE RIGHT TO LEGAL ASSISTANCE.....	148
<i>Simonenko O. O.</i> DOMESTIC AND FOREIGN POLITICAL INDICATORS IN UKRAINIAN-IRANIAN RELATION.....	154

TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

<i>Pyroha I. S.</i> STANDARDS OF INTERNATIONAL JUSTICE: INDEPENDENT JUDICIARY.....	160
<i>Zhovtan Yu. V.</i> ACCESS TO MATERIALS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS, WHICH CONTAIN INFORMATION CONSTITUTING A STATE SECRET.....	166
<i>Averina E. A.</i> THE APPLICATION OF THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES AND INTERNATIONAL TREATIES IN THE SYSTEM OF LEGAL REGULATION OF NOTARIAL ACTIVITY.....	173
<i>Lisnichenko D. V.</i> ON THE OPTION OF THE VICTIM'S ACCESS TO THE MATERIALS OF THE DEFENSE PARTY WITHIN THE DISCLOSURE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION MATERIALS BY THE PARTIES TO CRIMINAL PROCEEDINGS.....	178

<i>Zhdan M. D.</i> SOCIAL AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF PERSONS COMMITTING CRIMINAL OFFENSES AGAINST LABOR RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND THE CITIZEN.....	183
<i>Deshko L. M.</i> THE RIGHT TO EDUCATION OF THE INDIGENOUS PEOPLES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DEOCCUPATION AND REINTEGRATION OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA AND THE CITY OF SEVASTOPOL.....	189
<i>Omelchenko A. V., Kozhura L. O.</i> ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF NOTARIAL ACTIVITY IN UKRAINE.....	195
<i>Tsurkan-Saifulina Yu. V.</i> ENFORCEMENT OF HUMAN RIGHTS AS THE MOST IMPORTANT CONSTITUTIONAL CATEGORY UNDER MARTIAL LAW... ..	200
<i>Zubair Akhmad</i> ESTABLISHMENT OF THE INSTITUTION OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF PROTECTION AGAINST MAN-MADE DISASTERS.....	205
<i>Torbas O. O., Renkas A. A.</i> THE ESSENCE OF THE CONCEPT "NOTICE OF SUSPICION" IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	210
<i>Sokolenko O. L.</i> FIGHTING CORRUPTION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	217
<i>Paterylo I. V.</i> EFFICIENCY OF ANTI-CORRUPTION MEASURES IN HIGHER EDUCATION: EXPERIENCE AND CHALLENGES.....	222
<i>Maksimantseva N. O.</i> PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE AND THEIR IMPACT ON THE FIGHT AGAINST CORRUPTION.....	229
<i>Bezzubov D. O., Bohatykh D. S.</i> ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ENSURING STATE COERCION IN THE FIELD OF TAXES AND FEES.....	233
<i>Yara O. S.</i> DOCTRINAL, LEGAL AND ORGANIZATIONAL SUPPORT OF ACADEMIC INTEGRITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINE.....	239
<i>Pidbereznykh I. Ye.</i> FACTORS OF LEGAL SUPPORT OF ACADEMIC INTEGRITY IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY ISSUES IN UKRAINE... ..	245
<i>Safonchuk O. I.</i> CERTAIN ASPECTS OF EXERCISING THE RIGHT TO COMMUNAL PROPERTY UNDER THE CIVIL LAW OF UKRAINE.....	249
<i>Olshavska Yu. M.</i> LEGAL RESPONSIBILITY OF CIVIL SERVANTS: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT.....	249
<i>Vynnyk A. O.</i> CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE COLLABORATIVE ACTIVITY: CHALLENGES OF THE PRESENT AND THE POST-WAR PERIOD. ..	260
<i>Trynchuk Yu.</i> THE ROLE OF PREVENTION IN THE SYSTEM OF PREVENTIVE MEASURES OFFENSES IN THE FIELD OF TAXES AND FEES IN UKRAINE.....	266
<i>Streltsova Ye. D.</i> INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND LEGAL STATUS.....	272
<i>Nikitin V. V., Yurynets Yu. L., Bielkin L. M., Bielkin M. L.</i> ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF JUDGES IN THE CONTEXT OF GUARANTEES OF THEIR INVIOABILITY.....	280
<i>Petrovskiy A. V., Bolshakov D. K., Tikhonova V. H.</i> COSTS OF PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLES OF CIVIL PROCEEDINGS.....	289
<i>Kubarieva O. V., Bolshakova A. K.</i> CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS BY THE COURT IN THE PREPARATORY COURT SESSION IN CONNECTION WITH THE EXPIRATION OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION PERIOD.....	295
<i>Posudevskiy I. V.</i> VICTIMOLOGY CHARACTERISTICS OF VICTIMS REGARDING SELFISH-VIOLENT CRIMES COMMITTED BY FOREIGNERS AS PART OF ORGANIZED GROUPS IN UKRAINE.....	302
<i>Lakhova O. V.</i> HIGHER LEGAL EDUCATION: NOVELTIES IN PUBLIC ADMINISTRATION.....	309
<i>Kobrusieva Ye. A.</i> LEGISLATIVE MEANS OF STATE POLICY TO COMBAT CORRUPTION IN HIGHER EDUCATION.....	315
<i>Bernaz-Lukavetska O. M.</i> ANALYSIS OF CONTRACTS IN THE ENERGY FIELD: UKRAINIAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	320
<i>Matviichuk V. K., Tylychuk V. V.</i> CONCEPT, ESSENCE AND CONTENT OF "SUBJECTS OF CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES": A THEORETICAL STUDY.....	325
<i>Savinova A. V.</i> SIGNS OF TAX BENEFITS.....	332
<i>Kolodin D. O.</i> CONCERNING THE SUBJECT COMPOSITION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ELECTORAL SYSTEM OF UKRAINE.....	341
<i>Kholyavka S. V.</i> PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF CONTRACTS ON THE CREATION OF INNOVATIONS.....	346
<i>Kozlov O. O.</i> THE ROLE OF REGIONAL BAR COUNCILS IN THE IMPLEMENTATION OF GUARANTEES OF ADVOCATE ACTIVITY.....	353
<i>Mandziuk O. I.</i> COMPARATIVE ANALYSIS OF TAXATION OF INDIVIDUALS IN CENTRAL EUROPE, NORTH AMERICA AND UKRAINE.....	358
<i>Khodyrieva A. V.</i> ISSUES OF CONFLICT REGULATION OF FIDUCIARY (TRUST) RELATIONS.....	365
<i>Nazymko Ye. S., Ponomarova T. I.</i> CRIMINAL PROCEDURE MEANS OF COUNTERACTING INTERFERENCE WITH THE ACTIVITIES OF THE PARTIES TO CRIMINAL PROCEEDINGS TO INVESTIGATE VIOLENT PROPERTY OFFENSES.....	371
<i>Kivalov S. V.</i> TRANSFORMATION OF THE APPROACH TO THE DETERMINATION OF THE SOURCES OF ADMINISTRATIVE LAW.....	376
<i>Medvid A. B.</i> CONSTITUTIONAL CONTROL AS A MECHANISM FOR ENSURING THE LEGAL STABILITY OF THE CONSTITUTION.....	382
<i>Nazymko Ye. S., Klemparskyi M. M., Buha H. S.</i> PUBLIC DISCUSSIONS UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	388
<i>Vasylevska N. S.</i> LEGAL PROTECTION OF THE RIGHT TO HEALTH INFORMATION PRIVACY IN UKRAINE.....	394
<i>Tsybulnyk N. Yu.</i> WAYS OF IMPROVING THE REGULATORY AND LEGAL BASE FOR THE SUSTAINABLE FUNCTIONING OF COMPONENTS OF THE STATE SECURITY SECTOR.....	400
<i>Didenko V. V.</i> TO CHARACTERIZE THE KEY ELEMENTS OF PROFESSIONAL TRAINING OF EMPLOYEES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	405
<i>Voloshanivska T. V.</i> TYPOLOGY OF MINORS WHO COMMIT CRIMINAL OFFENSES.....	411

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.56:35

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.1>**В. П. Бойко**

кандидат юридичних наук,
здобувач наукового ступеня доктора юридичних наук
Науково-дослідного інституту публічного права
<http://orcid.org/0000-0002-3505-4530>

ЗАСАДИ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПРАВОСУДДІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

В статті розкрито засади правосвідомості у правосудді правової держави Україна, як форм суспільної свідомості суддів, прокурорів, адвокатів, суб'єктів публічної адміністрації та учасників судових процесів, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій на місце і роль судової влади в правій матерії сучасної держави. Доведено, що право не може існувати без належної правосвідомості учасників правових відносин, адже вони виникають виключно між дієздатними людьми. Підкреслено, що правосвідомість суддів не завжди є зразком правової поведінки, адже трапляються факти корупції та негідної поведінки суддів поза здійсненням правосуддя. Хоча такі випадки є рідкими, однак вони є не припустимими, адже суспільство дуже боляче на правильно, що жорстко реагує на них. З'ясовано, що групова правосвідомість посадових осіб публічної адміністрації в деяких випадках є не належною, адже у значній їх кількості серед них існує ієрархічно пов'язана хибним відомчим інтересом групова порука щодо не виконання добровільно судових рішень, які їм не подобаються. Що призводить до того, що під різними приводами не відновлюють вчасно, порушені права і законні інтереси громадян, понижують авторитет не тільки правосуддя, однак й правової держави в цілому. Узагальнено, що правосвідомість сучасних суддів формується під впливом справедливого громадського, зокрема професійного медійного тиску на тих представників Феміди, які здійснюють негативні вчинки у побуті та приймають явно суперечливі рішення. Доступна та патріотична професійна юридична освіта в Україні, участь суб'єктів громадянського суспільства при здійсненні перевірки претендентів на посаду судів на добросовісність, професійна діяльність суб'єктів запобігання корупції дають підстави стверджувати що суддівський корпус оновлюється юристами з належним рівнем правосвідомості. Зроблено висновок, що до негативних засад формування правосвідомості суддів слід віднести продовження намагань можновладців від виконавчої влади впливати на процес відбору та призначення суддів, впливати на них, при прийнятті рішень.

Ключові слова: держава, етика, корупція, право, правосвідомість, правосуддя, суддя.

Актуальність теми. Європейські цінності за повноцінне панування яких бореться українське суспільство не можливо досягти без належної правосвідомості громадян. Її високий рівень дає можливість врегульовувати складні соціальні ситуації за допомогою мінімального публічного втручання, шляхом взаємних компромісів та поваги один до одного та до права суб'єктів суспільних відносин.

Окрему студію щодо аналізованої категорії належить правосвідомості правосуддя. Адже саме у правосудді, як вершині природничої

та формальної юриспруденції значення правосвідомості прослідковуються найбільш яскраво. В ній існують в цілому позитивні тенденції, зростає правосвідомість учасників судового процесу, в першу чергу адвокатів, посилюється прозорість щодо відбору суддів, що має призвести до наповнення суддівського добросовісними професіоналами. Разом з тим, в аналізованій сфері існують й певні, як теоретичні так й практичні не відповідності. Найбільш негативним з яких є продовження намагань певних чиновників від законодавчої та виконавчої влади ігнору-

вали судові рішення. Отже, виявлення та виробленню пропозицій щодо їх мінімізації буде присвячена аналізована стаття.

Зв'язок теми із сучасними дослідженнями. До викликів засад правосвідомості в правосудді в правовій державі Україна звертали увагу вчені В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Бачеріков, В. Бевзенко, В. Галунько, Л. Глущенко, О. Дубенко, А. Іванищук, В. Кравчук, О. Кузьменко, Р. Кузьмін, О. Мурашиш, С. Потапенко, А. Руденко, Я. Рябченко, М. Сорока, С. Стеценко, О. Умнова, Е. Швед, Н. Шевцова, О. Яцун та ін. Проте, не належна правосвідомість певних категорій осіб, в першу чергу чиновників, недостатньо приділена увага цій проблемі в юридичній літературі й обґрунтовують актуальність дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі філософії та теорії права, теорії адміністративного права, діючого норм законодавства розкрити певні аспекти засад правосвідомості в правосудді в правовій державі Україна.

Викладення основних положень. Право не може існувати без правосвідомості учасників правових відносин, адже вони виникають виключно між дієздатними людьми. Правосвідомість перебуває на належному рівні, якщо люди визнають право. Визнання права полягає в тому, що людина, зрозумівши його об'єктивний зміст і значення, добровільно ставить собі за обов'язок дотримання його вимог[1]. Наприклад, коли учасники судового процесу не за страху покарання а добровільно в силу внутрішнього переконання дотримуються встановленого порядку в залі судового засідання при здійсненні судового процесу.

В теорії права правосвідомість розкривається, як форма суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. На думку професора О. Мурашина, специфічною рисою правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що роль останньої не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. Тією чи іншою мірою вона наявна на всіх етапах правового регулювання права [2]. Правосвідомість це спосіб впливу права на індивідів через їх свідомість, що підкреслює значення правосвідомості в механізмі правового регулювання, як закріплення навичок правової поведінки за допомо-

гою правосвідомості, оскільки вона є частиною людської свідомості, якою індивід керується під час вчинення тих чи інших дій [4].

На різних етапах розвитку суспільства запорукою успішного розвитку держави завжди був належний рівень правосвідомості громадян, тому однією з важливих причин міжособистих зіткнень та насильницьких загарбань є те, що почуття права та справедливості не займало основоположного місця у діяльності людей. Звісно, важливою є дієва участь держави в житті її громадян, слід турбуватись не лише про захист від зовнішніх ворогів, а й про життя людей в середині країни, люди мають почуватися захищеними. Важливої ролі набуває турбота держави про інтелектуальний розвиток народу, розвиток його правосвідомості [3]. На наш погляд, основою формування належної правосвідомості громадян є юридична освіта, як професійна так й масова. Остання має мати вплив на більшість громадян України.

Для цього потрібна гармонізація відносин між суспільством та владою, причому судовій гілці влади у цьому процесі відводиться належна роль. Важливо, аби суди діяли в напрямі позитивного образу суду в думці громадян. Запорукою стабільного та авторитетного становища влади в суспільстві є формування в громадській думці сталого переконання в правоті, незалежності й об'єктивності судової влади, що забезпечуватиме довіру громадян до судових рішень, коли кожний громадянин, навіть не погоджуючись із винесеним судом рішенням, вважатиме його правильним і справедливим, виходячи із загального переконання в авторитетності та справедливості судової влади. Головною філософією, головним принципом життя успішних країн є повага до людини як найвищої соціальної цінності, до її прав, свобод та інтересів, шанобливе ставлення громадян до закону та законності як такої, підтримання правопорядку, повага й довіра до судових органів. Важливими є взаємоповага влади та народу, підвищення рівня правосвідомості всіх її видів, професійної, побутової, індивідуальної, групової тощо [3]. В цьому напрямку ще існують проблеми. На жаль, не завжди судді є зразком правової поведінки. Трапляються факти корупції та негідної поведінки суддів поза здійсненням правосуддя. І хоча такі випадки є рідкими, однак і вони є не припустимими, адже суспільство дуже боляче реагує на такі факти.

Правосвідомість це сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей,

теорій, емоцій, почуттів та правових настанов, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права й юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи з точки зору забезпечення гідного існування людини, справедливості в міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави та суспільства [5].

Залежно від спрямованості правових знань розрізняють такі види правосвідомості: за суб'єктами (носіями) правосвідомості: індивідуальна правосвідомість – це правосвідомість окремої людини, яка формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня її правової освіти. Індивідуальна правосвідомість – це сукупність особистих поглядів, уявлень, правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта щодо чинного чи бажаного права. Отримані в результаті виховання, навчання, спілкування знання про право є основним джерелом формування індивідуальної правосвідомості; групова правосвідомість – це правосвідомість певних соціальних груп населення країни, яка формується навколо певної ідеї, окремого нормативно-правового акта тощо. На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи. У ряді випадків правосвідомість однієї соціальної групи може суттєво відрізнятись від правосвідомості іншої групи; – суспільна правосвідомість – це правосвідомість, яка притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону, певному етносу), що є носіями національної правової культури, проявляє себе у ході загальнонаціональних акцій: виборів до парламенту, обрання глави держави, проведення референдуму. Зазначені види правосвідомості взаємозв'язані, групова і суспільна правосвідомість складаються із правосвідомості окремих людей. Водночас індивідуальна правосвідомість формується під впливом групової та суспільної правосвідомості [6]. Що стосується групової правосвідомості то з погляду службового права ще існують проблеми. Так як існує у значній їх кількості групова порука щодо не виконання ними добровільно судових рішень, які їм не подобаються. Під різними приводами їх затягують. Тим сам, не відновлюють вчасно порушені права і законні інтереси громадян, понижують авторитет не тільки правосуддя, однак й правової держави в цілому.

За характером відображення правової дійсності: буденна (повсякденна, побутова, звичайна) правосвідомість – це сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення людини до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні; професійна правосвідомість це сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів юристів-практиків та інших людей, які мають спеціальну юридичну освіту, що формується у результаті професійної діяльності й навчання; – наукова (теоретична) правосвідомість – це сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів науковців-юристів щодо існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства [6]. Правосвідомість індивіда формується й змінюється під впливом множини чинників, які нерідко сприяють її деформації. Такими зовнішніми чинниками є економічна нестабільність, зниження рівня життя, що обов'язково тягне за собою соціальне розшарування суспільства й загострення проблеми виживання, а це призводить до неконструктивної агресії та духовної деградації особистості. Внутрішніх (або психологічних) чинників є два: незадоволені соціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості і призводять до появи деформованих і аномальних потреб; наявність асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб і їх позбавлення [1]. Виходячи з таких теоретичних позицій треба відзначити, що для суддів, адвокатів та прокурорів така правосвідомість є професійною, а для фізичних осіб – буденна.

Щодо правосвідомості судді, то філософсько-правовий аналіз правосвідомості судді дає можливість виокремити її серед інших форм суспільної свідомості за такими критеріями: відображення явищ суспільного життя крізь призму нормативних понять та категорій; залежність від ефективності регулювання життя суспільства правом; найбільш яскраве відображення вольового компонента по відношенню до норм права; зверненість не лише до чинного позитивного права, а й орієнтованість на майбутнє нормативно ідеального належного [7, с. 201]. При цьому правосвідомість не лише впливає на прийняття суддею правозастосовних актів, але й є частиною правотворчості суддів, впливає на неї та відповідно піддається зворотному впливу [8]. До ознак професійної правосвідомості судді відноситься наступне. Вона є складним та обумовленим різноманітними об'єктивними і суб'єктивними фак-

торами явищем; по-друге, професійна правосвідомість є базовою категорією, що визначає мету і зміст процесу професіоналізації; по-третє, професійна правосвідомість як динамічне та індивідуальне явище не є передбачуване статичною формою відображення навколишньої дійсності. Є складним процесом правового сприйняття, відображення, осмислення і вираження соціально-правової реальності на тлі динамічно змінюючи її елементів; по-четверте, завдяки елементам правосвідомості (сприйняття, відображення, осмислення) формуються уявлення про ідеали, на основі яких формулюються принципи, які є основоположними принципами соціального регулювання, що містить конкретні норми поведінки. Сутнісні властивості професійної правосвідомості судді відображаються через її диференціацію та інтеграцію; залежність від об'єктивних та суб'єктивних факторів; професійність; динамічність; засіб відображення осмислення виразу соціально-правової реальності; уявлення про ідеальне та реальне права [5].

Правосвідомість сучасних суддів формується під впливом різних, однак в на сучасному етапі розвитку нашого суспільства і цілому позитивних факторів. Серед перших слід відзначити справедливий громадський та медійний тиск тих представників Феміди, які здійснюють негативні вчинки у побуті та приймають явно суперечливі рішення. Участь суб'єктів громадянського суспільства при здійсненні перевірки претендентів на посаду судів на добросовісність. Доступна та патріотична професійна юридична освіта в Україні. Професійна діяльність суб'єктів запобігання корупції. До негативних слід віднести продовження намагань можновладців від виконавчої влади впливати на процес відбору та призначення суддів, впливу на них, при прийнятті рішень та добровільного не виконання судових рішень, які їм не подобаються.

Висновки. Все вище наведене дає можливість сформулювати певні узагальнення щодо засад правосвідомості в правосудді правової держави Україна на сучасному етапі її розвитку:

- право не може існувати без належної правосвідомості учасників правових відносин, адже вони виникають виключно між дієздатними особами;

- підкреслено, що правосвідомість суддів не завжди є зразком правової поведінки, адже трапляються факти корупції та негідної поведінки суддів поза здійсненням правосуддя, хоча такі випадки є рідкими, однак і вони є не припустимими, адже суспільство дуже боляче на правильно, що жорстко реагує на такі факти;

- групова правосвідомість посадових осіб публічної адміністрації в деяких випадках є не належною, адже у значній їх кількості серед них існує ієрархічно пов'язана хибним відомчим інтересом групова порука щодо не виконання ними добровільно судових рішень, які їм не подобаються;

- що призводить до того, що під різними приводами затягується виконання судових рішень, не відновлюють вчасно порушені права і законні інтереси громадян, понижують авторитет не тільки правосуддя, однак й правової держави в цілому;

- правосвідомість сучасних суддів формується під впливом справедливого громадського, зокрема професійного медійного тиску тих представників Феміди, які здійснюють негативні вчинки у побуті та приймають явно суперечливі рішення;

- доступна та патріотична професійна юридична освіта в Україні, участь суб'єктів громадянського суспільства при здійсненні перевірки претендентів на посаду судів на добросовісність, професійна діяльність суб'єктів запобігання корупції дають підстави стверджувати що суддівський корпус оновлюється юристами з належним рівнем правосвідомості;

- до негативних засад формування правосвідомості суддів слід віднести продовження намагань можновладців від виконавчої влади впливати на процес відбору та призначення суддів, впливати на них, при прийнятті рішень.

Список використаної літератури:

1. Вовк П. Правосвідомість у площині адміністративного судочинства. Академія адміністративно-правових наук. 2018. <http://www.ssaals.com.ua/?p=5390>
2. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2008. 477 с.
3. Вишневська А. А. Вплив правосвідомості на ефективність виконання рішень суду. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 312-316.
4. Теорія держави і права : навчальний посібник / За заг. ред. проф. Р.А Ромашова, Н.М. Пархоменко. Київ : КНТ, 2007. 216 с.
5. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 125–133.
6. Хопта С. Ф. Сутність правосвідомості судді: філософський та соціальний рівні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 6. С. 43-46.
7. Кириченко В. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. Київ:

- Центр навчальної літератури, 2010. 310 с.
8. Данільян О. Г., Байрачна Л. Д., Максимов С. І. та ін. *Філософія права*: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 404 с.
9. Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів. *Часопис Національного університету "Острозька академія"*. Сер. : Право. 2013. № 1. С. 123-131.

Boiko V. P. Principles of legal consciousness in the justice of the legal state of Ukraine

The article reveals the principles of legal consciousness in the justice of the legal state of Ukraine, as a form of social consciousness of judges, prosecutors, lawyers, subjects of public administration and participants in court proceedings, which contains a set of views, feelings, emotions, ideas, theories and concepts about the place and the role of the judiciary in the legal affairs of the modern state. It has been proven that the law cannot exist without proper legal awareness of the participants in legal relations, because they arise exclusively between capable people. It is emphasized that the legal awareness of judges is not always a model of legal behavior, because there are facts of corruption and unseemly behavior of judges outside the administration of justice. Although such cases are rare, they are not acceptable, because society is very painful to the right, which reacts harshly to them. It has been found that the group legal awareness of public administration officials in some cases is not proper, because among a significant number of them there is a hierarchically linked by a false departmental interest group guarantee not to voluntarily comply with court decisions that they do not like. Which leads to the fact that, under various pretexts, violated rights and legitimate interests of citizens are not restored in time, lowering the authority not only of justice, but also of the rule of law. It is summarized that the legal awareness of modern judges is formed under the influence of fair public professional media pressure on those representatives of Themis who commit negative acts in everyday life and make clearly contradictory decisions. Affordable and patriotic professional legal education in Ukraine, the participation of civil society subjects in the integrity check of candidates for judicial positions, the professional activity of corruption prevention subjects gives reasons to claim that the judicial corps is updated by lawyers with an appropriate level of legal awareness. It was concluded that the continuation of the efforts of those in power from the executive power to influence the process of selection and appointment of judges, to influence them when making decisions, should be attributed to the negative principles of the formation of legal awareness of judges.

Key words: corruption, ethics, judge, justice, legal awareness, right, state.

УДК 340.111

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.2>

О. Г. Ганжа

аспірант кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету,
науковий консультант судді Конституційного Суду України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗНАЙОМІ ПРАВОВІ ЯВИЩА

Ця стаття – спроба пояснити, як сьогодні співвідносяться між собою принципи справедливості та верховенства права. На початку статті наводяться основні підходи у вітчизняній науковій літературі до кожного з цих правових явищ окремо та резюмується, що просте співставлення їх елементів між собою не здатне вирішити поставлену мету дослідження. Тож автор обирає в якості релевантного методу дослідження діахронне порівняння.

Ретроспективний аналіз дозволяє простежити історичні витоки принципу справедливості з Античності. Автор уважає, що внаслідок рецепцій римського права всеохоплюючий принцип справедливості з часом набував усе більш виразних контурів багатьох сучасних принципів права, що було закономірним процесом розвитку доктрини природного права та її синергії з теорією юридичного позитивізму. Робиться проміжний висновок, що принцип верховенства права виник у зв'язку зі зростанням потреби у створенні стабільних правил, адресованих державі щодо правового унормування суспільних відносин і практики застосування позитивного права, які узгоджуватимуться з конститутивними моральними вимогами суспільства та доктриною природного права.

На думку автора, принцип верховенства права можна вважати транспозицією справедливості як морального імперативу в юридичну сферу, що надає їй конкретних форм – принципів права. Тобто принцип верховенства права звів воєдино всі інші принципи права та став уособленням справедливості в царині права.

Автор наголошує на тому, що принцип верховенства права не витісняє справедливості із правової реальності, бо вона є самою суттю права, його підґрунтям, а її досягнення – кінцева мета будь-якої юридичної діяльності. Натомість верховенство права є ефективним інструментом (засобом) досягнення такої мети. Тому справедливості сьогодні тяжіє радше до категорії «правова цінність». Зі свого боку, функція принципів права полягає, зокрема, у забезпеченні впливу моральних цінностей (передусім справедливості) на правове регулювання суспільних відносин і підтриманні правопорядку, базованого на принципі верховенства права.

Ключові слова: верховенство права, справедливості, природне право, мораль, римське право, принцип права,правова цінність.

Постановка проблеми. Якщо пересічна людина бачить правову реальність крізь призму суб'єктивного «справедливо – несправедливо» (наприклад, закон, судові рішення, дії поліцейського тощо), то держава, яка є складною формою організації людей, для підтримки порядку і сталого розвитку не може існувати без права – об'єктивного критерію оцінки ледь не будь-яких суспільних відносин. Навіть наша Конституція – загальнообов'язковий для всіх звід основоположних правил – фактично оминає питання справедливості, пропонуючи натомість визнання і дію в Україні принципу верховенства

права (частина перша статті 8), яким до того ж мають керуватися судді, здійснюючи правосуддя (частина перша статті 129), та на якому зокрема має ґрунтуватися діяльність Конституційного Суду України (частина друга статті 147).

Невже виходить, що оскільки стихія права накриває всю соціальну сферу, майже нічого не залишаючи поза рамками правового регулювання [1, с. 13], то місця для справедливості у сучасному юридичному світі просто не існує? Звісно, що ні. Спробу розвінчати подібні сумніви здійснює юристка О. Головченко: «Іноді справедливість уявляється чимось ефемерним

та декларативним, що використовують передусім для підсилення враження, збудження уяви та додання значущості певній події. <...> Проте принцип справедливості посідає першорядне місце в законодавстві, а не лише в наукових працях та філософських трактатах. Закон наближає справедливість до дійсності, хоча й не дає їй точного визначення, залишаючи це питання відкритим для тлумачення його теоретиками права» [2, с. 5]. Тож **мета цього дослідження**, оминаючи емоційну складову, дещо заглибитися в теорію права і спробувати раціонально обґрунтувати авторський погляд на сучасне співвідношення принципів справедливості та верховенства права.

Виклад основного матеріалу. І справедливість, і верховенство права у сучасній теоретико-правовій думці називають основоположними [3, с. 70], ключовими [4, с. 47] принципами права, а спектр поширення кожного з них є майже неосяжним і водночас подібним один до одного. Вчені постійно наголошують, що ці явища «тісно і нерозривно» пов'язані між собою [5, с. 23-24; 2, с. 7]. Спільною рисою цих принципів є й те, що розглядаються вони переважно крізь призму їх елементів.

Так, на думку українських дослідників, принцип справедливості є одним із основних сучасних загальнолюдських принципів права: «Елементами змісту принципу справедливості є еквівалентність в обміні, виконання взятих перед контрагентом зобов'язань, відшкодування шкоди при наявності вини заподіювача, утримання від посягань на чуже надбання, повернення майна власнику, співмірність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» (Т. І. Фулей [6, с. 12]); він полягає у «дотриманні рівності усіх перед законом, віддаючи кожному належне діяти відповідно до прав і обов'язків та забезпечуючи умови для реалізації можливостей» (Г. І. Пастушок [7, с. 34]); у сфері реалізації права «проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення» (Н. В. Шелевер [4, с. 46]); як принцип законодавства він «тісно пов'язаний із принципом законності у широкому розумінні, тобто у розумінні загальності права, верховенства закону, рівності всіх суб'єктів перед законом, стабільності правопорядку, нормативної обґрунтованості правових рішень, охорони прав громадянина, єдності розуміння і застосування права, нагляду, контролю за виконанням закону та невідворотності відпо-

відальності і співвідноситься з ним як зміст і форма» (І. Г. Бабич [8, с. 6]).

Зі свого боку, принцип верховенства права також розглядається як сукупне поняття: «Отже, загальні принципи права (до яких у літературі відносять принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності тощо) зводяться до дії принципу верховенства права, адже окремі з них постають його ключовими елементами» (А. В. Матат [9, с. 54]); він «характеризується низкою ідей, які виступають в якості умов реалізації права, це – змістовно-формальна відповідність закону праву, принципи правової визначеності, пропорційності, розумності, добросовісності, обмеження державної влади правом тощо» (М. І. Попадинець [10, с. 4]); цей принцип розглядається як фундамент, на якому базуються більш специфічні та детальні правила і принципи: «Важливими складовими верховенства права, його необхідними наслідками й умовами реалізації є принципи правової визначеності, пропорційності та добросовісності» (С. П. Погребняк [11, с. 177]).

Тож у чому полягає відмінність між принципами справедливості та верховенства права, якщо вона взагалі існує? З урахуванням множинності поглядів у правничій літературі на кожен з цих принципів їх поелементний аналіз зі співставленням між собою окремих складників для порівняння є не просто громіздкою, але майже нездійсненною задачею. Прагнення відшукати прийнятний шлях для вирішення поставленої мети вимагає творчого поєднання метафізичного та діалектичного методів пізнання, вміння абстрагуватися та водночас знаходити непомітні для людського ока зв'язки правових і позаправових явищ, а також обрання релевантної форми компаративного історико-правового методу. Останньою, з огляду на поставлену мету дослідження, може стати діахронне порівняння, що «дозволяє розглядати історико-правові об'єкти на різних історичних етапах їх існування» [12, с. 10]. Тож перенесімося назад у часі, щоб зрозуміти витoki сучасних правових ідей і простежити трансформаційні процеси, що відбулися з ними в минулому.

Якщо принцип верховенства права вперше отримав доктринальне тлумачення лише у роботі відомого англійського вченого-конституціоналіста кінця XIX – початку XX століття А. В. Дайсі «Вступ до науки конституційного права» [13, с. 64], то у питанні про те, кому зі стародавніх філософів належить першість

у постановці проблеми справедливості немає однозначної відповіді: «Який би філософський текст ми не обирали за початок, не можна гарантувати, що в нього не знайдеться попередник» [14, с. 22]. Хоча сама собою ідея справедливості є «однією з одвічних ідей людства» [8, с. 3], проте у проблематиці її співвідношення з правом контури відповіді виглядають дещо чіткіше: визнання їх зв'язку, як зазначає С. П. Погребняк, є складовою європейської правової традиції починаючи з Античності [11, с. 44].

Так, на думку В. М. Вовка, справедливість як світоглядне, морально-правове явище відноситься до засадничих моментів римського та європейського правового регулювання і є методологічним принципом систем позитивного права як Риму, так і сучасних європейських держав [15, с. 17]. Аналогічним чином більшість істориків права дотримуються думки, що конвергенція права та справедливості відбулася завдяки римській юриспруденції, і саме з того часу через рецепцію римського права вона стала «пріоритетною цінністю правового життя Європейської спільноти» [7, с. 34] у наближеному до нас розумінні та розглядається як «провідна ідея, обов'язковий елемент права» [16, с. 71].

Звісно ж, і сам принцип верховенства права, формуючись протягом XVII–XIX століть, виник не на рівному місці [11, с. 150]. Його глибоке коріння, як і принципу справедливості, також переносить окремих дослідників до Античності: «Уперше верховенство права, як принцип справедливості, виник в античній Греції та Римі» [17, с. 12].

Схожість у сучасному змісті та історичних витоках принципів справедливості та верховенства права наштовхує на глибоке теоретико-правове питання: «А чи не ведемо ми мову про одне і те саме явище?» Простої відповіді на нього годі й очікувати, проте обґрунтовані її контури намітити все ж видається можливим.

Почнемо з того, що проблема справедливості у праві пов'язана насамперед з її визнанням як власне правової цінності, адже, наприклад, в етиці існують погляди на справедливість як на моральний імператив, а вже потім – як на правовий. Український учений К. В. Горобець, досліджуючи проблематику аксіосфери права, звертає увагу на те, що момент виникнення справедливості як принципу взаємовідносин між людьми співпадає з моментом виникнення права. Це, на його думку, підтверджується етимологією слів «право» і «справедливість», які

мають спільний корінь не тільки у слов'янських мовах, але і в латині, мові класичного права (*jus – justitia*) [18, с. 86]. Виходячи з цього, право завжди розглядалося в ідеалі як виразник справедливості, як спосіб її об'єктивації у суспільних відносинах [19, с. 9]. Це також пояснює, чому справедливість традиційно визначають як головну ідею права, а відтак і право називають «мистецтвом добра і справедливості» («*jus est ars boni et aequi*») [20, с. 73].

З інтелектуальним розвитком суспільства в Класичний період справедливість стає моральним явищем, гідним філософствування найкращих грецьких мислителів, а згодом – і правовим: «Мораль передуює виникненню права і є початком його виникнення і розвитку» [5, с. 23-24]. Це підтверджується генезисом справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності від простої етико-філософської категорії до «найбільш розвинутого загального принципу права» [21, с. 4]. Тож саме завдяки впливу філософії Стародавньої Греції на становлення римського права відбувається юридизація справедливості – трансформація (перетворення норм поведінки з суто моральних на правові) та, відповідно, деталізація домінуючих на той час уявлень, їх поступове пристосування до нових реалій римської буденності [21, с. 5]. З того часу на європейському просторі, а відтак – для всього цивілізованого світу римським правом було закладено імпліцитну ідею про те, що «право як духовний феномен засноване на ідеї справедливості, а його норми й приписи закріплюють і втілюють у суспільне життя принцип справедливості» [19, с. 15].

При цьому неодноразові хвилі рецепцій римського права, що прокотилися Європою, супроводжувалися не просто запозиченням правового матеріалу, але його творчим опрацюванням з метою сприйняття та зчаста пристосування до сучасних умов [22, с. 224]. Унаслідок таких рецепцій європейська юриспруденція поступово почала виходити на новий рівень доктринальної дискусії щодо втілення справедливих начал у правотворчій і правозастосовній діяльності, витісняючи абстрактні категорії на кшталт «добро» і «зло». Оскільки орієнтований на «наукові» стандарти правовий аналіз намагався уникати моральних суджень та ідеологізованої аргументації в питаннях, які вважалися суто юридичними, то якісна трансформація зрештою спіткала й принцип справедливості, перетворюючи його з «*ars*» (мистецтво) в «*scientia*» (наука). Зрештою це призвело до формування контурів

багатьох сучасних принципів права, наукових за своїм походженням (зокрема принципу верховенства права у різних його національних проявах: «Rule of Law», «Rechtsstaat», «Etat de droit» тощо), розсіювання громіздкого «етико-юридичного феномену» [8, с. 3] справедливості на зрозумілі та передбачувані правові вимоги, його розважливу об'єктивізацію у правових нормах та, відповідно, раціональне забезпечення державним примусом. Ці метаморфози були ніяк не забіганкою правничої спільноти; навпаки, вони зумовлювалися «потребами суспільного розвитку», в них відображалися самі «закономірності суспільного життя» [23, с. 42], тож відведення справедливості інтегративної ролі координатора всіх інших принципів права, «у тому числі в їх взаємообмеженні, взаємодії між собою та іншими правовими явищами» [24, с. 162], було закономірним процесом розвитку доктрини природного права та її синергії з теорією юридичного позитивізму.

Тобто принцип верховенства права виник у зв'язку зі зростанням потреби у створенні стабільних правил, адресованих державі щодо правового унормування суспільних відносин і практики застосування позитивного права, які узгоджуватимуться з конститутивними моральними вимогами (принципами) суспільства та доктриною природного права. До того ж прийшло однозначне усвідомлення того, що заявлена в законах відданість «справедливості», як і за часів існування Римської імперії (насправді справедливість нерідко сприймалася римськими юристами суб'єктивно, з поправкою на власні класові позиції [25, с. 10]), могла відкривати широкі можливості для зловживань і навіть стати своєрідним засобом соціальної демагогії.

У XX столітті доктрина верховенства права вийшла за межі Великої Британії та США і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом: «Така ситуація з перетворенням цього принципу в загальноєвропейську правову цінність не є дивовижною, адже ідея обмеження державної влади правовими засобами не є виключно англійським здобутком. Аналогічні концепції створюються у XVIII–XIX ст. і в інших європейських державах. Так, у Німеччині формується теорія правової державності (Rechtsstaatlichkeit), яка починаючи з XIX ст. використовується для протиставлення правової держави (Rechtsstaat) та поліцейської держави (Polizeistaat). У Франції від часів Революції говорять про принцип законності та верховенства норми права (Le Principe

de Legalite et Suprematie de la Regle de Droit), що протиставляється королівській сваволі. У другій половині XX ст. у Франції стає також популярною теорія правової держави (l'État de droit). Хоча ці концепції не є ідентичними, вони, безперечно, мають спільний ґрунт, передбачаючи підкорення державної влади праву заради гарантування та захисту прав і свобод людини» [11, с. 159].

Виникнення на європейському континенті достатньо схожих, хоча й термінологічно розбіжних концепцій «Rule of Law», «Rechtsstaat» і «Etat de droit», а також, навіть попри належність цих термінів до правових систем різних правових сімей, зближення їх з другої половини XX століття свідчить про спільний і водночас потужний правовий спадок країн Європи – принцип справедливості. З плином часу та відтінками національних особливостей цей принцип хоча й «переродився» у видозміненому вигляді в різних країнах, проте сутнісне ядро – ідея справедливого правового регулювання суспільних відносин «зادля досягнення загального блага та добробуту» [26, с. 201] – було та залишається ідентичним незалежно від мови, якою його виражено. Це вказує на незмінюваність основної ідеї справедливості у праві з періоду існування Стародавнього Риму, хоча зміст принципу справедливості (нині поданого під «обгорткою» верховенства права), без заперечень, зазнав титанічних трансформацій.

Сьогодні про верховенства права можна казати як про інтернаціональний принцип, що є фундаментальним для багатьох цивілізованих національних правових систем. А в системі європейських цінностей він беззаперечно належить до засадничих у становленні регіонального правопорядку, позаяк на ньому будують свою діяльність Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ і НАТО [11, с. 149-150]. Його сучасне трактування, як слушно зауважує український конституціоналіст М. В. Савчин, «є результатом конвергенції (зближення) англо-американського і континентального права» [27, с. 105] і відбувається завдяки діяльності різноманітних міжнародних інституцій (зокрема, Європейського суду з прав людини, Венеційської Комісії). До речі, саме славнозвісна доповідь Венеційської Комісії «Верховенство права» 2011 року «спрямована на те, аби мінімізувати розбіжності, що існують між <...> поняттями <...> „Rule of Law“ («верховенство права»), „Rechtsstaat“ та „Etat de droit“» [28, с. 169]. При цьому, як уважають О. Резніков і О. Вінгловська, уніфікація принципу

верховенства права не позбавляє можливості «для внесення правових новацій, адаптованих до відповідних сучасних умов» [17, с. 12-13]. Тобто, по-перше, принцип верховенства права із локального трансформовано в універсальний; по-друге, він реалізується завдяки відповідним механізмам та юридичним інструментам на всіх рівнях: глобальному, регіональному та національному [17, с. 12-13]; по-третє, фактично як наступник принципу справедливості, принцип верховенства права також є «динамічним явищем, яке потребує постійного розвитку, а також різної інтерпретації в залежності від часу його застосування» [5, с. 26].

Водночас, як і з принципом справедливості, досі не існує чіткого визначення принципу верховенства права, яке «було б загальнообов'язковим та універсальним для всіх» [2, с. 7]. З цього приводу відомий вітчизняний конституціоналіст С. П. Головатий наголошує: «Навіть сама Венеційська Комісія дійшла висновку, що воно – невизначуване» [29, с. 22-23]. Проте, на його думку, щоб повноцінно впровадити принцип верховенства права (за визначенням С. П. Головатого – «правовладдя») як такий, що ефективно працює, годі й вигадувати його формальне визначення: «Завдячуючи доробкові Венеційської Комісії у вигляді документа „Rule of Law Checklist / Мірило правовладдя“ (CDL-AD (22016) 007) стало явним, що воно таки надається до вимірювання: достатньо знати визначені Комісією в документі його стрижневі складники, які дійові повсюдно, вони не залежать від національного контексту, їх у документі класифіковано за розгорненими еталонними тестами (benchmarks), що ґрунтуються на європейських і універсальних міжнародних стандартах, що їх встановлено у відповідних джерелах; ці еталонні тести (що не вичерпні за переліком) дозволяють робити своєрідну „рентґенографію ідеальної держави, котра відповідає вимогам правовладдя“, унаслідок чого можна отримати картину того стану правовладдя, яким він є в конкретній державі на конкретний час» [29, с. 23]. Окреслений ракурс дозволяє розглядати верховенство права не як «дискусійну концепцію» з доволі невизначеним та розмитим змістом, але як «набір реальних міжнародно-правових стандартів, що формалізуються у міжнародних правотворчих актах і в подальшому імплементуються у національні правові системи (залежно від певних політико-правових та соціально-економічних контекстів)» [3, с. 34].

Тож сьогодні під ширмою принципу верховенства права фактично криються уявлення про справедливість у регулюванні суспільних відносин, викристалізовані багаторічним процесом їх юридизації. Так, на переконання колишнього судді Європейського суду з прав людини Л. Лукаїдеса, концепція верховенства права поступово розширювалась у відповідь на різноманітні потреби, що виникали з вимог справедливості, а згодом і зовсім поглинула ці вимоги. Підтвердження думки про наступність принципу верховенства права від справедливості можна спостерігати і у деяких вітчизняних учених. Наприклад, на думку Ю. Ю. Ремінської, елементи верховенства права можуть бути визначені як «принципи, що відображають вимоги, закріплені в міжнародному праві для забезпечення необхідного рівня справедливості у регулюванні суспільних правовідносин» [3, с. 131]; такі елементи включають, зокрема, «підпорядкування всього закону і практик його тлумачень основоположним принципам справедливості» [3, с. 70]. А з погляду О. Резнікова та О. Вінгловської принцип верховенства права найбільш ефективно реалізується «саме як принцип справедливості» та є «невід'ємною складовою прогресивного розвитку держави, демократії, прав людини» [17, с. 12-13]. До речі, у параграфі 2 Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 1990 року також ідеться про те, що верховенство права «не означає всього-навсього формальну законність, яка уможливорює правильність і логічність у досягненні й примусовому забезпеченні демократичного порядку, натомість воно означає справедливість, що заснована на визнанні й повному прийнятті найвищої цінності людської особистості та гарантована інституціями, які забезпечують кістяк для її найповнішого вираження» [30, с. 9].

Однак який зміст власне категорії «справедливість» сьогодні таїться за завісою права? Недарма, окрім визнання ключовим принципом у праві [4, с. 47], існує безліч визначень справедливості у теоретико-правовому дискурсі, які не є тотожними поняттю «принцип права». Зокрема, її розглядають як конституїтивну правову цінність, яка визначає ціннісну природу самого права [19, с. 15]; як базову цінність, на якій ґрунтується право [29, с. 99]; як інтегральний вираз системи правових цінностей [31, с. 346]; як найбільш важливу якість права [8, с. 4] тощо.

Приміром, В. О. Васильчук розкриває зміст справедливості у праві в двох аспектах, які, на його думку, взаємозумовляють один одного: «Справедливість як субстанційна основа права, підґрунтя усїєї правої системи є онтологічною засадою права та позначає ідеальний стан належної правової впорядкованості суспільних відносин. Справедливість розглядається як сутнісна ідея, що покликана гармонізувати і вдосконалювати систему права та систему законодавства, як правовий ідеал, до реалізації якого слід прагнути. З іншого боку, категорія справедливості є регулятивним принципом, який втілюється у приписах законодавства, детермінує способи та методи регламентації конкретних правових відносин, є засобом збалансування інтересів та цілей суб'єктів права, розв'язання правових конфліктів» [19, с. 10].

На нашу думку, з вищенаведеною позицією В. О. Васильчука можна погодитися лише частково. З одного боку, дійсно, статус справедливості як загального конституційного принципу не викликає жодних сумнівів [32, с. 32]. Ба більше, як зазначає С. П. Погребняк, ціла низка конституційних вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості: «Наприклад, ідея справедливості конкретизується в принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін.» [32, с. 31-32]. З іншого боку, на сучасному етапі розвитку правової науки та практики саме верховенство права розглядають в якості правової основи реалізації права та своєрідного «мегапринципу» – сукупності ідей, принципів, інституцій та процедур, що забезпечують достатній рівень поваги до людської гідності як з боку представників державної влади, так і пересічного громадянина, забезпечують примат прав людини над державою та її позитивним правом, і який є визначальним як у правотворчій, так і у правозастосовній практиці [10, с. 3]. Верховенство права, як уважає Л. А. Шевченко, фактично «передбачає реалізацію фундаментальної моральної норми – справедливості» та «посідає провідне місце в системі конституційних засад» [33, с. 8].

Виходячи з цього, принцип верховенства права можна вважати транспозицією справед-

ливості як морального імперативу в юридичну сферу, що надає їй конкретних форм (принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип добросовісності, принцип недискримінації та рівності перед законом тощо), а тому будь-який правовий акт (індивідуальний чи нормативний) або діяльність учасника правовідносин, які не порушують жодного з елементів верховенства права – імпліцитно справедливі. Збіжну думку можна прослідкувати в міркуваннях відомого українського конституціоналіста С. В. Різника, який уважає, що сьогодні перевірка на відповідність конституції (передусім принципу верховенства права) замінює усталений в природньо-правовому контексті критерій оцінювання – неписані моральні принципи (в першу чергу – справедливості) [34, с. 35-36]: «В ідеалі, конституційність є іманентною характеристикою нормативного акту в правовій державі, впливає з самої його природи та сутності суб'єкта владних повноважень, який ухвалив відповідний акт» [34, с. 38-39].

Тобто як обов'язкова для виконання конституція у сучасних ліберальних демократіях «заміщує собою божественний чи природний закон, давній закон чи звичаєве право античних Греції і Риму та Середньовіччя, забезпечуючи правовий контроль над владою» [11, с. 172], так і верховенство права як «нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права» [35] виступає в ролі сучасного аналога морально-правового орієнтиру справедливості. Іншими словами, якщо в Античності правники Риму всеосяжним принципом правового регулювання вбачали справедливість, то в наш час таким еквівалентним універсальним об'єктом є принцип верховенства права. Саме діахронний метод дослідження дозволяє співставити ці явища у їх хронологічній послідовності [12, с. 10].

Указане виразно демонструє, що юриспруденція, за визначенням німецького філософа та історика О. Шпенглера, – наука, яка і сьогодні виводить сенс життя з «вічних» фундаментальних понять. Як і в давньоримський період, сучасне право, по суті, також базується на універсальних моральних і філософських уявленнях про справедливе та належне: «Аналіз процесу становлення принципу верховенства права на різноманітних етапах суспільного розвитку демонструє, що визначені ще в епоху Античності основоположні ідеї панування права є актуальними і на сьогодні, а єдність вияву

норм права і моралі є визначальною у визначенні змісту принципу» [33, с. 13].

Відповідно принципи права, сучасний зміст яких формулювався протягом століть, є одним із проявів моральних цінностей у праві: «Вони не впливають із закономірностей розвитку суспільства, а із вимог добра та справедливості. Принципи права слугують орієнтиром, високим стандартом поведінки сторін правовідношення, правостворення, правозастосування. Оскільки в основі принципів права – вічні цінності, вони є стабільнішими, ніж правові норми» [36, с. 12]. Загальні принципи права закріплюють цінності людського соціуму – свободу, рівність, справедливість та гуманізм (людську гідність), «якісним сплавом» яких, на думку вітчизняних теоретиків права, слід визнати принцип верховенства права, що «відображає як панування права в державі, над державою і над законом, а також верховенство прав людини в усіх сферах суспільного життя» [26, с. 201].

Тобто принцип верховенства права звів воедино всі інші принципи права, став уособленням справедливості в царині права та водночас ефективним інструментом її досягнення, а тому є «визначальним як у законотворчій, так і у правозастосовній практиці, має бути пріоритетним у національному праві та в усіх сферах правовідносин» [10, с. 197]. Понад те, принцип верховенства права – більше, ніж проста сукупність його елементів; він утворює емерджентну систему взаємодоповнюючих, хоча подекуди й конкуруючих вимог, у межах якої суб'єкт правотворчості має встановити норму з дотриманням балансу принципів права, а «той, хто має розв'язати конфлікт, повинен узяти до уваги відносну вагу кожного з них» [37, с. 53] «*a casu ad casum*» («від випадку до випадку»), забезпечуючи таким чином вплив морально-правових цінностей, зокрема справедливості, на суспільні відносини. Тому й не викликає подиву твердження українських учених-юристів, що «у певному сенсі поняття верховенства права може відігравати в юридичному регулюванні таку ж роль, яку здатне відігравати гранично оціночне поняття „справедливість“» [38, с. 30]. Адже не випадково вважається, що саме остання є стрижнем верховенства права [38, с. 30].

Водночас принцип верховенства права не витісняє справедливість із правової реальності, бо вона є самою суттю права, його «духовним підґрунтям» [19, с. 14], а її досягнення – кінцева мета будь-якої юридичної діяльності. Справед-

ливість як була, так і залишається вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із його загальнолюдських вимірів [16, с. 71]: «Оскільки право – це втілення у нормах, законах справедливості, рівності, свободи, це моральні норми та принципи, звичаї та традиції, то очевидно, що верховенство права – це панування в суспільстві відносин рівності, справедливості, свободи, моральних принципів, правових законів, які стверджують і виражають загальнолюдські цінності» [39, с. 140].

Наприклад, Р. О. Падалка так пояснює співвідношення справедливості та принципу верховенства права, а також роль держави у їх забезпеченні: «Справедливість є тим базисним елементом, який покладений в основу права, так як норми моралі і норми права мають такий зв'язок, який неможливо розірвати. <...> Тому без справедливості не може існувати право, а без права – справедливість, так як принцип верховенства права є вищим проявом справедливості. В свою чергу, держава, яка є вищою формою організації суспільства, являє собою останню ланку в цьому ланцюжку, оскільки фактично принцип верховенства права не може бути реалізований без державних органів, їх певних способів організації і діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами» [5, с. 24]. Зі свого боку, В. О. Васильчук, стверджуючи, що «дотримання уповноваженими суб'єктами у своїй професійній діяльності вимоги домірності, заборони перевищення необхідної міри, вимоги однакового поводження та заборони зловживання правом забезпечує здійснення державної влади на засадах справедливості» [19, с. 16], фактично перелічує деякі з вимог принципу верховенства права. Принагідно до побіжного висвітлення ролі держави в утвердженні принципу верховенства права зауважимо, що в історії правової думки справедливість також завжди «пов'язувалася з державою як спеціальним механізмом, що володіє здатністю примушувати суб'єктів до належної поведінки, і правом як системою загальнообов'язкових приписів та норм, у яких справедливість одержує зовнішнє вираження та закріплення» [19, с. 13].

Незважаючи на те, що і справедливість, і верховенство права у вітчизняній юриспруденції іменуються принципами права, їх значення у правовій системі сьогодні не тотожне: справедливість є метою юридичної діяльності, а верховенство права – засобом її досягнення, реалізації цінностей справедливості «у законодавчій, правозастосовній сферах та у правосвідомо-

сті» [40, с. 114]. Тому навряд чи на сучасному етапі розвитку юридичної науки і практики та універсалізації принципу верховенства права на міжнародному рівні коректно стверджувати, що справедливість, попри її зведення правниками «на п'єдестал принципів права» [2, с. 7], має власне «функціональне призначення та можливість практичного застосування у сфері права» [19, с. 17]. У цьому аспекті справедливість сьогодні тяжіє радше до категорії «правова цінність», адже визначає сутність і мету права та лежить в його основі [26, с. 42]. Подібний підхід, як уважає І. Г. Бабич, дозволяє діалектично розглядати категорію справедливості, долати односторонній погляд на неї або як на моральне, або як на правове явище [8, с. 3].

Наостанок погодимося з твердженням, що кожен може сприймати справедливість по-своєму, якщо не брати до уваги конкретні правові методи. Однак загальні принципи права методологічно вирішують цю проблему. Наприклад, дослідження принципу пропорційності показує, що на відміну від справедливості пропорційність, пропонуючи більш детальний і точний інструментарій для вирішення правових проблем, вирішує їх краще, ніж принцип справедливості. Тому, дійсно, коректніше вести мову про справедливість як про цінність, яка «орієнтує діяльність на бажану мету», а про пропорційність – як про принцип, що «формулює загальні вимоги забезпечення реалізації такої мети» [26, с. 42]. Також, до прикладу, саме у зв'язку з принципом верховенства права, а не категорією справедливості, «поняття рівності та свободи набувають теоретичної визначеності», а також «окреслюються межі їх практичного і нормативного застосування» [19, с. 14]. Таким чином усе, що раніше стосувалося справедливості без ясної та несуперечливої методологічної основи, сьогодні цілком ефективно заповнюється принципами права. Тож, на переконання колишнього судді Європейського суду з прав людини Д. І. Дедова, принцип справедливості відсутній, проте справедливість як суть права втілена в кожному принципі права окремо і у всіх принципах разом узятих.

Висновки. Категорія «справедливість» тяжіє до суб'єктивного начала, і саме через її призму пересічні громадяни оцінюють позитивне право та практику його застосування. Водночас у масштабах держави це є «надто неусталене і нечітке поняття, яке складно визначити конкретно: що в теорії, що й на практиці» [29, с. 141]. Тож на зміну мораль-

ному за своїм походженням [40, с. 115] принципу справедливості врешті-решт прийшов принцип верховенства права, найпоширеніший погляд на який у світлі концепції інструменталізму, запропонований, зокрема, Венеційською Комісією, дозволяє розглядати в ньому «якісний набір знарядь (інструментарій) для їх застосування в практичному й теоретичному видах людської діяльності» [30, с. 87]. На відміну від справедливості, яка є «складовою частиною етичної і правової культури, умовою нормального існування суспільства» [8, с. 3], принцип верховенства права сьогодні має також і прикладну цінність, позаяк претендує на місце об'єктивного (тобто такого, що найменше залежить від індивідуального сприйняття правової реальності) критерію оцінки правових норм і діяльності суб'єктів права.

Справедливість, втілена у формі принципу верховенства права, залишається «підґрунтям інших принципів права, визначає їх співвідношення та межі дії у конкретних історичних умовах» [8, с. 4]. Зі свого боку, функція принципів права полягає, зокрема, у забезпеченні впливу моральних цінностей (передусім справедливості) на правове регулювання суспільних відносин [36, с. 6] і підтриманні правопорядку, базованого на принципі верховенства права.

Отже, наразі саме верховенство права утверджене як європейська цінність, політичний ідеал та юридична концепція [29, с. 22]. Цей принцип виступає «центральною елементом, своєрідним індикатором дотримання та сприяння реалізації природних прав людини» [3, с. 113]. Тому для того, щоб ідеали справедливості були втілені у правотворчу та правозастосовну практики, саме принцип верховенства права має стати «складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість» [11, с. 149]. Якщо цей принцип стане стійким елементом громадської думки, то законодавство і органи публічної влади все більше наблизяться до ідеалу справедливості [11, с. 149].

Список використаної літератури:

1. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.
2. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Віче*. 2012. № 20. С. 5-7.

3. Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 230 с.
4. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. Європейський політико-правовий дискурс. 2020. Том 7. Вип. 4. С. 44-48.
5. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 195 с.
6. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 24 с.
7. Пастушок Г. І. Значення основоположних цінностей Римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру НАПрН України*. 2016. № 8. С. 31-37.
8. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 22 с.
9. Матат А. Принципи у конституційному праві: загальнотеоретичний аспект. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 4. С. 51-57.
10. Попадинець М. І. Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 259 с.
11. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
12. Шигаль Д. А. Синхронне та діахронне порівняння як форми компаративного історико-правового аналізу. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 8-17.
13. Пухтецька А. А. Формування вимог принципу верховенства права західною правовою традицією. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 64-72.
14. Горбенко К. П. Справедливість як соціальний екзистенціалгромадянського суспільства: дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 205 с.
15. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. Порівняльно-правові дослідження. 2009. № 2. С. 14-19.
16. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
17. Резніков О., Вінгловська О. Принцип верховенства права і проблеми його забезпечення в Україні. *Юридичний вісник України*. 2011. № 26. С. 12-13.
18. Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 206 с.
19. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 23 с.
20. Андриц М. Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.
21. Ганжа О. Г. Про вплив філософії Стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6 (47). С. 3-9.
22. Ганжа О. Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 224-236.
23. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
24. Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій) : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2022. 278 с.
25. Макаруч В. С. Основи римського приватного права : навчальний посібник. Вид. 2-ге, допов. Київ : Атіка ; Харків : Право, 2015. 256 с.
26. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
27. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
28. Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право», схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168-184.
29. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного

- університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с.
30. Головатий С. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ : ВАІТЕ, 2017. 163 с.
31. Максимов С. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 343-351.
32. Погребняк С. П. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2009. № 4 (59). С. 31-39.
33. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». 2020. Вип. 32. С. 7-13.
34. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.
35. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#n50>.
36. Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 34 с.
37. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Основи, 2001. 519 с.
38. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 15-35.
39. Комар П. А. Роль судової правотворчості в утвердженні принципу верховенства права : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. 242 с.
40. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 89. Одеса : Гельветика, 2021. С. 113-118.

Hanzha O. H. The relationship between the principles of justice and the rule of law: a new perspective on familiar legal phenomena

This article is an attempt to explain how the principles of justice and the rule of law are interconnected today. At the beginning of the article, the main approaches in domestic scientific literature to each of these legal phenomena are presented separately, and it is summarized that a simple comparison of their elements cannot solve the research purpose. Therefore, the author chooses diachronic comparison as a relevant research method.

Retrospective analysis allows tracing the historical roots of the principle of justice from Antiquity. The author believes that as a result of the reception of Roman law, the comprehensive principle of justice gradually acquired more distinct contours of many modern legal principles, which was a natural process of the development of natural law doctrine and its synergy with the theory of legal positivism. An intermediate conclusion is made that the principle of the rule of law emerged in connection with the growing need to create stable rules addressed to the state for the legal regulation of social relations and the practice of applying positive law, which would be consistent with society's fundamental moral requirements and the doctrine of natural law.

According to the author, the principle of the rule of law can be considered as the transposition of justice as a moral imperative into the legal sphere, giving it concrete forms – the principles of law. Thus, the principle of the rule of law unifies all other legal principles and became the embodiment of justice in the legal sphere.

The author emphasizes that the principle of the rule of law does not exclude justice from legal reality because justice is the essence of law, its foundation, and its achievement is the ultimate goal of any legal activity. Instead, the rule of law is an effective instrument (means) to achieve such a goal. In this aspect, justice today tends to be categorized as a «legal value». On the other hand, the function of legal principles includes ensuring the influence of moral values (especially justice) on the legal regulation of social relations and maintaining order based on the principle of the rule of law.

Key words: rule of law, justice, natural law, morality, Roman law, legal principle, legal value.

УДК 340:004

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.3>**Т. В. Міхайліна**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Б. В. Довгань

здобувач СО «Бакалавр» юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ АВТОМАТИЗОВАНОГО ОБЛІКУ ГЕНЕТИЧНИХ ДАНИХ ЛЮДИНИ

Метою наукової статті є доктринальний аналіз проблем автоматизованого обліку генетичних даних людини, а також розробка пропозицій та рекомендацій щодо часткового вирішення зазначеної проблематики.

Методологія дослідження базується на використанні системного, діалектичного методів, методу екстраполяції, кібернетичного та синергетичного методів, формально-юридичного методу, а також методу правового моделювання.

У статті проаналізовано роль генетичних досліджень у кримінальному судочинстві. Зокрема, виявлено, що одним з найбільш значимих аспектів використання генетики у кримінальному судочинстві є створення та розширення централізованих національних баз даних. Вони містять генетичні профілі засуджених, підозрюваних, потерпілих, волонтерів та інших зацікавлених осіб. Сліди, виявлені на місці кримінального правопорушення або на потерпілому, можуть бути порівняні з тими, що включені до бази даних генетичної криміналістичної експертизи, а це дає змогу визначити походження ДНК у разі позитивного збігу.

Констатовано, що на сьогоднішній день в Україні відсутня єдина державна база ДНК-даних, тому геномну інформацію можна отримати лише при проведенні судових молекулярно-генетичних експертиз. Існуючий автоматизований облік характеризується повільним накопиченням даних, часозатратністю проведення ДНК-аналізів, затягуванням роботи слідства тощо. Наповнення банку генетичних даних здійснюється в порядку реагування на летальну подію і ніяк не сприяє мінімізації випадків злочинності. В умовах війни комплексна генетична експертиза ДНК для ідентифікації зниклих безвісти та померлих потребує правового удосконалення (передусім шляхом створення єдиної державної бази ДНК).

Порівняльно-правовий аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства щодо обліку ДНК-даних дає підстави зробити такі висновки: (1) перелік правопорушень, за вчинення яких передбачено відбирання зразків ДНК, мають складати тяжкі та особливо тяжкі злочини; (2) перевищення строку зберігання геномної інформації людини в базі даних понад 25 років є невиправданим з урахуванням зарубіжної практики; (3) для запобігання зловживань у сфері оброблення, управління доступом до ДНК-даних видається доцільним створення окремого органу контролю за захистом персональних даних, наприклад, Національної комісії з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації.

Ключові слова: генетичні дані людини, атоматизований облік, автоматизація, геномна інформація, ДНК-аналіз, генетична експертиза, права людини.

Постановка проблеми. Сучасність характеризується неймовірно швидким розвитком суспільних відносин, за якими право нерідко не встигає, внаслідок чого виникають численні прогалини у праві. Це становить суттєву проблему, навіть коли певна одна сфера є відносно

новою і потребує врегулювання, а коли в одній точці стикаються два чи більше малодосліджених питання, юридична проблематика актуалізується як ніколи. Саме цим характеризується обрана тема дослідження, оскільки правова регламентація збирання, зберігання, обігу гене-

тичних даних людини є дійсно новою у правовій площині як така. Якщо ж мова йде про автоматизований облік зазначених даних (особливо значущий для площини кримінального судочинства), тема набуває абсолютно модерного звучання та надзвичайної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику правового регулювання обліку, обробки та використання генетичних даних людини, зокрема із застосуванням автоматизації, частково висвітлювали В. Атаманчук, Н. Ахтирська, А. Вельможна-Сидорова, О. Волошин, О. Горпинюк, І. Єпринцева, В. Приходько, О. Пчеліна та інші. Проте, зрозуміло, що в цій сфері ще дуже багато «білих плям», що підводить до висновку про необхідність її розробки.

Мета статті. Метою наукової статті є доктринальний аналіз проблем автоматизованого обліку генетичних даних людини, а також розробка пропозицій та рекомендацій щодо часткового вирішення зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Розвиток ДНК-дактилоскопії став передумовою появи автоматизованих баз даних генетичних ознак людини, тобто бази ДНК-даних, в різних країнах світу. На сьогоднішній день близько 69 держав використовують ДНК-аналіз як криміналістичний інструмент, принаймні 34 з них впроваджують власні бази ДНК-даних. Перша судово-генетична база даних була створена в Англії та Уельсі в 1995 р., а далі цей приклад почали наслідувати Нідерланди (1997 р.), Австрія (1997), Німеччина (1998) та інші країни [1, с. 57-58]. Національна база даних ДНК Великобританії (NDNAD – офіційно Національна база даних ДНК Великобританії з питань кримінальної розвідки) вважається найбільшою у світі. Станом на 30 червня 2022 р. ДНК-база містить 6,9 (6 915 708) млн. профілів. Для порівняння, вітчизняний облік генетичних даних містить лише близько 45 тис. ДНК-профілів [2].

Варто зауважити, що ідея створення єдиної бази ДНК-даних в Україні виникла ще в 2015 р. та була відображена в законопроекті «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо генетичної ідентифікації військовослужбовців») № 2001 (так і не прийнятий). Відповідна база мала б містити відомості про ДНК (з волоссяних цибулин, крові, слини) всіх військовослужбовців, які при проходженні військово-лікарської комісії перед вступом на військову службу висловили свою згоду на збір, обробку та зберігання такого роду даних. Для військовослуж-

бовців, які відмовилися від надання біологічного матеріалу із зразками ДНК передбачено застосування аналізу ДНК військовослужбовця щодо відповідності зразкам, наданим його біологічними родичами. Генетичні методи ідентифікації застосовуються в разі неможливості застосувати інші звичайні методи встановлення особи [3].

Прийняття Закону № 2391-ІХ, метою якого є законодавче врегулювання процесів створення і функціонування обліку геномної інформації людини в Україні та удосконалення роботи правоохоронних органів України із запобігання, виявлення, розкриття та розслідування злочинів проти життя, здоров'я, волі, статевої свободи та недоторканості особи, а також інших злочинів і правопорушень, розшуку безвісти зниклих осіб та ідентифікації невпізнаних трупів [4], має низку позитивних чинників, серед яких: (1) приведення законодавства у відповідність з міжнародними стандартами та перейняття практики провідних країн світу в питанні появи єдиної державної бази даних ДНК; (2) ефективне розслідування кримінальних правопорушень та мінімізація злочинності; (3) прискорення ідентифікації зниклих безвісти та померлих військовослужбовців, цивільного населення в умовах повномасштабної війни в Україні [5]. Однак, окремі положення цього Закону піддаються критиці зі сторони юридичних експертів. Саме тому варто дослідити досвід провідних країн в питанні ведення єдиних державних баз даних ДНК.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону № 2391-ІХ державна реєстрація геномної інформації проводиться з метою: 1) ідентифікації осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; 2) розшуку осіб, зниклих безвісти; 3) ідентифікації невпізнаних трупів людей, їх останків та частин тіла людини; 4) ідентифікації осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе. Особливості відбору біологічного матеріалу в окремої категорії осіб визначається ст. 8 цього Закону (у тому числі військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту).

Якщо мова йде про злочинність, викликає сумніви перелік кримінальних правопорушень, за скоєння яких порушник підлягає здачі ДНК. Відповідно до Закону № 2391-ІХ це злочини проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи,

власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 5).

Бразильське законодавство визначає, що, починаючи з 2012 р., особи повинні бути обов'язково включені до баз даних ДНК у випадку їх засудження за тяжкі злочини або умисні насильницькі злочини [6, с. 124]. У Німеччині, Франції, Швейцарії чітко визначено перелік злочинів чи навіть певних адміністративних правопорушень, для розслідування яких необхідно провести аналіз ДНК. Німеччина: підозра у вчиненні злочинів особливої значущості: проти життя, тілесної недоторканості, особистої свободи або сексуального самовизначення. Швейцарія: розслідування тяжких злочинів (відбирання ДНК-зразків від обвинувачених, жертв злочину, для відмежування біологічних зразків від зразків особи, яку обвинувачують, померлих тощо); Франція: правопорушення сексуального характеру, злочини проти людяності, умисні насильницькі злочини, катування, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків, злочини проти свободи людини, пов'язані з торгівлею людьми, пов'язані з експлуатацією, жебрацтвом та загрозою неповнолітнім, злочини проти власності, порушення фундаментальних інтересів нації, терористичні акти, правопорушення, пов'язані з обробкою або відмиванням доходів, отриманих внаслідок вчинення будь-якого із злочинів, зазначених вище [7, с. 247-248].

Таким чином, правопорушення, за вчинення яких передбачено відбирання зразків ДНК, складають переважно тяжкі та особливо тяжкі злочини. Перелік злочинів, визначений українськими парламентаріями, відповідає аналогічним перелікам в інших країнах.

Строки зберігання, вилучення та знищення геномної інформації передбачені у ст. 18 Закону № 2391-ІХ. Загалом він не може перевищувати 50 р. Вилучення та знищення геномної інформації з Баз даних, отриманої в результаті проведення обов'язкової державної реєстрації геномної інформації, здійснюються на підставі: (1) закриття кримінального провадження; (2) виправдального вироку суду, що набрав законної сили; (3) закінчення строку зберігання геномної інформації в Базі даних.

Варто зазначити, що Велика Британія є єдиною державою-членом Ради Європи, де прямо допускається систематичне та безстрокове зберігання профілів ДНК та зразків клітин осіб, яким було винесено виправдальні вироки,

та осіб, стосовно яких провадження за кримінальними справами було закрито. У Бельгії, Угорщині, Ірландії, Італії та Швеції вимагається знищення такого роду відомостей в окреслених випадках. У Німеччині, Люксембурзі та Нідерландах така інформація може зберігатися тоді, коли стосовно особи залишаються підозри або якщо потрібно провести додаткове розслідування окремої справи. Тому не дивно, що найгучніша справа в практиці ЄСПЛ, яка стосувалася зберігання відбитків пальців, зразків клітин та профілів ДНК пов'язана саме з Великою Британією. У справі «S. та Марпер проти Сполученого Королівства» від 4 грудня 2008 р. заявники скаржилися на те, що органи влади держави-відповідача продовжували зберігати їхні відбитки пальців, зразки клітин та профілі ДНК після того, як провадження за кримінальними справами стосовно них або завершилося винесенням виправдального вироку, або було закрито. Їхнє прохання знищити зняті з них відбитки пальців та зразки ДНК було відхилено, оскільки відповідно до ст. 82 Акту про кримінальне судочинство та поліцію 2001 р. «Коли: (а) відбитки пальців або зразки ДНК беруться в особи через розслідування у кримінальній справі, а (b) підпункт 3 цієї статті не вимагає їх знищення, відбитки пальців або зразки ДНК можуть зберігатися після того, як вони були використані для досягнення мети, заради якої вони були взяті, але не можуть бути ніким використані для будь-яких інших цілей, окрім тих, що стосуються попередження або виявлення злочинів, розслідування злочинів або здійснення кримінального переслідування. (3) Якщо: (а) відбитки пальців або зразки ДНК беруться в особи у зв'язку з розслідуванням за кримінальною справою, і (b) ця особа не є підозрюваним у цій справі, вони мають бути знищені одразу ж після їх використання для досягнення мети, заради якої вони були взяті, крім випадків, передбачених у наступних пунктах даної статті». ЄСПЛ відзначив, що закон не описував умови та порядок зберігання відбитків пальців та зразків ДНК; він не надавав гарантій, які виключають їх нецільове використання, а також не давав можливості приймати до уваги індивідуальні обставини кожної конкретної справи, а тому має місце порушення ст. 8 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Суд вирішив, що не обов'язково розглядати питання про стверджуване порушення статті 14 цієї Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 8 Конвенції [8, с. 25-60].

В Австрії дозволяється зберігання генетичних даних, якщо існує небезпека того, що підозрюваний скоїть новий небезпечний злочин, а в Польщі – коли йдеться про деякі тяжкі злочини; у Іспанії та Норвегії дозволяється зберігання профілів ДНК, якщо підсудного було виправдано, а суд визнав, що підсудний не повинен нести кримінальну відповідальність; у Фінляндії та Данії дозволяється зберігання цієї інформації протягом одного року та 10 років відповідно у випадку винесення виправдувального вироку. У Франції профілі ДНК можуть зберігатися протягом 25 років після винесення виправдувального вироку або припинення кримінального переслідування підозрюваного; протягом цього часу прокурор може дати розпорядження видалити їх раніше – або за власною ініціативою, або на прохання іншої особи, – якщо більше немає необхідності їх зберігати для встановлення підозрюваного у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи. В Латвії та Естонії також дозволено зберігання профілів ДНК підозрюваних протягом певного часу з моменту винесення виправдувального вироку [8, с. 25-60].

У Швейцарії передбачено правило, відповідно до якого документи, що ідентифікують обвинуваченого, можуть бути збережені для наступних розслідувань у разі обґрунтованої підозри вчинення посягань. Однак такі дані можуть бути збережені і використані за згодою керівника провадження протягом максимум 10 років з моменту прийняття відповідного рішення. Якщо ж немає жодної необхідності зберігати та використовувати їх, вони мають бути негайно знищені. Матеріали ж, що ідентифікують усіх інших осіб, крім обвинуваченого, повинні бути знищені якнайшвидше [7, с. 248].

Як показує дослідження, один з найбільших строків зберігання ДНК-даних про особу серед аналізованих держав становить 25 років (Франція), а тому 50 років зберігання геномної інформації в українській Базі даних – невинувато великий строк, у зв'язку з чим він потребує зменшення.

Згідно з ч. ч. 6, 7 ст. 4 Закону № 2391-IX держателем бази даних ДНК (Електронного реєстру) є МВС України, а адміністратором – уповноважена Міністерством внутрішніх справ України юридична особа, що належить до сфери його управління або перебуває у його підпорядкуванні. Відповідно, оброблення, управління доступом до ДНК-даних здійснюватимуться одним державним органом, що може створювати корупційні ризики [9].

Контроль за додержанням прав людини і громадянина при державній реєстрації геномної інформації здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ч. 1 ст. 18). Однак, він не має реальних повноважень для впливу на систему МВС (див. ст. ст. 17, 19-1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини») [9; 10]. Крім того, іноді рішення Уповноваженого взагалі суперечать покладеним на нього повноваженням (в питанні контролю за захистом персональних даних), що також підтверджує розгляд КСУ справи про відповідність відповідності Конституції України норм Закону «Про Національну поліцію», які дозволяють останній збирати та накопичувати зразки ДНК [11].

У Великій Британії використання усіх даних, що зберігаються в Національній базі даних ДНК, регулюється тристороннім комітетом, до якого входять Домашній офіс, Рада керівників Національної поліції та Асоціація уповноважених поліції та злочинності, є також незалежні представники від Комісія з генетики людини. Дані, що зберігаються в NDNAD, належать органу поліції, який подає зразок для аналізу [8, с. 25-60].

У США різні рівні ДНК-баз утворюють ієрархію, відому як Комбінована система індексів ДНК (CODIS). Місцеві відділи (наприклад, міста чи округи) мають власні бази даних, які об'єднані з іншими локальними в загальнодержавну базу даних. У свою чергу, державні бази даних завантажують профілі до Національної системи індексу ДНК (NDIS), яке підтримується Федеральним бюро розслідувань (агентство Міністерства юстиції США). Зловживанню щодо збору, обробки та зберігання геномних даних протидіють шляхом максимального захисту персональних даних та забезпечення конфіденційності – регламентується Загальними правилами, встановленими Департаментом охорони здоров'я та соціальних послуг США (US Department of Health and Human Services – далі HHS)) від 1991 р. Цей НПА класифікує інформацію, що складає персональні дані особи та встановлює вимоги щодо її захисту. Поширеною є практика надання згоди учасника досліджень на ідентифікацію його даних, а також «деідентифікації» або «анонімізації» геномної інформації людини. З січня 2015 р. набрала чинності Політика обміну геномними даними (Genomic Data Sharing Policy (GDS)), створена Національним інститутом здоров'я (National Institutes of Health (NIH)). Вона спрямована на обмін даними зі

збереженням конфіденційності та поширюється на всі дослідження, що фінансуються NIH. Дослідники можуть отримати доступ до геномних даних людини через багаторівневу модель механізмів відкритого, але контрольованого доступу до даних [12, с. 1697-1698; 10]. Для обмеження можливості повторної ідентифікації осіб з деідентифікованих геномних даних існують сертифікати конфіденційності. Вони надають додаткові гарантії проти обміну необробленими даними [13, с. 12-13].

У 2012 р. цю систему було запроваджено в Грузії з метою ідентифікації осіб, які загинули чи зникли безвісти під час російсько-грузинської війни 2008 р. З аналогічною проблемою сьогодні зіштовхнулася й Україна, що й зумовлює поглиблення міжнародної співпраці в цій царині [14, с. 91].

База даних ДНК в Україні створюється саме за прикладом CODIS (акцент на деперсоналізації інформації). При цьому, поділ відповідальності щодо використання даних ДНК за зразком трьохстороннього комітету Великої Британії міг би стати суттєвим запобіжником зловживань. В Україні видається доцільним створення окремого органу контролю за захистом персональних даних. Наприклад, 18 жовтня 2021 р. було зареєстровано Проект Закону «Про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації». Цей орган визначається як є центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері захисту персональних даних та доступу до публічної інформації, а також здійснює державний контроль за дотриманням законодавства про захист персональних даних та/або доступу до публічної інформації [15].

Висновки і пропозиції. На сьогоднішній день в Україні відсутня єдина державна база ДНК-даних, тому геномну інформацію можна отримати лише при проведенні судових молекулярно-генетичних експертиз. Існуючий автоматизований облік характеризується повільним накопиченням даних, часозатратністю проведення ДНК-аналізів, затягуванням роботи слідства тощо. Наповнення банку генетичних даних здійснюється в порядку реагування на летальну подію і ніяк не сприяє мінімізації випадків злочинності. В умовах війни комплексна генетична експертиза ДНК для ідентифікації зниклих безвісти та померлих потребує правового удосконалення (передусім шляхом створення єдиної державної бази ДНК).

Порівняльно-правовий аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства щодо обліку ДНК-даних дає підстави зробити такі висновки: (1) перелік правопорушень, за вчинення яких передбачено відбирання зразків ДНК, мають складати тяжкі та особливо тяжкі злочини; (2) перевищення строку зберігання геномної інформації людини в базі даних понад 25 років є невинуватим з урахуванням зарубіжної практики; (3) для запобігання зловживань у сфері оброблення, управління доступом до ДНК-даних видається доцільним створення окремого органу контролю за захистом персональних даних, наприклад, Національної комісії з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації.

Список використаної літератури:

1. Machado H., Granja R. Forensic Genetics in the Governance of Crime. URL: <https://cutt.ly/AXpYSiC>.
2. Правове регулювання реєстрації геномної інформації людини: єдність науки і практики. *Газета Голос України*. URL: <https://cutt.ly/XXprSWN>.
3. В Україні створять базу даних ДНК військовослужбовців. *Юридична Газета*. URL: <https://cutt.ly/LXs2Sj1>.
4. Пояснювальна записка до Проекту Закону про державну реєстрацію геномної інформації людини від 20 жовтня 2020 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/7XdfIM4>.
5. Навіщо влада хоче збирати геномну інформацію? *Лабораторія законодавчих ініціатив*. URL: <https://cutt.ly/tXs9M41>.
6. Гусєєва В. Перспективи впровадження зарубіжного досвіду використання ДНК-обліків у практику України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (119). С. 121-131.
7. Горпинюк О. Міжнародні стандарти накопичення та використання біометричних даних (зразків ДНК) у діяльності правоохоронних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 245-249.
8. Рішення Європейського суду з прав людини щодо захисту персональних даних. 132 с. URL: <https://cutt.ly/xXpUWaf>.
9. Висновок Головного науково-експертного управління до Проекту Закону про державну реєстрацію геномної інформації людини від 31 травня 2021 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/7XdfIM4>.
10. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р., № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99 (із змінами).

11. ДНК: чому краш-тест система не пройшла? *Lex Inform Юридичні новини України*. URL: <https://cutt.ly/3XgHfgw>.
12. Abraham P. Schwab, Hung S. Luu, Jason Wang, Jason Y. Park. Genomic Privacy. *Clinical Chemistry*. 2018. 64:12. С. 1696-1703.
13. Kallas S. Terms of Service: The Use and Protection of Genomic Information by Companies, Databases, and Law Enforcement. *Undergraduate Honors Thesis. University of Nebraska-Lincoln*. 2020. 255.
14. Genome. *National Human Genome Research Institute*. URL: <https://cutt.ly/DXptl36>.
15. Про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації: Проект Закону від 18 жовтня 2021 р., № 6177. *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/AXdjSRx>.

Mikhailina T. V., Dovhan B. V. Problems of legal regulation of human genetic data automated accounting

The purpose of the scientific article is a doctrinal analysis of the problems of human genetic data automated accounting, as well as the development of proposals and recommendations for a partial solution to this problem.

The research methodology is based on the use of systematic, dialectical methods, extrapolation method, cybernetic and synergetic methods, formal legal method, as well as legal modeling method.

The article analyzes the role of genetic research in criminal proceedings. In particular, it was found that one of the most significant aspects of the use of genetics in criminal proceedings is the creation and expansion of centralized national databases. They contain genetic profiles of convicts, suspects, victims, volunteers, and other stakeholders. Traces found at the scene of a criminal offense or on the victim can be compared with those included in the database of genetic forensic expertise, and this makes it possible to determine the origin of DNA in case of a positive match.

It is stated that today there is no unified state database of DNA data in Ukraine, so genomic information can only be obtained during forensic molecular genetic examinations. The existing automated accounting is characterized by slow data accumulation, time-consuming DNA analysis, delayed investigation, and so on. Filling the genetic data bank is carried out in response to a fatal event and does not contribute to minimizing crime cases. In war conditions, a comprehensive genetic examination of DNA for identifying missing and deceased persons requires legal improvement (primarily by creating a single state DNA database).

Comparative legal analysis of domestic and foreign legislation on the accounting of DNA data gives grounds to draw the following conclusions: (1) the list of offenses for which the sampling of DNA samples is provided must be serious and especially serious crimes; (2) exceeding the storage period of human genomic information in the database for more than 25 years is unjustified, taking into account foreign practice; (3) in order to prevent abuses in the processing and control of access to DNA data, it seems appropriate to establish a separate body for monitoring the protection of personal data, for example, the National Commission for the Protection of Personal Data and Access to Public Information.

Key words: *human genetic data, atomized accounting, automation, genomic information, DNA analysis, genetic expertise, human rights.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.4>

А. С. Бугаєць

аспірантка кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ФРАУДАТОРНИХ ПРАВочИНІВ

У статті досліджуються теоретично-доктринальні підходи щодо фраздаторних правочинів. Звертається увага, що фраздаторні правочини є одним з явищ сучасної правової дійсності. Хоча таке явище не є новим, однак лише відносно нещодавно воно стало «мейнстрімом» української судової практики – «правочин, який вчинений боржником на шкоду кредитору». Можливість визнання недійсними правочинів неспроможного боржника певною мірою була обґрунтована ще в римському праві, однак на сьогодні така можливість також не заперечується. Очевидно, що визнання правочинів, вчинених боржником напередодні або в період банкрутства, недійсними можливо вважати ефективним правовим інструментом захисту інтересів кредиторів і дозволяє повернути в ліквідаційну масу майно неспроможного боржника. Безперечно, правочини, які вчиняються боржником на шкоду кредитору, можуть вчинятися і в інших сферах суспільних відносин.

Актуальність даного дослідження обумовлена відсутністю єдиної цілісної теоретичної концепції та нормативної регламентації сутності фраздаторних правочинів в українському законодавстві.

Метою статті є дослідження фраздаторних правочинів, тобто правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору, як явища правової дійсності, які, однак, не знайшли широкого відображення в українському законодавстві.

Методологія. У статті використано порівняльно-правовий, формально-юридичний, історичний, системно-структурний методи, метод аналізу, узагальнення, індукції, дедуції, аналогії та метод прогнозування.

Автор звертає увагу, що вчинення правочинів на шкоду кредитору незадовго до відкриття провадження у справі про банкрутство чи під час нього – це, безумовно, один з найпоширеніших проявів фраздаторних правочинів у практиці, однак далеко не єдиний. Загалом, фраздаторні правочини спрямовані на зміну майнових відносин сторін і завжди вчиняються на шкоду інтересам третіх осіб – кредиторів однієї зі сторін. Спрямованість волі сторін на заподіяння шкоди майновим інтересам кредитора однієї із сторін правочину є обов'язковою.

Підсумовано, що фраздаторні правочини водночас є однією з форм іншого правового явища – зловживання правом, що посягає на принцип добросовісності.

Ключові слова: фраздаторні правочини, правочин на шкоду кредитору, зловживання правом, добросовісність, недійсність правочину.

Одним з явищ сучасної правової дійсності є так звані фраздаторні правочини. Важливо уточнити, що таке явище не є новим, однак лише відносно нещодавно воно стало «мейнстрімом» української судової практики – «правочин, який вчинений боржником на шкоду кредитору».

Так, дійсно, нерідко напередодні відкриття провадження у справі про банкрутство, а окремих випадках і під час відповідного прова-

дження, боржник вживає різноманітні заходи щодо спроб «порятунку активів», виводячи майно з обороту у вигляді здійснення ззовні цілком легітимних операцій із «дружніми» кредиторами, тим самим заподіюючи шкоду інтересам інших кредиторів. Як наслідок, не вдається досягти власне закладеної в законодавство мети такого провадження – зосередження всіх майнових активів боржника для того, щоб задовольнити вимоги кредиторів боржника

у максимально можливому розмірі. Очевидно, що визнання правочинів, вчинених боржником напередодні або в період банкрутства, недійсними можливо вважати ефективним правовим інструментом захисту інтересів кредиторів і дозволяє повернути в ліквідаційну масу майно неспроможного боржника. Безперечно, правочини, які вчиняються боржником на шкоду кредитору, можуть вчинятися і в інших сферах суспільних відносин.

Актуальність даного дослідження обумовлена відсутністю єдиної цілісної теоретичної концепції та нормативної регламентації сутності фраздаторних правочинів в українському законодавстві.

Теоретичні та практичні аспекти конструкції фраздаторних правочинів піднімалися у наукових працях Беяневич О., Тур О., Гурина М., обговорювалися фахівцями в галузі права. Однак термін «фраздаторні правочини» є відносно новим для української науки та практики, хоча відповідний правовий феномен існує здавна. Це, зокрема, ще раз обґрунтовує актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження фраздаторних правочинів, тобто правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору, як явища правової дійсності, які, однак, не знайшли широкого відображення в українському законодавстві.

Хоча Кодекс України з процедур банкрутства і не оперує терміном «фраздаторні правочини», однак про відповідну категорію правочинів, які вчиняються боржником на шкоду кредитору, та які відповідно можуть бути визнані недійсними згадуються у ст. 42 кодифікованого акта. Так, правочини, вчинені боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора, якщо вони завдали збитків боржнику або кредиторам, з визначених в Кодексі підстав [1]. У свою чергу у теорії конкурсного права часовий проміжок, що обмежується моментом виникнення грошового зобов'язання у боржника (в тому числі при загрозі неплатоспроможності або при надмірній заборгованості) та днем порушення справи про його банкрутство називається періодом підозр (підозрілим періодом), а правочини боржника, відповідно, сумнівними [2, с. 285].

Можливість визнання недійсними правочинів неспроможного боржника певною мірою

була обґрунтована ще в римському праві та відповідний механізм застосовувався вже за часів Цицерона. За позовом, що отримав назву *Actio Pauliana* (можливо, вона пов'язана з ім'ям претора, що залишився невідомим, хоча за деяким даними така назва є випадковою [3, с. 592]), оспорювалися правочини, що завдають збитків боржнику. Цей позов застосовувався, коли виникала підозра у тому, що боржник в очікуванні свого банкрутства недобросовісним чином розпорядився своїм майном, що завдало шкоди кредиторам. З метою захисту останніх стало можливим оскаржити правочини, які на перший погляд були здійснені законно; відповідно, іншої можливості їх оскаржити не було. Результатом такого оскарження (за умов доведення) ставало повернення в конкурсну масу майна, переданого боржником за правочином кредиторам, що тягло за собою подальший розподіл даних активів між кредиторами. Для цілей реалізації *Actio Pauliana* виділялася категорія «*fraus creditorum*», під якою розумілося вчинення боржником напередодні банкрутства, до введення *missio in possessionem* (володіння кредитора майном боржника без переходу права власності) правочинів, метою яких було приховування свого майна від звернення на нього стягнення кредиторами.

Відповідний правочин називався правочинном, вчиненим «*in fraudem creditorum*». Наслідки правочину «*in fraudem creditorum*» застосовувалися після звернення стягнення на майно боржника у рамках конкурсного порядку. Останнє відбувалося за допомогою *missio in possessionem i venditio bonorum* (продажу майна боржника оптом з публічних торгів). Якщо виручених коштів для розрахунку з усіма кредиторами не вистачало, угоди «*in fraudem creditorum*» могли бути визнані деліктом. Як наслідок, допускалося пред'явлення позову до боржника, навмисні дії якого призвели до зменшення майна, що служило джерелом виконання вимог кредиторів.

Умовами пред'явлення *Actio Pauliana* були наступні:

- недобросовісний намір боржника (*fraudaudationis causa*);
- наявність оплатного відчуження;
- реальне завдання збитків кредиторам;
- наявність недобросовісного набувача (*conscius fraudis*);
- дотримання процесуальних строків (один рік із моменту вчинення таких дій) [4, с. 50].

Такий механізм справедливо можна називати найважливішим правовим засобом у процедурах банкрутства, а історико-правове значення даного позову – безперечне. Відповідний умисел сторін угоди – *consilium fraudandi* – спрямовувався на заподіяння збитків, і підлягав доказуванню. Принагідно відмітимо, що реалізація *Actio Pauliana* визначалася характером відносин у римському суспільстві, що передбачав високий рівень відкритості та поінформованості: в ті часи неспроможність ставала гласною, ще не будучи оголошеною, тобто особи, які набували майно у боржника, швидше за все, були обізнані про його неспроможність. На сьогодні ж фінансовий стан боржника не є настільки очевидним для кредиторів, що і повинно знаходити адекватний вияв у сучасному законодавстві.

Позов *Actio Pauliana* пред'являвся особливим суб'єктом, який певною мірою є аналогом сучасного арбітражного керуючого, котрий іменувався *curator bonorum*. Позов пред'являвся від імені всіх кредиторів; причому на розсуд *curator bonorum* відповідачем міг бути як боржник, так і третя особа-власник майна боржника. У будь-якому випадку, подання *actio pauliana* має на меті згадати всі правові дії боржника, які лише формально дозволені законом, щодо всіх активів [5, с. 29].

Як бачимо, згідно з *Actio Pauliana*, оскаржені могли бути правочини, сторони яких мали на меті заподіяти боржнику збитків, причому ця мета мала бути прямою, а не опосередкованою, важливо було довести відповідний умисел обох сторін (*consilium fraudandi*). У той же час головним фактором, що визначав віднесення тих чи інших правочинів до неправомірних дій, відповідно до концепції *Actio Pauliana*, є їх результат – зменшення можливостей задоволення вимог конкурсних кредиторів.

В умовах сьогодення правове значення такого позову можна визначити як найважливіший правовий засіб і спосіб захисту майнових прав кредиторів при неспроможності боржника. У той же час відмітимо, що підхід до обґрунтування можливості оскарження правочину, заснований на *Actio Pauliana*, отримав назву суб'єктивного, оскільки його застосування можливе лише за наявності суб'єктивного елемента – наміру заподіяти збитки кредиторам. Пізніше сформувався протилежний – об'єктивний – підхід, для якого принциповим під час вирішення питання недійсності правочинів є доведеність певної обставини (наприклад,

факту вчинення правочину за встановлений період до виявлення неплатоспроможності).

Безумовно, вирішення питання про те, якою мірою запроваджувати в національній правовій системі механізм *Actio Pauliana* – справа законодавця. Як уже зверталася увага вище, український законодавець вирішив, що юридичні наслідки у виді визнання правочину недійсним можуть наставати при заподіянні збитків кредиторам за умов вчинення останнього після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі. Однак у практиці деяких зарубіжних країн діє так звана конструкція безстрокового періоду. Подовження періоду підозрілості (аж до нескінченності) для правочинів, щодо яких доведено намір заподіяти шкоду кредиторам підвищує захищеність інтересів кредиторів неспроможного боржника у конкурсних відносинах.

За словами М. Гурина, для кредиторів звернення з відповідним позовом є правом, а для арбітражного керуючого таке право межує з обов'язком, адже під час затвердження звіту ліквідатора господарський суд повинен перевірити повноту дій ліквідатора, і не звернення до суду із позовами про визнання недійсними правочинів боржника може бути розцінено як недотримання даного принципу [6, с. 47]. Такий підхід законодавця також сприяє захищеності прав кредиторів.

Вчинення правочинів на шкоду кредиторам незадовго до відкриття провадження у справі про банкрутство чи під час нього – це, безумовно, один з найпоширеніших проявів фраздаторних правочинів у практиці, однак далеко не єдиний. На цьому, зокрема, наголошується в постанові Верховного Суду у справі у справі № 369/11268/16-ц [7].

Так, принаймні законодавчо окресленим є вчинення фраздаторних правочинів у правочинних відносинах, пов'язаних з неплатоспроможністю банків (ч. 3 ст. 38 зазначає, що правочини банку, у тому числі укладені з пов'язаними з банком особами, в якому Фондом здійснюється тимчасова адміністрація та/або процедура ліквідації, є нікчемними з визначених в даній нормі підстав – наприклад, банк безоплатно здійснив відчуження майна, узяв на себе зобов'язання без встановлення обов'язку контрагента щодо вчинення відповідних майнових дій, відмовився від власних майнових вимог) [8]. Згадка про фраздаторні правочини (хоча відповідний термін і не вживається) міститься і в Законі України «Про

виконавче провадження» – ч. 4 ст. 9 закріплює, що укладення протягом встановлено в нормативно-правовому акті строку правочину щодо майна боржника, який призвів до неможливості задовольнити вимоги стягувача за рахунок такого майна, є підставою для визнання такого правочину недійсним [9].

У той же час брак нормативно-правового регулювання фраздаторних правочинів компенсувався судовою практикою з цієї категорії спорів, з урахуванням якої, очевидно, у майбутньому будуть сформульовані законодавчі положення.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 7 жовтня 2020 році (справа № 755/17944/18) сформулював бачення конструкції «фраздаторності», вказавши, що договором, що вчиняється на шкоду кредиторам (фраздаторним договором), може бути як оплатний, так і безоплатний договір. При цьому конструкція фраздаторного договору, що застосовується до оплатних цивільно-правових договорів, включає такі елементи:

- момент укладення договору (коли боржник усвідомлює, що майно заберуть за борги);
- контрагента з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа);
- ціну (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника) [10].

В іншій справі № 693/624/19 Верховний Суд виділив такі ознаки оспорюваного договору, що свідчать про його фраздаторність:

- момент вчинення договорів (після відкриття провадження, відмови в забезпеченні позову і до першого судового засідання в справі);
- контрагент з яким боржник вчинив оспорювані договори (учасник боржника на момент їх вчинення);
- ціна в оспорюваних договорах купівлі-продажу (явно не відповідає ринковим, оскільки є суттєво заниженою).

У цій же справі Суд вказав, що «очевидно учасники цивільних відносин (сторони оспорюваних договорів) «вживали право на зло», оскільки цивільно-правовий інструментарій (оспорювані договори купівлі-продажу) використовувався учасниками для недопущення звернення стягнення на майно боржника» [11]. В результаті, Верховний Суд кваліфікував оспорювані в справі договори як фраздаторні та визнав їх недійсними.

У справі № 916/2878/14 суд вищої інстанції повторив, що «будь-який правочин, вчинений

боржником у період настання у нього зобов'язання із погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності та набуває ознак фраздаторного правочину (правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам)» [12].

Тож, фраздаторні правочини спрямовані на зміну майнових відносин сторін і завжди вчиняються на шкоду інтересам третіх осіб – кредиторів однієї зі сторін. Спрямованість волі сторін на заподіяння шкоди майновим інтересам кредитора однієї із сторін правочину є обов'язковою. Водночас, фраздаторні правочини є однією з форм іншого правового явища – зловживання правом, що посягає на ключовий принцип приватноправових відносин – принцип добросовісності. Як слушно зазначила К. Валігура, «на сучасному етапі розвитку права в цілому і цивільного права зокрема спостерігається тенденція до моралізації, що виявляється в розгляді правових явищ крізь призму моральних категорій» [13, с. 12]. Таке положення зобов'язує законодавця вжити заходів щодо нормативного закріплення поняття «фраздаторний правочин» та щодо захисту осіб, на шкоду яким такий правочин був вчинений.

Таким чином, фраздаторні правочини, тобто правочини, які вчиняються боржником на шкоду кредиторам є поширеним явищем сучасної правової дійсності, які, однак, не знайшли широкого відображення в українському законодавстві. Разом з тим, такі конструкції згадуються законодавцем, хоча відповідний термін – «фраздаторний правочин» – в текстах нормативно-правових актів не вживається. Вчинення правочинів на шкоду кредиторам незадовго до відкриття провадження у справі про банкрутство чи під час нього – це, безумовно, один з найпоширеніших проявів фраздаторних правочинів у практиці, однак далеко не єдиний. Ознакою, яка дає підстави кваліфікувати правочин фраздаторним, є його спрямованість на заподіяння шкоди інтересам третіх осіб – кредиторів однієї зі сторін, відтак, законодавство повинно передбачати механізми захисту інтересів останніх. Враховуючи, що основні ознаки фраздаторних договорів наразі формуються у судовій практиці, та не отримали широкого висвітлення, розкриття їх сутності та співвідношення з іншими приватно-правовими конструкціями потребує подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури:

1. Кодекс України з процедур банкрутства № 2597-VIII (редакція від 29.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#n617>.
2. Пригуза П.Д., Пригуза А.П. «Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1-21). Херсон: Видавництво «ТДС» 304.
3. Ilaria Pretelli (2011). Cross-Border Credit Protection Against Fraudulent Transfers of Assets: Actio Pauliana in the Conflict of Laws. Yearbook of Private International Law. Volume 13, 589-640.
4. Поляков Р.Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», 274 с.
5. Puja Dwi Pangestu (2019). Actio Pauliana as the Rights Protection Efforts for Creditors in the Bankruptcy Case. Journal of Private and Commercial Law. No. 3(1), 26-29.
6. Guryn Mykola (2021). Invalidation of the debtor's transactions in the bankruptcy case. Visegrad Journal on Human Rights. No. 6, 44-48.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786>.
8. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI (редакція від 18.06.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#n437>.
9. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII (редакція від 03.08.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n111>.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 7 жовтня 2020 року у справі № 755/17944/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92315178>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 травня 2021 року у справі № 693/624/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97103755>.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26 травня 2022 року у справі № 916/2878/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104634845>
13. Валіхура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11-16.

Buhaiets A. S. Theoretical and doctrine approaches regarding fraudulent offenses

The article examines theoretical and doctrinal approaches to fraudulent transactions. Attention is drawn to the fact that fraudulent transactions are one of the phenomena of modern legal reality. Although such a phenomenon is not new, it has only relatively recently become the "mainstream" of Ukrainian judicial practice – "an act committed by a debtor to the detriment of a creditor." The possibility of invalidating the deeds of an insolvent debtor was to some extent substantiated even in Roman law, but today such a possibility is not denied either. It is obvious that the recognition of transactions committed by the debtor on the eve of or during the bankruptcy period as invalid can be considered an effective legal tool for protecting the interests of creditors and allows the property of the insolvent debtor to be returned to the liquidation estate. Undoubtedly, acts committed by the debtor to the detriment of the creditor can be committed in other spheres of social relations.

The relevance of this study is due to the absence of a single coherent theoretical concept and normative regulation of the essence of fraudulent transactions in Ukrainian legislation.

The purpose of the article is to study fraudulent transactions, i.e. transactions committed by the debtor to the detriment of the creditor, as a phenomenon of legal reality, which, however, was not widely reflected in Ukrainian legislation.

The article uses comparative-legal, formal-legal, historical, systemic-structural methods, the method of analysis, generalization, induction, deduction, analogy, and the method of forecasting.

The author draws attention to the fact that the commission of acts to the creditor's detriment shortly before or during bankruptcy proceedings is certainly one of the most common manifestations of fraudulent acts in practice, but it is far from the only one.

In general, fraudulent transactions are aimed at changing the property relations of the parties and are always committed to the detriment of the interests of third parties – creditors of one of the parties.

The intention of the parties to harm the property interests of the creditor of one of the parties to the transaction is mandatory.

It is concluded that fraudulent acts are at the same time one of the forms of another legal phenomenon – abuse of law, which encroaches on the principle of good faith.

Key words: *fraudulent transactions, transaction to the detriment of the creditor, abuse of rights, good faith, invalidity of the transaction.*

Ю. С. Павлова

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

КЛАСИФІКАЦІЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглядається класифікації електронних доказів у доктрині вітчизняного цивільного процесу та нормативно-правовому полі.

Проведено аналіз різноманітних моделей класифікації електронних доказів. Так, запропоновано за критерієм суб'єкта фіксування електронних доказів розрізняти: 1) електронні докази, зміст яких фіксується судом, 2) електронні докази, фіксація яких здійснюється сторонами справи, 3) електронні докази, зміст яких фіксується спеціальними суб'єктами; в залежності від внутрішнього змістовного наповнення та формату існування у цифровому вигляді – аудіозаписи, відеозаписи, фотографії, текстові, а також комбіновані електронні докази; в залежності від зовнішньої форми існування електронної інформації – докази з загальнодоступних вебсайтів, суттєві докази (або докази змісту), а також докази, призначені для ідентифікації користувача та даних про трафік електронних інформаційних систем (метадані).

Аргументується позиція умовності класифікації електронних доказів у зв'язку з широким розмаїттям електронних доказів та динамікою їх розвитку, в результаті чого окремі види електронних доказів перестають існувати, а здійснені на їх основі класифікації стають неактуальними.

Серед найбільш розповсюджених джерел електронної інформації запропоновано виділити наступні групи: електронні повідомлення (повідомлення це повідомлення, яке пересилається з використанням інформаційно-комунікаційних технологій), інформація з мережі Інтернет, аудіо- та відеозаписи, метадані.

Визначено, що діючим процесуальним законодавством запропонована не стільки класифікація електронних доказів, скільки орієнтовний перелік цифрової інформації, на яку повинні звернути увагу суд та учасники справи, і яка може бути використана як доказ у цивільному процесі.

Ключові слова: цивільний процес, процес доказування, електронний доказ, електронна інформація, класифікації електронних доказів.

Одна з проблем пізнання електронних доказів полягає в їх широкому розмаїтті, що обумовлено рівнем науково-технологічного розвитку та ступенем використання різноманітних технологічних засобів в повсякденному житті людей. Це, в свою чергу, обумовлює широке поширення цифрової інформації, яка може бути використана в доказовій діяльності, а в багатьох випадках може стати безальтернативним засобом доказування обставин справи, від яких залежать результати її розгляду.

Класифікація електронних доказів сама по собі є однією з центральних проблем вивчення електронних доказів. Складність класифікації обумовлена не тільки широким розмаїттям електронних доказів, але й динамікою їх роз-

витку, в результаті чого ті чи інші електронні докази перестають існувати, а зроблені на їх основі класифікації перестають бути актуальними, що обумовлює доцільність проведення дослідження цього питання.

Окремі аспекти електронних доказів та їх місця в процесі доказування в цивільному процесі досліджували різні вітчизняні вчені, серед яких можна відмітити наукові доробки О.І. Антонюка, І.І. Демчишина, О. Гусєва, А.Ю. Каламайки, В.С. Петренка, М. Соколова, Д.М. Цехана, О.С. Чорного та ін.

У науковій літературі знаходимо класифікацію запропоновану В.С. Петренко, який використовує «в якості поділу електронної інформації внутрішнє змістовне наповнення

та формат існування у цифровому вигляді, визначає наступні види електронних доказів: на аудіозаписи, відеозаписи, фотографії та власне текстові електронні документи, які можуть містити окрім тексту ще й цифрові фотографії тощо» [1, с. 112].

Виходячи зі специфіки кожного різновиду електронних засобів доказування, А.Ю. Каламайко поділяє їх на три групи: «1) звуко- та відеозаписи, які мають найдавнішу історію використання в цивільному процесі та є найбільш дослідженим різновидом електронних засобів доказування; 2) електронний документ, який виступає еквівалентом документа як письмового доказу, з урахуванням специфічних рис, що відрізняють його від інших; 3) інформаційне повідомлення (інша інформація в електронній формі) є електронним еквівалентом групи інших письмових доказів» [2, с. 13].

О. Гусевим пропонується вирізняти докази в залежності від способу введення інформації в електронно-обчислювальну машину, на підставі чого науковець виокремлює наступні групи доказів: «текстові, зображувальні, звукові, об'ємно-просторові, нюхові (збираються за допомогою спеціальних електронно-цифрових пристроїв, які аналізують хімічні сполуки, наявні у повітрі), комбіновані (їх зміст формується шляхом поєднання різних способів введення даних до технічного пристрою)» [3, с. 19].

Одним з критеріїв поділу електронних доказів на групи може бути суб'єкт їх фіксування. В залежності від того, хто здійснює фіксацію електронної інформації, електронні докази поділяють на наступні групи: електронні докази, зміст яких фіксується судом; електронні докази, фіксація яких здійснюється сторонами справи; електронні докази, зміст яких фіксується спеціальними суб'єктами (наприклад, експерт). Так, ЦПК України прямо передбачена можливість фіксації електронних доказів шляхом призначення експертизи для встановлення та фіксування змісту вебсайту (сторінки), інших місць збереження даних в мережі Інтернет за умови, якщо це потребує спеціальних знань і не може бути здійснено судом самостійно або із залученням спеціаліста.

Окрім того, діючим законодавством передбачена можливість залучення нотаріуса до фіксації електронної інформації. Наприклад, ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» нотаріальне посвідчення цивільно-правової угоди, укладеної шляхом створення електронного доку-

мента (електронних документів), здійснюється у порядку, встановленому законом [4].

Така класифікація є досить умовною, адже розрізнити, які електронні докази мають фіксуватися саме конкретними суб'єктами, є неможливим. Разом з тим, практичне значення такої класифікації полягає в розрізненні рівня довіри суду до тих чи інших електронних доказів, зафіксованих різними суб'єктами.

Довіра до електронного доказу, можливість його ідентифікації та автентифікації є центральною проблемою використання електронних доказів. Протягом тривалого часу проблема використання електронних засобів доказування полягала не через заперечення факту їх існування, а через проблему їх верифікації. Тобто яким чином суд та інші учасники провадження могли б перевірити, що електронні дані не були підроблені, відповідають дійсності та належать певній особі.

В науковій літературі висловлена пропозиція щодо поділу електронних доказів на окремі групи в залежності від ступеню надійності таких доказів. Так, окремими зарубіжними дослідниками було запропоновано виокремити «сім рівнів надійності електронних доказів: помилкові (докази суперечать відомим фактам); вірогідно помилкові (докази визивають великі сумніви щодо їх достовірності); відносно невизначені (лише одне джерело доказів не захищено від підробки); можливі (джерело або джерела доказів важко піддаються втручанням, але недостатньо доказів для підтвердження твердого висновку або є незрозумілі невідповідності наявних доказів); вірогідні (докази захищені від несанкціонованого втручання або докази не захищені від несанкціонованого втручання, але узгоджуються численні незалежні джерела доказів); майже вірні (узгодженість доказу з декількома незалежними джерелами, які захищені від підробки, але існують невеликі невідповідності); вірні (докази не піддаються підробці або мають високу статистичну достовірність)» [5, с. 70].

Вищезазначена класифікація електронних доказів має суттєвий недолік. Розподілення електронних доказів та віднесення їх до тієї чи іншої групи залежить від суб'єктивного судження дослідників, які мають різний рівень знань та досвіду. У зв'язку із чим, за однакових умов один і той же електронний доказ може бути віднесений до різних груп надійності.

Свого часу класифікація електронних доказів була запропонована Європейським комітетом з правової кооперації, створеного при

Раді Європи, який пропонує виокремлювати «три типи електронних доказів, що можуть бути використані в суді: докази з загальнодоступних вебсайтів, таких як публікації в блогах і зображення, завантажені на вебсайти соціальних мереж; суттєві докази (або докази змісту), тобто електронна пошта або документи в цифровому форматі, які не є публічно доступними і які зберігаються на сервері; дані, призначені для ідентифікації користувача та дані про трафік («метадані»), які використовуються для ідентифікації особи шляхом виявлення джерела зв'язку, але не вмісту» [6, с. 10].

Примітно, що більшість класифікацій електронних доказів не відповідає вимогам теорії цивільного процесу, адже такі класифікації є умовними, не в повній мірі відповідають законам логіки, а їх існування має обмежене практичне значення.

Дослідження найбільш розповсюджених електронних доказів забезпечує можливість пізнання їх сутності в цілому. Перелік видів електронних доказів міститься в ч. 1 ст. 100 ЦПК України, згідно якої в якості видів електронних доказів законодавець виокремлює електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Аналізуючи зазначене положення ЦПК України можна зробити певні висновки. По-перше, перелік видів електронних доказів є невичерпним, що є обґрунтованим, адже фіксований перелік електронних доказів обмежив би учасників провадження в можливості використання нових видів електронних доказів, які під впливом розвитку цифрового світу постійно оновлюються. По-друге, частиною 1 ст. 100 ЦПК України запропоновано перелік джерел електронної інформації. Джерело електронної інформації може слугувати в якості критерію поділу електронної інформації, однак з наукової точки зору досягнення мети класифікації на підставі такого критерію може бути ускладненим. Отже, серед найбільш розповсюджених джерел електронної інформації необхідно виділити наступні групи: електронні повідомлення (повідомлення це повідомлення, яке пересилається з використанням інформаційно-комунікаційних технологій), інформація з мережі Інтернет, аудіо- та відеозаписи, метадані.

Такі електронні засоби доказування є одним з найбільш розповсюджених джерел доказової

інформації, однак допустимість таких доказів викликає чи не найбільшу кількість питань. Електронні повідомлення складаються з двох елементів: «спілкування та передача відомостей, а виокремлення електронних повідомлень у самостійний вид електронних доказів зумовлено такими їх особливостями: 1) як правило, у них не застосовується цифровий підпис, що ускладнює ідентифікацію відправника та одержувача; 2) значні труднощі у фактичному відокремленні електронного листа як сукупності цифрової інформації від її носія для представлення в суді; 3) здебільшого, дистанційна віддаленість місця конвертації цифрової інформації у форму, придатну для сприйняття людиною, та місця, де знаходить носій, який зберігає таку інформацію» [7, с. 7]. Прикладами електронних повідомлень є СМС-повідомлення, електронні листи з використанням електронної пошти, переписка в мобільних додатках тощо. Такі повідомлення, в свою чергу, можуть бути розподілені на підвиди: текстові, голосові та мультимедійні повідомлення.

У якості електронного доказу може бути використана інформація з мережі Інтернет. Однак, властивістю електронної інформації з Інтернету є її динамічний характер, що проявляється у постійній змінюваності електронних даних. У цьому полягає вразливість Інтернет-даних, так як така інформація може бути відносно легко змінена, доступ до неї може бути отриманий з будь-якого технічного пристрою та будь-якої країни. Вразливість Інтернет-даних викликає труднощі в процесі використання інформації з мережі Інтернет в якості електронних доказів в цивільному провадженні. Це викликає необхідність дотримання спеціальних правил та умов, які б могли забезпечити автентичність такої інформації та можливість їх використання в цивільному процесі.

Доказом можуть бути аудіо- та відеозаписи. Поняття аудіо- та відеозапису узагальнено загальним терміном запис, визначення якого закріплено в статті 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права», відповідно до якої запис (звукозапис, відеозапис) це фіксація за допомогою спеціальних технічних засобів (у тому числі й за допомогою числового представлення) на відповідному матеріальному носії звуків і (або) рухомих зображень, яка дозволяє здійснювати їх сприйняття, відтворення або сповіщення за допомогою відповідного пристрою [8]. Аудіозапис є атрибутом будь-якого судового засідання, в якому бере участь

хоча б один учасник справи. Фіксація судового засідання, що є реалізацією принципу гласності в цивільному судочинстві та так само може бути використано на підтвердження певних обставин справ в межах цивільної справи [9].

Відеозапис частіше як електронний засіб доказування використовується по окремих категоріям справ, в яких відеозапис є безальтернативним засобом доказування. Так, Законом України від 03 жовтня 2017 року до Цивільного процесуального кодексу України було внесено новелу щодо відеофіксації судового засідання як альтернативу аудіозапису судового засідання. При цьому, як й аудіозапис, відеозапис судового засідання може бути використаний в якості доказу виключно у разі його використання у межах іншої судової справи на підтвердження певних обставин, які входять до предмету доказування, або інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Так, стаття 247 ЦПК України була викладена в новій редакції, відповідно до якої суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою відеота (або) звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. Одночасно із цим, за наявності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу проти здійснення повного фіксування судового засідання за допомогою відеозаписувального технічного засобу – таке фіксування здійснюється лише за допомогою звукозаписувального технічного засобу.

Також ЦПК України виокремлює метадані як самостійне джерело доказової інформації. Метадані можна визначити як інформацію про іншу інформацію щодо вмісту певного об'єкту. Тобто метадані є орієнтованою, у певному сенсі «зовнішньою» інформацією, яка прямо не розкриває зміст певного об'єкту, але розкриває іншу інформацію, на підставі якої можна зробити висновки про зміст такого об'єкту.

Аналогічна ситуація складається й щодо електронної інформації. Наприклад, інформація, зображена на цифровій фотографії, є даними, а властивості цієї фотографії (дата створення фотографії, її розмір, пристрій, з якого її було зроблено, параметри діафрагми, швидкості ISO тощо) є метаданими.

При кожному візиті абонентом мережі Інтернет журнал сервера, який знаходиться у фізичному володінні Інтернет-провайдера, зберігає інформацію про користувача: клієнтські

IP-адреса/місце розташування, дату і час запиту, конкретні адреси запитаних сторінок, код HTTP, кількість байт, переданих користувачеві, агент браузера у користувача. Провайдер може також записати IP-адреси /розташування відвіданих сайтів, скільки даних передано і що конкретно було передано і отримано [10, с. 218-219].

Вищезазначені дані є метаданими, вони не розкривають, наприклад, зміст електронного відправлення, але містять інформацію про саме відправлення, на підставі якої можна зробити важливі висновки щодо встановлення дійсних обставин справи.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що в теорії цивільного процесуального права єдність з приводу класифікації електронних доказів відсутня. Проблема класифікації електронних доказів обґрунтована широким розмаїттям електронних доказів та динамікою їх розвитку, в результаті чого окремі види електронних доказів перестають існувати, а здійснені на їх основі класифікації стають неактуальними. Наразі у доктрині цивільного процесу обґрунтовані лише деякі теоретичні моделі класифікації електронних доказів: залежно від особливостей форми електронних документів, суб'єкта фіксації електронних даних, змісту електронної інформації, залежно від порядку формування електронних даних тощо.

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 100 ЦПК України, варто відзначити, що діючим процесуальним законодавством запропонована не стільки класифікація електронних доказів, скільки орієнтовний перелік цифрової інформації, на яку повинні звернути увагу суд та учасники справи, і яка може бути використана як доказ у цивільному процесі. Таке формулювання ч. 1 ст. 100 ЦПК України має практичний характер для того, щоб зорієнтувати учасників справи, які види електронних доказів можуть бути використані в суді і де їх потрібно шукати.

Список використаної літератури:

1. Петренко В.С. Електронні докази як елемент інформаційних технологій у цивільному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018 р. №1 (53). С. 111-115.
2. Каламайко А.Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. №2. С. 127-132.
3. Гусев О.Ю. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №8. С. 18-22.

4. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року №851-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/851-15>
5. Mason S., Seng D. *Electronic Evidence: Fourth Edition*. University of London. URL: <http://humanities-digitallibrary.sas.ac.uk/index.php/hdl/catalog/view/electronicEvidence/16/93-1>.
6. Mason S., Rasmussen U. The use of electronic evidence in civil and administrative law proceedings and its affect on the rules of evidence and modes of proof. URL: <https://rm.coe.int/1680700298>
7. Гусев О.Ю. Поняття та види електронних доказів у цивільному процесі. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. №1(13). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16hoyutp.pdf>
8. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 23.12.1993 року №3792-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>
9. Постанова Верховного Суду України від 16 серпня 2017 року у справі №6-2667цс16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68427656>
10. Хижняк Є.С. Ідентифікація особистості злочинця за віртуальними слідами в мережі Інтернет. *Підприємництво, господарство і право*. №11. 2017. С. 217-221.

Pavlova Yu. S. Classification of digital evidence: theoretical and practical aspects

mhe article examines the classification of electronic evidence in the domestic civil process doctrine and regulatory field.

An analysis of various models of classification of electronic evidence was carried out. Thus, it is proposed to distinguish according to the criterion of the subject of recording electronic evidence: 1) electronic evidence, the content of which is recorded by the court, 2) electronic evidence, the recording of which is carried out by the parties to the case, 3) electronic evidence, the content of which is recorded by special subjects depending on the internal content and format of existence in digital form – audio recordings, video recordings, photographs, text, as well as combined electronic evidence; depending on the external form of existence of electronic information – evidence from publicly available websites, substantial evidence (or evidence of content), as well as evidence intended for user identification and data about the traffic of electronic information systems (metadata).

Among the most widespread sources of electronic information, it is proposed to distinguish the following groups: electronic messages (a message is a message sent using information and communication technologies), information from the Internet, audio and video recordings, metadata.

The position of the conventionality of the classification of electronic evidence is argued in connection with the wide variety of electronic evidence and the dynamics of their development, as a result of which certain types of electronic evidence cease to exist, and the classifications based on them become irrelevant. It was determined that the current procedural legislation proposed not so much a classification of electronic evidence as an approximate list of digital information that the court and the participants in the case should pay attention to, and which can be used as evidence in a civil process.

Key words: *civil process, evidence process, electronic evidence, electronic information, classifications of electronic evidence.*

УДК 347.77

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.6>**Л. О. Панькова**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

С. О. Корнійчук

студентка 4 курсу юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗАЗНАЧЕНЬ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто географічне зазначення походження товарів як особливий об'єкт інтелектуальної власності, який відрізняється від торговельної марки підставами для визнання виключних прав на нього. Географічні зазначення використовуються для позначення особливих та унікальних властивостей товару відповідно до географічного середовища його походження, виробництва та переробки. Об'єкт географічних зазначень – це географічні назви окремого регіону, місцевості чи країни, які відображено в позначенні товару. Тому варто врахувати, що географічне зазначення не є результатом творчості, проте повинно охоронятися законодавством про інтелектуальну власність.

На жаль, для України такий правовий засіб індивідуалізації товарів як географічне зазначення походження товарів є достатньо новим і відношення до нього у контексті застосування є обережним. Проте, географічні зазначення можуть мати великий вплив на бізнес, що визначає актуальність необхідності більш детального дослідження даної тематики.

Правову регламентацію використання географічного зазначення суб'єктами господарювання досліджено недостатньо, що обумовлює актуальність проблематики. Аналізу потребує також прийнятий Закон України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільгосппродукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів».

У статті досліджено окремі аспекти використання географічних зазначень суб'єктами господарювання. Визначено шляхи для удосконалення українського законодавства щодо правової охорони географічних зазначень.

Ключові слова: *товарний знак, інтелектуальна власність, правова охорона, індивідуалізація, географічне розташування, сільськогосподарська продукція, харчові продукти.*

Постановка проблеми. Використання географічних зазначень є важливим способом визначення джерела походження товарів і послуг. Одна з цілей їх використання полягає у сприянні торгівлі шляхом інформування покупця про походження продуктів.

За своєю суттю географічне зазначення – це повідомлення, яке вказує на те, що даний продукт походить з даного географічного району. Найбільш відомі приклади географічних зазначень – це ті, які використовуються у відношенні вин і міцних спиртних напоїв.

Класичним прикладом є «шампанське» назва, яку використовують щодо ігристого вина виготовленого у провінції Шампань (фр.

Champagne) у Франції. Згідно відомостей Державного реєстру України назв місць походження та географічних зазначень походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів в Україні станом на 2021 рік існувало 3 117 географічних зазначень, наприклад «Миргородська», «Трускавецька» [1].

Деякі вчені наголошують, що за даними статистики Всесвітньої організації інтелектуальної власності, у 2018 році у світі нараховувалося близько 65 900 охоронюваних географічних зазначень (згідно з даними з 92 національних органів, що поділились ними). Найбільше географічних зазначень зареєстровано у Німеччині

(15 566), Китаї (7 247), Угорщині (6 683), Чехії (6 285), Болгарії (6 038), Італії (6 015) та Португалії (5 998). У ряді держав із середнім рівнем прибутку також існує велика кількість географічних зазначень, наприклад, в 2018 році у Молдавії діяло 4 732 географічних зазначення, Боснії та Герцеговині – 4 499 та 4 426 – в Грузії. Для порівняння наводяться приклади Індії, де всього 330 географічних зазначень та Бразилії – 68 [2, с. 88].

Можемо зробити висновок, що багато країн світу давно усвідомили значення та можливості географічного зазначення надавши широку правову охорону. Мають систему правового захисту географічних зазначень не лише країни з розвиненою економікою у світі, але і країни з нижчим економічним розвитком. Україні безумовно потрібно запозичувати досвід щодо популяризації правової регламентації своїх географічних зазначень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Науково-теоретичним проблемам географічних зазначень присвячено праці таких вчених: М.І. Архіпової, Ю.Л. Бошицького, Ю.М. Капіци, А.О. Кодинця, О.О. Ковальчук, М.С. Ковальчук, О.Ю. Кронди, О.П. Орлюк, О.Ш. Чомахашвілі та інших. Значні зміни у регулювання питання географічних зазначень відбулись у 2019 році відповідно закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правової охорони географічних зазначень» № 123-ІХ [3]. Саме змінами у законодавстві та підвищенням рівня свідомості щодо важливості закріплення регіональних брендів обумовлено актуалізацію даного питання.

Мета статті. Аналіз чинного законодавства про географічні зазначення, практики їх легалізації та обґрунтування необхідності популяризації знань про географічні зазначення серед суб'єктів підприємництва. У статті також зроблено акцент на важливості географічних зазначень з точки зору дотримання конкурентного законодавства.

Виклад основного матеріалу. На міжнародному рівні питання регламентації географічних зазначень регулюються Угодою про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, Паризькою конвенцією про охорону промислової власності, Угодою про заходи щодо попередження та припинення використання неправдивих товарних знаків та географічних зазначень, Женевським актом Лісабонської угоди про найменування місць походження і географічні зазначення. Правове регулювання

відносин, пов'язаних із географічним зазначенням в Україні та умови надання правової охорони географічному зазначенню передбачені Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України, законами України «Про правову охорону географічних зазначень», «Про географічні зазначення спиртних напоїв», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про захист прав споживачів», «Про рекламу» та ін.

Варто зазначити, що Господарський кодекс містить ст. 160 «Правомочності щодо використання географічного зазначення», яка вказує, що право на використання географічного зазначення мають лише суб'єкти господарювання, які виробляють товари (надають послуги), щодо яких здійснено державну реєстрацію відповідного географічного зазначення [4]. Стислий зміст не відповідає масштабу питання використання географічних зазначень суб'єктами господарювання.

Згаданий закон № 123-ІХ суттєво скорегував правове поле щодо географічних зазначень, зокрема оптимізовано понятійний апарат. Раніше вживані поняття «кваліфіковане зазначення походження товару», «зазначення походження товару» та їх інтерпретація замінено терміном «географічне зазначення». Що означає найменування місця, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження, і хоча б один з етапів виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території [3]. Наступні за хронологією законодавчі акти: закон України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів», «Про географічні зазначення спиртних напоїв» додатково регламентують підготовку до реєстрації, використання та захист географічних зазначень щодо окремих видів продукції. З моменту підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом з кожним роком збільшується чисельність реєстрацій географічних зазначень в Україні. Наразі в процесі євроінтеграції існує потреба включення українських товарів до європейського реєстру географічних зазначень для збереження їх автентичності. Першими

ластівками у цьому процесі стали: «Херсонський кавун», «Мед Закарпаття», «Закарпатське Вино», «М'ясо баранини Фрумушика» та інші [5].

Обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару (послуги) і межами географічного місця його (її) походження, зафіксованими державною реєстрацією права інтелектуальної власності на географічне зазначення. Незважаючи на воєнний стан Україна завершує інституційну реформу сфери інтелектуальної власності і реалізацію відповідного законодавства. Зокрема відповідно закону № 703-IX створено Національний орган інтелектуальної власності. З 8 листопада 2022 року, на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності», державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ) є суб'єктом, що виконує функції НОІВ, серед функцій якого є ведення державних реєстрів у сфері інтелектуальної власності [6]. Так, Державний реєстр України географічних зазначень містить повний набір бібліографічних даних згідно з Положенням про Державний реєстр України назв місць походження товарів і прав на використання реєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів, № 798 від 13 грудня 2001 р., а також сповіщення щодо цих реєстрацій [7].

Для державної реєстрації географічного зазначення заявка на реєстрацію географічного зазначення має пройти відповідні процедури (проведення експертизи заявки, публікація відомостей про заявку в офіційному бюлетені) відповідно до Закону України «Про правову охорону географічних зазначень»). На підставі експертного висновку ДП «Український інститут інтелектуальної власності» (у подальшому (УКРНОІВІ) приймає рішення про реєстрацію географічного зазначення.

Державна реєстрація географічного зазначення здійснюється протягом місяця від дати надходження документів про сплату державного мита за реєстрацію і сплати збору за публікацію про реєстрацію. Заява про реєстрацію географічного зазначення (назви місця походження товару), в якій необхідно вказати заявника (заявників), його адресу та спеціально уповноважені органи, які перевіряють відповідність товару специфікації товару.

Право на державну реєстрацію географічного зазначення має об'єднання осіб, які

в зазначеному географічному місці виробляють товар та/або видобувають, та/або переробляють сировину для товару, особлива якість, репутація чи інші характеристики якого зумовлені цим географічним місцем. При цьому об'єднання осіб означає будь-яку сукупність осіб незалежно від її організаційно-правової форми або складу. Наприклад, заявником реєстрації географічного зазначення «Гуцульська овеча бриндзя» виступила Громадська спілка «Асоціація виробників традиційних карпатських високогірних сирів».

За певних умов, передбачених законом, одна фізична або юридична особа також має право на реєстрацію географічного зазначення. Виходячи з даних Державного реєстру України назв місць походження та географічних зазначень походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів (КЗПТ) реєстрація географічних зазначень фізичною особою одноосібно не користується популярністю. Онлайн-сервіс державних послуг Дія вказує, що вартість надання послуги розрізняється для фізичних (юридичних) осіб, що постійно проживають (знаходяться) в Україні (85 грн) та фізичних (іноземних юридичних) осіб, що відповідно постійно проживають (знаходяться) за межами України (200 дол. США). Зазначене свідчить про доступність даного сервісу для зацікавлених осіб.

Варто звернути увагу, що правова охорона також надається географічному зазначенню, яке повністю або частково омонімічне із зареєстрованим в Україні географічним зазначенням, за умови добросовісного місцевого і традиційного використання та якщо таке використання виключає можливість сплутування та введення в оману споживачів щодо дійсного походження товару. А як відомо, омоніми – слова, які збігаються у звучанні й на письмі, але мають різні, не пов'язані між собою лексичні значення. Не реєструється омонімічне зазначення, яке правильно вказує на географічне місце виробництва товару, але створює у споживачів помилкове уявлення про те, що товар вироблено в іншому географічному місці.

Важливе значення для забезпечення правової охорони географічних зазначень щодо сільгосппродукції та харчових продуктів мають норми відповідного закону України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільгосппродукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості,

включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» [8].

Законом передбачено, що традиційна гарантована особливість як найменування, яке ідентифікує сільськогосподарську продукцію (сільськогосподарський товар) або харчовий продукт застосовується з метою: 1) збереження традиційних методів виробництва та рецептур сільськогосподарського товару або харчового продукту шляхом сприяння виробникам традиційних продуктів у їх обігу на ринку та інформуванні споживачів про особливості їх традиційних рецептур і властивостей, що формують додану вартість; 2) забезпечення належного захисту найменувань таких традиційних продуктів шляхом їх реєстрації як традиційних гарантованих особливостей; 3) підтримки виробників традиційних продуктів у сприянні їх продажу та інформування споживачів щодо характеристик та особливостей такого продукту.

Наступний аспект вартий уваги – це використання зареєстрованих географічних зазначень як елемент запобігання омані споживача. Поряд із добросовісним використанням географічних зазначень є непоодинокі випадки, коли суб'єкти господарювання здійснюють дії, які належать до недобросовісної конкуренції щодо географічних зазначень. Недобросовісні виробники хочуть скористатись репутацією певного географічного зазначення та отримати конкурентні переваги над іншими товаровиробниками.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» неправомірним є використання імені, комерційного (фірмового) найменування, торговельної марки (знаку для товарів і послуг), рекламних матеріалів, оформлення пакування товарів і періодичних видань, інших позначень без дозволу (згоди) суб'єкта господарювання, який раніше почав використовувати їх або схожі на них позначення у господарській діяльності, що призвело чи може призвести до змішування з діяльністю цього суб'єкта господарювання [9]. У зазначеній статті прямо не йдеться про географічне зазначення, але невиключний перелік дає підстави віднести географічні зазначення, до тих, які можуть використовуватись неправомірно.

Визначення інформації, яка вводить в оману наведено у ст. 15-1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [9]. Такою є інформація, що містить неповні, неточні або неправдиві дані про походження товару, вироб-

ника, продавця, спосіб виготовлення повідомлена суб'єктом господарювання, безпосередньо або через іншу особу, одній, кільком особам або невизначеному колу осіб, у тому числі в рекламі, неповних, неточних, неправдивих відомостей, зокрема внаслідок обраного способу їх викладення, замовчування окремих фактів чи нечіткості формулювань, що вплинули або можуть вплинути на наміри цих осіб щодо придбання (замовлення) чи реалізації (продажу, постачання, виконання, надання) товарів, робіт, послуг цього суб'єкта господарювання є такою що вводить в оману споживача. З метою забезпечення добросовісної конкуренції, важливо інформувати виробників про те, що використання зареєстрованих географічних зазначень та традиційних гарантованих особливостей як схем якості будь-яким оператором ринку допускається за умови забезпечення відповідності товару його специфікації, за умови обов'язкової сертифікації – перевірки товару на відповідність специфікації та внесення відомостей про користувача до переліку користувачів.

Висновки і пропозиції. Закон України «Про правову охорону географічних зазначень» зі змінами і доповненнями, зокрема закріпив якісно новий підхід до розуміння суб'єктного складу осіб, які мають право на реєстрацію прав на географічне зазначення. Це певною мірою компенсувало прогалини Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України щодо географічних зазначень. Однак, шлях до популяризації правової охорони географічних зазначень суб'єктами господарювання включає багато аспектів, які необхідно враховувати.

По-перше, специфіка такого об'єкта полягає у тому, що він є відображенням тісного зв'язку території та властивостей товару. А тому, застосування його можливе лише за наявності території, що володіють особливими характеристиками, які здатні збагачувати та надавати особливостей товарам, що походять із відповідної місцевості. По-друге, наявний низький рівень правосвідомості у питаннях дотримання конкурентного законодавства та зацікавленості виробників у питаннях визначення товарів, що наділені специфічними властивостями, пов'язаними із місцем походження.

По-третє, як наслідок попередніх двох причин – невелика кількість легалізованих географічних зазначень походження товарів на території нашої держави. Відсутність усталеної практики щодо реалізації прав на географічне зазначення одночасно як відстрочує так і бло-

кує процес відстеження та виявлення відмінностей між теорією та практикою застосування вітчизняного законодавства.

Список використаної літератури:

1. Відомості Державного реєстру України назв місць походження та географічних зазначень походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів. URL: <https://ukrpatent.org/uk/articles/kzpt-uk> (дата звернення 20.05.2023р.)
2. Кронда О. Ю. Недобросовісна конкуренція щодо оманливого та неправомірного використання географічних зазначень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 88–91. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/21> (дата звернення: 20.05.2023)
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правової охорони географічних зазначень: Закон України від 20 вересня 2019 року № 123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123-20#n286> (дата звернення: 20.05.2023)
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436 // *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18-22.
5. «Херсонський кавун» і «Мед Закарпаття»: Україна готує нові географічні зазначення для ЄС. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/07/22/676189/> (дата звернення: 20.05.2023)
6. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943-р <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.05.2023)
7. Про затвердження Положення про Державний реєстр України назв місць походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів: Наказ Міністерства освіти і науки України № 798 від 13 грудня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-01#Text> (дата звернення: 20.05.2023)
8. Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільгосппродукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів: Закон України від 6 вересня 2022 року № 2572-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2572-20#Text> (дата звернення: 20.05.2023)
9. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 7 червня 1996 року № 236/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.05.2023)

Pankova L. O., Korniiuchuk S. O. The right to use a geographical indication by business entities

The article notes the geographical definition of the origin of goods as a special object of intellectual property, which is the basis for recognition of exclusive rights to it from the trademark. Geographical definitions are used to indicate the special and unique properties of the product according to the geographical environment of its origin, production and processing. The object of geographical indications is the geographical names of a separate region, locality or country, which are reflected in the marking of the goods. Therefore, it is worth saying that a geographical indication is one of the few objects that are not the result of creativity, but must be protected by the legislation on intellectual property. Unfortunately, for Ukraine, such a legal means of product individualization as geographical indication of the origin of goods is quite new, and the relationship to it in the context of application is cautious. However, geographical indications can have a great impact on business, which determines the urgency of the need for more detailed research on this subject.

Focused legal regulation of the use of geographical indications by economic entities has not been sufficiently studied, which determines the relevance of the issue. The adopted Law of Ukraine "On peculiarities of legal protection of geographical indications for agricultural products and food products, protection of rights and application of quality schemes, including traditional guaranteed features for agricultural products and food products" also needs analysis.

The article examines certain aspects of the use of geographical indications by economic entities. Ways to improve Ukrainian legislation on legal protection of geographical indications are identified.

Key words: trademark, intellectual property, legal protection, individualization, geographical location, agricultural products, food products.

В. В. Породькокандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем, з якими стикаються останнім часом власники житла, що постраждало у результаті військової агресії. Автором проаналізовано положення нового Закону України про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, яким закріплено правові та організаційні засади виділення компенсації громадянам, чії помешкання отримали часткові пошкодження або ж виявилися повністю зруйнованими в результаті воєнних дій, які веде Росія на території України.

І знищення, і пошкодження житлових об'єктів означає, насамперед, втрату житлом такої ознаки, як придатність для проживання. У випадку зі знищенням помешкання така ознака втрачається повною мірою і назавжди, в той час, як при пошкодженні житла його цільове призначення може бути втрачене частково або ж на певний час до моменту відновлення.

Автор статті зауважує на влучності застосування законодавцем в умовах сьогодення механізму компенсації, а не відшкодування шкоди. Адже за таких умов спрощується сам порядок відшкодування втрат у житлі, понесених громадянами в результаті бойових дій, за рахунок відсутності потреби у встановленні вини їх заподіювача, допускається участь держави, яка бере на себе обов'язок компенсації цих втрат, та запроваджується можливість більш реалістичного за сучасних умов часткового їх покриття.

У статті вказується на неефективності використання як підстави для компенсації вчинення терористичних актів та диверсій, оскільки вони є кримінально-правовими категоріями і їх факт пов'язаний з кримінально-процесуальною процедурою доказування. За своєю суттю під час збройного протистояння і терористичний акт, і диверсія охоплюються поняттям «бойові дії», оскільки вчиняються в ході їх ведення.

У дослідженні акцентується увага на необхідності вирішення на законодавчому рівні проблеми захисту суб'єктивних житлових прав і тих громадян, які вимушено залишили анексовані території та не мають можливості реалізувати своє право на користування належним їм помешканням, а також відпрацювання алгоритму реалізації їх права на житло в умовах воєнного стану.

Ключові слова: об'єкти нерухомого майна, право власності на житло, воєнний стан, знищення та пошкодження майна, компенсація шкоди.

Постановка проблеми. Будь-яка війна неминуче призводить до порушення прав і свобод людини, життєдіяльність якої пов'язана із зоною ведення бойових дій. Поряд з фундаментальними правами на життя і здоров'я під загрозу потрапляють й інші, у тому числі житлові, права громадян. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата в лютому 2022 року, зробила біженцями мільйони українців, сотні тисяч з яких реально втратили своє житло. За даними Інституту Київської школи економіки (KSE Institute) на червень 2023 року внаслідок цієї

війни повністю зруйновано 5400 багатоквартирних та 59000 приватних та пошкоджено 13200 багатоквартирних і 144000 приватних будинків, що становить 8,6% від загальної площі житлового фонду України, а збитки житлового фонду складають понад 54 млрд. доларів [1]. Але навіть ті громадяни, які залишили житло на окупованих територіях, обмежені в реалізації свого права власності на нього, оскільки позбавлені можливості користування як однієї з невід'ємних складових такого права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням права власності на житло присвячу-

вали свої праці М.В. Бернацький, М.К. Галянич, А.Ю. Зайцев, А.М. Лисенко, І.В. Лисенко, Н.С. Марценко, І.В. Міщенко, Л.В. Перевалова, К.В. Скиданов тощо. Натомість, особливості реалізації прав власників в умовах воєнного стану стали предметом дослідження таких науковців, як О.В. Гапіченко, А.Б. Гриняк, С.О. Сліпченко, О.С. Франков, А.А. Хребтова та інших. Разом з тим, з урахуванням сучасних законодавчих новел важливо проаналізувати актуальні питання регулювання прав власників житла у контексті надання компенсації за його пошкодження чи знищення в результаті військової агресії, що і є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. Держава, виконуючи свій конституційний обов'язок, вживає заходів до створення умов для забезпечення житлом вимушених переселенців та осіб, які втратили його в результаті бойових дій. За своєю суттю вони полягають як у відновленні порушених майнових житлових прав, так і в наданні можливості повторної реалізації права на житло.

Для здійснення захисту майнових прав громадян, порушених в умовах воєнного стану, викликаного вторгненням Росії на територію України, Верховна Рада прийняла Закон України від 23 лютого 2023 року № 2923-ІХ «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» [2]. У ньому законодавець визначив низку засад правового та організаційного характеру щодо виділення компенсації за пошкодження та знищення окремо визначених категорій об'єктів нерухомості у результаті дій, породжених збройною агресією Російської Федерації проти України, з дня набрання чинності Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженням Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-ІХ. В частині надання компенсації він не поширюється на такі об'єкти, що на день набрання чинності зазначеним Указом знаходилися на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України, визначеній відповідно до

Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

До об'єктів нерухомого майна, пошкодження та знищення яких пов'язується з можливістю отримання компенсації, включені квартири та інші житлові приміщення, будинки садибного типу, що за нормами житлового законодавства відносяться до житла, а також дачні та садові будинки, що не входять до складу житлового фонду.

Їх знищення визначається як приведення у стан непридатності для використання за цільовим призначенням [2, п. 4 ч. 1 ст. 1], що виключає можливість їх відновлення шляхом поточного або капітального ремонту, реконструкції, реставрації або робить його економічно недоцільним. У той же час, під пошкодженням об'єктів нерухомого майна пропонується розуміти його пошкодження [2, п. 6 ч. 1 ст. 1], яке робить можливим відновлення шляхом поточного або капітального ремонту, реконструкції чи реставрації, що є економічно доцільним.

Залишаючи поза увагою алогічність визначення поняття терміну через сам цей термін, як це зроблено з поняттям «пошкодження», та юридичну неприпустимість впровадження в нормотворчу техніку категорії «доцільність», можна дійти висновку, що під знищенням об'єктів нерухомого майна законодавець розуміє приведення їх у стан неможливості використання за цільовим призначенням та відновлення, а під їх пошкодженням – приведення у стан, який дозволяє їх повноцінне використання за призначенням після відновлення, що є можливим.

Стосовно житла – і знищення, і пошкодження означає втрату однієї з його основних ознак, яка при знищенні є остаточною, а при пошкодженні – тимчасовою. Так, при визнанні майна знищеним першорядною умовою виступає неможливість його відновлення та повна непридатність для використання за основним цільовим призначенням. Натомість, при пошкодженні майна річ не перестає повністю існувати як майно, але відбувається погіршення її якості, зменшення цінності; вона переходить у стан тимчасової чи часткової непридатності для використання за цільовим призначенням [3, с. 56-57], [4, с. 12].

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 346 Цивільного кодексу України знищення майна є підставою для припинення права власності на нього [5]. Вітчизняне цивільне законодавство передбачає, що право власності на майно припиняється

у разі його знищення, а при знищенні майна, права на яке підлягають державній реєстрації – з моменту внесення за заявою власника змін до державного реєстру [5, ст. 349].

Ще на стадії опрацювання проєкту Закону № 2923-IX виникли суперечки і щодо концепції відновлення порушених внаслідок бойових дій майнових прав громадян. Поштовхом слугували висновки Головного науково-експертного управління від 30.03.2022 р. № 16/03-2022/58251 [6] та результати експертизи законопроекту, викладені в зауваженнях Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України від 13.12.2022 р. № 07/2-2022/214441 [7], за якими застосування процедури компенсації замість відшкодування шкоди за пошкоджене або знищене нерухоме майно визнавалося хибним.

Вказуючи на історичну усталеність різних форм відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок воєнних дій, таких як контрибуція, репарації, конфіскація, реституція, субституція, які в той чи інший спосіб застосовувалися після завершення збройної агресії, правники підкреслюють, що вироблення механізму відшкодування шкоди у кожному конкретному випадку мало індивідуальні риси. Водночас, вони зауважують на необхідності удосконалення інструментарію відшкодування збитків від сучасної повномасштабної війни, що застосовувався раніше або ж пошуку інших підходів до відшкодування шкоди [8].

Зокрема, юристи-практики, констатуючи існуючу у побутовому вжитку тотожність понять «відшкодування» та «компенсація», зазначають, що відшкодування здійснюється за рахунок стягнення грошових коштів з винної сторони, у даному випадку – країни-агресора, а компенсацією вважається матеріальна підтримка, яка надається заявнику з державного, чи іншого – позаурядового, бюджету відповідно до сформованих бюджетних призначень [9].

Видається, що, запровадивши механізм саме компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, а не відшкодування майнової шкоди, законодавець обрав вірний підхід до захисту порушених майнових прав громадян в існуючих умовах. Дійсно, за своїм цивільно-правовим змістом відшкодування шкоди характеризується неправомірністю дій особи, яка її завдала, наявністю її вини та відшкодуванням шкоди у повному обсязі саме винною особою. Компенсація ж може застосовуватись без встановлення вини особи у неправомірних діях та не в повній відповідності обсягу втраченого як за згодою сто-

рін у встановлених ними обсягах, що передбачено положеннями ст.ст. 358 і 364 ЦК України, так і в обсягах, визначених суб'єктами владних повноважень [5, ч. 2 ст. 1177].

Логічність подібного підходу обумовлюється й тією обставиною, що пошкодження або знищення об'єктів нерухомого майна, у тому числі і житлових приміщень, внаслідок бойових дій може викликатись не лише конкретними актами збройної агресії загарбника, а й діями Збройних Сил України, спрямованими на відсіч таким актам, збройний захист населення, або звільнення захопленої противником території, що є наслідком дій агресора. Крім того, він виключає необхідність тривалої процедури встановлення і доведення вини нападника у пошкодженні чи знищенні конкретного об'єкта нерухомості та забезпечення зобов'язання його відшкодувати заподіяну шкоду правоохоронюваним інтересам.

Тим самим, запроваджуючи з власної ініціативи компенсацію за пошкодження та знищення, перш за все, житлових об'єктів внаслідок бойових дій, держава забезпечує першочерговий захист одного з основоположних прав громадян, яким є право на житло.

Можливість отримання компенсації за пошкоджені чи знищені об'єкти нерухомості за прийнятим Верховною Радою Законом обумовлюється їх спричиненням бойовими діями, терористичними актами та диверсіями в ході збройної агресії Російської Федерації проти України. Згідно з абз. 25 ст. 1 Закону України «Про оборону України» бойові дії визначаються як форма застосування з'єднань, військових частин, підрозділів (інших сил і засобів) Збройних Сил України, інших складових сил оборони, а також поліції особливого призначення Національної поліції України для вирішення бойових (спеціальних) завдань в операціях або самостійно під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння) [10]. Виходячи з цього визначення, вони ведуться як при безпосередньому зіткненні з противником, так і при відсічі повітряних атак, ракетних ударів, інших актів ураження, що можуть завдаватись на відстані від лінії фронту. Пошкодження або знищення житлових об'єктів нерухомості внаслідок таких дій буде охоплюватись підставами для отримання компенсації їх власниками.

Поряд з цим, категорії «терористичний акт» та «диверсія» мають кримінально-правовий

зміст. Вони передбачені кримінальним законодавством України [11, ст.ст. 113, 258] як суспільно-небезпечні протиправні діяння, за які встановлена кримінальна відповідальність, і покарання за які включають конфіскацію майна, що є обов'язковою в умовах воєнного стану. Але факти вчинення цих злочинів підлягають обов'язковому встановленню у процесуальних документах, остаточною з яких є судовий вирок або постанова про закриття кримінального провадження за nereабілітуючих обставин. Зазначена обставина, з огляду на необхідність для таких рішень встановлення конкретної особи, чи осіб, які вчинили ці злочини, та доведення їх вини, значно ускладнює процедуру компенсації за пошкоджені або знищені об'єкти нерухомості внаслідок терористичного акту і диверсії.

Оскільки зазначені суспільно-небезпечні діяння, про які йдеться у прийнятому Законі, пов'язані з бойовими діями і вчиняються в ході збройної агресії проти України, було б доречним обумовити компенсацію за пошкоджене або знищене майно лише бойовими діями, виключивши з причин такого пошкодження чи знищення вчинення терористичних актів та диверсій.

Цивільний кодекс України у ч. 1 ст. 383 закріплює право власника житлового будинку, квартири на використання помешкання для власного проживання або ж для проживання членів своєї сім'ї чи інших осіб. Але у ситуації, пов'язаній з веденням бойових дій у місці їх розташування, далеко не завжди наявна можливість реалізувати це право. Згідно з повідомленням Міністерства оборони Великобританії, за оцінками ООН, 6,3 мільйона українців є біженцями і більше п'яти мільйонів внутрішньо переміщеними особами. Це свідчить про те, що чверть довоєнного населення України була змушена залишити свої будинки в результаті вторгнення Росії. Тільки з Донецької, Харківської та Херсонської областей, які опинилися в зонах бойових дій, за період з липня 2022 року було евакуйовано 139000 мешканців [12].

Суб'єктивні житлові права цих біженців, незважаючи на те, що житло значної частини з них на час евакуації не було знищене чи пошкоджене, вже є порушеними. В силу об'єктивних причин, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, вони не можуть користуватись житловими приміщеннями, якими володіють на праві власності.

Із змісту Закону, який передбачає компенсацію за пошкодження або знищення окремих

категорій нерухомого майна вбачається, що він не поширюється не тільки на житло, що перебувало на тимчасово окупованій території України на момент повномасштабного збройного вторгнення, а й на пошкоджені чи знищені житлові приміщення, які знаходяться на території, окупованій після 24 лютого 2022 року і на даний час не звільненій. Це ставить у нерівне правове становище громадян, які змушені були через збройну агресію залишити своє житло та позбавлені можливості користуватися ним. При забезпеченні в умовах воєнного стану житлом тимчасово переміщених осіб державою та органами місцевого самоврядування фактично реалізується їх право на житло, як соціально незахищених осіб, що передбачено ч. 2 ст. 47 Основного Закону України [13]. Тим більше, що евакуація, особливо громадян з дітьми, з окремих територій, що піддавались масованим артилерійським та ракетним обстрілам з боку агресора, проводилась в обов'язковому порядку.

Як видається, забезпечення житлом вимушених переселенців, особливо з категорії соціально незахищених верств населення, у тому числі і за рахунок компенсаційних виплат для придбання чи будівництва житлових приміщень, повинно відбуватись не лише у разі встановлення факту знищення чи пошкодження належного їм житла внаслідок бойових дій. Воно повинно поширюватись і на випадки неможливості біженців користуватись своїм житлом, що перебуває на анексованих територіях. Враховуючи, що забезпечення житлових прав таких громадян прямо пов'язане з цивільно-правовими відносинами власності на житлові приміщення, воно могло б реалізуватись шляхом надання їм житла або компенсації для його придбання чи будівництва в обмін на передачу на договірній основі власниками житла, що залишилось на окупованій території до державного житлового фонду.

Вироблення відповідного механізму дозволило б задовольнити потребу в житлі українців, які найбільше потерпіли від збройного вторгнення у найближчій перспективі.

Висновки. Таким чином, прийняття нового Закону України, що регламентує підстави та порядок надання компенсації за пошкодження та знищення, насамперед, житлових об'єктів внаслідок бойових дій, викликаних збройною агресією Російської Федерації проти України, є важливим кроком у забезпеченні державою захисту права громадян на житло. Водночас, Закон не позбавлений недоліків,

пов'язаних з відсутністю регулювання житлових правовідносин громадян, помешкання яких знаходяться на анексованих територіях та які позбавлені реальної можливості реалізувати закріплені за ними суб'єктивні житлові права.

Список використаної літератури:

1. Касіян В. КСЕ оцінила збитки житлового фонду від війни: десятка найбільш постраждалих областей. ЛІГА.net : веб-сайт. URL : <https://biz.liga.net/ua/all/nedvizhimost/novosti/kse-otsenilascherb-jilischного-fonda-ot-voynu-desyat-naibolee-postradavshih-oblastey> (дата звернення: 17.06.2023)
2. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2923-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 33. Стор. 7. Ст. 1751.
3. Боднарчук Р.О. Поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 КК України). *Форум права*. 2011. № 3. С. 53-61.
4. Семенюк-Прибатень А.В. Кримінально-правова характеристика знищення та пошкодження майна за Кримінальним кодексом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2016. 23 с.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
6. Висновок на проект Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» від 30 березня 2022 р. № 16/03-2022/58251 / Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1251060> (дата звернення: 17.06.2023)
7. Зауваження до проекту Закону України про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України від 13 грудня 2022 р. № 07/2-2022/214441 / Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1580088> (дата звернення: 17.06.2023)
8. Валендюк О., Гнатюк М. Окремі аспекти відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок військової агресії російської федерації проти України. *Юридична практика : веб-сайт газети*. URL : <https://pravo.ua/okremi-aspekty-vidshkoduvannia-shkody-zavdanoi-vnaslidok-viiskovoi-ahresii-rosiiskoi-federatsii-proty-ukrainy/> (дата звернення: 17.06.2023)
9. Кузнецов О. Відшкодування збитків, завданих воєнними діями: який механізм компенсації є найбільш вірогідним? MIND UA : веб-сайт. URL : <https://mind.ua/openmind/20251842-vidshkoduvannya-zbitkiv-zavdanih-voennimi-diyami-yakij-mehanizm-kompensaciyi-e-najbilsh-virogidnim> (дата звернення: 17.06.2023)
10. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
12. Кобзар Ю. Кожен четвертий українець покинув дім через війну – британська розвідка. UNIAN UA: веб-сайт. URL : <https://www.unian.ua/war/bizhenci-z-ukrajini-nazvano-kilkist-tih-to-pokinuv-sviy-dim-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-amp-12315165.html> (дата звернення: 17.06.2023)
13. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

Porodko V. V. Problems of realization of the right of ownership of housing in the conditions of martial law

The article is devoted to the study of current problems faced by the owners of housing damaged as a result of military aggression. The author analyzed the provisions of the new Law of Ukraine on compensation for damage and destruction of certain categories of immovable property as a result of hostilities, acts of terrorism, sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which establishes the legal and organizational principles for awarding compensation to citizens whose homes were partially destroyed or were completely destroyed as a result of military operations conducted by Russia on the territory of Ukraine.

Both the destruction and damage of residential objects mean, first of all, the loss of the habitability of housing. In the event of the destruction of the dwelling, this feature is lost completely and forever, while in case of damage to the dwelling, its intended purpose may be lost partially or for a certain time until the moment of restoration.

The author of the article notes the appropriateness of the legislator's use of the mechanism of compensation in today's conditions, rather than compensation for damage. After all, under such conditions, the very procedure of compensation for housing losses suffered by citizens as a result of hostilities is simplified due to the absence of the need to establish the fault of their perpetrator, the participation of the state, which undertakes the obligation to compensate these losses, is allowed, and the possibility of partial coverage is introduced, which is more realistic under modern conditions.

The article points out the ineffectiveness of using the commission of terrorist acts and sabotage as a basis for compensation, since they are criminal law categories and their fact is related to the criminal procedural evidence procedure. In essence, during an armed confrontation, both a terrorist act and sabotage are covered by the concept of «combat operations», since they are committed in the course of their conduct.

The study focuses on the need to resolve at the legislative level the problem of protecting subjective housing rights of those citizens who were forced to leave the annexed territories and do not have the opportunity to exercise their right to use their own housing, as well as on the need to work out the algorithm for realizing the right to housing of such persons in the conditions of martial law.

Key words: *objects of immovable property, ownership of housing, martial law, destruction and damage to property, compensation for damage.*

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.8>

В. В. Картавих

аспірант кафедри приватного права
Державного податкового університету

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ МЕДІАЦІЇ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена дослідженню структурного аналізу медіації в контексті трудових відносин. Розглянуто ключові елементи та принципи медіації як засобу вирішення конфліктів на робочому місці. Основна увага приділена структурному розбору процесу медіації, його етапам та ролі учасників. Зауважено, що дослідження та застосування медіації не можуть відбуватися в соціально нейтральному середовищі, а необхідні умови медіації мають бути повністю дотримані (добровільність участі сторін, конфіденційність, неупередженість медіатора). Вказано переваги та недоліки медіації як інструменту управління трудовими конфліктами. Досліджено процес впливу на медіацію з позицій трьох складових: правил (норм), ролей і відносин. Визначено, що структурний аналіз медіації в трудових відносинах досліджує, як медіаційний процес організований, які його ключові етапи, як вони взаємодіють між собою та яку роль вони відіграють у вирішенні трудових конфліктів. Наголошено, що медіація – це процес, за допомогою якого незалежний та неупереджений третій сторони (медіатор) сприяє вирішенню конфлікту між двома або більше сторонами, допомагаючи їм досягти взаємоприйняттого рішення. Автором зауважено, що структурний аналіз медіації в трудових відносинах може допомогти організаціям краще розуміти, як оптимізувати процес медіації, щоб досягти найбільш ефективних результатів при вирішенні конфліктів. Окреслено 4 етапи медіації: 1) підготовчий: визначення проблеми, учасників медіації та вибір медіатора; 2) основний етап: де сторони представляють свої позиції, обговорюють розбіжності та шукають можливі шляхи вирішення конфлікту; 3) пошук рішень: колаборативний етап, де учасники, за підтримки медіатора, шукають спільні рішення; 4) заключний етап: оформлення домовленостей та угод.

Стаття може бути корисною для фахівців у сфері управління персоналом, юристів, а також для всіх, хто цікавиться питанням оптимізації трудових відносин.

Ключові слова: медіатор, принципи медіації, права працівників і роботодавців, гарантії, трудовий спір, правові відносини.

Постановка проблеми. Вивчення і застосування медіації не може відбуватися в соціально нейтральному середовищі, мають бути присутні всі необхідні умови для медіації (добровільність сторін, конфіденційність, нейтральність та неупередженість медіаторів). Водночас, необхідно знати і досліджувати, що впливає на процес медіації. Вбачаємо за необхідність розглянути процес впливу на медіацію з позицій трьох складових. Спробуємо провести структурний аналіз медіації, саме з огляду на це пропонуємо розглянути трьох-компонетну модель процесу медіації.

Аналіз досліджень і публікацій. У науці трудового права проблеми медіації розглядалися у працях В. Багрія, Я. Бурака, С. Запари, В. Землянської, Л. Менів, М. Пижової, О. Федькович, Н. Фігун, О. Щукіна, Ю.Яковлевої, О. Ярошенка та інших. Враховуючи зростаючий науковий інтерес та практичну необхідність застосування процедури медіації, порушене питання потребує постійного ґрунтовного дослідження.

Мета статті – дослідити деякі питання (зокрема, принципи, причини) структурного аналізу медіації у трудових відносинах.

Виклад основного матеріалу. В цій моделі необхідно дати характеристику правилам (нормам), ролям і відносинам. Разом ці три виміри визначають характеристики медіації та результати медіації на різних рівнях.

Одним з найбільш важливих аспектів цієї моделі є те, що вона розглядає три структурні виміри медіації, першим з яких є «правила», зокрема, наскільки медіація є обов'язковою для конфліктуючих сторін? Для колективних конфліктів це питання є особливо актуальним у багатьох країнах у зв'язку з правом на соціальні дії, такі як страйки. Чи повинні сторони спочатку спробувати вирішити свій спір за допомогою медіації, або принаймні формально спробувати це зробити, перш ніж вдаватися до дій? У випадку індивідуальних спорів існує така ж дилема: чи повинні сторони звертатися до медіації, перш ніж звертатися до суду?

Якщо звертатися до європейського досвіду, то у застосуванні директиви про медіацію в Європі представлено чотири різні моделі [1]: а) повна добровільна медіація: сторони можуть залучити медіатора для сприяння вирішенню будь-якого спору, який вони не змогли врегулювати самостійно – у цьому випадку навіть не потрібна законодавча база для медіації; б) добровільна медіація зі стимулами та санкціями: сторони заохочуються до участі в медіації – ця модель вимагає наявності закону про медіацію; в) обов'язкова початкова сесія медіації: сторони зобов'язані взяти участь у початковій зустрічі з медіатором, безкоштовній або за помірну плату, щоб визначити придатність медіації до будь-яких дій сторін – ця модель вимагає наявності законодавчої бази для медіації; та г) повна обов'язкова медіація: сторони повинні взяти участь у повній процедурі медіації як передумові для звернення до суду або для вжиття таких заходів, як страйки – обов'язковість стосується лише участі у повній процедурі, тоді як рішення про досягнення врегулювання завжди є добровільним. Якщо сторони будуть змушені звернутися до медіації, це вплине як на сам процес медіації, так і на потенційні результати. Ці чотири моделі по-різному застосовуються в Європі в різних сферах медіації, що свідчить про те, що модель «обов'язкової початкової сесії медіації» поєднує в собі найбільш ефективні елементи як добровільної, так і обов'язкової моделей. Повна добровільність медіації зустрічається лише в кількох випадках [2].

В Україні базові правила щодо процедури медіації закладені в Законі України «Про медіацію».

Стаття 5 говорить про те, що участь у медіації є добровільним волевиявленням учасників медіації. Крім того, зазначається, що ніхто не може бути примушений до врегулювання конфлікту (спору) шляхом проведення медіації [3]. А сторонам медіації та медіатору надано право у будь-який момент відмовитися від участі в медіації. Тобто Україна тяжіє до другої моделі застосування медіації.

Другий складовий компонент моделі – це ролі, тобто «хто» бере участь у медіації? Хоча медіація зазвичай відбувається за участю сторін, які представляють самі себе, існує багато винятків у випадку більш складних спорів, починаючи від супроводу сторін їхніми адвокатами, представниками профспілок або просто юристами, які ведуть переговори між собою без присутності людей, яких вони представляють. Такі ситуації є викликом для медіаторів, оскільки переговори можуть стати багатосторонніми, коли інтереси адвокатів не обов'язково збігаються з інтересами їхніх клієнтів, якщо вони не мають можливості зменшити свої прагнення або якщо вони менш відкриті до медіації, ніж до продовження судового розгляду. В цьому контексті практика в Україні взагалі бідна і маємо констатувати і про відсутність досліджень на порушену тему.

В законі України «Про медіацію» опосередковано і невичерпно зазначені ролі. Так, в частині першій статті 8 сказано, що сторони медіації самостійно обирають медіатора (медіаторів) та/або суб'єкта, що забезпечує проведення медіації. Тобто не є виключенням, що медіацію може здійснювати і не медіатор. Хоча Розділ II закону врегулює статус медіатора.

Щодо третього компоненту, то це «відносини» між конфліктуючими сторонами та з медіатором; зрештою, якими є відносини довіри між сторонами та з процесом медіації? Довіру можна визначити як психологічний стан, що включає в себе намір прийняти вразливість, заснований на позитивних очікуваннях щодо намірів або поведінки іншого [4]. Для того, щоб медіація була ефективною, сторони повинні довіряти медіаторам і системі медіації. Як зазначає А. Кид [5], якщо рівень довіри високий, сторони в конфлікті менш підозрілі і з більшим ентузіазмом діляться інформацією з іншими учасниками спору за столом медіації. За відсутності мінімального рівня довіри між сторонами в процесі медіації можуть виникнути непорозуміння та неправильні інтерпретації.

З точки зору сприяння рівності важливо враховувати структурні якості відносин, наприклад,

формальну структуру влади між сторонами та юридичні права, які вони з цього випливають. Наскільки сторони є взаємозалежними і яким є баланс влади? У деяких медіаціях сторони, в основному представлені своїми адвокатами, не мають переговорної сили через національні або корпоративні правила; наприклад, ще кілька років тому, в розпал економічної кризи, будь-яке підвищення зарплати в іспанській публічній компанії, навіть місцевій, мало бути схвалене самим Міністерством економіки, що робило майже неможливим досягнення домовленостей у медіації в колективних конфліктах у державному секторі; сторони були зобов'язані йти на медіацію, але сесія була повністю дисфункціональною. Питання про удосконалення процедури медіації, щоб підвищити довіру між сторонами, є відкритим. Профспілкова сторона вважає, що часто сторона роботодавців відвідує медіацію без особливого інтересу до переговорів або дає юристам, які їх представляють, дуже жорсткі інструкції, тому вони залишають мало місця для досягнення домовленостей, які задовольняють обидві сторони [1]. Водночас важливо враховувати психосоціальні якості відносин, враховуючи, що більшість трудових відносин є чимось більшим, ніж просто інструментальними. Як сторони сприймають одна одну? Важливо розуміти, до якої міри вони хочуть примиритися? Яка їхня позиція: співпраця чи конкуренція? Як вони сприймають справедливість? Структурні та міжособистісні характеристики визначать, який тип медіатора, стратегію і тактику найкраще використовувати для досягнення взаємоприйняттого і задовільного рішення.

Здійснюючи дослідження структурного аналізу медіації у трудових конфліктах, ми маємо за мету зрозуміти як працює медіація у трудових конфліктах, чому процедуру медіації у трудові спору залучають з меншою інтенсивністю, відстежити тенденцію використання медіації – це важливо в аспекті функціонування в Україні інституту медіації у трудовому праві. Крім того, структурний аналіз направлений на аналіз механізмів, структуру та фактори, які впливають на використання медіації як методу вирішення трудових спорів. Тому, на підставі досліджуваного, в структурний аналіз пропонуємо включати саме такі аспекти:

1) оцінка процесу медіації, яка полягає у вивченні як медіація організована в рамках трудових конфліктів, включаючи ролі сторін, медіаторів, профспілок, роботодавців та інших зацікавлених сторін;

2) вплив факторів, а саме аналіз внутрішніх та зовнішніх факторів, які можуть впливати на ефективність або можливість використання медіації в трудових спорах, таких як законодавство, культурні норми, організаційна структура тощо;

3) аналіз взаємодії між сторонами, тобто вивчення динаміки між сторонами конфлікту, їхніх цінностей, інтересів, ставлення до медіації та способів вирішення конфліктів;

4) моделювання різних сценаріїв. Так, використання структурного аналізу для побудови моделей, які можуть прогнозувати, як різні змінні впливають на успіх або невдачу медіаційного процесу;

5) оцінка впливу медіації на результат: аналіз, як медіація впливає на результати трудового конфлікту, в тому числі на згоду між сторонами, збереження робочих місць, організаційний клімат тощо.

Загалом структурний аналіз медіації – це методологічний підхід для дослідження механізмів медіації в статистичних моделях. основний фокус структурного аналізу медіації полягає в тому, щоб зрозуміти, як і чому певний зв'язок діє через проміжний процес або змінну. Структурний аналіз медіації в трудових конфліктах допомагає розуміти, як і чому медіація працює в даному контексті, визначає ключові фактори успіху та невдачі, і може навіть допомогти в удосконаленні практик медіації для майбутніх трудових відносин.

Враховуючи вище зазначене ми схилиємося до того, що медіація як примирна форма вирішення трудових спорів може складатися з процедури, яка навіть не прописана в законодавстві. Н. Мазаракі у своїй монографії «Медіація в Україні: теорія та практика» зазначає, що однією із переваг медіації вважається варіабельність її процедури, тому детальне законодавче регулювання порядку проведення медіації є недоцільним, водночас сторони мають самостійно визначати порядок його вирішення, спираючись на законодавчо визначені загальні принципи [6].

Що таке принципи медіації національне законодавство встановленої відповіді не дає, спеціальний закон у статті 4 лише називає безпосередні принципи та вказує, що вони поширюються на стадію підготовки до медіації.

М. Піжова у своїй монографії «Юридичні гарантії реалізації права працівників на справедливую оплату праці» трактує принципи як закріплені в законах та інших правових актах

керівні ідеї, які відповідають волі і правосвідомості, висловлюють виключно сутність системи права в цілому і її окремих частин. Вона влучно зазначає, що при цьому принципи права не можна зводити до норм права і суб'єктивних прав і обов'язків, так як не можна вираження сутності об'єкта ототожнювати з самим об'єктом [7].

Близькою для нас є позиція А. Колодія, який вказує, що будь-які принципи, у тому числі і принципи права – це продукт людської діяльності, результатом якої вони є й інтереси якої вони задовольняють. Дійсно принципи є соціальними явищами, як за джерелом виникнення, так і за змістом: їх виникнення зумовлюється потребами суспільного розвитку і в них відображаються закономірності суспільного життя [8].

Ми пропонуємо під принципами медіації розуміти фундаментальні засади, якими керуються медіатори та учасники медіаційного процесу. Ці принципи можуть варіюватися в залежності від контексту і країни, від особливостей правової системи. Необхідно виходити з того, що в принципах медіації відображені два аспекти. Перший – це особливості розвитку того чи іншого суспільства, цінності, догми. Другий же це те, що продукують суб'єкти (члени суспільства) сприймаючи процес медіації, тобто їх бачення, погляди, вимоги і навіть очікування, які виражені в різних напрямках праворозуміння.

У статті 4 Закону України «Про медіацію» визначено принципи добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації.

Слід зауважити, що серед вітчизняних науковців немає одностайності щодо розуміння принципів медіації та їх класифікації. Деякі дослідники розмежовують принципи поведінки медіатора і принципи медіаційної процедури [9].

Більш ширшу класифікацію пропонує Ю. Притика, який умовно поділяє принципи медіації на загальноправові, галузеві/міжгалузеві та конкретно-правові [10]. Так, до першої групи традиційно зараховують принципи демократизму, гуманізму, соціальної справедливості, законності, єдності прав та обов'язків, поєднання примусу та переконання, невід'ємності природних прав людини, пріоритетності норм міжнародного права, верховенства права та ін.

Друга група – це галузеві/міжгалузеві принципи і про них ми здебільшого говоримо, коли справа стосується присудової медіації (яка передбачена, зокрема, главою 4 розділу III

Цивільного процесуального кодексу України). Ми маємо розуміти, що в даному випадку присудова медіація є частиною цивільного процесу, тому керується вона такими принципами як незалежність суддів, процесуальна рівність сторін перед законом, диспозитивність, безпосередність дослідження доказів, дотримання процесуальної форми тощо [11].

Під конкретно-правовими Ю. Притика розуміє безпосередньо ті принципи, якими обслуговується медіація, характеризуючи їх як спеціальні. Серед таких принципів доступність, добровільність, рівність сторін, нейтральність (безпристрасності) медіатора, конфіденційність [12].

Ми пропонуємо дещо іншу класифікацію, яка на наш погляд є більш прийнятною для трудових конфліктів. Так, ми виділяємо три основні групи принципів в залежності від їхнього фокусу.

1) Принципи, що відносяться до учасників медіації:

- принцип вільного вибору: працівник/ки та роботодавець самостійно вибирають медіатора і приймають рішення про участь у процедурі медіації;

- принцип добровільності та свободи від примусу: у медіації горизонтальні відносини, тому роботодавець (наприклад в особі керівника) не може заставити працівника брати участь у медіації, тобто участь у медіації, а також прийняття рішень в ході процесу медіації, повинні бути добровільними. Крім того, медіація не може тривати, якщо одна зі сторін заперечує проти направлення на медіацію. Так само кожна сторона може відкликати свою згоду на будь-якій стадії процесу, і медіація буде негайно припинена. Медіатор також може відмовитися від медіації в будь-який час, якщо він вважає, що медіація є непринятною або деструктивною.

- принцип інформованості: працівник і роботодавець повинні мати повну інформацію про свої права, можливі наслідки та альтернативи до медіації.

Друга група принципів, яку ми пропонуємо виділяти – це принципи, що відносяться до процесу медіації:

- принцип нейтральності та безсторонності медіатора: медіатор повинен забезпечити рівність сторін та поважати їхній вибір. Тобто навіть якщо у трудових відносинах щодо яких трапився спір сторони не рівні (наприклад існує підпорядкованість), то під час застосування процедури медіації і працівник і роботодавець

є рівними між собою щодо застосованої процедури;

- принцип відкритості та прозорості процесу: всі сторони повинні розуміти процес медіації та бути в курсі всіх етапів і рішень;

- принцип конфіденційності: всі переговори та обговорення, що відбуваються в ході медіації, залишаються конфіденційними. Цей принцип доречі дозволяє зберегти нормальні, здорові відносини на підприємстві/установі/організації і можливість навіть продовжити трудові відносини після вирішення спору шляхом застосування медіації. Оскільки, медіація проводиться в приватному порядку, і умови будь-якого врегулювання не публікуються. Інформація, надана під час медіації, не може бути опублікована або розголошена в інший спосіб. Враховуючи вимогу закону, будь-яка інформація, надана медіатору, має залишатися конфіденційною для медіатора та сторони, яка її надала, за винятком випадків, коли сторона надала дозвіл на передачу цієї інформації іншим учасникам медіації. Медіатор не повинен передавати будь-яку інформацію третім особам, якщо на це немає дозволу обох сторін, які беруть участь у медіації.

І під час виділення третьої групи фокус зосереджений на результатах медіації, тож пропонуємо до цієї групи відносити такі принципи:

- принцип справедливості: мета медіації – досягти справедливого вирішення, яке враховує інтереси і працівника і роботодавця;

- принцип узгодженого рішення: рішення, до якого дійшли працівник і роботодавець в процесі медіації, повинно бути прийнято ними обома, і воно має бути добровільно виконано.

На наш погляд саме таке групування принципів медіації у трудових спорах допомагає зрозуміти, як вони впливають на різні аспекти процесу медіації: учасників, сам процес і результати цього процесу.

Висновки і пропозиції. Досліджуючи принципи медіації у розрізі її структурного аналізу, дозволяють нам висунути тезу про те, що вибір медіації як методу вирішення трудових конфліктів залежить від багатьох факторів, включаючи закони, традиції, природу конфлікту, довіру сторін та інші аспекти. Це може зробити медіацію менш поширеним вибором у трудових спорах порівняно з іншими видами спорів/конфліктів (галузями права).

Зазначена теза дає нам підстави стверджувати, що медіація є ефективним засобом вирішення конфліктів у різних сферах, але її

використання в трудових конфліктах може бути обмеженим з різних причин.

Ми спробували виокремити основні причини. По перше, колективні переговори, у трудових відносинах існує система колективних переговорів і договорів, яка може бути більш знайома і традиційна для сторін. Ця система може обмежувати використання медіації як альтернативного засобу вирішення конфліктів.

По-друге, особливістю трудової царини є сила профспілок. Профспілки часто грають ключову роль в трудових конфліктах, і вони можуть мати свої власні методи вирішення спорів, що не завжди включають медіацію.

По-третє, так звана «законодавча рамка», якщо проаналізувати діючий Закон України «Про медіацію», то очевидним є відсутність законодавчих стимулів або підтримки використання медіації у трудових спорах.

По-четверте, складність і природа самих спорів. Трудові конфлікти можуть бути дуже складними, охоплюючи питання прав, зобов'язань, винагороди, умов праці та інші аспекти, що можуть зробити медіацію менш практичною чи привабливою.

По-п'яте, культура та ментальність. Культурні та організаційні норми мають вплив на те, як вирішуються конфлікти в трудових відносинах. Сьогодні існує певний стереотип, що звичніше вирішувати трудові конфлікти через формальні судові процедури або внутрішні механізми, а не через медіацію.

І останнє шосте, що цілком перегукується з п'ятою причиною – це відсутність довіри. Досить часто сторони можуть не довіряти процесу медіації або медіатору, особливо якщо вони вважають, що медіатор може бути упередженим або не мати достатньо знань про трудові відносини.

Водночас, низка переваг застосування медіації у трудових відносинах роблять її привабливим засобом для вирішення конфліктів на робочому місці, а виокремленні нами причини гальмування активного використання медіації дають підґрунтя для напрацювання векторів розвитку інституту медіації в Україні у трудовому праві. Зокрема, і структурний аналіз, і принципи скеровують нас на розроблення певних стандартів медіації, які допомагають забезпечити якість та ефективність цього процесу.

Список використаної літератури:

1. Euwema, M. C., Medina, F. J., Garcia, A. B., & Pender, E. R. (Eds.) (2019). Mediation in collec-

- tive labor conflicts. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-92531-8>
2. De Palo, G., Durso, L., Trevor, M., Branon, B., Canessa, R., Cawyer, B., & Florence, L. R. (2014). "Rebooting" the mediation directive: Assessing the limited impact of its implementation and proposing measures to increase the number of mediations in organizations. Sage. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493042/IPOLJURI_ET\(2014\)493042_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493042/IPOLJURI_ET(2014)493042_EN.pdf)
 3. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
 4. Rousseau, D. M. Sitkin, S. B. Burt, R. S., & Camerer, C. (1998). Not so different after all: A cross-discipline view of trust. *The Academy of Management Review*, 23(3), 393-404. <https://doi.org/10.5465/amr.1998.926617>
 5. Kydd, A. (2006). When can mediators build trust? *American Political Science Review*, 100(3), 449-462. <https://doi.org/10.1017/S0003055406062290>
 6. Медіація в Україні: теорія та практика : монографія / Н. А. Мазаракі / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 276 с.
 7. Пижова М. О. Юридичні гарантії реалізації права працівників на справедливу оплату праці: Монографія: Київ: Видавництво «Наукова столиця», 2021. 376 с.
 8. Колодій А. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце та роль правової системи України. *Право України*. 2013. № 1. С. 68–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukro_2013_1_6.
 9. Красіловська З. В. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 25.00.01. Одеса, 2017. С. 33.
 10. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 10. С. 88.
 11. Кантор Н. Ю. Сумарність загальних засад судочинства і принципів медіації. *Право і суспільство*. 2019. № 6. Частина 1. С. 33.
 12. Альтернативні способи вирішення спорів : навч. посіб. / М. Я. Білак, Ю. Д. Притика, О. М. Спектор, М. М. Хоменко ; за заг. ред. Ю. Д. Притики. Харків : Право, 2019. С. 123.

Kartavykh V. V. Some issues of structural analysis of mediation in labour relations

The article is devoted to the structural analysis of mediation in the context of labour relations. The key elements and principles of mediation as a means of resolving conflicts in the workplace are considered. The main attention is paid to the structural analysis of the mediation process, its stages and the role of participants. It is noted that mediation research and application cannot take place in a socially neutral environment, and the necessary conditions for mediation must be fully met (voluntary participation of the parties, confidentiality, impartiality of the mediator). The advantages and disadvantages of mediation as a tool for managing labour conflicts are indicated. The process of influence on mediation is studied from the standpoint of three components: rules (norms), roles and relationships. It is determined that the structural analysis of mediation in labour relations examines how the mediation process is organised, what are its key stages, how they interact with each other and what role they play in resolving labour conflicts. It is emphasised that mediation is a process by which an independent and impartial third party (mediator) facilitates the resolution of a conflict between two or more parties, helping them to reach a mutually acceptable solution. The author notes that a structural analysis of mediation in labour relations can help organisations to better understand how to optimise the mediation process in order to achieve the most effective results in resolving conflicts. The author identifies 4 stages of mediation: 1) preparatory: identification of the problem, participants in mediation and selection of a mediator; 2) main stage: where the parties present their positions, discuss differences and look for possible ways to resolve the conflict; 3) search for solutions: a collaborative stage where participants, with the support of a mediator, look for common solutions; 4) final stage: execution of agreements and contracts.

The article may be useful for specialists in the field of human resources management, lawyers, as well as for anyone interested in optimising labour relations.

Key words: mediator, principles of mediation, rights of employees and employers, guarantees, labour dispute, legal relations.

М. О. Пижовадоктор юридичних наук, доцент,
проректор з наукової роботи
Державного податкового університету

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей трудової мобільності працівників в умовах дії правового режиму воєнного стану. Враховуючи специфічний контекст, який визначається введенням воєнного стану, автор аналізує вплив цих умов на динаміку ринку праці, зокрема на процеси найму, відпустки та перекваліфікації. Особлива увага приділяється взаємозв'язку між мобілізаційними процесами та адаптацією робітників до нових умов роботи. Виділено основні аспекти трудової мобільності, серед яких географічна, професійна, функціональна, вертикальна та горизонтальна мобільність. Проаналізовано яким чином правовий режим воєнного стану в Україні впливає на трудову мобільність, виділено такі особливості: 1) обмеження переміщення; 2) призупинення діяльності підприємств; 3) мобілізація; 4) зміни в трудовому законодавстві; 5) психологічний аспект. Автором відстоюється точка зору, що мобілізація та трудова мобільність – дві концепції, які, на перший погляд, можуть здатися різними, але в умовах воєнного конфлікту вони стають тісно взаємопов'язаними, зазначено в чому прослідковується цей зв'язок. Наголошено на державній регуляції: у військовий час держава може і має вживати специфічних заходів для регулювання ринку праці, таких як обмеження на відпустки, запровадження квот на працевлаштування для ветеранів або евакуйованих осіб. Акцентовано, що люди, які переїжджають через військові дії, часто втрачають можливість працювати за своєю спеціальністю. Це може бути пов'язано з відсутністю вакансій в приймаючій місцевості або з потребою негайного заробітку, що примушує їх приймати будь-яку доступну роботу.

Автором зроблено висновок про те, що стратегічним має стати напрямок постійного моніторингу змін на ринку праці, зокрема, стану трудової мобільності. Особливу роль у цьому контексті має відігравати українська освіта, яка має реагувати на зміни у трудовій царині, на виклики щодо трудової мобільності.

Стаття буде корисною для державних службовців, керівників підприємств, науковців та всіх, хто цікавиться проблемами ринку праці в екстремальних умовах.

Ключові слова: мобільність праці, трудова міграція, ринок праці, переведення, переміщення, ротація кадрів, професійний розвиток, професійне зростання, збройна агресія, мобілізація.

Постановка проблеми. У сучасному динамічному світі, де глобалізація, технологічний прогрес та соціокультурні зміни постійно впливають на ринок праці, необхідність постійного моніторингу та дослідження трудової мобільності стає ключовим. Оскільки вивчення цього аспекту дозволяє краще розуміти, як працівники та підприємства адаптуються до змін і які виклики вони стикаються, а це запорука розвитку економіки та прогресу держави загалом. Крім того, є необхідність звернення до зарубіжного досвіду у сфері трудової мобільності, оскільки це є надзвичайно цінним. Різні країни мають унікальні стратегії та підходи до управ-

ління ринком праці, і їх досвід може слугувати прикладом для інших, зокрема України.

Тому дослідження трудової мобільності і аналіз зарубіжного досвіду є не тільки актуальними, але і життєво важливими для розуміння та адаптації до сучасних реалій ринку праці. Це нам необхідно для навчання, адаптування та інновування, використовуючи всі доступні ресурси та знання особливо в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До питання правового регулювання трудової мобільності зверталось і звертається значна частина вчених різних галузей знань, зокрема, юристів, економістів, соціологів та ін., оскільки

категорія «трудової мобільності» є багатоаспектною і може досліджуватися з різних позицій. Так, різноманітні аспекти свободи пересування працівників були предметом дослідження таких учених, як: Л. Амелічева, Л. Величко, О. Головка-Гавришева, О. Дарморіс, О. Дрозд, Н. Коваліско, А. Коро-таєва, Е. Лібанова, О. Луценко, М. Микієвич, В. Муравйов, Н. Мушак, Р. Петров, О. Середа, Н. Швець, Г. Чанишева, О. Ярошенко та ін.

Мета статті – дослідити особливості трудової мобільності працівників в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство можна, без сумнівів, означити як високомобільне, що підтверджує низка чинників, зокрема:

- зростання міграційної активності населення;
- розвиток інфраструктури переміщень, становлення ринку міграційних послуг;
- інформатизація всіх сфер суспільного життя, в тому числі з поширенням віртуальних форм мобільності [6, с. 5].

Зрозуміло, що сьогодні ринки швидко змінюються. Індустрії, які колись були стабільними, можуть зазнавати криз, в той час як нові галузі з'являються миттєво. У свою чергу дослідження трудової мобільності дозволяє прогнозувати, як робоча сила реагує на ці зміни та їх потреби. Так, розуміння мобільності працівників може допомогти регулювальним органам встановити ефективні політики зайнятості, що сприятимуть рівновазі між попитом та пропозицією на ринку праці. Крім того, високий рівень трудової мобільності може допомогти зменшити рівень безробіття та забезпечити швидше відновлення економіки після рецесій.

Спробуємо розібратися, що ж в сучасному світі розуміється під трудовою мобільністю. Так, трудова мобільність – це здатність та готовність працівника змінювати своє робоче місце, професійну сферу діяльності, а також географічне положення відносно роботи. Вона може проявлятися у вертикальних (авансування по службі) або горизонтальних (перехід на іншу посаду або в інший відділ без зміни організаційного статусу) переміщеннях. Трудова мобільність важлива для пристосування працівника до змін у ринкових умовах, економіці та внутрішньої структурі підприємства.

Виділяючи основні аспекти трудової мобільності, необхідно говорити про:

1) географічну мобільність, а саме готовність працівника переїздити в інший регіон чи

країну за роботою. Ми погоджуємося з твердженням про те, що порівняно з іншими чинниками виробництва робоча сила є більш мобільною як у географічному, так і у професійному відношенні, однак не завжди готова переміститися в інше місце чи навчатися іншої спеціальності [5].

2) професійну мобільність – готовність до зміни професійної сфери, отримання нових навичок і кваліфікацій. Вдале визначення поняття професійної мобільності, наведене Л. Сушенцевою, яка трактує її як необхідну для успішної життєдіяльності в сучасному суспільстві якість особистості, яка виявляється в праці і забезпечує самовизначення, самореалізацію в житті та професії через сформованість ключових компетенцій і ключових кваліфікацій і прагнення особистості змінити не тільки себе, а й професійне поле і життєве середовище [3, с. 158].

3) функціональну мобільність, тобто здатність працівника виконувати різні функції в межах однієї професії чи спеціалізації:

4) вертикальну мобільність, під нею ми розуміємо процес авансування працівника по кар'єрній драбині, наприклад, перехід від нищої посади до вищої;

5) горизонтальну мобільність і тлумачити її як зміну місця роботи в межах одного рівня, але в іншому відділі або напрямку діяльності.

Тож, трудова мобільність сприяє ефективності ринку праці, оскільки вона допомагає легше знаходити відповідних працівників для вакантних місць та дозволяє працівникам шукати кращі можливості для власного розвитку. Також мобільність може допомогти зменшити рівень безробіття в регіонах з його високим рівнем, якщо працівники готові переїжджати туди, де є робочі місця.

Маємо відзначити, що не випадково трудова мобільність вивчається різними галузями знань, зокрема економістами і політологами, оскільки вона є ніби лакмусом, який відбиває стан та наявні процеси в тому чи іншому суспільстві.

У цьому контексті доречно зазначає М. Личковська, що трансформація інституту зайнятості і різновекторність змін на ринку праці стають усе більш інтенсивними й змінюють зайнятість і усталені параметри ринку праці. Новій економіці потрібен новий ринок праці, більш гнучкий, одним з індикаторів якого є трудова мобільність, яка відображає адаптацію ринку праці до структурних і кон'юнктурних змін [4].

Саме тому воєнний стан в Україні вносить ряд особливостей у процес трудової мобільності, адже він впливає на права громадян, режим роботи підприємств і створює певні обмеження. Давайте розглянемо, як правовий режим воєнного стану в Україні впливає на трудову мобільність. По – перше, це обмеження переміщення. Однією з основних особливостей воєнного стану є можливі обмеження на переміщення громадян. Це може впливати на працівників, які працюють у різних регіонах країни, а також на тих, хто звик переміщатися за кордон для роботи. Із введенням в Україні правового режиму воєнного стану абсолютно змінилися процедури виїзду закордон і звичайно це вплинуло на трудову мобільність. Перелік осіб, які вправі перетинати державний кордон під час дії воєнного стану, постійно змінюють і доповнюють. Передусім це стосується чоловіків від 18 до 60 років, особливості їх виїзду закордон регулюють:

– Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 р. № 3543-XII.

– Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/2022.

– Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» від 27.01.1995 р. № 57.

Маємо зауважити, що згідно з вимогами законодавства обмеження щодо перетину кордону на виїзд з України не застосовуються до окремих осіб, серед яких, наприклад, особи з будь-якою групою інвалідності, особи, що супроводжують дітей з інвалідністю, особи, які супроводжують осіб з інвалідністю або дітей з інвалідністю. Але ж ми розуміємо, що зазначені категорії переслідують зовсім іншу мету за кордоном, а ніж трудова мобільність.

Водночас, серед окремих категорій осіб, яким не обмежений перетин кордону на виїзд з України є громадяни України чоловічої статі віком від 18 до 60 років, якщо вони прямують для роботи на морських суднах, суднах внутрішнього плавання у складі екіпажів таких суден або для проходження практичної підготовки на суднах або особи, які прямують для роботи на суднах у складі екіпажів суден, що здійснюють рейси до/з морських портів України, та які здобули відповідну освіту та кваліфікацію до 24 лютого 2022 р., і випускники закладів освіти, які завершили навчання

у період воєнного стану чи інші особи, які прямують для роботи на морських суднах, суднах внутрішнього плавання у складі екіпажів таких суден та які здобули відповідну освіту та кваліфікацію до 24 лютого 2022 р., і випускники закладів освіти, які завершили навчання у період воєнного стану [1]. Також це стосується і громадян України чоловічої статі віком від 18 до 60 років, що належать до авіаційного персоналу, якщо вони прямують для роботи за кордоном або тренажерної підготовки. Тобто деяких категорій працівників, зокрема, морської та авіаційної галузі, обмеження переміщення не стосується, навпаки їх можливість перетинати кордон сприятиме трудовій мобільності заради спільно національних цілей, головною з яких є перемога держави над державою-агресором.

Друге, що характерно – це призупинення діяльності підприємств. У ряді випадків може бути прийняте рішення про призупинення діяльності підприємств, особливо якщо вони розташовані у зоні безпосередніх бойових дій. І це призводить до тимчасової втрати робочих місць і потреби в адаптації працівників до нових умов.

Зрозуміло, що призупинення діяльності підприємств в умовах війни впливає на багато аспектів економіки та соціуму, але особливо важливо розглядати його в контексті трудової мобільності, оскільки військові дії часто призводять до масового руйнування інфраструктури, втрати робочих місць та великих міграційних потоків. Виокремимо основні наслідки призупинення діяльності підприємств це:

– втрата робочих місць. Так, якщо підприємство припиняє свою діяльність, це безпосередньо призводить до втрати робочих місць. Працівники, які спеціалізувалися в конкретних галузях, можуть опинитися без зайняття;

– потреба в перекваліфікації: зупинка діяльності підприємств може вимагати від працівників пошуку роботи в інших галузях. Це може включати необхідність у набутті нових навичок або перекваліфікації;

– активізація географічної мобільності: у військовий час зони конфлікту часто стають непридатними для життя. Це змушує людей мігрувати до безпечніших регіонів або навіть країн, що збільшує географічну мобільність;

– соціальні наслідки: призупинення діяльності підприємств та втрата робочих місць впливає на соціальну стабільність, збільшуючи рівень бідності, стресу та безробіття;

– стимулювання трудової мобільності: незважаючи на виклики, військові конфлікти можуть стимулювати рух робочої сили до вітчизняних галузей, які потребують більше рук, таких як оборонний сектор;

– міжнародна мобільність: в умовах війни, особливо якщо вона тривала, може зрости міжнародна мобільність у вигляді біженців та мігрантів, які шукають роботу та безпеку в інших країнах.

Третім важливим аспектом є мобілізація. Всі ми прекрасно розуміємо і бачимо, що в умовах воєнного стану відбувається мобілізація частини чоловічого населення на військову службу. Ми відстоюємо точку зору, що мобілізація та трудова мобільність – дві концепції, які, на перший погляд, можуть здатися різними, але в умовах воєнного конфлікту вони стають тісно взаємопов'язаними.

Цей взаємозв'язок полягає у тому, що мобілізація часто означає, що значна кількість працівників, переважно чоловіків у віці, придатному для військової служби, залишає свої робочі місця для служіння в армії. Це може призвести до дефіциту робочої сили в деяких галузях.

З попереднього твердження виходить, що відбувається збільшення попиту на певні професії. У воєнний час деякі професії, особливо пов'язані з оборонною промисловістю, медициною або логістикою, можуть стати надзвичайно важливими. Трудова мобільність в цьому контексті означає здатність працівників швидко змінювати свою кваліфікацію та адаптуватися до нових ролей.

Не можна забувати про те, що військові дії можуть викликати необхідність в евакуації населення з конфліктних зон. Така евакуація також впливає на трудову мобільність, оскільки люди переселяються в інші регіони, де їм потрібно знаходити нову роботу.

Це все призводить до порушення питання про соціальні ролі. Ми всі вже, на жаль, не перший рік живемо в умовах повномасштабного вторгнення держави-агресора і відчуваємо на собі, що в умовах мобілізації соціальні ролі можуть змінюватися. Наприклад, жінки можуть займатися роботами, які традиційно вважалися «чоловічими», через відсутність чоловіків, які були мобілізовані. Звичайно це спровокує зміну попиту та пропозиції на ринку праці. Мобілізація може викликати різкі коливання у попиту та пропозиції робочої сили, що змушує підприємства адаптуватися до нових умов.

Ще у цьому контексті необхідно наголосити на державній регуляції. У військовий час держава може і має вживати специфічних заходів для регулювання ринку праці, таких як обмеження на відпустки, запровадження квот на працевлаштування для ветеранів або евакуйованих осіб. Так, після завершення військових дій мобілізовані особи повертаються додому і знову шукають роботу. Цей процес також є частиною трудової мобільності, де людям потрібно адаптуватися до мирного життя.

Таким чином, мобілізація та трудова мобільність взаємопов'язані, особливо в умовах військового конфлікту. Вони разом формують складний пейзаж ринку праці, що вимагає гнучкості, адаптації та стратегічного планування від уряду, підприємств та працівників.

Четвертою особливістю є зміни в трудовому законодавстві. Дійсно в Україні вже відбулися і постійно відбуваються зміни в трудовому законодавстві, спрямовані на забезпечення національної безпеки та потреб оборони. Це стосується робочого часу, оплати праці, умов відпустки та інших аспектів трудових відносин. Підтвердженням цього є так звані «воєнні трудові закони», зокрема, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [2] та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» та інші.

П'ятою особливістю є психологічний аспект. Дійсно психологічний стан працівників в умовах воєнного стану може бути нестабільним через постійний стрес та невизначеність. Працівники, які пережили військові дії або були змушені залишити свої домівки, можуть мати психологічні травми. Це може впливати на їхню продуктивність, здатність навчатися новому, адаптуватися до нового робочого місця та здатність до мобільності.

Слушно зауважують Н. Коваліско та А. Хоронжий, що сьогодні на ринку праці почали цінувати такі важливі властивості, як здатність і готовність працівників до зміни робочого місця, їх конкурентоздатність, зацікавленість у навчанні, перенавчанні та безперервній освіті [7]. А війна це все посилила. І тому можемо стверджувати, що зміна та становлення повоєнного ринку праці активізувало міжгалузеве, внутрішньогалузеве, територіальне переміщення працівників, сприяло зміні професій і кваліфікаційно-професійному вдосконаленню.

Висновки і пропозиції. Трудова мобільність в умовах дії правового режиму воєнного

стану в Україні набуває особливого характеру. Важливо розуміти, що трудова мобільність стає ключовим механізмом адаптації до нових реалій, як для окремих осіб, так і для суспільства в цілому. Аналіз ситуації та адекватні реакції на зміни можуть зменшити негативний вплив конфлікту на ринок праці та життя людей. Враховуючи ці особливості, необхідно підходити до питань забезпечення робочих місць, адаптації працівників до нових умов та підтримки їх психологічного стану з особливою увагою.

Саме тому стратегічним у держави має стати напрямок постійного моніторингу змін на ринку праці, зокрема, стану трудової мобільності. Особливу роль у цьому контексті має відігравати українська освіта, яка має реагувати на зміни у трудовій царині, на виклики щодо трудової мобільності.

Список використаної літератури:

1. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>.
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
3. Сушенцева Л.Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика: монографія / за ред. Н.Г. Ничкало. Інститут професійно-технічної освіти НАПН України. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. 439 с.
4. Личковська М. Р. Сутність та тенденції формування трудової мобільності: національні проблеми. Економіка і суспільство № 18/2018. С. 667–673. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-18-93>.
5. Білик О.М. Основні напрями збереження і розвитку національного людського капіталу за рахунок активізації трудової мобільності. Україна: аспекти праці. 2009. № 1. С. 43–46.
6. Біль М. Просторова мобільність населення: теорія, методологія, практика : монографія / Мар'яна Біль. Львів : ПАІС, 2018. 392 с.
7. Коваліско Н. В., Хоронжий А. Г. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. 174.

Pyzhova M. O. Peculiarities of labour mobility of employees under the legal regime of martial law

The article is devoted to the study of the peculiarities of labour mobility of employees under the legal regime of martial law. Taking into account the specific context determined by the introduction of martial law, the author analyses the impact of these conditions on the dynamics of the labour market, in particular, on the processes of hiring, leave and retraining. Particular attention is paid to the relationship between mobilisation processes and the adaptation of employees to new working conditions. The main aspects of labour mobility are highlighted, including geographical, professional, functional, vertical and horizontal mobility. The author analyses how the legal regime of martial law in Ukraine affects labour mobility, and highlights the following features: 1) restrictions on movement; 2) suspension of enterprises' activities; 3) mobilisation; 4) changes in labour legislation; 5) psychological aspect. The author advocates the view that mobilisation and labour mobility are two concepts which, at first glance, may seem different, but in the context of a military conflict they become closely interrelated, and the author indicates how this connection can be traced. The author emphasises state regulation: in wartime, the state can and should take specific measures to regulate the labour market, such as restrictions on leave, introduction of employment quotas for veterans or evacuees. It is emphasised that people who move due to military operations often lose the opportunity to work in their speciality. This may be due to the lack of vacancies in the host area or the need for immediate income, which forces them to accept any available job.

The author concludes that the direction of constant monitoring of changes in the labour market, in particular, the state of labour mobility, should become a strategic one. A special role in this context should be played by Ukrainian education, which should respond to changes in the labour market and challenges to labour mobility.

The article will be useful for civil servants, business leaders, academics and anyone interested in labour market issues in extreme conditions.

Key words: labour mobility, labour migration, labour market, transfer, relocation, staff rotation, professional development, professional growth, armed aggression, mobilisation.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.10>

А. М. Анохін

здобувач кафедри адміністративного та конституційного права
Запорізького національного університету

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ТА ПРИНЦИПИ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. 124 КУПАП

Наукова публікація присвячена дослідженню основних правил та принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУПАП, якою встановлена відповідальність за порушення учасниками дорожнього руху правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна.

Зазначається, що офіційна статистика свідчить про значну кількість ДТП, які відбуваються в Україні, у порівнянні з аналогічними щорічними показниками в державах-членах ЄС, що обумовлює посилений інтерес вчених-адміністративістів до проблем правової регламентації профілактики, запобігання та адміністративного розслідування ДТП.

До основних принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, наслідком яких є ДТП, віднесено серед інших: принципи верховенства права та законності в їх діалектичній єдності, принципи об'єктивності та повноти адміністративного розслідування (урахування всіх об'єктивних та суб'єктивних факторів, наслідком дії (впливу) яких стала ДТП), принцип невідворотності адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, принципи своєчасності та оперативності провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУПАП, принцип обов'язкової візуалізації ДТП (комп'ютерного моделювання при дослідженні обставин ДТП).

Запропоновано внести зміни до КУПАП щодо детальної правової регламентації процедури адміністративного розслідування по аналогії із відповідними нормами Кримінального-процесуального кодексу України.

Формулюється висновок про перспективність подальшого наукового дослідження актуальних питань провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУПАП, з метою формулювання конкретних пропозицій щодо удосконалення чинного адміністративно-деліктного законодавства та відповідної юридичної практики.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, правове регулювання, безпека дорожнього руху, провадження, правила, інструкція, порядок, візуалізація, принципи.

Вступ. Провадження у справах про адміністративні правопорушення є окремим видом діяльності уповноважених посадових осіб органів публічної адміністрації, яка врегульована нормами адміністративно-деліктного права (адміністративно-процесуальними нормами), що включає складання протоколу про адміністративне правопорушення, проведення адміністративного розслідування (збір доказів та встановлення всіх фактичних обставин

правопорушення), розгляд справи про адміністративне правопорушення уповноваженим суб'єктом, винесення постанови у справі про адміністративне правопорушення про накладення адміністративного стягнення та її виконання, процедури апеляційного оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення та перегляду постанови по справі про адміністративне правопорушення Верховним Судом у разі встановлення міжнародною

судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Адміністративні правопорушення, пов'язані із ДТП, передбачені двома статтями КУпАП. Так, у відповідності до ст. 124 КУпАП, порушення учасниками дорожнього руху правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна тягне за собою накладення штрафу в розмірі п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права керування транспортними засобами на строк від шести місяців до одного року.

Крім того, згідно із ст. 122⁴ КУпАП, залишення водіями транспортних засобів, іншими учасниками дорожнього руху на порушення встановлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, до якої вони причетні, тягне за собою накладення штрафу в розмірі двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права керування транспортними засобами на строк від одного до двох років, або адміністративний арешт на строк від десяти до п'ятнадцяти діб.

Водночас офіційна статистика свідчить про значну кількість ДТП, які відбуваються в Україні, у порівнянні з аналогічними щорічними показниками в державах-членах ЄС [1, 2].

Вищезазначене обумовлює актуальність та необхідність проведення окремого дослідження правил та принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП.

Різні аспекти дорожньо-транспортних пригод та проблемні питання забезпечення безпеки дорожнього руху досліджували у своїх працях такі відомі науковці як С. Бутник, В. Введенська, С. Гусаров, М. Долгополова, М. Лазаренко, А. Філіппов та інші відомі фахівці.

Загальній характеристиці адміністративно-правових засобів забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні присвятили свою роботу В. Сокурченко та А. Стрижак. Окремі адміністративно-правові засоби забезпечення безпеки дорожнього руху дослідила О. Салманова.

Зарубіжний досвід забезпечення безпеки дорожнього руху досліджували І. Горбачева, Д. Козар, О. Шумейко та інші науковці.

Порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення був предметом дослідження таких відомих вчених-адміністра-

тивістів як В. Бевзенко, М. Віхляєв, В. Доненко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, Ю. Легеза, П. Лютіков, Р. Мельник, Д. Приймаченко, С. Стеценко, А. Школик та інших науковців.

Проте, питання правил та принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, залишається актуальним в доктрині адміністративного права (зважаючи на негативну статистику ДТП), що актуалізує необхідність підготовки даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є узагальнення основних правил та принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, що має стати основою для формування пропозицій щодо удосконалення чинного адміністративно-деліктного законодавства.

Методологія даної публікації ґрунтується на поєднанні філософських (законів та прийомів діалектики), загальнонаукових (прийомів логічного методу, системного та структурно-функціонального методів) та спеціально-юридичних методів дослідження (методу юридичної статистики, а також формально-юридичного методу та методу юридичного моделювання).

Результати дослідження. У відповідності до ст. 245 КУпАП завданнями провадження у справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

Згідно із ст. 246 КУпАП порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення в органах (посадовими особами), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, а також в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення та іншими законами України.

На особливу увагу заслуговують принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення, які є основними положеннями, закріпленими в Конституції та законах України, на яких базується порядок притягнення винуватих осіб до адміністративної відповідальності.

До загальних принципів адміністративної відповідальності належать принципи: верхо-

венства права та законності; охорони інтересів особи і держави; з'ясування об'єктивної істини; гласності (відкритості); рівності усіх перед законом та судом; національної мови провадження; гуманізму (верховенства прав і свобод людини); індивідуалізації адміністративного стягнення; відповідності провини та стягнення; презумпції невинуватості тощо.

Також до принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення слід віднести принципи, які впливають з деяких положень ст. 247 «Обставини, що виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення» КУпАП. Так, згідно положень вказаної статті КУпАП провадження в справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю, у тому числі, за таких обставин:

- відсутність події і складу адміністративного правопорушення (принцип об'єктивності провадження у справах про адміністративні правопорушення та урахування всіх обставин справи для прийняття справедливого та неупередженого рішення по справі);

- вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони (принцип верховенства прав і свобод людини над публічними інтересами суспільства та держави);

- скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність (принцип відповідальності лише на підставі чинного закону, який не має зворотної дії у часі, якщо погіршує правове становище особи, яка притягається до адміністративної відповідальності);

- закінчення на момент розгляду справи про адміністративне правопорушення строків, передбачених статтею 38 цього Кодексу (принцип своєчасності притягнення до адміністративної відповідальності);

- наявність по тому самому факту щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, постанови компетентного органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення, або нескасованої постанови про закриття справи про адміністративне правопорушення, а також повідомлення про підозру особі у кримінальному провадженні по даному факту (принцип недопустимості повторного притягнення особи до юридичної відповідальності за одне правопорушення).

Фундаментальним правовим принципом провадження у справах про адміністративні правопорушення є принцип рівності всіх учасників правовідносин перед законом та судом.

Так, згідно із ст. 248 «Розгляд справи про адміністративне правопорушення на засадах рівності громадян» КУпАП розгляд справи про адміністративне правопорушення здійснюється на засадах рівності перед законом і органом (посадовою особою), який розглядає справу, всіх громадян незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови та інших обставин.

Принцип відкритості провадження у справах про адміністративні правопорушення закріплено у ст. 249 «Відкритий розгляд справи про адміністративне правопорушення» КУпАП. Так, у відповідності до вказаної статті, справа про адміністративне правопорушення розглядається відкрито, крім справ про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, безпеки на автомобільному транспорті, зафіксованих за допомогою засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, у тому числі в автоматичному режимі, справ про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 132² КУпАП та, про порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксовані в режимі фотозйомки (відеозапису), та випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці.

До принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, наслідком яких є ДТП, також слід віднести: принцип невідворотності адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, принцип оперативності провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, принцип обов'язкової візуалізації ДТП (комп'ютерного моделювання при дослідженні обставин ДТП).

Ключову роль для ефективного адміністративного розслідування ДТП має правильне оформлення матеріалів про відповідне адміністративне правопорушення, а саме: складання протоколу, збір та фіксація доказів.

Так, розділом IX Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2015 № 1395, передбачено особливості оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення, відповідальність за яке передбачена статтею 124 КУпАП [3].

Зокрема встановлено, що у разі порушення учасниками дорожнього руху правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна, на місці дорожньо-транспортної пригоди складається протокол про адміністративне правопорушення стосовно цих осіб, до якого додаються: схема місця ДТП, яку підписують учасники ДТП та поліцейський; пояснення учасників пригоди та свідків (у разі їх наявності); показання технічних приладів (у разі їх наявності); показання засобів фото- та/або відеоспостереження (у разі їх наявності); інші матеріали, які необхідні для прийняття рішення у справі [3].

Особливу увагу необхідно приділяти пошуку цифрових камер зовнішнього відеоспостереження, якими міг бути зафіксований момент (подія) ДТП. Адже якісний та процесуально правильно вилучений відеозапис ДТП є найкращим об'єктивним доказом винуватості або невинуватості учасника дорожнього руху (включаючи встановлення особи правопорушника).

На місці ДТП за вимогою учасників ДТП їм надається можливість зробити фотографію схеми ДТП. У випадку відсутності технічної можливості копія схеми ДТП та фотографії з місця ДТП надаються за письмовою заявою в підрозділі поліції у разі, якщо матеріали не було надіслано за належністю.

На схемі місця ДТП графічно зображуються та фіксуються такі об'єкти: ділянка дороги, на якій сталась ДТП; сталі орієнтири, до яких на схемі здійснена прив'язка об'єктів та слідів; транспортні засоби, причетні до ДТП, координати їх розміщення відносно елементів проїжджої частини та сталих орієнтирів; сліди гальмового шляху коліс транспортних засобів: їх розміщення відносно елементів проїжджої частини; довжина від їх початку до кожного колеса транспортного засобу із зображенням місць розривів; довжина слідів на ділянках з різним покриттям; інші сліди та предмети, що стосуються пригоди: розміщення частин та об'єктів (уламки кузова, частинки фарби, уламки скла, осипання ґрунту, сліди рідини), що відокремилися від транспортного засобу, відносно елементів проїжджої частини, транспортних засобів; площа розсіювання уламків скла, осипання ґрунту; координати місця зіткнення, наїзду відносно сталих орієнтирів; ширина проїжджої частини разом з роздільними смугами; ширина тротуарів, узбіччя; розміри ділянок з різним

станом дорожнього покриття; розміри та розміщення дефектів дорожнього покриття; розташування дорожньої розмітки; розташування світлофорів, дорожніх знаків та інших засобів технічного регулювання дорожнього руху; розташування шлагбаума, засобів сигналізації, дорожніх знаків на підході до залізничного переїзду [3].

В обов'язковому порядку на схемі місця ДТП заповнюється таблиця дорожніх умов та зазначаються назви об'єктів, зображених на схемі. Враховуючи можливості сучасних цифрових технологій, доцільним є створення комп'ютерної моделі ДТП – візуалізації самої події шляхом її відтворення засобами комп'ютерної графіки та анімації. Причому, візуалізацію ДТП (комп'ютерне моделювання при дослідженні обставин ДТП) доцільно зробити обов'язковою, що значно спростить процес розгляд відповідних справ у суді.

На зворотному боці схеми місця ДТП зазначаються: марка (модель) пошкодженого транспортного засобу; номерний знак транспортного засобу; власник (співвласник) транспортного засобу; серія та номер полісу обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів та назва страхової організації, яка його видала, а у разі його відсутності – посвідчення відповідної категорії осіб, для яких наявність полісу не є обов'язковою; перелік видимих (зовнішніх) пошкоджень транспортного засобу, які сталися внаслідок ДТП; вид пригоди; кількість учасників ДТП; порушення пункту Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306 (в актуальній редакції на час ДТП); результати огляду на стан сп'яніння (у випадку його проведення); тип транспортного засобу. Зазначена інформація підтверджується підписами водіїв транспортних засобів [3].

При складанні схеми місця ДТП, згідно з Інструкцією, рекомендується: застосовувати спеціальне креслярське приладдя (лінійки, лекала); користуватися загальноприйнятими графічними зображеннями об'єктів та умовними позначками; не порушувати масштабу зображення; деталізувати ту чи іншу ділянку схеми пригоди; використовувати винесення фрагментів за схему (альтернативою схеми ДТП має стати її комп'ютерна візуалізація).

У випадках, коли для прийняття об'єктивного рішення виникає необхідність для отримання додаткових даних, поліцейський, який оформ-

лює матеріали ДТП, протягом доби передає оформлені матеріали ДТП для подальшого розгляду уповноваженій особі підрозділу поліції, на території обслуговування якого сталася пригода [3].

Уповноважена особа підрозділу поліції під час розгляду матеріалів ДТП повинна в найкоротший строк, але не більше одного місяця з дати вчинення ДТП, встановити всі обставини її скоєння, вжити інших заходів щодо об'єктивного визначення особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, передбачене статтею 124 КУпАП, скласти відносно такої особи протокол про адміністративне правопорушення та в п'ятиденний строк надіслати його до відповідного суду.

Якщо при ДТП один з його учасників зник з місця пригоди, поліцейський оформляє схему місця ДТП, відбирає пояснення в потерпілого, свідків (у разі їх наявності), встановлює наявність засобів зовнішнього відео-, фотоспостереження та невідкладно повідомляє уповноважену особу підрозділу поліції, відповідальну за розшук осіб, що зникли з місця ДТП. Остання зобов'язана вжити всіх можливих заходів для встановлення винуватців ДТП та обставин її вчинення в найкоротший строк, але не більше двох місяців. Розшук осіб, що зникли з місця ДТП, здійснюється шляхом використання баз (банків) даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС, відкритих джерел інформації, надсилання запитів про отримання необхідних фото- та/або відеофіксацій відповідної пригоди, виклику осіб для прибуття до підрозділу або відвідування їх за місцем проживання (перебування), роботи. При встановленні транспортного засобу, який зник з місця пригоди, проводяться його огляд на предмет наявності характерних пошкоджень, інших обставин ДТП та фотофіксація [3].

При цьому слід зазначити, що на надсилання запитів про отримання необхідних фото- та/або відеофіксацій ДТП часто витрачається значний час, тим більше, що виникає питання щодо обов'язковості таких запитів.

Таким чином, актуальним напрямом удосконалення порядку оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху у випадку ДТП є внесення змін до КУпАП щодо детальної правової регламентації порядку зняття поліцейськими показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису чи засобів фото-, кінозйомки, віде-

озапису, безпосередньо після приїзду на місце ДТП, в процесі його адміністративного оформлення (по аналогії зі ст. 245¹ КПК України).

У відповідності до ст. 221 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 «Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна» КУпАП, розглядають судді районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів [4].

Віднесення розгляду справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, до компетенції судів обумовлено особливостями санкції вказаної статті, а саме, можливістю накладення на порушника альтернативного стягнення у вигляді позбавлення права керування транспортними засобами на строк від шести місяців до одного року.

У відповідності до ч. 2 ст. 294 КУпАП постановою судді у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржена протягом десяти днів з дня винесення постанови особою, яку притягнуто до адміністративної відповідальності, її законним представником, захисником, потерпілим, його представником до відповідного апеляційного суду [4].

Причому, згідно із Рішенням Конституційного Суду України № 2-рп/2015 від 31.03.2015 положення ч. 2 ст. 294 КУпАП щодо оскарження в апеляційному порядку постанови судді у справі про адміністративне правопорушення в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що в апеляційному порядку може бути оскаржена лише та постанова судді у справі про адміністративне правопорушення, ухвалення якої передбачене частиною першою статті 284 цього кодексу, а саме: про накладення адміністративного стягнення, про застосування заходів впливу, встановлених у статті 24-1 цього кодексу, про закриття справи [5].

У відповідності до ч. 10 ст. 294 КУпАП постановою апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає (припис ч. 10 ст. 294 КУпАП визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду № 5-р(II)/2021 від 21.07.2021) [4].

Крім того, Главою 24¹ КУпАП регламентовано перегляд постанови по справі про адміністративне правопорушення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція

якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Так, згідно із ч. 1 ст. 297⁴ КУпАП заява про перегляд постанови по справі про адміністративне правопорушення подається до Верховного Суду [4].

Сам судовий розгляд справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП відбувається за класичною процедурою, передбаченою Главою 22 КУпАП, проте він має певні особливості. Зокрема, ключове значення для об'єктивного судового розгляду справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, має вчасно призначена та якісно проведена автотехнічна експертиза.

Згідно із ст. 280 «Обставини, що підлягають з'ясуванню при розгляді справи про адміністративне правопорушення» КУпАП, орган (посадова особа) при розгляді справи про адміністративне правопорушення зобов'язаний з'ясувати: чи було вчинено адміністративне правопорушення, чи винна дана особа в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності, чи є обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, чи заподіяно майнову шкоду, а також з'ясувати інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [4].

У відповідності до ст. 294 КУпАП постанова судді у справах про адміністративне правопорушення набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги. Апеляційний суд переглядає справу в межах апеляційної скарги, проте суд апеляційної інстанції не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Апеляційний суд може дослідити нові докази, які не досліджувалися раніше, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до місцевого суду або необґрунтованим відхилення їх місцевим судом.

За наслідками розгляду апеляційної скарги суд апеляційної інстанції має право: залишити апеляційну скаргу без задоволення, а постанову без змін; скасувати постанову та закрити провадження у справі; скасувати постанову та прийняти нову постанову; змінити постанову. Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає [4].

В юридичній науці певний час відбувались дискусії щодо доцільності впровадження про-

цедури оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення у касаційній інстанції, проте Конституційний Суд України зазначив, що «застосування припису частини десятої статті 294 Кодексу не призводить до порушення такої засади судочинства, як забезпечення у визначених законом випадках права на касаційне оскарження судового рішення, права на судовий захист, а отже, цей припис узгоджується з принципом «верховенства права» (правовладдя)» [6].

Конституційний Суд України серед іншого зазначив, що за чинним конституційним порядком апеляційний перегляд має здійснюватися щодо кожної справи, яку оскаржено в апеляційному порядку, а в частині касаційного оскарження рішення суду обсяг права на таке оскарження змінено з права касаційного оскарження всіх рішень, крім випадків, встановлених законом, на право касаційного оскарження судового рішення лише у визначених законом випадках [6].

Обґрунтування саме такого підходу в частині касаційного оскарження судового рішення міститься в Пояснювальній записці до проекту Закону України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) (реєстраційний № 3524), ухваленого як Закон № 1401, де зазначено, що «встановлення законом виняткових підстав для касаційного оскарження у тих випадках, коли таке оскарження є дійсно необхідним, дасть змогу побудувати ефективну судову систему, що гарантуватиме особі право на остаточне та обов'язкове судові рішення» [7].

Висновки. Проведене дослідження основних правил та принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, дозволяє сформулювати наступні висновки:

- ключову роль для ефективного адміністративного розслідування ДТП має правильне оформлення матеріалів про відповідне адміністративне правопорушення, а саме: складання протоколу, збір та фіксація доказів. Так, розділом IX Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі, затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2015 № 1395, передбачено особливості оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення, відповідальність за яке передбачена статтею 124 КУпАП;

- до основних принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення відносяться принципи: верховенства права та законності в їх діалектичній єдності; гуманізму – верховенства прав і свобод людини над публічними інтересами суспільства та держави; рівності всіх учасників провадження перед законом та судом; гласності – відкритості провадження у справах про адміністративні правопорушення, крім випадків чітко визначених КУпАП; з'ясування об'єктивної істини – об'єктивності та повноти адміністративного розслідування (урахування всіх об'єктивних та суб'єктивних факторів, наслідком дії або впливу яких стала ДТП, для прийняття справедливого та неупередженого рішення по справі); невідворотності адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення; своєчасності та оперативності провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП; обов'язкової візуалізації ДТП (комп'ютерного моделювання при дослідженні обставин ДТП); національної мови провадження; індивідуалізації адміністративного стягнення; відповідності провини та стягнення; презумпції невинуватості; відповідальності лише на підставі чинного закону, який не має зворотної дії у часі, якщо погіршує правове становище особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; недопустимості повторного притягнення особи до юридичної відповідальності за одне правопорушення.

З метою удосконалення правових засад провадження у справах про адміністративні правопорушення пропонується внести зміни до КУпАП щодо детальної правової регламентації процедури адміністративного розслідування по аналогії із відповідними нормами Кримінального процесуального кодексу України.

Також пропонується внесення змін до КУпАП щодо детальної правової регламентації порядку зняття поліцейськими показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису, безпосередньо після приїзду на місце ДТП, в процесі його адміністративного оформлення (по аналогії зі ст. 245¹ КПК України).

Перспективність подальшого наукового дослідження актуальних питань провадження у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 124 КУпАП, обумовлена необхідністю формулювання конкретних пропозицій щодо удосконалення чинного адміністративно-деліктного законодавства та відповідної юридичної практики.

Список використаної літератури:

1. Козьяков С., Берлін М. Скільки коштує життя, втрачене на дорозі, й навіщо держава повинна це порохувати? *Дзеркало тижня*. 20.09.2021. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/skilki-koshtuje-zhittja-vtrachene-na-dorozi-j-navishcho-derzhava-povinna-tse-porakhuvati.html>
2. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2020. № 1360-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 21.04.2023).
3. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2015 № 1395. Дата оновлення: 04.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15#Text> (дата звернення 23.04.2023).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. Дата оновлення: 15.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 30.04.2023).
5. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2015 від 31.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-15#Text> (дата звернення: 29.04.2023).
6. Рішення Конституційного Суду України № 5-п(II)/2021 від 21.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-21#Text> (дата звернення: 30.04.2023).
7. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) 1401-VIII від 02.06.2016. *Верховна Рада України*: офіційний веб-портал. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 30.04.2023).

Anokhin A. M. Basic rules and principles of proceedings in cases about administrative offenses provided for by Art. 124 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses

The scientific publication is devoted to the study of the main rules and principles of proceedings in cases of administrative offenses provided for by Art. 124 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which establishes liability for violations of traffic rules by road users

that caused damage to vehicles, cargo, highways, streets, railroad crossings, road structures, or other property.

It is noted that official statistics indicate a significant number of traffic accidents that occur in Ukraine, compared to similar annual indicators in the EU member states, which causes the increased interest of administrative scientists in the problems of legal regulation of prevention, prevention and administrative investigation of traffic accidents.

The main principles of proceedings in cases of administrative offenses resulting in traffic accidents include: the principles of the rule of law and legality in their dialectical unity, the principles of objectivity and completeness of the administrative investigation (taking into account all objective and subjective factors, the consequence of the action (influence) of which was the traffic accident), the principle of inevitability of administrative responsibility for the commission of an administrative offense, the principle of timeliness and efficiency of proceedings in cases of administrative offenses provided for by Art. 124 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the principle of mandatory visualization of a traffic accident (computer simulation when investigating the circumstances of a traffic accident).

It is proposed to make changes to the Code of Ukraine on Administrative Offenses regarding the detailed legal regulation of the administrative investigation procedure by analogy with the relevant norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

A conclusion is formulated on the perspective of further scientific research of actual issues of proceedings in cases of administrative offenses provided for by Art. 124 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, with the aim of formulating specific proposals for improving the current administrative-delict legislation and relevant legal practice.

Key words: traffic accident, legal regulation, traffic safety, proceedings, rules, instructions, procedure, visualization, principles.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.11>**В. М. Бігун**старший викладач спеціальної кафедри
Навчально-наукового інституту державної безпеки
Національної академії Служби безпеки України

ПРАВОВЕ ПІДґРУНТЯ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

У публікації розкриваються окремі актуальні аспекти та правові засади діяльності медіа в Україні у контексті забезпечення інформаційної безпеки в умовах гібридної агресії російської федерації.

Досліджені правові засади діяльності медіа в Україні класифіковані за юридичною силою. Стаття містить окремі положення і норми Конституції України, чинного законодавства, зокрема профільного Закону України «Про медіа», Стратегії національної безпеки України, Стратегії інформації безпеки України, інших нормативно-правових актів, які регламентують діяльність медіа в Україні.

Акцентовано увагу на важливій для сьогодення тематиці, пов'язаній з роз'ясненням окремих вимог щодо порядку дій журналістів під час проходження акредитації та висвітлення подій, пов'язаних з відбиттям збройної агресії російської федерації проти України. Показано порядок створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації, несанкціоноване розголошення якої може завдати шкоди обороноздатності країни та успішному виконанню бойових завдань Силами оборони України.

Наведена необхідність детального опрацювання викладеної тематики зумовлена тим, що саме медіа та журналісти (їх власники, редактори, інші представники зазначеної сфери діяльності, користувачі та адміністратори соціальних груп, так звані лідери громадської думки), які висвітлюють події з поля бою, публікують чи поширюють іншу інформацію щодо ситуації у сфері економіки, оборони, соціальної політики, медицини, культури чи міжнародних відносин, впливають на свідомість громадян, формуючи громадську думку населення щодо тих чи інших подій, впливаючи тим самим на готовність і здатність країни чинити консолідований опір рф.

Поряд із зазначеним, окреслено й гарантії професійної діяльності та соціального захисту журналістів, які закріплює Закон України «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста».

В умовах збройної агресії рф підкреслено важливість і розкрито зміст наказу Головнокомандувача Збройних Сил України №73 від 03 березня 2022 року «Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану».

Ключові слова: національна безпека, інформаційна безпека, захист інформаційного простору, медіа, засоби масової інформації, воєнний стан.

Повномасштабне вторгнення збройних сил рф на територію України 24 лютого 2022 року, що стало продовженням гібридної війни проти нашої держави, розпочатої країною-агресором у 2014 році, змусило усі цивілізовані країни переглянути свої підходи щодо формування стратегії захисту своїх національних інтересів і державної безпеки. Стало очевидним, що війна проти України одночасно ведеться на усіх напрямках – воєнному, політичному, соціаль-

но-економічному, інформаційному та міжнародному і носить гібридний характер.

Згідно статті 17 Конституції України, захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної

безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [1]. Інформаційна безпека країни як складовий елемент національної безпеки є його невід'ємною частиною.

Постановка проблеми. Захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України, законних інтересів держави та прав громадян в умовах воєнного стану має свої характерні особливості. Від здатності держави здійснювати ефективний захист інформаційної сфери, зокрема, залежить чи зможе Україна вистояти як цілісна незалежна демократична держава і продовжити свій рух у напрямку розвитку європейського майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правове регулювання засобів масової інформації в Україні досліджували науковці Ігор Бойчук та Ірина Копистинська. Питання особливості роботи журналістів в умовах інформаційної війни досліджували такі вчені, як Віталій Жугай та Володимир Тарасюк, а Тарас Ткачук питання забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції.

Проте, питання правових аспектів, що є підґрунтям діяльності медіа в умовах повномасштабної війни, супроводжуваної гібридною війною та дії правового режиму воєнного стану, в часи, коли змінюється законодавча база, відповідаючи на виклики сьогодення, вивчено не було і потребує окремого дослідження.

Мета статті – визначити ключові аспекти й розкрити правові засади діяльності медіа у контексті забезпечення інформаційної безпеки України в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі медіа або засоби масової інформації (далі – ЗМІ) чи засоби масової комунікації відіграють важливу роль не лише в питанні інформування населення щодо актуальних подій у світі, країні чи окремому регіоні, а й у питанні глобального інформаційного протиборства. На сьогодні, медіа стали небезпечним інструментом і зброєю, за допомогою якої вирішується багато питань, від послаблення своїх конкурентів у бізнесі і досягнення поставлених перед собою цілей до незаконної організації та здійснення повалення конституційного ладу та законно обраних урядів в окремих країнах.

Відомо, що вирішальний вплив на формування інформаційної політики в конкретному

медіа здійснює його власник або той, ким він фінансується чи контролюється, або під чийм впливом перебуває (власник медіа, редактор чи окремі журналісти). У свій час, всесвітньо відомий англійський банкір, бізнесмен і фінансист Натан Ротшильд влучно заявив – «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Після того, як його процитував колишній прем'єр-міністр Великобританії Вінстон Черчилль, вислів став крилатим і по цей час не лише не застаріває, але й з кожним днем стає все більш актуальним і найвлучніше характеризує роль медіа у сучасному світі.

Сьогодні ж прийнято вважати, що світом володіє не той, хто володіє інформацією, а той – хто володіє засобами масової комунікації або ЗМІ (медіа).

Таким чином, саме медіа та журналісти (їх власники, редактори, інші представники зазначеної сфери діяльності, користувачі мережі Інтернет, користувачі та адміністратори соціальних груп, т.зв. лідери громадської думки), які висвітлюють події з поля бою, публікують чи поширюють іншу інформацію щодо ситуації у сфері економіки, оборони, соціальної політики, медицини, культури чи міжнародних відносин, впливають на свідомість громадян, формують громадську думку населення і суспільства щодо тих чи інших подій, визначають готовність і здатність країни чинити консолідований опір збройній агресії російської федерації.

Нерідко ті ж самі медіа або журналісти (редактори, користувачі та адміністратори соціальних груп мережі Інтернет, т.зв. лідери громадської думки) свідомо чи несвідомо зловживають своїм статусом та подають суспільству неправдиву, перекручену чи неперевірену інформацію, тим самим негативно впливають на громадян, що у свою чергу негативно впливає на стан інформаційної безпеки України, захищеність держави, населення і громадян від негативних зовнішніх інформаційних впливів та готовність і здатність країни чинити опір збройній, економічній та інформаційній агресії рф.

Вважаємо, поняття інформаційної безпеки певною мірою корелюється з більш широким поняттям, таким як державний суверенітет. Проаналізуємо це детальніше.

Так, під поняттям «державний суверенітет» розуміється верховенство держави на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Верховенство держави означає дію в межах її території тільки однієї публічної влади, яка визначає повноваження усіх держав-

них органів і посадових осіб, а також підлеглість цій владі всього населення території. Незалежність держави в міжнародних відносинах – це її непідпорядкованість будь-якій зовнішній владі, владі інших держав [2].

Відповідно до статті 1 Конституції України, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію. А людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (статті 2 та 3 Конституції України) [1].

Таким чином, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а захист їх прав і свобод є конституційним обов'язком держави.

Визначення поняття інформаційної безпеки України міститься в Рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки», що затверджене Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. Так, інформаційна безпека України – це складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існуюча ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [3].

У свою чергу, правовою основою Стратегії інформації безпеки (окрім Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів) є Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392.

В пункті 17 Стратегії національної безпеки України зазначено, що для відновлення свого впливу в Україні РФ, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби [4], що повною мірою відбивається на діяльності медіа в Україні.

Тож, розглядаючи основні засади, так би мовити, правового підґрунтя забезпечення функціонування медіа у сучасних умовах звернемося до фундаментального нормативно-правового акту країни – Конституції України, якою регулюється в тому числі і діяльність медіа в Україні, і нагадаємо, що вона має найвищу юридичну силу, а її норми – є нормами прямої дії [1].

Як закріплено у статті 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1].

При цьому, важливо зазначити, що Конституція дозволяє і певне обмеження прав і свобод людини і громадянина у разі необхідності забезпечення національної безпеки, прав і свобод інших людей. Зокрема, в Основному Законі України зазначено, що здійснення прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [1].

Після Конституції, класифікуючи чинну нормативно-правову базу за юридичною силою, розглянемо законодавство України, де профільним є Закон України «Про медіа» (закон № 2710-IX), прийнятий в грудні 2022 року.

Закон України «Про медіа» спрямований на забезпечення реалізації права на свободу вираження поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів, регулювання діяльності у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості, стимулювання конкурентного середовища, рівноправності і незалежності медіа [5].

Закон «Про медіа», на відміну від тих, на заміну яким він прийнятий, містить фактично вичерпний перелік норм, термінів, понять і визначень, а також порядок прийняття рішень і дій, необхідних для оцінки і правового регулювання діяльності медіа в Україні. Зокрема, він визначає правові засади діяльності в Україні суб'єктів у сфері медіа, а також засади державного управління, регулювання та нагляду (контролю) у цій сфері [5].

Окрім Конституції України і названого профільного Закону України, законодавство у сфері медіа складається і з низки інших законів України, серед яких: «Про електронні комунікації», «Про забезпечення функціонування української мови як державної», «Про кінематографію», «Про рекламу», «Про суспільні медіа України», «Про інформацію», «Про систему інформовлення України», «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста», інших законів України, що регулюють діяльність у сфері медіа, а також міжнародних договорів, що регулюють діяльність у сфері медіа, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Зокрема, Закон України «Про електронні комунікації» визначає правові та організаційні основи державної політики у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, а також права, обов'язки та відповідальність фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у відповідній діяльності або користуються електронними комунікаційними послугами.

Метою державного управління і регулювання у сферах електронних телекомунікацій та радіочастотного спектра є створення засад для ефективного та гармонізованого користування радіочастотним спектром для забезпечення економічного, соціального, інформаційного та культурного розвитку, державної безпеки, обороноздатності, виконання міжнародних зобов'язань, а також для забезпечення і захисту інтересів держави та користувачів радіочастотного спектра.

А згідно з пунктом 3 статті 18 згаданого Закону, постачальники електронних комунікаційних мереж та/або послуг зобов'язані: виконувати розпорядження Національного центру оперативного-технічного управління електронними комунікаційними мережами України в умовах надзвичайного або воєнного стану, крім електронних комунікаційних мереж, що використовуються для мовлення відповідно

до Закону України «Про медіа», рішення щодо яких приймаються Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення; обмежувати доступ до веб-сайтів, визначених рішеннями Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення про застосування заходу реагування як тимчасової заборони поширення онлайн-медіа або заборони поширення онлайн-медіа, або судовим рішенням про заборону поширення онлайн-медіа, що набрало законної сили; обмежувати або відновлювати доступ до веб-сайтів, визначених рішеннями Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення про внесення або виключення сервісу з Переліку аудіовізуальних медіа-сервісів на замовлення та сервісів провайдерів аудіовізуальних сервісів держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором [6].

У свою чергу, забезпечення функціонування української мови як державної законодавцем визначений одним із основних аспектів забезпечення захисту національної безпеки і консолідації українського суспільства.

Так, у статті 3 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» зазначено, що завданнями цього Закону є: захист державного статусу української мови; забезпечення функціонування державної мови як інструмента об'єднання українського суспільства, засобу зміцнення державної єдності та територіальної цілісності України, її незалежної державності і національної безпеки; забезпечення розвитку української мови для зміцнення національної ідентичності, збереження національної культури, традицій, звичаїв, історичної пам'яті та забезпечення її подальшого функціонування як державотворчого чинника української нації [7].

Закон України «Про кінематографію» визначає правові основи діяльності в галузі кінематографії та регулює суспільні відносини, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням, зберіганням і демонструванням фільмів [8]. Закріплено заборону розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, містять пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії РФ як держави-терориста проти України, а також фільмів,

вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора.

Передбачена частиною першою цієї статті заборона на розповсюдження і демонстрування фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора, поширюється на будь-які фільми, вироблені та/або вперше оприлюднені (демонстровані) після 1 січня 2014 року.

Відповідно до частини першої статті 15 Закону, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кінематографії, ухвалює рішення про відмову у внесенні фільму до Державного реєстру фільмів, якщо у фільмі наявні заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу, розв'язування або ведення агресивної війни чи воєнного конфлікту, порушення територіальної цілісності України, ліквідації незалежності України або інформація, яка їх виправдовує чи пропагує, інформація, що принижує або зневажає державну мову, висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за національною, расовою чи релігійною ознакою, пропаганда або заклики до тероризму та вчинення терористичних актів [8].

Закон України «Про рекламу» визначає засади рекламної діяльності в Україні, регулює відносини, що виникають у процесі виробництва, розповсюдження та споживання реклами, визначає загальні вимоги до реклами. Важливо зазначити про закріплення принципів, основними серед яких є: законність, точність, достовірність, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди; реклама не повинна містити інформації або зображень, які порушують етичні, гуманістичні, моральні норми, нехтують правилами пристойності. У рекламі забороняється: вміщувати твердження та/або зображення, які є дискримінаційними за ознаками походження людини, її соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, ставлення до релігії, за мовними ознаками, родом і характером занять; подавати відомості або закликати до дій, які можуть спричинити порушення законодавства, завдають чи можуть завдати шкоди здоров'ю або життю людей та/чи довкіллю, а також спонукають до нехтування засобами безпеки [9].

З метою задоволення інформаційних потреб суспільства, залучення громадян до обговорення та вирішення найважливіших соціально-політич-

них питань, забезпечення національного діалогу, сприяння формуванню громадянського суспільства в Україні створено Суспільне медіа, діяльність якого також регулюється Законом України «Про суспільні медіа України».

Суспільні медіа-сервіси України надаються акціонерним товариством «Національна суспільна телерадіокомпанія України» (далі – НСТУ), 100 відсотків акцій якого належить державі. Відчуження акцій, що належать державі у статутному капіталі НСТУ, приватизація акцій забороняється.

Серед основних завдань НСТУ є: об'єктивне, повне, своєчасне і неупереджене інформування про суспільно значущі події в Україні та за кордоном; сприяння консолідації українського суспільства; розвиток і зміцнення статусу української мови та культури, сприяння розвитку мов і культур національних меншин; сприяння зміцненню міжнародного авторитету України [10].

Закон України «Про інформацію» загалом регулює відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації [11] і фактично є базовим нормативно-правовим актом, який визначає державну інформаційну політику.

Також, одним з найважливіших законів України, який визначає гарантії професійної діяльності та соціального захисту журналістів є закон «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста» [12].

В рамках класифікації за юридичною силою нормативно-правових актів, що тією чи іншою мірою регулюють питання діяльності медіа, наступний рівень – це підзаконні акти Президента України. Враховуючи формат цієї статті і значну кількість таких підзаконних актів, це потребує окремого дослідження, а для прикладу наведемо один із найважливіших, а саме – Концепцію державної мовної політики, затверджену Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010. Концепція державної мовної політики визначає стратегічні пріоритети в подоланні спричинених багатовіковою асиміляційною політикою колонізаторів та окупантів деформацій національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору та відповідно до якої повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації та зміцнення державної єдності України [13].

З початком повномасштабного збройного вторгнення РФ на територію нашої країни Указом Президента України №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» (затверджений відповідним законом України), на всій території запроваджено правовий режим воєнного стану. Усі державні інститути, Збройні Сили, Державну прикордонну службу, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації, Національну гвардію, Службу безпеки, Службу зовнішньої розвідки, Управління державної охорони України разом з Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування зобов'язано запроваджувати та здійснювати передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави [14].

В умовах воєнного стану усі громадяни зобов'язані дотримуватись вимог вказаного Указу, законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про оборону», «Про військовий обов'язок і військову службу», інших актів Президента України, рішень Ради національної безпеки і оборони України, наказів Головнокомандувача Збройних Сил України, рішень і постанов Кабінету Міністрів України в частині, що стосується.

Зокрема, наказом Головнокомандувача Збройних Сил України №73 від 03 березня 2022 року (зі змінами, внесеними згідно з наказом №196 від 12.07.2022; №266 від 03.10.2022; №49 від 27.02.2023) «Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану» (далі – Наказ) визначено порядок взаємодії Сил оборони України із засобами масової інформації та особливості діяльності медіа в Україні в умовах воєнного стану [15].

Дія цього нормативно-правового акту спрямована на об'єктивне висвітлення подій, забезпечення інформування населення та світової спільноти про воєнні злочини, які вчиняються РФ в ході її широкомасштабної збройної агресії проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року, а також попередження витоку інформації з обмеженим доступом, запобігання поширенню представниками засобів інформації (у тому числі іноземними) та публічними особами, до думки яких прислуховується громадськість (лідери думок, блогери тощо) (далі – представники ЗМІ)

відомостей, розголошення яких може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України та інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану.

Цим же наказом затверджено Алгоритм роботи з акредитованими представниками засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану, Перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України, інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану, Порядок акредитації представників засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану, Правила роботи представника засобу масової інформації у районі ведення бойових дій; Форму для проходження акредитації, Порядок опрацювання запитів та допуску представників засобів масової інформації на об'єкти Збройних Сил України під час дії правового режиму воєнного стану.

Також, командувачів видів, окремих родів військ (сил), керівників органів військового управління, які не відносяться до видів, окремих родів військ (сил), керівників інших складових Сил оборони на час дії правового режиму воєнного стану зобов'язано: забезпечити дотримання підпорядкованим особовим складом Алгоритму роботи з акредитованими представниками засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану; довести до відома підпорядкованого особового складу Перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України та інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану; не допускати представників засобів масової інформації (у тому числі акредитованих) на військові та інші об'єкти, розкриття яких становить під загрозу виконання завдань за призначенням (спеціальних) завдань; забезпечити у районах проведення бойових дій роботу акредитованих представників засобів масової інформації (у тому числі іноземних), а також працівників прес-служб центральних органів виконавчої влади, які отримали прескарту Збройних Сил України; за порушення вимог, встановлених у цьому наказі, винних посадових (службових) осіб притягати до встановленої законом відповідальності.

А посадовим (службовим) особам під час спілкування з представниками ЗМІ не допускати поширення відомостей (інформації) з обмеженим доступом, що підпадають під дію Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженого наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 року №383, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 14 січня 2021 року №52/35674, Переліку відомостей Збройних Сил України, що становлять службову інформацію, затвердженого наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 22 листопада 2017 року № 408, а також Переліку інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України та інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану [15].

Висновки і пропозиції. Зміни в чинному законодавстві України, пов'язані зі збройною агресією РФ проти України, відбиваються і на діяльності медіа. При цьому, з огляду на необхідність вжиття державою комплексних заходів із захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та інформаційної безпеки України в умовах гібридної війни, окремі конституційні права людини і громадянина, у тому числі журналістів, на всій території країни тимчасово обмежені відповідно до Конституції та Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Знання і дотримання вимог особистої безпеки і чинного законодавства України усіма громадянами необхідне для нашої спільної перемоги над окупантом.

Список використаної літератури:

1. Конституція України, [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>;
2. Суверенітет держави / Суверенітет державний // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Упорядник Юрій Іванович Римаренко [та ін.]. Київ: Генеза, : Довіра, 1996. 942 с. С. 604–606.
3. Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021/print>;
4. Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України" Закон України «Про Службу безпеки України», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020/print>;
5. Закон України «Про медіа», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/print>;
6. Закон України «Про електронні комунікації», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20/print>;
7. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19/print>;
8. Закон України «Про кінематографію», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр#Text>;
9. Закон України «Про рекламу», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр/print>;
10. Закон України «Про суспільні медіа України», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18/print>;
11. Закон України «Про інформацію», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/print>;
12. Закон України «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-вр/print>;
13. Указ Президента України від 15 лютого 2010 року №161/2010 «Про концепцію державної мовної політики», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>.
14. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
15. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України №73 від 03 березня 2022 року (зі змінами, внесеними згідно з наказом №196 від 12.07.2022; №266 від 03.10.2022; №49 від 27.02.2023) «Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану», [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.mil.gov.ua/content/mou_2022/2023_02_27_%20№73_new.pdf.

Bigun V. M. The legal basis of media activity in Ukraine in the context of ensuring information security in the conditions of hybrid warfare

The publication reveals some relevant aspects and legal bases of media activity in Ukraine in the context of ensuring information security in the conditions of hybrid aggression of the Russian Federation.

The researched legal bases of media activity in Ukraine are classified by legal force. The article contains separate provisions and norms of the Constitution of Ukraine, current legislation, in particular the profile Law of Ukraine «On Media», the Security Information Strategy of Ukraine, other normative legal acts that regulate media activity in Ukraine.

Attention is focused on the important topic for today, related to the clarification of certain requirements regarding the procedure of journalists during accreditation and coverage of events related to the repulsion of armed aggression of Russian aggression against Ukraine. The procedure for creating, collecting, receiving, storing, using, distributing, guarding and protecting information, the unauthorized disclosure of which can harm the country's defense capability and the successful performance of combat missions by the Defense Forces of Ukraine, is shown.

The need for a detailed study of the presented topic is due to the fact that it is the media and journalists (their owners, editors, other representatives of the specified field of activity, Internet users, users and administrators of social groups, so-called leaders of public opinion), who cover events from the battlefield, publish or distribute other information about the situation in the sphere of economy, defense, social policy, medicine, culture or international relations, influence the consciousness of citizens, forming the public opinion of the population regarding certain events, thus influencing the readiness and ability of the country to offer consolidated resistance to the Russian Federation.

Along with the above, the guarantees of professional activity and social protection of journalists, which are enshrined in the Law of Ukraine «On State Support of the Media, Guarantees of Professional Activity and Social Protection of Journalists», are outlined.

In the conditions of the armed aggression of the Russian Federation, the importance of the order of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of interaction between the Armed Forces of Ukraine 73 of March 3, 2022 «On the organization of interaction between the Armed Forces of Ukraine, other components of the defense forces and representatives of the mass media during the legal regime of martial law» was highlighted and revealed.

Key words: national security, information security, protection of information space, media, mass media, martial law.

УДК 342.56:35+656.7

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.12>**С. Р. Карпенко**докторант кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОВНОВАЖЕНЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В СТРУКТУРІ СИСТЕМИ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

У статті наведений аналіз повноважень вищих органів державної влади в структурі системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України. Наголошено, що для характеристики змісту адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України головним аспектом виступає розв'язання питання про їх компетенцію, оскільки її недвозначне визначення і подальше нормативне закріплення має також велику практичну значущість, адже відсутність потрібної регламентації прав та обов'язків неминуче призведе до порушення стану дотримання законності, суттєвого зниження рівня виконавської дисципліни, збільшення кількості випадків безвідповідальності за невиконання чи неналежне виконання власних обов'язків та прийнятих рішень. Встановлено, що суб'єктами загальної компетенції необхідно визнати ті суб'єкти, до повноважень яких належить здійснення в тому чи іншому обсязі усіх функцій стосовно адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України, незалежно від виду результату космічної діяльності, а також суб'єктів їх застосування. Визначено, що суб'єкти загальної компетенції проводять адміністративно-правову координацію підконтрольних їм суб'єктів галузевої чи функціональної (або спеціальної) компетенції, а їх задачею є забезпечення процесу реалізації політики держави в деяких сферах публічного управління. Доведено, що для таких органів адміністративно-правове регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України є складовою головної функції стосовно гарантування виконання завдань політики держави з окремих питань. Підкреслено, що до суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України загальної компетенції належать парламент України, Президент України, Уряд України, Верховна Рада і Рада міністрів Автономної Республіки Крим, державні адміністрації окремих регіонів, органи місцевого самоврядування, а також їх виконавчі органи. Зроблено висновок, що суб'єкти адміністративно-правового регулювання вказаної групи наділені загальною компетенцією в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі України, а тому їх робота в значній більшості випадків обмежується тільки створенням належного організаційно-правового режиму законного використання результатів космічної діяльності, що досягається, в першу чергу, через видання нормативних актів.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правовий статус, державно-приватне партнерство, компетенція, космічна галузь, космічна діяльність, публічне управління, результати космічної діяльності.

Постановка проблеми. Ті суб'єкти адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України, які наділені загальною компетенцією, обов'язково реалізують адміністративно-правову координацію підконтрольних їм органів галузевої чи функціональної (або спеціальної) компетенції, а їх головним завданням виступає

реалізація процесу здійснення політики держави в певних сферах публічного управління. Для даних органів адміністративно-правове регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України виступає лише складовою головної їх функції стосовно реалізації виконання політики держави з окремих питань. До суб'єктів загальної компетенції сто-

совно адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі належать парламент України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада та Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації окремих регіонів, органи місцевого самоврядування, а також їх виконавчі органи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти проблеми визначення повноважень вищих органів державної влади як суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі сучасної України розглядалися у працях таких науковців, як Ю. С. Алексєєв, О. В. Беглий, В. П. Горбулін, О. В. Дегтярьов, С. М. Конюхов, С. П. Кошова, Н. Р. Малишева, А. А. Манжула, С. І. Москаленко, В. В. Семеняка, Л. В. Сорока, Ю. С. Шемшученко та інших. Але актуальність проблем, пов'язаних з характеристикою адміністративно-правового статусу вищих органів державної влади як суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі не зменшується.

Метою даної статті є аналіз повноважень вищих органів державної влади в структурі системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України та надання відповідних пропозицій стосовно вдосконалення чинних нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Парламент нашої країни, являючись єдиним органом законодавчої влади, має право розглядати та розв'язувати будь-які питання, які не належать до компетенції виконавчої чи судової гілки державної влади. Згідно зі ст. 85 Основного Закону України визначення основ зовнішньої та внутрішньої політики України, затвердження загальнодержавних програм соціального, економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища належить до повноважень парламенту України. Так, на підставі прийнятих Верховною Радою України законів, космічна діяльність в Україні відповідає міжнародним стандартам та принципам. Про це переконливо свідчить участь України в реалізації наступних міжнародно-правових документів: Договору про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (1963 р.) [1], «Договору про космос» (Договору про принципи діяльності держав

з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967 р.) [2, с. 32], Конвенції про відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами (1971 р.) [3], Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір 1974 р. [4], Угоди про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. [5]. Дані міжнародні акти заклали принципи міжнародного космічного права, згідно з якими найбільш тяжкими міжнародними правопорушеннями в даній сфері визначені: мілітаризація космічного простору, в якій винні міжнародні організації чи країни несуть нематеріальну та матеріальну відповідальність. Крім того, вони мотивували бізнесменів до значних капіталовкладень в дану сферу діяльності людини, адже комерціалізація результатів космічної діяльності відкрила досить широке коло можливостей для функціонування державно-приватного партнерства в космічній галузі.

Парламент України, як суб'єкт адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі загальної компетенції затверджує головні засади та напрямки політики держави в сфері космічної діяльності, пріоритетні напрямки і загальнодержавні програми розвитку космічної сфери, реалізує державне регулювання в сфері космічної діяльності, а також інші повноваження, які відповідно до Основного закону України належать до його відання.

З метою реалізації контролю над деякими напрямками законопроектної діяльності, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до кола повноважень парламенту України і виконання ним контрольних функцій з числа народних депутатів України створюються профільні органи - комітети Верховної Ради України, робота яких врегульована окремим законом [6]. Одним з таких комітетів, утворених у 2019 р., є Комітет Верховної Ради з питань економічного розвитку. Верховна Рада України в залежності від скликання затверджувала до предметів відання Комітету Верховної Ради України з питань економічного розвитку трохи змінений перелік питань, але космічна діяльність, як предмет відання даного комітету, залишається незмінним предметом відання комітету. А відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання» серед предметів відання Комітету Верховної Ради України з питань економічного

розвитку (ними визначені державна економічна політика, приватизація державного і комунального майна, націоналізація, реприватизація, банкрутство тощо, антимонопольна політика, розвиток економічної конкуренції, захист прав споживачів, кооперація (крім сільськогосподарської кооперації) віднесені також публічно-приватне партнерство та космічна діяльність (крім питань, що належать до сфери національної безпеки та оборони) [7].

Виходячи зі змісту ст. ст. 11-14 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» Комітет Верховної Ради України з питань економічного розвитку, як і будь-який інший парламентський комітет, виконує законопроектну, контрольну і організаційну функції. Так, законопроектна функція Комітету Верховної Ради України з питань економічного розвитку стосовно державно-приватного партнерства в космічній галузі України зводиться до того, що він розробляє проекти законів та інших актів парламенту щодо державно-приватного партнерства в космічній галузі; попередньо розглядає і готує висновки та пропозиції стосовно законопроектів в даній сфері, внесених суб'єктами законодавчої ініціативи на розгляд парламенту України і проектів загальнодержавних програм науково-технічного, економічного та національно-культурного розвитку (насамперед, Космічної програми України на 2021–2025 рр.), а також погоджується на обов'язковість чи денонсацію міжнародних договорів України щодо державно-приватного партнерства в космічній галузі; за дорученням Верховної Ради України доопрацьовує певні законопроекти в даній сфері за наслідками розгляду їх в першому і наступних читаннях (за винятком вже прийнятих парламентом України актів в цілому), а також узагальнює всі ті зауваження і пропозиції, які надійшли до цих законопроектів; вносить власні пропозиції стосовно перспективного планування законопроектної діяльності в сфері космічної діяльності.

Реалізуючи власну організаційну функцію стосовно державно-приватного партнерства в космічній галузі Комітет Верховної Ради України з питань економічного розвитку: проводить збір і аналіз відповідної інформації, організацію слухань з питань стосовно сфери державно-приватного партнерства в космічній галузі, в тому числі на пленарних засіданнях Верховної Ради України; готує відповідні питання на розгляд Верховної Ради України; приймає участь у формуванні порядку денного пленарних засідань

парламенту України; приймає рішення, надає висновки, рекомендації і роз'яснення; розглядає звернення, які надійшли до нього в установленому законодавством порядку; приймає рішення стосовно сфери державно-приватного партнерства в космічній галузі в міжпарламентській діяльності і взаємодії з відповідними міжнародними організаціями; готує письмові звіти про підсумки власної діяльності з питань розвитку сфери державно-приватного партнерства в космічній галузі; забезпечує висвітлення власної роботи щодо цієї сфери в засобах масової інформації.

Контрольна ж функція Комітету Верховної Ради України з питань економічного розвитку стосовно сфери державно-приватного партнерства в космічній галузі полягає у: аналізі практичного застосування актів законодавства, які стосуються космічної діяльності, в діяльності органів держави і їх посадових осіб, підготовці та поданні відповідних висновків і рекомендацій на розгляд парламенту України; організації та підготовці за дорученням парламенту України парламентських слухань; організації і підготовці слухань в комітетах. Яскравим прикладом можуть служити комітетські слухання, проведені 16 грудня 2020 р. Комітетом з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва і присвячених проблемам міжнародно-правового забезпечення зовнішньої політики України в космічній сфері. Комітетські слухання охопили широке коло представників органів державної влади, зокрема Міністерства закордонних справ, Міністерства стратегічних галузей промисловості, Державного космічного агентства, Державної служби експортного контролю. Крім того, у слуханнях взяли участь вчені з Міжнародного центру космічного права та Інституту космічних досліджень НАН України. Свої пропозиції висловили також представники громадськості та бізнесу, а саме Української асоціації високотехнологічних підприємств та організацій «КОСМОС», EOS Data Analytics, Space Logistics Ukraine; підготовці і поданні на розгляд Верховної Ради України запитів до Президента України від комітету відповідно до положень п. 34 ч. 1 ст. 85 Основного закону України; направленні матеріалів з метою відповідного своєчасного реагування у межах, встановлених законодавством, органам Верховної Ради України, державним органам та їх посадовим особам.

Глава держави, як суб'єкт адміністративно-правового регулювання державно-приват-

ного партнерства в космічній галузі України загальної компетенції і, як вища посадова особа, є гарантом стабільності суспільних правовідносин, у тому числі й в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі України. Так, Президент України утворює, реорганізовує і ліквідує за поданням Прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, призначає їх керівників, а також укладає міжнародні договори, в тому числі, угоди та конвенції в сфері космічної діяльності. Згідно ст. ст. 102 і 106 Конституції Президент України забезпечує незалежність держави, національну безпеку та правонаступництво держави і не може передавати свої повноваження іншим особам чи органам. На підставі та на виконання Конституції та інших законів України він видає укази та розпорядження, що є обов'язковими для виконання на всій території України (ст. 106 Конституції України). Крім того, для реалізації контрольних функцій, при Президентові України функціонує його Офіс, який у власній структурі має контрольне управління, функціональним призначенням якого є контроль за виконанням законів, указів та розпоряджень глави держави України. Тобто, Офіс Президента України уповноважений також забезпечувати контроль над виконанням і доручень Президента України [8], практична реалізація чого передбачена зокрема відповідними розпорядженнями, а також іншими актами Президента України. Тобто, як суб'єкт адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі Президент України діє в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі відповідно до Конституції та чинних законів України.

Відповідно до Конституції Автономної Республіки Крим (далі – АРК) Верховна Рада АРК здійснює нормотворчі, представницькі, контрольні функції і повноваження в межах, передбачених законодавчими актами України.

Найбільш широкими повноваженнями серед усіх органів публічного управління, який фактично очолює систему даних суб'єктів, наділений Кабінет Міністрів України - вищий орган в системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених ст. ст. 85 та 87 Конституції України [9]. Відповідно до власного адміністративно-правового статусу Уряд України виконує різноманітні функції, які поширюються також на сферу державно-приватного парт-

нерства в космічній галузі, і саме він займає важливе місце серед суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі загальної компетенції. Це пов'язано з тією обставиною, що він покликаний реалізовувати керівництво органами виконавчої влади, координувати поведінку та діяльність інших учасників суспільних відносин, що з'являються в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі.

Головною формою реалізації компетенції Кабінету Міністрів є прийняття нормативно-правових актів – постанов та розпоряджень, що є обов'язковими для виконання на всій території України. У вигляді постанов Кабінету Міністрів видаються акти, які мають в переважній більшості випадків нормативний характер, або з тих питань, які мають найбільш суттєве загальне значення. Зазначимо при цьому, що Урядом України було видано достатньо велику кількість постанов, які стали юридичною формою його публічно-управлінської діяльності, пов'язаної з адміністративно-правовим регулюванням державно-приватного партнерства в космічній галузі та спрямованої на гарантування організаційно-правового режиму державно-приватного партнерства в космічній галузі [10, с. 115]. Вказані нормативні акти, можуть бути зведені до окремих груп, підставою групування яких буде виступати конкретні цілі їх видання. Зокрема, можна говорити про три головні класифікаційні групи актів Кабінету Міністрів України, що стосуються державно-приватного партнерства в космічній галузі:

- акти, які спрямовані на деталізацію положень актів законодавства, що визначають загальні основи правового режиму державно-приватного партнерства в космічній галузі. Зокрема, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України на 2021–2025 роки» [11] тощо;

- акти, які орієнтовані на створення та(або) визначення, вдосконалення правового статусу суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі. Зокрема, Розпорядження Уряду України «Про погодження перетворення державних підприємств космічної галузі в акціонерні товариства» [12];

- акти, які спрямовані на організацію взаємодії, в тому числі й міжнародної, між суб'єктами адміністративно-правового регулювання

державно-приватного партнерства в космічній галузі. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України «Про денонсацію Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі створення та експлуатації ракетно-космічної та ракетної техніки» [13].

Хоча й прикро, проте слід визнати, що окремі нормативно-правові акти були прийняті Урядом України не за власною ініціативою, а внаслідок примусу з боку зарубіжних країн, насамперед Сполучених Штатів Америки [14, с. 131]. Усе це свідчить про те, що в нашій країні до сьогодні все ще не розроблені та не впроваджені в суспільне життя цивілізовані підходи до використання результатів космічної діяльності, необхідність даного цивілізованого підходу поки що міцно не закріпилася в свідомості громадян. Поряд з цим відзначимо, що Кабінет Міністрів України може здійснювати певний публічно-управлінський вплив на суспільні відносини в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі також і шляхом прийняття індивідуальних актів - постанов, шляхом видання яких призначаються чи звільняються з посад керівники (їх заступники) органів держави, покликаних здійснювати адміністративно-правове регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі. Важливе місце серед нормативних актів адміністративно-правового регулювання Кабінету Міністрів України, які використовуються ним в адміністративно-правовому регулюванні державно-приватного партнерства в космічній галузі, займають також розпорядження, що в значній більшості випадків носять індивідуальний характер.

Особливим способом адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України, який дозволено використовувати Кабінету Міністрів України є забезпечення створення конкурентного середовища для розвитку поряд з державним сектором космічної галузі підприємств приватної власності з метою залучення інвестицій в космічну галузь України. Для цього із Закону «Про космічну діяльність» було виключено положення щодо здійснення ліцензування космічної діяльності [15] (а Законом «Про ліцензування видів господарської діяльності» не передбачено ліцензування такого виду [16]). Законом визначено, що суб'єктами космічної діяльності можуть бути підприємства, установи і організації всіх форм власності та організаційно-правової форми. При цьому суб'єкт космічної діяльності України приватної форми власності, який

має намір здійснювати космічну діяльність, надає центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики в сфері космічної діяльності, декларацію про здійснення господарської діяльності в сфері космічної діяльності. Тобто, лише інформує Державне космічне агентство України про намір вчинення ним відповідного виду космічної діяльності в Україні. Декларація – це інструмент для входу суб'єктів космічної діяльності приватної форми власності на цей ринок.

Крім того, до публічно-управлінських повноважень Уряду України як суб'єкту адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі належать: забезпечення проведення політики держави в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі, взаємодії центральних органів виконавчої влади з Державним космічним агентством України, а також затвердження положення про нього та розгляд рекомендацій даного органу з прийняттям за ними відповідного рішення; розроблення плану дій стосовно реалізації стратегії функціонування космічної галузі України і забезпечення здійснення загальнодержавних програм в даній сфері; подача Верховній Раді України пропозицій стосовно встановлення пріоритетних напрямків розвитку космічної галузі України і вжиття заходів до вдосконалення процесу державного регулювання і управління в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі. Кабінет Міністрів України здійснює також інші повноваження в сфері космічної діяльності відповідно до законодавства. Зокрема, повноваження уряду України як суб'єкту адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України чітко визначені ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», в якій наголошується, що саме Уряд України, зокрема, координує та спрямовує роботу центральних органів виконавчої влади; видає нормативно-правові акти з питань розвитку космічної діяльності; організовує міжнародне співробітництво з даних питань; створює консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи з метою забезпечення ефективності реалізації власних повноважень щодо забезпечення законних прав та свобод громадян України стосовно регулювання їх майнових та немайнових відносин, які виникають у зв'язку зі здійсненням космічної діяльності; визначає порядок ведення Реєстру унікальних космічних

об'єктів України.

Окремо варто зупинитися на такій компетенції Кабінету Міністрів України під час виконання ним задач з адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України, як забезпечення процесів взаємодії центральних органів виконавчої влади. Саме з такою метою в лютому 1992 р. для узгодження та координації процесів функціонування та розвитку системи державно-приватного партнерства в космічній галузі України було утворене Національне космічне агентство України, яке в 2010 р. воно було перейменоване в Державне космічне агентство України. Державне космічне агентство України: узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до сфери діяльності Державного космічного агентства України, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення, готує проекти законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та в установленому порядку подає їх Міністру з питань стратегічних галузей промисловості; погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших центральних органів виконавчої влади, готує в межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи; здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

До суб'єктів адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі варто віднести також і Міністерство юстиції України, яке відповідно до Положення про нього, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, Міністерство юстиції України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в сфері адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС), приймає участь в розробці законодавчих актів з питань космічної діяльності, координує законодавчу діяльність в даній сфері [17]. Міністерство юстиції України здійснює юридичну експертизу проектів законів і інших нормативно-правових актів, які підлягають державній реєстрації, зокрема тих, які стосуються державно-приватного партнерства в космічній галузі України, на відповідність законам України, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [18], міжнародним договорам і правовій системі

ЄС.

Висновки. Таким чином, для вищих органів державної влади виконання завдань політики держави в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі України є тільки однією із складових їх компетенції, що здійснюється ними через координацію діяльності підконтрольних їм органів публічної влади. Суб'єктами, наділеними загальною компетенцією, в такому випадку, необхідно визнати ті суб'єкти, до компетенції яких належить здійснення в тому чи іншому обсязі усіх функцій стосовно адміністративно-правового регулювання державно-приватного партнерства в космічній галузі України, незалежно від виду результату космічної діяльності і суб'єктів їх використання. Суб'єкти адміністративно-правового регулювання даної групи наділені загальною компетенцією в сфері державно-приватного партнерства в космічній галузі України, а тому їх діяльність в значній більшості випадків лімітується тільки підтриманням організаційно-правового режиму законного використання результатів космічної діяльності, який досягається, насамперед, через видання правових актів. У той же час такий обсяг повноважень в сфері адміністративно-правового регулювання не в змозі абсолютно задовольнити вимоги суспільства, держави і деяких осіб стосовно гарантування належного правового режиму результатів космічної діяльності в державі.

Список використаної літератури:

1. Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою : міжнародний документ від 5 серпня 1963 р. № 995_376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_376.
2. Малишева Н. Р. Нариси з космічного права. Київ : Алерта, 2010. 296 с.
3. Конвенція про відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами : міжнародний документ від 29 березня 1972 р. № 995_126. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126.
4. Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір : міжнародний документ від 14 січня 1975 р. № 995_253. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_253.
5. Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах: міжнародний документ від 18 грудня 1979 р. № 995_482. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_482.
6. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР. URL: .

- <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/116/95-вр>.
7. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України від 29 серпня 2019 р. № 19-IX. URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-20](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-20).
 8. Про Положення про Офіс Президента України : Указ Президента України від 25 червня 2019 р. № 436/2019. URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019).
 9. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>.
 10. Огурцов А. Б., Поліщук О. В. Залучення фінансових активів під державні гарантії - механізм стимулювання інвестиційної діяльності підприємств космічної галузі. *Економіка та держава*. 2014. № 4. С. 114-117.
 11. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України на 2021-2025 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2021 р. № 15-р. URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2021-р](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2021-р).
 12. Про погодження перетворення державних підприємств космічної галузі в акціонерні товариства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2021 р. № 1146-р. URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/1146-2021-р](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1146-2021-р).
 13. Про денонсацію Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі створення та експлуатації ракетно-космічної та ракетної техніки : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 459. URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2022-п](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2022-п).
 14. Журавльова Л. Політика США із залучення приватного сектору до використання результатів космічної діяльності (кінець 1980 – початок 1990-х рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2014. Вип. 1(2). С. 129–134.
 15. Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання космічної діяльності : Закон України від 2 жовтня 2019 р. № 143-IX. URL: ips.ligazakon.net/document/view/t190143?an=95&ed=2019_10_02.
 16. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 2 березня 2015 р. № 222-VIII. URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19](http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19).
 17. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/228-2014-п>.
 18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>

Karpenko S. R. To characterize the powers of higher state authorities in the structure of the system of subjects of administrative and legal regulation of public-private partnership in Ukraine

The article provides an analysis of the powers of higher state authorities in the structure of the system of subjects of administrative and legal regulation of public-private partnership in the space industry of Ukraine. It is emphasized that for the characterization of the content of the administrative-legal status of the subjects of the administrative-legal regulation of the public-private partnership in the space industry of Ukraine, the main aspect is the resolution of the issue of their competence, since its unambiguous definition and further normative consolidation is also of great practical significance. because the absence of the necessary regulation of rights and obligations will inevitably lead to a violation of the state of compliance with the law, a significant decrease in the level of executive discipline, an increase in the number of cases of non-responsibility for non-fulfillment or improper fulfillment of one's own duties and decisions. It has been established that subjects of general competence must be recognized as subjects whose authority includes the implementation of all functions in one or another extent in relation to the administrative and legal regulation of public-private partnership in the space industry of Ukraine, regardless of the type of result of space activity, as well as subjects of their application. It was determined that subjects of general competence carry out administrative and legal coordination of subjects of sectoral or functional (or special) competence under their control, and their task is to ensure the process of implementation of state policy in some areas of public administration. It has been proven that for such bodies, the administrative and legal regulation of public-private partnership in the space industry of Ukraine is a component of the main function in terms of guaranteeing the fulfillment of state policy tasks on certain issues. It is emphasized that the subjects of administrative and legal regulation of public-private partnership in the space industry of Ukraine of general competence

include the Parliament of Ukraine, the President of Ukraine, the Government of Ukraine, the Verkhovna Rada and the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, state administrations of individual regions, local self-government bodies, and as well as their executive bodies. It was concluded that the subjects of administrative and legal regulation of the specified group are endowed with general competence in the sphere of public-private partnership in the space industry of Ukraine, and therefore their work in the vast majority of cases is limited only to the creation of an appropriate organizational and legal regime for the legal use of the results of space activities, which is achieved, first of all, through the issuance of normative acts.

Key words: *administrative-legal regulation, administrative-legal status, public-private partnership, competence, space industry, space activity, public administration, results of space activity.*

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.13>**О. В. Мащенко**доктор юридичних наук, професор,
перший проректор Класичного приватного університету**Д. С. Пужай-Череда**аспірант кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права
Класичного приватного університету

ВИКОНАННЯ ПОДАТКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЗІ СПЛАТИ РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

В процесі написання статті встановлено важливість справляння рентних платежів. Зазначено, що для цілей оподаткування розрізняють два види водокористування: загальне використання водних ресурсів та спеціальне використання водних ресурсів.

Досліджено особливості виконання податкового обов'язку платником податків з рентної плати за спеціальне використання води та встановлено, що принциповим моментом для виникнення податкового обов'язку у платника податків – є одержання дозволу на спеціальне водокористування, яким встановлюються ліміт забору та використання води; ліміт скидання забруднюючих речовин.

Констатовано наявність норми законодавства, яка зобов'язує за відсутності у платника податків вимірювальних приладів фактично використаного об'єму води, за можливості їх встановлення, справляння рентної плати у двократному розмірі. Але доведено відсутність норми, яка б сприяла оцінці такої можливості, зокрема й стосовно суб'єкта оцінки.

Встановлено, що введення воєнного стану в Україні сприяло прийняттю норм, які пом'якшували умови оподаткування. Проте, у Податковому кодексі України відсутні норми, які передбачають особливості виконання податкового обов'язку платником податків з рентної плати, які стосуються не нарахування, несплати рентної плати суб'єктом господарювання – взятих на облік за місцем розміщення об'єктів оподаткування на територіях, на яких ведуться бойові дії, або на територіях, що є тимчасово окупованими Російською Федерацією.

Встановлено, якщо платник податків не може виконати свій податковий обов'язок із подання та сплати рентної плати, зокрема й за спеціальне використання води, то він зобов'язаний подати заяву про відсутність такої можливості разом з переліком копій документів, інформації, які підтверджують таку неможливість. Встановлено, що надана можливість платникові податків подання й інших документів для доведення неможливості виконання податкового обов'язку може викликати проблеми у правозастосуванні. Виявлено, що серед переліку документів, які може надати платник податків – відсутні ті, які б підтвердили його неможливість виконати податковий обов'язок із подання податкової звітності.

Ключові слова: рентна плата за спеціальне використання води, платник податків, податковий обов'язок, спеціальне водокористування.

Постановка завдання. Для України, як і для багатьох інших країн світу, важливою є проблема збереження та раціонального використання природно-ресурсного потенціалу. Один із шляхів її розв'язання – регулювання процесів природокористування із застосуванням податкових важелів. Податковий інструментарій дає змогу вилучати частину природно-ресурсної ренти для фінансування потреб відтворення природних

ресурсів та наповнення державного та місцевого бюджету [1, с. 5-6].

Рентні платежі мають багато важливих переваг, серед яких: їх економічна та екологічна ефективність, можливість збільшення бюджетних надходжень та прозорість справляння. Крім того, рентні платежі, у розрізі їх видів, успішно використовуються для вирішення широкого кола екологічних питань, включаючи утилізацію відходів, забруднення

водних об'єктів та атмосферного повітря, відновлення земельних ресурсів.

Недостатність дослідження у сфері справляння рентних платежів може негативно позначитися на подальших взаємовідносинах між платниками податків та контролюючими органами, тому виявлення недоліків та протиріч у чинному податковому законодавстві стосовно їх справляння – є важливим аргументом своєчасності та повноти надходжень до бюджетів усіх рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанню виконання податкового обов'язку присвятили праці: О. О. Ємельянова, П. М. Дуравкін, М. П. Кучерявенко, О. В. Покатаєва, Н. Ю. Онищук, І. Л. Самсін, А. О. Храбрив, Н. С. Хатнюк.

Справляння рентних платежів стало предметом дослідження вчених економістів, зокрема: О. С. Скопова досліджувала основні етапи розвитку платності природокористування в Україні, довела, що свою компенсаційну роль екологічні платежі не виконують [2]. В. А. Голян, І. І. Андрощук у своїх роботах розкрили зміст рентної плати за користування надрами, запропонували напрями вдосконалення стягнення та розподілу рентної плати за рахунок поглиблення диференціації ставок, посилення стимулюючої ролі рентного регулювання надрокористування [3]. О. А. Захарчук довела, що підвищення фіскального навантаження на природокористування буде сприяти підвищенню його ефективності та раціоналізації, при цьому фіскальний тиск має посилюватися не тільки на суб'єктів господарювання, які займаються експлуатацією природних ресурсів, але і на споживачів [4].

Юридичні аспекти справляння збору (рентної плати) за спеціальне використання води стали предметом наукових інтересів О. В. Покатаєвої, яка у своїх роботах: конкретизувала коло платників, запропонувала законодавчо закріпити перелік видів водокористування, за які не справляється цей збір (рентна плата). Рекомендувала переглянути порядок надання пільг та виключити з числа об'єктів оподаткування фактичний обсяг води, що використовується для промивання засоленних земель сільськогосподарського призначення [5, с. 20-21]. Проте, на сьогодні, сучасні виклики, пов'язані з тимчасовою окупацією територій деяких населених пунктів, проведенням активних бойових дій вимагають подальшого дослідження питання виконання податкового обов'язку, зокрема й стосовно справляння рентної плати.

Виклад основного матеріалу. Податковим обов'язком визнається обов'язок платника податку обчислити, задекларувати та/або сплатити суму податку та збору в порядку і строки, визначені Податковим кодексом України (далі – ПК України) та законами з питань митної справи (п. 36.1, ст. 36 ПК України [6]).

Податковий обов'язок виникає у платника податку з моменту настання обставин, з якими податкове законодавство пов'язує сплату ним податку (п. 37.2, ст. 37 ПК України [6]). У нашому випадку такими обставинами може вважатися встановлення факту використання води суб'єктами господарювання (юридичними особами, їх філіями, відділеннями, представництвами незалежно від форми власності, а також фізичними особами – підприємцями), або передачі вторинним водокористувачам.

Водокористувачі можуть бути первинними (які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води, а також отримують воду з каналів зрошувальних і осушувальних систем, водосховищ, ставків) і вторинними (які не мають власних водозабірних споруд, отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води у системи таких первинних на підставі договору про водопостачання без отримання дозволу на спеціальне водокористування) (ст. 42 ВК України [7]).

Для цілей оподаткування розрізняють два види водокористування:

- загальне використання водних ресурсів;
- спеціальне використання водних ресурсів, яке, у свою чергу, поділяється на: водокористування для потреб гідроенергетики; водного транспорту; для потреб рибництва та розведення інших живих ресурсів.

Ст. 30 Водного кодексу України (далі – ВК України) встановила правові основи справляння збору за спеціальне водокористування для цілей стимулювання раціонального використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів, який включає: рентну плату за спеціальне використання води та екологічний податок за скиди забруднювальних речовин у водні об'єкти.

Спеціальним водокористуванням вважається забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів. Спеці-

альне водокористування може здійснюватися юридичними та фізичними особами – підприємцями для задоволення питних потреб населення, а також для господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, сільськогосподарських, промислових, транспортних та інших державних і громадських потреб (ст. 48 ВК України [7]) і лише на підставі дозволу, який видаються територіальними органами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства (ст. 49 ВК України [7]).

У абз.11, ст. 44 ВК України серед обов'язків водокористувачів вказано – своєчасно сплачувати збори за спеціальне водокористування [7].

Принциповим моментом для виникнення податкового обов'язку у платника податків (юридичної особи, або фізичної особи – підприємця) – є одержання дозволу на спеціальне водокористування, адже рентна плата може справлятися лише у разі спеціального використання води (пп. 251.1.4, п. 251.1, ст. 251 ПК України), що може здійснюватися лише на підставі дозволу (стосується первинних водокористувачів).

Для одержання дозволу юридична або фізична особа – підприємець має звертається до Управління охорони земельних та водних ресурсів територіальних органів виконавчої влади, із заявою, до якої додаються: обґрунтування потреби у воді з помісячним нормативним розрахунком водокористування і водовідведення; опис та схема місць забору води та скиду зворотних вод; нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами; затвержені індивідуальні технологічні нормативи використання питної води (для підприємств та організацій житлово-комунального господарства); копія правовстановлюючих документів на водні об'єкти (для орендарів водних об'єктів) (ст. 49 ВК України [7]).

Для отримання дозволу обов'язковим – є надання нормативного розрахунку водокористування і водовідведення (тобто, обґрунтування потреби у воді) в якому має бути вказано: мету водокористування; наявність та характеристика устаткування для обліку використання води; тип та продуктивність водозабірної споруди, її відношення до населеного пункту та водного об'єкта річки/басейну або водокористувача, із системи водопостачання (водовідведення якого отримано воду). Окремо вказується обсяг використання води на власні потреби, у тому

числі: на питні і санітарно-гігієнічні на виробничі й інші; обсяги передачі води населенню вторинним водокористувачам [8].

У дозволі на спеціальне водокористування встановлюються ліміт забору води, ліміт використання води та ліміт скидання забруднюючих речовин (ст. 49 ВК України [2]). Цей ліміт безпосередньо буде впливати на обсяг податкового зобов'язання з рентної плати за спеціальне використання води. Адже, рентна плата обчислюється виходячи з фактичних обсягів використаної води (підземної, поверхневої) водних об'єктів, встановлених у дозволі на спеціальне водокористування лімітів використання води із застосуванням ставок рентної плати та коригуючих коефіцієнтів (пп. 255.11.2, п. 255.11, ст. 255 ПК України [6]).

За відсутності у водокористувача дозволу на спеціальне водокористування із встановленими в ньому лімітами використання води рентна плата має справляється за весь обсяг використаної води, що підлягає оплаті як за понадлімітне використання (пп. 255.11.15, п. 255.11, ст. 255 ПК України). А у разі перевищення водокористувачами встановленого річного ліміту рентна плата обчислюється і сплачується у п'ятикратному розмірі виходячи з фактичних обсягів використаної води понад встановлений ліміт з урахуванням ставок та коефіцієнтів (пп. 255.11.13, п. 255.11, ст. 255 ПК України [6]).

Проте, у пп. 255.11.10, п. 255.11, ст. 255 ПК України вказано, що за відсутності вимірювальних приладів фактично використаного об'єму води водокористувачем, якщо можливість їх встановлення існує, рентна плата сплачується у двократному розмірі. Але виникає питання щодо оцінки можливості встановлення таких приладів, хто саме буде здійснювати таку оцінку, та що буде підставою для її здійснення?

У ПК України не має норми, яка б чітко вказувала, хто повинен довести, що у платника податків не було можливості встановити відповідні технічні пристрої. Але, можливо передбачити, що факт наявності вимірювальних приладів може бути встановлено лише за результатами проведеної фактичної або документальної позапланової перевірки, які можуть проводитися лише за наявності підстав, серед яких (у нашому випадку може бути):

– отримання інформації від органів державної влади або органів місцевого самоврядування про можливі порушення платником податкового законодавства (пп. 80.2.2, п. 80.2, ст. 80 ПК України); не подання платником подат-

ків в установленій законом строк податкову декларацію, розрахунки (пп. 78.1.2, п. 78.1, ст. 78 ПК України); виявлення недостовірних даних, що містяться у податкових деклараціях, якщо платник податків не надасть пояснення та їх документальні підтвердження на письмовий запит контролюючого органу протягом 15 робочих днів з дня, наступного за днем отримання запиту (пп. 78.1.4, п. 78.1, ст. 78 ПК України) [6].

Але за результатами перевірки контролюючі органи можуть встановити лише відсутність або наявність технічних пристроїв. Оцінку можливості їх встановлення, у разі відсутності може оцінити лише фахівець (експерт), що має відповідну освіту, рівень кваліфікації, працює на підприємстві, яке може надавати висновки стосовно використання вимірювальної техніки.

Пп. 20.1.12, п. 20.1, ст. 20 ПК України передбачено право контролюючих органів вимагати від посадових або службових осіб платника податків залучення повноважних осіб для спільного з працівниками контролюючого органу зняття показань внутрішніх та зовнішніх лічильників, якими обладнані технічні пристрої, що використовуються у процесі провадження господарської діяльності під час проведення перевірок [6].

Раніше контролюючі органи у Загальнодоступному інформаційно-довідковому ресурсі надавали роз'яснення, що висновок про можливість встановлення вимірювальних приладів у підприємства із метою обчислення рентної плати за спеціальне використання води мають право надавати посадові особи Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [9]. На сьогодні, не дивлячись на те, що ця податкова консультація втратила чинність, нових роз'яснень з цього питання так і не існує. З одного боку, можна зробити висновок, що у разі відсутності висновку від Міністерства щодо можливості встановлення вимірювальних приладів, – платник податків звільняється від обов'язку сплачувати рентну плату у подвійному розмірі.

Але, на сьогодні, повноваження у сфері житлової політики; благоустрою населених пунктів, житлово-комунального господарства; будівництва, містобудування передано Міністерству розвитку громад, територій та інфраструктури України (далі – Мінінфраструктури), який є центральним органом виконавчої влади [10]. Серед основних завдань Мінінфраструктури є: забезпечення формування та реалізація державної політики щодо: формування єдиної технічної,

соціально-економічної політики у сфері питної води, питного водопостачання та водовідведення. Мінінфраструктури встановлює порядок розроблення та затвердження технічних умов у сфері питної води та питного водопостачання; порядок ведення та забезпечення моніторингу якості питної води і технічного стану об'єктів централізованого питного водопостачання та водовідведення; правила приймання стічних вод до систем централізованого водовідведення; порядок визначення розміру плати, що справляється за понаднормативні скиди стічних вод до систем централізованого водовідведення; умови дотримання нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин, тощо [10].

Адже, якщо у контролюючих органів буде інформація щодо можливого порушення платником податків податкового законодавства в частині сплати рентної плати за спеціальне використання води, і вони звернуться до територіальних органів Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України з метою залучення фахівців для проведення спільних контрольних дій, то у такому випадку, може бути за результатами проведеної перевірки донараховане грошове зобов'язання, яке платник податків зобов'язаний буде сплатити протягом 10 робочих днів, що настають за днем отримання податкового повідомлення-рішення, крім випадків, якщо протягом цього строку платник податків не розпочав процедуру оскарження рішення контролюючого органу (п. 57.3, п. 57 ПК України [6]). Або ж, слід розраховувати на високий рівень податкової культури платника податків, який самостійно визнає, що у нього є можливість встановлення вимірювальних приладів фактично використаного об'єму води та сплатити, надалі, рентну плату у двократному розмірі.

Видання Указу Президента України 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні» [11] внесло певні корективи у виконання податкового обов'язку платником податків, зокрема було прийнято ряд нормативно-правових актів, які пом'якшували умови оподаткування платникам податків, надаючи податкові пільги, або ж зовсім звільняючи від виконання податкового обов'язку окремі категорії платників.

Так, 3 березня 2022 року було видано ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання

звітності у період дії воєнного стану», № 2118-ІХ, який передбачав, у випадку відсутності у платника податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок, звільнення його від передбаченої ПК України відповідальності з обов'язковим виконанням таких обов'язків протягом трьох місяців після припинення або скасування воєнного стану в Україні [12].

Проте, у ПК України (зокрема, у підрозділі 10, розділі ХХ «Перехідні положення») відсутні норми, які передбачають особливості виконання податкового обов'язку платником податків з рентної плати, які стосуються не нарахування, несплати рентної плати суб'єктом господарювання – взятих на облік за місцем розміщення об'єктів оподаткування на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії; на територіях, що є тимчасово окупованими Російською Федерацією.

З метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, дотримання податкового законодавства здійснюється облік платників податків (п. 63.1, ст. 63 ПК України [6]). Платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік за основним місцем обліку у контролюючих органах за місцезнаходженням юридичних осіб, їх відокремлених підрозділів та місцем проживання фізичною особою, а також за неосновним місцем обліку – за місцем розташування (реєстрації) підрозділів юридичних осіб, рухомого та нерухомого майна, об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням чи через які провадиться діяльність (п. 63.3, ст. 63 ПК України [6]).

Питання виконання податкового обов'язку в умовах воєнного стану може стати актуальним, якщо платник податку вилучає воду зі свердловини, яка використовується для виготовлення напоїв, або ж якщо суб'єкт господарювання здійснює видобування підземних та поверхневих вод з метою надання послуг централізованого водопостачання та водовідведення, якщо така свердловина знаходиться на території де ведуться (велися) бойові дії, або ті, що є тимчасово окупованими Російською Федерацією.

До того ж, суб'єкти господарювання, що здійснюють видобування підземних вод на підставі дозвільного документа – є платниками рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, у т. ч. при використанні води для власних господарських потреб або передачі її для потреб населення.

Свердловиною вважається циліндрична гірничавиробка, створена бурами або іншими буровими інструментами (ст. 1 Гірничого Закону України [13]).

Гірничавиробкою – є штучна порожнина, яка створена в надрах Землі. Гірничавиробки, незалежно від наявності безпосереднього виходу на поверхню, мають замкнутий контур поперечного перерізу. Вони виникають після виймання корисних копалин та інших порід [14, с. 30]. У пп. 9.1.1.3 ДБН В.2.5-74:2013 «Водопостачання зовнішні мережі та споруди. Основні положення проектування» зазначено, що для забору підземних вод рекомендується застосовувати наступні водоприймальні споруди: водозабірні свердловини, горизонтальні водозабори (лінійні відкриті або закриті дрени, галереї, штольні), променеві водозабори (горизонтальні свердловини – промені), шахтні колодязі, каптажі джерел, а також комбіновані [15].

Відповідно до Державного класифікатора будівель та споруд ДК 018 – 2000 водяні свердловини, колодязі, кювети належать до класу 22 «Інженерні споруди» [16]. Інженерними спорудами вважаються – об'ємні, площинні або лінійні наземні, надземні або підземні будівельні системи, що складаються з несучих та в окремих випадках огорожувальних конструкцій і призначені для виконання виробничих процесів різних видів, розміщення устаткування, матеріалів та виробів, для переміщення рідких та газоподібних продуктів та т. ін. Інженерні споруди класифікуються, в основному, за інженерним задумом, що визначається цільовим призначенням об'єкта [16].

Спорудами – є будівельні системи, пов'язані з землею, які створені з будівельних матеріалів, напівфабрикатів, устаткування та обладнання в результаті виконання різних будівельно-монтажних робіт [16].

Само визначення терміну «інженерні споруди» де зазначено, що вони складаються з несучих конструкцій вказує на те, що ці об'єкти не можливо вільно переміщувати у просторі, що свідчить про те, що інженерні споруди, зокрема й свердловина з якої здійснюється видобуток води – є об'єктом нерухомого майна.

Ч. 1, ст. 181 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) до нерухомих речей (нерухомого майна) відносить земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення [17].

Аналіз судової практики, також, підтверджує нашу думку. Так, у Постанові Вищого господарського суду України від 28.11.2017 року, № 70713743 вказано, що Водним та Земельним кодексами України використовується словосполучення «будівництво свердловини», що є побічною ознакою нерухомого майна, так як технічний стан свердловини – це конструкція їх вибоїв, герметичність та якість цементування обсадних колон, надійність та герметичність гирлового обладнання. Тому, така споруда як, наприклад, артезіанська свердловина – є нерухомим майном, оскільки вона не може існувати без землі та має значення і цінність у її місцезнаходженні, а тому право власності на неї підлягає державній реєстрації [18]. Тобто, свердловина, з якої здійснюється видобуток води – є об'єктом нерухомого майна, яке підлягає державній реєстрації для отримання на неї права власності.

У нашому випадку платник податку має стати на облік за неосновним місцем обліку, адже він має у власності (чи у користуванні) об'єкт нерухомого майна, що є, відповідно до законодавства, об'єктом оподаткування, зокрема й плати за землю, тому як свердловина знаходиться на земельній ділянці, яка є об'єктом оподаткування цим податком. Здійснюючи діяльність з видобування підземних вод суб'єкти господарювання – є платниками рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, а також рентної плати за спеціальне використання води.

Взяття на облік за неосновним місцем могло бути на підставі повідомлення про об'єкт оподаткування або об'єкт, пов'язаний з оподаткуванням або через який провадиться діяльність, на підставі подання форми № 20-ОПП, яку платник податків зобов'язаний був подати до контролюючого органу, в якому він виявив бажання стати на облік за неосновним місцем обліку разом із заявою про взяття на облік за формою № 17-ОПП протягом 10 робочих днів після реєстрації такого нерухомого майна, яке є об'єктом оподаткування [19].

Можливо зробити висновок, що платник податків, зареєстрований за неосновним місцем обліку (місцем знаходження свердловини, з якої здійснюється видобуток) зобов'язаний подати декларацію з рентної плати протягом 40 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного (податкового) кварталу (як для квартального податкового періоду) (пп. 49.18.2, п. 49.18, ст. 49 ПК України) в електронному

вигляді (із використанням електронного кабінету) за своїм місцем обліку або на паперових носіях до територіального органу ДПС, за яким закріплено виконання повноважень територіального органу ДПС, який у цей час знаходиться на тимчасово окупованій території або території проведення бойових дій. І, відповідно має сплатити протягом 10 календарних днів після закінчення граничного строку подання податкової декларації (п. 257.5, ст. 257 ПК України).

З метою забезпечення безперебійної роботи територіальних органів ДПС України в умовах дії правового режиму воєнного стану 28.03.2022 року було видано Наказ «Про забезпечення безперебійної роботи територіальних органів ДПС» стосовно закріплення виконання повноважень окремих територіальних органів ДПС за іншими територіальними органами ДПС.

Якщо платник податків не може виконати свій податковий обов'язок із подання та сплати рентної плати, зокрема й за спеціальне використання води, то він зобов'язаний був не пізніше 30 вересня 2022 року подати заяву про відсутність такої можливості разом з переліком копій документів, інформації, які підтверджують неможливість платника податків своєчасного виконання свого податкового обов'язку.

Підставами неможливості виконання платниками податків – юридичними особами є:

– втрата (знищення чи зіпсуття) первинних документів, комп'ютерного та іншого обладнання внаслідок бойових дій;

– неможливість використати чи вивезення документів, комп'ютерного та іншого обладнання внаслідок ведення бойових дій, зокрема, якщо це пов'язане з ризиком для життя чи здоров'я посадової особи платника податків;

– відсутність у платника податків інших посадових осіб можливості нараховувати, стягувати та вносити до бюджету податки, збори, а також вести бухгалтерський облік, складати та подавати податкову та фінансову звітність;

– перебування (податкова адреса платника податків та/або фактичне знаходження / знаходження виробничих потужностей тощо) на території населеного пункту, у якому ведуться воєнні (бойові) дії, який (які) знаходиться в оточенні (блокуванні) або тимчасовій окупації [20].

Підставами неможливості виконання платником податків – фізичною особою (самозайнятою особою, тобто та, яка є підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність), може бути:

– перебування на території населеного пункту, який є податковою адресою в якому ведуться воєнні (бойові) дії, який оточено (заблоковано) або тимчасово окуповано Російською Федерацією;

– перебування на стаціонарному лікуванні у закладах охорони здоров'я, у відпустці у зв'язку з хворобою або для лікування після важкого поранення;

– призов на військову службу під час загальної мобілізації; належність до працівників правоохоронних органів, військовослужбовців або працівників Збройних Сил України;

– смерть, визнання безвісно відсутнім осіб, на яких покладається обов'язок щодо заповнення та подання податкової декларації від імені платника податків;

– втрата (знищення чи зіпсуття) первинних документів, комп'ютерного та іншого обладнання внаслідок бойових дій, неможливість використати чи вивезення документів, обладнання, тощо [20].

Підстава неможливості виконання платником податків податкових обов'язків може бути як одна, так і декілька одночасно. До того ж, наявність однієї підстави може посилювати доказовість іншої. Наприклад, якщо місцезнаходженням платника податків – є територія ведення активних бойових дій або тимчасово окупована територія, то цей факт може бути підтвердженням й неможливості вивезення документів, комп'ютерного чи іншого обладнання, що використовується для обчислення та сплати податків.

Обов'язок доведення щодо можливості чи неможливості платником податків своєчасно виконати свій податковий обов'язок покладається на контролюючий орган, який має встановити причинно-наслідковий зв'язок між обставинами непереборної сили, що сталися в результаті збройної агресії Російської Федерації, та безпосереднім впливом таких обставин на конкретного платника.

За результатами розгляду заяви платника податків керівник (або його заступник) приймає рішення щодо можливості чи неможливості своєчасного виконання платником податків свого податкового обов'язку. Отже, в даному випадку простежується суб'єктивна воля конкретної особи, що вплине на подальшу долю (притягнення або звільнення від адміністративної та фінансової відповідальності) платника податків.

Міністерство фінансів України затвердило Перелік документів, що підтверджують немож-

ливість платника податків – юридичної особи, зокрема щодо своєї філії, представництва, відокремленого чи іншого структурного підрозділу, своєчасно виконати свій податковий обов'язок, у тому числі обов'язок податкового агента [20], тобто це вичерпний Перелік. Але ж у п. 3 «Порядку підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків обов'язків ...» зазначено, що платник податків (юридична особа, її філія або структурний підрозділ, а також фізична особа) має право подати до контролюючого органу й інші документи, що підтверджують неможливість своєчасно виконати свій податковий обов'язок. Які саме це можуть бути документи – законодавець не наводить. Така ситуація може призвести до проблем у правозастосуванні. Крім того, серед переліку документів, які може надати платник податків – відсутні ті, які б підтвердили неможливість виконання ним податкового обов'язку із подання податкової звітності (у нашому випадку це податкова декларація з рентної плати), що унеможлиблює прийняття контролюючими органами рішення на користь платника податків стосовно неможливості виконання цієї складової податкового обов'язку. Це викликає необхідність ретельного перегляду «Переліку документів, що підтверджують неможливість платника податків – юридичної особи, зокрема щодо своєї філії, представництва, відокремленого чи іншого структурного підрозділу, своєчасно виконати свій податковий обов'язок, у тому числі обов'язок податкового агента» та його розширення.

Висновки. В процесі дослідження питання виконання податкового обов'язку зі сплати рентної плати за спеціальне використання води встановлено, що принциповим моментом для виникнення податкового обов'язку у платника податків – є одержання дозволу на спеціальне водокористування, яким встановлюються ліміт забору, використання води, ліміт скидання забруднюючих речовин.

Констатовано наявність норми законодавства, яка зобов'язує за відсутності у платника податків вимірювальних приладів фактично використаного об'єму води, за можливості їх встановлення, справляння рентної плати у двократному розмірі. Але доведено відсутність норми, яка б сприяла оцінці такої можливості, зокрема й стосовно суб'єкта оцінки.

Встановлено, що введення воєнного стану в Україні внесло певні корективи у виконання податкового обов'язку платником податків,

зокрема було прийнято ряд нормативно-правових актів, які пом'якшували умови оподаткування платникам податків. Проте, у ПК України відсутні норми, які передбачають особливості виконання податкового обов'язку платником податків з рентної плати, які стосуються не нарахування, несплати рентної плати суб'єктом господарювання – взятих на облік за місцем розміщення об'єктів оподаткування на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, на територіях, що є тимчасово окупованими Російською Федерацією.

Якщо платник податків не може виконати свій податковий обов'язок із подання та сплати рентної плати, зокрема й за спеціальне використання води, то він зобов'язаний подати заяву про відсутність такої можливості разом з переліком копій документів та/або інформації, які підтверджують неможливість своєчасного виконання. Встановлено, що надана можливість платникові податків подання й інших документів для доведення неможливості виконання податкового обов'язку може викликати проблеми у правозастосуванні. Виявлено, що серед переліку документів, які може надати платник податків – відсутні ті, які б підтвердили його неможливість виконати податковий обов'язок із подання податкової звітності.

Список використаної літератури:

1. Потенціал рентних платежів за видобуток корисних копалин в Україні / А. М. Соколовська, Л. М. Уніговський, В. Й. Башко та ін. – К. : ДНУ «Акад. фін. управ. ління», 2013. 228 с. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=450&num=11
2. Скопова О. С. Рентні платежі та екологічний податок в Україні: історичний аспект: Причорноморські економічні студії. 2018. Вип. 36(2). С. 114-117. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_36\(2\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_36(2)_23).
3. Голян В. А., Андрощук І. І. Економічний механізм природокористування: рентна плата за користування надрами: Бізнес Інформ. 2017. № 8. С. 148-158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2017_8_22.
4. Захарчук О. А. Рентний характер платежів за ресурси: Економіка та держава. 2011. № 3. С. 89-91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2011_3_25.
5. Покатаєва О.В. Правова природа загальнодержавних податків та зборів в Україні: стан, протиріччя та перспективи реформування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2011. 36 с.
6. Податковий кодекс України (зі змінами та доповненнями) : Закон від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
7. Водний кодекс України: Закон від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Нормативний розрахунок водокористування і водовідведення (обґрунтування потреби у воді): Наказ від 23.06.2017 р. № 234 / Міністерства екології та природних ресурсів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0888-17#n4>
9. Як сплачувати рентну плату за воду, яку одночасно використовують у виробничих і санітарно-гігієнічних цілях: Газета «Інтерактивна бухгалтерія». 2015. № 91. URL: <https://interbuh.com.ua/ua/documents/ib/5680/67124>
10. Про затвердження Положення про Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України: Постанова від 30 червня 2015 р. № 460 / Кабінет міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-%D0%BF#n8>
11. Про введення воєнного стану в Україні: Указ від 24 лютого 2022 р., № 2102-IX / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>
12. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану: Закон від 3 березня 2022 р., № 2118-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#n5>
13. Гірничий Закон України: Закон від 6 жовтня 1999 р., № 1127-XIV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-14#Text>
14. Хоменко О.Є. Технологія підземної розробки рудних родовищ: підручник / О.Є. Хоменко, М.М. Кононенко, М.В. Савченко ; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Дніпро: НТУ «ДП», 2018. 450 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/288815051.pdf>
15. ДБН В.2.5-74:2013 «Водопостачання зовнішні мережі та споруди. Основні положення проектування»: Наказ від 08.04.2013 р. № 133 та від 28.08.2013 р. № 410 / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: http://interiorfor.com/wp-content/uploads/2017/01/DBN_V.2.5-74_2013.pdf
16. Державний класифікатор будівель та споруд ДК 018 – 2000: Наказ від 17 серпня 2000 р. N 507 / Держстандарт України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va507565-00#Text>

17. Цивільний кодекс України: Закон від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
18. Постанова Вищого господарського суду України від 28.11.2017 року, № 70713743 по Справі № 922/3341/16. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/70713743/>
19. Про затвердження Порядку обліку платників податків і зборів: Наказ від 09.12.2011 р., № 1588 / Міністерство фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1562-11#Text>
20. Про затвердження Порядку підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків обов'язків, визначених у підпункті 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України, та переліків документів на підтвердження: Наказ від 29 липня 2022 р., № 225 / Міністерство фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-22#Text>

Mashchenko O. V., Puzhai-Chereda D. S. Fulfillment of tax obligations to pay rent for the special use of water during wartime

In the process of writing the article, the importance of managing rent payments was established. It is designated that for the purposes of granting, two types of water collection are distinguished: the main water supply and the special water supply.

The peculiarity of extortion of taxable bondage from the taxpayer of taxpayers was established as a principle moment for the exclusion of taxable bondage from the taxpayer of taxpayers - obedience is allowed on special water collection, which is established imit the fence that vikoristannya vody; limit of dropping confusing speeches.

It was stated that there are norms of legislation, as a goiter for the availability of taxes from the payer of the taxes on the compensation of the actual amount of water, for the feasibility of their installation, the management of the rent payment for the double increase. Ale was brought to the point of the norm, as if it would have taken the assessment of such a possibility, zokrema and absolutely the subject of the assessment.

It has been established that the introduction of the military camp in Ukraine adopted the adoption of the norms, as they helped to remember the subsidies. Prote, at the Tax Code of Ukraine there are daily norms, which transfer the features of a taxable obligation by a taxpayer of taxes from rent, as they are not charged, non-payment of rent by the subject of the state – taking into account for a place of accommodation objects of granting on the territories, on such battles are fought, or on the territories that are often paid off by the Russian Federation.

It has been established that if a payer of taxes cannot vacate his tax obligations from the payment of a rent, an allowance for a special fee, then the guilt of filing an application for the possibility of such an opportunity at the same time with the transfer of copies of documents c, information that confirms such impossibility . It has been established that the possibility of paying taxes on the filing of other documents has been given to bring about the impossibility of vykonanny obyazatkovy vykonannya can alleviate problems with law enforcement. It was revealed that in the middle of the transfer of documents, if it is possible to give a taxpayer of taxes – in the daytime, it would confirm the impossibility of vikonating taxable obov'yazok from the taxpayer's salary.

Key words: rent for special water supply, tax payer, tax booths, special water supply.

О. Л. Олешко

адвокат

Юридичної компанії «Олешко & Скрипка»

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОДАТКОВОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті досліджено проблеми характеристики об'єктивних ознак податкових правопорушень. Висвітлюються наукові підходи щодо сутності та ознак податкового правопорушення. Аналізується законодавство України, а також доктрина податкового права щодо елементів складу податкового правопорушення. Наводяться проблемні аспекти у визначенні податкових правопорушень та їх об'єктивних ознак.

Наголошено на тому, що складу податкового правопорушення притаманні наявність таких обов'язкових елементів як об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. А також додаткових (факультативних елементів, зокрема: предмет правопорушення та час його вчинення. Такі ж ознаки, як місце, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення правопорушення при застосуванні податкової відповідальності (на відміну від відповідальності за вчинення адміністративного проступку або ж кримінального правопорушення), не враховуються.

У процесі дослідження визначено, що відповідно до найпоширенішої концепції стосовно визначення об'єкта правопорушення, таким об'єктом виступають певні суспільні відносини, тобто ті блага, цінності та правові відносини, що охороняються законом. У науці ж податкового права такими відносинами визнаються відносини, які встановлюють порядок реалізації податкового обов'язку в широкому розумінні (фінансові інтереси держави, що охоплюють процес формування централізованих грошових фондів за рахунок податків та зборів).

Досліджено, на прикладах правових норм, передбачених Главою XI другого Розділу Податкового кодексу України (статті 116–128-1) такі ознаки податкових правопорушень, як протиправне діяння (дія чи бездіяльність), шкідливі наслідки, причиновий зв'язок. Зроблено висновок про те, що при формулюванні законодавцем деяких з цих норм простежується певна термінологічна неузгодженість, що не сприяє законності та ефективності правозастосування.

Ключові слова: податкове правопорушення, фінансова відповідальність, склад правопорушення, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 42 Конституції України кожен має право займатися підприємницькою (господарською) діяльністю, яка не заборонена законом. А, відповідно до ч. 1 ст. 67 Основного закону, кожна особа зобов'язана сплачувати податки і збори в порядку та розмірах, встановлених законом [1]. Тож кожен суб'єкт господарювання (платник податків) наділений не тільки правами але й певним колом обов'язків перед державою та суспільством, невиконання яких, відповідно, тягне за собою відповідальність.

В Україні за порушення законодавства у сфері оподаткування застосовуються наступні види юридичної відповідальності: фінансова, адміністративна та кримінальна. Відповідальність за порушення законодавства у сфері

оподаткування передбачена Главою XI другого Розділу Податкового кодексу України (далі – ПК України). Статтями 116–128-1 ПК України чітко визначено конкретні склади податкових правопорушень за вчинення яких настає фінансова відповідальність. Цей перелік має вичерпний характер. А згідно зі ст. 111 ПК України фінансова відповідальність застосовується у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені [2].

Проблеми визначення ознак податкових правопорушень та відповідальності за їх вчинення були предметом досліджень багатьох відомих науковців у сфері фінансового права, зокрема таких як Т. В. Архипенко, О. М. Бандурка, В. С. Белих, Д. В. Вінницький, Л. К. Воронова, Р. А. Гаврилюк, Д. О. Гетманцев, О. П. Геть-

манець, Е. С. Дмитренко, М. П. Кучерявенко, В. К. Колпаков, Н. Ю. Онищук, Р. В. Макарчук, С. Г. Пепеляев, О. В. Покатаєва, Ю. М. Стариков, Я. С. Толкачов та інших. Однак дана проблематика не втрачає своєї актуальності. Особливо це стосується питань щодо складу таких правопорушень.

Мета статті. Надати характеристику об'єктивної сторони податкового правопорушення як одному з елементів його складу.

Виклад основного матеріалу. У п. 109.1 ст. 109 ПК України наголошується на тому, що податкове правопорушення – це протиправне діяння (дія або бездіяльність) платників податків, податкових агентів та/або їх посадових осіб, а також посадових осіб контролюючих органів, яке призвело до невиконання або неналежного виконання вимог, установлених та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [2]. У разі порушення встановлених державою норм податкового законодавства настає податкова відповідальність, яка, найчастіше, реалізується шляхом покладення на винну у вчиненому особу обов'язку сплатити додаткові грошові кошти на користь держави. Тобто застосовуються фінансові санкції – штраф чи пеня. Фінансова відповідальність встановлюється та застосовується згідно з ПК України.

Відповідальність за адміністративні правопорушення, пов'язані з питаннями оподаткування, передбачено Главою 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) «Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності». Зокрема це:

- Порушення порядку ведення податкового обліку, надання аудиторських висновків (ст. 163-1);
- Неподання або несвоєчасне подання платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків та зборів (обов'язкових платежів) (ст. 163-2);
- Невиконання законних вимог посадових осіб податкових органів (ст. 163-3);
- Порушення порядку утримання та перерахування податку на доходи фізичних осіб і подання відомостей про виплачені доходи (ст. 163-4);
- Порушення порядку оприлюднення фінансової звітності або консолідованої фінансової звітності (ст. 163-16);
- Порушення порядку справляння та сплати туристичного збору (ст. 163-17) [3].

Кримінальним кодексом України (далі – КК України) встановлено відповідальність за «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)» – «умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах» (ст. 212) [4].

Як і будь-яке правопорушення податкове правопорушення характеризується наявністю певних ознак – складу. Склад податкового правопорушення – це перелік умов, закріплених в законі, у разі недотримання яких, у їх сукупності, діяння особи (учасника податкових правовідносин) розцінюється як порушення, яке тягне за собою фінансову відповідальність [5, с. 117].

У доктрині податкового права загальнови-знаним є науковий підхід, відповідно до якого склад податкового правопорушення утворюють: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона. Така конструкція є класичною також для кримінальних правопорушень та адміністративних проступків [6, с. 124]. В деяких випадках можна, також, виділити предмет правопорушення, якщо він прямо вказаний у відповідній правовій нормі.

Об'єктивні ознаки правопорушення, до яких відносяться об'єкт та об'єктивна сторона діяння – це його зовнішня сторона.

Відповідно до найпоширенішої концепції щодо визначення об'єкта правопорушення, таким об'єктом виступають певні суспільні відносини, тобто ті блага, цінності та правові відносини, що охороняються законом [7, с. 12]. Кожне протиправне діяння, передбачене законом, завжди посягає на певний об'єкт. Як зазначає В. М. Стратонов – всі суспільні відносини складаються з трьох основних елементів: 1) суб'єктів відносин, тобто носіїв певних інтересів; 2) явищ та проявів зовнішнього світу, які в змозі задовольняти певні потреби окремих носіїв інтересів і суспільства в цілому; 3) взаємозв'язку між певними суб'єктами у суспільстві [8, с. 43].

У науці податкового права такими відносинами визнаються відносини, які встановлю-

ють порядок реалізації податкового обов'язку в широкому розумінні. Тобто це фінансові інтереси держави, що охоплюють процес формування централізованих грошових фондів за рахунок податків та зборів [9, с. 646].

Будь-якому об'єкту (суспільним відносинам, благу, інтересам) шкода спричиняється певною суспільнонебезпечною або шкідливою протиправною поведінкою суб'єкта суспільних відносин. Зовнішні ознаки такої поведінки створюють її об'єктивну сторону. Це зовнішній прояв людської поведінки (дія або бездіяльність), яка спричиняє небезпечні для суспільства зміни у навколишньому середовищі.

Об'єктивна сторона кожного правопорушення утворюється з сукупності визначених відповідною нормою права його обов'язкових та факультативних ознак. До обов'язкових ознак відносяться: вчинення протиправного діяння; настання шкідливих для суспільства або держави наслідків; наявність причинового зв'язку між відповідним діянням та наслідками, що настали. До факультативних ознак відносяться: час, місце, обстановка, спосіб, знаряддя і засоби вчинення правопорушення. Однак додаткові необов'язкові ознаки набувають правового значення лише якщо на їх наявність прямо вказано у нормі права [10, с. 89-90].

У ст. 109 ПК України український законодавець, даючи визначення податкового правопорушення, наголосив на можливості його вчинення як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. Слід зазначити, що об'єктивна сторона багатьох податкових правопорушень, передбачених Главою XI ПК України, може бути реалізована як шляхом вчинення активних дії, так і шляхом бездіяльності. Дія передбачає активну форму поведінки особи, а бездіяльність – пасивну (невиконання, не вчинення чого-небудь тощо).

Податковим кодексом України передбачено відповідальність за вчинення наступних податкових правопорушень:

- Відчуження майна, що перебуває в податковій заставі, без згоди контролюючого органу (ст. 116);

- Порушення встановленого порядку взяття на облік (реєстрації) у контролюючих органах (ст. 117);

- Порушення строку та порядку подання інформації про відкриття або закриття рахунків/електронних гаманців, звіту про підзвітні рахунки (ст. 118);

- Порушення вимог щодо виявлення підзвітних рахунків та подання звітності для авто-

матичного обміну інформацією про фінансові рахунки (ст. 118-1);

- Порушення платником податків порядку подання інформації про фізичних осіб – платників податків (ст. 119);

- Порушення порядку подання інформації контролюючим органам про угоди щодо оренди об'єктів нерухомості (ст. 119-1);

- Неподання або несвоєчасне подання податкової звітності або невиконання вимог щодо внесення змін до податкової звітності (ст. 120);

- Порушення строків реєстрації податкової накладної та/або розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних та допущення помилок при зазначенні обов'язкових реквізитів податкової накладної (ст. 120-1);

- Порушення порядку реєстрації акцизних накладних та розрахунків коригування до таких акцизних накладних в Єдиному реєстрі акцизних накладних (ст. 120-2);

- Порушення встановлених законодавством строків зберігання документів з питань обчислення і сплати податків та зборів, а також документів, пов'язаних із виконанням вимог іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи (ст. 121);

- Порушення правил застосування спрощеної системи оподаткування фізичною особою – підприємцем (ст. 122);

- Штрафні (фінансові) санкції (штрафи) у разі визначення контролюючим органом суми податкового зобов'язання та/або іншого зобов'язання, контроль за сплатою якого покладено на контролюючі органи, зменшення бюджетного відшкодування або виявлення фактів використання податкових пільг не за цільовим призначенням чи всупереч умовам чи цілям їх надання (ст. 123);

- Порушення вимог до договорів довгострокового страхування життя чи договорів страхування в межах недержавного пенсійного забезпечення, зокрема, страхування додаткової пенсії (ст. 123-1);

- Порушення правил сплати (перерахування) грошового зобов'язання (ст. 124);

- Порушення правил нарахування, утримання та сплати (перерахування) податків у джерела виплати (ст. 125-1);

- Порушення порядку подання банками, іншими фінансовими установами, небанківськими надавачами платіжних послуг, емітентами електронних грошей податкової інформації контролюючим органам (ст. 126);

- Порушення правил утримання та сплати (перерахування) податків податковими агентствами платників єдиного податку (ст. 126-1);

- Податкові правопорушення контролюючих органів (ст. 128);

- Порушення правил обліку, виробництва та обігу пального або спирту етилового на акцизних складах та/або місцях виробництва окремих видів продукції (ст. 128-1) [2].

При цьому шляхом активних дій вчинюються правопорушення, передбачені такими нормами ПК України: 116, 119-1, 123.

Шляхом бездіяльності вчинюються податкові правопорушення, про відповідальність за які зазначено у наступних статтях ПК України: 123-1, 124, 128-1.

Також, як шляхом активних дій, так і шляхом бездіяльності можуть бути вчинені діяння, передбачені такими статтями ПК, як ст.: 117; 118, 118-2, 119, 120, 120-1, 120-2, 121, 122, 125-1, 126, 126-1, 128.

Так, у статтях 116, 119-1 та 123 ПК України на активний спосіб вчинення цих діянь вказує наступне формулювання законодавцем диспозицій цих правових норм:

1) Відчуження платником податків майна, що перебуває в податковій заставі, без попередньої згоди контролюючого органу, якщо отримання такої згоди є обов'язковим згідно з ПК України (ст. 116) [2]. Відчуження – це активні дії, які полягають у оплатній або безоплатній передачі відповідного майна або права на майно;

2) У п. 1 ст. 119-1 передбачено відповідальність нотаріуса, у разі порушення ним порядку та/або строків подання інформації щодо посвідчення договорів оренди об'єктів нерухомості в разі вчинення такої нотаріальної дії, а у п. 2 – за порушення суб'єктом господарювання, який провадить посередницьку діяльність, пов'язану з наданням послуг з оренди нерухомості (ріелтером), порядку та/або строків подання інформації про укладені за його посередництвом цивільно-правові договори (угоди) про оренду нерухомості. З одного боку можна припустити, що такі порушення можуть бути вчинені і шляхом бездіяльності, у разі не вчинення дій, які зазначеними у даній нормі особами мали бути вчинені у відповідні строки, але, при цьому у п. 3 розглядуваної статті ПК України наголошено на відповідальності за вчинення саме дій, передбачених пунктами 119^{1.1} і 119^{1.2}, вчиненими суб'єктом, до якого протягом року було застосовано штраф за таке порушення.

3) Стаття 123 ПК України передбачає відповідальність платника податків якщо ним вчинено діяння, що зумовили визначення контролюючим органом суми податкового зобов'язання та/або іншого зобов'язання, контроль за сплатою якого покладено на контролюючі органи, зменшення суми бюджетного відшкодування та/або від'ємного значення суми податку на додану вартість платника податків на підставах, визначених підпунктами 54.3.1, 54.3.2 (крім випадків зменшення суми податку на доходи фізичних осіб, задекларованої до повернення з бюджету у зв'язку із використанням права на податкову знижку), 54.3.6 пункту 54.3 статті 54 ПК України [2]. Тож дане діяння може бути здійснене лише шляхом активних дій платника податків.

У статтях 123-1, 124 та 128-1 ПК України законодавцем наголошується на можливості вчиненні цих правопорушень лише шляхом бездіяльності суб'єкта податкового правопорушення.

У ст. 123-1 описуються умови за яких платник податку-страхувальник, який визнав у бухгалтерському обліку витрати, зобов'язаний збільшити фінансовий результат до оподаткування звітного періоду на суму таких попередньо сплачених платежів, внесків, премій із нарахуванням пені в розмірі 120 відсотків облікової ставки Національного банку України, що діяла на кінець звітного періоду, в якому відбулося розірвання договору або такий договір перестав відповідати вимогам, передбаченим ПК України [2]. Тобто логічно припустити, що відповідальність такого суб'єкта правопорушення настає у випадку не вчинення ним зазначених вище дій.

У ст. 128-1 ПК України визначено предмет даного податкового правопорушення, а саме: витратомір-лічильник; рівнемір-лічильник рівня пального у резервуарі рівнеміра-лічильника на введеному в експлуатацію резервуарі, розташованому на акцизному складі; витратомір-лічильник на місці відпуску пального наливом з акцизного складу, розташованого на акцизному складі; витратомір-лічильник обсягу виробленого спирту етилового витратоміра-лічильника спирту етилового; масовий витратомір на місці отримання та відпуску спирту етилового, розташованого на акцизному складі. Відповідальність передбачено за необладнання та/або відсутність реєстрації в Єдиному державному реєстрі відповідних пристосувань.

При цьому слід зазначити, що відповідальність за бездіяльність можлива лише у тих

випадках, коли на суб'єкта законом покладался обов'язок діяти у визначений спосіб у певних ситуаціях, як це зазначено у наведеній вище нормі ПК України.

В більшості норм Одинадцятої Глави ПК України, що передбачають відповідальність за податкові правопорушення, які можуть бути вчинені шляхом дії або шляхом бездіяльності, диспозиція сформульована таким чином, що наголошується, одночасно, на неподанні, або поданні у невідповідний строк, або не в повному обсязі, або з помилками певної документації, звітності тощо. Так, відповідно до ст. 117 ПК України відповідальність суб'єктів податкових правопорушень настає у випадку «неподання у строки та у випадках, передбачених цим Кодексом, заяв або документів для взяття на облік у відповідному контролюючому органі, реєстрації змін місцезнаходження чи внесення інших змін до своїх облікових даних, неподання виправлених документів для взяття на облік чи внесення змін, подання з помилками чи у неповному обсязі, неподання відомостей стосовно осіб, відповідальних за ведення бухгалтерського обліку та/або складення податкової звітності, відповідно до вимог встановлених цим Кодексом» [2]. Пунктом 1 ст. 118 ПК України передбачено відповідальність за неподання банками, іншими фінансовими установами, небанківськими надавачами платіжних послуг, емітентами електронних грошей відповідним контролюючим органам в установленний ст. 69 даного Кодексу строк повідомлення про відкриття або закриття рахунків/електронних гаманців платників податків. Правопорушення вчинюється шляхом бездіяльності. Водночас з тим кваліфіковані склади цієї правової норми наголошують на вчиненні діяння шляхом дії: 1) Здійснення видаткових операцій за рахунком/електронним гаманцем платника податків до отримання повідомлення відповідного контролюючого органу про взяття рахунку на облік у контролюючих органах (п. 2); 2) Неподання, подання з порушенням встановленого строку, подання не в повному обсязі або з недостовірними відомостями, або з помилками фінансовими агентами звіту про підзвітні рахунки відповідно до вимог п. 69.8 ст. 69 ПК (п. 4).

Певна термінологічна неузгодженість спостерігається при формулюванні ст. 120-1 ПК України. У п. 1 даної норми протиправне діяння визначається як «Порушення платниками податку на додану вартість граничного строку, передбаченого ст. 201 цього Кодексу, для реє-

страції податкової накладної та/або розрахунку коригування до такої податкової накладної в Єдиному реєстрі податкових накладних...» [2]. Таке «порушення» (як вбачається з широкого розуміння цього поняття) може бути вчинене як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності, а також як навмисно, так і через необережність (зокрема відсутність досвіду). У п. 2 досліджуваної норми наголошується вже на: «Відсутності реєстрації протягом граничного строку...». Поняття «відсутність» є достатньо розмитим та неточним. Його використання припускає, що відповідна реєстрація може бути відсутня з будь-яких причин, незалежно від обставин. Це ж стосується і формулювання п. 2 ст. 120-2, щодо «відсутності з вини платника» акцизного податку реєстрації першого примірника акцизної накладної/першого примірника розрахунку коригування до акцизної накладної в Єдиному реєстрі акцизних накладних після спливу 10 календарних днів... [2].

Пунктом 1 ст. 121 ПК України передбачається відповідальність платника податків за «незабезпечення» зберігання первинних документів, облікових та інших реєстрів, бухгалтерської та статистичної звітності, інших документів з питань обчислення і сплати податків та зборів протягом установлених ст. 44 ПК строків їх зберігання та/або ненадання платником податків контролюючим органам оригіналів документів (крім документів, отриманих з Єдиного реєстру податкових накладних) чи їх копій при здійсненні податкового контролю у випадках, передбачених ПК України. Але таке «незабезпечення» також, як видається, може бути вчинене як шляхом дії так і шляхом бездіяльності, що не уточнюється законодавцем. З одного боку такі документи можуть зберігатися недбало, через що може настати їх псування або знищення. З іншого боку – платник податків, наприклад через брак знань чи досвіду, може знищити таку документацію. Або ж таке знищення може бути вчинене свідомо (навмисно, з прямим умислом).

Також, кожне протиправне діяння спричиняє настання певних шкідливих наслідків. В залежності від моменту закінчення вчинення правопорушення виділяються правопорушення з матеріальним складом (склад правопорушення охоплює настання наслідків діяння) та формальним складом (склад правопорушення, відповідно, не охоплює настання наслідків вчиненого діяння). Тобто, «матеріальним складом» зветься такий склад правопорушення,

об'єктивна сторона якого включає не тільки дію чи бездіяльність, але й наслідки, які знаходяться в причинному зв'язку з протиправним діянням. Прикладом такого правопорушення може послужити умисне надання власником рахунку документів самостійної оцінки CRS стосовно себе та/або стосовно його контролюючих осіб у випадках, передбачених ст. 39-1 ПК, з недостовірними відомостями, якщо це призвело до невстановлення підзвітності рахунку для власника рахунку та/або для його контролюючих осіб (ч. 8 ст. 118-1 ПК України), що виступає, у даному випадку, як наслідки протиправних дій власника рахунку. Або ж як приклад можна навести п. 1 ст. 119 ПК України, якою передбачено відповідальність за «неподання, подання з порушенням встановлених строків, подання не в повному обсязі, з недостовірними відомостями або з помилками податкової звітності про суми доходів, нарахованих (сплачених) на користь платника податків, суми утриманого з них податку, а також суми, нараховані (виплачені) фізичним особам за товари (роботи, послуги)...» у випадку, коли такі недостовірні відомості або помилки призвели до зменшення та/або збільшення податкових зобов'язань платника податку та/або до зміни платника податку [2]. І, звісно ж між діянням та його наслідками має бути причинний зв'язок. Протиправна поведінка особи може бути визнана причиною шкідливого наслідку, який настав, тільки у випадку, якщо діяння, за часом, передувало настанню такого наслідку. Також необхідно встановити, що саме відповідна протиправна дія (бездіяльність) особи викликала настання відповідного шкідливого наслідку.

При формальному складі діяння його об'єктивна сторона складається лише з дії чи бездіяльності. Наприклад – відчуження платником податків майна, що перебуває в податковій заставі, без попередньої згоди контролюючого органу (ст. 116 ПК). В даному випадку відповідальність платника податків настає незалежно від наслідків вчиненого ним діяння.

Серед інших (факультативних) ознак об'єктивної сторони складу податкового правопорушення слід виділити час вчинення такого правопорушення, він відіграє значну роль при визначенні порушеної норми та при віднесенні її до звітного періоду. Такі ж ознаки, як

місце, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення правопорушення при застосуванні податкової відповідальності (на відміну від відповідальності за вчинення адміністративного проступку або ж кримінального правопорушення), не враховуються.

Отже, слід зазначити, що формулювання деяких правових норм Глави XI ПК України є дещо абстрактним – простежується певна термінологічна неузгодженість. Чітка ж та правильна побудова диспозиції сприяє законності та ефективності правозастосування.

Список використаної літератури:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>
2. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради Української РСР* (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
4. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-03. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
5. Фінансове право. Підручник. Ю. М. Жорнокуй, О. В. Кашкарьова, Т. В. Колесник та інші. За заг. ред. О. М. Бандурки та О. П. Гетманець. Харків. Екограф. 2015. 500 с.
6. Літвінцева А. С. Поняття та склад податкового правопорушення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 35. Частина I. Том 2. 2015. С. 123-126.
7. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навчальний посібник. Харків : Украю, 1994. 76 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина. Навчальний посібник. За заг. ред. В. М. Стратонова. Київ. Істина. 2007. 400 с.
9. Податковий кодекс України. Постатейний коментар. У 2 ч. Ч. 1. [В. В. Білоус, Л. К. Воронова, О. О. Головашевич та ін.]. За ред. М. П. Кучерявенка. Харків. Право. 2011. 928 с.
10. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.]. За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ. Юридична думка. 2004. 352 с.

Oleshko O. L. The objective side of the tax offense

The article examines the problems of characterizing the objective signs of tax offenses. Scientific approaches to the essence and signs of a tax offense are highlighted. The legislation of Ukraine is

analyzed, as well as the doctrine of tax law regarding the elements of a tax offense. Problematic aspects in the definition of tax offenses and their objective signs are given.

It is emphasized that the composition of a tax offense is characterized by the presence of such mandatory elements as an object, an objective party, a subject, a subjective party. And also additional (optional) elements, in particular: the subject of the offense and the time of its commission. The same signs as the place, setting, method, tools and means of committing the offense when applying tax liability (as opposed to liability for committing an administrative offense or a criminal offense) , are not taken into account.

In the research process, it was determined that according to the most common concept regarding the definition of the object of the offense, such object is certain social relations, i.e. those goods, values and legal relations protected by law. In the science of tax law, such relations are recognized as relations that establish the procedure for the implementation of tax obligations in a broad sense (financial interests of the state, which include the process of forming centralized monetary funds at the expense of taxes and fees).

On the examples of legal norms provided for by Chapter XI of the second Section of the Tax Code of Ukraine (Articles 116-128-1), such signs of tax offenses as illegal action (action or inaction), harmful consequences, causality were studied. It was concluded that when the legislator formulates some of these norms, a certain terminological inconsistency is observed, which does not contribute to the legality and effectiveness of law enforcement.

Key words: *tax offence, financial responsibility, composition of offense, object, objective party, subject, subjective party, storage of documents, storage terms, taxpayer, controlling authorities.*

UDC 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.15>**M. S. Utkina**

PhD (Candidate of Legal Sciences), Associate Professor,
Senior Lecturer of the Department of Criminal
and Legal Disciplines and Procedures,
Sumy State University (Ukraine),
Research Fellow, School of Law, University of Warwick
(the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland)
<https://orcid.org/0000-0002-3801-3742>

FOREIGN EXPERIENCE OF ORGANISING STATE FINANCIAL MONITORING¹

The purpose of the research is to provide foreign experiences in organising state financial monitoring according to the best practices of countries. It aims to analyse and compare the approaches taken by different countries, highlighting the key institutions, regulations, and achievements in their respective systems; to contribute to the understanding of effective practices and inspire improvements in organising state financial monitoring.

Methods. The methodological basis of the work is general scientific and unique methods and methods of scientific knowledge. In particular, the author used the methods of classification and grouping to classify and rank the investigated legal category “financial intelligence unit”. The comparative legal method became the basis in the context of analysing the researched issues in Ukraine and foreign countries. Structural and functional analysis methods were used to identify and characterise the powers of financial monitoring subjects.

Results. In the article, the author defined some general aspects to consider organising the procedure of financial monitoring: (1) legal and regulatory framework; (2) reporting and record-keeping; (3) customer due diligence (CDD); (4) risk-based approach; (5) technology and data analytics; (6) training and awareness; (7) collaboration and information sharing; (8) enforcement and penalties; (9) international cooperation; (10) regular assessments and updates. It was outlined that each country has unique considerations and requirements based on its legal and regulatory framework. It was noted that the Egmont Group envisages the existence of four possible models of financial intelligence units: (1) judicial; (2) law enforcement; (3) administrative; (4) hybrid. The author singled out the features of building national financial monitoring systems in foreign countries. In particular, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, the United States of America, Japan, etc.

Key words: *European Union, information sharing, financial intelligence unit, financial monitoring, foreign experience.*

Introduction. In an increasingly interconnected global economy, adequate financial monitoring systems have become paramount for governments worldwide. The ability to detect and prevent financial crimes, such as money laundering, terrorist financing, and corruption, is crucial for maintaining the integrity of national economies and protecting the global financial system. This article aims to introduce the foreign experience of organising state financial monitoring. It explores foreign countries' approaches to establishing robust systems to track, analyse, and regulate financial transactions.

In such cases, by examining various international (foreign) models, one can be gained insights into best practices and adapt them into domestic legislation and practice to suit their unique needs and challenges.

The purpose of the research. The purpose of the research is to provide foreign experiences in organising state financial monitoring according to the best practices of countries. It aims to analyse and compare the approaches taken by different countries, highlighting the key institutions, regulations, and achievements in their respec-

¹ This research project is funded by the British Academy (RaR\100538).

tive systems; to contribute to the understanding of effective practices and inspire improvements in organising state financial monitoring.

The methodology. The methodological basis of the work is general scientific and unique methods and methods of scientific knowledge. In particular, the author used the methods of classification and grouping to classify and rank the investigated legal category “financial intelligence unit”. The comparative legal method became the basis in the context of analysing the researched issues in Ukraine and foreign countries. Structural and functional analysis methods were used to identify and characterise the powers of financial monitoring subjects.

General aspects organising financial monitoring regardless of the country.

Effective financial monitoring plays a vital role in safeguarding the stability and transparency of a nation’s financial sector. It enables governments to combat illicit activities that threaten the integrity of the economy and national security. By implementing comprehensive monitoring mechanisms, states can identify and deter money laundering, the financing of terrorism, tax evasion, and other forms of financial crime. Organising financial monitoring is essential for ensuring transparency, accountability and preventing financial crimes such as money laundering and terrorist financing. Many countries have established systems and regulations to monitor financial activities effectively. It’s important to note that specific regulations and practices varies between countries.

According to the Egmont Group [1], which unites the so-called financial intelligence in different countries of the world, financial intelligence units (FIUs) are national centres to receive and analyse information on suspicious or unusual financial activities from subjects of the financial industry, and other authorities obliged to report (notify) suspicious transactions that may constitute a money-laundering procedure. It should also be noted that the Egmont Group foresees the existence of four possible models of financial intelligence units: (1) judicial; (2) law enforcement; (3) administrative; (4) hybrid.

It should be noted that some general aspects to consider in organising the procedure of financial monitoring can be listed as follows:

(1) legal and regulatory framework. Establish a clear legal and regulatory framework that outlines the requirements and obligations of financial institutions and other relevant entities. This framework should include laws and regulations related to anti-

money laundering (AML), counter-terrorist financing (CTF), and other financial crimes. According to the Financial Services Future Regulatory Framework Review [2], the framework should provide a clear and trusted long-term foundation for effective regulation;

(2) reporting and record-keeping. Define reporting obligations for financial institutions to report suspicious transactions, large cash transactions, and other relevant activities. Specify the types of records that need to be maintained and the duration for which they should be retained;

(3) customer due diligence (CDD). Implement robust CDD measures to verify the identity of customers, assess their risk profile, and monitor their transactions. This includes conducting enhanced due diligence for high-risk customers and politically exposed persons (PEPs). For example, the Money Laundering, Terrorist Financing and Transfer of Funds [3] outline the requirements that accountants must apply in respect of CDD. Accountants must be vigilant and practice good CDD;

(4) risk-based approach. Adopt a risk-based approach to prioritise resources and efforts based on the level of risk associated with different customers, transactions, and jurisdictions. This approach allows for more efficient allocation of resources to focus on higher-risk areas. The risk-based approach is central to the effective implementation of the FATF Recommendations. It means that countries, competent authorities, and banks identify, assess, and understand the money laundering and terrorist financing risk to which they are exposed, and take the appropriate mitigation measures in accordance with the level of risk [4];

(5) technology and data analytics. Leverage technological solutions and data analytics tools to enhance the effectiveness and efficiency of financial monitoring. Implement systems for transaction monitoring, data analysis, and pattern recognition to identify suspicious activities;

(6) training and awareness. Provide comprehensive training to relevant personnel, including staff at financial institutions and regulatory authorities, to enhance their knowledge and understanding of AML/CTF regulations, detection techniques, and reporting obligations;

(7) collaboration and information sharing. Foster collaboration and information sharing among regulatory authorities, law enforcement agencies, and financial institutions to facilitate the exchange of intelligence and enhance the detection and prevention of financial crimes;

(8) enforcement and penalties. Establish a system for enforcement and penalties to ensure compliance with financial monitoring regulations. Define appropriate penalties for non-compliance and establish mechanisms for monitoring and assessing compliance levels;

(9) international cooperation. Engage in international cooperation and exchange of information with other countries to combat cross-border financial crimes effectively. Participate in international initiatives, such as the Financial Action Task Force (FATF), to align with global standards and best practices;

(10) regular assessments and updates. Conduct periodic assessments and reviews of the financial monitoring framework to identify areas for improvement and adapt to evolving risks and challenges. Stay updated with emerging trends and technologies to ensure the effectiveness of financial monitoring measures.

These general aspects provide a foundation for organising financial monitoring, regardless of the specific country or jurisdiction. However, it's important to remember that each country may have unique considerations and requirements based on its legal and regulatory framework. To date, a significant variety of organisations have been created, dealing with corruption, terrorist financing, illegal withdrawal of funds offshore, etc. However, despite the considerable diversity of the organisation for combating illegal money laundering, not all countries cooperate with these institutions and take measures to counter the diminution of the economy. The main drawback of this three-level system (national, regional, and supranational level) is the absence of a single control body, the scope of which would extend to all the countries of the world without exception [6, p. 178].

Ukraine

In Ukraine, the State Financial Monitoring Service of Ukraine [5], the central body of executive power that directly implements the state policy in this area, is prominent in combating the legalisation of criminally obtained income. It operates as an independent state authority responsible for combating money laundering, terrorist financing, and other financial crimes. Analogous or similar organisations operate in over 100 countries and have the common name Financial Intelligence Units (FIU).

Ukraine imposes financial monitoring obligations on various entities, including financial institutions, lawyers, accountants, real estate agents, and precious metals and stone dealers. These

entities are required to implement customer due diligence measures, report suspicious transactions, and maintain records as per the regulations.

The United States of America

The highest level of the organisation of financial monitoring and the strictest terms of punishment for violating the law in the field of legalisation of income in the USA State executive bodies that control the activities of the financial sphere in the USA include:

- (1) Unites States Financial Crimes Enforcement Network – FinCEN;
- (2) Internal Revenue Service;
- (3) United States Customs and Border Protection;
- (4) Unites States Secret Service;
- (5) United States Department of the Treasury;
- (6) Office of the Comptroller of the Currency;
- (7) United States Department of Justice (DOJ, Justice Department);
- (8) Federal Bureau of Investigation and other authorised authorities.

FinCEN is responsible for collecting and analysing financial intelligence to combat money laundering and other financial crimes. It requires financial institutions to report certain transactions and maintain records to detect suspicious activities. It serves as the financial intelligence unit for the United States. It receives, analyses and disseminates financial intelligence obtained from various sources, including financial institutions, money services businesses, and other reporting entities, processes suspicious activity reports and supports investigations by providing valuable insights and information to law enforcement agencies.

The Office of Terrorism and Financial Intelligence (TFI) marshals the Treasury Department's policy, enforcement, regulatory, and intelligence functions to sever the lines of financial support to international terrorists, WMD proliferators, narcotics traffickers, money launderers, and other threats to our national security [7].

The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland

The UK Financial Intelligence Unit has national responsibility for receiving, analysing, and disseminating intelligence submitted through the Suspicious Activity Reports regime, to share with law enforcement agencies at home and internationally. The UK Financial Intelligence Unit sits at the heart of the regime, providing the gateway to reporters and a repository of data to inform law enforcement [8].

Part 7 of the Proceeds of Crime Act 2002 (POCA) [9] requires financial institutions and businesses in the regulated sector to report any suspicions about criminal property or money laundering to the UK Financial Intelligence Unit, which is part of the National Crime Agency. Even if a person is not in the regulated sector, they must report any suspicions if they come across any suspicious activity through their trade, business, or profession.

According to the final impact assessment, the UK Financial Intelligence Unit was assessed by the Financial Action Taskforce as only partially compliant in its ability to seek all information it requires from regulated businesses to perform its analytical functions. This was because the information order power has never been tested. Under the existing legislation, an information order can only be made if there is a pre-existing Suspicious Activity Report. The Government seeks to legislate to introduce new powers to allow an information order to be made without a pre-existing Suspicious Activity Reports, to enable the UK Financial Intelligence Unit to perform its analytical functions and align it with international standards [10].

Canada

In Canada, financial intelligence plays a crucial role in combating money laundering, terrorist financing, and other financial crimes. Financial intelligence involves collecting, analysing, and disseminating financial information to identify suspicious activities and support investigations.

Financial Transactions and Reports Analysis Centre of Canada (FINTRAC) is Canada's financial intelligence unit responsible for collecting, analysing, and disclosing financial intelligence information. FINTRAC receives reports from various reporting entities, such as financial institutions, casinos, money services businesses, and real estate brokers, regarding certain types of financial transactions. Like other FIUs, FINTRAC acts as a clearinghouse for information on the activities of individuals and organizations under suspicion of breaching anti-money laundering and counter-terrorism financing laws and regulations [11]. FINTRAC plays a crucial role in safeguarding the integrity of Canada's financial system and protecting it from abuse by criminals and terrorists. Its work helps to maintain the transparency and security of financial transactions, contributing to national and international efforts to combat money laundering and terrorist financing.

Japan

Japan has its own financial intelligence unit (FIU) called the Japan Financial Intelli-

gence Centre (JAFIC), which operates under the oversight of the Financial Services Agency (FSA) JAFIC was established within the Organised Crime Department, the Criminal Investigation Bureau of the National Police Agency on 1st April 2007, when the Act on Prevention of Transfer of Criminal Proceeds came into force [12].

Japan Financial Intelligence Centre is in charge of the following tasks provided in the Act on Prevention of Transfer of Criminal Proceeds [13]:

- collection, arrangement, analysis, and dissemination of information on suspicious transactions to investigative authorities etc.;
- dissemination of information to foreign financial intelligence units;
- provision of information and complement of supervisory measures by administrative authorities to ensure that specified business operators take required measures.

It also plans and examines the legal system related to AML/CFT and various measures such as "the Guideline for Promotion of the Criminal Proceeds Control" etc. Japan Financial Intelligence Centre also participates in the discussion of international standards related to AML measures.

The Commonwealth of Australia

Australia's financial intelligence is overseen by the Australian Transaction Reports and Analysis Centre (AUSTRAC), which operates as the country's financial intelligence unit (FIU). It is responsible for combating money laundering and terrorism financing in Australia, requires reporting entities, including banks, casinos, and remittance services, to report suspicious transactions, large cash transactions, and international fund transfers. AUSTRAC also provides guidance and support to reporting entities to help them meet their obligations.

AUSTRAC performs a dual role as Australia's anti-money laundering and counter-terrorism financing (AML/CTF) regulator and financial intelligence unit. This dual role helps to build resilience in the financial system and enables AUSTRAC to use financial intelligence and regulation to disrupt money laundering, terrorism financing and other serious crime [14].

French Republic

France is characterised by an administrative model of financial monitoring, defined by continental conservatism and a more liberal character. It has no legally established requirements for providing information on financial transactions if their amount exceeds a specific

limit, and the criteria for investigating suspicious transactions are motivated by suspicion regarding financial transactions that have signs of legalisation of income.

In France, the specialised unit of financial intelligence is TRACFIN. It is a service of the French Ministry of Finances. TRACFIN contributes to developing a healthy economy by fighting against clandestine financial circuits, money laundering and the financing of terrorism.

TRACFIN is both:

– the French Financial Intelligence Unit (FIU), within the meaning of the Financial Action Task Force (FATF), European directives and the Monetary and Financial Code (CMF). In this context, he is responsible for the fight against clandestine financial circuits, money laundering and the financing of terrorism (LCB-FT);

– one of the specialised intelligence services of the so-called 1st circle community is referred to in article R. 811-1 of the internal security code (CSI).

This dual identity is a strong specificity of the Service, giving it a broad area of expertise and significant powers of investigation and outsourcing [15].

Conclusions. Organising effective state financial monitoring is a critical undertaking for governments in combating financial crimes and ensuring the stability of their economies. Learning from foreign experiences and best practices can provide valuable insights to enhance existing systems or build new frameworks. By implementing robust financial monitoring systems, countries can bolster their ability to detect and deter illicit financial activities, contributing to the overall integrity of the global financial system.

References:

1. Official web-site of the Egmont Group. URL: <https://egmontgroup.org/>
2. The Financial Services Future Regulatory Framework Review. Call for Evidence: Regulatory Coordination. July 2019. HM Treasury. URL : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/819025/Future_Regulatory_Framework_Review_Call_for_Evidence.pdf
3. The Money Laundering, Terrorist Financing and Transfer of Funds. Regulations 2017. No. 692. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukSI/2017/692/contents/made>
4. Guidance for a Risk-Based Approach. The Banking Sector. October 2014. URL : <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Risk-based-approach-banking-sector.html>
5. The State Financial monitoring Service of Ukraine. URL: <https://fiu.gov.ua/en/>
6. Tiutiunyk I., Skorokhordova L. (2018). Mizhnarodnyi dosvid pobudovy natsionalnoi systemy proty-dii lehalizatsii dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom [International Experience of Formation of a National System for Combating Money Laundering]. Naukovyi visnyk Khorsonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya "Ekonomichni nauky" - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Economic Sciences". Issue 32. PP. 176-180 [in Ukrainian].
7. Terrorism and Financial Intelligence. U.S. Department of the Treasury. URL: <https://home.treasury.gov/about/offices/terrorism-and-financial-intelligence>
8. UK Financial Intelligence Unit. NCA (National Crime Agency). URL: <https://nationalcrimeagency.gov.uk/what-we-do/crime-threats/money-laundering-and-illicit-finance/ukfiu>
9. Serious Crime Bill. Fact Sheet: Overview of the Proceeds of Crime Act 2002. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/317904/Fact_Sheet_-_Overview_of_POCA_2_.pdf
10. Information Orders (Ios) (Economic Crime and Corporate Transparency Bill 2022). Impact Assessment. The Home Office. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1131983/_e__Information_Order_IA_Jan_2023_-_signed.pdf
11. Financial Transactions and Reports Analysis Centre of Canada. Risk & Compliance Glossary. Dow Jones. URL: <https://www.dowjones.com/professional/risk/glossary/regulatory-bodies/fintrac-definition/>
12. Japan Financial Intelligence Centre – Financial Intelligence Unit (FIU) of Japan. URL: https://www.npa.go.jp/sosikihanzai/jafic/index_e.htm
13. Act on Prevention of Transfer of Criminal Proceeds (Act No. 22 of 2007) [Provisional translation]. URL: https://www.imolin.org/doc/amlid/Japan/Japan_Act_on_Prevention_of_Transfer_of_Criminal_Proceeds_2007.pdf
14. What we do. Fighting Financial Crime Together. Australian Government. AUSTRAC. URL: <https://www.austrac.gov.au/about-us/what-we-do>
15. TRACFIN - Traitement du renseignement et action contre les circuits financiers clandestins. URL: <https://www.economie.gouv.fr/tracfin>

Уткіна М. С. Зарубіжний досвід організації фінансового моніторингу

Метою статті є аналізування зарубіжного досвіду організації державного фінансового моніторингу на основі передового досвіду країн. Зокрема, аналізування та порівняння підходів різних країн, висвітлюючи ключові інституції, нормативні акти та досягнення в їхніх відповідних системах; сприяння розумінню дієвих практик в контексті можливого подальшого вдосконалення організації державного фінансового моніторингу.

Методи. Методологічною основою статті є загальнонаукові та спеціальні методи і методи наукового пізнання. Зокрема, для класифікації та ранжування досліджуваної правової категорії «підрозділ фінансової розвідки» автор використав методи класифікації та групування. Порівняльно-правовий метод став основою в контексті аналізу досліджуваної проблематики в Україні та за кордоном. Для визначення та характеристики повноважень суб'єктів фінансового моніторингу використано методи структурно-функціонального аналізу.

Результати. У статті автор визначив загальні аспекти організації провадження фінансового моніторингу: (1) нормативно-правова база; (2) звітність та ведення обліку; (3) належна перевірка клієнта (CDD); (4) ризик-орієнтований підхід; (5) технології та аналітика даних; (6) навчання та обізнаність; (7) співпраця та обмін інформацією; (8) виконання та покарання; (9) міжнародна співпраця; (10) регулярні оцінки та оновлення. Було підкреслено, що кожна країна має унікальні міркування та вимоги, засновані на її законодавчій та нормативній базі. Зазначалося, що Егмонтська група передбачає існування чотирьох можливих моделей підрозділів фінансової розвідки: (1) судової; (2) правоохоронної; (3) адміністративної; (4) гібридної. Автор виокремив особливості побудови національних систем фінансового моніторингу в зарубіжних країнах. Зокрема, у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, Сполучених Штатах Америки, Японії тощо.

Ключові слова: Європейський Союз, обмін інформацією, підрозділ фінансової розвідки, фінансовий моніторинг, закордонний (зарубіжний) досвід.

УДК 342.9:341

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.16>**Е. О. Юрков**

суддя

Дніпропетровського окружного адміністративного суду

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОВНОЦІННОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті досліджуються особливості стандартів адміністративного судочинства в умовах євроінтеграційних процесів України. Особливу увагу приділено стандартам адміністративного судочинства як гарантіям повноцінного функціонування судової системи України, яка перебуває у процесі постійних трансформацій. Підкреслено значущу роль адміністративного судочинства, яке формує фундамент захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб.

Окрема роль при дослідженні запропонованої проблематики відводиться концептуальним та законодавчим умовам закріплення стандартів адміністративного судочинства, проаналізовано, що незважаючи на значну кількість передбачених у вітчизняних нормативно-правових актах стандартів, їх практична реалізація залишається проблемним питанням з огляду на неоднозначність судової практики. Зроблено висновок, що національне закріплення стандартів адміністративного судочинства є підтвердженням визнання позитивних здобутків міжнародної спільноти у даній сфері суспільно-державного симбіозу.

Підтверджено, що з огляду на специфічне та особливе призначення адміністративного судочинства виявляється за необхідне визначення окремих спеціальних, притаманних саме адміністративному судочинству стандартів, які найповніше розкриють зміст та призначення діяльності судів адміністративної юрисдикції.

З'ясовано, що більшість закріплених стандартів адміністративного судочинства у вітчизняних нормативно-правових актах відповідають змісту європейських та міжнародних конвенційних актів, що є позитивним для національної правової системи. Зроблено висновки про необхідність створення механізму практичного втілення європейських стандартів адміністративного судочинства, що є основою для ефективного здійснення правосуддя, а отже і функціонування судової системи в цілому; необхідність переосмислення ролі стандартів адміністративного судочинства, при якому останні будуть сприйматися учасниками правових відносин не як рекомендації, а як імперативні правила, порушення яких проковуватиме негативні наслідки для учасників адміністративного спору; невідворотність процесу завершення судової реформи та формування корпусу незалежних суддів як обов'язкової умови імплементації європейських стандартів адміністративного судочинства. Наведене дозволить стверджувати, що рівень здійснення адміністративного судочинства відповідатиме актуальним потребам сталого розвитку держави на шляху до формування нових ціннісних орієнтирів 21 століття.

Ключові слова: адміністративний суд, адміністративне судочинство, засади адміністративного судочинства, гармонізація, європейські стандарти, судова система.

Вступ. Актуальність обраної теми. Прогресивний розвиток України неможливо уявити без євроінтеграційних процесів у розрізі сучасного формування вітчизняної державності. Одним із найактуальніших напрямів з моменту проголошення незалежності нашої держави є переосмислення та перегляд судової системи, її реформування та максимального наближення до високих встановлених міжнародною та європейською спільнотами стандартів.

Виходячи із положень Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, що прямо передбачено статтею 3 Основного Закону країни [1]. Адміністративне судочинство, яке має за мету захист прав і законних інтересів громадян і організацій від незаконних рішень, дій (бездіяльності) органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх

посадових осіб, при умові такого ідеалістичного існування, повністю в змозі забезпечити реалізацію положення вищезгаданої статті Конституції.

У такому діалектичному зв'язку прослідковується гостра необхідність покращення інструменту (в даному випадку адміністративного судочинства) для досягнення поставленої мети існування суверенної незалежної, соціальної, правової держави, якою є і має бути Україна.

Реалізація адміністративного судочинства як і будь-якого складного державно-суспільного процесу, повинна відбуватися за умови дотримання відповідних стандартів, задля недопущення свавілля та зловживання отриманим від держави спеціальним статусом. Європейські стандарти адміністративного судочинства відіграють неабияку роль у даному контексті, а їх постійне оновлення та вдосконалення є додатковою гарантією їх повноцінної реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню питання та проблематики стандартів адміністративного судочинства приділяли увагу низка вчених-правників, зокрема вчених-адміністративістів, що пояснюється складністю та комплексністю предмета дослідження. Окремі аспекти європейських стандартів адміністративного судочинства висвітлюються в працях таких дослідників, як В. А. Авер'янов, В. М. Бєвзенко, М. А. Бояринцева, І. Б. Коліушко, В. К. Колпаков, Ю. Б. Дмитров, Р. О. Куйбіда, О. М. Пасенюк, Ю. С. Педько, А. А. Пухтецька, Ю. Н. Старілов, В. С. Стефанюк, А. В. Хворостяннікова та інші.

Разом з тим, незважаючи на комплексність та теоретичну глибину наведених вище досліджень, подальшого науково доопрацювання та глибокого аналізу потребує проблематика ролі європейських стандартів адміністративного судочинства у якості передумови повноцінного функціонування судової системи України з урахуванням сучасних політичних та гостро-соціальних викликів сьогодення, з якими довелось зіткнутися Україні.

Метою статті є з'ясування ролі стандартів адміністративного судочинства у контексті сучасного європоорієнтованого становлення Української держави та виявлення основних напрямів вдосконалення досліджуваної сфери суспільних відносин у частині імплементації та практичного дотримання таких стандартів.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що за результатами проведених досліджень призначення та ролі європейських стандар-

тів адміністративного судочинства як гарантії повноцінного функціонування судової системи України, буде з'ясовано основні нормативно-правові засади здійснення адміністративного судочинства, визначено прогалини та необхідні вектори вдосконалення та формування необхідних напрямків розвитку досліджуваної сфери відносин.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовано такі загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, як метод аналізу, узагальнення, синтезу, індукції, порівняння, формально-юридичних метод, що дає можливість досконало та повноцінно дослідити сутність та призначення європейських стандартів адміністративного судочинства, виявити основні недоліки досліджуваної сфери відносин в процесі реалізації судової влади у державі та запропонувати теоретичні кроки вдосконалення досліджуваної сфери на сучасному етапі формування української державності.

Виклад основного матеріалу. Особливо важливою та невід'ємною частиною вітчизняної судової системи є адміністративні суди, які створені розглядати та вирішувати окрім іншого публічно-правові спори, що в свою чергу і реалізує прямий припис статті 3 Конституції. Правосуддя в Україні визнано єдиною системою судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд, про що зазначено у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (далі – Концепція).

Даною Концепцією, яку можна вважати одним із перших концептуально-важливих нормативно-правових актів реформування вітчизняної судової системи у векторах наближення її міжнародних стандартів, передбачені наступні відправні точки створення утвердження верховенства права: доступність правосуддя, справедлива судова процедура, незалежність, безсторонність та професіоналізм суддів, юридична визначеність, однаковість судової практики і відкритість судових рішень; ефективність судового захисту [2].

Даний перелік засад можна вважати початковим етапом визнання необхідності впровадження перелічених принципів з огляду на ті недоліки існуючої на той момент судової системи, які наведені у Концепції. Сам факт визнання необхідності переосмислення локального значення судочинства та визнання

необхідності розширення його меж є позитивним кроком на шляху до утвердження цінностей міжнародного співтовариства та людства загалом.

Положенням частини 3 статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), який було прийнято з метою створення належних умов для виконання Україною її міжнародних зобов'язань щодо захисту прав і основних свобод людини, передбачених Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини, передбачено, що основними засадами адміністративного судочинства є:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі;
- 5) обов'язковість судового рішення;
- 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом;
- 8) розумність строків розгляду справи судом;
- 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судові рішення [3].

Перелічені засади є універсальними для усіх видів судочинства та розкривають зміст усіх процесуальних та процедурних вимог до судового процесу в демократичній державі. В даному контексті варто зазначити думку О. І. Корчинського, який вказує, що адміністративне судочинство відрізняється наявністю власних принципів і процесуальних правил, що відображають матеріально-правову природу публічно-правових спорів [4, с. 98]. Таким чином вважаємо за необхідне визначення окремих спеціальних, притаманних саме адміністративному судочинству стандартів, які найповніше розкривають зміст та призначення адміністративних судів.

Перелічені стандарти можна поділити на дві змістовні групи: міжнародні стандарти прав людини (п. п. 1, 2) та процедурні стандарти (п. п. 3-10). Очевидно, що наведений перелік засад при умові його повного дотримання свідчить про високий рівень розвитку судочинства та створює умови для ефективного захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб.

Незважаючи на те, що стандарти не прийнято визнавати як загальнообов'язкові правила нарівні із імперативними правовими нормами, з іншого боку наявність таких додаткових гарантій емпірично визнається як обов'язкова умова певного правового процесу, а їх недотримання вважатиметься порушенням самого процесу та процедури адміністративного судочинства.

У зв'язку з цим можна зробити проміжний висновок, що перелічені в КАС України стандарти з одного боку орієнтирами правової системи, а з іншого – їх гнучкість та варіабельність свідчить про необхідність у перманентному перегляді їх змісту, суті та правової форми застосування під час здійснення адміністративного судочинства. Це в свою чергу наводить на роздуми про не просто можливість, а потребу у їх вдосконаленні шляхом запозичення подібної практики зарубіжних правових систем.

Європейські стандарти адміністративного судочинства загалом відповідають міжнародним загально визнаним цінностям прав, свобод та інтересів людини і громадянина, які закріплені у таких міжнародних нормативно-правових актах, як Загальна декларація з прав людини 1948 року [5], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року [6], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року [7] та інших значущих для світової спільноти актах. Це свідчить про консолідацію світових вимог до дотримання прав людини та пріоритизацію права особи над правом держави, що є позитивним результатом тривалого історичного розвитку людства. Так, наприклад, у положенні статті 7 Загальної декларації прав людини визнано, що всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом, а положення статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права вказано, що всі особи є рівними перед судами і трибуналами.

Щодо актів європейського законодавства, то стандарти судочинства, зокрема і адміністративного, здебільшого передбачені в положеннях рекомендацій та резолюцій Ради Європи, інших актах Ради Європи, які є актами м'якого права, а отже не є обов'язковими до застосування, а мають рекомендаційний характер, та положеннях національного законодавства країн-членів ЄС (наприклад, Рекомендація №Rec(2004)6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту (ухва-

лену Комітетом Міністрів Ради Європи на 114 засіданні заступників міністрів 12 травня 2004 року), Рекомендація №Rec(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 року) та ін.).

Перед тим, як виокремити стандарти адміністративного судочинства, які притаманні європейському правовому простору та які є важливими для формування судових процедур та процесів України, варто зазначити, що такі стандарти в розумінні юридичної техніки здебільшого визнаються як права. Так, серед таких визнаних європейських стандартів судочинства варто відзначити наступні:

- право на вирішення справи законним судом;
- право на справедливий суд;
- рівність сторін-учасників судового процесу;
- гласність та публічність судового процесу;
- обов'язковість виконання судового рішення;
- право на правовий захист;
- право на незалежний та неупереджений суд;
- право на обґрунтоване судове рішення;
- право на розумний строк розгляду справи;
- право на перегляд судового рішення;
- та ін.

Усі перелічені положення закріплені у статтях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [8], яка також додатково гарантує захист прав людини ЄСПЛ.

Доречним у даному випадку буде зазначити, що адміністративне судочинство на пряму залежить від реалізації парадигми верховенства права. Таким чином, це свідчить про факт прямого зв'язку між загальноправовими принципами та принципами, або ж стандартами (засадами) адміністративного судочинства. Втіленням принципу верховенства права в систему адміністративного судочинства можна прослідкувати через наявність таких стандартів, як:

- наявність адміністративної юрисдикції як окремої особливої спеціалізації судів держави;
- можливість судового захисту порушених прав особи адміністративним органом;
- незалежність і неупередженість адміністративних судів;
- високі вимоги до здійснення ефективного правосуддя;

- публічність рішення суду, тобто відкритість адміністративного процесу;

- необхідність нормативно закріпленого порядку здійснення адміністративного судочинства;

- судовий контроль за діяльністю та бездіяльністю публічних адміністрацій;

- відкритий доступ сторін-учасників судового процесу;

- остаточність судового рішення (правова певність);

- розумні строки розгляду адміністративних справ та ін. [9, с. 64].

На даному етапі розвитку Української держави перед вітчизняною правовою системою стоїть ряд викликів стосовно вдосконалення стандартів адміністративного судочинства, зокрема, ляхом прийняття низки законодавчих актів. Так, проектом Стратегії сталого розвитку України до 2030 року визнано, що основою для впровадження інноваційних перетворень в Україні у напрямі сталого розвитку є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [10], а операційною ціллю 7.2 (Забезпечити доступ до правосуддя та захист прав для всіх) також визначено такі завдання, як сприяння верховенству права, забезпечення всім рівний доступ до правосуддя та збільшення ефективності виконання рішень національних і міжнародних судів та забезпечення надання всім рівного доступу до захисту їхніх прав, протидія корупції, зловживанню з боку посадових осіб і жорстокому та принизливому поведженню шляхом реформування системи судочинства та забезпечення правопорядку [11]. Дані завдання безпосередньо стосуються і адміністративного судочинства, а отже прямо впливають на формування його стандартів, а взяті Україною зобов'язання перед Європейським Співтовариством лише сприяють підсиленню дієвості реалізації зазначених завдань.

Висновки. З початком адміністративної реформи стандарти адміністративного судочинства неформально зайняли ключове місце у формуванні всієї системи адміністративної юстиції. До того ж, постійні нові виклики для Української держави в частині впровадження та наближення європейських цінностей, спонукали судову систему до внутрішньої трансформації, яка неможлива без визначення основи – базису, на якому будуватиметься весь процес змін.

Незважаючи на закріплення стандартів адміністративного судочинства у положенні

статті 2 КАС України, їх практичне втілення є однією з цілей ефективного здійснення правосуддя, а отже і функціонування судової системи в цілому, тому важливо, щоб перелічені стандарти не залишалися декларативно передбаченими, чого неможливо допустити на шляху до євроінтеграції України.

Гармонізація вітчизняного законодавства є необхідним та невідворотнім етапом розвитку держави, а тому врахування досвіду Європейського Співтовариства стане позитивним кроком до формування власних стандартів адміністративного судочинства, які стануть імперативними та гарантовані нормами права. Додатково слід підкреслити, що завершення судової реформи та утвердження корпусу незалежних суддів сприятиме повноцінному розвитку уніфікованого правового простору України та ЄС особливо в контексті дотримання вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка визначає, що співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки спрямоване на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості. Тому, для України необхідним, вважаємо, є максимальне закріплення на рівні КАС України усіх спеціальних засад, стандартів адміністративного судочинства, які містяться в актах ЄС.

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
2. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» № 361/2006 від 10.05.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. №2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
4. Корчинський О. І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Львів, 2018. 185 с.
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
8. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
9. Інструкція з моніторингу адміністративного правосуддя (Академія ім. Фольке Бернадота і Бюро ОБСЄ демократичних інститутів та прав людини). Варшава, 2013 р. 110 с. URL: https://fba.se/contentassets/db0b1c481c404e4294a298e97755cbda/handbook-on-administrative-justice_rus.pdf
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu14097?an=3>
11. Проект Закону України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року» № 9015 від 7 серпня 2018 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=332>

Yurkov E. O. European standards of administrative jurisdiction as a prerequisite for the full functioning of the judicial system of Ukraine

The article examines the peculiarities of the standards of administrative proceedings in the conditions of the European integration processes of Ukraine. Special attention is paid to the standards of administrative proceedings as guarantees of the full functioning of the judicial system of Ukraine, which is in the process of constant transformations. The significant role of administrative proceedings, which forms the foundation for the protection of the rights, freedoms, and interests of private individuals, is emphasized.

A special role in the study of the proposed issues is assigned to the conceptual and legislative conditions for establishing the standards of administrative proceedings, it is analyzed that despite the significant number of standards provided for in domestic legal acts, their practical implementation remains a problematic issue in view of the ambiguity of judicial practice. It was concluded that the national consolidation of the standards of administrative proceedings is a confirmation of the recognition of the positive achievements of the international community in this area of public-state symbiosis.

It is confirmed that in view of the specific and special purpose of administrative proceedings, it is necessary to define separate special standards specific to administrative proceedings, which will most fully reveal the content and purpose of courts of administrative jurisdiction.

It was found that many established standards of administrative proceedings in domestic regulatory legal acts correspond to the content of European and international convention acts, which is positive for the national legal system. Conclusions were made about the need to create a mechanism for the practical implementation of European standards of administrative proceedings, which is the basis for the effective administration of justice, and therefore the functioning of the judicial system as a whole; the need to rethink the role of standards of administrative proceedings, in which they will be perceived by participants in legal relations not as recommendations, but as imperative rules, the violation of which will provoke negative consequences for participants in an administrative dispute; the inevitability of the process of completing the judicial reform and forming a corps of independent judges as a mandatory condition for the implementation of European standards of administrative justice. These points will make it possible to assert that the level of implementation of administrative proceedings will meet the current needs of the sustainable development of the state on the way to the formation of new value guidelines of the 21st century.

Key words: *administrative court, administrative proceedings, principles of administrative proceedings, harmonization, European standards, judicial system.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.77

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.17>

О. О. Дудоров

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Д. В. Каменський

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правознавства
Бердянського державного педагогічного університету

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ВОДНОЇ ФАУНИ В США: АКТУАЛЬНИЙ ДОСВІД¹

Статтю присвячено дослідженню федерального досвіду США у частині кримінально-правової протидії незаконному рибальству і з'ясуванню тих елементів цього досвіду, які можуть стати у нагоді при вдосконаленні кримінального законодавства України.

Констатовано, що відповідні кримінально-правові заборони містяться не лише в розділі 18 Зібрання законів США (його неофіційна назва – Кримінальний кодекс США), а й в актах регулятивного законодавства (включаючи Екологічний кодекс США). Розкрито зміст заборон, які становлять нормативну складову кримінально-правової охорони водної фауни в США. Зроблено висновок про недоцільність запозичення американського досвіду в частині розміщення кримінально-правових заборон, присвячених деліктам проти довкілля, в актах екологічного законодавства.

Відзначено подібну спрямованість ухваленого у США Акту про види тварин, які знаходяться під загрозою зникнення, і Червоної книги України.

Показано, що, на відміну від підходу, реалізованого у Кримінальному кодексі України з його самостійними заборонами, присвяченими незаконному полюванню і незаконному зайняттю водним добувним промислом, американський законодавець на федеральному рівні уніфікує нормативні підстави кримінальної відповідальності за такі форми кримінально протиправної поведінки. Цей досвід слугує зайвим аргументом на користь відповідного підходу, втіленого у проєкті нового Кримінального кодексу України. Вказано, що при доопрацюванні останнього може стати у нагоді реалізована федеральним законодавцем США ідея «прив'язування» кримінально-правового значення поведінки з продукцією незаконного рибальства до самого такого рибальства, а також розлогий перелік дій, які утворюють вказане кримінально каране поведіння. Доведено, що бланкетна вказівка у ст. 249 Кримінального кодексу України на незаконність зайняття водним добувним промислом і традиційне тлумачення цієї об'єктивної ознаки складу кримінального правопорушення загалом узгоджуються з існуючою в США практикою кримінально-правової протидії незаконному рибальству.

Розглянуто конкретний кейс із практики правозастосування, який демонструє, що в США функціонує дієвий механізм викриття і кримінального переслідування як практик незакон-

¹ Статтю підготовлено в межах виконання проєкту Національного фонду досліджень України 0122U000803 «Підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля в Україні: теоретико-прикладні засади».

ного рибальства у межах 200-мильної виключної економічної зони держави, так і різноманітних схем обігу незаконного добутого вилову, а також гнучкість американського підходу щодо застосування кримінально-правових заходів для охорони водної фауни як елементу довкілля.

Ключові слова: незаконне рибальство, кримінально-правова заборона, бланкетність, регулятивне законодавство, кримінальні правопорушення проти довкілля, проєкт Кримінального кодексу України.

Постановка проблеми. У Сполучених Штатах Америки на питання протидії незаконному рибальству і припинення схем торгівлі незаконним уловом постійно звертається серйозна увага, що є цілком зрозумілим. Адже порушення правил вилову риб та інших об'єктів водної фауни як один із найбільш небезпечних і розповсюджених чинників справляє агресивно-руйнівний вплив як на кількісні показники водних біоресурсів, так і на водне біорізноманіття [1, с. 32]. Не варто забувати і про те, що США посідають (після ЄС) друге місце в світі за обсягом імпорту рибної продукції. Так, якщо у 2020 р. ЄС імпортувала рибної продукції на 56,5 млрд доларів, то США – на суму близько 22,4 млрд доларів [2]. При цьому вагому частку (20–32%) вказаного імпорту становить продукція незаконного вилову [3, с. 102].

Усталеним у законотворчій і правозастосовній практиці США є підхід, який умовно можна охарактеризувати як нульову толерантність до злочинності. Такий жорсткий підхід сягає своїм корінням ще у часи створення американської держави, яка будувалась за принципом «закон і порядок»; навіть сьогодні політичні гасла на кшталт «посилити покарання», «включити нові норми в кримінальний закон», «жодного співчуття до злочинців» є надзвичайно популярними як серед політиків різних рівнів, так і серед виборців. Як буде показано нижче, блок кримінально-правових заборон, присвячених посяганням на екологічну безпеку і рівновагу, не став у цьому сенсі винятком.

В одній зі своїх публікацій щодо кримінально-правової охорони довкілля в Україні проведення порівняльно-правових досліджень ми назвали перспективним напрямом наукових розвідок, оскільки сучасні тенденції глобалізації та правової гармонізації підказують, що національне законодавство взагалі і кримінальне зокрема повинні розвиватись не ізольовано, а в режимі обережного зближення з відповідними нормами міжнародного права, а також із кримінально-правовими приписами зарубіжних країн [4, с. 95–96]. Як справедливо зазначав С. С. Яценко, «пізнаючи право інших

країн, ми краще розуміємо своє національне. Порівняння дає можливість визначити спільне та відмінне, бачити як недоліки, так і кращі зразки вирішення певних питань» [5, с. 438]. З огляду на сказане, вбачаємо сенс ознайомитись з американським досвідом кримінально-правової протидії незаконному рибальству. Своєчасність звернення до цього досвіду зумовлена з-поміж іншого завершенням роботи над проєктом нового Кримінального кодексу України [6], в якому екологічна складова представлена одразу двома структурними одиницями – розділом 5.3 «Кримінальні правопорушення проти безпеки довкілля» і розділом 6.5 «Кримінальні правопорушення проти порядку використання природних ресурсів».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язанню проблемних питань, пов'язаних із встановленням ознак незаконного зайняття водним добувним промислом, передбаченого ст. 249 Кримінального кодексу України, присвячено публікації, зокрема, таких вітчизняних науковців, як П. С. Берзін, І. В. Берднік, Є. М. Борисов, В. В. Локтіонова, С. М. Мойсак, К. М. Оробець, Ю. А. Турлова. Однак жоден зі згаданих дослідників предметно не вивчав досвід кримінально-правової охорони водної фауни в США, через що автори цих рядків вирішили усунути вказану прогалину у наукових розвідках.

Мета статті – дослідити федеральний досвід США у частині кримінально-правової протидії незаконному рибальству та виокремлення у цьому досвіді тих елементів, які можуть стати у нагоді при вдосконаленні вітчизняного кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Ознаки кримінально караних посягань на довкілля загалом та об'єкти водної фауни зокрема описані як у федеральному кримінальному законі, а саме в розділі 18 Зібрання законів США (його неофіційна назва – Кримінальний кодекс США; далі – КК США) – єдиному масиві федерального законодавства з елементами часткової кодифікації, так і в кримінальних кодексах окремих штатів. З урахуванням обсягу наукової статті обмежимо

пропонований увазі читача аналіз дослідженням відповідних норм федерального кримінального закону і практики їх застосування.

§ 41 КК США «Полювання, риболовля, відлов тварин; знищення або пошкодження заповідних територій» передбачає таке: будь-яка особа, яка за винятком правил і норм, спеціально передбачених законом, полює, ставить пастки, умисно переслідуює або вбиває будь-якого птаха, рибу чи дику тварину будь-якого виду, або забирає чи знищує яйця чи гнізда будь-якого такого птаха чи ловить рибу на будь-яких землях чи водах, які відокремлені або зарезервовані як заповідники, притулки чи місця розмноження таких птахів, риб або тварин відповідно до будь-якого закону Сполучених Штатів, підлягатиме штрафу відповідно до цього розділу та/або позбавленню волі на строк не більше шести місяців [7].

Як бачимо, федеральний законодавець реалізує комплексний підхід до кримінально-правової охорони об'єктів довкілля: під охороною перебувають як об'єкти фауни умовно суші, води та повітря, так і спеціально охоронювані території (заповідники, екологічні парки тощо). Текст кримінально-правової заборони містить застереження щодо непоширення її дії на випадки спеціально врегульованого законом відлову (вилову) окремих об'єктів фауни. Дещо забігаючи наперед, зауважимо, що схожі елементи законотворчої техніки використані й в інших федеральних нормах про кримінальну відповідальність за екологічні делікти.

Текстуальне формулювання § 41 КК США передбачає можливість кримінального переслідування навіть за одиничний епізод вилову риби незалежно від обстановки – був це любительський, змагальний чи комерційний виллов. Щодо України, то усталене наукове і правозастосовне тлумачення ст. 249 нашого КК, яке відповідає потребам належної кримінально-правової охорони водної фауни, так само уможливорює застосування заборони, присвяченої незаконному зайняттю рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, у разі порушення правил не лише промислового, а й любительського та спортивного рибальства, у випадках як одиничних актів незаконного добування водних біоресурсів, так і неодноразового вчинення таких дій [8, с. 253].

Далі, ч. (а)(1) § 42 КК США забороняє ввезення та вивезення із США окремих небезпечних видів ссавців, птахів, риб (зокрема молюсків і ракоподібних), амфібій та рептилій, а також їх

потомства чи яєць. Передбачено, що Секретар Департаменту охорони природи США (керівник центрального органу федеральної влади в сфері природоохоронної діяльності) може своєю постановою визнати певний вид шкідливим для людей, сільського господарства, садівництва, лісівництва або дикої природи країни і, відповідно, розширити межі дії розглядуваної кримінально-правової заборони. Покаранням за її порушення також є штраф та/або позбавлення волі на строк не більше шести місяців. Отже, диспозиції згаданих вище заборон є, якщо використати вітчизняну правничу термінологію, бланкетними, бо відсилають, зокрема, до регулятивних актів Департаменту охорони природи США.

Із погляду застосування § 42 КК США поняття «дикі тварини» включає будь-яких істот, які, незалежно від того, чи були вони вирощені в неволі, зазвичай перебувають у дикому стані; поняття «дика природа» і «ресурси дикої природи» охоплюють такі ресурси, як дикі ссавці, дикі птахи, риба (включаючи молюсків і ракоподібних) та всі інші класи диких істот, а також усі типи водної та наземної рослинності, від яких такі дикі істоти залежать [9].

Варто зауважити, що викладеним нормативні підстави кримінально-правового реагування на поведінку осіб, які порушують встановлений порядок рибальства та обігу виловленої риби, не обмежується, а це вказує на певну розбалансованість відповідного федерального законодавства. Свідченням цьому є зміст розділу 16 Зібрання законів США. Цей розділ із назвою «Охорона природи», який можна неофіційно позначити як Екологічний кодекс США (надалі ми використовуватимемо такий зворот), увібрав у себе як норми-роз'яснення (фактично регулятивні за своїм змістом приписи), так і норми-заборони про злочини й адміністративні делікти, що посягають на довкілля. Відчуття казуїстичності при викладенні федеральних кримінально-правових заборон посилюється з огляду на те, що окремі частини розділу 16 Зібрання законів США присвячені правовому регулюванню діяльності осіб у конкретних національних парках. Тобто йдеться про вельми істотні і виокремлені за територіальною ознакою відмінності у частині кримінально-правового реагування на по суті однакові посягання (спрацьовує специфічний «юрисдикційний» елемент).

Наприклад, окремих (п'ятий) підрозділ Екологічного кодексу США присвячений регулюванню

широкого кола правовідносин у Єллоустоунському національному парку. § 26 вказаної структурної частини федерального законодавства регулює правила полювання та риболовлі в цьому парку, передбачає відповідальність за їх порушення, а також регламентує порядок конфіскації незаконно використаних у парку знарядь і засобів. Передбачено, зокрема, що, крім порушення правил полювання на звірів та птахів, жодна риба не може бути вилучена з вод на території Єллоустоунського парку за допомогою неводів, сіток, пасток або шляхом використання отрути чи будь-яких вибухових речовин чи сполук, або будь-яким іншим способом, окрім гачка та волосіні, і лише в такі пори року, у такий час і таким чином, як це передбачено в правилах, затверджених Секретарем Департаменту охорони природи США. Встановлено, що Секретар ухвалює й оприлюднює такі правила та розпорядження, які вважає за необхідне для регулювання вилову риби з річок або озер у парку.

Будь-яка особа, транспортна, поштова чи залізнична компанія, яка отримує для перевезення рибу, виловлену або спійману таким чином, вважається винуватою у вчиненні кримінального проступку (місдімінор) і повинна бути оштрафована за кожне правопорушення на суму не більше 300 доларів США. А особа, яка порушила будь-яке з положень цього Закону або будь-яке правило чи положення, оприлюднене Секретарем щодо управління та догляду за парком або для захисту майна в ньому, для захисту тварин, птахів і риби у зазначеному парку, вважатиметься винуватою у злочині і до неї буде застосовано штраф у розмірі не більше ніж 500 доларів США або позбавлення волі на строк не більше шести місяців, або обидва покарання; таку особу також буде зобов'язано сплатити всі судові витрати. Крім цього, будь-яку зброю, пастки, упряжки, коней чи транспортні засоби будь-якого виду, які використовуються в межах зазначеного національного парку для протиправного полювання чи рибальства, буде конфісковано на підставі вироку суду на користь Сполучених Штатах як додаткове покарання [10].

Схожі за змістом кримінально-правові заборони містяться й в інших структурних частинах Екологічного кодексу США, в яких закріплено правовий режим інших (їх декілька десятків) національних парків; щоправда, не всіх. Наприклад, підрозділ XXIV розділу 16 Зібрання законів США, який присвячений правовому режиму

Національного парку «Гранд-Каньйон», взагалі не містить норм про незаконне полювання чи рибальство на території цього парку. Складно зрозуміти логіку такого вибіркового підходу, сповіданого Конгресом США. Не може не поставати і питання, навіщо американському законодавцю дублювати приписи окремо щодо кожної спеціально охоронюваної території та чому б не уніфікувати відповідний нормативний матеріал? Подібна казуїстика українським правником навряд чи може бути оцінена схвально.

Продовжуючи аналіз федеральної кримінально-правової матерії, яка стосується охорони об'єктів водної фауни, звернемо увагу і на ухвалений у 1973 р. Акт про види тварин, які знаходяться під загрозою зникнення (англ. – Endangered Species Act; далі – Акт про види, які зникають). Цей документ: установлює вимоги щодо захисту риби, диких тварин і рослин, які перебувають у списку таких, що перебувають під загрозою зникнення; передбачає внесення та виключення певних видів із списку видів, які перебувають під загрозою зникнення, а також розроблення та впровадження програм щодо їх відновлення; регламентує міжвідомчу співпрацю для запобігання вилову видів, занесених до відповідного списку, а також для видачі дозволів на заборонені види діяльності; забезпечує співпрацю з державами, включаючи надання фінансової допомоги; забезпечує реалізацію положень Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої флори та фауни, що перебувають під загрозою зникнення.

Положення Акту про види, які зникають, інкорпоровані в §§ 1531–1544 уже згаданого вище Екологічного кодексу США. Окремої уваги у контексті нашого аналізу вартує § 1540, який визначає форми протиправної поведінки, а також цивільно-правові та кримінально-правові санкції за незаконні дії з видами фауни, які зникають. Так, у ч. (b) § 1540 зазначено, що особа, яка свідомо порушує будь-яке положення цієї глави, будь-який дозвіл або будь-який нормативний акт, виданий на виконання вимог § 1538, підлягатиме в разі засудження покаранню у виді штрафу в розмірі не більше 50 тис. доларів та/або позбавлення волі на строк не більше одного року. При цьому § 1538 Зібрання законів США, до якого відсилає диспозиція ч. (b) § 1540, містить перелік заборонених дій на території США щодо видів тваринного світу, які зникають. Передбачено, що для будь-якої особи, яка підпадає під юрисдикцію США, незаконним визнається: 1) імпорт або

експорт таких видів до або із США; 2) вилов таких видів у межах США або територіального моря США; 3) вилов таких видів у відкритому морі; 4) володіння, продаж, транспортування або відправлення будь-якими засобами таких видів, вилвлених у територіальних водах або відкритому морі; 5) продаж або пропозиція продажу таких видів у міждержавній або іноземній торгівлі; 6) порушення будь-яких інших правил поводження, що стосуються таких видів, або будь-яких видів риб чи диких тварин, що перебувають під загрозою зникнення, занесених до списку відповідно до § 1533 цього розділу та оприлюднених Секретарем Департаменту охорони природи США; 7) володіння або торгівля будь-якими видами всупереч положенням Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (1973 р.), і додатків до неї.

До слова на виконання вимог Акту про види, які зникають, у США запроваджено офіційний перелік видів тварин, птахів і риб, які визнані рідкісними або такими, що перебувають під загрозою зникнення [11]. Цей перелік адмініструється спільно Національним управлінням океанічних і атмосферних досліджень (в частині біофауни морів та океанів) та Службою риби та диких звірів США (в частині наземної біофауни та біофауни у водах суходолу). Для порівняння: у нашій країні Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентальної шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення (ст. 3 Закону України «Про Червону книгу України»). Перелік видів тварин, що заносяться до Червоної книги України (тваринний світ), затверджено наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 19 січня 2021 р. № 29. При цьому, якщо у вітчизняному переліку під особливу охорону держави поставлено 687 видів, то в американському – 1494 види, тобто у понад два рази більше. Очевидно, що незаконний вилов тих видів риби, морських ссавців, молюсків, ракоподібних, які містяться у згаданих переліках, повинен отримувати максимально жорстку оцінку (передусім кримінально-правову) з боку компетентних органів наших держав.

Викладеними вище заборонами нормативна складова кримінально-правової охорони водної

фауни в США (повторимо – рівень законодавства окремих штатів ми не чіпаємо) не вичерпується. У цьому зайвий раз дозволяє переконатись вирок, який наочно демонструє сповідувані федеральними судами елементи жорсткості, справедливості і раціональності при реалізації досліджуваного напряму кримінально-правової політики держави.

6 травня 2021 р. Генрі Дж. Данціга, мешканця штату Флорида, було засуджено в окружному федеральному суді США в м. Кі-Вест за незаконне добування комерційної кількості донної риби (живе і харчується на дні океану) в територіальних водах Співдружності Багамських островів і за транспортування риби до США у порушення вимог федерального законодавства. Як свідчать фактичні обставини кримінальної справи, 9 травня 2020 р. Данціг і ще чотири особи були перехоплені береговою охороною США в Атлантичному океані неподалік від узбережжя Флориди, коли вони поверталися з Багамських островів. Данціг та його супутники перебували на борту 39-футового рибальського судна «Contender». Під час інспекційної перевірки останнього співробітники берегової охорони виявили та вилучили 167 рифових риб загальною вагою близько 529 фунтів. У той час води Багамських островів були закриті для рибальства через пандемію Covid-19. Під час розслідування також з'ясувалось, що Данціг був співвласником кафе у Флориді, через яке неодноразово реалізовувалась частина незаконно видобутої багамської риби.

§ 3372(a)(2) розділу 16 Зібрання законів США забороняє імпорту, експорту, транспортування, продаж, отримання, придбання або купівлю будь-якої риби, яка була вилвлена, перебувала у володінні, була перевезена або продана з порушенням вимог іноземного законодавства. Американські прокурори з офісу федерального прокурора у південному окрузі штату Флорида встановили, що відповідні положення законодавства Багамських Островів, чинні на момент інкримінованої протиправної поведінки, забороняли експорт будь-яких рибних продуктів або ресурсів із Багамських Островів, за винятком здійснення такої діяльності на підставі ліцензій, виданих урядом Багамських Островів, і після представлення продукту або ресурсу на перевірку інспектору рибного господарства. Однак Данціг та пов'язані з ним особи не мали ліцензії на вилов, експорт або продаж будь-яких рибних продуктів або рибних ресурсів у водах Багамських островів.

Данціга було засуджено до пробації терміном на один рік. Також йому було наказано здійснити реституцію на користь Співдружності Багамських островів за незаконну діяльність із вилову риби: раніше належне засудженому сучасне рибальське судно «Contender» використовуватиметься Королівськими силами оборони Багамських островів для протидії незаконному рибальству у внутрішніх водах цих островів.

Успішне розслідування цієї кримінальної справи стало результатом правоохоронної операції «Bahamagata», спільно реалізованої спеціально уповноваженими федеральними та місцевими органами влади, зокрема Національним управлінням океанічних і атмосферних досліджень, Національною службою морського рибальства, Управлінням правоохоронних органів, Береговою охороною США, а також Комісією штату Флорида з охорони риби та дикої природи. Ця масштабна операція мала на меті протидіяти практикам незаконного, незареєстрованого та нерегульованого рибальства у водах виключної економічної зони США [12].

Наведений приклад із практики правозастосування показує, що в США функціонує дієвий механізм викриття і кримінального переслідування як практик незаконного рибальства у межах 200-мильної виключної економічної зони держави, так і різноманітних схем обігу незаконного добутого вилову (передусім ввезення і вивезення з території США) з метою одержання неправомірного доходу. Застосовані у цьому разі кримінально-правові засоби також продемонстрували гнучкість американського підходу в частині охорони такого елементу довкілля, як водна фауна. З одного боку, внаслідок визнання засудженим рибалкою своєї вини в одному епізоді незаконного вилову риби у водах іншої держави та в одній спробі ввезення цієї риби на територію США він отримав своєрідне «попередження» у виді однорічної пробації. З іншого боку, належне засудженому сучасне рибальське судно було конфісковане за вироком суду, причому не на користь США (що видається логічним), а на користь країни походження незаконного вилову (Багамських Островів) задля посилення рибоохоронного контролю в цій юрисдикції. Таким чином, шляхом винесення вироку у справі Данціга вдалося реалізувати і каральну, і превентивну функції федерального кримінального закону, покликаного охороняти встановлений у США порядок вилову водних біоресурсів і поведження з ними.

Наведений приклад актуалізує і висловлену в літературі тезу про те, що світовій практиці нелегального рибальства відомі дві основні категорії осіб. По-перше, це особи, які здійснюють напівлегальне заволодіння водними біоресурсами командами іноземних суден під власним прапором (відповідно до порту приписки) чи прапором іншої країни та з використанням справжніх ліцензій на рибальство, якими володіють місцеві рибалки. Незважаючи на цей «фасад» нібито правомірності, таке рибальство вважається незаконним, бо, крім вилову в районах, на які ліцензійні дозволи не поширюються, рибалки нерідко «вивозять» свій вилов одразу, попередньо не вивантажуючи рибу у визначеному місці з метою інспекційної перевірки. «Позичення прапора» (або «зручний прапор») – так неофіційно характеризується ця нелегальна практика вилову. По-друге, це особи, які здійснюють так званий рейдерський (або хижацький) вилов; йдеться про протиправні, без отримання жодних необхідних дозволів дії іноземних рибалок, які добувають рибу та інші водні біоресурси у внутрішніх водах будь-якої морської держави, залишаючись при цьому під власними національними прапорами [13, с. 322].

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, на відміну від підходу, реалізованого у КК України з його самостійними заборонами, присвяченими незаконному полюванню і незаконному зайняттю рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом як окремим формам кримінально протиправної поведінки (ст. 248 і ст. 249, відповідно), американський законодавець на федеральному рівні уніфікує нормативні підстави кримінальної відповідальності за незаконні полювання та рибальство. Такий зарубіжний досвід слугує зайвим аргументом на користь підходу, втіленого у проекті нового КК України, згідно з яким предметом одних і тих же кримінальних правопорушень проти порядку використання природних ресурсів (статті 6.5.4, 6.5.6, 6.5.8, 6.5.9, 6.5.10) визнаються дикий звір, птах, риба чи інший водний живий організм, що перебуває у стані природної волі або напівволі.

По-друге, розміщення кримінально-правових заборон, які забезпечують охорону водної фауни, не лише в КК США, а й у відмінних від нього актах регулятивного законодавства (передусім це розділ 16 Зібрання законів США, який має неофіційну назву Екологічного кодексу США), призводить до пвної розбалансованості

відповідного федерального законодавства, посилює його казуїстичність. Зайвий раз переконуємось у недоцільності запозичення зарубіжного (у конкретному випадку – американського) досвіду в частині розміщення кримінально-правових заборон, присвячених деліктам проти довкілля, в актах регулятивного (природоохоронного, екологічного) законодавства.

По-третє, бланкетна вказівка у ст. 249 КК України на незаконність зайняття водним добувним промислом і традиційне наукове і правозастосовне розуміння цієї об'єктивної ознаки складу кримінального правопорушення (без належного дозволу; за наявності дозволу, але з недотриманням передбачених у ньому вимог (наприклад, промисел здійснювався у зоні, не передбаченій дозволом, чи щодо тих видів водних живих ресурсів, на які поширюється заборона вилову); у заборонений час; у заборонених місцях; забороненими способами чи знаряддями тощо) загалом узгоджуються з існуючою в США практикою кримінально-правової протидії незаконному рибальству, а отже, свідчать про належну якість сконструйованого у бланкетний спосіб національного кримінального закону, що, звісно, не виключає докладання кваліфікованих зусиль стосовно його тлумачення.

По-четверте, американський досвід кримінально-правової охорони водної фауни, демонструючи свою ефективність, вкотре сигналізує про те, що нормативна складова відповідного механізму не повинна обмежуватись статтею (статтями) про відповідальність саме і тільки за незаконне добування водних біоресурсів. Раніше нами вже відзначалось, що ст. 6.5.5 проекту КК України «Придбання або збут завідомо незаконно добутого природного ресурсу» потребує доопрацювання щонайменше в частині: а) чіткішої фіксації правової природи поведінки, позначеної у цій статті; б) більшої кореляції зі статтями проекту КК України, в яких йдеться про незаконне заволодіння природними ресурсами; в) повнішого врахування положень Директиви 2008/99/ЄС Європейського Парламенту і Ради про кримінально-правову охорону довкілля [8, с. 253]. Видається, що реалізована федеральним законодавцем США ідея «прирівнювання» кримінально-правового значення поведінки з продукцією незаконного рибальства до самого такого рибальства, а також розлогий перелік дій, які утворюють вказане кримінально протиправне поведіння, цілком можуть стати у нагоді при доопрацюванні відповідних положень проекту КК України.

Список використаної літератури:

1. Дудоров О. О., Каменський Д. В. Істотна шкода як криміноутворювальна ознака незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом : проблеми тлумачення і вдосконалення кримінального закону. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. Вип. 1. С. 31–49.
2. Shahbandeh M. Top importers of fish and fishery products worldwide 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/268266/top-importers-of-fish-and-fishery-products/#:~:text=In%202020%20the%20top%20importer,fishery%20products%20in%20that%20year> (дата звернення: 20.07.2023).
3. Pramod G., Nakamura K., Pitcher T., Delagran L. Estimates of illegal and unreported fish in seafood imports to the USA. *Marine Policy*. 2014. № 3. Р. 102–113.
4. Дудоров О. О., Каменський Д. В. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконне полювання. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2012. № 2. С. 84–97.
5. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
6. Проект нового Кримінального кодексу України (станом на 22.05.2023 року з врахуванням рекомендацій лінгвістичної експертизи та окремих зауважень національних і зарубіжних експертів). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/22/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-22-05-2023.pdf> (дата звернення: 20.07.2023).
7. 18 U.S. Code § 41 – Hunting, fishing, trapping; disturbance or injury on wildlife refuges. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/41> (дата звернення: 20.07.2023).
8. Дудоров О. О., Каменський Д. В. Діяння як ознака незаконного зайняття водним добувним промислом : питання понятійного апарату у чинному і потенційному кримінальному законі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2023. Вип. 15(27), Т. 2. С. 242–256.
9. 18 U.S. Code § 42 – Importation or shipment of injurious mammals, birds, fish (including mollusks and crustacea), amphibia, and reptiles; permits, specimens for museums; regulations. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/42> (дата звернення: 20.07.2023).
10. 16 U.S. Code § 26 – Regulations for hunting and fishing in park; punishment for violations; forfeitures URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/16/26> (дата звернення: 20.07.2023).

11. Listed Animals. U.S. Fish & Wildlife Service. URL: <https://ecos.fws.gov/ecp0/reports/ad-hoc-species-report?kingdom=V&kingdom=I&status=E&status=T&status=EmE&status=EmT&status=EXPE&status=EXPN&status=SAE&status=SAT&mapstatus=3&crithab=on&fstatus=on&fspecrule=on&finvpop=on&fgroup=on&header>Listed+Animals> (дата звернення: 20.07.2023).
12. Operation Targeting Illegal Fishing in The Bahamas Nets Conviction of Florida Keys Man and Vessel Transfer. United States Attorney's Office. Southern District of Florida. URL: <https://www.justice.gov/usao-sdfl/pr/operation-targeting-illegal-fishing-bahamas-nets-conviction-florida-keys-man-and-vessel> (дата звернення: 20.07.2023).
13. Fathonah R., Anwar M. The Existence of Criminal Fines in Law Enforcement of Illegal Fishing Crimes. *Formosa Journal of Multidisciplinary Research*. 2023. № 1 (2). P. 317–330.

Dudorov O. O., Kamensky D. V. Criminal law protection of aquatic fauna in the USA: actual experience

The article is related to the study of the federal experience of the United States in terms of criminal law countermeasures against illegal fishing and to the identification of those elements of this experience that can be useful in improving the criminal legislation of Ukraine.

It has been established that specific criminal law prohibitions are contained not only in Chapter 18 of the United States Code (its unofficial name is the US Criminal Code), but also in regulatory legislation (including the US Environmental Code). The content of prohibitions, which are a normative component of the criminal law protection of aquatic fauna in the USA, has been revealed. A conclusion has been reached on the impracticality of borrowing the American experience in terms of placing criminal law prohibitions dedicated to torts against the environment in acts of environmental legislation.

A similar nature of the Act on Endangered Species of Animals adopted in the USA and the Red Book of Ukraine has been noted.

It has been demonstrated that, in contrast to the approach implemented in the Criminal Code of Ukraine with its independent prohibitions dedicated to illegal hunting and illegal employment in water extractive fishing, the American legislator at the federal level unifies normative grounds of criminal liability for such forms of criminally illegal behavior. This experience serves as an additional argument in favor of the appropriate approach embodied in the project of the new Criminal Code of Ukraine. It has also been proven that the blanket instruction in Art. 249 of the Criminal Code of Ukraine on the illegality of engaging in water extractive fishing business and the traditional interpretation of this objective feature of the composition of the criminal offense are generally consistent with the practice of criminal law countering illegal fishing in the United States.

Key words: *illegal fishing, criminal law ban, blanket rule, regulatory legislation, criminal offenses against the environment, draft of the Criminal Code of Ukraine.*

УДК 343.4

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.18>**Е. Г. Стоматов**кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Комунарського районного суду м. Запоріжжя
<https://orcid.org/0000-0002-3955-3337>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (НА ПРИКЛАДІ СТ. 267 КК)

В статті проаналізовано стан кримінально-правової охорони конфіденційної інформації за Кримінальним кодексом Республіки Польща, на підставі аналізу відповідної кримінально-правової норми, її конституційних засад, доктринальних положень науки та доступної правозастосовної практики.

Установлено, що конфіденційність інформації міжособистісного спілкування розглядається невід'ємною складовою приватного життя особи на конституційному рівні. Відтак, основу кримінально-правової охорони такої інформації складає Конституція Республіки Польща, Загальна Декларація прав людини, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку автоматичною обробкою персональних даних, Генеральний регламент ЄС про захист персональних даних (General Data Protection Regulation- GDPR), Закон РП «Про захист персональних даних» та інші нормативні джерела, зокрема й ті, які визначають підстави та межі втручання у приватне життя особи з боку органів державної влади. Наведено приклади тлумачення інформаційної автономії особи Конституційним Трибуналом Польщі, яка визнається важливою складовою права на захист приватного життя, і полягає в тому, щоби за власним рішенням розкривати інформацію про себе іншим особам, а також здійснювати контроль над інформацією, навіть якщо нею володіють інші. В межах статті проаналізовано доктрину кримінального права Польщі та правозастосовну практику щодо розуміння, передбачених ст. 267 КК Польщі форм незаконного отримання інформації, оскільки ця стаття в її чинній редакції стала результатом імплементації положень (вимог) Рамкового рішення ЄС 2005/222, які акцентують на необхідності вироблення загального підходу до складових елементів кримінальних правопорушень в сфері захисту конфіденційної інформації (персональних даних) шляхом введення загальних складів злочинів. На підставі чого зроблено висновок, що як для Польщі, так і для України актуальним питанням залишається застосування конституційних та міжнародно-правових норм, що забезпечують свободу та захист таємниці спілкування при використанні ІТ-мереж, особливо в частині необхідності узгодження конституційної охорони таємниці спілкування з безсумнівною потребою державного контролю інформації, що знаходиться в мережах, зокрема в цілях охорони державної безпеки та громадського порядку.

Ключові слова: приватність, конфіденційна інформація, таємниця спілкування, таємниця листування, захист персональних даних, незаконне отримання інформації.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до моделі кримінально-правової охорони недоторканності приватного життя особи саме в Республіці Польща (далі – РП) пояснюється рядом факторів: Польща на сьогодні є членом у багатьох міжнародних організаціях та об'єднань (ООН, МВФ, Європейського Союзу, НАТО, Ради Європи, Єврозони, Вишеградської групи та інших); країна є важливим союзником нашої держави у міжнародних організаціях та регіо-

нальних об'єднаннях, а також послідовно підтримує євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення України; між Україною та Польщею укладено більше 150 міжнародних договорів в сфері співробітництва, у тому числі, в сфері кримінального права (зокрема Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, згідно з яким видача особи з метою виконання покарання відбувається

тільки у випадку вчинення діянь, які є злочинами згідно з законодавством обох країн); Польща приєдналась до загальноєвропейського регуляторного документу – Загального регламенту про захист персональних даних (GDPR), включена до переліку країн, яка забезпечує належний захист персональних даних і в 2020 році посіла 11 місце (Україна відповідно 25 місце) в Національному індексі кібербезпеки, (що є важливим фактором отримання громадянами України публічних послуг за межами України на підставі передачі персональних даних іноземним суб'єктам відносин, пов'язаних з персональними даними); наразі в Польщі за різними даними проживає більше 1 млн громадян України, які можуть стати потерпілими від порушення недоторканності приватного життя та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В контексті порівняльного аналізу норм про захист приватності вітчизняними науковцями було досліджено кримінальне законодавство Швейцарії, Австрії, Іспанії, ФРН, Данії, Норвегії Італії [1, с. 918-920], також Модельний кримінальний кодекс США, кримінальне законодавство Іспанії, Франції, Швеції, Болгарії, згадувалися і норми кримінального кодексу РП, на підставі стислого аналізу відповідного законодавства запропоновано нову редакцію ст. 182 КК України [2, с. 139] та визнано позитивним правовим досвідом Польщі розміщення норм про охорону приватності в одному розділі та встановлення кримінальної відповідальності за незаконні дії з приватною інформацією службових осіб чи осіб, яким інформація стала відомою у зв'язку з виконанням професійного обов'язку в одній загальній нормі [3, с. 10]. Незважаючи на досить презентативну кількість компаративних досліджень в галузі кримінального права за часів незалежності України, і надалі підходи щодо їх проведення різняться (зокрема щодо визначення об'єктів порівняння, принципів, рівнів, методів, правил тощо). Адже дійсно, на практиці, використання порівняльного методу дослідження супроводжується рядом методологічних правил, які регулюють відповідну наукову діяльність [4, с. 6], а в вітчизняних компаративних кримінально-правових дослідженнях зустрічаються певні недоліки з відбором матеріалу для порівняння (вибірковість, безсистемність, обмеження лише аналізом джерельної бази, без звернення до відповідної доктрини та практики), що не йде на користь дослідженню [5, с. 37-38]. Слушність цієї думки підтверджується самою сутністю

порівняльно-правового методу, який «...дозволяє вийти за межі своєї національної правової системи, проаналізувати проблеми юридичної науки та практики з кримінального права інших держав, розширити рамки юридичних пошуків, здійснити обмін правовою інформацією, науковими ідеями, врахувати як позитивний, так і негативний юридичний досвід у законотворчості й у правозастосуванні» [6, с. 35]. Зрозуміло, що рамки такого юридичного пошуку не можуть обмежуватись аналізом виключно норм кримінального законодавства будь якої країни, мають бути досліджені також доктрина та правозастосовна практика.

Отже *мета статті* полягає в з'ясуванні стану кримінально-правової охорона конфіденційної інформації за Кримінальним кодексом Республіки Польща, у порівнянні з Україною, на підставі аналізу відповідної кримінально-правової норми, її конституційних засад, доктринальних положень науки та доступної правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Право особи на правову охорону різних проявів приватного та сімейного життя передбачено в ряді норм Конституції РП, зокрема ст. 47 (право кожного на охорону приватного, сімейного життя, честі і доброго імені, а також рішень про своє особисте життя), ст. 49 (право на свободу та охорону таємниці комунікації), недоторканність житла (ст. 50) [7]. У рішенні від 30.07.2014 р. К 23/11 Конституційний трибунал пояснив, що конституційний орган розглядає приватне життя особи не як конституційно надане суб'єктивне право, а як захищену конституцією свободу з усіма наслідками, що звідси випливають наслідки. Перш за все, це свобода дій для окремих осіб в межах свободи, встановлених законом. Невід'ємним елементом усіх конституційних свобод людини визнається обов'язок держави поважати і захищати їх законним шляхом, а також утримуватися від втручання у свободи як з боку держави, так і приватних осіб (ст. 31 Конституції РП). Цей стандарт поширюється на усі конституційні свободи людини, зокрема особисті свободи, до яких, крім приватного життя, належать, серед іншого: свобода спілкування (ст. 49 Конституції Республіки Польща), недоторканність житла (ст. 50 Конституції Республіки Польща) або широко розуміти інформаційну автономію (Стаття 51 Конституції Республіки Польща) [8]. Отже приватність життя людини, недоторканність її житла разом із свободою спілкування визнаються складовими її свободи.

Захист таємниці спілкування не є абсолютним, проте обмеження цього особистого інтересу вимагає регулювання має бути визначено на нормативному рівні [9]. Тому, регулюючи питання свободи спілкування та його захисту, законодавець не може поспиритися на загальні положення, а має конкретизувати ці обмеження та визначити спосіб їх реалізації. На це вказує судова практика Конституційного Трибуналу, який у своєму рішенні від 12.12.2005 р. зазначив, що «в межах ст. 49 Конституції Республіки Польща (свобода спілкування) ця свобода може бути обмежена у випадках, передбачених звичайним законодавством» [9]. У конструктивному розумінні таємниця листування є складовою права на недоторканність приватного життя». Як і у випадку ст. 50 і 51 Конституції РП, тлумачення ст. 49 не можна відокремити від ст. 47 Конституції РП [10, с. 258]. Відповідно до ст. 47 Конституції РП має кожен право на правовий захист особистого та сімейного життя, честі та доброго імені, приймати рішення щодо свого особистого життя. *Таємниця спілкування* визнається одним з проявів недоторканності приватного життя за ст. 47 конституції РП [11, с. 41].

Відповідно до ст. 51 Конституції РП, ніхто не може бути зобов'язаний інакше, як на підставі Закону, розголошувати відомості про особу, а ст. 51 передбачає, що органи державної влади не можуть здобувати, збирати та ділитися іншою інформацією про громадян, ніж необхідна в демократичній правовій державі. Положення ст. 51 Конституції РП виражає т. зв. інформаційна автономія. Судова практика Конституційного трибуналу наголошує на збереженні людської гідності, це вимагає поваги до його суто особистої сфери, де він не примушується до необхідності «бути з іншими» або «ділитися з іншими» своїм досвідом або відчуттями [12]. У судовій практиці Конституційний Трибунал виходить з того, що ст. 47 і 51 Конституції Республіки Польща захищають це однакову конституційну цінність, тобто сферу приватного життя. Інформаційна автономність є важливою складовою права на захист приватного життя, і воно полягає у тому, щоби за власним рішенням розкривати інформацію про себе іншим особам, а також здійснювати контроль над інформацією, навіть якщо нею володіють інші [13].

У Конституції РП вживається термін «*таємниця спілкування*», яка включає не тільки зміст повідомлень, а й факт та обставини спілкування. Конфіденційність кореспонденції як право, яке має кожна людина, захищається

Конституцією Польщі, кримінальним правом, а також цивільним, авторським та адміністративним правом. Одна з класичних, традиційних свобод індивідуальна і здавна гарантована конституцією [14, с. 11].

У чинному КК РП злочин проти конфіденційності кореспонденції було перенесено до нової глави «Злочини проти захисту інформації (глава XXXIII КК), з колишньої глави XXII КК «Злочини проти свободи». Він також був описаний більш сучасно, з урахуванням технічного прогресу в галузі телекомунікацій та того, що злочини у сфері захисту персональних даних є надзвичайно поширеною і водночас дуже небезпечною формою комп'ютерної злочинності в Польщі. Зі створенням ІТ-систем виникла необхідність правового захисту інформації, що обробляється в цих системах. Така безпека визначається в доктрині за допомогою трьох основних критеріїв: доступність, цілісність і конфіденційність [14, с. 3]. Польські науковці вказують, що серед найпоширеніших злочинів, скоєних останніми роками в кіберпросторі, є зокрема й ті, що посягають на інформаційну конфіденційність, зокрема: використання електронних платіжних засобів, найчастіше це фішинг (англ. phishing), несанкціоноване отримання інформації (злом), комп'ютерне прослуховування (сніфінг) [15, с. 7].

Об'єктом охорони за § 1 ст. 267 Кримінального кодексу розуміється право розпоряджатися інформацією, що має характер суб'єктивного права, фактично інформація, не призначена для правопорушника, яка міститься в закритому листі, передається через телекомунікаційну мережу або захищена електронним, магнітним, ІТ чи іншим спеціальним способом. Мова йде про конфіденційну інформацію, конфіденційність визначається як «виключний доступ осіб, уповноважених на певну інформацію та захист даних від їх читання або копіювання неавторизованими особами» [16, с. 40-41].

Стаття 267 КК Республіки Польща передбачає відповідальність за незаконне отримання інформації в наступних формах: несанкціоноване отримання доступу до не призначеної для нього інформації шляхом відкриття закритого листа, підключення до телекомунікаційної мережі або зламу чи обходу її електронного, магнітного, ІТ чи іншого спеціального захисту (§ 1); отримання доступу до всієї ІТ-системи або її частини без авторизації (§ 2); встановлення або використання пристрою для прослуховування, візуального пристрою або

іншого пристрою чи програмного забезпечення (§ 3); розкриття інформації, отриманої у спосіб, зазначений у § 1-3, іншій особі (§4). Переслідування правопорушення, зазначеного в § 1-4, здійснюється за клопотанням потерпілої сторони (§ 5) [17].

Розглянемо доктринальні положення та практику кримінально-правової оцінки зазначених вище зазіхань на приватне життя особи через незаконне отримання інформації про особу. Щодо такої форми незаконного отримання інформації як несанкціоноване отримання доступу до не призначеної для нього інформації шляхом *відкриття закритого листа, підключення до телекомунікаційної мережі або зламу чи обходу її електронного, магнітного, ІТ чи іншого спеціального захисту* (§ 1 ст. 267 КК).

Об'єктивна сторона цього злочину полягає в отриманні доступу до не призначеної для особи інформації. В даний час в доктрині кримінального права Польщі прийнято широке розуміння поняття листування. Крім, суто листування, ним визнаються також всі способи ведення розмов (спілкування) за допомогою відомих знаків письма, малюнка, світла, засобів телекомунікації. Таким чином, захист конфіденційності листування також поширюється на сучасні засоби передачі інформації, такі як телефон, телекс, радіотелефон, магнітна стрічка, телепринтер, електронна пошта тощо. Під поняттям *отримання* польські фахівці пропонують розуміти не лише заволодіння носієм, на якому записана інформація (аркуш паперу, магнітна стрічка, плівкова стрічка, комп'ютерна флешка тощо), а й копіювання запису інформації (шляхом переписування, фотокопіювання чи копіювання запису на комп'ютерний носій) або читання інформації у спосіб, який дозволяє її зрозуміти [18].

Порушення конфіденційності листування може відбуватися різними способами. Воно може полягати в неправомірному ознайомленні з кореспонденцією, адресованою іншій особі (розкриття та читання чужого листа), захоплення та привласнення чужої кореспонденції, знищення чужої кореспонденції, розповсюдження чужої кореспонденції, вторгнення в систему електронного зв'язку. Порушення конфіденційності кореспонденції може полягати в розповсюдженні кореспонденції без згоди одержувача, навіть якщо відправник поширює свою кореспонденцію. Охорона кореспонденції надається не тільки адресату кореспонденції, а й її відправнику (автору). Відправник, направ-

ляючи кореспонденцію конкретному адресату, має право розраховувати на те, що адресат дотримуватиметься принципу конфіденційності та зберігатиме в таємниці отриману з кореспонденції інформацію, що стосується сфери його приватного життя [19, с. 180]. Тому для поширення потрібна їхня згода обох [20].

Відкриті форми спілкування, тобто листівки, та ті, що передаються по радіо на загальнодоступній частоті, не охороняються, оскільки наявність таємниці листування передбачає приховування повідомлення від третіх осіб, крім адресата у спосіб, який зазвичай перешкоджає доступу до інформації, що міститься в листі, наприклад, шляхом склеювання, зшивання, запечатування конверта, використання власної радіочастоти або коду. Зокрема, Верховний суд Польщі в своєму рішенні від 3 лютого 2004 р., II КК 388/02, зазначив, що «Хоча ст. 267 КК РП кримінальним порушенням таємниці листування має лише відкриття «закритих листів», однак ці положення визначають аксіологічний напрямок дій з усім листуванням. Широко використовується в етичних термінах і суспільно прийнятим є принцип не читати чужу кореспонденцію, навіть якщо остання у формі листівок» [21]. Також Верховний Суд РП наголосив, що суть злочину, передбаченого ст. 267 § 1 КК РП полягає в отриманні інформації, не призначеної для винного [22, с. 128].

В доктрині існує позиція, що КК Польщі не захищає кореспонденцію, яка вже була доставлена, відповідальність винного за порушення таємниці кореспонденції поширюється лише на ситуації, коли порушення сталося до того, як адресат ознайомився зі змістом його листа. Утім пані Дудка вважає таку позицію помилковою, оскільки змістом предмету охорони в такому разі є не право власності на лист, а право, яке за своїм змістом існує незалежно від того, чи знав адресат цей зміст чи ні [23, с. 83].

Захист таємниці спілкування, що стосується як письмового, так і електронного листування, тісно пов'язаного з конфіденційністю зазначеного між конкретними особами і передбачає зокрема: заборону примушувати адресатів до розкриття змісту отриманих ними повідомлень; заборону спроби отримання інформації про цей контент без згоди адресата (це стосується всіх суб'єктів, включаючи органи влади публічний); захист самого факту того, що хтось взагалі є адресатом певних повідомлень. Таким чином, «таємниця спілкування» полягає у «приховуванні змісту повідомлення (інформації, вислов-

лювань, зізнань, вражень, почуттів тощо) від інших осіб, які не є обраним автором повідомлення адресатом (іншими адресатами). Йдеться не про таємницю, що міститься у змісті повідомлення, а про ставлення до цього змісту людей, які спілкуються. Це породжує розрізнення між конфіденційним спілкуванням та загальнодоступною міжособистісною комунікацією. Отже конфіденційність міжособистісного спілкування визначається волею сторін. У зв'язку з таким розумінням, як і в кримінальному праві України, актуалізується питання яким чином і в якій формі має відбуватись подібне волевиявлення суб'єктів листування.

Польські науковці зауважують, що «в актах міжнародного права вживається поняття таємниці листування, а не спілкування. Положення ст. 17 МПГПП передбачає, що «ніхто не може зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте життя, сім'ю, недоторканність житла чи кореспонденції, а також незаконних нападів» за його честь і добре ім'я». Тоді як ст. Стаття 8 ЄКПЛ говорить, що «кожен має право на повагу до свого особистого та сімейного життя, дому і ваше листування» (пункт 1). Кореспонденція захищена з метою запобігання несанкціонованому перехопленню повідомлень (повідомлень, що надсилаються через неї) та забезпечення досягнення інформації адресатом [24, с. 99].

Виходячи і з того, і з іншого, в країні склалася багата судова практика, яка розуміє поняття кореспонденції якомога ширше [25, с. 12]. Так, в рішенні районного суду у Білостоці № VII K 922/14 від 22.04.2015 р., зазначається, що захист також поширюється на електронну пошту – «(...) отже, чи листування є письмовим і міститься у закритому листі або чи є воно в електронній формі та міститься в особистих даних облікового запису іншої особи на сайті соціальної мережі, це не має значення для висновку, що воно підлягає захисту відповідно до ст. 267 § 1 КК [26]. Вищезазначене з очевидністю демонструє широке розуміння поняття «відкриття закритого листа» як способу несанкціонованого отримання доступу до не призначеної для особи інформації, відповідно до тенденцій тлумачення сутності таємниці листування в міжнародно-правових документах, і в кримінально-правовій доктрині Польщі і в правозастосовній (судовій) практиці.

Наступними способами несанкціонованого отримання доступу до інформації закон визнає *підключення до телекомунікаційної мережі або*

злам чи обхід її електронного, магнітного, ІТ чи іншого спеціального захисту. Підключення до телекомунікаційної мережі – в якості нормативного джерела визначення цього поняття посилаються на п. 35 ст. 2 «Закону про телекомунікації» Республіки Польща, за яким телекомунікаційної мережі це «системи передачі та пристрої комутації або перенаправлення, а також інші ресурси, включаючи неактивні елементи мережі, які дозволяють передачу, прийом або передачу сигналів за допомогою проводів, радіохвиль, оптичних хвиль або інших засобів з використанням електромагнітної енергії, незалежно свого типу» [27]. Мова йде як про дротові з'єднання, так і бездротові або оптичні з'єднання як еквівалентні. Під час підключення до мережі мережева карта (і, отже, користувач) отримує багато детальних параметрів (які є інформацією) щодо її конфігурації, необхідних для того, щоб зв'язок взагалі був можливим. Серед них, зокрема, IP-адреса з маскою підмережі, призначена маршрутизатором (точніше встановленим на ньому сервером DHCP), адреси DNS-серверів, час оренди адреси, призначеної DHCP-сервером (тобто період, протягом якого ми отримуємо задану IP-адресу від маршрутизатора під час підключення до бездротової мережі), MAC-адресу маршрутизатора (що, у свою чергу, дозволяє перевірити, що виробник пристрою, що може бути важливим при спробі зламати безпеку самого маршрутизатора) або, нарешті, інформацію про Інтернет-провайдера, який підтримує з'єднання. Уся ця інформація має кваліфікуватися як інформація, отриманню якої має передувати згода адміністратора, а отримання без його згоди (шляхом підключення до бездротової мережі) безсумнівно виконує характер «отримання доступу до інформації», передбачений § 1 ст. 267 КК Польщі [28].

Останнім зазначеним в ст. 267 § 1 способом вчинення цього злочину є обхід безпеки, що полягає в тому, що винний не зламує систему безпеки, а обходить її. Злам безпеки є лише одним із багатьох методів (і навіть не найпоширенішим), які використовують хакери для проникнення в систему комп'ютера і може проявлятися в наступних формах: введення людини в оману (соціальна інженерія, тобто соціальна інженерія, що полягає, наприклад, у видаванні іншої особи з метою вимагання паролю або доступу до приміщення, де знаходиться сервер, і фізичне підключення до нього); введення системи в оману – серед методів обходу заходів безпеки таким способом, т.зв. спуфінг, тобто

підробка адреси з метою введення в оману про те, куди надсилати повідомлення. Найчастіше фальсифікуються IP-адреси користувачів (логічна адреса комп'ютера, яку призначає адміністратор мережі), але також можна підробити, наприклад, адреси WWW (щоб спрямування жертви на веб-сайт, створений злочинцем, наприклад, який видає себе за веб-сайт банку); використання вразливостей (багів) в операційних системах, додатках або протоколи (це набори правил, що визначають комунікаційні процеси що відповідає, серед інших для ідентифікації комп'ютерів у мережі), для чого вони призначені програми під назвою exploits [29, с. 168-176]. Подібні проблеми характерні і для України, адже як вказують фахівці з інформаційної безпеки, «найбільш поширеними напрямками загроз інформаційній безпеці є шахрайські шкідливі платіжні програми, що ускладнюють, порушують або блокують роботу банківських терміналів, використовуються для крадіжки даних громадян, взлому паролей від банківських карток для заволодіння коштами цих громадян...» [30, с. 115]. Правопорушення, передбачене ст. 267 § 1 КК Польщі має загальний характер. Воно може бути вчинене будь-якою особою, яка може нести кримінальну відповідальність і не є власником інформації.

Отримання доступу до всієї ІТ-системи або її частини без авторизації, передбачене диспозицією § 2 ст. 267 КК Польщі утворює склад, так званого хакерства, що полягає в несанкціонованому проникненні (зломі) в комп'ютерну систему чи мережу [31]. Простого підключення без авторизації до незахищеної телекомунікаційної мережі, на думку фахівців, «очевидно, недостатньо для здійснення ознак забороненої дії, описаної в ст. 267 § 2 Кримінального кодексу також необхідний «доступ до інформації», який є результатом такої поведінки», під яким розуміють створення можливості ознайомлення з інформацією [32].

В той же час інші польські дослідники акцентують увагу, що положення ст. 267 § 2 КК Польщі досить місткі за змістом і задаються питанням, чи не намагався таким чином законодавець створити основний вид хакерського злочину (ст. 267 § 2 Кримінального кодексу) та його кваліфікований вид (ст. 267 § 1 Кримінального кодексу), що вимагає дії, що полягає в подоланні безпеки, а отже – дії, більш суспільно шкідливої. І надалі припускають, що положення ст. 267 § 2 КК буде застосовуватися у випадках, коли основним елементом діяння винного

був простий доступ до всієї інформаційної системи або її частини, а не отримання доступу до інформації (наприклад, у разі злому облікового запису на аукціоні з метою використання вчинення злочину шахрайства, доступ до профілю на порталі соціальної мережі, а потім зміна даних, що містяться в ній) [22, с. 132]. Головною умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності за статтею 267 § 2 Кримінального кодексу є отримання доступу до системи без дозволу. Прикладом такого зламу є наступний випадок з судової практики. Будучи одруженим, J. використовував для приватних цілей обліковий запис електронної пошти, створений для облікового запису електронної пошти своєї дружини. Після розлучення для безпечного використання електронної пошти, колишня дружина ввела нові ідентифікатор користувача та пароль автентифікації (...), які нікому не повідомляла. Під час перебування в цій квартирі використовуючи невизначене шпигунське програмне забезпечення, J. розшифрував пароль електронної пошти своєї дружини і таким чином, зламавши захист, отримав доступ до її електронної скриньки. Розшифрувавши пароль, він увійшов у систему та отримав, не маючи авторизації, доступ до не призначеної для нього інформації, що міститься в електронній скриньці його колишньої дружини. Потім він скопіював її листування з CJ (...) і PS. ((...)). Як було встановлено, він робив це багато разів, при цьому також копіював файли з різних документів та її приватне листування електронною поштою. Про те, що відповідач зламав захист у вигляді пароля, який необхідно було ввести для входу в обліковий запис електронної пошти, потерпіла дізналася під час другого слухання в окружному суді у справі про розлучення. Тоді представник обвинуваченого, як відповідача, надав до суду лист, з якого вбачається, що це листування між потерпілою та її новим партнером. Щоб дістатися до цієї кореспонденції, обвинувачений мав потрапити на електронну скриньку жертви, а отже, зламати пароль [33].

Встановлення або використання пристрою для прослуховування, візуального пристрою або іншого пристрою чи програмного забезпечення (§ 3 ст. 267 КК Польщі). Положення ст. 267 § 3 КК РП санкціонує конституційні гарантії права на захист приватне життя (ст. 47 Конституції), свободи спілкування та захисту таємниці цього спілкування (ст. 49 Конституції), а також недоторканність житла (ст. 51 Конституції). На підставі цієї статті можуть визнаватися

протиправними ряд дій, пов'язаних з втручанням у приватне життя. Наприклад, порушення безоплатного користування квартирою шляхом спостереження з використанням підслухувальних чи візуальних пристроїв або перехоплення інформації, надісланої через телекомунікаційну мережу [34, с. 57]. Не викликає в польських науковців сумніву, що з огляду на положення ст. 267 § 3 КК можна розглядати дії хакера, що полягають у встановленні програми на комп'ютері особи, яка відстежує передачу даних, таких як: троянський кінь (trojan); програма «back door» [22, с. 134].

Встановлення зображення або звукозаписувального пристрою з метою перехоплення інформації про перебіг розмови є забороненим діянням, ознаки якого визначені ст. 267 § 3 Кримінального кодексу, зазначається в Постанові Верховного Суду Республіки Польща від 27 квітня 2016 р., III КК 265/15) [35]. Натомість запис розмови між двома особами в громадському місці, яку могли чути без будь-яких перешкод й інші люди, не містить ознак цього злочину [36].

Загальні ознаки засобів вчинення цього злочину, наведені в диспозиції ст. 267 § 3 КК РП, дозволяють визнавати такими не лише пристрої, спеціально призначені для отримання інформації під час процесу зв'язку, але й будь-які пристрої, за допомогою яких можна отримати інформацію [37, с. 442], тобто будь-якого пристрою, який використовується для запису зображення або звуку, і тому призначений для цієї мети аналоговий або цифровий пристрій, наприклад фотоапарат, магнітофон, диктофон [38, с. 4]. Властивості цієї форми порушення конфіденційності вичерпуються встановленням або використанням підслуховуючого пристрою, візуального чи іншого спеціального пристрою з метою несанкціонованого отримання інформації. Відповідні дії можуть вчинятися тільки на основі закону компетентними органами (правоохоронні органи, прокуратура, суду) за наявності до того підстав.

Заборонене діяння, визначене ст. 267 § 4 Кримінального кодексу полягає в розкритті іншій особі відомостей, отриманих у спосіб, описаний у ст. 267 § 1-3 Кримінального кодексу. Суб'єктом цього злочину є будь яка особа, яка надає незаконну інформацію, знаючи про її джерело походження (тобто не лише виконавець злочину згідно зі ст. 267 § 1, § 2 або § 3 Кримінального кодексу, який отримав це безпосередньо).

Висновки. Як і в Україні основу кримінально-правової охорони конфіденційності інформації, спілкування як невід'ємних складових

приватного життя особи складають Конституція Республіки Польща, Загальна Декларація прав людини (стаття 12), Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права (стаття 17), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 8), Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку автоматичною обробкою персональних даних, Генеральний регламент ЄС про захист персональних даних (General Data Protection Regulation, GDPR), Закон РП «Про захист персональних даних». Важливим практичним висновком польських науковців є той, що тлумачення положень ст. 267 КК Республіки Польща, пов'язані з відповідальністю за поведінку в Інтернеті в широкому розумінні та спрямовані на інформаційну безпеку, не повинні проводитися окремо від такої динамічно змінної технологічна реальність, яка вимагає постійного пошуку та опису нових форм зазіхань на конфіденційну інформацію в контексті захисту приватного життя людини. Варто погодитися з думками польських колег, які вважають, що стосовно цього виду злочину кримінальне право повинно допускати певний ступінь гнучкого тлумачення, щоб гарантувати, що ці положення фактично застосовуються до технологічної реальності, яка постійно випереджає законодавця, що допускає порушення законно охоронюваних благ, іноді невідомими нам способами. Актуальним питанням залишається застосування конституційних та міжнародно-правових норм, що забезпечують свободу та захист таємниці спілкування при використанні ІТ-мереж, особливо в частині необхідності узгодження конституційної охорони таємниці спілкування з безсумнівною потребою державного контролю інформації, що знаходиться в мережах, зокрема в цілях охорони державної безпеки та громадського порядку.

Цінним висновком аналізу польської кримінально-правової доктрини можна визнати те, що, як і вітчизняні фахівці, польські науковці нарікають на проблемах, пов'язаних з імплементацією положень міжнародних актів в національне законодавство. Так, вони вважають, що ряд поправок, внесених до ст. 267 КК Польщі в 2008 році, зокрема § 2 – положення про кримінальну відповідальність діяння винного, що полягає в отриманні несанкціонованого доступу до всіх або частини інформаційної системи, є фактично автоматичним й буквальним переписуванням змісту ст. 2 Рамкового рішення 2005/222, в п. 11 якого зазначено на необхідності вироблення загального підходу до складових елементів кри-

мінальних правопорушень шляхом введення таких загальних складів злочинів як: незаконний доступ до інформаційної системи, недоторканність системи та порушення недоторканності даних. Сутність критичних зауважень першочергово зводиться до того, що національний законодавець має імплементувати правові норми, а не нормативні акти, а відтак рамкові рішення гармонізують матеріальне кримінальне право не підходять для дослівної транспозиції до тексту КК. Ураховуючи активну роботу над текстом нового Кримінального кодексу України, вважаємо подальші наукові дослідження проблеми кримінально-правової охорони конфіденційної інформації особи з метою забезпечення охорони її приватного життя в країнах, які раніше почали процес гармонізації власного кримінального законодавства до вимог міжнародно-правових стандартів у сфері захисту персональних даних, вельми цінним для України.

Список використаної літератури:

1. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. К.: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
2. Yuliia Khrystova, Valentyn Liudvik. Foreign experience of criminal legal protection of privacy. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2021. Special Issue № 1. P. 136-139.
3. Горпинюк О.П. Кримінально-правова охорона інформаційного аспекту приватності в Україні. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.08. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2011. 20 с.
4. Хавронюк М.І. Компаративний метод у сучасному кримінально-правовому дослідженні: мета застосування. *Право.ua*. Вип. 1. 2017. С. 5-9.
5. Туляков В.О. Порівняльний метод у науці кримінального права. *Правова доктрина України: у 5 т.: Кримінально-правові науки України: стан, проблеми та шляхи розвитку / За заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова*. Харків : Право, 2013. Т. 5. С. 30-40.
6. Панов М.І. Проблеми методології науки кримінального права : вибр. наук. пр. Харків: Право. 2018. 472 с.
7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
8. Wyrok TK z 30.7.2014 r., K 23/11. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20140001055/T/D20141055TK.pdf>
9. Wyrok TK z 12.1.2000 r., P11/98 URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20000030046/T/D20000046L.pdf>
10. Recenzje Konstytucja RP. Red. Marek Safjan, Leszek Bosek t. I, Komentarz do art. 1–86. *Przeгляд Sejmowy*. 6 (143). 2017. s. 257-264.
11. Jabłoński, M., Wygoda, K. Dostęp do informacji i jego granice, Wrocław 2002, 326 s.
12. Wyrok TK z: 12.12.2005 r., K 32/04. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20052502116/T/D20052116TK.pdf>
13. Wyrok TK z: 19.2.2002 r., U 3/01. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20020560763/T/M20020763TK.pdf>
14. Jarosz-Żukowska Sylwia. Konstytucyjnoprawne aspekty ochrony tajemnicy komunikowania się w internecie. *Przeгляд Prawa i Administracji* 78, 2008. s. 12-29.
15. H. Fedewicz, V. Paleolog-Demetraki. Cyberprzestępczość – nowym rodzajem zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції 16 жовтня 2015 р.* Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 5-9.
16. Prawo karne komputerowe / Andrzej Adamski. Autorzy: Adamski, Andrzej. Wydano: Warszawa : Wydaw. C. H. Beck, 2000. s. 40–41
17. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>
18. Bogacki Piotr. Hacking w ujęciu art. 267 KK. *Monitor Prawniczy* | 2013. № 17. URL: <https://czasopisma.beck.pl/monitor-prawniczy/artykul/emhackingem-wujeciu-art267-kk/>
19. Agnieszka Kubiak-Cyruł. Dobra osobiste osób prawnych. Kantor Wydawniczy "Zakamycze", 2005. 299 s
20. Prawo cywilne część ogólna, red. Marek Safjan, t. 1. 215-236. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Serwin, Bożena. 2012. s. 1135.
21. W y r o k imieniu Rzeczypospolitej Polskiej. Sygn. akt II KK 388/02. Dnia 3 lutego 2004 r. URL: <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia2/II%20KK%20388-02.pdf>
22. Filip Radoniewicz. Odpowiedzialność karna za przestępstwo hackingu. *Prawo w działaniu sprawy karne*. 2013. № 13. S. 121-128.
23. K. Dudka. Ochrona prawa do prywatności i jej ograniczenia w polskim prawie karnym. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*. 2000. № 4. S. 83.
24. Hofmański P., Komentarz do wybranych przepisów Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności [w:] E. Zielińska (red.), *Standardy prawne Rady*

- Europy. Tekst i komentarze. T. 3, Prawo karne, Oficyna Naukowa, Warszawa 1997. 368 s.
25. Jarosz-Żukowska Sylwia. Konstytucyjnoprawne aspekty ochrony tajemnicy komunikowania się w internecie. *Przegląd Prawa i Administracji*. 2008. 78. S. 11-29.
26. Sygn. akt VII K 922/14 WYROK Dnia 22 kwietnia 2015 roku. Sąd Rejonowy w Białymstoku. URL: <https://www.saos.org.pl/judgments/151214>
27. U S T AWA z dnia 16 lipca 2004 r. Prawo telekomunikacyjne1 <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20041711800/U/D20041800Lj.pdf>
28. Adam Behan. Współczesne systemy informatyczne a typy przestępstw z art. 267 kodeksu karnego *Palestra* 2/2020. 21-36. URL: <https://palestra.pl/pl/czasopismo/wydanie/2-2020>
29. F. Radoniewicz. Odpowiedzialność karna za hacking i inne przestępstwa przeciwko komputerowym i systemom informatycznym, Warszawa 2016, S. 278-282.
30. Гребенюк А.М. Основи управління інформаційною безпекою: навч. посібник / А.М. Гребенюк, Л.В. Рибальченко. Дніпро: Дніпроп. держ. унт внут. справ, 2020. 144 с.
31. Sparrow Włodzimierz, Zoll Andrzej. Kodeks karny. Część Specjalna. T. II. Komentarz do art. 117-277D VIP. 5. Wolters Kluwer SA. 2017. 1884 s.
32. Kodeks karny Komentarz / redakcja naukowa Tadeusz Bojarski Tadeusz Bojarski, Aneta Michalska-Warias Joanna Piórkowska-Flieger, Maciej Szwarczyk. Wolters Kluwer. Warszawa 2016. S. 794-800.
33. Rozwód, włamanie i logowanie na konto e-mail żony albo męża. URL: <https://kancelaria-prawo-rodzinne.com/wlamanie-logowanie-konto-e-mail>
34. Adamski A. Prawo karne. C.H. Beck, 2000. 269 s.
35. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 kwietnia 2016 r. II KK 265/15. URL: <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/III%20KK%20265-15.pdf>
36. Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 28 września 2016 r., II AKa 111/16).
37. Sakowicz A. Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz. Tom II, pod red. M. Królikowskiego i R. Zawłockiego, Wydawnictwo CH Beck, 2013. S. 410-456.
38. Postanowienie dnia 27 kwietnia 2016 r Sygn. akt III KK 265/15. URL: <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/III%20KK%20265-15.pdf>

Stomatov E. H. Criminal law protection of confidential information under the Polish Penal Code (on the example of Article 267 of the Penal Code)

The article analyzes the state of criminal law protection of confidential information under the Polish Penal Code based on the analysis of the relevant criminal law norm, its constitutional foundations, doctrinal provisions of science and available law enforcement practice.

It is found that confidentiality of interpersonal communication information is considered to be an integral part of a person's private life at the constitutional level. Therefore, the basis for criminal law protection of such information is the Constitution of the Republic of Poland, the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Council of Europe Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, the EU General Data Protection Regulation (GDPR), the Personal Data Protection Act of the Republic of Poland on and other regulatory sources, including those that define the grounds and limits of interference with a person's private life by public authorities. The article provides examples of the interpretation of information autonomy of a person by the Constitutional Tribunal of Poland, which is recognized as an important component of the right to privacy, and consists in the right to disclose information about oneself to other persons at one's own discretion, as well as to exercise control over information, even if it is possessed by others. The article analyzes the doctrine of Polish criminal law and law enforcement practice with regard to understanding the forms of illegal obtaining of information provided for in Article 267 of the Polish Penal Code, since this Article in its current edition is the result of implementation of the provisions (requirements) of the EU Framework Decision 2005/222, which emphasize the need to develop a common approach to the constituent elements of criminal offenses in the field of protection of confidential information (personal data) by introducing general corpus delicti. On this basis, the author concludes that for both Poland and Ukraine, the application of constitutional and international legal norms ensuring freedom and protection of the secrecy of communication when using IT networks remains a topical issue, especially with regard to the need to reconcile the constitutional protection of the secrecy of communication with the undoubted need for state control over information contained in networks, in particular for the purposes of protecting state security and public order.

Key words: *privacy, confidential information, secrecy of communication, secrecy of correspondence, protection of personal data, illegal obtaining of information.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.19>

І. А. Федчак

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

ОСНОВНІ ПРАКТИЧНІ КОМПОНЕНТИ МОДЕЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ, ОРІЄНТОВАНОЇ НА ПОТРЕБИ ГРОМАД (COMMUNITY POLICING)

Статтю присвячено дослідженню та висвітленню основних практичних компонентів моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing). Установлено, що основними практичними компонентами організації реалізації проактивної моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing) є організаційна трансформація, розбудова стійких та дієвих відносин взаємодії поліції та представників громади а також реалізація процесу вирішення проблем, які є змінними та індивідуальними для операційного середовища діяльності правоохоронних органів.

Констатовано, що організаційна трансформація як один із основних практичних компонентів застосування моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing) реалізовується шляхом застосування наступних заходів: реорганізація управлінської функції, зміна організаційної структури правоохоронних органів, застосування заходів із добору та підготовки особового складу органів та підрозділів поліції та широке застосування інформаційних систем (технологій) для досягнення позитивних результатів від застосування досліджуваної проактивної правоохоронної моделі діяльності.

Визначено, що розбудова широкої та результативної взаємодії (партнерських відносин) дозволить залучати представників громад до пошуків додаткових способів контролю та запобігання злочинності та об'єднати ресурси поліції та ресурси громади для вирішення індивідуальних та змінних проблем членів громади.

Установлено, що важливою складовою успіху під час вирішення проблем злочинності є залучення та участь до цього процесу членів громади, оскільки установлення основних причин злочинності значною мірою залежить від глибинних знань мешканців громади. Участь громади у ідентифікації та встановленні пріоритетів сприятиме ефективному вирішенню проблем зусиллями мешканців громади та співробітників поліції.

Ключові слова: модель, проактивність, організація, запобігання, злочинність, взаємодія, громада, вирішення проблем.

Постановка проблеми. У другій половині двадцятого сторіччя у діяльності правоохоронних органів набула поширення тенденція пошуку шляхів удосконалення ефективності та результативності запобіжної (упереджувальної) правоохоронної діяльності. Так, з метою напрацювання найкращих практик організації і тактики проактивної правоохоронної діяльності відбулися зміни у векторах наукових дослі-

джень, за яких вчені різних країн намагались обґрунтувати концептуальні засади ефективних підходів до реалізації профілактичної правоохоронної діяльності, а практичні співробітники та керівники різних рівнів правоохоронних органів розпочали апробацію таких концептуальних підходів у практичній площині.

З огляду на те, що найбільш широкими знаннями про стан справ на території функціону-

вання правоохоронних органів володіють мешканці відповідних територіальних громад, було прийнято рішення про те, що найбільш перспективним напрямом удосконалення ефективності проактивної правоохоронної діяльності є покращення взаємин та розбудови партнерства і взаємодії між громадянами та правоохоронними органами з метою вирішення конкретних проблем. Така концепція розвитку згодом сформувався як самостійна проактивна модель правоохоронної діяльності, яку прийнято називати моделлю здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing, CoP).

З огляду на те, що досліджувана модель правоохоронної діяльності набула значного поширення у правоохоронній практиці зарубіжних країн та імплементується і у правоохоронну практику України видається доцільним дослідити основні практичні компоненти моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Концептуальні та практичні аспекти моделі здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing), досліджували такі учені як E. Maguire та W. Wells [1], Leanne F. Alarid [2], G. Alpert, D. Flynn та A. Piquero [3], G. Cordner [4], J. Greene [5] та інші, проте комплексних досліджень основних практичних компонентів моделі здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing) в Україні проведено не було.

Метою статті є дослідження та висвітлення основних практичних компонентів моделі здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing).

Виклад основного матеріалу. На даний час у правоохоронній практиці зростає тенденція більш ширшого залучення зацікавлених сторін до боротьби зі злочинністю та правопорушеннями, і паралельно зростає визнання того, що лише традиційні стратегії і тактики діяльності поліції чинять обмежений вплив на боротьбу зі злочинністю. Модель здійснення діяльності поліції, орієнтованої на потреби громади Community Policing – це синтез цих двох тенденцій, основоположними положеннями якої є дві фундаментальні засади: розвиток співробітництва з мешканцями територіальних громад з метою спільного напрацювання і застосування персональних відповідей на індивідуальні проблеми, які чинять вплив на стан криміногенної ситуації.

Загалом, модель здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing) це філософія правоохоронних органів, спосіб мислення щодо вдосконалення громадської безпеки. Хоча у науковій літературі, яка висвітлює концептуальні та науково-практичні аспекти моделі Community Policing у діяльності правоохоронних органів спостерігається відсутність конкретизованих визначень основних практичних компонентів проте як правило, процес організації застосування моделі можна об'єднати у три широкі категорії: 1) організаційна трансформація; 2) взаємодія з громадою; 3) вирішення проблем.

Перший організаційний компонент моделі Community Policing передбачає необхідність внесення змін в організаційній структурі та діяльності органу поліції. Це перетворення стосується політики управління, організаційної структури, практики діяльності особового складу та систем інформаційних технологій як аспектів структури та функціонування органу поліції у цілому.

Наріжним каменем організаційної трансформації є географічно орієнтоване призначення (відділи поліції організовані навколо адміністративно-територіального поділу), що дозволяє постійно посилювати контакти поліції із місцевими жителями, за результатами якого формується глибше розуміння пріоритетів та проблем громади, та формується краще знання про місцеві ресурси, які можна використати для вирішення цих проблем.

Ще одна відмінна риса моделі Community Policing, яка пов'язана, але відрізняється від географічно орієнтованого призначення, є децентралізація. У цьому контексті децентралізація відділу поліції означає зменшення залежності від керівництва, передача повноважень у прийнятті рішень до виконавців та менш ієрархічна структура звітності.

Ініціатива у прийнятті рішень надається тим, хто є найближчим до проблемної ситуації з очікуванням, що ця зміна покращить загальний стан справ. Ця трансформація в структурі поліції має вирішальне значення для створення значущих і продуктивних зв'язків між поліцією та громадою. Встановлення взаємодії з громадою потребує розширення можливостей двох груп:

- члени громади мають мати реальний вплив на визначення пріоритетів поліції. Тоді така ініціатива сприймається серйозно;
- офіцери, які діють у громадах мають володіти достатніми повноваженнями для оператив-

ного вирішення проблем, з якими вони стикаються за допомогою активної підтримки цілого органу поліції [6, с. 182-183].

Згідно з моделлю правоохоронної діяльності Community Policing, управління поліцією передбачає внесення ряду критичних змін до організації і тактики діяльності, керівництва, трудових відносин, децентралізації у прийнятті рішень та підзвітності, стратегічному плануванні, оцінці діяльності та підвищення прозорості.

Так, організація і тактика діяльності передбачає підтримку орієнтації системне вирішення проблем та взаємодію. Керівники повинні постійно підкреслювати та зміцнювати заходи з реалізації моделі Community Policing та сформулювати зобов'язання про те, що Community Policing є основним способом ведення правоохоронної діяльності.

У частині зміни трудових відносин важливим є те, що співробітники поліції мають бути підготовленими до змін, які є обов'язковими для впровадження моделі Community Policing, реалізація якої вимагає децентралізації у прийнятті рішень. Децентралізоване прийняття рішень передбачає послаблення ієрархії, підвищення терпимості до ризикованих зусиль з вирішення проблем на низовий рівень діяльності поліції.

На доповнення до типових оцінок результатів діяльності поліції (арешти, час реагування, реєстрація, виявлення, припинення тощо), слід додати і результати застосування моделі Community Policing, які вимірюють станом задоволення громадою роботою поліції, рівень страху перед злочинністю, зниження кількості проблем, та покращення якості життя. Community Policing вимагає широкого використання зворотного зв'язку.

Якщо громада має бути повноцінним партнером, потрібні механізми для легкого обміну відповідною інформацією про проблеми злочинності, про соціальні проблеми та про суть поліцейських операцій у громаді.

Для успішної реалізації практичних компонентів досліджуваної моделі важливо, щоб організаційна структура органу поліції підтримувала повноваження щодо прийняття рішень співробітникам (патрульна поліція, поліцейські офіцери громад), які працюють у громаді і несуть відповідальність за свої дії, також важливо забезпечити довгострокове закріплення офіцерів за певними районами, що дозволяє розвинути активне спілкування між поліцією та громадою, тим самим встановлюючи міцні стосунки та взаємну відповідальність.

Органи та підрозділи поліції повинні виділяти необхідні людські та фінансові ресурси щоб підтримувати Community Policing. Це забезпечить надійність у вирішенні проблем, а взаємодія набуде стійкого та ефективного характеру.

Принципи моделі Community Policing мають бути впроваджені для усього особового складу поліції. Так, при доборі кандидатів на службу до поліції, на які буде покладено обов'язки з реалізації моделі слід заохочувати підбір осіб, які розуміють сенс сервісної діяльності. Кандидатів на службу слід ретельно вивчити та перевіряти. Також слід заохочувати участь представників громади у цьому процесі перевірки компетентності у форматі участі у кадрових комісіях.

Принципи та тактику Community Policing треба підкріплювати навчанням на усіх освітніх рівнях, у тому числі у системі службової підготовки та підвищення кваліфікації. Навчання концептуальних основ та практичних аспектів моделі Community Policing та основним її принципам потрібно проводити регулярно.

Проактивна модель правоохоронної діяльності Community Policing потребує інформації, і саме технології відіграють центральну роль у наданні доступу до якісної інформації. Точні і своєчасна інформація робить зусилля з вирішення проблем більш ефективними та забезпечує поінформованість поліції про стан криміногенної ситуації. Крім того, технологічні інновації можуть значно допомогти у вдосконаленні двостороннього спілкування з громадянами, у розвитку системи підзвітності поліції та у поширенні показників результатів діяльності поліції.

Модель правоохоронної діяльності, орієнтованої на громаду Community Policing заохочує використання технологій для забезпечення співробітників он-лайн доступом до своєчасної інформації про стан криміногенної ситуації та про особливості громади, наприклад через портативні комп'ютери у патрульних автомобілях. Крім того, технології є корисними у аналізі проблем злочинності – дозволяють відділам поліції збирати більш детальну інформацію про правопорушників, жертв, місця вчинення кримінальних правопорушень для поглибленого аналізу та розробки ефективних заходів протидії. Завдяки технологіям та аналітичним програмним продуктам відбувається процес виявлення ризиків, тенденцій майбутнього розвитку подій, що можуть впливати на злочинність, та вироблення шляхів і механізмів запобігання такому розвитку в коротко та довгостроковому періодах.

Наступним практичним компонентом моделі правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing) є взаємодія з громадою.

З практичної сторони для того, щоб розвинути партнерські відносини, поліція повинна розвивати позитивні стосунки з громадою, що дозволить залучати громаду до пошуків додаткових способів контролю та запобігання злочинності та об'єднати ресурси поліції та ресурси громади для вирішення існуючих проблем членів громади. Встановлення та підтримка взаємної довіри є центральною метою моделі правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community Policing). Під час реалізації моделі Community Policing поліція стає невід'ємною частиною громади, а громада допомагає у визначенні майбутніх пріоритетів та розподілу ресурсів.

Взаємодія з громадою означає прийняття більш ширшої реалізації роботи в громаді. Під цим слід розуміти допомогу потерпілим при нещасних випадках або жертвам кримінальних правопорушень, надання в межах можливості невідкладної медичної допомоги, допомога у вирішенні побутових чи конфліктних питань, співпраця з місцевим бізнесом для покращення умов діяльності, контроль за автомобільним та пішохідним рухом, надання екстрених соціальних послуг особам, які перебувають у групах ризику (наприклад, проблемні підлітки, безхатченки, алко- та наркозалежні). При цьому поліція проявляє привітність, повагу до інших, чесність та відкритість.

Успішна взаємодія – це більше, ніж просто часті контакти або просто обмін інформацією. Це спільні і постійні зусилля у пошуку способів вирішення проблем у громаді.

Проєкт «Поліцейський офіцер громади» стартував в Україні з початку літа 2019 року та став серйозним кроком у реформі Національної поліції, що має забезпечити кожному територіальну громаду окремим офіцером поліції. Головними завданнями проєкту є впровадження нового формату роботи дільничних офіцерів поліції, постійна співпраця правоохоронних органів із громадою, інтеграція поліції у суспільство, задоволення безпекових потреб громадян тощо. Діяльність поліцейських офіцерів громад регламентується Інструкцією з організації діяльності дільничних офіцерів поліції», затвердженою Наказом МВС України від 28.07.2017 № 650 [7].

Учений Бірбасов С. І. стверджує, що у межах проєкту «Поліцейський офіцер громади» тери-

торіальні громади отримали новий рівень комунікації і поліцейського сервісу, так званий «Community Policing». На сьогодні поліцейські офіцери громад мають величезну підтримку у населення [8].

Окрім окремих мешканців, термін “партнери від громади” охоплює цілий ряд представників від таких форм організованого ведення діяльності як громадські та релігійні організації, громадські ради, бізнес-групи, органи місцевого самоврядування, постачальники соціальних послуг, заклади освіти, різні форми підприємництва тощо. Ці організації зазвичай володіють ресурсами, які сприяють ефективним партнерським відносинам, включаючи добре розвинені організаційні структури, приміщення для зустрічей, соціальні, політичні та комерційні мережі, матеріальні та людські ресурси, досвідчених керівників які приймають участь у житті громади. Це робить їх природними каналами зв'язку, за допомогою яких поліція може взаємодіяти з місцевими мешканцями для вирішення проблем громади.

Покращення доступності поліції також може стати ефективним каталізатором для залучення членів громади до взаємодії та є ефективним способом сприяння партнерству з громадою. Одним із прикладів покращеної доступності є збільшення кількості місць надання поліцейських послуг або їх спільне розміщення з іншими соціальними послугами. Успішні міста також використовують інформаційні технології для покращення комунікації з мешканцями, що дозволяє зробити інформацію про громадську безпеку більш своєчасною та доступною. Прикладом такої комунікації є розробка веб-сайтів, на яких відділи поліції можуть оприлюднювати інформацію про попередження про кримінальні правопорушення та містити адреси електронної пошти окремих співробітників поліції, щоб громадяни мали зв'язок та могли надати наприклад, поради, чи повідомити про проблеми [1].

Така діяльність сприяє розвитку довіри між поліцією та громадою. Ця довіра дозволить поліції отримати більший доступ до цінної інформації від громади, що може призвести до розкриття та запобігання злочинам, породжуватиме підтримку необхідних заходів боротьби зі злочинністю та надаватиме можливість для офіцерів налагодити ділові відносини з громадою. До такої роботи має бути залучено усіх співробітників поліцейської організації.

Третім організаційним практичним компонентом моделі діяльності поліції, орієнтованої

на потреби (Community Policing) громад є вирішення проблем. Вирішення проблем – це процес, за допомогою якого ідентифікуються та піддаються експертизі конкретні проблеми громад та відбувається пошук та розроблення засобів для усунення цих проблем (ефективних відповідей).

Вирішення проблем – це широкий термін, який передбачає більше, ніж просто усунення та запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням. Вирішення проблем ґрунтується на припущенні, що «у невеликих географічних районах можна зменшити протиправні прояви ретельно вивчаючи особливості проблем у даному районі, а згодом застосувати до цих проблем відповідні ресурси...» і на припущенні, що «люди обирають спосіб поведінки на основі можливостей, що формуються безпосередніми фізичними і соціальними характеристиками місцевості. Маніпулюючи цими факторами можна схилити поведінку людей діяти менш протиправно» [9].

Процес вирішення проблеми пояснюється так: певні умови створюють проблеми. Ці умови можуть включати характеристики причетних осіб (правопорушників, потенційних жертв та інших), соціальну обстановку, в якій взаємодіють ці люди, фізичне середовище та спосіб поведінки громадськості з цими умовами. Проблема, створена цими умовами, може породити одну або декілька інцидентів. Ці інциденти, хоча й впливають із загального джерела, проте можуть проявляти себе по-різному. Наприклад, соціальні та фізичні умови, такі як зруйнований або недобудований житловий комплекс можуть стати причиною поширення крадіжок, умисному руйнуванні або пошкодженні матеріальних і культурних цінностей, приватних або соціальних об'єктів (вандалізм), вживання наркотичних чи алкогольних речовин та інші протиправні дії. Ці інциденти, деякі з яких привертають увагу поліції, є симптомами проблем. Інциденти триватимуть доти, доки проблема, що їх створює зберігається [9].

Щоб процес вирішення проблем працював ефективно, поліції необхідно ідентифікувати та визнати обґрунтованість проблем спільноти. Мешканці громади і поліція не завжди досягатимуть згоди, які конкретні проблеми заслуговують на увагу в першу чергу. Поліція може розцінювати пограбування як найбільшу проблему окремої громади, в той час як мешканці основною проблемою можуть вважати, наприклад, безхатченків.

Крім серйозних проблеми злочинності, виявлених поліцією, модель Community Policing також має вирішувати питання турботи про громаду. Модель здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад Community Policing фактично дозволяє учасникам громади вирішувати проблеми, що викликають занепокоєння та привертають увагу поліції. Після повідомлення про проблеми громади, поліція повинна працювати з громадянами для їх вирішення, водночас заохочуючи громадян допомагати у вирішенні проблем, які викликають занепокоєння у поліції.

Характер проблем у громаді буде дуже різним, і часто включатиме в себе численні інциденти, пов'язані з такими факторами, як географія, час, жертва, злочинець та його оточення. Проблеми можуть торкнутися як невеликої території у громаді, так і цілої громади, або території, яка є складовою різних суміжних громад.

У моделі здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад Community Policing процес вирішення проблем залежить від внеску як від поліції, так і від громади. Вирішення проблем може включати: повне усунення проблеми, зменшення кількості випадків виникнення проблеми, зменшення ступеня травматизму під час вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень, покращення вирішення проблем, маніпулювання факторами навколишнього середовища з метою запобігання виникнення кримінальної поведінки.

Процес вирішення проблем ґрунтується на досвіді та допомозі соціальних та державних установ та ресурсів громади. Вищий керівний рівень поліції має уживати заходів щоб об'єднати зусилля з цивільними структурами, які працюють у напрямі захисту прав та свобод громадян. Наприклад, прагнучи досягти загальносистемного підходу до проблеми протидії розбійним нападам до роботи можна залучити представників різних підрозділів поліції, представників притулків, військових частин, прокуратури, ЗМІ, лікарень та соціальних установ. Такі тривалі партнерські стосунки можуть сформувати значну кількість важелів впливу на ситуацію.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Слід відзначити, що дослідження основних практичних компонентів моделі діяльності поліції, орієнтованої на потреби громад (Community Policing), до яких

відносяться організаційна трансформація, розбудова стійких відносин взаємодії з громадою та застосування процесу вирішення проблем формує стійкі підвалини для трансформації напрацьованої проактивної правоохоронної практики в Україні до сучасних зарубіжних стандартів, застосування яких дозволяє досягати високих результатів у запобіжній (упереджувальній) правоохоронній діяльності. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень концептуальних та науково-практичних аспектів функціонування досліджуваної моделі правоохоронної діяльності є висвітлення особливостей практичних аспектів вирішення проблем із застосуванням сучасних методологій SARA, через використання «трикутника злочинності» та SWOT-аналізу, а також ролі кримінальної аналітичної діяльності у реалізації моделі здійснення правоохоронної діяльності, орієнтованої на потреби громад (Community policing).

Список використаної літератури:

1. Maguire and Wells. Implementing Community Policing: Lessons From 12 Agencies. Community-Oriented Policing Services, US Department of Justice. 2009. URL: <https://cops.usdoj.gov/RIC/Publications/cops-w0746-pub.pdf> (дата звернення 11.07.2023).
2. Alarid, Leanne F. "Law Enforcement Departments as Learning Organizations: Argyris's Theory as a Framework for Implementing Community Policing." *Police Quarterly* 2. 1999. P. 321-337.
3. Alpert, Geoffrey P., Daniel Flynn, and Alex R. Piquero. "Effective Community Policing Performance Measures." *Justice Research and Policy* 3. 2001. P. 79-94.
4. Cordner, Gary W. "Community Policing: Elements and Effects". Eastern Kentucky University. P. 1-11. URL: <http://www.ncdsv.org/images/community-policingprincipleselements.pdf> (дата звернення 11.07.2023).
5. Greene, Jack R. "Community Policing and Police Organizations" in *Community Policing: Can It Work?*, ed. W. Skogan. Belmont, California: Wadsworth, 2004.
6. Sparrow, Malcolm K., Mark H. Moore, and David M. Kennedy. *Beyond 911: A New Era for Policing*. New York: Basic Books. 1990. 269 p.
7. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції : Наказ МВС України від 28.07.2017 № 650 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE30909> (дата звернення: 11.07.2023).
8. Бірбасов С. І. Завдання та повноваження поліцейського офіцера громади. Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 244 с. С. 62-65.
9. Eck, John E., and William Spelman, et al. *Problem Solving: Problem-Oriented Policing in Newport News*. Washington, D.C.: Police Executive Research Forum. 1987. P. 16-17.

Fedchak I. A. The main practical components of the model of police activity oriented to the needs of communities (Community Policing)

The article is devoted to the research and highlighting of the main practical components of the model of police activity focused on the needs of communities (Community Policing). It was established that the main practical components of the implementation of a proactive model of police activity focused on the needs of communities (Community Policing) are organizational transformation, the development of stable and effective relations of interaction between the police and community representatives, as well as the implementation of the process of solving problems that are variable and individual for the operational environment activities of law enforcement agencies.

It was established that organizational transformation as one of the main practical components of the application of the model of police activity oriented to the needs of communities (Community Policing) is implemented by applying the following measures: reorganization of the management function, changing the organizational structure of law enforcement agencies, applying measures for the selection and training of personnel of the agencies and police units and wide application of information systems (technologies) to achieve positive results from the application of the investigated proactive law enforcement model of activity.

It was determined that the development of broad and effective interaction (partnerships) will allow community representatives to be involved in the search for additional ways to control and prevent crime and to combine police and community resources to solve individual and changing problems of community members.

It was established that an important component of success in solving crime problems is the involvement and participation of community members in this process, since the establishment of the main

causes of crime largely depends on the in-depth knowledge of community residents. Community participation in identifying and setting priorities will contribute to effective problem solving through the efforts of community residents and police officers.

Key words: *model, proactivity, organization, prevention, crime, interaction, community, problem solving.*

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.20>**О. С. Химченко**аспірат кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У ЗАБЕЗПЕЧЕНІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

У статті було досліджено наявні у літературі поняття ефективного досудового розслідування. Були виокремлені його ознаки, які в певній мірі відображають суть зазначеного поняття. Зазначені позиції ЄСПЛ щодо ознак ефективного досудового розслідування. Проаналізовано наявне у літературі кримінального процесу критерії оцінки ефективності досудового розслідування щодо корупційного злочину. Внаслідок чого прийшли до висновку, що ефективність досудового розслідування – оцінка діяльності уповноважених суб'єктів досудового розслідування, щодо дотримання формальної законності та змістовної складової (доцільності застосування) наявних у них повноважень, а також наслідків реалізації відповідних повноважень та кореляції їх з завданнями кримінального провадження, з урахуванням об'єктивних обставин кримінального провадження.

В свою чергу об'єктивні обставини кримінального провадження бувають внутрішні і зовнішні. Для внутрішніх об'єктивних обставин кримінального провадження щодо корупційних злочинів притаманні особливості доказування окремих обставин вчиненого корупційного злочину (мета, умисел, причетність особи та інших осіб, відтворення і розуміння механізму вчинення злочину). Що ж стосується зовнішніх об'єктивних обставин, які наявні у кримінальному провадженні щодо корупційного злочину, то необхідно виділити наступні: значний суспільний інтерес щодо процедури і розгляду кримінального провадження, журналістський контроль і можливе висвітлення ними окремих етапів досудового розслідування, що можуть негативно вплинути на його результати, можливий політичний чи адміністративний тиск з огляду на особливості суб'єкту корупційного злочину.

Прокурор є ключовим процесуальним суб'єктом у забезпеченні ефективності проведеного досудового розслідування, який має повноваження як для проведення ефективного досудового розслідування, так і для забезпечення проведення ефективного досудового розслідування, які тісно пов'язані із ефективністю здійснення прокурором нагляду за дотриманням законів під час досудового розслідування.

Ключові слова: кримінальне провадження, прокурор, ефективність досудового розслідування, корупційний злочин.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день питання ефективності досудового розслідування є актуальним [1; 2; 3; 4]. Це пояснюється, в тому числі і європейським вектором наряду України, який передбачає як гармонізацію українського законодавства, так і втілення принципів ЄСПЛ у правозастосовну практику, з огляду на що постають питання стосовно ефективного здійснення досудового розслідування [5; 6; 7]. В цьому контексті важливим є дослідження питання забезпечення ефективності при здійсненні досудового розслідування щодо корупційних злочинів, оскільки тематика корупційних проявів для України є не менш актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання ефективності досудового розслідування, у своїх роботах чи їх складових частинах розглядали такі науковці: Завтур В.А., Кіпер О.О., Мамка Г.М., Сидорчук В.В., Стеценко Ю.В., Торбас О.О., Чернобаєв С., Федорів О.М. та інші.

Мета статті. Враховуючи зазначене і зважаючи на наявність окремих досліджень щодо ефективності досудового розслідування, вбачаємо за доцільне дослідити роль прокурора у забезпеченні ефективності досудового розслідування корупційних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Стеценко Ю.В. зазначив що «те ж саме і з ефективністю досу-

дового розслідування, критеріїв якої в нормативно-правових актах нема. Парадокс полягає в тому, що про ефективність досудового розслідування починаєш думати, коли стикаєшся з її відсутністю. Доводиться більше говорити про неефективність, аніж ефективність досудового розслідування. Хоча критеріїв неефективності також нема» [4, с. 128].

Наше дослідження необхідно почати із наявних визначень категорії ефективності досудового розслідування. Так, у КПК відсутнє визначення і характеристика ефективного досудового розслідування, хоча відповідна категорія використовується у кримінальному процесуальному законі в контексті: оцінки діяльності слідчого – для його можливого відсторонення від проведення досудового розслідування та призначення іншого, у випадку неефективного досудового розслідування; обов'язку органу досудового розслідування застосовувати всі передбачені законом заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування. Також, опосередковано питання ефективного досудового розслідування законодавець розглядає в призмі неефективного здійснення прокурором нагляду за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування. Це пов'язано з тим, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, а отже оцінка його ефективності нагляду за додержанням законів напряму залежить від ефективності здійснення досудового розслідування про що ми більш детально далі вкажемо у нашому дослідженні. З огляду на лаконічність законодавця щодо зазначеної нами категорії – у літературі наявні визначення ефективного досудового розслідування, серед яких необхідно виділити наступні:

- «для ефективного кримінального провадження важливі не тільки законні та обґрунтовані рішення, дотримання порядку кримінального провадження, а й реалізація очікування його учасників щодо неупередженого та справедливого розслідування та судового розгляду, поваги до їхніх процесуальних прав, відсутності дискримінації. Таким чином, критерії ефективності кримінального провадження становлять систему, що є динамічною у просторі та часі, містить елементи об'єктивного та суб'єктивного характеру. Водночас у системі критеріїв ефективності кримінального провадження можна вирізнити основні орієнтири, відповідно до яких і слід оцінювати ефективність функціонування

механізму кримінальної юстиції в Україні, – засади кримінального провадження» [8, с. 238]. З огляду на відповідне визначення, маємо виділити ознаки ефективності, які наявні у визначенні автора: *наявність законних і обґрунтованих рішень*, що в контексті розуміння ефективності в практичній сфері як взаємовідношення між витраченими ресурсами і отриманими результатами – на перший погляд може вважатись недоцільним. Однак зважуючи на такий інститут кримінального процесу як оскарження рішень, дій та бездіяльності, які можуть скасувати прийняті рішення, внаслідок чого витрачені зусилля і ресурси на прийняття рішення, вчинення дії чи утримання від неї втрачаються – законність і обґрунтованість не тільки окремих рішень, а і в контексті діяльності суб'єктів, наявних на стадії досудового розслідування, мають бути беззаперечними ознаками ефективності, *дотримання існуючого порядку (процедури) кримінального провадження* (вказана ознака також свідчитиме про законність, однак на відміну від першої, - не тільки про законність окремого рішення, чи діяльності окремих суб'єктів кримінального провадження, вона свідчить про законність процедури досудового розслідування), *неупереджене і справедливе розслідування та судовий розгляд* (тут варто зазначити, що судовий розгляд виходить за межі досудового розслідування; що ж стосується неупередженості і справедливості в контексті ефективності, то неупередженість – вимога до досудового розслідування, яка забезпечується інститутом відводів, а забезпечення справедливості – призначення кримінального процесу, яка забезпечується шляхом реалізації кримінальної процесуальної форми, порушення якої свідчить про порушення засади законності), *повага до процесуальних прав учасників кримінального провадження, відсутність дискримінації щодо них* (в цілому зазначені ознаки відповідають категорії законності, і деталізують їх), *критеріями ефективного досудового розслідування є завдання кримінального провадження*.

- схожій позиції притримується О.О. Торбас, який зазначає, що «ефективність досудового розслідування – ознака досудового розслідування, що характеризується можливістю досягнути завдань, передбачених ст. 2 КПК України, в частині прив'язки ефективності досудового розслідування до кількості проведених процесуальних дій та оперативності прийняття проміжних і кінцевих рішень» [9, с. 13]. Беззаперечно завдання кримінального прова-

дження відіграють важливе значення, оскільки вони показують до чого мають прагнути у своїй діяльності окремі суб'єкти кримінального провадження, і є законодавчо встановленими, а отже дискусії стосовно їх наявності відсутні, а щодо змісту носять уточнюючий характер. Щодо кількості прийняття рішень та їх оперативності – вони безумовно показують активність окремих суб'єктів кримінального провадження, однак у цьому контексті, також відіграє важливу роль і їх доцільність, та змістовна складова.

- розглядаючи відповідне питання О.О. Кіпер вважає, що «критерії ефективності досудового розслідування ґрунтуються на завданнях кримінального провадження, головним із яких є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Якщо наведені завдання визнати метою досудового розслідування, то позитивний результат, досягнутий в процесі їх реалізації завдяки додержанню слідчим, прокурором законності та обґрунтованості розслідування, своєчасному всебічному і повному з'ясуванню обставин вчинення злочину або кримінального проступку у конкретних кримінальних провадженнях, можна визначити як ефективність розслідування» [10, с. 26]. Як бачимо, автор також звертає увагу на завданнях кримінального провадження, розглядаючи їх як мету досудового розслідування. Також, вказується на обов'язковій законності та обґрунтованості отриманого результату, а також на своєчасному, всебічному і повному з'ясуванню обставин кримінального правопорушення, що і визначається як ефективність досудового розслідування. Всі перелічені особливості є окремими елементами завдання кримінального провадження.

В контексті ефективності досудового розслідування, необхідно також звернутись і до практики ЄСПЛ, в якій однією з найцікавіших позицій стосовно результатів розслідування є наступна: «має призвести до встановлення фактів у справі та встановлення і покарання винних осіб. Це не є обов'язком досягнення результату, але обов'язком вжиття заходів» [11]. Тобто ЄСПЛ вказує на те, що обов'язково мають бути вчинені необхідні процесуальні дії і бажано досягнутий результат. Однак, зважаючи на особливості кримінального провадження, незважаючи на оперативно вчинені необхідні для розслідування кримінальні процесуальні дії, результату об'єктивно може не бути. В зазначеному випадку

проведена діяльність все одно буде вважатись ефективною. Ця позиція різко контрастує з думками науковців щодо змісту ефективності і з її практичним розумінням, оскільки ефективність оцінюється за отриманим результатом і вкладеними зусиллями для його отримання. Однак, на нашу думку, ЄСПЛ, зазначаючи на обов'язковості дій у рамках досудового розслідування і на бажаності результатів, розглядає ефективність досудового розслідування не в абсолютному (обов'язково має бути результат), а в відносному контексті (в кожному конкретному випадку необхідно вчинити ті дії, які максимально сприятимуть отриманню результату). Адже з об'єктивних причин не завжди можливо на досудовому розслідуванні досягти мети досудового розслідування при вчиненні необхідних процесуальних дій. Однак оперативні, законні, незалежні від волі інших осіб дії правоохоронних органів, спрямовані на встановлення обставин кримінального правопорушення – це обов'язковий та дієвий алгоритм, який має реалізовуватись на повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення. І його порушення призводить до деформації функції органів досудового розслідування, внаслідок чого об'єктивно знижується можливість отримання законних результатів досудового розслідування. Саме тому ЄСПЛ на перше місце в питанні ефективності здійснення досудового розслідування ставить дотримання кримінальної процесуальної форми, а не отримані результати.

Зважаючи на обмеження, наявні у нашій роботі, досліджуючи позиції ЄСПЛ, які характеризують особливості ефективного досудового розслідування, необхідно звернути увагу на узагальнення з цього приводу, які наявні у літературі: «Проведення досудового розслідування має відповідати принципу законності, зокрема забезпечувати ефективне виконання положень національного законодавства. Досудовому розслідуванню має бути притаманна засада публічності (ініціативності органу досудового розслідування), яка полягає в тому, що вона має бути реакцією на вчинене кримінальне правопорушення, яка не залежатиме від волі зацікавлених осіб. Вимога оперативності й розумної швидкості досудового розслідування, що передбачає здійснення процесуальних дій на цьому етапі судочинства без зайвих затримок, їх своєчасність, відсутність необґрунтованого зупинення кримінального провадження тощо. Усебічність і повнота застосування заходів, спрямованих на розкриття кримінального пра-

вопорушення, яка насамперед передбачає правильність, послідовність і логічність отримання доказів та оперування ними, обґрунтування процесуальних рішень. Незалежність і неупередженість особи, яка здійснює досудове розслідування кримінального правопорушення. Прозорість досудового розслідування, захист прав та інтересів потерпілого та його родичів, що передбачає своєчасне надання їм процесуального статусу, залучення до проведення процесуальних дій, ознайомлення з матеріалами провадження. Урахування під час досудового розслідування індивідуальних особливостей особи правопорушника, зокрема його віку, гендерної належності, національності, релігійних. Диференціація форм досудового розслідування з метою його оптимізації» [12, с. 150].

З огляду на досліджені визначення ефективності досудового розслідування, виділені нами її ознаки, а також наведені ознаки, якими у своїх рішеннях ЄСПЛ наділяє вказану категорію, необхідно зауважити, що ефективність досудового розслідування – оцінка діяльності уповноважених суб'єктів досудового розслідування, щодо дотримання формальної законності та змістовної складової (доцільності застосування) наявних у них повноважень, а також наслідків реалізації відповідних повноважень та кореляції їх з завданнями кримінального провадження, з урахуванням об'єктивних обставин кримінального провадження.

Щодо об'єктивних обставин кримінального провадження, то на нашу думку вони бувають внутрішні (стосуються кримінальних, кримінальних процесуальних особливостей досудового розслідування) і зовнішні (стосуються соціальних, адміністративних, тобто поза кримінальних процесуальних особливостей досудового розслідування). Що стосується внутрішніх, то вони включають в себе:

- кваліфікацію кримінального правопорушення, щодо якого відбувається розслідування, та кримінально-правові особливості відповідного виду кримінальної протиправної діяльності;

- тривалість кримінальної протиправної діяльності; кількість осіб, що були задіяні у ній; соціальний та правовий статус відповідних осіб; обсяг і специфіка процесуальних дій, які необхідно вчинити для здійснення розслідування.

Що ж стосується зовнішніх обставин, то необхідно виділити наступні їх види:

- соціальне очікування громадськості щодо наслідків проведеного досудового розслідування кримінального провадження;

- інформаційний контроль за ходом та результатами проведеного розслідування адміністративними, політичними структурами;

- журналістські, медійні кампанії щодо висвітлення ходу і результатів розслідування.

Зовнішні об'єктивні обставини кожного конкретного кримінального провадження і здійснюваного досудового розслідування, незважаючи на явно не процесуальний характер, впливають на об'єктивність оцінки ефективності роботи окремих суб'єктів кримінального провадження, на оцінку ефективності за хибними критеріями, можливу зміну підслідності тощо.

Охарактеризувавши поняття ефективності досудового розслідування, його ознак та вказавши на об'єктивні обставини кримінального провадження, які впливають як на безпосередню ефективність розслідування, так і на оцінку ефективності завершеного досудового розслідування, необхідно звернути увагу на наявну у літературі характеристику ефективності досудового розслідування щодо корупційних злочинів: «для оцінки ефективності розслідування корупційних злочинів виділяють наступні критерії:

- *загальний економіко-фінансовий*. Він є комплексним і має оцінювати вплив від діяльності відповідного органу на економічно-фінансову систему країни в цілому;

- *спеціальний економіко-фінансовий*. Оцінює ефективність щодо отриманих/повернутих або звернутих у дохід держави внаслідок проведеного розслідування засобів до витрачених засобів на фінансування відповідного органу;

- *соціальний* – оцінює вплив відповідного органу на соціально-побутове життя країни. Варто виділити таку категорію, як індекс сприйняття корупції і довіра населення до відповідного органу. Адже він показує відношення соціуму до корупційних проявів. Наявність гарантованої невідворотності покарання – ще один з елементів впливу на дистанціювання від корупційних проявів і їх розкриття правоохоронними органами. Так, згідно із звітом Transparency International з початку роботи Національного антикорупційного бюро Україна дещо покращила свій показник індексу сприйняття корупції з 27 балів у 2015 р. до 33 балів у 2020 [13].

- *кримінально-процесуальний* – оцінює діяльність антикорупційних органів через призму відповідності роботи органу завданням кримінального провадження, які зазначені у ст. 2 КПК. Залежно від зазначених завдань

варто виділити і відповідні критерії оцінювання ефективності» [14, с. 177-178].

При цьому В.В. Сидорчук зазначає про невичерпний перелік відповідних ознак: «важливим є розуміння того, що вказані підходи у своїй самооцінці найбільш повно відображають суть і наслідки ефективного розслідування корупційних кримінальних правопорушень» [3, с. 117].

Так, автор, характеризуючи ефективність досудового розслідування корупційних злочинів, використовує чотири критерії. Що стосується кримінального процесуального, то він зводиться до оцінки успішної реалізації завдань кримінального провадження. Однак, на нашу думку більш успішніше було б оцінювати не тільки результат виконання завдань, але і вказати на ті об'єктивні обставини кримінального провадження, які його характеризують. Наприклад, для внутрішніх об'єктивних обставин кримінального провадження щодо корупційних злочинів притаманні специфічні особливості доказування окремих обставин вчиненого корупційного злочину (мета, умисел, причетність особи та інших осіб, відтворення і розуміння механізму вчинення злочину). Тобто, окрім оцінки безпосередньої реалізації окремих завдань кримінального провадження необхідно також дослідити і наявність достатніх засобів для встановлення зазначених нами особливостей кримінального провадження щодо корупційного злочину, а також направленість дій прокурора, слідчого для їх встановлення. Що ж стосується зовнішніх об'єктивних обставин, які наявні у кримінальному провадженні щодо корупційного злочину, то необхідно виділити наступні: значний суспільний інтерес щодо процедури і розгляду кримінального провадження, журналістський контроль і можливе висвітлення ними окремих етапів досудового розслідування, що можуть негативно вплинути на його результати, можливий політичний чи адміністративний тиск з огляду на особливості суб'єкту корупційного злочину.

Щодо таких критеріїв як загальний економіко-фінансовий, спеціальний економіко-фінансовий, соціальний, то вони безумовно відображають ефективність проведеного досудового розслідування. Однак не в кримінальному процесуальному вимірі, а в контексті економіко-фінансової та соціальної сфери, що в загальному є позитивним для оцінки загального напрямку боротьби з корупційними злочинами, але дещо виходять за межі кримінального процесуального дослідження.

Що ж стосується ролі прокурора у забезпеченні проведення ефективного досудового розслідування корупційних злочинів, то перш за все необхідно зауважити, що процесуально прокурор зацікавлений у ефективному проведенні досудового розслідування, оскільки це безпосередньо впливає на можливість реалізації ним своєї функціональної спрямованості і повноважень. Так, якщо взяти за основу наведене нами визначення ефективного досудового розслідування і дослідити його ознаки в розрізі діяльності прокурора, то щодо *дотримання формальної законності* повноважень – саме прокурор на стадії досудового розслідування наглядає за дотриманням законів органами, що здійснюють досудове розслідування, і в тому числі, від ефективності реалізації прокурором відповідної функції залежатиме законність реалізації органами досудового розслідування своїх повноважень. Також, наприклад, порушення повноважень органів, що здійснюють досудове розслідування під час збору доказів матимуть наслідок недопустимість отриманих доказів, що також негативно вплине на подальшу роботу прокурора у суді з підтримання державного обвинувачення. Щодо *дотримання змістовної складової (доцільності застосування) наявних повноважень*, під час їх реалізації, то має бути доцільність у їх реалізації, оскільки хибні рішення на стадії досудового розслідування призводять до втрати оперативності і як наслідок не досягнення результатів (не встановлення обставин кримінального провадження, які передбачені статтею 91 КПК), і не реалізації завдань кримінального провадження. Також, серед підстав для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності Закон України «Про прокуратуру» передбачає – невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків [15]. В свою чергу, відповідно до пункту 3 частини 4 статті 19 Закону України «Про прокуратуру» «прокурор зобов'язаний діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [15], що свідчить про те, що у випадку неналежного виконання службових обов'язків (в тому числі тих, які передбачені КПК) – прокурор несе дисциплінарну відповідальність. Що ж стосується *оцінки наслідків реалізації повноважень та кореляції їх з завданнями кримінального провадження* – результати діяльності прокурора, зважаючи що він є посадовою особою, мають відповідати тим завданням, які перелічені у статті 2 КПК. Що ж стосується *врахування об'єктивних обставин*

кримінального провадження, то кримінальна процесуальна діяльність прокурора має враховувати ті об'єктивні особливості, які наявні у конкретному кримінальному провадженні, і незважаючи на них досягати завдання кримінального провадження. Зазвичай для зазначеного проводиться нарада із слідчим щодо визначення напрямку розслідування, процесуальних дій і рішень, які необхідно прийняти, аналіз можливих напрямів протидії розслідуванню, які можуть бути і плани щодо їх нейтралізації. З огляду на вказане вбачається, що прокурор є ключовим процесуальним суб'єктом у забезпеченні ефективності проведеного досудового розслідування, зважаючи на зміст категорії ефективного досудового розслідування і на наявні у прокурора повноваження щодо нагляду за додержанням законності органами досудового розслідування, і щодо безпосередньої участі у здійсненні досудового розслідування.

Зазначена нами оцінка участі прокурора у забезпеченні ефективності досудового розслідування, підкріплюється також і кримінальною процесуальною відповідальністю прокурора: «у виняткових випадках повноваження прокурора можуть бути покладені керівником органу прокуратури на іншого прокурора цього органу прокуратури через неефективне здійснення прокурором нагляду за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування» [16]. Зважаючи на частину 2 статті 36 КПК, в якій зазначається: «прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений...[вказуються усі кримінальні процесуальні повноваження прокурора]», свідчить про те, що неефективна реалізація прокурором своїх кримінальних процесуальних повноважень є підставою для його заміни в конкретному кримінальному провадженні. Зважаючи на тісний зв'язок між повноваженнями прокурора і ефективністю досудового розслідування, необхідно зазначити, що неефективна реалізація прокурором покладених на нього повноважень тягне за собою неефективність досудового розслідування, і як наслідок можливу його заміну. Саме тому для оцінки ефективності реалізації прокурором повноважень на стадії досудового розслідування – варто користуватись наявними ознаками ефективності досудового розслідування, в тому числі і об'єктивними обставинами кримінального провадження.

Висновок. Підводячи підсумок необхідно зазначити, що ефективність досудового розслідування – оцінка діяльності уповноважених суб'єктів досудового розслідування, щодо дотримання формальної законності та змістовної складової (доцільності застосування) наявних у них повноважень, а також наслідків реалізації відповідних повноважень та кореляції їх з завданнями кримінального провадження, з урахуванням об'єктивних обставин кримінального провадження.

В свою чергу об'єктивні обставини кримінального провадження бувають внутрішні і зовнішні. Для внутрішніх об'єктивних обставин кримінального провадження щодо корупційних злочинів притаманні особливості доказування окремих обставин вчиненого корупційного злочину (мета, умисел, причетність особи та інших осіб, відтворення і розуміння механізму вчинення злочину). Що ж стосується зовнішніх об'єктивних обставин, які наявні у кримінальному провадженні щодо корупційного злочину, то необхідно виділити наступні: значний суспільний інтерес щодо процедури і розгляду кримінального провадження, журналістський контроль і можливе висвітлення ними окремих етапів досудового розслідування, що можуть негативно вплинути на його результати, можливий політичний чи адміністративний тиск з огляду на особливості суб'єкту корупційного злочину.

Прокурор є ключовим процесуальним суб'єктом у забезпеченні ефективності проведеного досудового розслідування, який має повноваження як для проведення ефективного досудового розслідування, так і для забезпечення проведення ефективного досудового розслідування, які тісно пов'язані із ефективністю здійснення прокурором нагляду за дотриманням законів під час досудового розслідування.

Список використаної літератури:

1. Ostrohiad, O., Torbas, O., Zavtur, V., Sydoruk, V., & Fedoriv, O. (2021). Effectiveness standards for investigation of corruption crimes: Theory and practice. *Amazonia Investiga*, 10 (44), 295-306. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1734>.
2. Федорів О.М. Європейські стандарти ефективності досудового розслідування : дис. доктор філософії : 081. Львів. 2023. 240с.
3. Сидорчук В.В. Питання щодо наявних підходів до розуміння ефективності досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Кримінальна юстиція сучасної України: виклики та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. до 75-річчя д.ю.н.,

- проф. Ю.П. Аленіна (м. Одеса, 20 листоп. 2021 р.) [Електронне видання] / відповід. ред.: Л.І. Аркуша, О.О. Торбас, В.А. Завтур ; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. С. 114-118.
4. Стеценко Ю.В. Ефективне досудове розслідування: зміст і поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія Право. №49. Т. 2. С. 126-129.
 5. Рішення «Бренько та інші проти України» (заява № 29361). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g62#Text.
 6. Рішення «Пригунов та інші проти України» (заява № 31557/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g58#Text.
 7. Рішення «Бойко та інші проти України» (заява № 24753/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g45#Text.
 8. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Національна академія внутрішніх справ, Київ; Університету державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019. 466 с.
 9. Торбас О. О. Розсуд у кримінальному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 454 с.
 10. Кіпер О. О. Процесуальна самостійність слідчого як гарантія всебічного, повного й неупередженого розслідування у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2017. 228 с.
 11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Євген Петренко проти України» від 29.04.2015 (заява № 55749/08). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a60#Text.
 12. Чернобаев С. Міжнародні стандарти ефективного досудового розслідування. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. 2020. №1. С. 147-150.
 13. Індекс сприйняття корупції – 2020. Офіційний сайт Transparency International. URL: <https://tiukraine.org/research/indeksspyjnyattya-koruptsiyi2020>.
 14. Сидорчук В.В. Процесуальний статус слідчого, який розслідує корупційні злочини. дис. ... д. філософ. 081 – Право. Одеса. 2022. 262 с.
 15. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року, № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n416>.
 16. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465117#Text>.

Khymchenko O. S. Participation of the prosecutor in ensuring the efficiency of the pre-judicial investigation of corruption crimes

The article examined the concepts of effective pre-trial investigation available in the literature. Its features were singled out, which to a certain extent reflect the essence of the mentioned concept. The positions of the ECtHR regarding the signs of an effective pre-trial investigation are indicated. The criteria for evaluating the effectiveness of the pre-trial investigation regarding the crime of corruption, available in the literature of the criminal process, are analyzed. As a result, they came to the conclusion that the effectiveness of the pre-trial investigation is an assessment of the activities of the authorized subjects of the pre-trial investigation, regarding compliance with the formal legality and substantive component (reasonableness of application) of the powers available to them, as well as the consequences of the implementation of the relevant powers and their correlation with the tasks of criminal proceedings, taking into account the objective circumstances of the criminal proceedings.

In turn, the objective circumstances of criminal proceedings are internal and external. The internal objective circumstances of criminal proceedings regarding corruption crimes are characterized by specific features of proving certain circumstances of the committed corruption crime (purpose, intent, involvement of the person and other persons, reproduction and understanding of the mechanism of the crime). As for the external objective circumstances that are present in the criminal proceedings regarding the crime of corruption, it is necessary to highlight the following: significant public interest in the procedure and review of the criminal proceedings, journalistic control and possible coverage by them of certain stages of the pre-trial investigation, which may negatively affect its results, possible political or administrative pressure given the specifics of the subject of the corruption crime.

The prosecutor is a key procedural subject in ensuring the effectiveness of the conducted pre-trial investigation, who has powers both to conduct an effective pre-trial investigation and to ensure the conduct of an effective pre-trial investigation, which are closely related to the effectiveness of the prosecutor's supervision of compliance with laws during the pre-trial investigation .

Key words: *criminal proceedings, prosecutor, effectiveness of pre-trial investigation, corruption crime.*

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.21>

Л. В. Заболотна

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВО НА ОСВІТУ У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Стаття присвячена актуальним аспектам права на освіту у Французькій Республіці. Окреслені основні орієнтири права на освіту, що у повній мірі відображають сучасні світові цінності. Виявлено, що французьке законодавство щодо права на освіту перебуває у постійному русі на шляху вдосконалення. Саме тому можна простежити низку урядових рішень для врегулювання системи освіти на всіх рівнях, а також перепідготовку, післядипломну освіту та професійний розвиток «впродовж життя». Встановлено, що на сучасному етапі акцентується увага на забезпеченні: інклюзивної шкільної освіти всім дітям без будь-яких відмінностей; соціальної різноманітності державних шкіл у навчальних закладах; участі батьків в освіті дітей; діалогу та співпраці між усіма суб'єктами освітньої спільноти; розвитку поваги всіх учнів до рівної, гідності людини, свободи совісті. Окрім цього, наголошено, що право на освіту гарантується кожному, з метою безперешкодного «розвитку своєї особистості, підвищення рівня початкової та безперервної підготовки, інтегрування в суспільне та професійне життя, здійснення своєї громадянської позиції. Звертається увага на сучасні програми, які націлені на вдосконалення освітнього процесу, відповідно до яких передбачаються конкретні зміни на практиці. У статті досліджені основні цілі та політика зазначених програм та вказані основні позиції французького законодавця. Зосереджено увагу на тому, що основні тенденції освітньої політики Французької Республіки спрямовані на орієнтири, що продиктовані глобальними гуманними ідеями Європейського співтовариства, відповідно до яких освітні процеси у Французькій Республіці набувають відповідних зрушень та реформувань. У статті також наведені практичні заходи, передбачені для вдосконалення французького права на освіту, та які можуть бути корисними з точки зору застосування в нашій державі.

Ключові слова: Французька Республіка, освітній процес, освіта, право, заклади освіти.

Постановка проблеми. В межах Європейського освітнього простору надзвичайно важливим сьогодні постає питання вдосконалення освітнього законодавства, на що сьогодні націлена політика Французької Республіки. Важливим є те, що Французька Республіка вважається здавна однією з розвинутих країн в якій освітній процес вважається майже досконалим, а отримання освіти вважається престижною в усьому світі. Приналежно, модернізація освітнього процесу почалася з 1968 року і майже кожного десятиліття можна простежити нові кроки

та орієнтири, направлені на вдосконалення права на освіту. Так, на сьогодні, французька політика в освітній сфері націлена на впровадження новітніх програм з виділенням значних ресурсів для їх впровадження. Відповідно, для України дослідження французької моделі щодо модернізації освітньої сфери може стати позитивним джерелом отримання знань у напрямку розвитку національної системи освіти.

Стан дослідження. Дослідження права на освіту у Французькій Республіці є предметом праць таких науковців як: Л.В. Перхун,

О.Ф. Мельничук, О.В. Любянський, І.Ю. Ходікіна, Л.В. Шаповалова, Ю.В. Сухарніков та інших. А також низки французьких дослідників, таких як: М. Dabène, F. Muller, B. Cornu, F. Chenu, F. Cros, A. Peretti, J. Deauvieu, S. Leloup, Ph. Perrenoud, J.-M. Gillig, A. Feysant тощо. Проте аналіз сучасного стану права на освіту вбачається корисним особливо з огляду на створення та впровадження актуальних підходів в освіті. Таким чином, дане дослідження ґрунтується на аналізі сучасних підходів та політиці Міністерства національної освіти Французької Республіки, Кодексі «Про освіту» та інших законодавчих та нормативних актах, а також циркулярах від 06 липня 2023 року «Про повернення до школи на 2023 рік», «Про захист персоналу на 2023–2024 навчальні роки», «Від сільської Франції до районів 2030: боротьба за всіма соціальними та освітніми нерівностями на 2023–2024 навчальні роки» тощо.

Метою статті є висвітлення основних аспектів законодавчого забезпечення та практичного досвіду права на освіту у Французькій Республіці.

Виклад матеріалу. Структура французької системи освіти бере свій початок з імперії Наполеона (1804–1815), який ініціював поділ Імператорського університету на академії, керовані ректорами, що існує і досі. Наполеон також централізував адміністрацію: держава санкціонувала відкриття шкіл, призначала вчителів та визначала шкільні програми. Шкільна система була організована у два порядки: початкова освіта (*l'école du peuple*) та середня освіта (*l'école de l'élite sociale*), в якій брала участь буржуазія. Надалі низкою реформ було здійснено: безоплатне початкове навчання (1881); відміна уроків релігії (1882); впровадження обов'язкової освіти для дітей до 16 років (1959); розробку доступності до освіти у коледжах (1963); застосування системи освіти «унікальний коледж» (1975); залучення програми щодо підтримки «проблемним» школам (1980); впровадження проекту освіти на місцях (мається на увазі навчальна практика) (1989); розробку програми по зниженню навчального навантаження на дітей та перегляд розкладів у школах (1990) [1].

Право на освіту проголошено у Конституції Французької Республіки (1958) як одне з невід'ємних прав людини [2], що бере коріння з Декларації Конвенту про права людини (1793), в якому було втілено гуманістичні здобутки людства. Незважаючи на такі революційні погляди, лише у 1882 році було прийнято Закон

«Про загальну освіту» у Франції [3]. Варто зазначити, що у Французькій Республіці провадяться реформи щодо освіти та освітнього процесу майже кожне десятиріччя починаючи з 1959 року. Саме тому можна простежити низку урядових рішень для регулювання системи освіти на всіх рівнях, а також перепідготовку, післядипломну освіту та професійний розвиток «впродовж життя» (наприклад, першу згадку про післядипломну та іншомовну освіту констатовано в циркулярі від 1972 року) [1].

За законом від 1984 року, освітні питання на загальнодержавному рівні координуються у Французькій Республіці (надалі - ФР) Міністерством національної освіти, що займається широким спектром питань забезпечення освіти, такими як: фінансування закладів освіти, затвердження навчальних програм, питання адміністративного кола щодо кадрової політики, оцінювання якості освіти, нагляд за приватним сектором освіти [4]. Цікавим моментом є те, що у французьке законодавство зазвичай покладаються ті концепції, які висуваються суспільством [5, с. 34]. Так, французькими дослідниками, серед іншого, наголошується, що саме прийняття висунутих ідей суспільства, що були покладені у циркуляри (законодавчі акти) які стосувалися забезпечення права на освіту у ФР щодо поліпшення умов праці викладачів та надання їм більшої автономії у вирішенні адміністративних і професійних питань, тощо, значно сприяли виходу Франції з освітньої кризи 60–70-тих років ХХ століття. На підставі Закону ФР «Про орієнтації освіти» (1989) було запропоновано модель професійної підготовки, що спиралась на основні права людини та було відкрито три експериментальні установи вищої професійної освіти [6, с. 140]. Революційними на той час можна вважати норми Закону ФР «Про основні напрями розвитку системи освіти» (1989) що стосувалися доступності освіти; вимог до підвищення якості освіти; навчання на базі новітніх технологій тощо [7, с. 350].

Наступним кроком до вдосконалення права на освіту можна вважати прийняття Закону ФР «Про вищу професійну освіту» (2007), яким було впроваджено цілу низку заходів щодо поліпшення якості освіти та реорганізації системи професійної освіти, основними напрямками якого стало: вирішення питань щодо залежності навчальних закладів від держави; впровадження багаторівневої системи освітньої моделі навчання; застосування варіативності у навчальних програмах з обов'язковим дотри-

манням вимог державного стандарту тощо [6, с.130].

Право на освіту на сучасному етапі у ФР врегульовано Конституцією ФР, Освітнім кодексом ФР, Трудовим кодексом ФР та низкою спеціальних законів, відповідно до яких проголошено право на якісну освіту будь-кого, направлену на розвиток особистості, здібностей незалежно від віку з метою в наступному «долучитися до суспільного та професійного життя країни та виконувати свій громадянський обов'язок». Відповідно французькими дослідниками наголошується на «громадському характері» французької освіти [8, с. 35-36]. Відповідно до статті L111-1 Освітнього Кодексу ФР освіта визнана першим національним пріоритетом. Розробка та організація освітнього процесу ФР покладена на Державну освітню службу, яка повинна сприяти забезпеченню рівних можливостей та боротьбі з соціальною та територіальною нерівністю з точки зору успіхів в освіті та освіті. Відповідно до змісту статті L111-1 Освітнього Кодексу ФР акцентується увага на забезпеченні: інклюзивної шкільної освіти всім дітям без будь-яких відмінностей; соціальної різноманітності державних шкіл у навчальних закладах; участі батьків в освіті дітей; діалогу та співпраці між усіма суб'єктами освітньої спільноти; розвитку поваги всіх учнів до рівної, гідності людини, свободи совісті. Окрім цього, наголошено, що право на освіту гарантується кожному, з метою безперешкодного «розвитку своєї особистості, підвищення рівня початкової та безперервної підготовки, інтегрування в суспільне та професійне життя, здійснення своєї громадянської позиції». Також у межах статті зазначено про посилення нагляду за учнями в школах та навчальних закладах, розташованих у районах з «неблагополучною соціальною середою» та надати можливість учням, які перебувають у скрутному становищі, незалежно від їх походження, зокрема стану здоров'я, скористатися індивідуальними заходами підтримки [9]. Реалізацію всіх цих проголошених Освітнім кодексом ФР цінностей можна прослідити в рамках програм та реформ, які будуть наведені нижче. На підставі зазначеного, можна констатувати, що право на освіту ФР передбачає забезпечення цього права шляхом створення рівних можливостей, наданні підтримки, врахуванні відмінностей та ситуацій, що можуть виникнути в економічних, територіальних та соціальних питаннях.

На початку нового 2013–2014 навчального року у ФР було проголошено про реформу-

вання освітньої системи метою якої стало створення «досконалої школи» та відповідно було прийнято Закон ФР від 8 липня 2013 року «Про орієнтацію та програмування реформи школи Республіки» (№ 2013-595). Основною ціллю вказаного Закону було створення умов для якісного теоретичного навчання поєднаного із здобуттям практичних навичок та вмінь. При цьому увага зосереджена на впровадженні індивідуальних підходів до здібностей та можливостей кожної людини – здобувача освіти [10].

З початку навчального 2023 року у ФР державною службою з питань освіти наголошено на ряді реформ. У відповідному циркулярі від 06 липня 2023 року «Про повернення до школи на 2023 рік» описані пріоритети на 2023–2024 навчальні роки для шкіл, абсолютним з яких вважається «спрямування на школу яка навчає, розширює можливості та захищає». У цьому сенсі зазначено, що метою такого спрямування є розробка стратегій з приводу не тільки «безпечного середовища у навчанні», а й такого, що буде стояти на захисті як здобувачів освіти так і викладачів [11]. Відповідно, у циркулярі «Про повернення до школи на 2023 рік» наголошено на цілях, що входять до проекту «Республіканська школа»: - забезпечення однакових можливостей для навчання; - заборона невинуватих звільнень; - створення «захисного навчального простору»; - надання викладацьким колективам можливостей для наукового та педагогічного «маневрування» шляхом надання конкретної підтримки їхнім проектам [12].

Варто зазначити, що станом на вересень 2023 року у ФР передбачаються конкретні зміни на практиці, а саме: повного розгортання програми Національної ради з відновлення (CNR) «Наша школа, давайте зробимо це разом». Основна політика даної програми направлена на створення «безпечного навчального простору», що дозволить кожному здобувачу освіти «стати вільним громадянином», освіченим та таким, що «усвідомлює себе частиною одного суспільства». В межах даного проекту передбачено також просувати проекти, що здійснюються командами викладачів на рівні школи або вищого навчального закладу та оплачувати вчителям за виконання додаткових заходів та надавати матеріальну допомогу для реалізації освітніх проектів [13].

Таким чином, аналіз циркуляра від 06 липня 2023 року «Про повернення до школи на 2023 рік» надає можливість зазначити про наступні практичні шляхи: - боротьбу дома-

ганнями у всіх її існуючих формах; - боротьба проти всіх форм тиску; формування поваги до цінностей ФР; - захист персоналу (у тому числі фінансовий); - перегляд програм освіти та націленість на надання фундаментальних знань; - розширення функції програми «школа-коледж» та посилення розвитку цифрових навичок; відкриття професійних орієнтацій у всіх коледжах (у цьому сенсі тут цікавим видається зазначене: «дозволити всім учням розширити свої амбіції та боротися з усіма формами самоцензури чи стереотипів»); - заснувати додаткові класи та гуртки для підтримки учнів, які не встигають опанувати вчасно програму з метою скоротити відсів, покращити професійну інтеграцію та продовжити навчання; - заснування «бізнес-офісів», що будуть відповідати за зміцнення зв'язку між навчальною установою та організацією у пошуку стажувань та професійної інтеграції; впровадження системи «Всі права відкриті» (другий шанс в освіті, інтеграція у трудову діяльність тощо); запровадження онлайн-схеми «Ambition employ» (відкриття різноманітних курсів відповідно до прагнень і вподобань учнів та студентів з метою «зміцнення їх впевненості у собі» [14].

Наступним актуальним на сучасному етапі документом у ФР є циркуляр «Від сільських районів Франції до кварталів 2030 року: боротьба з усіма видами соціальною та освітньою нерівністю». Відповідно до змісту даного Циркуляру, планується: підвищення привабливості сільських територій для навчання; розширення нових інтернет - пристроїв у районах та сільській місцевості до 2030 року; запровадження соціального та освітнього розмаїття (збільшення кількості сільських освітніх навчальних закладів, сертифікації гуртків, курсів, шкіл-інтернатів, розвиток успішних стажувань, заснування навчання з гнучким графіком, подвійне навчання, міжнародне навчання тощо) [15]. Таким чином, можливо констатувати, що дана програма передбачає не лише належну інтеграцію освіти сільського населення а й надання рівних можливостей у тому числі для сільських учнів з обмеженими можливостями.

Важливим з точки зору права на освіту є заява Міністра національної освіти та молоді ФР у липні 2023 року, з приводу того, що «знущань у школі, дискримінації та сексизму немає місця у школах, з ними треба боротися і, за це необхідності, карати», адже школа має бути захисним простором для всіх учнів, щоб вони розвивали своє критичне мислення і бували

себе незалежно від зовнішнього політичного, філософського чи релігійного тиску. Те саме стосується поваги до секуляризму, оскільки захист свободи совісті студентів, не може піддаватися сумніву, особливо щодо змісту навчання, і тому повинен захищатися від будь-якого нападу на нього. Крім того, було заявлено про перегляд програми морального та громадянського виховання вже з початку 2024 року навчального року [16].

Слід зазначити, що для досягнення вище зазначених цілей та з метою вдосконалення чинного законодавства у ФР були винесені відповідні накази: № 2023-738 від 9 серпня 2023 року, що містить різноманітні положення, які стосуються організації педагогічної спадкоємності в місцевих державних навчальних закладах і приватних навчальних закладах, які працюють за контрактом з Міністерством національної освіти [17]; № 2023-739 від 9 серпня 2023 року «Про понаднормову роботу делегованих викладачів приватної освіти за контрактом» [18]; від 3 липня 2023 року, що встановлює умови прикріплення до Генеральної інспекції освіти, спорту та досліджень державних службовців і агентів, відповідальних за забезпечення інспекційних функцій з точки зору здоров'я і безпеки в шкільній освіті [19]; наказ від 27 липня 2023 року про перелік місцевих державних освітніх закладів, які реалізують статті 1 та 5 Указу № 2020-939 від 29 липня 2020 року про внесення змін до фінансової організації місцевих державних освітніх закладів при Міністерстві національної освіти, молоді та спорту [20]; наказ від 9 серпня 2023 року про скасування Міністерського наказу від 18 липня 2016 року, що встановлює норми понаднормової роботи вчителів приватних навчальних закладів тощо [21].

Варто зазначити, що вже у 2017 році ФР підписала Декларацію «Про безпеку шкіл» (2015) та зробила відповідні кроки стосовно захисту здобувачів освіти та викладачів від нападу у період збройного конфлікту, захист права на освіту та моніторинг порушень прав дітей в умовах збройного конфлікту, та, відповідно, впровадила програму правового захисту дітей та захисту освітнього процесу від нападів «Protect Education in Insecurity and Conflict (PEIC)» [22]. Відповідне зобов'язання щодо захисту освіти та забезпечення безперервності навчання у разі загроз життю і здоров'ю здобувачів освіти та педагогічних працівників відтворено у планах ФР та націлено на забезпечення системності у підходів до захисту права на освіту.

Висновки. На основі вищезазначеного можна стверджувати, що право на освіту у Французькій Республіці регламентовано чинним внутрішнім законодавством, що пройшло багатоступінчатий досвід у своєму розвитку та положеннями міжнародного права. Основні тенденції освітньої політики Французької Республіки спрямовані на орієнтири, що продиктовані глобальними гуманними ідеями Європейського співтовариства, відповідно до яких освітні процеси у середині країни набувають відповідних зрушень та реформувать.

Актуальним для Французької Республіки залишається розвиток системи права на освіту, що втілюється в межах програм та заходів, що були досліджені вище у даній статті. Встановлено, що практичні шляхи вдосконалення права на освіту направлені на:

1. Вдосконалення доступу до освіти. Правове забезпечення характеризується низкою законів і положень. Практичне втілення організовано у межах програм, направлених на забезпечення рівності у доступі до навчання, впровадження інклюзивної освіти, он-лайн освіти, забезпечення технологіями у сільських місцевостях тощо;

2. Вдосконалення якості освіти та розвитку навичок. Передбачено вдосконалення системи практичних навичок під час отримання освіти, створення спеціальних організацій зі сприяння працевлаштування випускників, сприяння професійно-особистісної орієнтації учнів з організацією їхнього подальшого навчання за обраним профілем, створення гуртків, курсів, стажувань на виробництві, заснування навчання з гнучким графіком, подвійного навчання, міжнародне навчання тощо.

3. Запобігання всім проявам дискримінації (у тому числі морального знуцання, зневаги тощо), пропаганда культури рівності та взаємоповаги, надання індивідуальної державної підтримки;

4. Підтримка викладачів (фінансова підтримка освітніх програм та підвищення заробітної плати, заборона невинуватих звільнень);

5. Підвищення рівня відповідальності навчальних закладів перед суспільством за надання якісних послуг (у тому числі впровадження індивідуальної роботи з учнями та наявності діалогу з батьками щодо освіти їх дітей, незалежно від їхнього соціального походження, встановлення адаптованого під потреби учнів та викладачів розкладу занять тощо);

6. Впровадження заходів на випадок не стабільних ситуацій та захист дітей у надзвичайних ситуаціях.

Список використаної літератури:

1. Eurypedia - The European Encyclopedia on National Education Systems, European Union, 1995-2014. URL: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/eurypedia_en.php
2. Ferhat I. «Quelle formation pour quels enseignants ? Regard historique sur la réforme de la «mastérisation», La Vie des idées, 17 mars 2009. Available online (last accessed 11/10/2014). URL: <http://www.laviedesidees.fr/Quelle-formation-pour-quels.html>
3. Constitution du 4 octobre 1958: Titre V: Des rapports entre le Parlement et le Gouvernement Constitution du 4 octobre 1958 : Titre V : Des rapports entre le Parlement et le Gouvernement Version à la date : d'aujourd'hui du 05/10/1958. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000006527502/1958-10-05
4. Cadet, L. & Causa, M. (2005). Culture(s) éducative(s) et construction d'un répertoire didactique en formation initiale. In J.-Cl. Beacco, J.-L. Chiss, F. Cicurel & D. Véronique (dir), Les cultures éducatives et linguistiques dans l'enseignement des langues,. Paris : PUF, 159-181. Ministère de l'éducation nationale. URL: www.education.gouv.fr
5. Peretti A. Compétences sociales et relations à autrui. Paris: L'Harmattan, 2000. 68 p.
6. Raymond D. Enseignants de métier et formation initiale. Belgique: AQUFOM, 1998. P. 128–142.
7. Leloup S. L'enseignant et les représentations du cours «idéal» . Université de Reims, 2003. P. 328–351
8. Boiron, M. Enseigner et apprendre. Le Français dans le Monde, 2001.318. p. 31–40
9. Code de l'éducation : Chapitre 1er : L'obligation scolaire. (Articles L131-1 à L131-13). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071191/LEGISCTA000006166564/
10. Sur l'orientation et la programmation de la réforme de l'école de la République. (n° 2013-595). URL: <https://www.education.gouv.fr/loi-ndeg2013-595-du-8-juillet-2013-d-orientation-et-de-programmation-pour-la-refondation-de-l-ecole-5618>
11. Priorités de l'année scolaire 2023-2024. URL: <https://www.education.gouv.fr/une-ecole-qui-instruit-emancipe-et-protège-la-circulaire-de-rentree-2023-au-bulletin-officiel-378707>
12. Le projet de de l'école républicaine : les gages de l'avenir et les exigences de l'exécution. URL: <https://ami.mr/fr/index.php/2022/10/02/le-projet-de-de-lecole-republicaine-les-gages-de-l-avenir-et-les-exigences-de-l-execution/>

13. Le bulletin officiel de l'éducation nationale, de la jeunesse et des sports. URL: <https://www.education.gouv.fr/bo/2023/Hebdo27/MENE2318816C>
14. Circulaire Retour à l'école pour 2023. URL: <https://www.weka.fr/actualite/education/article/une-circulaire-detaille-les-priorites-pour-l-annee-scolaire-2022-2023-153762/>
15. Circulaire Des zones rurales de France aux quartiers 2030. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/quartiers-2030-olivier-klein-installera-commission-participation-citoyenne-des-quartiers>
16. Une École qui instruit, émancipe et protège. Circulaire de rentrée 2023. URL: <https://www.education.gouv.fr/bo/2023/Hebdo27/MENE2318816C>
17. Décret n° 2023-738 du 9 août 2023 portant diverses dispositions relatives à l'organisation de la continuité pédagogique au sein des établissements publics locaux d'enseignement et des établissements d'enseignement privé sous contrat relevant du ministère chargé de l'éducation nationale. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000047952335>
18. Décret n° 2023-739 du 9 août 2023 relatif aux heures supplémentaires effectuées par les maîtres délégués de l'enseignement privé sous contrat. URL: https://snalc.org/snalc2023/wp-content/uploads/2023/08/joe_20230810_0184_0010.pdf
19. Arrêté du 3 juillet 2023 fixant les conditions de rattachement à l'inspection générale de l'éducation, du sport et de la recherche des fonctionnaires et des agents chargés d'assurer les fonctions d'inspection en matière d'hygiène et de sécurité dans l'enseignement scolaire. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIA RTI000045702174/2022-04-30/>
20. Arrêté du 27 juillet 2023 relatif à la liste des établissements publics locaux d'enseignement qui mettent en application le 1° et le 5° de l'article 1er du décret n° 2020-939 du 29 juillet 2020 modifiant l'organisation financière des établissements publics locaux d'enseignement relevant du ministère de l'éducation nationale, de la jeunesse et des sports. URL: <https://www.enseignementsup-recherche.gouv.fr/fr/bulletin-officiel>
21. Arrêté du 9 août 2023 portant abrogation de l'arrêté ministériel du 18 juillet 2016 fixant les taux des heures supplémentaires d'enseignement effectuées par les maîtres délégués des établissements d'enseignement privé. URL: <https://www.legilux.public.lu/>
22. Education Above All Foundation welcomes France's commitment to protect children affected by war and conflict. News and Press Release. 21 Feb 2017. URL: <https://reliefweb.int/report/france/education-above-all-foundation-welcomes-france-s-commitment-protect->

Zabolotna L. V. The right to education in the French Republic: theory and practice

The article is dedicated to the current aspects of the right to education in the French Republic. The main landmarks of the right to education are outlined, fully reflecting contemporary global values. It is revealed that French legislation regarding the right to education is constantly evolving on the path of improvement. That's why a series of governmental decisions can be traced to regulate the education system at all levels, as well as retraining, postgraduate education, and lifelong professional development. It is established that in the modern stage, attention is focused on ensuring inclusive school education for all children without any distinctions; social diversity of state schools in educational institutions; parental involvement in children's education; dialogue and cooperation among all subjects of the educational community; development of respect by all students for equality, human dignity, and freedom of conscience. Furthermore, it is emphasized that the right to education is guaranteed to everyone, aiming for unhindered "personal development, raising the level of initial and continuous training, integration into social and professional life, and the realization of one's civic position." Attention is drawn to modern programs aimed at improving the educational process, according to which specific changes are envisaged in practice. The article explores the main goals and policies of these programs and indicates the main positions of French legislators. Emphasis is placed on the fact that the main trends of the educational policy of the French Republic are oriented towards landmarks dictated by the global humane ideas of the European community, according to which educational processes in the French Republic undergo corresponding shifts and reforms. The article also provides practical measures envisaged to improve the French right to education, which could be beneficial from the perspective of implementation in our country.

Key words: French Republic, educational process, education, right, educational institutions.

К. М. Карповаздобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Стаття присвячена дослідженню обмеження права на правову допомогу та місце держави в цьому процесі. Проаналізовано досвід міжнародних органів та інститутів, а також судову практику ЄСПЛ щодо надання права на правову допомогу та обмеження права на правову допомогу.

Визначено, що правова допомога – це не обов'язково допомога адвоката, а взагалі допомога в правовому веденні справи, оскільки з практики та законодавства зарубіжних країн вбачається нестача адвокатів і, навіть, відсутність інституту адвокатури, що перешкоджає реалізації права на правову допомогу в повній мірі.

Підкреслено, що роль адвоката, зокрема, в кримінальному процесі є життєво важливою, і переваги представництва кваліфікованим юристом є величезними. Однак, міжнародна судова практика декілька десятків років не визначала конкретно, на якій стадії провадження виникає право на правову допомогу, однак позначала на важливості надання такого права на стадії досудового розслідування. Ця неоднозначність зникла після справи *Can v. Austria* (1984 р.).

Позначено, що право на правову допомогу, яке передбачено статтею 6(3)(с) ЄКПЛ, виникає на стадії досудового розслідування. Це підтверджує і практика ЄСПЛ.

Підкреслено, що українські адвокати та дослідники наголошують на тому, що існує проблема обмеження права на захист на стадії досудового розслідування та вбачається недостатнє інформування підозрюваних про їхні права мати адвоката.

Позначено, що негайний допуск захисника є частиною процесуальних гарантій обвинуваченого.

Проаналізовано зміст статті 6 ЄКПЛ та судова практика щодо реалізації права на захист та його обмеження. Обвинувачені особи мають свободу вибору адвоката лише тоді, коли вони мають кошти, щоб заплатити за адвоката. Доцільно позначити, якщо обвинувачений отримав безоплатну правову допомогу, він повинен, наскільки це можливо, сам обрати собі захисника – оскільки тоді обмежується свобода вибору.

Підкреслено, що законодавство деяких держав встановлює обмеження щодо кількості захисників, які можуть брати участь у справі. Практика ЄСПЛ тут не встановлює чітких критеріїв, як і положення ЄКПЛ – це залишається в компетенції держави.

Зроблено висновок, що особа має право захищати себе особисто або за допомогою захисника, або за власним вибором. Важливість гарантування права обвинуваченому на захист та можливість обрати адвоката є очевидною та беззаперечною. Держава має сприяти інформуванню громадськості про їхні права та обов'язки згідно із законом та важливу роль адвокатів у цьому процесі.

Ключові слова: права людини, правова допомога, обмеження, ЄСПЛ, ЄКПЛ, право на справедливий суд, захисник, адвокат.

Постановка проблеми. Надання права на правову допомогу знайшло своє закріплення в ряді міжнародних угод: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Європейська Конвенція з прав людини 1950 р., Арабська хартія прав людини 2004 р. та ін. Крім цього національні законодавства містять положення про надання платної та безоплатної

правової допомоги. Однак поряд з цим є певні правові положення щодо обмеження права на правову допомогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями надання правової допомоги займалися такі вітчизняні вчені, як: С.А. Альперт, М.І. Бажанов, А.М. Бірюкова, Т.В. Варфоломеева, О.М. Дроздов, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна,

Т.В. Корчева, П.В. Кучевський, В.В. Леоненко, Т.В. Омельченко, О.В. Панчук, М.А. Погорецький, М.М. Полянський, В.О. Попелюшко, В.В. Титаренко, В.М. Трофіменко, Г.І. Чангулі, В.П. Шибік, О.Г. Яновською та інші. Незважаючи на розповсюдженість обговорення цієї проблематики, окремі аспекти надання безоплатної правової допомоги досліджені не були.

Мета цієї статті – дослідити та проаналізувати правові аспекти обмеження права на правову допомогу.

Виклад основного матеріалу. Правова допомога – це не обов'язково допомога адвоката, а взагалі допомога в правовому веденні справи. Наприклад, як позначає представник Сполученого Королівства повідомив УВКБ ООН, що на острові Св. Єлени немає адвокатів, які займаються приватною практикою. Однак існувала розвинена система «людей Маккензі», і будь-яка особа, обвинувачена у кримінальному злочині, зазвичай могла отримати непрофесійну допомогу в підготовці та здійсненні свого захисту. На острові Св. Єлени суди звикли мати справу з підсудними без представництва, і сам суд допомагав підсудному без представництва в забезпеченні здійснення правосуддя. Тому доцільно тлумачити «правову допомогу» в ширшому сенсі, щоб охопити ситуації такого характеру [1, р. 18].

Також допомога у юридичному супроводі справи характерна для мусульманських країн. Згідно з мусульманським правом або в у справах, які розглядаються відповідно до національного права та звичаїв, обов'язкова допомога адвоката може викликати труднощі [2, р. 16].

Отже, з практики та документів кількох країн видно, що нестача адвокатів і відсутність адвокатури часто перешкоджають реалізації права на правову допомогу в повній мірі.

Можна помітити подібне широке тлумачення терміну правової допомоги в рішеннях Європейської Комісії. У справі *X v. FRGIO* заявник стверджував, що на судовому процесі його представляв не захисник, призначений судом для захисту його, а «*Gerichtsreferendar*», який є юристом, найнятим Урядом. «*Gerichtsreferendar*» – це стажер, який проходить обов'язкове навчання. У своєму рішенні Європейська комісія зазначила, що: «... враховуючи, що підготовчі роботи над статтею 6(3)(с) ЄКПЛ підтверджують, що слово «авокат» (французький текст) слід розуміти не в технічному значенні цього терміну, а в значенні «юридична допомога», в той час як у справі, про яку йде мова, хоча зрозуміло,

що «*Gerichtsreferendar*» не є «*avocat*», він, тим не менш, є компетентним «захисником», якщо йому доручено надавати обвинуваченому «юридичну допомогу» [3, р. 39].

Роль адвоката, зокрема, в кримінальному процесі є життєво важливою, і переваги представництва кваліфікованим юристом є величезними. Жоден непрофесіонал, незалежно від того, наскільки він поінформований та освічений, не має таких знань, підготовки та навичок, які є особливим атрибутом професії юриста. Т. Бургенталь позначає: «Навіть якщо припустити, що Комісія має рацію, вважаючи, що стаття 6(3)(с) ЄКПЛ не вимагає призначення повіреного, це не звільняє її від обов'язку з'ясувати, якою мірою особа, про яку йдеться, справді надала суттєву юридичну допомогу» [4, р. 34].

Міжнародна договірна практика деякий період часу не вказувала конкретно, на якій стадії провадження виникає право на правову допомогу. Відповідні положення належать до групи положень, які можуть бути застосовані як на самому судовому розгляді, так і на попередній стадії. Дійсно, поширення права на правову допомогу на стадію досудового розслідування має велике значення з двох основних причин. По-перше, стадія досудового розслідування визначає рамки, в яких обвинувачення буде розглядатися в суді. По-друге, існує велика ймовірність того, що докази, отримані на стадії досудового розслідування, будуть використані в судовому засіданні. Також не можна ігнорувати той факт, що обвинувачений може бути підданий інтенсивному допиту поліцією. Зокрема, на цій стадії провадження обвинувачений дуже часто дає зізнання, тому він повинен бути дуже обережним, роблячи заяви під час такого допиту. Таким чином, порада та допомога адвоката є важливими та відповідають найкращим інтересам обвинуваченого на стадії досудового розслідування.

ЄСПЛ не надавав конкретної відповіді на питання – чи виникає право на правову допомогу на етапі досудового розслідування – до 1984 року, коли у справі *Can v. Austria* Європейська комісія, враховуючи конкретні факти справи, висловила думку, що право на правову допомогу, передбачене статтею 6 (3)(с) ЄКПЛ може застосовуватися до попереднього розслідування [5]. Незважаючи на те, що рішення ґрунтувалося на конкретних фактах, наданих Комісії, можна розумно припустити, що міркування Європейської комісії заклали основи для загаль-

ного принципу, згідно з яким право на правову допомогу, як це передбачено статтею 6(3)(с) також може застосовуватись до стадії досудового розслідування, якщо цього вимагають обставини. Подібним чином у справі *Imbrioscia v. Switzerland* ЄСПЛ висловив думку, що спосіб застосування статті 6(3)(с) під час досудового розслідування залежить від особливостей провадження, яке розглядається, і від обставин справи [6].

Цікавим видається законодавство і практика деяких країн з цього приводу. Так, Чаріка Марасінге (*Charika Marasinghe*) у своїй праці позначає, що, наприклад, у Венесуелі обвинувачений не має права мати адвоката до завершення досудового розслідування [1, р. 21]. Далі він зазначив, що це не лише серйозне відхилення від гарантій, які повинні бути надані обвинуваченому, але також суперечить Конституції Венесуели. Крім того, таке положення суперечить і ряду міжнародних угод, зокрема, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права. Ряд держав, зокрема, законодавство України передбачає участь захисника, адвоката на стадії досудового розслідування. Багато країн мають розвинену та ефективну систему правової допомоги, однак, як позначають Н.М. Бакаянова та І.О. Билиця існує проблема щодо «обмеженого доступу до допомоги адвоката на стадії досудового розслідування та відсутність обов'язку посадових осіб інформувати підозрюваного про його права мати адвоката та надання допомоги у доступі до останнього» [7, с. 16].

Як позначають українські адвокати-дослідники О. Дроздов та О. Дроздова при аналізі статті 6 ЄКПЛ: «Негайний допуск захисника є частиною процесуальних гарантій, яким Суд приділяє особливу увагу під час встановлення того, чи певна процедура зашкодила чи не зашкодила самій суті права не свідчити проти себе. Аби право на справедливий судовий розгляд, якому присвячена стаття 6 § 1, залишалося достатньо «конкретним і ефективним», зазвичай необхідно, щоб допуск захисника відбувся починаючи з першого допиту підозрюваного поліцією, якщо тільки не буде доведено, що існують першорядні причини обмежити це право (наприклад, наводяться справи *Сальдуз проти Туреччини*, *Ібрагім і Інші проти Сполученого Королівства*)» [8, с. 43].

Отже, особа має можливість та право захищати себе особисто або за допомогою захисника, або за власним вибором. Європейська

комісія неодноразово заявляла, що все, що гарантується статтею 6(3)(с) Конвенції, це те, що провадження проти обвинуваченого не відбується без належного представництва захисту, і що стаття 6(3)(с) надає обвинуваченим права самим вирішувати, яким чином має бути забезпечений їхній захист. У справі *X проти Австрії* Європейська Комісія зазначила: «беручи до уваги, що рішення щодо того, яку з двох альтернатив, згаданих у параграфі, слід обрати, а саме, право заявника захищати себе особисто або отримати допомогу власного адвоката на вибір, або, за певних обставин покладається на уряд-відповідача...» [9].

В іншій справі між тими ж сторонами Європейська Комісія заявила, що рішення залишається за «компетентними органами». Проте у справі *X проти Норвегії* було зазначено, що рішення залежить від «застосовуваного законодавства або правил суду». Стверджується, що аргументація, на якій ґрунтувалися рішення Європейської комісії, суперечить основним принципам справедливого судового розгляду. У кримінальному процесі обвинувачений може захотіти захищати себе особисто. Згідно з простими словами статті 6(3)(с) ЄКПЛ, це право самого обвинуваченого, і тому держава не може змусити особу, щоб її захищав адвокат. Таким же чином обвинувачені повинні мати право обирати захисника, якщо вони того бажають, за умови, що держава має право регулювати явку адвокатів. Однак якщо держава безпідставно посягає на право обвинуваченого на вибір адвоката, підриваються самі ідеї справедливості та справедливого судового розгляду. Держава може втручатись та обмежувати право на вибір захисника лише в межах положень ЄКПЛ.

Значна частина плутанини виникає через питання, чи слід надавати обвинуваченим право обирати власного адвоката, незалежно від їхньої спроможності оплатити адвоката. У судовій практиці Конвенції з прав людини щодо цього нічого немає. Європейська комісія прийняла обмежувальне тлумачення слів «власний вибір». Вона постановила, що «Конвенція гарантує право обвинуваченого на юридичну допомогу за його власним вибором лише тоді, коли він має достатні кошти для оплати такої допомоги» [10].

У справі *Croissant v. Germany* було зазначено, що право обвинуваченого бути захищеним адвокатом за власним вибором обов'язково підлягає певним обмеженням стосовно надання безоплатної правової допомоги, і,

якщо суди вирішують, чи інтереси правосуддя вимагають призначення такого захисника, побажання підсудного мають бути враховані. Однак суди можуть відхилити ці бажання, якщо існують відповідні та достатні підстави вважати, що це необхідно в інтересах правосуддя [11].

Важливим моментом, який впливає з цих положень, є те, що відповідно до ЄКПЛ обвинувачені особи мають свободу вибору адвоката лише тоді, коли вони мають кошти, щоб заплатити за адвоката. Це виглядає незадовільно, оскільки обвинувачений, який не має достатніх коштів, не повинен зазнавати дискримінації за матеріальною ознакою. Навіть якщо можуть виникнути практичні труднощі із забезпеченням адвоката, якого бажає обвинувачений, все ж обвинуваченому слід надати певний вибір, щоб забезпечити «рівність сторін» між обвинуваченим і обвинуваченням. Навіть якщо обвинувачений отримав безкоштовну юридичну допомогу, він повинен, наскільки це можливо, сам обрати собі захисника. Доцільно ввести список офіційних захисників, який подається обвинуваченому, щоб він міг обрати собі адвоката для захисту.

Тим не менш, якщо обвинувачені мають засоби оплатити послугу адвоката, слід поважати їхнє право на обраного ними захисника. Випадки порушення цього права можна побачити в кількох заявах, які надійшли до Комісії ООН з прав людини (нині – Рада ООН з прав людини). У всіх справах, наприклад, *Delia Saldias de Lopez v. Uruguay*, *Lilian Celiberti de Caseriego v. Uruguay*, *Teti Tsquierdo v. Uruguay*, *Marais v. Madagasca*, вільному вибору захисника перешкождало систематичне переслідування адвокатів, які намагалися взятися за справи політичних в'язнів, і, зрештою, обвинувачені були змушені прийняти адвоката *ex officio*. Слід зазначити, що в усіх цих справах обвинувачені мали можливість оплатити послугу адвоката. Комісія ООН з прав людини наголошує, якщо обвинувачений вибирає захисника, який надається безкоштовно, державі необхідно вжити заходів для забезпечення того, щоб захисник після його призначення забезпечував ефективне представництво в інтересах правосуддя.

Ще одне питання полягає в тому, чи закріплюючи, що обвинувачений може мати правову допомогу за власним вибором, стаття 6(3)(c) забезпечує право на необмежену кількість захисників? Це питання було чітко розглянуто Європейською комісією у справі *Enslin, Baader and Raspe v. FRG*. Заявники скаржилися на

обмеження, встановлені законом щодо кількості захисників, до яких вони могли звернутися, а також на недопущення деяких із цих адвокатів до обвинувачених. Ці обмеження нібито порушили статті 6(3)(b) і (c). У своєму рішенні Єврокомісія чітко пояснила свою думку:

«Передбачаючи, що обвинувачений може мати правову допомогу за власним вибором, стаття 6(3)(c) не забезпечує права на необмежену кількість адвокатів... мета цього положення полягає в тому, щоб забезпечити фактичне заслуховування обох сторін у справі шляхом надання обвинуваченому, у разі необхідності, допомоги незалежного професіонала... Встановлюючи кількість адвокатів, вільно обраних обвинуваченим є властивою німецькій процесуальній системі, влада Федеративної Республіки Німеччини, не порушила права, гарантованого цим положенням» [1, р. 25].

Отже, якщо національне законодавство передбачає певні обмеження щодо кількості захисників, але тим самим не порушує сам зміст права на захист, гарантує його на законодавчому рівні, то це не є порушенням положень ЄКПЛ.

Насправді, якщо є вагомні підстави, наприклад, складна справа або інші причини, які вимагають, щоб обвинуваченому надавав допомогу більше ніж один адвокат, тоді обвинувачений може цього вимагати. Це залежить від обставин самої справи. Наприклад, у справі *Murphy v. UK* заявник звернувся з проханням про надання йому правової допомоги до соліситора та адвоката. Європейська комісія дійшла висновку, що, хоча заявнику було надано правову допомогу лише адвоката, не було жодних ознак того, що він потребує допомоги двох юристів [12].

Зрозуміло, що питання про кількість адвокатів не виникає, якщо обвинувачений має достатньо коштів для оплати адвокатського представництва. Якщо обвинувачений просить безкоштовного адвоката, нерозумно запевняти, що право на безоплатну правову допомогу поширюється аж до того, що обвинувачений може вимагати будь-яку кількість адвокатів за власним вибором. Таке тлумачення створюють перешкоди як у судовому процесі, так і в реалізації права на безоплатну правову допомогу. Кількість адвокатів, які можуть бути призначені обвинуваченому, має залежати від обставин кожної справи.

Висновки. Отже, можна позначити певні важливі правові аспекти надання права на правову допомогу та його обмеження: відсутність

правової допомоги впливає на позицію захисту в судовому засіданні, а отже, і на результат провадження; важливість гарантування права обвинуваченому на захист, на можливість обрати адвоката чи можливість отримати безоплатну правову допомогу з моменту арешту і протягом усього судового розгляду є очевидною; право на захист виникає на стадії досудового розслідування, не пізніше; законодавство певної країни може обмежити кількість захисників/адвокатів у справі, але саме право на захист – обмеженню не підлягає; держава забезпечує наявність ефективних процедур і механізмів рівного доступу до адвокатів для всіх осіб на їхній території та під їх юрисдикцією без будь-яких відмінностей та дискримінації; держави мають сприяти інформуванню громадськості про їхні права та обов'язки згідно із законом та важливу роль адвокатів у захисті їхніх основних свобод та, за необхідності, гарантувати право на надання безоплатної правової допомоги.

Список використаної літератури:

1. Marasinghe Ch. The right to legal assistance in international law, with special reference to the iccpr, the ECHR and the ACHR. *Asian Yearbook of International Law*. 1997. Vol. 5. P. 15-44.
2. Seminar on the Protection of Human Rights in Criminal Law held at Baguio City, Philippines: Report of the Commission on Human Rights, 14th session. New York, 1958. 25 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/219546?ln=fr> (дата звернення: 16.07.2023).
3. Samuels Al. The right to a fair trial, the European Convention on Human Rights. *International Bar Journal*. 1972. Vol. 3. Issue 1. P. 35-43.
4. Buergenthal Th. Comparative study of certain due process requirements of the European Human Rights Convention. *Buffalo Law Review*. 1966. Vol. 16. P. 18-54. URL: <http://surl.li/jdojg> (дата звернення: 16.07.2023).
5. Case of Can v. Austria. Judgment. Strasbourg, 30 September 1985. URL: <https://ihrda.uwazi.io/en/entity/507181ilxsk?page=1> (дата звернення: 16.07.2023).
6. Case of Imbrioscia v. Switzerland, Judgment. Strasbourg, 24 November 1993. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_13972-88 (дата звернення: 16.07.2023).
7. Бакаянова Н. М., Билиця І. О. *Адвокатура у системі надання безоплатної правової допомоги: навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Адвокатура у системі безоплатної правової допомоги» (галузь знань 08 «Право», другий (магістерський рівень) для студентів I курсу денної форми навчання*. Одеса: Фенікс, 2020. 84 с. URL: <http://dspace.opua.edu.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).
8. Дроздов О., Дроздова О. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект). Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2019 рік. 65 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf (дата звернення: 16.07.2023).
9. Case of X v. UK. Strasbourg, 18 October 1982. URL: <https://international.vlex.com/vid/x-v-the-united-872415871> (дата звернення: 16.07.2023).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.07.2023).
11. Case of Croissant v. Germany. 8 December 1989. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_13611-88_001-1082 (дата звернення: 16.07.2023).
12. Case of Murphy v. UK. Communicated on 10 December 2014. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/MURPHY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf> (дата звернення: 16.07.2023).

Karpova K. M. Legal aspects of the limitation of the right to legal assistance

The article is devoted to the study of the limitation of the right to legal aid and the place of the state in this process. The experience of international bodies and institutes, as well as the judicial practice of the ECtHR regarding granting the right to legal aid and limiting the right to legal aid, are analyzed.

It was determined that legal assistance is not necessarily the assistance of a lawyer, but in general assistance in the legal management of a case, since the practice and legislation of foreign countries show a lack of lawyers and, even, the absence of an institution of advocacy, which prevents the full realization of the right to legal assistance.

It is emphasized that the role of the lawyer, in particular in the criminal process, is vital, and the advantages of representation by a qualified lawyer are enormous. However, international jurisprudence for several decades did not specifically determine at which stage of the proceedings the right to legal aid arises, but pointed to the importance of granting such a right at the stage of pre-trial investigation. This ambiguity disappeared after the case of Can v. Austria (1984).

It is emphasized that Ukrainian lawyers and researchers emphasize that there is a problem of limiting the right to defense at the stage of pre-trial investigation and insufficient informing of suspects about their rights to have a lawyer.

The content of Article 6 of the ECHR and judicial practice regarding the exercise of the right to defense and its limitations are analyzed. Accused persons have the freedom to choose a lawyer only when they have the means to pay for a lawyer. It is appropriate to point out that if the accused has received free legal aid, he should, as far as possible, choose his own defense counsel – because then the freedom of choice is limited.

It was concluded that a person has the right to defend himself personally either with the help of a lawyer or by his own choice. The importance of guaranteeing the accused the right to defense and the opportunity to choose a lawyer is obvious and undeniable. The state should promote public awareness of their rights and obligations under the law and the important role of lawyers in this process.

Key words: *human rights, legal aid, restrictions, ECHR, right to a fair trial, defender, lawyer.*

О. О. Сімоненко

викладач спеціальної кафедри
Навчально-наукового інституту державної безпеки
Національної академії Служби безпеки України

ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ УКРАЇНО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИН

Ісламська Республіка Іран відіграє, за оцінками експертів, одну з домінуючих ролей серед країн Близького та Середнього Сходу. Іранці за багатовікову історію час від часу встановлювали свій територіальний контроль, політичну владу та здійснювали культурний вплив в цьому регіоні.

Країна має дуже важливе військово-стратегічне положення. З Іраном деякою мірою пов'язані всі проблемні вузли регіону Близького Сходу. Мова йде про етнічні та релігійні, військові та економічні проблеми, питання біженців та наркотрафіку, тероризм і місцевий сепаратизм, які можна розв'язати, тільки враховуючи чинник Ірану.

Іран завжди прагнув до регіонального лідерства. Країна намагається посилити свої позиції та владу в країнах, з якими межує.

Важливо зазначити, що Іран як джерело енергоносіїв, а також територія транспортування нафто- і газопродукції має надзвичайно велике значення для світової економіки.

До того ж, країна має одну з найчисленніших армій у світі, що і справляє великий вплив на міжнародну політику і в регіональному, і в світовому вимірах.

Незважаючи на обмеження світової спільноти, Іран намагається просувати власні позиції по всьому світу, та вести зовнішню політику з різними країнами.

Україно-іранські відносини мають різні етапи руху та час від часу призупиняються або набувають нових перспектив розвитку.

Серед найбільш вагомих проблем співробітництва України з Іраном є складна зовнішньополітична та зовнішньоекономічна ситуація, що склалася навколо Ірану у зв'язку з його «ядерною програмою». Низька інтенсивність політичних відносин між Україною і Іраном, яка є останнім часом, пояснюється, з одного боку вичікувальною позицією іранських владних структур з огляду на складну соціально-політичну ситуацію в Україні, а з іншого – в Україні також очікують узгодження міжнародної позиції навколо Ірану, перш за все після нормалізації відносин з провідними країнами Заходу.

Україна, використовуючи досвід держави, яка під тиском інших країн позбулась третього у світі за розмірами ядерного потенціалу, могла б продемонструвати міжнародній спільноті свою активну дипломатичну позицію щодо зміцнення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також налагодити більш конструктивний діалог з Іраном, що сприяло б подальшому розвитку співпраці з ним.

Ключові слова: зовнішня політика, міжнародні санкції, співробітництво, регіональний лідер, Ісламська Республіка Іран.

Постановка проблеми. Просування державою власних інтересів в регіоні Близького Сходу, діяльність у інших регіонах світу, розробка ядерної, космічної та ракетної програм у сукупності з протистоянням з боку країн Заходу та регіональних суперників обумовлює особливу роль Ісламської Республіки Іран (далі – ІРІ) на міжнародній арені. Проте, особливої уваги заслуговує те, що ІРІ перебуває під міжнародними санкціями, а політико-ідеологічний та етно-конфесійний фактори обмежують коло традицій-

них можливостей зовнішньої політики Ірану, що однак компенсується гнучкою діяльністю країни. В умовах обмежень з боку світового товариства, ІРІ є цікавою з точки зору формування регіонального лідерства й просування позицій по всьому світу та є особливо актуальним питанням дослідження на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню місця й ролі ІРІ на міжнародній арені та в регіональному контексті присвячені праці О. Жеваго, І. Панової, А. Парфіненко та ін.

Правові та історичні засади розвитку відносин Ірану розглядалися у працях Т. Лахманюк, Б. Парохонського, С. Головка та ін.

Проблематика позиції ІРІ на міжнародній арені та розвитку україно-іранських відносин недостатньо розкрита в наукових працях, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті – дослідити сукупність чинників, які позначають ІРІ не тільки як визначального регіонального лідера серед країн Близького та Середнього Сходу, але і як стратегічно важливу геополітичну державу в світі. Висвітлити чинники налагодження україно-іранської співпраці та перспективи їхнього розвитку в нових геополітичних умовах.

Виклад основного матеріалу. У стародавні часи Іран завдяки своєму геостратегічному розміщенню був своєрідним містком між Азією та Європою. Через нього пролягали стратегічні комунікації – Великий шовковий шлях. Іранці за багатовікову історію час від часу встановлювали свій територіальний контроль, політичну владу та здійснювали культурний вплив в регіоні.

Ісламська революція в Ірані, з одного боку, заперечує західну модель модернізації, а з другого – дає приклад адаптації суспільства до глобалізаційних змін без руйнування його культурної цілісності та ідентичності. Починаючи з 1979 р., ІРІ перетворився на теократичну ісламську державу з високим рівнем заідеологізованості і внутрішньої, і зовнішньої політики. Наприкінці 2022 року та на початку 2023 року іранський режим зіткнувся з одними з наймасштабніших і найтриваліших протестів після революції 1979 року. Ці протести були викликані культурною проблемою, а не економічною чи політичною, але з того часу вони охопили широку частину суспільства. Представники іранського уряду стурбовані тривалими протестами та вважають, що це іноземне втручання продовжує заворушення.

Навіть якщо Іран стримав цей ряд протестів за допомогою насильства та залякування, заострення кризи в наступному році, ймовірно, ще більше поставить під сумнів легітимність і стійкість режиму. Зі знеціненням іранської валюти та річними темпами інфляції майже на 50 відсотків наприкінці 2022 року ІРІ, можливо, зіткнулася з економічним спадом, який може продовжити або знову розпалити заворушення та призвести до ще більшої нестабільності.

ІРІ намагатиметься послабити вплив США на Близькому Сході, зміцнити свої позиції та владу в сусідніх державах і мінімізувати загрози для

режиму. ІРІ намагатиметься використати дипломатію, свою ядерну програму, що розширюється, свої звичайні, проксі та партнерські сили, а також свої військові продажі та придбання для досягнення своїх цілей. Іранський режим вважає себе заблокованим у боротьбі за існування зі США та їхніми регіональними союзниками, в той час як Іран переслідує свої давні амбіції регіонального лідерства.

Проксі-сили ІРІ є важливим інструментом тиску Ірану на США та їх партнерів у регіоні. Враховуючи неспроможність ІРІ протистояти США у відкритому збройному конфлікті, а також посилене озброєння Ізраїлю та монархій Перської затоки, Ісламська Республіка робить ставку на асиметричне введення боротьби за допомогою розгалуженої мережі проксі-сил [1].

Іран продовжуватиме погрожувати громадянам США безпосередньо та через проксі-атаки, особливо на Близькому Сході. ІРІ також залишається відданим меті розвитку сурогатних мереж у США вже більше десяти років. Проксі-сервери, які підтримує Іран, намагатимуться здійснити напади на війська та осіб США в Іраку та Сирії, а також, можливо, в інших країнах і регіонах. Іран погрожував щодо колишніх і нинішніх офіційних осіб США як помсту за вбивство командувача Корпусом вартів ісламської революції Касема Сулеймані в січні 2020 року, а раніше намагався провести смертельні операції в США.

ІРІ залишається загрозою і для Ізраїлю як безпосередньо, через свої ракети та безпілотні літальні апарати (далі – БПЛА), так і опосередковано через підтримку ліванської Хізбалли та інших.

Серед груп впливу переважають вже згадана ліванська Хізбалла, а також Організація Бадр, Катаїб Хізболла та Асаїб Ахль аль-Хакк. Їхнє приєднання до офіційних силових структур Лівану та Іраку, а також успішна інтеграція політичного крила до систем цих країн надає додаткового впливу ІРІ на Ліван та Ірак. Інтеграція про-іранських груп у силові структури держав ускладнює боротьбу з ними та створює потенційні ризики, що США можуть ненавмисно посилити ці групи за рахунок співпраці в області безпеки [2].

Окрім того, зазначимо, що Іран залишатиметься джерелом нестабільності в усьому регіоні завдяки своїй підтримці іракських шіїтських збройних формувань, які становлять головну загрозу для персоналу США в Іраку. Економічна та військова підтримка Іраном режиму Башара

аль-Асада в Сирії та підтримка хуситів у Ємені, з урахуванням надання ряду передових військових систем, становлять загрозу для партнерів та інтересів США, зокрема Саудівську Аравію.

Гібридний підхід Ірану до ведення війни – з використанням як звичайних, так і нетрадиційних засобів – становитиме загрозу інтересам США в регіоні в майбутньому. Корпус варткових ісламської революції залишатиметься центральною частиною військової сили Ірану.

За прогнозами експертів, Іран, ймовірно, намагатиметься придбати нові звичайні системи озброєння, такі як передові винищувачі, навчально-тренувальні літаки, вертольоти, системи протиповітряної оборони, пара-морські патрульні кораблі та основні бойові танки. Однак, бюджетні обмеження та фіскальні дефіцити сповільнять темпи та масштаби придбання цих систем.

Ракети, БПЛА та військово-морські можливості Ірану продовжуватимуть загрожувати комерційним і військовим активам США та партнерів на Близькому Сході.

Нетрадиційні військові операції Ірану та мережа бойовиків-партнерів дозволяють Тегерану намагатися просувати свої інтереси в регіоні та зберігати стратегічну глибину. Програми Ірану з балістичних ракет, які вже включають найбільший запас балістичних ракет у регіоні, продовжують становити загрозу для країн Близького Сходу.

У той час як дипломатичні зусилля з відновлення іранських ядерних переговорів тривають, можливість конфлікту між Ізраїлем та ІПІ часто викликає занепокоєння. Починаючи з 2006 року, тліючий конфлікт між двома державами продовжує розпалюватися.

Вторгнення рф в Україну нагадало ізраїльтянам про їхнє незручне становище на міжнародній арені. Ізраїль не може себе позиціонувати в цьому конфлікті без наслідків для свого впливу та оборони на Близькому Сході.

Розбіжності в позиціях щодо російсько-української війни не пов'язані з розпадом ізраїльської урядової коаліції. Вторгнення рф стало делікатним моментом для Ізраїлю, який не став ризикувати, утримавшись від постачання зброї в Україну і відмовившись стати на чийсь бік, щоб не зашкодити зовнішнім відносинам, і внутрішньому балансу.

Відносини ж рф та ІПІ характеризуються глибоким дисбалансом між, з одного боку, ядерною російською державою, яка історично має гегемоністські амбіції, зокрема, що частини іран-

ської території, і, з іншого боку, Іраном, регіональною державою, яка вже близько сорока років перебуває під санкціями через характер свого режиму та ядерну політику. Ісламська Республіка внесена до чорного списку групи розробки фінансових заходів, що ускладнює російсько-іранські економічні обміни та стимує несанкціонованих російських економічних суб'єктів виходити на іранський ринок.

Санкції, які накладені Заходом на рф у зв'язку з російським вторгненням на територію України, за кількістю, масштабом і швидкістю зараз значно перевершують Іран у списку санкційних держав. Увага західних країн зараз зосереджена на ситуації в Україні, що й зумовлює послаблення тиску на переговори навколо договору, який міг би стати наступником Спільного всеосяжного плану дій. До того ж, більша ізоляція рф та постійна Ірану, а також їхнє спільне невдоволення США, ймовірно, посилять їхню взаємну залежність.

Зниження ролі рф у Центральній Азії внаслідок російсько-української війни може призвести до перехоплення ініціативи Іраном та збільшення його ролі у якості політичного, економічного та безпекового гаранта Центральної Азії. Це дозволяє ІПІ не тільки розширити власний вплив у Центральній Азії, але й на цьому фоні збільшити точки взаємодії з КНР [3].

Геополітичне становище Ірану є досить складним через наявність значної кількості супротивників та опонентів, а також нестабільних зон навколо країни. Іран може розширити свій вплив традиційним шляхом дипломатичних, економічних, військових відносин, а також варіантом просування гнучкої стратегії підтримки про-іранських організацій задля стримування своїх ворогів. Варто зазначити, що останнім часом геополітичні позиції Ірану є досить неоднозначними, враховуючи ситуативність перебігу процесів на Близькому Сході.

Через низку факторів, україно-іранські відносини є певною мірою суперечливими та за оцінками фахівців, недостатньо розвиненими, хоча мають на це значні перспективи.

У 1991 році відбувся перший офіційний візит до України міністра закордонних справ Ірану Алі Акбара Велаяті й було підписано 22 січня 1992 року Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Ісламською Республікою Іран, що і вважається початком співробітництва незалежної України з ІПІ. У січні та жовтні того ж самого року в Україні та Ірані розпочали свою діяльність дипломатичні місії двох країн.

Договірно-правова база україно-іранських двосторонніх відносин забезпечує юридичне підґрунтя для взаємовигідного співробітництва між двома країнами у політичній, торговельно-економічній і гуманітарній сферах [4, с. 563]. Слід відзначити, що договірно-правова база україно-іранського співробітництва нараховує більше 30 документів.

Основним базовим документом для двосторонніх відносин між Україною та Іраном стала Декларація про співробітництво між Україною та Ісламською Республікою Іран, яка була підписана у Тегерані 26 квітня 1992 року президентами обох країн. В цьому документі відзначається, що обидві країни розвиватимуть свої відносини як дружні держави і рівні партнери. Велике значення надається переговорам і відносинам на найвищому державному рівні, зустрічам керівників зовнішньополітичних та двосторонніх питань, що становлять взаємний інтерес, у тому числі в рамках ООН, інших міжнародних і регіональних організацій та форумів на різних рівнях [5, с. 80].

Основою двосторонніх відносин стали торговельні відносини, які активно розвивалися протягом 2000-х років. Їхня особливість виражається в тому, що експорт українських товарів до ІРІ переважає над імпортом з Ірану. Переважно відбувалася україно-іранська співпраця стосовно продукції у сферах сільського господарства, машинобудування, металургії, паливно-енергетичної та інфраструктурної галузей. Однак, внаслідок відновлення санкцій щодо Ірану, у 2018 році товарообіг між країнами скоротився.

На сьогодні здебільшого експортується сільськогосподарська продукція та харчові товари. Також відбувається експорт частин газотурбін та локомотивів. Під санкції серед іранських товарів не потрапили ліки та сухофрукти. Проте, енергоносії, в яких зацікавлена наша країна, санкційно заблоковані.

Проте, слід зауважити, що, існуючі можливості, пов'язані зі сферою торгівлі, під час дії санкцій повністю також не реалізовані. Зазначимо при цьому, сільськогосподарська та продовольча продукція не підпадають під міжнародні санкції.

Із-за відсутності прямих каналів міжбанківського розрахунку, більшість товарів традиційно реекспортується через треті країни.

Серед пріоритетних напрямів розвитку гуманітарних відносин між Україною і Іраном слід відзначити співробітництво у галузі освіти. Це

налагодження плідних стосунків у галузі вищої, середньої та професійної освіти; зміцнення ділових контактів між університетами й іншими вищими навчальними закладами України та Ірану, обмін викладачами, студентами і фахівцями; розширення зв'язків між спортивними організаціями та установами фізичного виховання двох країн; поглиблення співробітництва між українськими і іранськими фірмами, які діють у сфері міжнародного туристичного бізнесу; зміцнення співпраці українських і іранських кіномитців; встановлення прямих контактів і взаємного обміну між творчими та музичними колективами [4, с. 563].

Встановлені та підтримуються плідні робочі відносини з багатьма видавництвами, редакціями провідних засобів масової інформації, телебаченням ІРІ [6, с. 205].

Перспективного розвитку двосторонніх відносин за мирних часів могли б набрати такі галузі як військово-технічна та атомної енергетики. Однак, через санкції та тиск з боку США цей напрямок було згорнуто.

У транспортній сфері розвиток взаємовідносин у першу чергу стосується проекту розбудови транспортної мережі Європа – Кавказ – Азія, що передбачає контейнерні вантажоперевезення з Індії по маршруту Іран – Азербайджан – Грузія – Україна – Польща – країни ЄС. Також перспективним є долучення до ініціативи Перська затока – Чорне море, що може поєднати транспортний коридор за маршрутом Індія – Іран – Кавказ – Чорне море.

Перспективною для нас вважається співпраця з Іраном у галузі енергетики, зокрема, проєкт транспортування іранського газу до України і в Європу через територію нашої держави.

Розвиток україно-іранських відносин значно гальмує політична сфера. Внаслідок тісних зв'язків України з США, а ІРІ з РФ очевидна відсутність політичного розширення двосторонніх контактів. Особливо спостерігається така дистанція на міжнародній арені у відсутності взаємної підтримки під час голосувань в Організації Об'єднаних Націй. Через поновлення санкцій відбулося зниження активності україно-іранських відносин на офіційному рівні.

Слід відзначити, що російсько-українська війна та ядерна угода Ірану пов'язані. У 2014 році переговори щодо укладання ядерної угоди з ІРІ та роль посередника стали для РФ фактором отримання поступки з боку США щодо власних дій в Україні. У 2022 році на фоні успішних

переговорів щодо поновлення ядерної угоди рф намагається розіграти цю карту задля власних інтересів. У березні рф було опубліковано, що санкції у відповідь на вторгнення в Україну не будуть стосуватися російсько-іранської взаємодії після укладання ядерної угоди [7].

Не дивлячись на те, що рф мала намір використати ядерні переговори для власних цілей, ставлячи при цьому під загрозу іранські інтереси, Тегеран не прагне до зменшення контактів. З офіційних заяв відомо, що в ІРІ провину за початок війни верховний лідер та інші високопосадові особи поклали на НАТО та США, незважаючи на те, що іранська офіційна позиція полягає у заклик до дипломатичного врегулювання конфлікту. Під час голосування у Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй по резолюції, яка засуджує вторгнення росії на територію України, ІРІ також утримався.

Проте варто зауважити, що російсько-українська війна оголила відсутність монолітності та протиріччя всередині країни. Коли офіційні особи підтримали дії росії, то реформаторські кола, середній клас та звичайні жителі негативно відреагували та ними було засуджено російське вторгнення в Україну.

Для України має значення розвиток відносин з ІРІ як з одним з основних експортерів нафти й природного газу у світі. Вважається важливим врахування перспектив, які відкриваються для ІРІ із-за війни рф з Україною. Так, якщо укладання ядерної угоди буде успішним та буде введено санкції на поставки енергоносіїв з рф, ІРІ може стати новим постачальником газу та нафти до Європи. Також ослаблення позицій рф в Сирійській Арабській Республіці, на Закавказзі та у Середній Азії надає ІРІ можливості збільшити свій геополітичний та економічний впливи, при цьому не відмовляючись від підтримки рф. Враховуючи ці обставини, стратегічно необхідним є знаходження альтернативних джерел імпорту енергоресурсів й забезпечення сталого розвитку української економіки, а також глобальний вимір зміцнення політичних та економічних позицій нашої держави в регіоні Близького та Середнього Сходу, Південного Кавказу та Центральної Азії.

Висновки. З огляду на викладене, можна стверджувати, що взаємовідносини між Україною і Ісламською Республікою Іран мають свої певні особливості та набувають поетапного розвитку. Характерним для цього процесу є періоди активізації та гальмування, пошуків компромісів і певного охолодження.

На це впливають такі чинники як і внутрішній розвиток суспільств України та ІРІ, так і зовнішні фактори. Сюди можна віднести світову кон'юнктуру, позицію провідних країн Заходу щодо тих чи інших подій у світі, а також їх вплив на зовнішню політику Ірану. Беручи до уваги ситуацію, яка склалася на міжнародній арені, наявні інтереси головуючих держав та міжнародних структур, відносини між Україною та ІРІ слід розглядати в контексті євроінтеграційних і глобальних світових процесів.

У разі покращення політики зовнішніх відносин ІРІ з країнами Заходу, зняття частини санкцій, Україні у майбутньому, після закінчення війни, можна розглядати варіанти налагодження взаємовідносини з Іраном. Підґрунтям до розширення взаємодії може стати взаємний інтерес обох країн в експортній та імпорتنій торгівлі. Також, зокрема, виникає зацікавленість України та ІРІ в підтриманні продовольчої безпеки на Близькому та Середньому Сході, а також широке коло перспективної співпраці у економічній та інших галузях.

Список використаної літератури:

1. Панова І.О., Жеваго О.К. Перспективи співробітництва України та Ірану/ І.О Панова, О.К. Жеваго // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм.* – 2022 – ст.15-23.
2. Aftandilian G. Israel-Iran Shadow War in Syria intensifies Amid International Developments. Arab Center Washington DC. Available at: <https://arabcenterdc.org/resource/israel-iran-shadow-war-in-syria-intensifies-amid-international-developments>.
3. Turner D. Iran Eyes Opportunities in Central Asia. New Lines Institute for Strategy and Policy. Available at: <https://newlinesinstitute.org/governance/iran-eyes-opportunities-in-central-asia>.
4. Головка С.В. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980-2000 рр./С.В.Головка, Ю.Р. Медюк. – К.: Либідь, 2001. – 616 с.
5. Геополітична кон'юнктура та геостратегічні імперативи співробітництва України з країнами Середнього Сходу: Туреччиною, Іраном та Афганістаном//Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 28. Ч.2. – К.: Київський національний університет ім. Т.Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. – С. 80-86.
6. Лахманюк Т. Україна й Ісламська Республіка Іран: шляхи співробітництва / Т.Лахманюк// *Україна-Європа-Світ.Міжнародний збірник нау-*

- кових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 202-207.
7. Timeline of Nuclear Diplomacy With Iran. Arms Control Association. <https://www.armscontrol.org/fachsheets/Timeline-of-Nuclear-Diplomacy-With-Iran>.
8. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія/Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; Відп. редактор Б.О.Парахонський. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – 591 с.

Simonenko O. O. Domestic and foreign political indicators in Ukrainian-Iranian relation

According to experts, the Islamic Republic of Iran plays one of the dominant roles among the countries of the dominant roles among the Near and Middle East. Over centuries of history Iranians have at times established their territorial control, political power and carried out cultural influence in this region.

The country has a very important military and strategic position. All the trouble spots in the Middle East are connected to some extent with Iran. We are talking about ethnic and religious, military and economic problems, the refugee issues of and drug trafficking, terrorism and local separatism, which can only be solved by taking into account the Iranian factor.

Iran has always sought regional leadership. The country is trying to strengthen its position and power in the countries with which it borders.

It is important to note that Iran as a source of energy, as well as the territory of transportation of oil and gas products, is extremely important for the world economy.

In addition, the country has one of the largest armies in the world, which has a huge impact on international policy both at the regional and global levels.

Despite the restrictions of the world community, Iran tries to promote its own positions around the world and pursue a foreign policy with different countries.

Ukrainian-Russian relations have different stages of movement and from time to time they are stalled or require new prospects for development.

Among the most significant problems of Ukraine's cooperation with Iran is the difficult foreign economic situation that has developed around Iran in connection with its «nuclear program». The low intensity of political relations between Ukraine and Iran, which has recently been explained, on the one hand, by the wait-and-see attitude of the Iranian authorities in view of the complex socio-political situation in Ukraine, and on the other hand, Ukraine also expects the international situation around Iran, primarily through normalization of relations with the leading countries of the West.

Ukraine, using the experience of a state that, under the pressure of other countries, was able to get rid of the world's third largest nuclear potential, could demonstrate to the international community its active diplomatic position on strengthening the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, as well as establish a more constructive dialogue with Iran, which would contribute further development of cooperation with him.

Key words: *foreign policy, international sanctions, cooperation, regional leader, Islamic Republic of Iran.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342:342.4

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.24>

І. С. Пирога

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2798-7795>

СТАНДАРТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ: НЕЗАЛЕЖНА СУДОВА ВЛАДА

У 1991 р. Україна стала на шлях демократичного розвитку. Тоді ж разом із відновленням незалежності було проголошено побудову правової держави, заснованої на владі народу, принципах ринкової економіки та розподілі державної влади, визнано за основу в побудові вітчизняної правової системи природно-правову (європейську) концепцію, а людину (конкретну фізичну особу) – найбільшою соціальною цінністю. Визнання верховенства права основою державного і суспільного ладу остаточно відбулося і нормативно було оформлено в 1996 р. із прийняттям Конституції України.

У статті розкрито основні стандарти незалежності суддів як гарантії сильного незалежного суду. Ця проблема актуальна, оскільки боротьба за незалежність – це не тимчасове явище, а постійний процес не тільки для нашої держави, а й для більшості країн світу. Аналізуються міжнародні стандарти незалежності суддів, які застосовуються у вітчизняному законодавстві. Обґрунтовується висновок про необхідність реформування законодавства у сфері забезпечення реальної незалежності суддів на підставі зазначених проблем. Пропонується ретельно дослідити та видозмінити процедуру призначення суддів, а також процедуру просування по службі, щоб унеможливити прояв «залежності» від третіх осіб.

Вказується на необхідність оцінки діяльності суддів на основі нормативно закріплених правил, у яких мають бути прописані критерії такої оцінки та способи її здійснення. Обґрунтовується важливість надання доступу громадськості до рішень, які виносять судді.

Ключові слова: конституція, конституціоналізм, верховенство права, судова система, державна влада, суддівське врядування, Вища рада правосуддя, нормативно-правове регулювання, громадянське суспільство.

Постановка питання. Судова система є основою для дотримання принципів демократії і верховенства права. Вона покликана забезпечити громадянам надійний захист від будь-яких посягань на передбачені законом права і свободи. Гарантія дотримання принципів справедливості судочинства – незалежність судової влади. Основні принципи незалежності судової влади, схвалені ГА ООН у 1985 [1]. Впроваджуються в різноманітних сферах глобальної судової системи Бангалорські принципи поведінки суддів 2002 [2], які поступово стають докумен-

том, яким беззастережно послуговуються всі системи права й судочинства.

Стаття 6 Конституції України [3] передбачає: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Судова влада має функціонувати незалежно від інших гілок влади. Незалежність судової системи має важливе значення для суспільства, оскільки вільне суспільство існує доти, доки в ньому панує принцип верховенства права. Принцип верховенства права створює зобов'язання і для тих, хто керує, і для тих,

ким керують та стосується як тих, хто шукає засобів правового захисту, так і тих проти кого домагаються таких засобів. Реалізація цього принципу залежить від того, наскільки компетентно й неупереджено судді застосовують закон. Для належного виконання цих обов'язків судді повинні бути незалежними від будь-якого впливу, який може існувати або обґрунтовано розглядатися як вплив на неупередженість процесу приймання рішень. Незалежність від виконавчої влади є ключовим елементом цього поняття. Однак судді також повинні бути незалежними і від законодавчої влади, окрім як у зв'язку з її законотворчою функцією. На неупередженість суддів не повинні впливати й інші зв'язки, наприклад, професійні, комерційні, особисті чи інші.

Незалежність суддів є головним елементом правового статусу суддів і, мабуть, основною умовою існування самостійної судової влади, що має авторитет. Упевненість громадськості у незалежності судів, добросовісності їхніх суддів, неупередженості та дієвості процесів лежить в основі судової системи країни.

Незалежність судової влади України загалом і суддів зокрема є однією з вагомих демократичних засад громадянського суспільства, реалізація якої – важлива умова побудови правової демократичної держави. Як зазначається в Указі Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020», метою реформування судової системи є реформування судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий неупереджений судовий розгляд справ незалежним судом [4].

Аналіз наукових джерел: У науковій літературі дослідження питання судоустрою, незалежності судової гілки влади, незалежності суддів набуло досить широкого висвітлення. Серед досліджень за цією темою варто виділити праці О.Б. Абросімової, Л.А. Воскобітової, В.В. Короля, І.Є. Марочкина, А.І. Марущака, О.О. Овсяннікова, І.Л. Петрухіна, С.В. Праскова, Н.В. Сібільова, В.С. Стефанюка, О.І. Харитонова, Л.Є. Виноградової, А.В. Мартиненко, В.В. Городовенка, В.О. Гринюка, Р.О. Куйбіди, В.С. Смородинського та інших.

Велика частина дослідників зосереджує свою увагу на нормативному аспекті проблеми реалізації принципу незалежності, вказуючи на недоліки правового регулювання та гарантій його забезпечення. Деякі дослідження з проблем гарантій незалежності суддів пов'язані

з правовим статусом особи в суспільстві та державі [5]; ще одна частина наукової спільноти звертає увагу на проблемах гарантій правового статусу особи в різних галузях права [6].

Мета роботи – аналіз принципів незалежності судової системи, суддів та їх закріплення в українському законодавстві.

Виклад матеріалу дослідження. Від самого початку незалежності нашої держави постійно велися дискусія щодо необхідності докорінних змін у сфері судочинства. Першорядною проблемою була проблема незалежності суду та суддів. Юристи, журналісти та політики в один голос стверджували про необхідність закріплення справжньої незалежності судів. Однак для самих суддів була цікава не їхня професійна незалежність, а матеріальне становище, комфортні робочі місця та матеріально-технічне забезпечення. Незалежність передбачає обов'язки суддів не лише дотримуватися високих стандартів поведінки, але й брати участь у колективних зусиллях для встановлення, підтримки та захисту цих стандартів. Навіть один випадок неналежної поведінки судді може завдати невиправної шкоди моральному авторитету суду. Верховенство права панує у суспільстві лише тоді, коли це суспільство впевнене у чесності і компетентності суддів.

Все сказане вище свідчить про те, що боротьба за незалежність – це не тимчасова проблема, а постійний процес. Ця проблема актуальна не лише для нашої держави, але й більшості країн світу. Повсюдно законодавча та виконавча влада намагаються обмежити незалежність судової влади та нав'язати свою думку та бачення у тій чи іншій ситуації. І, що найнебезпечніше, суспільство до цього звикло і ставиться здебільшого індиферентно.

Декларацією основних принципів [1], та Європейською хартією про статус суддів [7] встановлено засади діяльності судових органів. В останній говориться про те, що статус суддів має на меті забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості, яких кожна особа очікує від судів та від кожного судді, якому довірено захист її прав. Також Європейська хартія про статус суддів закріпила основні положення щодо статусу суддів:

- вимоги до кандидатів (юридична освіта, стаж роботи);
- можливість займати посаду судді, не беручи до уваги статеву, етнічну, расову належність кандидата, а також його політичні та філософські погляди;

– суддя має призначатися незалежною інстанцією виконавчої чи законодавчої влади;

– у випадку виникнення обставин, за яких суддя має бути підданий відповідальності, це рішення має бути прийняте за згодою судового органу або незалежної інстанції, що включає не менше половини суддів;

– можливість створення професійних організацій суддів, які сприятимуть захисту суддів;

– суддя повинен поводитись за своїм статусом і не підривати віру населення в його чесність та неупередженість;

– фінансування праці судді має забезпечити його незалежність, щоб уникнути корупційних проявів;

– можливість постійного підвищення кваліфікації судді коштом держави [5].

У світі немає і, швидше за все, ніколи не буде ідеальної системи права та процесу. Але важливі бажання і зусилля до пошуку шляхів, які здатні, якщо можливо, поліпшити те, що є. І це не означає, що одна система має бути замінена іншою. Йдеться про використання власного та зарубіжного досвіду для розвитку оптимальної для теперішнього часу процедури, яка була б здатна захистити тих, чиї права порушені.

Критеріями незалежності, виходячи із загальної міжнародної практики, є: порядок призначення суддів; захист суддів від зовнішнього впливу; тривалість строку повноважень суддів як гарантія незмінності; зовнішні ознаки незалежності суду.

Рада Європи у своїй рекомендації № R (94) 12 про незалежність, ефективність та роль суддів [8] визначає рівень, на якому гарантується незалежність суду: «Незалежність суддів гарантується відповідно до положень Конвенції та конституційних принципів...». «Усі рішення, що стосуються професійної кар'єри суддів, мають ґрунтуватися на об'єктивних критеріях, а відбір і кар'єра суддів – ґрунтуватися на заслугах, враховуючи кваліфікацію, чесність, здібності та ефективність».

Орган влади, який має право приймати рішення про призначення суддів та їх подальше просування службовими сходами, не повинен залежати від будь-якої іншої гілки влади. Призначення суддів (за винятком суддів Конституційного Суду) не повинно передбачати голосування парламентом через небезпеку переважання впливу політичних міркувань над об'єктивними заслугами кандидата. І якщо в країні нормативно закріплено, що судді призначаються урядовими органами, то, безпе-

речно, мають бути певні гарантії, які зможуть забезпечити транспарентність та незалежність процесу призначення кандидатів на посаду. Безперечно, повинні бути відсутніми й інші чинники, які можуть спричинити прийняття відповідного рішення [6].

В Україні, відповідно до ст. 128 Конституції України, призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя (далі ВРП) у порядку, встановленому Законом. Призначення на посаду судді здійснюється за конкурсом, крім випадків, визначених Законом.

Повноваження Вищої ради правосуддя, порядок її обрання та строк повноважень визначені ст. 131 Конституції України. Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів [9].

Детально процедура призначення на посаду судді виписана у частині першій статті 80 Закону України «Про судоустрій і статус суддів України» від 02.06.2016 р. [10]. Зокрема, Президент України видає указ про призначення судді не пізніше тридцяти днів із дня отримання відповідного подання ВРП. В аспекті зазначеного, нами позитивно оцінюється формулювання відповідних нормативних приписів щодо порядку призначення суддів на посади як імперативних норм, адже видання указу про призначення судді на посаду є фактично обов'язком, а не правом Президента України, що слугує певним запобіжним заходом щодо втручання з боку глави держави у діяльність судової гілки влади при формуванні професійного корпусу суддів, та виступає однією із гарантій незалежності судової гілки влади від інших державних органів та посадових осіб.

Не вдаючись до детального аналізу всієї процедури призначення кандидата на посаду судді, наголосимо на проблемі, яка заважає формуванню незалежності суддів.

В основних принципах ООН, які стосуються справедливого порядку призначення суддів, закріплено «правило», яке виключає вплив будь-яких сторонніх чинників. Це має бути запорукою забезпечення незалежності судової

влади у будь-якій правовій системі будь-якої держави [10].

Судді, призначені чи обрані, повинні мати гарантоване перебування на посаді до досягнення обов'язкового пенсійного віку або закінчення терміну повноважень, тобто суддя упродовж терміну своєї служби повинен бути незалежний від часових рамок, не повинен побоюватися, що його рішення призведуть до швидкого усунення з посади чи погіршення умов праці.

Європейський Суд з прав людини вказує на те, що незмінність суддів є важливим елементом їхньої незалежності. Ця норма не передбачає довічне призначення суддів. Повноваження суддів можуть бути достроково припинені лише відповідно до підстав, встановлених законом (неналежна поведінка, некомпетентність у проведенні процедур, які мають забезпечити об'єктивний та неупереджений розгляд у справі).

Варто не забувати, що заходи, які були вжиті законодавцем для закріплення незалежності суддів на нормативному рівні, не повинні ототожнюватися суддями з безконтрольністю та всюдозволеністю. Сьогодні вже можна говорити про розроблені та реально існуючі механізми, які дозволяють впливати на суддів, що допускають поведінку, яка не поєднується з мораллю та високоморальним становищем судді. Судді не повинні користуватися загальним імунітетом, який захищав би їх від судового переслідування за вчинені ними злочинні діяння, за які вони повинні відповідати перед судом. При скоєнні суддями провин, які ганьблять їхню честь і гідність, а також ставлять під сумнів чесність судової системи загалом має порушуватись дисциплінарне провадження, яке не повинно поширюватися на ухвалені суддею рішення.

Пленуму Верховного Суду України пп. 10¹ та 10², п. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів України» надано можливість звертатися до судів нижчих інстанцій з «рекомендаціями/поясненнями» з питань застосування законодавства. Ця система навряд чи сприятиме появі справді незалежної судової системи в Україні, але тягне за собою ризик того, що судді поводитимуться як державні службовці відповідно до наказів свого начальства.

Найкращий захист незалежності суддів, як «внутрішній» так і «зовнішній», може забезпечити Вища рада правосуддя, як це визнано основними міжнародними документами з питань незалежності суду.

Внутрішній вплив на незалежність суддів можливий при розподілі справ у суді. Для уникнення такого впливу доцільно запровадити новий метод розподілу, або ж суттєво удосконалити існуючий, на який не повинні впливати бажання будь-якої сторони або будь-якої особи, зацікавлених в результатах справи. Такий розподіл може здійснюватися жеребкуванням або системою автоматичного розподілу відповідно до алфавітного порядку чи якоїсь подібної системи. Така автоматична система розподілу судових справ існує в Україні, однак потребує суттєвого доопрацювання. З іншого боку, справа не повинна бути відкликана у конкретного судді без поважних причин, як-от випадку серйозної хвороби або конфлікту інтересів. Будь-які такі причини та процедури такого відкликання мають бути передбачені законом і на нього не може впливати жодний інтерес уряду чи адміністрації. Ухвала про відвід судді від справи повинна прийматися органом влади, який користується такою ж судовою незалежністю, що й судді.

Не можна залишити без уваги і зарубіжний досвід. Без вивчення міжнародного права сьогодні немислимий розвиток будь-якої національної правової системи, будь-якої галузі права. Проаналізувавши світову практику формування принципів незалежності судової влади, ми дійшли висновку, що при проведенні реформ на сучасному історичному етапі найбільш правильним було б використати досвід Франції, оскільки характеристики правової системи цієї держави найбільш схожі з нашою правовою системою.

У Франції статус суддів регулюється такими законами: Законом про Вищу раду магістратури від 5 лютого 1994 року та Законом про статус магістратури від 5 лютого 1994 року. Згідно з цими законами судді призначаються безстроково Президентом республіки, за поданням кандидатур Вищою радою магістратури, яка дає висновок щодо кандидатур, якщо вони представлені Міністром юстиції. Суддівський корпус складається з магістратів – членів судів та прокуратури при Касаційному суді; судів та трибуналів першої інстанції; кадрових працівників центральної адміністрації; аудиторів юстиції.

Суддівський корпус поділяється на дві категорії: магістратів – членів судів та магістратів – працівників прокуратури.

Принцип незмінності поширюється лише на членів судів. На судові посади магістратури призначаються лише за рішенням Президента рес-

публіки або за пропозицією Вищої ради магістратури.

Вища рада магістратури складається з 6 магістратів (яких обирають їхні колеги), одного державного радника, трьох осіб, яких також призначає Президент республіки, Голова Сенату та Національних зборів. Очолює Вищу раду магістратури глава держави, його заступником є Міністр юстиції. Рада складається з двох самостійних підрозділів, одне з яких має повноваження щодо магістратів судів, а інше – щодо магістратів прокуратури. Підрозділ ради, компетентний щодо магістратів – суддів, є водночас дисциплінарним органом [6, с. 102].

І у Франції дисциплінарний орган не є окремим органом, що, на нашу думку, неправильно. В Україні діють дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя у порядку, визначеному Законом України «Про Вищу раду правосуддя», що розглядають накладення дисциплінарних стягнень.

Формуванню сильної судової влади передують низка реформ, спрямованих на розробку чітких та всебічних рекомендацій щодо забезпечення гарантій незалежності суддів. Інститути громадянського суспільства при проведенні подібних реформ обов'язково повинні брати участь у цьому процесі, оскільки діяльність судів має бути транспарантною для суспільства загалом. Також діяльність судів і суддів, зокрема, повинна підкорятися певним вимогам, які вже існують у міжнародних стандартах [11]. До таких вимог, гадаємо, повинні належати наведені нижче.

Оцінка діяльності суддів повинна здійснюватися на основі нормативно закріплених правил, у яких мають бути прописані критерії такої оцінки та способи її здійснення, тобто наскільки суддя компетентний під час вирішення питань права, наскільки мотивовані рішення він виносить, наскільки професійно веде процес при розгляді тієї чи іншої справи.

Так, в Україні з 2005 року введений в дію Єдиний державний реєстр судових рішень для надання доступу суспільства до рішень, які виносять судді. Також варто зазначити, що Вища рада правосуддя створила реєстр, де розміщується інформація про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності: прозорість при розгляді дисциплінарних проступків теж важлива.

Висновки. Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що незалежність судової влади, її рівність із законодавчою та виконавчою владою є невіддільними ознаками правової держави, в якій кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод.

Незалежний суд – стандарт міжнародного правосуддя. Цього прагне наша держава, застосовуючи міжнародні стандарти відправлення правосуддя. Україна на цьому етапі займає активну позицію у міжнародному співтоваристві.

Щоб встановити, чи можна вважати орган незалежним, необхідно ретельно проаналізувати процедуру призначення його членів, термін перебування на посаді та наявність дієвих гарантій, які зможуть перешкоджати тиску на його членів.

Незалежність суддів не зможе існувати без упередженості. Говорячи про це, ми вважаємо, що судді не тільки повинні бути вільними від будь-яких «нездорових» зв'язків, впливу ззовні та зсередини, вони також повинні викликати довіру у стороннього та об'єктивного спостерігача, а також у сторін конкретного позову.

Міжнародні стандарти статусу суддів забезпечують можливість застосування загальноприйнятих принципів та норм міжнародного права для забезпечення гарантій недоторканості суддів.

Список використаної літератури:

1. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text
2. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року. Схвалено Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 N 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text
3. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
4. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
5. Шульгач Н. М. Поняття та сутність принципу незалежності суддів. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2017. Вип. 6. С. 227–230. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzlubp_2011_6_53.pdf
6. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія / відп. ред. Коліушко І. Б. Київ: Атіка, 2021. 288 с.
7. Європейська хартія про статус суддів (Страбурґ, 8–10 липня 1998 р.). URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>
8. Про незалежність, дієвість та роль суддів: Рекомендація № R (94) 12, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 13.10. 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text

-
9. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>
10. Про судоустрій і статус суддів України: Закон України від 02.06.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
11. European Standards on the Independence of the Judiciary. A Systematic Overview. CDL-JD (2008)002/ Council of Europe. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Study No. 494/2008. Strasbourg, 3 October 2008 URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JD\(2008\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JD(2008)002-e)
-

Pyroha I. S. Standards of international justice: independent judiciary

In 1991, Ukraine embarked on the path of democratic development. At the same time, together with the restoration of independence, the construction of a legal state based on the power of the people, the principles of a market economy and the distribution of state power was proclaimed, and the natural-law (European) concept was recognized as the basis for the construction of the national legal system, and the human (concrete natural person) was recognized as the greatest social value. The recognition of the rule of law as the basis of the state and social order finally took place and was legally formalized in 1996 with the adoption of the Constitution of Ukraine.

The article reveals the main standards of independence of judges as a guarantee of a strong independent court. This problem is relevant because the struggle for independence is not a temporary phenomenon, but a permanent process not only for our country, but also for most countries of the world. The international standards of independence of judges, which are applied in domestic legislation, are analyzed. The conclusion about the need to reform the legislation in the sphere of ensuring the real independence of judges is substantiated on the basis of the mentioned problems. It is proposed to thoroughly investigate and change the procedure for appointing judges, as well as the procedure for promotion, in order to prevent the manifestation of "dependence" on third parties.

It is pointed out the need to evaluate the performance of judges on the basis of normatively established rules, which should specify the criteria for such an evaluation and the methods of its implementation. The importance of providing public access to decisions made by judges is substantiated.

Key words: constitution, constitutionalism, rule of law, judicial system, state power, judicial governance, Supreme Council of Justice, regulatory and legal regulation, civil society.

Ю. В. Жовтан

аспірант

Одеського державного університету внутрішніх справ

ДОСТУП ДО МАТЕРІАЛІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ, ЯКЕ МІСТИТЬ ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ДЕРЖАВНУ ТАЄМНИЦЮ

У статті аналізується специфіка відкриття матеріалів досудового розслідування іншої стороні при завершенні досудового розслідування у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю. Зазначено, що забезпечення охорони державної таємниці під час кримінального провадження зумовлює здійснення слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом комплексу нормативно закріплених заходів, спрямованих на запобігання розголошення секретної інформації та втрати її матеріальних носіїв.

Розглядаючи питання відкриття матеріалів досудового розслідування в порядку ст. 290 КПК України у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю, звертається увага на те, що процесуальний порядок допуску до державної таємниці захисника у конкретному кримінальному провадженні здійснюється відповідними органами Служби безпеки України, а надання доступу до конкретної таємної інформації та її матеріальних носіїв, відповідно до п. 4 ст. 517 КПК, здійснюється керівником органу досудового розслідування, прокурором, шляхом прийняття рішення у формі наказу або письмового розпорядження.

Зауважено, що відповідно до ст. 24 Закону України «Про державну таємницю» перевірка громадян у зв'язку з їх допуском до державної таємниці здійснюється органами Служби безпеки України у строк до одного місяця, що негативно впливає на належну підготовку до ефективного захисту, у свою чергу, відсутність допуску до державної таємниці унеможливує участь захисника у проведенні процесуальних дій, передбачених ст. 290 КПК України. З метою усунення законодавчої прогалини з предмета означеної проблеми запропоновано відповідні зміни до положення частини 3 статті 517 КПК України.

З огляду на відсутність нормативного врегулювання права підозрюваного, його захисника та законного представника мати достатній час та можливості для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, які містять відомості, запропоновано відповідні зміни до положення частини 5 статті 517 КПК України.

Ключові слова: *сторони кримінального провадження, досудове розслідування, ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, кримінальне провадження, державна таємниця.*

Постановка проблеми. Процесуальний порядок надання доступу до матеріалів досудового розслідування іншій стороні суттєво змінюється у разі завершення досудового розслідування у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю, з огляду на обмежений характер доступу до такої інформації. Відповідно до ч. 1 ст. 517 КПК України, досудове розслідування, а також судовий розгляд у кримінальному провадженні, яке містить державну таємницю, проводиться з дотриманням вимог режиму секретності. При цьому у ч. 7 ст. 517 КПК України визначено, що здійснення кримінального провадження, яке містить державну

таємницю, не є підставою для обмеження прав його учасників, крім випадків, передбачених законом та обумовлених необхідністю забезпечення охорони державної таємниці [1]. Означене обумовлює, що ознайомлення сторони захисту з матеріалами такого кримінального провадження під час відкриття матеріалів іншій стороні може здійснюватися лише за спеціальними правилами, які забезпечують дотримання режиму секретності. Однак, положення ч. 5 ст. 517 КПК України не передбачають права підозрюваного, його захисника та законного представника мати достатній час та можливості для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, які містять

відомості, що становлять державну таємницю, що є своєрідним упущенням законодавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. дослідженню питань надання доступу до матеріалів досудового розслідування іншій стороні у разі завершення досудового розслідування у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю неодноразово приділялась увага вченими. Серед них: І.В. Гловюк, В.В. Литвинов, Є.Д. Лук'янчиков, С.О. Ковальчук, Д.Й. Никифорчук, М.А. Погорецький, Н.З. Рогатинська, В.І. Сліпченко тощо. Проте, на сучасному етапі специфіка відкриття матеріалів досудового розслідування іншій стороні у разі завершення досудового розслідування у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю, досліджена недостатньо, що потребує подальшої розробки.

Метою статті є аналіз окремих питань надання доступу до матеріалів досудового розслідування іншій стороні у разі завершення досудового розслідування у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України від 21 січня 1994 року № 3855-XII «Про державну таємницю» державна таємниця (секретна інформація) – це вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею і підлягають охороні державою [2]. Віднесення інформації до державної таємниці – процедура прийняття (державним експертом з питань таємниць) рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення цих відомостей, включенням цієї інформації до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, та з опублікуванням цього Зводу, змін до нього [3]. Так, відповідно до п.п. 4.12.1, 4.12.2 до змісту відомостей, що становлять державну таємницю віднесено відомості про зміст матеріалів дізнання (досудового слідства) з питань, які містять інформацію, віднесено до державної таємниці, а також п.п. 4.12.3 та 4.12.4, якими до відомостей, що мають ступінь секретності «таємно», віднесено інформацію про факт або методи

проведення негласної слідчої (розшукової) дії, а також інформацію, що дає змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться чи планується проведення негласної слідчої (розшукової) дії, розголошення якої створює загрозу національним інтересам і безпеці [3].

У ч. 3 ст. 517 КПК України встановлено дві обов'язкові та взаємопов'язані умови допуску й доступу осіб до участі у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю: 1) наявність в осіб допуску до державної таємниці відповідної форми (при цьому керівнику (співробітникам) органу досудового розслідування, прокурору чи суду необхідно врахувати, що наявність у громадянина допуску до державної таємниці відповідного ступеня секретності підтверджується довідкою встановленої форми); 2) надання учасникам кримінального провадження доступу до конкретної секретної інформації (категорії секретної інформації) та її матеріальних носіїв [4, с.356].

Рішення про надання доступу до конкретної таємної інформації та її матеріальних носіїв приймаються у формі наказу або письмового розпорядження керівником органу досудового розслідування, прокурором (ч. 4 ст. 517 КПК) [1]. Під час досудового розслідування доступ до матеріалів, які містять відомості, що становлять державну таємницю, надається також потерпілому та його представникам, перекладачу, експерту, спеціалісту, яким надано допуск до державної таємниці та які потребують його під час здійснення своїх прав і обов'язків, передбачених КПК, виходячи з обставин, встановлених під час кримінального провадження.

Допуск до державної таємниці відповідно ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 р. № 3855-XII надає орган Служби безпеки України після проведення їх перевірки. Допуск до державної таємниці – це оформлення права громадянина на доступ до секретної інформації. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 р. № 3855-XII *доступ* до державної таємниці – це надання повноважною посадовою особою дозволу громадянину на ознайомлення з конкретною секретною інформацією та провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, або ознайомлення з конкретною секретною інформацією та провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, цією посадовою особою відповідно до її службових повноважень [2]. Отже, перш ніж прийняти рішення про надання доступу до

конкретної таємної інформації учасникам кримінального провадження, яких зазначено в ч. 4 ст. 517 КПК України, керівник органу досудового розслідування, прокурор мають переконатись, що вони мають допуск до державної таємниці відповідної форми.

При цьому положення ч. 3 ст. 517 КПК базується на загальних вимогах ст. ст. 22-27 Закону України «Про державну таємницю». Виключення встановлено лише для підозрюваного, який бере участь у кримінальному провадженні без оформлення допуску до державної таємниці після роз'яснення йому вимог ст. 28 Закону України «Про державну таємницю» та попередження про кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю. Так, відповідно до вимог ст. 28 Закону України «Про державну таємницю» підозрюваному, обвинуваченому роз'яснюється, що він зобов'язаний: не допускати розголошення будь-яким способом державної таємниці, яка йому довірена або стала відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків; не брати участі в діяльності політичних партій та громадських організацій, діяльність яких заборонена в порядку, встановленому законом; не сприяти іноземним державам, іноземним організаціям чи їх представникам, а також окремим іноземцям та особам без громадянства у провадженні діяльності, що завдає шкоди інтересам національної безпеки України; виконувати вимоги режиму секретності; повідомляти посадових осіб, які надали йому доступ до державної таємниці, та відповідні режимно-секретні органи про виникнення обставин, передбачених ст. 23 Закону України «Про державну таємницю», або інших обставин, що перешкоджають збереженню довіреної йому державної таємниці, а також повідомляти у письмовій формі про свій виїзд з України; додержуватися інших вимог законодавства про державну таємницю [2]. Що узгоджується з положеннями ч. 3 ст. 23 Закону України «Про державну таємницю» передбачає, що допуск до державної таємниці не надається в разі відмови громадянина взяти на себе письмове зобов'язання щодо збереження державної таємниці, яка буде йому довірена, а також за відсутності його письмової згоди на передбачені законом обмеження прав у зв'язку з допуском до державної таємниці [2].

Тоді як, відповідно до ч. 4 ст. 517 КПК України, захисникам та законним представникам підозрюваного, потерпілому та його представникам, яким надано допуск до державної таєм-

ниці та які потребують його під час здійснення своїх прав і обов'язків, передбачених КПК України, доступ до матеріалів, котрі містять відомості, що становлять державну таємницю, надається виходячи з обставин, встановлених під час кримінального провадження [1].

Це означає, що ознайомлення сторони захисту з матеріалами такого кримінального провадження під час відкриття матеріалів іншій стороні може здійснюватися лише за спеціальними правилами, які забезпечують дотримання режиму секретності. В.В. Литвинов проаналізувавши норми КПК України виділяє два таких спеціальних правила: 1) обов'язкове отримання учасниками кримінального провадження спеціального допуску та доступу до державної таємниці; 2) передбачення особливого процесуального порядку здійснення відкриття матеріалів іншій стороні [5, с.112].

Як ми вже зазначили підозрюваний чи обвинувачений бере участь у кримінальному провадженні без оформлення допуску до державної таємниці після роз'яснення йому вимог статті 28 Закону України «Про державну таємницю» та попередження про кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю. Проте, згідно з вимогами ч. 4 ст. 517 КПК України, для того щоб здійснити відкриття матеріалів іншій стороні, захисник та законний представник підозрюваного, обвинуваченого, змушені отримати допуск та доступ до державної таємниці. Здійснивши аналіз порядку отримання допуску і доступу до державної таємниці, який врегульовано ст. ст. 22-27 Закону України «Про державну таємницю» В.В. Литвинов приходить до висновку, що норма, яка б передбачала допуск і доступ адвоката (захисника) законного представника або інших учасників кримінального процесу, не передбачена. Адже адвокат, не відноситься до осіб, які потребують його за умовами своєї службової, виробничої, наукової чи науково-дослідної діяльності або навчання, відповідно автор робить висновок, що доступ до державної таємниці можуть отримати службові особи, науковці або особи, навчання яких неможливе без вивчення матеріалів, які містять у собі державну таємницю. На цій же підставі не можна здійснити допуск і доступ зазначених учасників кримінального процесу як осіб, які здійснюють службову діяльність, тобто службових осіб [5, с.112].

Роз'яснення відносно оформлення допуску та надання доступу до державної таємниці для

захисника, якщо він бере участь у кримінальному провадженні, були надані в Листі Департаменту охорони державної таємниці та ліцензування СБУ від 05.08.2020 р. № 262/4804 «Щодо питання участі захисника у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що складають державну таємницю» [6]. При цьому роз'яснення стосуються таких процедур на стадіях досудового розслідування, судового розгляду та у випадку, коли адвокат бере участь у кількох кримінальних провадженнях згаданого типу. Відповідно до вказаного листа, оформлення адвокату допуску до державної таємниці на стадії досудового розслідування завжди здійснюється на підставі п.53 Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року № 939.

Так, якщо адвокат для вирішення завдань кримінального провадження на стадії досудового розслідування потребує допуску, він звертається з письмовою, вмотивованою заявою до відповідного органу, де здійснюється досудове розслідування, яка після її опрацювання та підготовки органом РСО подання (де визначається потреба громадянина роботи з секретною інформацією та форма допуску) надсилає до СБУ клопотання для погодження порушеного адвокатом питання у рамках конкретного кримінального провадження.

Якщо зазначене клопотання було задоволено, адвокат подає до РСО документи, передбачені п.п. 54,56 Порядку від 18 грудня 2013 року №939 (а саме: отримані в РСО та підписані адвокатом правила надання відповідей на перелік питань; відповіді на питання, визначені у вказаному переліку із підписом на кожному його аркуші; дві кольорові фотокартки, що відповідають його віку на час отримання допуску; зобов'язання громадянина у зв'язку із допуском до державної таємниці; документ виданий спеціалізованим медичним закладом про проходження психіатричного огляду, що підтверджує відсутність у громадянина психічних розладів, які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці), а РСО готує та надсилає на адресу органу СБУ вмотивований запит для розгляду питання про оформлення адвокату допуску до державної таємниці (пункт 56 Порядку від 18 грудня 2013 року №939) із посиланням на наявний лист-погодження та наведенням додаткової інформації, передбаченої

абз.3 п. 53 Порядку від 18 грудня 2013 року №939. Оформлений адвокату допуск є підставою для надання йому до державної таємниці, при цьому, як вказано вище, в межах конкретного кримінального провадження.

Після закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, наданий раніше допуск адвокату до державної таємниці має бути припинений. Натомість допуск до державної таємниці, який він вже має, залишається чинним протягом 6 місяців на може бути використаний у наступних випадках: Після ухвалення судом вироку, доступ до державної таємниці у адвоката має бути припинений. При цьому, якщо адвокат бере участь одночасно у декількох провадженнях, та здійснює захист не пов'язаних між собою осіб, й потребує допуску та доступу до державної таємниці по кожному кримінальному провадженню, застосовується наступний порядок дій:

У межах одного кримінального провадження адвокат отримує допуск та/або доступ до державної таємниці за алгоритмом вказаним вище, у будь-якій іншій справі, судом завжди виконуються вимоги передбачені п. 53 Порядку від 18 грудня 2013 року №939 у частині, що стосується погодження із відповідним органом СБУ потреби роботи адвоката з секретною інформацією саме в цьому кримінальному провадженні (з обґрунтуванням форми допуску до державної таємниці, характером відомостей, з якими буде працювати адвокат, та посиланням на статті Зводу відомостей, що становлять державну таємницю. Надалі адвокат отримує довідку в РСО за місцем проведення досудового розслідування (чи слухання справи) та надає за місцем проведення досудового розслідування (чи слухання справи) [6].

З викладеного можна зробити висновок, що процесуальний порядок допуску до державної таємниці захисника у конкретному кримінальному провадженні здійснюється відповідними органами Служби безпеки України, а надання доступу до конкретної таємної інформації та її матеріальних носіїв, відповідно до п. 4 ст. 517 КПК, здійснюється керівником органу досудового розслідування, прокурором, шляхом прийняття рішення у формі наказу або письмового розпорядження. Однак з урахуванням того, що відповідно до ст. 24 Закону України «Про державну таємницю» перевірка громадян у зв'язку з їх допуском до державної таємниці здійснюється органами Служби безпеки України у строк до одного місяця, це може негативно вплинути

на належну підготовку до ефективного захисту, адже строки досудового розслідування мають обмежений часовий проміжок. У свою чергу, відсутність допуску до державної таємниці унеможлиблює участь захисника у проведенні процесуальних дій, передбачених ст. 290 КПК України. З огляду на це в КПК України доцільно передбачити норми, якими б зазначена ситуація могла бути урегульована.

М. Д. Денисовський, І. О. Томчук, Г. Є. Сівіцька вказуючи на необхідність удосконалення положень ст. 517 КПК України, пропонують ч. 1 ст. 517 КПК України доповнити положенням, в якому передбачити вимогу щодо попередження усіх осіб, які беруть участь у даному кримінальному провадженні, про кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що містять державну таємницю, з обов'язковою фіксацією дотримання обов'язку збереження їхньої секретності» [7, с.104]. Однак таке доповнення може торкатись, наприклад, свідка або потерпілого, проте стосовно підозрюваного, буде порушенням його права на захист.

Отже, з огляду на положення ч.4 ст.46 КПК, відповідно до якої захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику, вважаємо, що допуск захисника до участі у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю, можливий після роз'яснення йому вимог ст. 28 Закону України «Про державну таємницю» та попередження про кримінальну відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони державної таємниці. Аналогічне положення передбачити й для законного представника підозрюваного, обвинуваченого, оскільки він, відповідно до ч.5 ст.44 КПК, користується процесуальними правами особи, інтереси якої представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику.

На підставі викладеного з метою усунення законодавчої прогалини з предмета означеної проблеми пропонуємо положення частини 3 статті 517 КПК України викласти в наступній редакції:

«Підозрюваний чи обвинувачений, його захисник, законний представник беруть участь у кримінальному провадженні без оформлення допуску до державної таємниці після роз'яс-

нення йому вимог статті 28 Закону України «Про державну таємницю» та попередження про кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю».

Також необхідно звернути увагу на особливий процесуальний порядок здійснення відкриття матеріалів досудового розслідування іншої стороні у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю. При цьому варто звернути увагу, що відповідно до ч. 4 ст. 290 КПК України, сторона захисту під час доступу до матеріалів кримінального провадження має право робити копії або відображення матеріалів. Слід звернути увагу на те, що вказана стаття не передбачає обмежень у користуванні цим правом, якщо такі матеріали містять державну таємницю. В той же час відповідно до п. 2 ч. 5 ст. 517 КПК України, захисникам та законним представникам підозрюваного чи обвинуваченого заборонено робити копії з матеріалів, які містять державну таємницю. Відповідно до п. 3 ч. 5 ст. 517 КПК України, підозрюваний, обвинувачений, його захисник та законний представник з метою підготовки та здійснення захисту, можуть робити лише виписки з матеріалів, що містять державну таємницю. Такі виписки опечатуються особою, якою були зроблені, у вигляді, що унеможлиблює ознайомлення з їх змістом. Виписки зберігаються з дотриманням вимог режиму секретності в органі досудового розслідування та надаються під час досудового розслідування особі, яка їх склала, на її вимогу в приміщенні органу досудового розслідування. Втім, ознайомлення із змістом виписок будь-кого, крім особи, яка їх зробила, не допускається. З огляду на ці вимоги, вони підлягають долученню до матеріалів кримінального провадження або зберіганню в режимно-секретному підрозділі органу досудового розслідування, суду, що дозволяє запобігти розголошенню секретної інформації та втраті її матеріальних носіїв [8, с. 417]. При цьому Закон України «Про державну таємницю» Матеріальними носіями секретної інформації визначає матеріальні об'єкти, у тому числі фізичні поля, в яких відомості, що становлять державну таємницю, відображені у вигляді текстів, знаків, символів, образів, сигналів, технічних рішень, процесів тощо [2]. За формою відображення інформації матеріальні носії секретної інформації можуть бути класифіковані на такі види: 1) документи, що містять державну таємницю: – текстові документи,

у тому числі письмові (рукописні, надруковані) і фонодокументи; – зображувальні документи, у тому числі графічні, фотодокументи, кінодокументи і відео документи; 2) предмети, відомості про які становлять державну таємницю. 3. Інші матеріальні носії секретної інформації, що містять державну таємницю [9, с.184].

Разом з тим п. 2 ч. 5 ст. 517 КПК України, перераховуючи особливості реалізації права на ознайомлення з матеріалами учасниками досудового розслідування захисника та законних представників підозрюваного чи обвинуваченого, не містить прямої заборони підозрюваному робити копії з них. Передбачення нормами КПК України таких прав має позитивне значення для здійснення захисту.

Також варто звернути увагу, що положення ч. 5 ст. 517 КПК України не передбачає права підозрюваного, його захисника та законного представника мати достатній час та можливості для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, які містять відомості, що становлять державну таємницю, що є теж своєрідним упущенням законодавця [10, с.381].

Належна підготовка до ефективного захисту у кримінальному провадженні залежить не лише від надання доступу до матеріалів, а і від наявності часу для такої підготовки. Зокрема, у п. 10 ст. 290 КПК України це питання регламентується тим, що сторонам кримінального провадження, надається достатній час для ознайомлення з матеріалами. Тобто, визначаючи час, необхідний для ознайомлення з матеріалами провадження, в КПК України використовується оціночний термін. Хоча законодавчо визначити чіткий узагальнений проміжок часу, необхідний для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, недоцільно і неможливо [11, с.77], зважаючи на п. 65 рішення у справі «Іглін проти України» 2012 року, за загальним правилом питання адекватності часу та можливостей, наданих обвинуваченому, слід вирішувати в контексті обставин кожної конкретної справи [12].

Однак з метою нормативного врегулювання права підозрюваного, його захисника та законного представника мати достатній час та можливості для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, які містять відомості, пропонуємо положення частини 5 статті 517 КПК України викласти в наступній редакції:

«Підозрюваному, обвинуваченому, його захиснику та законному представнику з метою підготовки та здійснення захисту надається достатній час для ознайомлення з матеріалами,

що містять державну таємницю, до яких їм надано доступ, з правом робити виписки. Такі виписки опечатуються особою, якою були зроблені, у вигляді, що унеможлиблює ознайомлення з їх змістом. Виписки зберігаються з дотриманням вимог режиму секретності в органі досудового розслідування або суді та надаються особі, яка їх склала, на її вимогу: під час досудового розслідування - у приміщенні органу досудового розслідування, під час судового провадження - у приміщенні суду. Ознайомлення із змістом виписок будь-кого, крім особи, яка їх зробила, не допускається».

Висновки. Отже, як засвідчило проведене дослідження, положення КПК України в частині регламентації доступу до матеріалів досудового розслідування сторони захисту у разі завершення досудового розслідування у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю, мають певні протиріччя та неузгодженості, які потребують усунення. Вважаємо, що запропоновані нами зміни до нормативних актів сприятимуть практичній реалізації чинного кримінального процесуального законодавства України, тому їх доцільно урахувати законодавцю при внесенні змін і доповнень до КПК України.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>
3. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ СБУ від 23.12.2020 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text>
4. Антонов К.В. Проблеми правової охорони інституту державної таємниці у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С.355-358. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/92>
5. Литвинов В. В. Особливості ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2019). С.111-113. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/3175/1/35.pdf>
6. Лист Департаменту охорони державної таємниці та ліцензування СБУ від 05.08.2020 р. № 262/4804 Щодо питання участі захисника

- у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що складають державну таємницю. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/3c977a0cb5815010d341_file.pdf
7. Денисовський М. Д., Томчук І. О., Сівіцька Г. Є., Охорона державної таємниці під час кримінального провадження. *Нове українське право*. Вип. 5, 2021. С.99-106. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/136/124>
 8. Ковальчук С. О., Крет Г. Р. Матеріальні носії секретної інформації: поняття, види і порядок зберігання під час кримінального провадження. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2013. Вип. 3. С. 410–420
 9. Рогатинська Н. З. Кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну та банківську таємницю *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С.180-189. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6912/1/Рогатинська%20Н..pdf>
 10. Марченко Т. Ю. Право підозрюваного, обвинуваченого мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту: теорія і практика реалізації у кримінальному провадженні України: дис.. докт. філософ.: 081 – Право. 2021. 292 с.
 11. Бойко О. В.. Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України: дис.. докт. філософ.: 081 – Право. Київ. 2021. 270 с.
 12. Рішення ЄСПЛ у справі «Іглін проти України» (Заява № 39908/05) від 12 січ. 2012 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_780

Zhovtan Yu. V. Access to materials of pre-trial investigation in criminal proceedings, which contain information constituting a state secret

The article analyzes the specifics of opening the materials of the pre-trial investigation to another party at the end of the pre-trial investigation in criminal proceedings, which contains information that constitutes a state secret. It is noted that ensuring the protection of state secrets during criminal proceedings presupposes the implementation by the investigator, prosecutor, investigating judge, court of a set of normatively established measures aimed at preventing the disclosure of secret information and the loss of its material carriers.

When considering the issue of opening the materials of a pre-trial investigation in accordance with Article 290 of the Criminal Procedure Code of Ukraine in criminal proceedings, which contain information that constitutes a state secret, attention is drawn to the fact that the procedural procedure for admission to state secrets of the defender in a specific criminal proceeding is carried out by the relevant bodies of the Security Service of Ukraine. and providing access to specific secret information and its material carriers, in accordance with Clause 4 of Art. 517 of the Criminal Procedure Code, is carried out by the head of the pre-trial investigation body, the prosecutor, by making a decision in the form of an order or a written order.

It is noted that according to Art. 24 of the Law of Ukraine «On State Secrets», the verification of citizens in connection with their access to state secrets is carried out by the bodies of the Security Service of Ukraine within a period of up to one month, which negatively affects the proper preparation for effective protection, in turn, the lack of access to state secrets makes it impossible for the defender to participate in the procedural actions provided for in Art. 290 of the CPC of Ukraine. In order to eliminate the legislative gap on the subject of the specified problem, appropriate changes to the provisions of Part 3 of Article 517 of the Criminal Procedure Code of Ukraine are proposed.

In view of the lack of regulatory regulation of the right of the suspect, his defender and legal representative to have sufficient time and opportunities to familiarize themselves with the materials of the criminal proceedings, which contain information, appropriate changes are proposed to the provisions of Part 5 of Article 517 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: *parties to criminal proceedings, pre-trial investigation, familiarization with materials of pre-trial investigation, criminal proceedings, state secret.*

УДК 347.961

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.26>**Є. А. Аверіна**

аспірантка

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ ТА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Питання застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері правового регулювання нотаріальної діяльності є актуальними у зв'язку із зростаючою інтернаціоналізацією суспільного життя, збільшенням міжнародних обмінів у всіх сферах міжнародного співробітництва. Особливо актуальним дослідження цих питань є в умовах воєнного стану в Україні, коли велика кількість громадян України була вимушена виїхати за кордон. Міжнародні договори у сфері міжнародно-правового співробітництва відіграють важливу роль у врегулюванні нотаріальної діяльності. Ефективне використання міжнародно-правових механізмів є одним із напрямків захисту нотаріусами законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб.

Положення про застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері нотаріальної діяльності містяться у розділі IV Закону України «Про нотаріат». Порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України встановлює Закон України «Про міжнародні договори України».

Розрізняють два види міжнародних договорів, що містять норми, які стосуються нотаріальних дій: двосторонні договори про надання правової допомоги з цивільних, сімейних та кримінальних справ і консульські конвенції. В статті наведена типова структура зазначених міжнародних договорів.

Законодавство іноземних держав та міжнародні договори займають важливе місце в системі джерел правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. Чинні двосторонні договори про надання правової допомоги з цивільних, сімейних та кримінальних справ і консульські конвенції потребують відповідного упорядкування та систематизації. Системного та уніфікованого підходу потребує також подальше укладення таких договорів із країнами, із якими такі договори ще не укладені.

Ключові слова: *нотаріат, законодавство іноземних держав, міжнародний договір, міжнародний договір у сфері міжнародно-правового співробітництва, договір про надання правової допомоги з цивільних, сімейних та кримінальних справ, консульська конвенція.*

Постановка проблеми. Питання застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері правового регулювання нотаріальної діяльності ніколи не втрачають своєї актуальності у зв'язку із зростаючою інтернаціоналізацією суспільного життя, збільшенням міжнародних обмінів у всіх сферах міжнародного співробітництва.

Особливо актуальним дослідження цих питань є в умовах воєнного стану в Україні, коли велика кількість громадян України була вимушена виїхати до країн Європейського Союзу та інших зарубіжних країн.

Міжнародні багатосторонні та двосторонні договори у сфері міжнародно-правового співро-

бітництва відіграють важливу роль у врегулюванні нотаріальної діяльності.

Ефективне використання міжнародно-правових механізмів регулювання нотаріальної діяльності є одним із напрямків захисту нотаріусами законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб.

Метою статті є характеристика застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері правового регулювання нотаріальної діяльності.

Стан дослідження. Нотаріальна діяльність є предметом наукових досліджень таких авторів, як Баранкова В. В., Долинська М. С., Комаров В. В., Нікітін Ю. В., Фурса С. Я. та ряду інших учених-юристів. Основні положення цих

досліджень використовуються у даній статті [1–5]. Проте питання застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері правового регулювання нотаріальної діяльності не знайшли належного відображення в юридичній літературі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 92 Конституції України організація і діяльність нотаріату визначаються виключно законами України [6].

У ст. 7 Закону України «Про нотаріат» від 02 вересня 1993 р. № 3425-XII зазначається, що нотаріуси у встановленому порядку в межах своєї компетенції вирішують питання, що впливають з норм міжнародного права, а також укладених Україною міжнародних договорів [7].

Положення про застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів містяться у розділі IV Закону України «Про нотаріат». Зокрема, нормами цього розділу встановлені такі правила:

– нотаріуси відповідно до законодавства України, міжнародних договорів застосовують норми іноземного права (ч. 1 ст. 98);

– нотаріуси приймають документи, складені відповідно до вимог іноземного права, а також вчиняють посвідчувальні написи за формою, передбаченою іноземним законодавством, якщо це не суперечить законодавству України (ч. 2 ст. 98);

– дії, пов'язані з охороною майна, що залишилося після смерті іноземця на території України, або майна, яке належить одержати іноземцю після смерті громадянина України, а також з видачею свідоцтва про право на спадщину щодо такого майна, здійснюються відповідно до законодавства України (ст. 99);

– документи, які складено за кордоном з участю іноземних органів влади або які від них виходять, приймаються нотаріусами за умови їх легалізації органами Міністерства закордонних справ України. Без легалізації такі документи приймаються нотаріусами у тих випадках, коли це передбачено законодавством України, міжнародними договорами, в яких бере участь Україна (ст. 100);

– порядок зносин нотаріусів з іноземними органами юстиції визначається законодавством України, міжнародними договорами (ст. 101);

– нотаріуси забезпечують докази, необхідні для ведення справ в органах іноземних держав. Дії для забезпечення доказів провадяться відповідно до цивільного процесуального законодавства України (ст. 102);

– якщо міжнародним договором встановлено інші правила про нотаріальні дії, ніж ті, що їх містить законодавство України, то при вчиненні нотаріальних дій застосовуються правила міжнародного договору (ч. 1 ст. 103);

– якщо міжнародний договір відносить до компетенції нотаріусів вчинення нотаріальної дії, не передбаченої законодавством України, нотаріуси вчиняють цю нотаріальну дію в порядку, встановлюваному Міністерством юстиції України (ч. 2 ст. 103) [7].

Відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV міжнародний договір України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [8].

Види міжнародних договорів України визначаються у ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори України». Відповідно до цієї статті міжнародні договори України укладаються: Президентом України або за його дорученням – від імені України; Кабінетом Міністрів України або за його дорученням – від імені Уряду України; міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами – від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів [8].

Згідно із положеннями Закону України «Про міжнародні договори України» від імені України укладаються такі види міжнародних договорів: а) політичні, мирні, територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови їх тимчасового перебування, включаючи терміни виведення, фінансово-економічні, екологічні та інші наслідки і компенсації; г) про використання території та природних ресурсів України; д) яким за згодою сторін надається міждержавний характер. Від імені Уряду України укладаються міжнародні договори України з економічних,

торговельних, науково-технічних, гуманітарних та інших питань, віднесених до відання Кабінету Міністрів України. Міжвідомчими є міжнародні договори України з питань, що належать до повноважень міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та державних колегіальних органів [8].

Розрізняють два види міжнародних договорів, що містять норми, які стосуються нотаріальних дій: двосторонні договори про надання правової допомоги з цивільних, сімейних та кримінальних справ і консульські конвенції.

Щодо нотаріальної діяльності зазначеними договорами і конвенціями як правило врегульовуються питання оформлення спадкових прав, вжиття заходів щодо охорони спадкового майна, звільнення від консульської легалізації та ряд інших питань.

Із переліком двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів у сфері правової допомоги та правового співробітництва у цивільних та кримінальних справах (по країнах) можна ознайомитися на офіційному сайті Міністерства юстиції України [9].

Аналіз змісту укладених Україною міжнародних договорів у сфері правової допомоги та правового співробітництва у цивільних та кримінальних справах свідчить про те, що типова структура таких договорів має наступний вигляд:

- загальні положення (правовий захист, центральні органи, мова, обмін інформацією);
- надання правової допомоги (обсяг правової допомоги, зміст запиту, виконання запиту, вручення документів, витрати, відмова у наданні допомоги, виклик свідків або експертів, надання документів про особистий стан та інших документів, дійсність документів, видача документів про особистий, сімейний та майновий стан);
- визнання і виконання рішень (рішення, які підлягають визнанню та виконанню, умови визнання та виконання, клопотання та процедура визнання та виконання, визнання та виконання мирових угод, визнання та виконання арбітражних рішень);
- заключні положення (консультації, співвідношення з іншими міжнародними договорами, набрання чинності та дія договору).

Проведений аналіз системи міжнародних договорів України у сфері консульської діяльності надав можливість виокремити такі їх основні види залежно від суб'єктів укладення та місця у нормативній ієрархії:

1) консульські конвенції (консульські договори) – політичні міжнародні договори, що укла-

даються від імені держави та підлягають ратифікації Верховною Радою України;

2) угоди (домовленості, протоколи, спільні комюніке, обміни нотами) про встановлення дипломатичних і консульських відносин – міжурядові міжнародні договори, що затверджуються (погоджуються) рішеннями Кабінету Міністрів України;

3) угоди про здійснення оплачуваних видів трудової діяльності членами сімей співробітників дипломатичних представництв та консульських установ – міжурядові міжнародні договори, що підлягають ратифікації;

4) угоди про тарифи консульських зборів, угоди про скасування консульських зборів – міжурядові міжнародні договори, що затверджуються рішеннями Кабінету Міністрів України [10].

Аналіз змісту укладених Україною консульських конвенцій свідчить про те, що типова структура консульської конвенції має наступний вигляд:

- Преамбула;
- Розділ I «Визначення» (визначення термінів «консульська установа», «консульський округ», «глава консульської установи», «консульська посадова особа», «консульський службовець», «працівник обслуговуючого персоналу», «працівники консульської установи», «член сім'ї», «громадянин», «консульські приміщення», «консульські архіви», «судно», «повітряне судно» та ін.);
- Розділ II «Загальні положення про консульські зносини» (відкриття консульської установи; призначення і допущення глави консульської установи; тимчасове виконання функцій глави консульської установи; повідомлення держави перебування про призначення, прибуття та відбуття; громадянство консульських посадових осіб; особи, які оголошені «*persona non grata*» або неприйнятними);
- Розділ III «Консульські функції» (загальні положення про консульські функції; функції з питань громадянства і громадянського стану; функції стосовно паспортів та віз; нотаріальні дії; повідомлення про затримання, арешт або інше обмеження свободи громадян держави, що представляється; надання допомоги громадянам держави, що представляється; опіка та піклування; повідомлення про смерть; функції стосовно спадкового майна; сприяння, що надається судам держави, що представляється; захист інтересів у випадку примусових заходів проти судна; допомога у разі пошкодження суден; функції стосовно повітряних суден, авто-

мобільних та залізничних транспортних засобів держави, що представляється; передача судових та несудових документів; виконання консульських функцій в консульському окрузі або за його межами; зносини з органами держави перебування; повідомлення про зміни в законодавстві держави перебування, що стосуються прав та інтересів громадян держави, що представляється);

– Розділ IV «Переваги, привілеї та імунітети» (сприяння консульській установі та працівникам консульської установи; консульські і житлові приміщення; користування державним прапором і гербом; недоторканність консульських приміщень і житлових приміщень консульських посадових осіб; імунітет від ревізії консульських приміщень; недоторканність консульських архівів та документів; свобода пересування; свобода зносин; консульські збори і мито; особиста недоторканність консульських посадових осіб; імунітет від юрисдикції; обов'язки давати свідчення; звільнення від повинностей; звільнення від податків та зборів; звільнення від податків, зборів та мита працівників консульської установи; звільнення від митного огляду та митних платежів; привілеї та імунітети членів сім'ї; особи, які не користуються привілеями та імунітетами; спадкове майно працівника консульської установи та члена його сім'ї; початок і кінець консульських привілеїв та імунітетів; відмова від привілеїв та імунітетів; виконання консульських функцій дипломатичними представництвами);

– Розділ V «Повага до законів і правил держави перебування»;

– Розділ VI «Заключні положення» (зміни та доповнення; набуття чинності, денонсація конвенції) [10].

Слід зазначити, що на даний час Україна є стороною 103 міжнародних договорів різних видів та юридичної сили у сфері консульської діяльності [11].

Висновки. Законодавство іноземних держав та міжнародні договори займають важливе місце в системі джерел правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. Основними законами, що врегульовують питання застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері правового регулювання нотаріальної діяльності є Закони України «Про нотаріат» та «Про міжнародні договори України».

Чинні двосторонні договори про надання правової допомоги з цивільних, сімейних

та кримінальних справ і консульські конвенції потребують відповідного упорядкування та систематизації. Системного та уніфікованого підходу потребує також подальше укладення таких договорів із країнами, із якими такі договори ще не укладені.

Застосування законодавства іноземних держав та міжнародних договорів у сфері правового регулювання нотаріальної діяльності потребує врахування особливостей правового режиму воєнного стану, який в даний період часу має місце в Україні.

Список використаної літератури:

1. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: підручник. Х.: Право, 2011. 384 с.
2. Долинська М. С. Нотаріальний процес: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 652 с.
3. Нотаріат в Україні: навчальний посібник / За ред. Ю. В. Нікітіна. К.: КНТ, 2007. 680 с.
4. Фурса С. Я. Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.
5. Нотаріат України: підручник / С. Я. Фурса [та ін.] ; за заг. ред. С. Я. Фурси; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр правових досліджень Фурси. 3-тє вид., допов. та перероб. Київ: Алерта, 2015. 484 с.
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Про нотаріат : Закон України від 02 вересня 1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
8. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>
9. Перелік двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів у сфері правової допомоги та правового співробітництва у цивільних та кримінальних справах (по країнах). Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/perelik-dvostoronnih-ta-bagatostoronnih-mijnarodnih-dogovoriv-u-sferi-pravovoi-dopomogi-ta-pravovogo-spivrobitnitstva-u-tsvilnih-ta-kriminalnih-spravah-po-krainah>
10. Пуртова А. А. Міжнародні договори у системі джерел правового регулювання консульської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 69. С. 456–460. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/254989>
11. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/u192fb718-72f1-4410-80c1-1d5cd4bad246/page>

Averina E. A. The application of the legislation of foreign countries and international treaties in the system of legal regulation of notarial activity

The issue of the application of the legislation of foreign states and international treaties in the field of legal regulation of notarial activity is relevant in connection with the growing internationalization of social life, the increase of international exchanges in all spheres of international cooperation. The study of these issues is especially relevant in the conditions of martial law in Ukraine, when a large number of Ukrainian citizens were forced to go abroad. International agreements in the field of international legal cooperation play an important role in the regulation of notarial activities. Effective use of international legal mechanisms is one of the areas of protection of legal rights and interests of individuals and legal entities by notaries.

Provisions on the application of the legislation of foreign countries and international treaties in the field of notarial activity are contained in Chapter IV of the Law of Ukraine «On Notaries». The procedure for the conclusion, implementation and termination of international agreements of Ukraine is established by the Law of Ukraine «On International Agreements of Ukraine».

There are two types of international agreements that contain norms related to notarial actions: bilateral agreements on the provision of legal assistance in civil, family and criminal cases and consular conventions. The article presents a typical structure of these international treaties.

The legislation of foreign states and international treaties occupy an important place in the system of sources of legal regulation of notarial activity in Ukraine. Current bilateral agreements on the provision of legal assistance in civil, family and criminal cases and consular conventions need to be organized and systematized accordingly. Further conclusion of such agreements with countries with which such agreements have not yet been concluded also requires a systematic and unified approach.

Key words: *notary, legislation of foreign countries, international agreement, international agreement in the field of international legal cooperation, agreement on providing legal assistance in civil, family and criminal cases, consular convention.*

Д. В. Лісніченко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ДОСТУПУ ПОТЕРПІЛОГО ДО МАТЕРІАЛІВ СТОРОНИ ЗАХИСТУ В РАМКАХ ВІДКРИТТЯ СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Право доступу до матеріалів досудового розслідування є одним із основних прав сторін кримінального провадження. Воно гарантує сторонам можливість ознайомитися з усіма матеріалами розслідування, включаючи протоколи слідчих дій, експертиз, заяви і клопотання, інші документи, які мають значення для справи.

Україна системно та неухильно працює над реформуванням свого законодавства до вимог Європейського Союзу, як прикладу високих стандартів демократії. Головною цінністю Європейського Союзу є повага до людської гідності. Зазначена цінність передбачає, що кожна людина має право на гідне ставлення до себе, у тому числі і під час кримінального провадження. Доступ до матеріалів кримінального провадження є важливим елементом дотримання права на захист, яке є складовою права на людську гідність. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) також гарантує право на доступ до матеріалів кримінального провадження.

Вдосконалення законодавства що регулює процесуального порядку доступу до матеріалів досудового розслідування сприяє підвищенню рівня забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження та забезпечує належну реалізацію засад кримінального провадження під час виконання такої процедури.

В той же час погоджуючись з беззаперечним правом сторони захисту на доступ до матеріалів кримінального провадження, з метою реалізації їх прав та законних інтересів, на нашу думку виникає певний дисонанс в цьому аспекті з правовим статусом потерпілого та реалізації його права на доступ до матеріалів кримінального провадження.

Відсутність належної процедури ознайомлення потерпілого з матеріалами сторони захисту порушує його право на доступ до матеріалів кримінального провадження, та ускладнює його можливість щодо формування своєї позиції в судовому розгляді.

Зазначена неврегульованість потребує внесення доповнень до процедури відкриття матеріалів кримінального провадження передбаченої статтею 290 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: досудове розслідування, відкриття матеріалів, доступ до матеріалів досудового розслідування, потерпілий, сторона захисту, прокурор.

Актуальність теми роботи. Україна системно та неухильно працює над реформуванням свого законодавства до вимог Європейського Союзу, як прикладу високих стандартів демократії. Головною цінністю Європейського Союзу є повага до людської гідності. Зазначена цінність передбачає, що кожна людина має право на гідне ставлення до себе, у тому числі і під час кримінального провадження. Доступ до матеріалів кримінального провадження є важливим елементом дотримання права на захист, яке є складовою права на людську гідність. Кон-

венція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) також гарантує право на доступ до матеріалів кримінального провадження. Стаття 6 Конвенції проголошує право на справедливий і публічний розгляд справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. У практиці Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювалося, що право на доступ до матеріалів кримінального провадження є однією з найважливіших гарантій права на захист. Отже вдосконалення

законодавства що регулює право на доступ до матеріалів кримінального провадження є важливим елементом реформування національного законодавства.

В той же час погоджуючись щодо неухильного дотримання права сторони захисту на доступ до матеріалів кримінального провадження, існують деякі питання, з нашої точки зору, щодо реалізації такого права потерпілим. Право потерпілого на доступ до матеріалів кримінального провадження також є важливим інструментом для захисту його прав та інтересів, як учасника кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання щодо доступу до матеріалів кримінального провадження були предметом дослідження великої кількості правників. Існують багато досліджень зазначеного інституту, на матеріалах кримінально-процесуального законодавства 1960 р. В той же час після прийняття КПК України 2012 року, багато науковців продовжили свої дослідження з цього питання.

Окремі питання щодо реалізації права учасниками кримінального провадження на доступ до матеріалів досудового розслідування досліджувалися багатьма вітчизняними вченими. Серед них Ю. П. Аленін, С.В. Андрусенко, Н. Л. Боржецька, С. В. Бородін, І. В. Гора, Ю.М. Грошевий, І. В. Гловюк, О. М. Дроздов, Н. С. Карпов, Є. Г. Коваленко, С. О. Ковальчук, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, О. В. Малахова, В.Т. Малярченко, М. Г. Моторигіна, В.Т. Нор, М.І. Пашковський, Д. П. Письменний, Д. В. Пономаренко, В. О. Попелюшко, О. С. Старенький, М.М. Стоянов, Л. Д. Удалова, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та багато інших вчених.

Також вивченню питань доступу до матеріалів досудового розслідування присвячені дисертаційні роботи О.О. Торбаса, І.В. Гловюк, Н.Л. Боржецької, О.В. Бойка, І.І. Гафича та інших.

В той же час еволюція кримінального процесуального законодавства, запровадження нових процедур, спричиняє появу невирішених питань щодо стосуються порядку та процедури доступу до матеріалів кримінального провадження.

Мета статті полягає в аналізі законодавства щодо можливості ознайомлення потерпілим з матеріалами, які сторона захисту збрала на досудовому розслідуванні на етапі завершення такого розслідування.

Виклад основного матеріалу. Вдосконалення законодавства що регулює процесуаль-

ного порядку доступу до матеріалів досудового розслідування сприяє підвищенню рівня забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження та забезпечує належну реалізацію засад кримінального провадження під час виконання такої процедури. С. А. Паршак та В. Шибіко зауважують, що відкриття матеріалів іншій стороні та ознайомлення сторін з матеріалами кримінального провадження, є процесуальною гарантією здійснення права на захист для підозрюваного, захисту інтересів сторін та одночасно засобом перевірки повноти, всебічності та неупередженості проведеного досудового розслідування [6, с. 127; 4, с. 714]. Також з цього приводу висловлювався і Ю. П. Аленін, який зазначав що ознайомлення учасників кримінального провадження з матеріалами досудового розслідування є одним із найбільш дієвих засобів охорони їх інтересів та забезпечення реалізації засади змагальності при закінченні досудового розслідування [1, с. 89].

Важливість інституту забезпечення права сторін на доступ до матеріалів кримінального провадження підкреслено і в міжнародному законодавстві. Так Міжнародні стандарти, такі як Загальна декларація прав людини [2] та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [5], визнають право на належну правову допомогу, включаючи право на доступ до матеріалів досудового розслідування.

В той же час погоджуючись з беззаперечним правом сторони захисту на доступ до матеріалів кримінального провадження, з метою реалізації їх прав та законних інтересів, на нашу думку виникає певний дисонанс в цьому аспекті з правовим статусом потерпілого та реалізації його права на доступ до матеріалів кримінального провадження.

Відповідно до ч.1 статті 209 КПК «Визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування.». Частина 3 цієї ж статті зазначає, що передбачає собою процедура надання доступу, а саме «Прокурор

або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до приміщення або місця, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем держави, і прокурор має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді.» [3]

Реалізуючи принцип змагальності, відповідно до частини 6 статті 290 КПК «Сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до житла чи іншого володіння, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем сторони захисту, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді.»

В рамках зазначеної процедури сторона захисту має право не надавати прокурору доступ до будь-яких матеріалів, які можуть бути використані прокурором на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення. Вирішення питання про віднесення конкретних матеріалів до таких, що можуть бути використані прокурором на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення і, як наслідок, прийняття рішення про надання чи ненадання прокурору доступу до таких матеріалів, може бути відкладено до закінчення ознайомлення сторони захисту з матеріалами досудового розслідування. [3]

Таким чином прокурор має можливість отримати в своє розпорядження копії матеріалів, наданих стороною захисту.

Враховуючи вищезазначене, усвідомлюючи певний паритет в реалізації прав та законних інтересів між сторонами кримінального провадження, ми не бачимо такої рівності по відношенню до потерпілого.

Так відповідно до статті 221 КПК потерпілий має право на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, за виключенням матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню.

Матеріали досудового розслідування надаються потерпілому для ознайомлення в такому

вигляді, в якому вони були складені, оформлені та зібрані під час досудового розслідування.

Потерпілий має право робити виписки, копії з матеріалів досудового розслідування.

Слідча практика склалась таким чином, що прокурор, або за його дорученням слідчий надсилає потерпілому таке ж повідомлення про надання доступу до матеріалів досудового розслідування, як і стороні захисту.

Потерпілий знайомиться з матеріалами досудового розслідування в такому ж порядку, як і сторона захисту, за результатами чого складається такий же протокол ознайомлення.

Більш того, як свідчить практика, потерпілому надається право на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування в порядку ст. 290 КПК перед стороною захисту. Тобто потерпілий за наявності бажання скористатись своїм правом на ознайомлення, має можливість ознайомитись лише з матеріалами які містяться в кримінальному провадженні.

А як же бути з можливістю для потерпілого ознайомитись з матеріалами сторони захисту?

Відповідно до частини 7 статті 290 КПК «Про відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів прокурор або слідчий за його дорученням повідомляє потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, після чого останній має право ознайомитися з ними за правилами, викладеними в цій статті». Виходячи з тексту норми вбачається що потерпілого повідомляють про «відкриття сторонами... матеріалів», після чого останній «має право знайомитися з ними», тобто із матеріалами сторони захисту і з матеріалами сторони обвинувачення. Однак як ми вже сказала в більшості випадків процедура відкриття матеріалів для потерпілого відбувається в першу чергу, ще до відкриття матеріалів стороні захисту. Крім вищезазначеного, із змісту частини 6 ст. 290 КПК, не вбачається обов'язок сторони захисту щодо надання доступу до матеріалів потерпілому. Більш того виходячи з частини 9 ст. 290 КПК «Сторони кримінального провадження зобов'язані письмово підтвердити протилежній стороні, а потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження – прокурору факт надання їм доступу до матеріалів із зазначенням найменування таких матеріалів», потерпілий зобов'язаний підтвердити факт надання доступу до матеріалів прокурору, а про сторону захисту не зазначено.

Тобто потерпілий не тільки не може реалізувати своє право на повний доступ до матеріалів

кримінального провадження, а й здебільшого не знає про існування матеріалів сторони захисту.

На наше переконання такий стан справ порушує баланс сил в кримінальному провадженні, та не відповідає засаді змагальності в кримінальному провадженні.

Таким чином, потерпілий має право на ознайомлення з матеріалами сторони захисту після закінчення ознайомлення сторони захисту з матеріалами досудового розслідування.

Я нам здається для потерпілого є важливим знати доводи сторони захисту.

Ознайомлення потерпілого з матеріалами сторони захисту може мати ряд переваг в відстоюванні останнім своєї позиції, яка не завжди ідентична позиції прокурора, зокрема:

– потерпілий може отримати додаткову інформацію про обставини кримінального правопорушення, що може допомогти йому у формуванні своєї позиції в кримінальному провадженні;

– потерпілий може отримати інформацію про аргументи та докази сторони захисту, що може допомогти йому у підготовці до судового розгляду;

– потерпілий може отримати інформацію про те, які докази сторона захисту планує надати суду, що може допомогти йому у формуванні своєї стратегії участі в судовому розгляді та доведення.

На практиці, трапляються випадки коли потерпілі стикаються з відмовами слідчих, прокурорів у наданні доступу до матеріалів сторони захисту. На наше переконання такі відмови є незаконними і не лише можуть, а й повинні бути оскаржені потерпілим.

З метою реалізації такого права потерпілого, на нашу думку слід більш чітко сформулювати норми статті 290 КПК. Як приклад врегулювання даного питання, закріпити в статті 290 КПК обов'язок прокурора після ознайомлення з матеріалами сторони захисту повідомляти потерпілого про наявність таких

матеріалів. І оскільки законодавство не передбачає обов'язку сторони захисту щодо надання доступу до своїх матеріалів потерпілому, врегулювати таким чином, що прокурор зобов'язаний здійснити копіювання зазначених матеріалів та повідомляти потерпілого про можливість ознайомлення з ними.

Висновки: Відсутність належної процедури ознайомлення потерпілого з матеріалами сторони захисту порушує його право на доступ до матеріалів кримінального провадження, та ускладнює його можливості щодо формування своєї позиції в судовому розгляді. Вирішенням зазначеного проблемного питання, вбачаємо в внесенні змін в статтю 290 КПК з метою передбачення для прокурора обов'язку повідомляти потерпілого про наявність матеріалів сторони захисту та можливості ознайомлення з їх копіями.

Список використаної літератури:

1. Аленін Ю. Особливості відкриття матеріалів іншій стороні за новим КПК України: здобутки та прорахунки. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 89-94., с. 89
2. Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-17: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Х.: Право, 2013. 768 с
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043
6. Паршак С. А. Деякі аспекти забезпечення прав учасників кримінального провадження під час ознайомлення з матеріалами досудового розслідування. *Наше право* 2015. № 4. С. 126-130., с. 127

Lisnichenko D. V. On the option of the victim's access to the materials of the defense party within the disclosure of pre-trial investigation materials by the parties to criminal proceedings

The right of access to the materials of the pre-trial investigation is one of the main rights of the parties to criminal proceedings. It guarantees the parties the opportunity to familiarize themselves with all the materials of the investigation, including protocols of investigative actions, examinations, statements and petitions, other documents that are important for the case.

Ukraine is systematically and steadily working to reform its legislation to the requirements of the European Union, as an example of high standards of democracy. The main value of the European Union is respect for human dignity. This value implies that every person has the right to be treated with dignity, including during criminal proceedings. Access to the materials of criminal proceedings is an important element of the observance of the right to defense, which is a component of the right to human dignity. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

(European Convention on Human Rights) also guarantees the right of access to the materials of criminal proceedings.

Improving the legislation regulating the procedural order of access to the materials of the pre-trial investigation helps to increase the level of protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the participants in criminal proceedings and ensures the proper implementation of the principles of criminal proceedings during the execution of such a procedure.

At the same time, while agreeing with the indisputable right of the defense party to access the materials of the criminal proceedings, in order to realize their rights and legitimate interests, in our opinion there is a certain dissonance in this aspect with the legal status of the victim and the realization of his right to access the materials of the criminal proceedings.

The absence of a proper procedure for familiarizing the victim with the materials of the defense party violates his right to access to the materials of the criminal proceedings, and complicates his opportunities to form his position in the court proceedings.

The specified irregularity requires additions to the procedure for opening the materials of criminal proceedings provided for in Article 290 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: *pre-trial investigation, discovery of materials, access to pre-trial investigation materials, victim, defense side, prosecutor.*

УДК 343.46

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.28>**М. Д. Ждан**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права
імені професора О. І. Процевського,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
ORCID.org/0000-0002-7773-0402

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОЗНАКИ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ТРУДОВИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

У статті розглядаються соціально-демографічні ознаки осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення проти трудових прав і свобод людини і громадянина. Вказується, що фактично, соціально-демографічні ознаки – це відлуння антропологічного методу у кримінології, сформованого під впливом вчення Чезаре Ломброзо та інших представників цієї наукової течії. Водночас, сучасні дослідження вже підтвердили, що ці ознаки не мають визначальної ролі, а лише надають підстави для додаткової характеристики механізму реалізації кримінально протиправного умислу з урахуванням факторів, які можуть мати на нього вплив (наприклад, стать або вік). Зазначається, що суб'єкт розглядуваних груп кримінальних правопорушень у більшості випадків – спеціальний; за правовим статусом це можуть бути службові особи та фізичні особи-підприємці, які використовують найману працю, робітники, службовці, а в окремих випадках – сторонні, у т.ч., зацікавлені в порушенні прав на працю особи. Набуття певного кола повноважень потребує повної дієздатності та деліктоздатності, а також належності до певної професії, посади тощо. Через те більшу кількість розглядуваних суспільно небезпечних діянь вчиняють особи середнього віку. Звертається увага на те, що часто законодавство про працю, а також кримінальне законодавство в частині кримінальних правопорушень проти трудових прав громадян (а також проти безпеки виробництва як специфічної підкатегорії) порушують фізичні особи-підприємці, про що свідчить достатньо значний показник осіб, які не мають вищої освіти, яка, здебільшого, є потрібною під час прийняття осіб на роботу та кар'єрного просування. Це пояснюється з точки зору специфіки окремих кримінальних правопорушень, котрі можуть бути вчинені загальним суб'єктом, яким не є роботодавець.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, трудові права, трудове законодавство, особа кримінального правопорушника, право на працю, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення проти трудових прав і свобод людини і громадянина займають не перше місце в структурі національної злочинності. Водночас певний коефіцієнт такої діяльності свідчить про їх актуальність, зумовлену низкою детермінантів. Особа правопорушника, який вчиняє такого роду діяння, є специфічною, що можна пояснити з точки зору ознак таких кримінальних правопорушень, а також особливостей реалізації кримінально протиправного умислу, мотиву та кінцевої мети. Посягання на нормальні трудові відносини також можуть розглядатись як потужна детермінанта, яка якісно знижує рівень економічної безпеки країни. Введення правового режиму воєнного стану, поширення коро-

навірусної хвороби (COVID-19), пов'язані з цим проблеми міграційної політики частково змінили модель суспільного устрою та призвели до зміни економіки, а отже, зумовили потребу у відході від сталих форм її організації та переходу до нових, що передбачає відповідні зміни інституційних структур ринку праці і майже завжди має наслідком скорочення робочих місць.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Кримінальні правопорушення проти трудових прав і свобод людини і громадянина розглядалися в роботах В. Тарасенко, І. Васильківської, Н. Пархоменко, О. Скрипнюк та ін. При цьому особа такого кримінального правопорушника вченими майже не досліджувалась, що зумовило актуальність обраної теми.

Метою статті є розгляд соціально-демографічних ознак особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення проти трудових прав і свобод людини і громадянина.

Викладення основного матеріалу. Наведена категорія призначена для суто інформаційного використання у практичній діяльності, оскільки уявляє собою виключно узагальнення базових характеристик особи, яка вчинила певний вид кримінального правопорушення. Фактично, соціально-демографічні ознаки – це відлуння антропологічного методу у кримінології, сформованого під впливом вчення Чезаре Ломброзо та інших представників цієї наукової течії. Водночас, сучасні дослідження вже підтвердили, що ці ознаки не мають визначальної ролі, а лише надають підстави для додаткової характеристики механізму реалізації кримінально протиправного умислу з урахуванням факторів, які можуть мати на нього вплив (наприклад, стать або вік).

Взагалі критичні зауваження на адресу біологізаторських уявлень про особистість злочинця не означають заперечення природних властивостей людської істоти. Для правильного розуміння впливу соціального та біологічного на поведінку людини слід взяти до уваги той факт, що біологічні особливості впливають на характер поведінки людини (холерик в однаковій життєвій ситуації поведе себе інакше, ніж флегматик чи сангвінік, але в цілому їхні вчинки диктуються ще й ступенем соціальної вихованості), не будучи мотивами його поведінки, зокрема злочинної. Основне значення має не аномалія сама собою, а соціальний облік особи, сформований суспільством. Теорія особистості повинна враховувати множинність рис, що складають індивідуальність, ступінь обумовленості цих рис спадковістю та процеси соціалізації особи. Те, яким чином генетична обумовленість та процеси соціалізації особи взаємодіють між собою, і визначає, урешті-решт, поведінку особи, у тому числі протиправну. Є підстави вважати, що новітні наукові відкриття у сфері медицини, психофізіології, психології, зокрема при вивченні кори головного мозку та ендокринної системи, дадуть можливість пояснити досі незрозуміле в поведінці людини. Основні положення одночасно розширюють та звужують погляди теоретиків на особистість та її поведінку. Це пов'язано з тим, що ці положення постійно взаємодіють з великою кількістю інших факторів у формуванні теоретичних позицій персонолога. Окрім основних положень, на роз-

думи теоретика впливають такі обставини, як історичний погляд, рівень розвитку кримінології та інших суміжних наук до цього часу, академічна освіта та життєвий досвід [1]. Зокрема, останній (досвід) також безпосередньо пов'язаний із віком особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Вікова категорія також має безпосередній вплив на формування мотивацій, способу реалізації умислу і створення об'єктивних умов, у яких суспільно небезпечне діяння буде вчинено.

Учені також доречно вказують на те, що важливість дослідження **віку як кримінологічного показника** полягає в тому, що: по-перше, він свідчить про особливості злочинної поведінки представників тих чи інших вікових категорій, а по-друге, дозволяє встановити найбільш криміногенну вікову групу серед злочинців того чи іншого виду, і, нарешті, по-третє, допомагає розкрити, зокрема, сутність ціннісних орієнтирів, потреб, цілей та планів злочинця [2, с. 121]. Також, вік є досить важливим психофізіологічним, соціальним і демографічним фактором, що впливає не лише на поведінку людини, але й на формування її особистості [2, с. 121]. З віком позитивні соціальні зв'язки для людини стають більш вагомими, більш значущими, що своєю чергою визначає вибір лінії поведінки в конкретній життєвій ситуації на користь стандарту дій, котрі соціально схвалюються, або, принаймні, є соціально прийнятними. Вік також є однією з обставин, з якою пов'язані різні соціальні прояви особистості [2, с. 121]. Кримінологи відзначають, що в середньому найчастіше кримінальні правопорушення вчиняють особи вікових груп від 18 до 29 років та від 30 до 39 років, а після 40 років кримінальна активність особи значно знижується [3, с. 87].

Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, з точки зору дослідження соціально-демографічних ознак особи, яка їх вчинила, мають свою специфіку, зумовлену особливостями реалізації кримінально протиправного умислу. Відповідно до статистичних даних, викладених на сайті Офісу Генерального прокурора [4], у 2018 році вказаний вид кримінальних правопорушень вчиняється, здебільшого, особами віком 29–39 років: у 2018 році – 44,7 %; у 2019 – 43,8 %; у 2020 – 44,3 %; у 2021 – 44,9 %; станом на грудень 2022 року – 43,4 %. Наступною за віковим розподілом є категорія 40–54 років: у 2018 році – 27,4 %; у 2019 – 30,8 %; у 2020 – 29,6 %; у 2021 – 31,3 %; станом

на грудень 2022 року – 34,8 %. У віці 18–28 років кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина вчинило: у 2018 році – 19,5 %; у 2019 – 17,2 %; у 2020 – 16,7 %; у 2021 – 14,9 %; станом на грудень 2022 – 13,6 %.

Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва, як такі, що також мають побічний негативний вплив на трудові права громадян, притаманні для вікової категорії 40–54 років, зокрема: у 2018 році такі діяння вчинили 47,8 %; у 2019 – 51,1 %; у 2020 – 31,2 %; у 2021 – 41,6 %; у 2022 – 30 %. Наступною є категорія 29–39 років: у 2018 році – 26 %; у 2019 – 15,5 %; у 2020 – 33,3 %; у 2021 – 33,3 %; станом на грудень 2022 – 20 %. У віці 18–28 років розглядувані діяння вчинили: у 2018 році – 13 %; у 2019 – 8,8 %; у 2020 – 2 %; у 2021 – 5,5 % [4]. У 2022 році розглядувана вікова категорія не вчиняла кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва.

Такий віковий розподіл має бути пояснений, здебільшого, тим, що суб'єкт розглядуваних груп кримінальних правопорушень у більшості випадків – спеціальний; за правовим статусом це можуть бути службові особи та фізичні особи-підприємці, які використовують найману працю, робітники, службовці, а в окремих випадках – сторонні, у т.ч., зацікавлені в порушенні прав на працю особи. Набуття певного кола повноважень потребує повної дієздатності та деліктоздатності, а також належності до певної професії, посади тощо. Через те більшу кількість розглядуваних суспільно небезпечних діянь вчиняють особи середнього віку.

Важливість поділу осіб, які вчинили кримінальні правопорушення **за ознакою статі**, важливий для кримінології тим, що, наприклад, жіноча злочинність має свої особливості, відмінні від чоловічої. Так «злочинність жінок відрізняється від злочинності чоловіків своїми масштабами, характером злочинів та їх наслідками, засобами та знаряддями здійснення, сферою, у якій вони мають місце, і роллю, що виконують жінки, вибором жертви злочинного посягання, впливом на правопорушення сімейно-побутових чи супутніх обставин тощо. Жінка є берегинею домашнього вогнища, саме вона впливає на поведінку чоловіка та виховання дітей, переважно вона визначає відносини в родині. Тому без перебільшення можна сказати, що залучення жінки до злочинної діяльності та поширеність жіночої злочинності впливає на моральний стан суспільства суттєвіше, ніж

поширення чоловічої злочинності. Саме тому можна погодитися з думкою про те, що показник злочинності серед жінок є своєрідним індикатором здоров'я суспільного життя» [5]. Також жіноча злочинність відрізняється від чоловічої деякими якісними показниками. А. Б. Блага виділяє «дві сфери суспільного життя, де жіноча кримінальна активність виявляється найчіткіше. По-перше, це сфера побуту, де жінок штовхають на вчинення злочину негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і сусідських стосунків. У цій сфері жінки здебільшого вчиняють такі насильницькі злочини: вбивство, у тому числі своєї новонародженої дитини, нанесення тілесних ушкоджень і хуліганство. По-друге, це сфера, де жінка виконує свої професійні функції, передусім такі, які пов'язані з можливістю вільного доступу до матеріальних цінностей. У цій сфері жінки найчастіше вчиняють корисливі злочини» [6, с. 88]. Жіноча кримінально протиправна діяльність найбільш поширена у сфері власності, що можна пояснити першочерговим прагненням отримати вигоду та забезпечити себе матеріально. Через те жінки часто є суб'єктами кримінальних правопорушень, які мають корисливий мотив, зокрема – сутенерства, втягнення осіб у зайняття проституцією, торгівлі людьми, а також інших способів отримання незаконного прибутку. Водночас у більш специфічних видах кримінальних правопорушень, якими є досліджувані діяння, жінки беруть участь або як співучасники, або дуже рідко як основні та єдині суб'єкти.

Аналіз державної статистики дозволив підсумувати, що кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина у 2018 році вчинило 6,6 % жінок, у 2019 – 10 %, у 2020 – 9 %, у 2021 – 8,7 %, а станом на грудень 2022 – 7,7 %. Діяння проти безпеки виробництва вчинило 13 % жінок у 2018, у 2019 – 8,8 %; у 2020 – 2 %, у 2021 – 19,4 %; станом на грудень 2022 року фактів вчинення даного виду суспільно небезпечних діянь жінками не виявлено [4].

Під час вивчення соціально-демографічних ознак особи кримінального правопорушника, який вчиняє діяння, які посягають на трудові права громадян особливої уваги заслуговує розгляд рівня освіти суб'єктів. Роль освіти та освіченості людини і суспільства як передумови його розвитку, високого рівня правової свідомості і культури, основи законності та правопорядку в суспільстві сьогодні є предметом вивчення як представників юридичної науки,

так і вчених інших суспільних наук. Водночас світоглядна основа вивчення та сприйняття освіти як пізнавального та соціально рушійного феномену формується ще з часів античності. Зокрема, у поглядах Піфагора, Герадота, Плу-тарха, Сократа, софістів Стародавньої Греції (Солон, Пітак та ін.) [7] освіта як шлях до мудрості визначається в якості єдиної можливої умови розвитку суспільства. І дійсно, перші наукові й освітні школи Стародавньої Греції, а згодом і Стародавнього Риму на той час відігравали важливу роль у механізмі формування європейської цивілізації, складали інституційну основу утворення та поширення права в суспільстві, формування суспільства як справедливого, де панує рівність суб'єктів, взаємоповага та законність. Уперше в історії правової думки давньоримський юрист Цицерон порушив питання про ефективність дії закону, яке пов'язував виключно із просвітою народу давньоримської держави, без чого жодний закон, яким би досконалим він не був юридично, не зможе забезпечити досягнення бажаного результату. Лише у високоосвіченому суспільстві можливо переконати народ у важливості та соціальній користності закону, і тоді він стане дієвим, забезпечить ефективність правового впливу навіть без державного примусу [8, с. 203]. Суттєвий внесок у розвиток, умовно кажучи, «просвітницького сприйняття права», спричинили погляди представників європейського Просвітництва, які безпосередньо пов'язували просвіту та освіту населення з якістю законів, їх раціональністю, можливістю функціонування як передумови високого рівня правової свідомості населення. На переконання Дж. Локка, лише розум законодавця здатен: по-перше, осмислити і трансформувати природний закон у зміст державних (письмових) законів таким чином, щоб він становив основу взаємовідносин між індивідами; по-друге, забезпечити закріплення в законодавчих актах правових засад миру, доброї волі, взаємодопомоги та протидії злочинам [9]. Освіта розглядається як один із основних компонентів загальносоціального запобігання кримінально протиправній діяльності. Це зумовлено можливістю створити стримуючий механізм шляхом підвищення рівня свідомості населення, а також і його життя – шляхом створення умов для навчання та набуття певної професії. Водночас, рівень освіти не завжди може корелюватись із наявністю схильності особи до вчинення кримінальних правопорушень.

У сучасних наукових джерелах питання місця

інституту освіти в системі запобігання та протидії злочинності визначається як один з існуючих та реально застосовуваних засобів протидії криміналізації всіх сфер суспільного життя, що дозволяє комплексно протидіяти деградації культури та свідомості [10, с. 6]. Причому, у сучасних умовах розвитку суспільства, реальному стані злочинності освіта не лише виходить на перші ролі в системі запобігання та протидії злочинності, але й набуває багатофункціонального свого призначення щодо підвищення рівня правової культури, формування відчуття неприйнятності будь-яких проявів порушення закону тощо [11, с. 32]. Освіта в сучасних умовах все більше набуває багатоаспектного практичного характеру, стає елементом різних систем життєдіяльності суспільства, у тому числі посідає важливе місце і в системі запобігання та протидії злочинності. Вченими однозначно обґрунтовується висновок про те, що місце і значення освіти виявляється в певному взаємовпливі між системою освіти та розвитком суспільства. У залежності від періоду розвитку суспільства (кризовий чи антикризовий) зміст зазначеного взаємовпливу змінюється. Так у кризовий період розвитку суспільства система освіти, з однієї сторони, трансформується відповідно до потреб суспільства, а з іншої – сприяє трансформації суспільства [12, с. 4]. У контексті розглядуваних діянь, необхідно звернути увагу на те, що в більшості випадків, про що свідчить аналіз судової практики, освіта не є визначальною ознакою осіб, які їх вчинили.

Застосовуючи вказану ідею до проблематики інституту освіти в системі запобігання та протидії злочинності, можливо зазначити, що посилення злочинності, яке є проявом кризового етапу розвитку суспільства, доводить необхідність вживання заходів, націлених на підсилення функціонування освіти, забезпечення підвищення рівня правової свідомості та культури в суспільстві. Через те вченими наголошено на тому, що інститут освіти в цілому має багатоаспектний характер впливу на суспільний розвиток, націлений на служіння потребам людства, та виконує роль стабілізуючого чинника у розвитку суспільства [13, с. 45]. І навпаки, особливості розвитку суспільства (його потреби у сфері економіки, демографії, професійного складу суспільства тощо) зумовлюють трансформацію освіти, з метою забезпечення її функціонування, у тому числі й реалізації нею превентивної функції. Подібну точку зору обґрунтовує і Б. Саймон, наголошуючи на соціальному зна-

ченні освіти, що залежить від її визнання суспільством, оскільки лише ті навчальні заклади, які схвалені ним, стають дзеркалом соціальних відносин, визначають рівень розвитку й освіченості суспільства [14, с. 502]. Відповідно до аналізу статистики, кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина частіше за все вчиняли особи, які мають професійну (професійно-технічну) освіту: у 2018 році – 26,7 %; у 2019 – 27,6 %; у 2020 – 23,2 %; у 2021 – 20,4 %; станом на грудень 2022 року – 20,3 %. На другому місці – суб'єкти із базовою середньою та профільною середньою: у 2018 році – 62,7 %; у 2019 – 62,9 %; у 2020 – 67,9 %; у 2021 – 84 %; станом на грудень 2022 року – 71,1 %. На третьому місці – вища освіта. Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва частіше за все вчиняються особами, які мають вищу освіту, при тому суб'єкти, які мали професійну (професійно-технічну) освіту, склали такий відсоток із загальної кількості осіб: у 2018 році – 30 %; у 2019 – 33,3 %; у 2020 – 16,6 %; у 2021 – 36,1 %; станом на грудень 2022 року – 20 %. Із базовою середньою та профільною середньою: у 2018 році – 13 %; у 2019 – 20 %; у 2020 – 14,5 %; у 2021 – 19,4 %; станом на грудень 2022 року – 30 % [4].

Відносно **громадянства**, необхідно зазначити, що протягом розглядуваного періоду державної статистики (з 2018 по 2022 рік), кримінальні правопорушення проти трудових прав, а також безпеки виробництва вчинялись у 98,9 % випадків громадянами України.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що *під особою кримінального правопорушника доцільно розуміти сукупність стійких індивідуальних вроджених та набутих особливостей, а також соціально значущих рис, які сприяють / спрощують або обумовлюють формування девіацій, які відтворюються в готовності до вчинення кримінального правопорушення, через що винний набуває ознак суспільної небезпечності*. Такий підхід надає можливість відійти від сталого розуміння обов'язкової наявності сукупності стійких рис, які мають бути притаманні всім особами, що вчиняють конкретний вид кримінального правопорушення, а також дозволяє розуміти особу кримінального правопорушника не тільки як таку, що вже реалізувала протиправний умисел, а й носить потенційну схильність до цього (тобто, має в досвіді необережні кримінальні правопорушення, адміністративні

правопорушення, приготування та замаху на суспільно небезпечні діяння, малозначні діяння тощо).

Особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення проти трудових прав громадян, характеризується такими особливостями: чоловік віком 40–54 років (40,3 %), який має професійну (професійно-технічну) (23,6 %) або базову середню та профільну середньою освіту (69,7 %), громадянин України (99,8 %). Суспільно небезпечна поведінка зумовлена дією зовнішніх умов та внутрішніх спонукань, а також необхідністю задоволення власних потреб та інтересів; наявне праворозуміння та правоосвіченість за відсутності правосвідомості; відсутні стійкі девіації; нівелює правилами моралі; відсутні ціннісних орієнтирів.

Список використаної літератури:

1. Нікітін Ю. В., Нікітіна І. В. Роль соціального та біологічного у поведінці особи злочинця: кримінологічний аналіз. URL : <https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/28978/1/Nikitin.pdf>.
2. Доброрез І. О. Кримінологічна характеристика та попередження незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (за матеріалами Автономної Республіки Крим) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2005. 242 с.
3. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекцій. Харків : Прапор, 1996. 260 с.
4. Статистика. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.
5. Надьон О. В. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ. URL : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1111/%CD>.
6. Блага А. Б. Про жіночу злочинність. *Право України*. 1999. № 9. С. 88.
7. Criboire R. *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 288 p.
8. Цицерон М. Т. Про закони. Про державу. Про природу богів / перекл. з лат. В. Литвинов. Львів : Априорі, 2019. 392 с.
9. Колеснікова О. В. Інститут освіти в системі запобігання і протидії злочинності як об'єкт кримінологічного дослідження. URL : <https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/25-1.pdf>.
10. Заболотна А. Г., Ільченко Н.В. Інформаційне освітнє середовище як складова підготовки кваліфікованих фахівців. *Формування сучасного освіт-*

- нього середовища: теорія і практика : матер. Міжвуз. наук.-практ. конф. / редкол.: Н.В. Ільченко (голова) та ін. Ірпінь, 2020. С. 5–9.
11. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова, В. В. Байдик, Т. В. Войцях, О. А. Калашник та ін. Київ : ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
12. Погребняк В. П., Ятченко А. Д. Нова парадигма: реалії і проблеми. (Розвиток національної освіти в світовому контексті). *Рідна школа*. 1994. № 6. С. 3–6.
13. Шуміло І. А. Проблеми правового регулювання процесів інтеграції вищої освіти до національної інноваційної системи України. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького ун-ту управління та права*. 2008. № 2. С. 44–48.
14. Simon B. Education and the Social Order. London : Lawrence & Wishart, 1999. 646 p.
-

Zhdan M. D. Social and demographic characteristics of persons committing criminal offenses against labor rights and freedoms of man and the citizen

The article examines the socio-demographic characteristics of persons who commit criminal offenses against the labor rights and freedoms of a person and a citizen. It is indicated that, in fact, socio-demographic characteristics are an echo of the anthropological method in criminology, formed under the influence of the teachings of Cesare Lombroso and other representatives of this scientific trend. At the same time, modern studies have already confirmed that these signs do not have a determining role, but only provide grounds for additional characterization of the mechanism of implementation of criminally illegal intent, taking into account factors that can influence it (for example, gender or age). It is noted that the subject of the considered groups of criminal offenses in most cases is special; according to their legal status, they can be officials and natural persons-entrepreneurs who use hired labor, workers, employees, and in some cases - third parties, including those interested in violating the rights to work of a person. Acquiring a certain range of powers requires full legal capacity and tortious capacity, as well as belonging to a certain profession, position, etc. That is why middle-aged people commit the most socially dangerous acts under consideration. Attention is drawn to the fact that often labor legislation, as well as criminal legislation in terms of criminal offenses against the labor rights of citizens (as well as against production safety as a specific subcategory) are violated by natural persons-entrepreneurs, which is evidenced by a fairly significant number of persons who do not have higher education, which, for the most part, is required during hiring and career advancement. This is explained from the point of view of the specifics of certain criminal offenses that can be committed by a general entity that is not an employer.

Key words: criminal offense, labor rights, labor legislation, the person of a criminal offender, the right to work, criminal legislation.

UDC 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.29>**L. M. Deshko**

Doctor of Law, Professor,
Professor of Constitutional Law Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0001-5720-4459

THE RIGHT TO EDUCATION OF THE INDIGENOUS PEOPLES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DEOCCUPATION AND REINTEGRATION OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA AND THE CITY OF SEVASTOPOL

This article characterizes the state educational policy regarding the indigenous peoples of the United States and, taking into account the experience of the United States, offers are developed regarding the areas of improvement of the legislation of Ukraine and the practice of its application in the education of the indigenous peoples of Ukraine. It is emphasized that today the Russian Federation, having committed aggression against Ukraine in 2014, annexed Crimea. Russia, exercising effective control over this territory through the military and a fully subordinate civil administration, grossly violates the right of the indigenous peoples of Ukraine to education. It is emphasized that already today Ukraine is taking measures to effectively ensure the right to education of the indigenous peoples of Ukraine in the conditions of the reintegration of the ARC and the city of Sevastopol. The US experience shows that the process of desegregation is long-term and complex. Taking into account the experience of the United States, the author makes the following proposals regarding its consideration by Ukraine: 1. creation of legal prerequisites for effective provision of the right to education of the indigenous peoples of Ukraine during the deoccupation and reintegration of the ARC and the city of Sevastopol: in the preambles of the normative legal acts of Ukraine on education, outline those problems, which take place when ensuring the right to education of indigenous peoples of Ukraine as a result of part of the territory of Ukraine being under the occupation of the Russian Federation; to establish barriers in the legislation of Ukraine on the segregation of education of the indigenous peoples of Ukraine; to define in detail in the legislation of Ukraine the powers of local self-government bodies in the field of education of representatives of indigenous peoples of Ukraine and to improve the monitoring mechanism for the effectiveness of their implementation; 2. directions for improvement of the legislation of Ukraine and the practice of its application regarding the education of indigenous peoples of Ukraine: 1) forming groups of children in preschool educational institutions and primary schools: no more than 8 children in a group/class of different nationalities, prohibiting the formation of classes from children of the same nationality if there are accepted for the education of children of different nationalities for one year of education; 2) material and technical base of preschool educational institutions, primary schools: systematic inspection of the state of schools, their material and technical base; 3) to develop a toolkit that would allow children to organize their extracurricular life in such a way that poverty, lack of upbringing in the family, or the negative influence of the environment do not affect their studies; 4) independent systematic real monitoring of the quality of learning material by children and the quality of teaching; 5) introduce the position of assistant teacher, who would have a higher education in child psychology.

Key words: human rights, education, the right to education, the principle of equality, discrimination, occupation, annexation, Russian aggression, state policy in the field of education, segregation, desegregation, indigenous peoples, de-occupation, reintegration, the right to quality preschool education, the right to quality education in primary grades.

Formulation of the problem. The issue of the right to education of indigenous peoples is one of the most delicate in law. Indigenous peoples have no homeland other than the one where they live. Three indigenous peoples of Ukraine live on

the territory of the Autonomous Republic of Crimea - Crimean Tatars, Krymchaks and Karaites. Ukraine has created a normative-legal and organizational-legal mechanism to ensure their right to education, taking into account international human rights acts.

The Russian Federation, having committed aggression against Ukraine in 2014, annexed Crimea. Russia, exercising effective control over this territory through the military and a fully subordinate civil administration, grossly violates the right of the indigenous peoples of Ukraine to education. So, first of all, as experts note, «out of 230,000 children who studied in Crimean schools this year, and 53,000 children - in Sevastopol schools, in the temporarily occupied Crimea, only 197 schoolchildren studied in the Ukrainian language this year. There is one school near the city of Feodosia, where 182 children studied in Ukrainian until the 9th grade. Also, 15 children studied Ukrainian at a Sevastopol school. That is, a total of 197 children studied in their native language in Crimea» [1]. Since 2014, Russia has not provided education for children - representatives of the indigenous peoples of Ukraine - in the language of the indigenous people at all [2].

Ukraine is fighting for the return of all territories of Ukraine that were captured by Russia and is improving the mechanism of deoccupation and reintegration of the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol. Therefore, the study of the issue of ensuring the right to education of indigenous peoples of Ukraine in the context of deoccupation and reintegration of the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol is relevant.

In the study of the constitutional law of Ukraine, the following scientists investigated the issue of the right to education: V. Bonyak [3], O. Melnychuk [4], V. Prodan [5], O. Yakushina [6] and others. The issue of ensuring the right to education, as well as other basic human rights, was studied by Y. Bysaga [7-9], V. Volkov [10], G. Nechiporuk [11] and others. The change in social relations – Ukraine's return of territories occupied by Russia – necessitates the study of the right to education of the indigenous peoples of Ukraine in the context of deoccupation and reintegration of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol.

At the same time, it seems appropriate to emphasize that taking measures to effectively ensure the right to education of the indigenous peoples of Ukraine, it is necessary to establish in the legislation barriers to the segregation of the education of the indigenous peoples of Ukraine. The US experience shows that the process of desegregation is long-term and complex. Therefore, Ukraine should take into

account the experience of the USA in order not to create such a normative-legal and organizational-legal mechanism for ensuring the right to education of the indigenous peoples of Ukraine, which, while not pursuing the goal of segregation, will nevertheless result in the segregation of the education of the indigenous peoples of Ukraine.

The purpose of this article. The purpose of this article is to characterize the state educational policy regarding the indigenous peoples of the United States and, taking into account the experience of the United States, to develop proposals for improving the legislation of Ukraine and the practice of its application in the education of the indigenous peoples of Ukraine.

Presenting main material. It is well known: segregation (lat. segregatio – separation) is a type of discrimination, which consists in the actual or legal separation within one society of those social groups that are distinguished by certain characteristics, and in the subsequent legislative limitation of their rights. Such a policy was expressed in the US in the field of education in the period after the Second World War by creating various social barriers, such as segregated education, demarcation of seating areas (whites sit in the front), etc.

One of the first steps on the way to desegregation was the official recognition of the problems of racial discrimination in the field of education. It can be seen that during the reintegration of the ARC and the city of Sevastopol, it is worth paying attention to this, outlining in the normative legal acts of Ukraine on education all the problems that occur in ensuring the right to education of the indigenous peoples of Ukraine as a result of part of the territory being under the occupation of the Russian Federation.

As you know, the Supreme Court made a significant contribution to desegregation in the field of education in the United States. He issued a coercive decree on the desegregation of schools. But the experience of the USA shows that the main problem of its implementation was the lack of a mechanism to control and ensure the desegregation of schools in a large number of school districts. Therefore, taking into account the experience of the USA, it is advisable for Ukraine during the reintegration of the ARC and the city of Sevastopol to establish real and effective control mechanisms for the implementation of normative legal acts in the field of education of representatives of indigenous peoples of Ukraine. It will be an unacceptable situation if a normative legal act (even a qualitative one) remains «a normative legal act only on paper».

Another important step in desegregation in the USA was the Civil Rights Act of 1964 [12]. It affirmed the rights of citizens and determined the powers of the federal government in the areas of public housing, voting rights, education, and employment. This experience should be borrowed from Ukraine: to define in detail in the legislation of Ukraine the powers of local self-government bodies in the field of education of representatives of indigenous peoples of Ukraine; establish that groups in preschool educational institutions, classes in schools and groups in institutions of higher education should be formed from representatives of different nationalities. It is seen that it is necessary to prevent a situation where groups/classes would be formed on the basis of nationality, even with such a purpose as maintaining the cultural traditions of one or another indigenous people of Ukraine, the level of language proficiency, etc.

L. Sidoon rightly points out that Article IV was of great importance: «1) it enabled the control of public schools, since funding became a method used by the federal government to shape school policy on the ground; 2) The Federal Office for Education became the body for the formation of the general educational policy, which was responsible for determining the facts of segregation in the educational environment and, where appropriate, took appropriate measures.» It seems that it would be expedient for Ukraine to more widely use such a tool as «funding of schools» [13].

Colman A. notes that «The measures taken did not completely eliminate the problem of segregation of national minorities, as evidenced by specially conducted studies» [14] commissioned by the Department of Health, Education and Social Security. The purpose of this study was to assess the capabilities and achievements of schoolchildren representing national minorities in comparison with their light-skinned peers. The experiment covered 5% of all schools in America and 645,000 students. Children were offered tests of various types, information was collected about the social status of schoolchildren and their opinion about education, school leaders filled out questionnaires [14].

As a result, interesting data was discovered:

1. Minority students (except Asian-Americans) scored lower on all test scores than their light-skinned peers, and this trend continued from 1st through 12th grade. The cause of this phenomenon was seen in the conditions of children's extracurricular life - poverty, lack of upbringing in the family, the influence of the environment [15]. It

seems that Ukraine needs to take this into account and develop a toolkit that would allow children to organize their extracurricular life in such a way that poverty, lack of upbringing in the family, or the negative influence of the environment do not affect their education. For example, provide free electives for children representing indigenous peoples of Ukraine, clubs, tutors, etc.

«2. Most of the children studied in segregated schools at the time the study was conducted. There was a tendency for children to be taught by a teacher of the same race.

3. Socio-economic basis of schools, living conditions in the family, social status of students were decisive factors in achieving a certain level of success of students. This fact was unexpected and became the reason for establishing recommendations that schools should combine to create a diverse environment in this way» [15].

It seems that Ukraine also needs to take this experience into account by conducting a real systematic inspection of the state of schools and their material and technical base.

«4. The curriculum and the level of technical support were not a determining factor in achieving a high level of success. In fact, it did not differ significantly in schools for blacks and in schools for light-skinned people;

5. At the same time, a higher level of provision of physical, chemical, language laboratories, manuals, availability of access to college programs was found in educational institutions for light-skinned schoolchildren, more qualified teachers worked in schools» [15, p.104-105]. It seems that it would be expedient for Ukraine to develop a toolkit that would allow monitoring the quality of learning material by children and the quality of teaching. The tool that is currently used, for example, mutual visits by teachers to each other's classes, open classes, according to the teachers themselves, is of a formal nature.

Another important stage in the desegregation of education in the USA was the law «On equal educational opportunities». This Act was designed to reduce discrimination; to improve the education of underprivileged and handicapped children; to finance the development of curricula, manuals, equipment and to ensure the salary of teaching assistants, who could devote more time to the educational process. Also, this Law contained provisions on improving the quality of preschool education for children from disadvantaged families and facilitating the transition of students from school to the world of work. It seems that this

US experience should also be taken into account by Ukraine. Thus, in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, children will be disadvantaged (whose parents died as a result of the Russian war, whose parents were tortured by Russia as political prisoners; children who were kidnapped from their families and placed in boarding schools, etc.). There will also be children who did not go to school because Russia during the occupation did not provide these children with their right to education, etc. In view of this, it is considered appropriate to apply an approach that would provide for groups of children of no more than 8 people in preschool educational institutions and also in classes in schools (primary school) - no more than 8 people. It is also considered appropriate for the teacher to have a teacher's assistant who has a higher education in child psychology. As for such a full-time unit in a school as a psychologist, experts have repeatedly noted that it formally exists in schools. It is also seen that the work of social services with disadvantaged families will need to be improved.

There is also a need to improve the effectiveness and policy of teaching children with mental retardation, autism spectrum disorder, and other diseases. In particular, it can be seen that when teaching such children, the individual educational trajectory of each student should be formed, and not an approach according to which there is a program for a subject and the teacher, regardless of whether the student has mastered the material or not, teaches new and new material, regardless of the fact that the student is no longer able to learn it. The teaching method also needs to be changed, because a number of students, for example, with autism spectrum disorder, cannot accept loud teaching, strict address or many prohibitions, because the teacher teaches very loudly - the child physically hurts from the sound and the child covers his ears, there are many prohibitions or a strict attitude - increase anxiety in children. Schools cannot ignore the difficulties in teaching and raising children with disabilities.

Scientist Sidun L. notes in her article that «One of the largest US federal education programs (1981) - Chapter 1 ECIA - also became a certain stage in the achievement of educational equality. The program is addressed to children of low social status and representatives of ethnic minorities. The program provided for annual subsidies in the amount of 500 million dollars. These funds are used for schools where children of the specified population categories study. They receive additional

equipment, invite specialists-consultants, raise teachers' salaries. According to the program, 90% of educational districts received additional subsidies. The program covered 27% of African-American schoolchildren, 14% - Hispanic, 4% from other small ethnic groups» [13, p. 32]. It seems that this experience must be borrowed from Ukraine. In particular, it is considered expedient to provide subsidies to schools where children from low-income families, children with disabilities, and children from indigenous peoples of Ukraine study. It can be seen that the use of these funds should be targeted - additional technologies, equipment, specialist consultants, teachers who speak the languages of the indigenous peoples of Ukraine, psychologists. The use of these funds by schools by state authorities should also be effectively monitored.

In the report «One nation, many peoples. Declaration of Cultural Independence» (Department of Education, New York, 1991) talks about the importance of civic responsibility and the importance of awareness and recognition of the USA as a multicultural society and the need for civic responsibility in this context, as well as the need to develop methods of teaching critical thinking, reflective reading, and social action [13]. It can be seen that during the reintegration of the ARC and the city of Sevastopol, it is important to educate children in the spirit of respect for human rights, civic responsibility and critical thinking.

L. Sidun notes in his scientific work that «in the year 2000, discussions about the segregation of the second generation began in the USA. Segregation of the second generation is a form of racial segregation, which is characterized by such forms of educational practice as division into streams, grouping of students according to abilities. Unlike previous segregation, second-generation segregation can be implemented in schools with a balanced national composition, for example, all light-skinned students can be assigned to one stream, and African-Americans and Hispanic-Americans to another» [13]. The search for the most optimal solution to the problem of equality of educational opportunities continues.

Conclusions.

The experience of the USA in the resegregation of the education of indigenous peoples allows us to express the following proposals regarding its consideration by Ukraine:

1. creation of legal prerequisites for effective provision of the right to education of the indigenous peoples of Ukraine during the deoccupation

and reintegration of the ARC and the city of Sevastopol: in the preambles of the normative legal acts of Ukraine on education, outline the problems that occur in ensuring the right to education of the indigenous peoples of Ukraine as a result of the stay parts of the territory of Ukraine under the occupation of the Russian Federation; to establish barriers in the legislation of Ukraine on the segregation of education of the indigenous peoples of Ukraine; to define in detail in the legislation of Ukraine the powers of local self-government bodies in the field of education of representatives of indigenous peoples of Ukraine and to improve the mechanism of control over the effectiveness of their implementation.

2. directions for improvement of the legislation of Ukraine and the practice of its application in relation to the education of indigenous peoples of Ukraine: 1) formation of groups of children in preschool educational institutions and primary schools: no more than 8 children in a group/class of different nationalities, prohibiting the formation of classes from children of the same nationality if there are accepted for the education of children of different nationalities for one year of education; 2) material and technical base of preschool institutions of higher education, primary schools: systematic inspection of the state of schools, their material and technical base; 3) to develop a toolkit that would allow children to organize their extracurricular life in such a way that poverty, lack of upbringing in the family, or the negative influence of the environment do not affect their studies; 4) independent systematic real monitoring of the quality of learning material by children and the quality of teaching; 5) introduce the position of assistant teacher, who would have a higher education in child psychology.

References:

1. Деокупація і реінтеграція Криму: виклики у сфері освіти. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3706788-deokupacia-i-reintegracia-krimu-vikliki-u-sferi-osviti.html>.
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173>.
3. Боняк В. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005.
4. Мельничук О. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2015. URL: <http://idpnan.org.ua/files/melnichuk-o.f.-konstitutsiyno-pravove-zabezpechennya-prava-na-osvitu-v-ukrayini-v-konteksti-evropeyskogo-dosvidu.pdf>.
5. Конституційне право України / Бисага Ю.М., Берч В.В. та ін. Ужгород, ТОВ «РІК-У», 2021. 504 с.
6. Якушина О. Конституційне право на освіту: теорія та практика реалізації. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15383/1/Yakushina_2018.pdf.
7. Поличко Т., Бисага Ю., Берч В., Дешко Л., Нечипорук Г., Петрецька Н. Верховенство конституційних норм у національній системі права. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 220 с.
8. Савченко А.М., Бисага Ю.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовський В.В., Піфко О.О. Конституційне право на приватну власність в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021.
9. Бисага Ю.М., Нечипорук Г.Ю., Берч В.В., Дешко Л.М., Орос М.М. Право народу на спротив: конституційно-правове дослідження. Ужгород, ТОВ «РІК-У», 2020. 232 с.
10. Волков В., Дешко Л. Європейські стандарти прав людини та юридична освіта в Україні. *Право України*. 2007. №5. С. 105-107.
11. Конституційне право на звернення до Європейського суду з прав людини та механізм реалізації права на виконання його рішень / Бисага Ю.М., Нечипорук Г.Ю., Дешко Л.М. та ін. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 236 с.
12. Акт про громадянські права 1964 р. URL: <https://uk.tristarhistory.org/civil-rights-act-1964>.
13. Сідун Л. Вирішення проблеми рівності освітніх можливостей в США. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/525/1/%D0%92%D0%98%D0%A0%D0%86%D0%A8%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%98.pdf>
14. Colman A. Game Theory and Experimental Games: The Study of Strategic Interaction. Oxford e.a.: Bergman Press, 1982. XII. 301 p.
15. Ballinger C. Teaching Other People's Children: Literacy and Learning in a Bilingual Classroom. New York: Teachers College Press, 1999. 137 p.

Дешко Л. М. Право на освіту корінних народів України в умовах деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополь.

В цій статті охарактеризована державна освітня політика щодо корінних народів США та з врахуванням досвіду США розроблено пропозиції щодо напрямів вдосконалення законодавства України та практики його застосування щодо освіти корінних народів України. Підкреслюється, що сьогодні російська федерація, здійснивши агресію щодо України в 2014 році, анексувала Крим. Росія, здійснюючи ефективний контроль над цією територією через військових та повністю підпорядковану цивільну адміністрацію, грубо порушує право корінних народів України на освіту. Наголошується, що вже сьогодні Україна вживає заходи щодо ефективного забезпечення права на освіту корінних народів України в умовах реінтеграції АРК та міста Севастополь. США пройшли довготривалий і складний процес десеєрації. З врахуванням досвіду США автор висловлює такі пропозиції щодо його врахування Україною: 1. створення правових передумов для ефективного забезпечення права на освіту корінних народів України при деокупації та реінтеграції АРК та міста Севастополь: в преамбулах нормативно-правових актів України з питань освіти окреслити ті проблеми, які мають місце при забезпеченні права на освіту корінних народів України в результаті перебування частини території України під окупацією російської федерації; встановити бар'єри в законодавстві України з сегрегації освіти корінних народів України; детально в законодавстві України визначити повноваження органів місцевого самоврядування в сфері освіти представників корінних народів України та вдосконалити механізм моніторингу за ефективністю їх виконання; 2. напрями вдосконалення законодавства України та практики його застосування щодо освіти корінних народів України: 1) формування груп дітей в дошкільних закладах освіти та початковій школі: не більше 8 дітей в групі/класі різних національностей, заборонити формувати класи з дітей однієї національності при наявності прийнятих на навчання дітей різних національностей одного року навчання; 2) матеріально-технічна база дошкільних закладів освіти, початкової школи: системне інспектування стану шкіл, їх матеріально-технічної бази; 3) розробити інструментарій, який би дозволив так організувати позашкільне життя дітей, щоб бідність, відсутність виховання в родині чи негативний вплив середовища не позначалися на навчанні; 4) незалежний системний реальний моніторинг якості засвоєння навчального матеріалу дітьми та якості викладання; 5) запровадити посаду помічника вчителя, який би мав вищу освіту з дитячої психології.

Ключові слова: права людини, освіта, право на освіту, принцип рівності, дискримінація, окупація, анексія, агресія росії, державна політика у сфері освіти, сегрегація, десеєрація, корінні народи, деокупація, реінтеграція, право на якісну дошкільну освіту, право на якісну освіту в початкових класах.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.30>

А. В. Омельченко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри приватного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
ORCID ID: 0000-0002-8407-8555

Л. О. Кожура

доктор юридичних наук, професор,
директор ННІ «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»
ORCID ID: 0000-0003-4100-9530

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження адміністративно-правових засад державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні обумовлена важливістю завдань та функцій, які виконують нотаріуси та інші суб'єкти нотаріальної діяльності у сфері захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб в умовах введення в Україні воєнного стану.

Державне регулювання нотаріальної діяльності полягає у встановленні умов допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення приватної нотаріальної діяльності; здійсненні контролю за організацією нотаріату, проведенням перевірок організації нотаріальної діяльності нотаріусів; визначенні органів та осіб, які вчиняють нотаріальні дії, здійснюють контроль за організацією нотаріату, проводять перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства; визначенні ставок державного мита, яке справляється державними нотаріусами; встановленні переліку додаткових послуг правового і технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, та встановленні розмірів плати за їх надання державними нотаріусами; встановленні правил професійної етики нотаріусів.

Державне регулювання нотаріальної діяльності здійснюється із використанням специфічних для цієї сфери функцій, форм та методів державного регулювання. При цьому переважно використовуються правові форми та адміністративні методи державного регулювання.

Державне регулювання нотаріальної діяльності відноситься до компетенції Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України.

Введення в Україні правового режиму воєнного стану спричинило прийняття ряду змін у сфері державного регулювання нотаріальної діяльності, що знайшло своє відображення у законодавстві.

Ключові слова: *нотаріат, нотаріальна діяльність, державне регулювання, функції, форми та методи державного регулювання, орган державної влади.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження адміністративно-правових засад державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні обумовлена важливістю завдань та функцій, які виконують нотаріуси та інші суб'єкти нотаріальної діяльності у сфері захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб в умовах введення в Україні воєнного стану. Зазначене дослідження має на меті підвищення ефективності державного регулювання

нотаріальної діяльності в умовах дії воєнного стану.

Метою статті є дослідження адміністративно-правових засад державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні.

Стан дослідження. Окрім аспектів адміністративно-правових засад державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні були предметом наукових досліджень [1–5]. В даній статті зроблена спроба системно та комплексно

розглянути питання державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні з точки зору адміністративного права, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що питанням державного регулювання нотаріальної діяльності в законодавстві України приділяється значна увага. Так, згідно із ст. 2¹ Закону України «Про нотаріат» державне регулювання нотаріальної діяльності полягає у:

встановленні умов допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення приватної нотаріальної діяльності, анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю;

здійсненні контролю за організацією нотаріату, проведенням перевірок організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства;

визначенні органів та осіб, які вчиняють нотаріальні дії, здійснюють контроль за організацією нотаріату, проводять перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства;

визначенні ставок державного мита, яке справляється державними нотаріусами;

встановленні переліку додаткових послуг правового і технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, та встановленні розмірів плати за їх надання державними нотаріусами;

встановленні правил професійної етики нотаріусів [6].

Слід зазначити, що форми і методи державного регулювання нотаріальною діяльністю можна поділити на дві групи: форми і методи, що властиві для державного регулювання в цілому та форми і методи, що стосуються лише державного регулювання нотаріальною діяльністю.

Найбільш типовою класифікацією форм державного управління та регулювання, що зустрічається в юридичній літературі, є їх поділ на правові та неправові. Правові форми державного регулювання нотаріальною діяльністю пов'язані із встановленням та застосуванням норм права, а їх використання викликає певні юридичні наслідки. Правові форми державного регулювання органічно пов'язані із правостановлюючою, правовиконавчою та правоохоронною формами діяльності. До неправових форм державного регулювання відносять діяльність

по реалізації організаційних та матеріально-технічних дій, спрямованих на впорядкування управлінських відносин, які не створюють правових наслідків.

При використанні форм державного регулювання застосовуються відповідні методи державного регулювання. За загальною класифікацією методи державного регулювання поділяються на організаційні, адміністративні та економічні. Всі зазначені методи державного регулювання тісно пов'язані між собою у практичній діяльності. За допомогою адміністративних методів здійснюється централізоване регулювання нотаріальною діяльністю, що відображається у компетенції Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України. До економічних методів державного регулювання нотаріальною діяльністю слід віднести такі методи, як встановлення державою ставок державного мита та ставок консульських зборів.

Указом Президента України від 12 березня 1996 р. № 179/96 було затверджено Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади [7]. Організацію, повноваження та порядок діяльності центральних органів виконавчої влади України визначають норми Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. № 3166-VI [8].

Функція державного регулювання нотаріальною діяльністю покладена на Міністерство юстиції України та його територіальні органи, а також на Міністерство закордонних справ України (частині виконання нотаріальних функцій закордонними дипломатичними установами).

Положення про Міністерство юстиції України було затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. За своїм правовим статусом Міністерство юстиції України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство юстиції України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, політику у сфері нотаріату та в інших сферах правової політики [9].

Організація роботи нотаріату є одним із основних завдань Міністерства юстиції України. Відповідно до цього завдання Міністерство юстиції України виконує такі функції: здійснює державне регулювання нотаріальної діяльно-

сті, зокрема встановлює умови допуску громадян та посадових осіб органів місцевого самоврядування, уповноважених на вчинення нотаріальних дій, передбачених законом, до провадження нотаріальної діяльності, здійснює контроль за організацією нотаріату та нотаріальної діяльності уповноважених осіб, керівництво державними нотаріальними конторами, перевіряє організацію нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, видає та анулює в установленому законом порядку свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю, видає уповноваженим особам свідоцтва про право на вчинення нотаріальних дій щодо оформлення спадкових прав, встановлює порядок виготовлення та знищення печатки приватного нотаріуса, вимоги до робочого місця (контори) приватного нотаріуса та уповноважених осіб; затверджує положення про державний нотаріальний архів, порядок проходження стажування уповноваженими особами, порядок проведення перевірки організації нотаріальної діяльності державних, приватних нотаріусів та уповноважених осіб, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, порядок підвищення кваліфікації працівників органів нотаріату, нотаріусів, помічників нотаріусів та уповноважених осіб, установлює правила професійної етики нотаріусів, здійснює аналітично-методичне забезпечення нотаріальної діяльності, узагальнює та регулює нотаріальну практику, готує для нотаріусів та уповноважених осіб роз'яснення з питань, що належать до компетенції Міністерства; забезпечує ведення Єдиної державної електронної системи е-нотаріату, Єдиного реєстру спеціальних бланків нотаріальних документів, Єдиного реєстру нотаріусів, Державного реєстру обтяжень рухомого майна, Спадкового реєстру, Єдиного реєстру довіреностей; забезпечує організацію роботи Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату, Комісії з питань застосування заходів впливу за порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та комісії з питань складення іспиту із спадкового права посадовими особами органів місцевого самоврядування, уповноваженими на вчинення нотаріальних дій; здійснює підго-

товку нотаріально оформлених документів для їх консульської легалізації, надає консульським установам і дипломатичним представництвам допомогу з питань вчинення нотаріальних дій; проставляє апостиль на офіційних документах, що видаються органами юстиції та судами, державними архівними установами, на виписках з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, а також на призначених для використання на території іноземних держав документах, що оформляються нотаріусами; здійснює регулювання і нагляд за діяльністю суб'єктів первинного фінансового моніторингу, в тому числі нотаріусів, шляхом проведення планових та позапланових перевірок, у тому числі безвиїзних; забезпечує надання методологічної, методичної та іншої допомоги суб'єктам первинного фінансового моніторингу, зокрема нотаріусам (в тому числі надає рекомендації та роз'яснення з питань застосування законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення); інформує Держфінмоніторинг про дотримання суб'єктами первинного фінансового моніторингу, в тому числі нотаріусами, вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, в тому числі про виявлені порушення та заходи, вжиті для їх усунення та/або недопущення у подальшій діяльності; вносить до Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату подання щодо анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю у випадках, передбачених законом [9].

Положення про Міністерство закордонних справ України було затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р. № 281. За своїм правовим статусом Міністерство закордонних справ України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, та є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин [10].

До основних завдань Міністерства закордонних справ України у сфері нотаріальної діяльності відноситься захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном.

Відповідно до покладених на нього завдань Міністерство закордонних справ України виконує такі функції у сфері консульської та нотаріальної діяльності: забезпечує підтримання дипломатичних і консульських зносин з іноземними державами, представництво України у міжнародних організаціях та спеціальних місіях; забезпечує взаємодію з дипломатичними представництвами, консульськими установами іноземних держав, представництвами міжнародних організацій в Україні, а також дипломатичним корпусом, акредитованим в Україні; затверджує відповідно до міжнародних договорів України положення про акредитацію працівників дипломатичних представництв і консульських установ іноземних держав в Україні, міжнародних організацій та їх представництв, місій, а також членів їх родин та здійснює таку акредитацію; здійснює нагляд за наданням дипломатичним представництвам і консульським установам іноземних держав, їх персоналу і членам сімей персоналу привілеїв та імунітетів, передбачених законодавством та міжнародними договорами України, а також привілеїв та імунітетів закордонним дипломатичним установам України, їх персоналу і членам сімей персоналу з урахуванням принципу взаємності, а також нагляд за додержанням дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів; забезпечує виконання в Україні та за кордоном консульських функцій, вчиняє консульські дії на території України та за кордоном; забезпечує оформлення і видачу дипломатичними представництвами та консульськими установами України за кордоном паспорта громадянина України для виїзду за кордон, у тому числі з безконтактним носієм інформації; затверджує інструкцію про порядок державної реєстрації актів цивільного стану в дипломатичних представництвах та консульських установах України за кордоном; вживає згідно з компетенцією заходи до забезпечення виконання консульських функцій стосовно морських та повітряних суден України відповідно до законодавства України та міжнародного права. Керівників консульських установ України призначає Міністр закордонних справ України [10].

Введення в Україні правового режиму воєнного стану спричинило прийняття ряду змін у сфері державного регулювання нотаріальної діяльності.

Так, особливості діяльності нотаріату в умовах воєнного стану визначені Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» від 28 лютого 2022 р. № 164 [14]; Постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2022 р. № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, дер-

жателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» [12]; Наказом Міністерства юстиції України від 01.03.2022 р. № 1118/5 «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату» [13], яким були внесені зміни до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 [14], Положення про Спадковий реєстр, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 07 липня 2011 р. № 1810/5 [15], Положення про Єдиний реєстр довіреностей, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 28 грудня 2006 року № 111/5 [16]. Наказом Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 р. № 1307/5 було затверджено Перелік адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких припиняється доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану [17].

Висновки. Державне регулювання нотаріальної діяльності здійснюється із використанням специфічних для цієї сфери функцій, форм та методів державного регулювання. При цьому переважно використовуються правові форми та адміністративні методи державного регулювання.

Державне регулювання нотаріальної діяльності відноситься до компетенції Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України. За своїм правовим статусом Міністерство юстиції України та Міністерство закордонних справ України є юридичними особами публічного права, центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України.

Введення в Україні правового режиму воєнного стану спричинило прийняття ряду змін у сфері державного регулювання нотаріальної діяльності, що знайшло своє відображення у законодавстві, що регулює відносини у сфері нотаріальної діяльності.

Список використаної літератури:

1. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: підручник. Х.: Право, 2011. 384 с.
2. Долинська М. С. Нотаріальний процес: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 652 с.
3. Нотаріат в Україні: навчальний посібник / За ред. Ю. В. Нікітіна. К.: КНТ, 2007. 680 с.
4. Фурса С. Я. Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.
5. Нотаріат України: підручник / С. Я. Фурса [та ін.] ; за заг. ред. С. Я. Фурси; Київ. нац. ун-т

- ім. Т. Шевченка, Центр правових досліджень Фурси. 3-тє вид., допов. та перероб. Київ: Алерта, 2015. 484 с.
6. Про нотаріат : Закон України від 02 вересня 1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
 7. Про Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 12 березня 1996 р. № 179/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179/96#Text>
 8. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>
 9. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text>
 10. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р. № 281. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text>
 11. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text>
 12. Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2022 р. № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text>
 13. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату : Наказ Міністерства юстиції України від 01.03.2022 р. № 1118/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0325-22#Text>
 14. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
 15. Про затвердження Положення про Спадковий реєстр : Наказ Міністерства юстиції України від 07 липня 2011 р. № 1810/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11#n27>
 16. Про запровадження Єдиного реєстру довіреностей та внесення змін і доповнень до деяких нормативно-правових актів Міністерства юстиції України : Наказ Міністерства юстиції України від 28 грудня 2006 року № 111/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1378-06#n48>
 17. Про затвердження Переліку адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких приймається доступ користувачів до єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції України, в умовах воєнного стану: Наказ Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 р. № 1307/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0386-22#Text>

Omelchenko A. V., Kozhura L. O. Administrative and legal principles of state regulation of notarial activity in Ukraine

The relevance of the study of the administrative and legal foundations of state regulation of notarial activity in Ukraine is due to the importance of tasks and functions performed by notaries and other subjects of notarial activity in the field of protection of the rights and interests of individuals and legal entities in the conditions of the introduction of martial law in Ukraine.

State regulation of notarial activity consists in establishing the conditions for the admission of citizens to perform notarial activity, the procedure for stopping and terminating private notarial activity; carrying out control over the organization of the notary, carrying out inspections of the organization of the notarial activity of notaries; determination of bodies and persons who perform notarial acts, exercise control over the organization of the notary office, carry out inspections of the organization of notarial activity of notaries, their compliance with the procedure for performing notarial acts and compliance with the rules of notarial record keeping; determination of state duty rates, which is handled by state notaries; establishment of a list of additional services of a legal and technical nature that are not related to the performed notarial acts, and establishment of fees for their provision by state notaries; establishment of rules of professional ethics of notaries.

State regulation of notarial activity is carried out using functions, forms and methods of state regulation specific to this sphere. At the same time, legal forms and administrative methods of state regulation are mainly used.

State regulation of notarial activities falls within the competence of the Ministry of Justice of Ukraine and the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

The introduction of the legal regime of martial law in Ukraine caused the adoption of a number of changes in the sphere of state regulation of notarial activity, which was reflected in the legislation.

Key words: notary, notarial activity, state regulation, functions, forms and methods of state regulation, state authority.

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна

д.ю.н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК НАЙВАЖЛИВІШОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ КАТЕГОРІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена розгляду проблематики забезпечення прав людини і громадянина в Україні в умовах режиму воєнного стану. Передусім, звернуто увагу на те, що права людини як фундаментальна категорія і досягнення людської цивілізації, упродовж тривалого періоду не втрачає своєї актуальності ні в теоретичному, ні в практичному аспектах. Констатовано, що протягом тривалої історії людство проходить свій шлях у постійній боротьбі за права і свободи, які здобуваються доволі тяжко. Поділ прав людини, який ми знаходимо у науковій літературі, лише підтверджує вікову потребу розширення прав людини, що виникає разом з еволюційним суспільним розвитком.

Визначено, що Україна обравши своїм напрямом розвиток держави як правової демократичної і соціальної, підтвердила, що людина та її основоположні права є найвищою соціальною цінністю, а отже, відповідно становлять найвищий пріоритет діяльності держави. Водночас, наголошено, що визнання принципу людиноцентризму основним у діяльності усіх органів публічної влади, зумовлює потребу актуалізувати проблематику дотримання прав і свобод людини та громадянина, а вектор розвитку держави, спрямований на входження до європейської спільноти, – вимагає формування принципово нових підходів до інституту прав і свобод людини і громадянина, враховуючи при цьому вікові традиції і стандарти у цій сфері, вироблені цивілізованими державами.

Попри те, наголошено на тому, що нині питання прав людини набуло нової гостроти з огляду на жорстоку дійсність, спричинену війною російської федерації проти України. Говорячи про забезпечення прав людини і громадянина в умовах режиму воєнного стану, акцентується на тому, що воєнний стан не може бути підставою для ігнорування прав людини та невиконання державою свого обов'язку щодо забезпечення і захисту права людини.

Ключові слова: людина, людиноцентризм, права людини і громадянина, режим воєнного стану, держава, публічні органи, право на життя, міжнародні стандарти захисту прав людини.

Постановка проблеми. Права людини як фундаментальна категорія і досягнення людської цивілізації, упродовж тривалого періоду не втрачає своєї актуальності ні в теоретичному, ні в практичному аспектах. Доводиться констатувати, що протягом тривалої історії людство проходить свій шлях у постійній боротьбі за права і свободи, які здобуваються доволі тяжко. Поділ прав людини, який ми знаходимо у науковій літературі, лише підтверджує вікову потребу розширення прав людини, що виникає разом з еволюційним суспільним розвитком.

Україна обравши своїм напрямом розвиток держави як правової демократичної і соціальної, підтвердила, що людина та її основоположні права є найвищою соціальною цінністю, а отже, відповідно становлять найвищий прі-

оритет діяльності держави. Сьогодні питання прав людини знову гостро стоїть в нашій державі з огляду на жорстоку дійсність, спричинену війною російської федерації проти України.

Стан дослідження проблеми. Наукове осмислення проблематики прав людини з погляду їх забезпечення, гарантування та обмеження знаходимо у роботах багатьох вчених. Особливе зацікавлення в контексті окресленої проблематики становлять наукові праці В. І. Андрейцева, Б. В. Бабіна, М. О. Баймуратова, О. О. Барабаш, Ю. Г. Барабаша, Д. М. Белова, Ю. М. Бисаги, С. П. Бритченка, І. М. Жаровської, М. С. Кельмана, В. Б. Ковальчува, А. В. Ковбана, А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, Л. Я. Коритко, В. О. Котюка, І. Й. Магновського, В. С. Макарчука, О. В. Марцеляка,

М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, І. М. Погребного, П. М. Рабіновича, М. В. Савчина, О. В. Скрипнюка, В. Я. Тація, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, С. Б. Чеховича, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка, Л. В. Ярмол та ін.

Мета статті полягає у дослідженні питання забезпечення прав людини як найважливішої конституційної категорії в умовах воєнного стану в Україні

Виклад основного матеріалу. Нині доводиться констатувати, що упродовж останніх років ми є очевидцями і безпосередніми учасниками значних потрясінь і у всесвітній історії, і значних революційних змін, які відбуваються в нашій державі. З самого початку проголошення незалежності України її народ бореться за свободу, за побудову правової, демократичної і соціальної держави, в якій права і свободи будуть визнаватись найголовнішою цінністю. Визнання принципу людиноцентризму основним у діяльності усіх органів публічної влади зумовлює потребу актуалізувати проблематику дотримання прав і свобод людини та громадянина, а вектор розвитку держави, спрямований на входження до європейської спільноти – вимагає формування принципово нових підходів до інституту прав і свобод людини і громадянина, враховуючи при цьому вікові традиції і стандарти у цій сфері, вироблені цивілізованими країнами.

Говорячи про забезпечення прав людини і громадянина в умовах режиму воєнного стану, передусім, варто звернути увагу на окремі судження, що стосуються розуміння категорій «права людини» та «гарантії прав людини», адже, як слушно зауважує Ю. Сульженко, «становлення правової і незалежної держави є реальним лише за умови утвердження в суспільній свідомості дійсного значення прав та свобод людини і громадянина. Проблеми прав та свобод людини вже давно досліджуються науковцями, однак вони і на цей час є актуальними у зв'язку з великою кількістю робіт, що мають інколи протилежні точки зору» [1, с. 14].

На думку К. Лежніна, рівень забезпечення прав і свобод людини визначається розвиненістю механізмів і розробленістю засобів, заходів та процедур, які використовуються з метою охорони й захисту прав і свобод людини, що і дає змогу говорити про захищеність і безпеку особистості в державі.

У нашій державі законодавство про права та свободи людини і громадянина відповідає

високим міжнародно-правовим стандартам. У ньому закладена демократична концепція взаємовідносин людини й держави, у якій людина в Україні визнається найвищою соціальною цінністю, а відповідно, змінюються співвідношення і роль структурних елементів правового статусу громадянина, оскільки на перший план виходять його права і свободи, а не обов'язки [2, с. 94].

Натомість, Б. В. Бабін та А. В. Ковбан, наголошують на тому, що права людини, як правило зазвичай, є вистраждані та кровопролитні. Але поодинокі людина не може нічого вибороти. Заради того, щоб у особистості були права, боролися цілі покоління – колективно, створюючи групи, рухи, організації. Саме ці покоління зародили не тільки ідеї прав людини, а й ідеї громадянського суспільства – єднання людей.

Вчені підкреслюють, що громадянське суспільство формує позицію громадян і їхнього вміння, уможлиблює боротьбу за права індивідуума при одночасному дотриманні принципу правової держави, без звертання до насильства; надає інструменти та пускає в хід процедури постійного контролю влади народом. А це значить, що не можна гарантувати права людини в державі, де не існує громадянського суспільства.

Без дотримання прав людини сьогодні в світі не може існувати жодної держави, а права людини не можуть існувати без громадянського суспільства як взірця осмислення потреб – особистих, політичних, соціальних, культурних, економічних, екологічних, інформаційних, колективних та духовних. Все це потребує не тільки доктринального осмислення в теорії права, політології, філософії, соціології, але повинно пройти крізь призму генезису кожного народу [3, с. 3-4].

У контексті заглиблення у зміст та сутність правової природи прав людини та питань, що стосується їх конституційного захисту, слухними видаються думки, які висловлює А. Ткачук. На його думку, основні права і свободи людини та громадянина визначаються, гарантуються та захищаються Конституцією України. Це законірно, оскільки в демократичному суспільстві права і свободи становлять найвищі соціальні цінності, і саме народу як єдиному джерелу влади має належати право визначати основи правового статусу особи [4, с. 297].

Науковець звертає увагу на те, що в Конституції України послідовно виражено суверенну волю народу у сфері правового статусу особи.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані нею найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії є саме тим, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави [4, с. 297].

Зосереджуючи увагу на конституційних гарантіях прав і свобод людини та громадянина в Україні, С. Афанасенко звертає увагу на певні ознаки свободи людини, акцентуючи на тому, що люди є вільними від народження, а отже ніхто не має права порушувати їхні природні права. Стаття 19 Конституції України закріплює те, що люди мають право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством. У демократичному світі саме держава є головним гарантом свободи людини. Загалом Конституція проголошує рівні конституційні права та свободи, а також наголошує на тому, що люди є рівними перед законом.

Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні, вважає вчений, – це основні права й свободи людини й громадянина, установлені та гарантовані Конституцією України. Вони є засобом забезпечення всебічного розвитку особи, задоволення її інтересів та потреб. Вони є втіленням можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися деякими соціальними благами, передбаченими законом. Права людини і громадянина, закріплені у Конституції, також містяться у нормативно-правових документах, які ратифіковані Україною. Захист прав і свобод людини й громадянина є головною ознакою правової держави [5, с. 4].

Натомість, згадуваний нами А. Ткачук, також підкреслює те, що положення ч. 3 ст. 22 Конституції України є принципово важливим засобом захисту всіх прав і свобод людини та громадянина, конституційною гарантією збереження їх досягнутого рівня. Захист усіх прав і свобод від їх обмеження при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних покладається на Конституційний Суд України, що вказує на наявність у нього сильної правозахисної функції [4, с. 303].

Як показав час, що минув після прийняття Конституції України, передусім права і громадянські та політичні свободи набувають реального наповнення. Конституція всебічно гарантує права і свободи, передбачає механізм їх забезпечення і охорони. Про це свідчить передусім система конституційних нормативно-правових гарантій прав і свобод, зокрема, юридичної відповідальності за порушення прав і свобод,

невідчужуваності і непорушності прав і свобод, їх невичерпності, недопустимості скасування, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Одним із найбільших досягнень у гарантуванні прав і свобод є передбачена Конституцією система організаційно-правових гарантій, з-поміж яких особливо значна роль відведена Президентіві України, Верховній Раді України, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування, судам, прокуратурі та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

Поряд з національними гарантіями Конституція передбачила можливість використання і міжнародно-правових гарантій. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна [6, с. 23-24].

На думку С. Осауленко, гарантії прав людини є багатоманітним явищем, тому визначення цього поняття та класифікація гарантій не знайшли однозначного відображення в юридичній літературі [7, с. 35].

Аналізуючи наявні визначення поняття «гарантії прав людини», дослідниця встановила, що деякі вчені розглядають як такі виключно юридичні (правові) гарантії, хоча наявні й їхні інші види [7, с. 37].

Тезу про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, висловлює і Ю. Фігель. На її думку, реальне забезпечення прав і свобод громадян і безпеки особи відноситься до життєво важливих інтересів України [8, с. 222].

Особливу увагу, Ю. Фігель, звертає на те, що завдання забезпечення прав і свобод громадян набуває особливого значення в період дії особливих правових режимів – при виникненні різних ситуацій надзвичайного характеру, коли нормальне функціонування суспільства і держави внаслідок тих чи інших причин стає неможливим, зокрема і в умовах введення воєнного стану [8, с. 222].

Зважаючи на введення військового стану у нашій державі, наріжним питанням сьогодення виступає налагодження зв'язку і чіткої взаємодії між усіма органами державної влади та посадовими особами при виконанні своїх обов'язків. [9, с. 72].

Досліджуючи права людини в умовах воєнного стану М. Корнієнко робить однозначний

висновок, що воєнний стан не може бути використаний для того, щоб «відмовитися» від свого обов'язку забезпечувати права людини. При цьому вчений акцентує на тому, що у Конституції України викладено окремі положення, які визначають особливості реалізації прав людини в умовах воєнного стану. Ці приписи містяться у розділі II Основного закону [10, с. 29].

Розглядаючи питання забезпечення принципу свободи праці в умовах воєнного стану Т. Занфірова, констатує, що воєнний стан – це особлива антропна умова, у разі настання якої дія принципу свободи праці суттєво змінюється. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII, під поняттям «воєнний стан» розуміється особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності й передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина й прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Указаний законодавчий акт передбачає, що правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, зазначений Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України. При цьому в ст. 8 Основного Закону України проголошується, що Конституція має найвищу юридичну силу й закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й повинні їй відповідати. ... При цьому в ст. 64 конституцієтворець проголосив, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, окрім випадків, що передбачені Конституцією України [11, с. 77-78].

У контексті вказаного вище О. Басалик, звертає увагу на те, що правове регулювання свободи головним чином полягає у гарантуванні, захисті особистої свободи. Утім, вважає вчений, це лише, з одного боку. Права і свободи не є абсолютними і користування ними пов'язане з можливими обмеженнями, обумовле-

ними мірою і межами свободи, встановленими правом. Отже, реалізація прав і свобод у суспільному житті стикається з індивідуальними і публічними інтересами. Звідси, з іншого боку, виникає необхідність розмежування сфери свободи індивіда зі статусом інших власників прав і свобод, а також прав та інтересів держави і суспільства в цілому [12, с. 38].

Попри те, варто погодитись з тезою, яку висловлюють О. Василець та О. Сотник, стосовно того, що «... права людини і громадянина є невід'ємною частиною сучасного правового порядку у всьому світі. Вони є універсальними, незалежними від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального стану, громадянства тої чи іншої держави тощо. На рівні міжнародних нормативно-правових актів та конституційних норм країн гарантується захист прав людини і громадянина протягом всього життя. Обмеження їх можливе лише в разі запровадження у країні надзвичайного чи воєнного стану. Забезпечення прав людини і громадянина є важливим завданням для держави та міжнародного співтовариства.

Це передбачає розробку та впровадження ефективних правових механізмів захисту основоположних прав і свобод людини, моніторинг дотримання прав, підвищення правової свідомості серед громадян. Захист прав людини і громадянина є основою демократичного суспільства та сприяє його справедливому і гармонійному розвитку» [13, с. 14].

Висновки. Отже, узагальнюючи викладені вище думки вчених можемо зробити однозначний висновок про вагомість основоположних прав і свобод, якими наділена людина. Важливість цього питання сьогодні підсилюється різноманітними спробами позбавити людину таких загальноновизнаних прав як право на життя, честь, гідність, здоров'я та низки інших прав і свобод. Особливого значення права людини набули в нашій державі з моменту вторгнення на територію держави країни-агресора – російської федерації, яка нехтуючи усіма правилами та нормами міжнародного права, грубо і цинічно порушує основне право людини – право на життя.

З огляду на це, Україна має прикласти максимум зусиль для того аби забезпечити права і свободи усіх її громадян та налагодити ефективну діяльність усіх її органів, спрямувавши їхні зусилля на чітке і неухильне виконання своїх обов'язків у сфері забезпечення прав людини і громадянина.

Список використаних джерел:

1. Сульженко Ю. О. Поняття та система економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 14–21.
2. Лежнін К. В. Стандарти забезпечення прав людини в діяльності служби безпеки України в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 34. С. 93–101.
3. Бабін Б. В., Ковбан А. В. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів. Одеса: Фенікс, 2014. 320 с.
4. Ткачук А. Актуальні питання конституційного захисту основних прав і свобод людини. *Право України*. 2010. № 11. С. 297–304.
5. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–7.
6. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Права людини. Ужгород, 2003. 189 с.
7. Осауленко С. Гарантії права громадян на свободу об'єднання у політичні партії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 4. С. 34–42.
8. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Юридична. 2015. Вип. 2. С. 222–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvika_2015_2_24
9. Лазарев В. В., Малиновська Т. М. Особливості гарантування прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*: зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фізич. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 71–73.
10. Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 27–31.
11. Занфірова Т. Забезпечення принципу свободи праці в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 77–80.
12. Басалик О. І. Поняття та види обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом. *Юрист України*. 2011. № 3 (16). С. 38–43.
13. Василюк О. М., Сотник О. С. Проблеми забезпечення прав людини в умовах воєнного стану в контексті права ЄС. *Наука і техніка*. Серія: Право. 2023. № 7 (21). С. 11–22.

Tsurkan-Saifulina Yu. V. Enforcement of human rights as the most important constitutional category under martial law

The article is devoted to consideration of the issue of ensuring human and citizen rights in Ukraine under the conditions of martial law. First of all, attention was drawn to the fact that human rights, as a fundamental category and achievement of human civilization, over a long period of time does not lose its relevance in either theoretical or practical aspects. It has been established that throughout history, humanity has been going through a constant struggle for rights and freedoms, which are hard-earned. The division of human rights that we find in the scientific literature only confirms the age-old need for the expansion of human rights that arises along with evolutionary social development.

It was determined that Ukraine, having chosen as its direction the development of the state as a legal democratic and social one, confirmed that a person and his fundamental rights are the highest social value, and therefore, accordingly, constitute the highest priority of the state's activity. At the same time, it was emphasized that the recognition of the principle of people-centeredness as the main one in the activities of all public authorities necessitates the need to update the issue of observing the rights and freedoms of man and citizen, and the vector of state development, aimed at joining the European community, requires the formation of fundamentally new approaches to the institution of rights and human and citizen freedoms, taking into account the age-old traditions and standards in this area developed by civilized states.

However, it was emphasized that the issue of human rights has gained a new acuteness in view of the brutal reality caused by the war of the Russian Federation against Ukraine. Speaking about the provision of human and citizen rights under the conditions of martial law, it is emphasized that martial law cannot be a reason for ignoring human rights and for the state not fulfilling its duty to ensure and protect human rights.

Key words: *human, human-centrism, human and citizen rights, martial law regime, state, public bodies, right to life, international standards of human rights protection.*

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.32>**Зубайр Ахмад**аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська Юридична Академія»

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ВІД ТЕХНОГЕННИХ КАТАСТРОФ

У цій статті розглядається таке важливе питання, як рівень розвитку міжнародного права в сфері протидії техногенним катастрофам, включно із питанням співвідношення природних та техногенних катастроф в рамках міжнародного права, а також процес становлення міжнародного права та інституту міжнародно-правового регулювання захисту від техногенних катастроф. Розглядається велика відмінність розвитку міжнародного права в сфері запобігання техногенним катастрофам на початку розвитку та той факт, що не всі суб'єкти міжнародного права відносились з різним рівнем серйозності до природних та техногенних катастроф. В статті також розглядаються міжнародні джерела, які регулюють питання надзвичайних ситуацій техногенного характеру, наприклад Конвенція про ядерну безпеку 1994р., Конвенцію про запобігання великим промисловим аваріям 1993р., Директиву ЄС про контроль великих аварій пов'язаних з небезпечними речовинами, що вносить зміни і, як наслідок, скасовує Директиву Ради 98/82/ЄС, Конвенція про надання телекомунікаційних ресурсів пом'якшення наслідків стихійних лих та операцій з надання допомоги 1998р. Також в статті розглядається посібник Управління Організації Об'єднаних націй зі зменшення небезпеки лих та ряд інших джерел міжнародного права, а також наукових робіт. В цілому в роботі розглядаються джерела міжнародного права універсального та регіонального рівня, що дуже важливо для всебічного розгляду питання. Також в статті розглядається процес координації дій держав для попередження техногенних катастроф, та об'єднання зусиль для допомоги державам, які постраждали під час надзвичайних ситуацій, в тому числі діяльність різних міжнародних організацій, наприклад Організації Об'єднаних націй. В статті вказується важливість міжнародної співпраці в такому питанні, як попередження катастроф техногенного характеру, а також кооперація діяльності суб'єктів міжнародного права для кооперації діяльності, яка направлена на ефективну ліквідацію наслідків тих чи інших техногенних катастроф.

Ключові слова: міжнародне право, конвенція, угода, попередження катастроф, техногенна катастрофа, міжнародне право, джерела міжнародного права.

Розвиток технологій та індустріалізація є дуже важливим фактором для розвитку країн та покращення життя в цілому. Але розвиток технологій збільшив ризик виникнення тих чи інших катастроф техногенного характеру по всьому Світу. Для зменшення цих загроз недостатньо дій держав окремо один від одного, важливо встановити співпрацю держав для регулювання питання попередження таких ситуацій. Стосовно техногенних катастроф як об'єкту міжнародного співробітництва можна відзначити деякі особливості розвитку міждержавних відносин. Велика кількість великих виробничих аварій, що сталися в 20 столітті супроводжувалися викидами хімічних і радіоактивних речовин, привернула увагу всього світу до небезпек як правило некомпетентного керів-

ництва, особливо в таких галузях, як транспорт, хімічна промисловість і атомна енергетика, але події часто мали транскордонні наслідки.

Слід зазначити, що міжнародні відносини в сфері природних і техногенних катастроф розвивалися по-різному. Якщо природні надзвичайні ситуації завжди цікавили суспільство, а з розвитком науково-технічного прогресу з'явилася можливість її вивчати, то техногенні аварії стали цікавити держави з позиції підвищення промислової безпеки тільки після серйозних катастроф. Прагнення країн до формування стандартів для безпеки в області стихійних лих і техногенних катастроф, розвиток наукових можливостей прогнозування, моніторингу та реагування на них зблизило ці дві сфери, і в даний час можна про формування вже само-

стійної галузі міжнародного права – міжнародного права надзвичайних ситуацій, яка розглядає як природні, так і техногенні катастрофи.

Міжнародне співтовариство розглядало катастрофи як виняткові обставини, коли на місцевому рівні впоратися з наслідками неможливо без допомоги ззовні. Термін «управління катастрофами» мав на увазі ліквідацію їх наслідків, чим займалися головним чином такі організації, як Міжнародна федерація Червоного Хреста і Червоного Півмісяця або національні органи цивільної оборони. Результатом спроб вирішення зазначених проблем став розвиток регулювання відносин у сфері захисту від катастроф в національних законодавствах розвинених країн вже в першій половині 70-х років двадцятого століття.

Аварії і катастрофи становлять серйозну небезпеку для життя суспільства, бо вони можуть відбуватися як з технологічних причин, так і можуть бути наслідком небезпечних природних явищ, таких як землетруси, урагани, шторми. Техногенні катастрофи можуть супроводжуватись радіаційним і хімічним забрудненням, вибухами, пожежами, обваленнями. Стихійні лиха в сучасній техносфері можуть викликати лавину надзвичайних ситуацій, а виробнича діяльність – спровокувати природні катастрофи з тяжкими наслідками.

На території України питання розвитку регулювання відносин у сфері захисту від катастроф піднявся тільки після аварії на Чорнобильській АЕС. Були створені системи управління під час надзвичайних ситуацій. Ці системи були направлені на розвиток суспільства та організацію діяльності держави та її органів для мінімізації всіх ризиків виникнення техногенних катастроф.

В питанні катастроф дуже важлива співпраця держав, бо країни поступово формували свої механізми управління при надзвичайних ситуаціях. Деякі країни розвивалися швидше і важливо було створити також механізм використання науково-технічних досягнень та обмін досвідом між державами, як один із важливих напрямків співпраці міжнародного співтовариства. Але навіть сьогодні неможливо сказати, що ця система створена і діє ідеально, незважаючи на великий прогрес в цій сфері. Незважаючи на активну співпрацю суб'єктів міжнародного права та незважаючи на наявність національних систем захисту від катастроф, в світі і сьогодні трапляються дуже небезпечні катастрофи і дуже часто виникають ситуації, коли потерпіла держава виявляється не в змозі впоратися самостійно з наслідками катастроф.

Проблемою галузі права, яка регулює питання попередження та боротьби із техногенними катастрофами є те, що ця галузь права завжди розвивалась після настання великих катастроф. Наприклад, в Європейському Союзі в 1982 році була прийнята Європейська директива з загрози виникнення великих аварій в окремих галузях промисловості, яка була прийнята після вибуху на підприємстві з виробництва в місті Севезо в Італії. В 2012 року директива 1982 другого року була скасована новою прийнятою директивою ЄС «про контроль великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами, що вносить зміни і, як наслідок, скасовує Директиву Ради 96/82/ЄС»[1]

Також такі події, як витік метілізоціаната в місті Бхопал в 1984 році ті пожежа на швейцарському складі компанії «Сандос» в місті Базель в 1989 році підштовхували міжнародну спільноту для прийняття нормативних актів в хімічній промисловості. В підсумку Міжнародна Організація Праці в 1993 році розробила Конвенцію «Про запобігання великим промисловим аваріям»[3]

Після Чорнобильської катастрофи дуже важливо було на міжнародній арені розробити нормативні акти, які би регулювали питання укріплення ядерної безпеки держав та світу та обмежити розвиток атомної енергетики, бо катастрофи такого характеру наносять неймовірно велику шкоду людям, майну, державам та навколишньому середовищу в світі, а не тільки окремим державам. В вересні 1986 року в рамках ООН була прийнята конвенція про допомогу в разі ядерної або радіаційної аварійної ситуації, яка регулює питання взаємодопомоги між державами під час ядерних аварій. [2]

Також як наслідок після Чорнобильської катастрофи була прийнята Конвенція про ядерну безпеку 1994 року, яка зобов'язала держави дотримувати найвищий рівень радіаційної безпеки. Великий вплив на розвиток цієї галузі міжнародного права має Міжнародна агенція з атомної енергетики яка в 1997 році прийняла Об'єднану конвенцію про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами.

В цілому, якщо розглядати сучасне міжнародне право надзвичайних ситуацій, то важливий етап розвитку міжнародного права в цьому напрямку почався після подій, що відбулися в Японії в 2011, коли дуже загрозна техногенна катастрофа була викликана природними катастрофами. Ці події підкреслили важливість

розвитку співпраці держав для створення правових та організаційних стандартів та механізмів реагування на надзвичайні ситуації природного, техногенного та змішаного характеру. Але важливо вказати, що все одно техногенні та природні катастрофи досить різні за своїм характером в процесі міжнародного співробітництва. Так, промислові катастрофи в більшій мірі покладають відповідальність на саму державу, оскільки воно має прогнозувати негативну ситуацію та визначати ризики.

В рамках галузі міжнародного права надзвичайних ситуацій є досить правильним розгляд зазначених вище об'єктів правового регулювання, оскільки в даний час вже існує правовий механізм, який можна застосовувати в рівній ступені до обох видів катастроф. Також можна сказати, що велика залежність таких об'єктів один від одного з точки зору можливих ризиків, адже стихійне лихо може стати результатом техногенної аварії і навпаки.[9,с.39]

Якщо розглядати джерела міжнародного права надзвичайних ситуацій, то їх можна поділити міжнародні або універсальні та регіональні. До універсальних джерел відносять ті, учасниками яких є більшість держав у різних куточках світу. До таких джерел відносяться конвенція про Конвенцію про надання телекомунікаційних ресурсів для пом'якшення наслідків лих і здійснення операцій із надання допомоги 1998 року, яка регулює питання надання допомоги телекомунікаційного характеру державам-учасникам конвенції пом'якшення наслідків катастроф і полегшення становища, що склалося в державі. Відповідно до цієї конвенції, держава-учасник може запитати таку допомогу у інших державах-учасниці безпосередньо, або через координатора операцій. Цим координатором є Організація Об'єднаних Націй.[4]

Ще одним універсальним джерелом міжнародного права надзвичайних ситуацій є Рамкова конвенція щодо надання допомоги у сфері цивільної оборони 2000 року, яка була прийнята в рамках міжнародної організації цивільної оборони. Рамкова конвенція була створена для того, щоб сприяти співробітництву установ цивільної оборони різних держав. Ця співпраця направлена на обмін важливою інформацією, професійних експертиз між державами для більш ефективної протидії надзвичайним ситуаціям. Рамкова конвенція була створена не тільки для обміну даними між державами, а ще й для того, щоб зменшити перешкоди, що можуть виникати при наданні допомоги, під час катастроф,

а також для того, щоб прискорити терміни реагування на надзвичайні ситуації.[8]

В міжнародному праві також зустрічаються договори, які направлені саме на регулювання дій під час техногенних катастроф. До таких можна віднести Конвенцію про запобігання великим промисловим аваріям, яка була прийнята в 1993 році в рамках Міжнародної Організації Праці. Ця конвенція застосовується для запобігання великим аваріям на об'єктах із небезпечними речовинами, але важливо вказати, що під дію цієї конвенції не підпадають ядерні та військові об'єкти. Відповідно до цієї конвенції, держави-члени розробляють, здійснюють, а також переробляють національну політику в сфері захисту працівників, населення, а також навколишнього середовища від аварій на небезпечних об'єктах. Ядерні об'єкти підпадають під дію Конвенції про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації, яка була прийнята Генеральною конференцією Міжнародного агентства з атомної енергії в 1986 році. Ця конвенція регулює питання співпраці держав – членів між собою та з міжнародним агентством з атомної енергії з метою сприяння надання допомоги під час ядерних аварій, або радіаційних аварійних ситуацій. Конвенція також направлена на те, щоб мінімізувати наслідки загрозливих ситуацій та для захисту населення, матеріальних цінностей держави та людей, а також для захисту навколишнього середовища.[2]

В сфері міжнародного права надзвичайних ситуацій дуже часто зустрічаються двосторонні договори між державами для регулювання питання надання допомоги під час загрозливих ситуацій.

Розглядаючи питання міжнародно-правового регулювання захисту від катастроф, важливо також звернути увагу на міжнародні договори регіонального характеру. Так. В рамках Ради Європи в 1987 році була прийнята часткова відкрита угода із прогнозування, попередження і надання допомоги у випадках природних та техногенних катастроф, яка об'єднала зусилля 26 держав для організації діяльності держав для запобігання катастроф та надання швидкої допомоги державам, в яких сталися ті чи інші катастрофи. В рамках СНД була прийнята Угода про співробітництво у сфері забезпечення промислової безпеки на небезпечних виробничих об'єктах, відповідно до якої держави, які підписали цю угоду мають здійснювати узгоджену діяльність в сфері забезпечення промислової

безпеки на небезпечних виробничих об'єктах за деякими напрямками. Наприклад, держави мають встановити єдині для всіх вимоги до промислової безпеки в питаннях проектування, будівництва, експлуатації, розширення, реконструкції, технічного переозброєння, консервації та ліквідації небезпечного виробничого об'єкта, а також до виготовлення, монтажу, налагодження, обслуговування і ремонту технічних пристроїв, застосовуваних на небезпечних виробничих об'єктах. Відповідно до угоди, держави мають зблизити національні процедури, вимоги та умови ліцензування видів діяльності в галузі промислової безпеки.[6]

Всі зазначені вище документи та багато інших закріплюють не тільки загальні правила поведінки в даній області, а й основоположні принципи галузі. Особливу роль в цьому напрямку відіграє Рамкова конвенція з надання допомоги в галузі цивільної оборони 2000 г. Цей міжнародний документ регламентує наступні спеціальні принципи:

– Може надаватися тільки та допомога, яка була запрошена приймаючою державою або яка була запропонована державою, яка може надати допомогу схвалена державою, що приймає її.

– Всі пропозиції по наданню допомоги повинні поважати суверенітет, незалежність і територіальну цілісність держави, що приймає допомогу, а також принцип невтручання у внутрішні справи цієї держави, не порушуючи при цьому його традицій і звичаїв. Пропозиція по наданню допомоги не може розглядатися як втручання у внутрішні справи приймаючої держави.

– Допомога повинна надаватися без будь-яких обмежень, зокрема раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, добробуту, місця народження або інших обставин.

– Допомога повинна надаватися в дусі гуманності, солідарності і неупередженості.

– Розгляд пропозицій допомоги і прохань про її надання та прийняття рішень по ним повинні здійснюватися в найкоротші терміни державами, яким вони адресовані.[8]

Техногенні катастрофи є важливим об'єктом міжнародного співтовариства та одним із важливих напрямків розвитку міжнародного права та відносин.

На початку міжнародні відносини в сфері природних і техногенних катастроф розвива-

лися по-різному в різних куточках Світу. Якщо природні надзвичайні ситуації завжди цікавили суспільство, а з розвитком науково-технічного прогресу з'явилася можливість її вивчати, то техногенні аварії стали цікавити держави з позиції підвищення промислової безпеки тільки після серйозних катастроф. Прагнення країн до формування стандартів для безпеки в області стихійних лих і техногенних катастроф, розвиток наукових можливостей прогнозування, моніторингу та реагування на них зблизило ці дві сфери, і в даний час можна про формування вже самостійної галузі міжнародного права – міжнародного права надзвичайних ситуацій, яка розглядає як природні, так і техногенні катастрофи.

Аварії і катастрофи становлять серйозну небезпеку для життя суспільства, бо вони можуть відбуватися як з технологічних причин, так і можуть бути наслідком небезпечних природних явищ, таких як землетруси, урагани, шторми. Техногенні катастрофи можуть супроводжуватись радіаційним і хімічним забрудненням, вибухами, пожежами, обваленнями.

На міжнародній арені немає чіткого розділення катастроф на природні та техногенні катастрофи. Міжнародне право включає в себе таку галузь, як міжнародне право надзвичайних ситуацій, яка включає в себе обидва типи катастроф.

Розвиток міжнародного права надзвичайних ситуацій пов'язаний із прийняттям міжнародних нормативних актів та договорів за участю багатьох держав в рамках тих чи інших міжнародних організацій, та навіть без участі таких організацій. Ці договори в першу чергу направлені на попередження катастроф та на координацію дій держав під час загрозливих ситуацій для надання допомоги тим, кому вона необхідна у максимально короткий час.[10, с.352]

Джерела міжнародного права надзвичайних ситуацій можна поділити на універсальні та регіональні. До універсальних відносяться ті джерела, учасниками яких є велика кількість суб'єктів по всім куточкам Світу, а до регіональних відносять договори, які прийняті в тих чи інших регіонах.

В цілому можна зробити висновок, що право надзвичайних ситуацій сьогодні є досить розвинутим по багатьом напрямкам цього питання. Сьогодні у всіх державах світу норми законодавства, які регулюють дії з попередження виникнення катастроф та з ліквідації катастроф, які вже виникли. Також сьогодні вже можна казати,

що держави досить швидко активізуються під час катастроф та багато суб'єктів в досить короткий проміжок часу надають допомогу державі, яка потребує допомоги, що в свою чергу мінімізує шкоду, яка може бути нанесена надзвичайною ситуацією.

Список використаних джерел:

1. Директива ЄС «про контроль великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами, що вносить зміни і, як наслідок, скасовує Директиву Ради 96/82/ЄС» URL: https://www.dsns.gov.ua/files/2018/6/12/DIR_2012_18_UA.pdf
2. Конвенція «про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної ситуації» 1986р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_027#Text
3. Конвенція «Про запобігання великим промисловим аваріям» 1993р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_107#Text
4. Конвенція «про надання телекомунікаційних ресурсів для пом'якшення наслідків лих і здійснення операцій із надання допомоги» 1998р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tampere.shtml
5. Конвенція «про ядерну безпеку» 1994р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_023#Text
6. Угода про співробітництво у сфері забезпечення промислової безпеки на небезпечних виробничих об'єктах 2001р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_350#Text
7. Посібник Управління Організації Об'єднаних націй зі зменшення небезпеки лих URL: https://www.preventionweb.net/files/54012_manmadetechhazards.pdf
8. Рамкова конвенція щодо надання допомоги у сфері цивільної оборони URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898_001#Text
9. Canadian Yearbook of International Law, Volume 10, 1973. pp. 3-39. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/canadian-yearbook-of-international-law-annuaire-canadien-de-droit-international/article/abs/humanitarian-relief-in-manmade-disasters-international-law-government-policy-and-the-nigerian-experience/94B05BD7EF0BE0E71ED03FAFA76B5E20>
10. Fong F, Schrader DC. Radiation disasters and emergency department preparedness. Emerg Med Clin North Am. 1996; pp.349–370.
11. Leonard RB, Teitelman U. Man-made disasters. Crit Care Clin. 1991; 7: 293–320.
12. Mohamed Shaluf, I., "Disaster types", Disaster Prevention and Management, Vol. 16 No. 5, 2007. pp. 704-717.

Zubair Akhmad. Establishment of the institution of international legal regulation of protection against man-made disasters

This article examines such an important issue as the level of development of international law in the field of fight against man-made disasters, including the issue of the ratio of natural and man-made disasters within the framework of international law, as well as the process of formation of international law and the institution of international legal regulation of protection against man-made disasters. Considered the great difference in the development of international law in the field of prevention of man-made disasters at the beginning of development and the fact that not all subjects of international law treated natural and man-made disasters with different levels of seriousness. The article also considers international sources that regulate man-made emergency situations, for example, the Convention on Nuclear Safety of 1994, the Convention on the Prevention of Major Industrial Accidents of 1993, the EU Directive on the Control of Major Accidents Associated with Hazardous Substances, as a result, repeals Council Directive 98/82/EC, Convention on the Provision of Telecommunications Resources for Disaster Mitigation and Relief Operations, 1998. The article also examines the manual of the United Nations Office for Disaster Risk Reduction and a number of other sources of international law, as well as scientific works. In general, the work examines the sources of international law at the universal and regional level, which is very important for a comprehensive consideration of the issue. The article also considers the process of coordinating the actions of states to prevent man-made disasters, and joining efforts to help states that have suffered during emergencies, including the activities of various international organizations, such as the United Nations. The article points out the importance of international cooperation in such nutrition as the prevention of man-made disasters, as well as the cooperation of the activities of subjects of international law for the cooperation of activities aimed at the effective elimination of the consequences of certain man-made disasters.

Key words: international law, convention, disaster prevention, man-made disaster, international law, sources of international law.

О. О. Торбас

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

А. А. Ренкас

аспірантка кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена аналізу понять «підозра», «повідомлення про підозру», «здійснення повідомлення про підозру» та інших подібних понять. В статті автори зазначають, що повідомлення про підозру представляє собою сукупність правових норм, які регулюють порядок складання, вручення, зміни та скасування письмового повідомлення про підозру. Проте таке тлумачення нівелюється самим законодавцем, який не притримується єдності у тексті КПК України та в різних ситуаціях використовує різні формулювання. Науковці в результаті проведеного дослідження доходять висновку, що повідомлення про підозру як юридичне явище має дуальну природу і повинно одночасно розглядатися і як процесуальне рішення, і як процесуальна дія. Повідомлення про підозру як рішення отримує свою об'єктивізацію в документі, який має назву «письмове повідомлення про підозру» і вимоги до якого зазначені в ст. 277 КПК України. В той же час таке рішення не створює юридичних наслідків до того, як зміст письмового повідомлення про підозру не буде донесено до адресата (або коли не будуть виконані всі можливі процесуальні дії для такого донесення), тобто коли письмове повідомлення про підозру не буде вручено особі, що і є третім етапом здійснення повідомлення про підозру.

Таким чином було зроблено висновок, що повідомлення про підозру відображення в письмовому повідомленні про підозру), і процесуальною дією – врученням письмового повідомлення про підозру. Немає жодного сенсу розглядати їх окремо, адже вони створюють юридичні наслідки у кримінальному провадженні комплексно, тобто після того, як було сформовано та складено відповідний процесуальний документ та вручено його певній особі. Така ж позиція узгоджується з п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України, в якій законодавець не надає уточнення, чи є повідомлення про підозру рішенням або процесуальною дією, також натякаючи на дуальність даної правової категорії. Тим більше судова практика свідчить, що за вказаним пунктом оскаржується як незаконність порядку вручення письмового повідомлення про підозру, так і її необґрунтованість. В статті автори увагу на той факт, що повідомлення про підозру має одночасно розглядатися і як процесуальне рішення, і як процесуальна дія, адже юридичні наслідки настають після прийняття відповідного рішення та вчинення дій з його вручення.

Ключові слова: підозра, повідомлення про підозру, інститут кримінального провадження, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Не дивлячись на той факт, що повідомлення про підозру можна вважати однією з найважливіших процесуальних дій на стадії досудового розслідування, в результаті чого у низки учасників кримінального провадження з'являються додаткові права та обов'язки, законодавець не забезпечив достатнє нормативне регулювання вказаного

процесу задля встановлення сутності понять «підозра» та «повідомлення про підозру» у кримінальному провадженні. Через це практики змушені для вирішення цих питань звертатися в першу чергу до доктринальних напрацювань. Проте навіть така увага не дозволила науковцям виробити єдиний підхід до розуміння сутності понять, які досліджуються, що вказує на

необхідність проведення додаткових наукових досліджень цього питання.

Метою статті є встановлення сутності поняття «повідомлення про підозру» з огляду на доктринальні розробки та судову практику.

Стан дослідження. Проблематикою визначення сутності повідомлення про підозру переймалися такі вчені як Глинська Н.В., Гришанова Н., Єрьоменко І.В., Клепка Д.І. та інші. В той же час навіть така увага з боку науковців не вирішила всі проблеми на доктринальному рівні, що змушує продовжувати дослідження даного питання.

Виклад основного матеріалу. В першу чергу варто зупинитися на самому понятті «підозра», яке неодноразово зустрічається в кримінальному процесуальному законодавстві (ч. 3 ст. 17 КПК України – «Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом»; п. 4 ч. 2 ст. 295 КПК України – «в клопотанні про продовження строку досудового розслідування зазначаються посилання на докази, якими обґрунтовується підозра») тощо. Власне кримінальне процесуальне законодавство тлумачення такого важливого поняття не містить, проте в рішенні ЄСПЛ «Нечипорук і Йонкало проти України» [1] зазначено, що обґрунтована підозра – це «існування фактів або інформації, які можуть переконати об'єктивного спостерігача, що особа, про яку йдеться, могла вчинити правопорушення». Власне з цього визначення можна зробити припущення, що під підозрою варто розуміти певне припущення щодо причетності особи до вчиненого кримінального правопорушення. Звертаємо увагу, що у вже згаданій ч. 3 ст. 17 КПК України, а також у низки інших положень кримінального процесуального законодавства підозра досить часто згадується поряд з обвинуваченням, що вказує на подібність цих понять, які мають різнитися між собою лише ступенем впевненості у винуватості особи та відповідною стадією кримінального процесу, де фігурує підозра чи обвинувачення. В той же час законодавець надав дефініцію обвинувачення, вказавши в п. 13 ч. 1 ст. 3 КПК України, що «обвинувачення – твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому цим Кодексом» [2]. З урахуванням того, що на стадії досудового розслідування сторона обвинувачення ще не може сформулювати твердження про причетність особи до кримінального правопорушення, адже

твердження передбачає відносно чітку переконаність у чомусь, в даному випадку, особливо з урахуванням практики ЄСПЛ, слід вести мову саме про припущення. Таким чином можна зробити висновок, що підозра – це *припущення* про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому КПК. Звертаємо увагу на той факт, що із законодавчого тлумачення обвинувачення ми лишамо також формулювання «висунуте в порядку, встановленому КПК», адже саме це змістовно відрізняє підозру як термін у кримінальному процесі від підозри у повсякденному житті. В даному випадку ми акцентуємо увагу на тому, що підозра в кримінальному процесі повинна висуватися відповідно до вимог, передбачених чинним кримінальним процесуальним законодавством.

В той же час термін «підозра» хоча і є вкрай важливим, проте він лише вказує на певне твердження, але не стосується процесу застосування конкретної процедури. Саме тут і виникає потреба у визначенні сутності комплексного поняття «повідомлення про підозру», яке зустрічається в КПК України 41 раз, в тому числі в назві Глави 22 КПК України. Аналізуючи саме цей термін, нам в першу чергу імпонує позиція про те, що повідомлення про підозру має оцінюватися як окремий правовий інститут, тобто як «відносно знеособлену самостійну і стійку групу норм, що регулюють окремі види однорідних суспільних відносин або загальне у всіх відносинах даного роду, незалежно від їхньої видової приналежності» [3, с. 260]. Таким чином можна було б зробити висновок, що повідомлення про підозру представляє собою сукупність правових норм, які регулюють порядок складання, вручення, зміни та скасування письмового повідомлення про підозру. Проте таке тлумачення нівелюється самим законодавцем, який не притримується єдності у тексті КПК України та в різних ситуаціях використовує різні формулювання. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 276 КПК України, повідомлення про підозру «здійснюється». Очевидно, що правовий інститут не може «здійснюватися». Ми переконані, що саме таке некоректне застосування однакової термінології і стало причиною відсутності єдності поглядів серед науковців та практиків на сутність поняття «повідомлення про підозру».

При цьому власне позиція про виділення повідомлення про підозру в якості правового інституту не втрачає своєї логіки, адже всі

ознаки правового інституту повідомлення про підозру має. Власне в цьому аспекті одразу необхідно зрозуміти, чи можна розглядати повідомлення про підозру як певне процесуальне рішення чи дію. Тут одразу варто наголосити, що суперечки серед науковців з цього приводу точаться досить давно. Так, Е. Пуканич стверджує, що «положення частини першої статті 276 КПК України вказує на те, що повідомлення про підозру є процесуальною дією, адже здійснюватися може лише дія. Якби законодавець вважав повідомлення про підозру процесуальним рішенням, то в частині першій статті 276 КПК України було б вказано, що повідомлення про підозру приймається, а не здійснюється – як це зараз зазначено у вказаній нормі. Згідно з частиною першою статті 111 КПК України повідомлення у кримінальному провадженні є процесуальною дією. Відповідно до частини першої статті 277 КПК України письмове повідомлення про підозру складається прокурором або слідчим за погодженням з прокурором. Системний аналіз положень статей 110, 111, 276, 277 КПК України дозволяє дійти висновку, що повідомлення про підозру є процесуальною дією, а письмове повідомлення про підозру є процесуальним документом, який не є процесуальним рішенням у розумінні кримінального процесуального закону. Таким чином, повідомлення про підозру є процесуальною дією, яка спроваджується складанням процесуального документа – письмового повідомлення про підозру» [4]. Власне такий висновок є цілком логічним в першу чергу з огляду на існування окремої ст. 110 КПК України, яка чітко визначає всі види процесуальних рішень, які можуть бути прийняті під час кримінального провадження. Так, відповідно до ч. 3, 4 ст. 110 КПК України, рішення слідчого, дізнавача, прокурора приймається у формі постанови; обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування. Власне така чіткість формулювання переліку процесуальних рішень повинна підтвердити неможливість отождошення повідомлення про підозру з одним із процесуальних рішень, які приймаються в кримінальному провадженні. В той же час ми не можемо стверджувати, що в даному випадку така позиція є універсальною та однозначно правильною.

По-перше, в процесуальній доктрині ст. 110 КПК України піддається критиці як така, що

не в повній мірі відповідає іншим положенням кримінального процесуального законодавства України. Наприклад, Л.М. Гуртієва стверджує, що подання також є окремим різновидом судового рішення у кримінальному процесі, адже «воно має ознаки, які притаманні судовому рішення, зокрема: 1) є правозастосовним актом (зокрема актом застосування норм кримінального процесуального права (ст. 34 КПК, п. 4 ч. 3 ст. 314 КПК та ін.)); 2) приймається уповноваженим суб'єктом кримінального провадження, який реалізує свої владні повноваження в межах своєї компетенції (тобто приймається судом при здійсненні судової діяльності; 3) є юридичним фактом, який породжує та змінює кримінально-процесуальні відносини, які пов'язані з рухом кримінального провадження та ін» [5, с. 127]. Відповідно, якщо існують сумніви щодо повної відповідності ст. 110 КПК України іншим положенням кримінального процесуального законодавства.

По-друге, повідомлення про підозру в цілому має ознаки типових процесуальних рішень, які визначають як «правозастосовні акти владно-розпорядчого характеру, виражені у встановленій законом формі, пов'язані з вирішенням правових питань, що виникають у процесі кримінального провадження та містять владні приписи щодо вчинення певних правових дій чи настання певних правових наслідків» [6, с. 8]. Формуючи повідомлення про підозру, уповноважені посадові особи створюють юридичні факти, адже вони змінюють порядок досудового розслідування та вводять до кримінального процесу нових учасників. В даному випадку поява процесуальної дієздатності підозрюваного пов'язана не з настанням певних об'єктивних обставин, а з конкретним волевиявленням уповноважених учасників, яке виражене у формі спеціального процесуального документа.

Таким чином позиція щодо того, що повідомлення про підозру не є процесуальним рішенням лише завдяки аналізу ст. 110 КПК України виглядає не надто переконливою, особливо враховуючи наявність судових рішень, в яких повідомлення про підозру прямо називається процесуальним рішенням [7]. Очевидно, що такі судові рішення не можуть використовуватися для аргументації вказаної позиції, адже вони не містять пояснення, чому саме повідомлення про підозру було віднесено до процесуального рішення, проте вони є яскравим проявом неоднорідності судової практики з окресленого питання.

Власне можна спробувати довести належність (або неналежність) повідомлення про

підозру до процесуального рішення шляхом дослідження даного правового явища в якості процесуальної дії. Проте такий аналіз також не дозволяє в повній мірі визначити сутність повідомлення про підозру. Дійсно, сама назва «повідомлення про підозру» вказує на наявність певних цілеспрямованих дій. Проте лише лінгвістичного аналізу в даному випадку недостатньо. На це ж вказує і ч. 1 ст. 111 КПК України, де зазначено, що «повідомлення у кримінальному провадженні є процесуальною дією, за допомогою якої слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд повідомляє певного учасника кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняте процесуальне рішення чи здійснену процесуальну дію». Отже можна зробити попередній висновок, що повідомлення про підозру не є процесуальною дією, проте такий висновок також є передчасним. Власне порядок повідомлення про підозру передбачає проведення низки процесуальних дій і лише одним з етапів є складання процесуального документа. Як свідчить практика, чи не більшого значення буде мати не стільки зміст підозри, скільки правильний порядок її вручення (який у кримінальному процесуальному законодавстві прописаний досить посередньо).

Певну чіткість повинна була встановити ст. 303 КПК України, в якій у 2017-му році з'явився п. 10 ч. 1, відповідно до якого до слідчого судді може бути оскаржене «повідомлення слідчого, дізнавача, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом - підозрюваним, його захисником чи законним представником» [2]. З урахуванням того, що сама ст. 303 КПК України має назву «Рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, та право на оскарження», можна зробити висновок, що в даному конкретному випадку повідомлення про підозру повинно бути або дією, або рішенням. В той же час законодавець (випадково чи навмисно) в самому п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України не зазначив, чим є повідомлення про підозру – рішенням чи дією. При цьому звертаємо увагу, що майже всі попередні пункти в ч. 1 ст. 303 КПК України містять формулювання «рішення», чітко вказуючи на їх правову природу.

Відповідно, використати ст. 303 КПК України для визначення сутності повідомлення про підозру в даному випадку неможливо, адже окремих випадках повідомлення про підозру оскаржується як дія, а в інших – як рішення (варто зазначити, що навіть окремі науковці розглядають підозру одразу і як процесуальне рішення (акт), і як процесуальну процедуру (дію) [8].

При цьому необхідно підкреслити, що в правозастосовній практиці однією з найбільших проблемою при оскарженні повідомлення про підозру є проблема віднесення його до рішення, адже в такий спосіб визначаються підстави для оскарження. До найбільш типових підстав для оскарження повідомлення про підозру, як правило, відносять наступні: 1) неналежний суб'єкт складання та вручення повідомлення про підозру; 2) порушення процесуального порядку вручення повідомлення про підозру; 3) необґрунтованість підозри [9]. У зв'язку з цим цілком логічною виглядає позиція Н.В. Глинської та Д.І. Клепки: «домінуючий за результатом аналізу судової практики підхід, який зводиться до того, що повідомлення про підозру може бути оскаржене і як процесуальний документ, якщо він не відповідає вимогам КПК, і як комплекс процесуальних дій або бездіяльності, видається правильним. Оскільки поняття повідомлення про підозру становить собою комплекс процесуальних дій – нерозривне поєднання складання письмового повідомлення про підозру як процесуального рішення слідчого, прокурора та процесуальних дій у формі власне здійснення такого повідомлення, тобто доведення прийнятого процесуального рішення до відома підозрюваного шляхом його вручення та роз'яснення підозрюваному його процесуальних прав» [10, с. 20].

Таким чином і судова практика, і процесуальна доктрина дозволяє зробити висновок, що повідомлення про підозру можна розглядати одночасно і як процесуальне рішення, яке створює низку прав та обов'язків у кримінальному провадженні, і як певний комплекс дій, який передбачає складання процесуального документу, його затвердження та вручення. В цілому можна було б зробити висновок, що кримінальне процесуальне законодавство потребує вдосконалення в частині розмежування цих понять і на цьому закінчити аналіз вказаної проблеми, проте КПК України оперує ще двома досить подібними поняттями – «здійснення повідомлення про підозру» (ч. 1 ст. 276, ч. 1 ст. 481 КПК України) та «письмове пові-

домлення про підозру» (ст. 277 КПК України). В цьому аспекті ще більше плутає ч. 2 ст. 481 КПК України, де зазначено, що «Генеральний прокурор (виконувач обов'язків Генерального прокурора), його заступник, керівник обласної прокуратури може доручити іншим прокурорам здійснити письмове повідомлення про підозру особам, визначеним частиною першою цієї статті, у порядку, передбаченому частинами першою і другою статті 278 цього Кодексу» [2]. Таким чином може здійснюватися і повідомлення про підозру, і письмове повідомлення про підозру, що абсолютно не спрощує аналіз даного поняття.

Щодо визначення сутності поняття «здійснення повідомлення про підозру», то в даному випадку ми повинні відштовхуватися від рішення ВС, де зазначено, що таке здійснення передбачає три окремі етапи – етап прийняття рішення про необхідність повідомлення про підозру, етап об'єктивізації цього рішення у вигляді процесуального документа та етап вручення цього документа адресату. Власне в цю схему можна спробувати ввести ні терміни, які було проаналізовано та які використовуються законодавцем. Так, якщо взяти за основу ідею, що весь процес складання, затвердження та вручення підозри має називатися «здійснення письмового повідомлення про підозру», то власне сам документ, в якому слідчий, дізнавач та прокурор викладають всі передбачені чинним кримінальним процесуальним законодавством відомості, має назву «письмове повідомлення про підозру». Власне такий висновок є цілком очевидним, адже це прямо передбачено в самій назві ст. 277 КПК України та в інших положеннях кримінального процесуального законодавства. В даному аспекті ми лише хочемо зробити уточнення, що саме письмове повідомлення про підозру не є процесуальним рішенням, а лише формою його об'єктивізації, тобто процесуальним документом. Власне дана позиція потребує додаткового уточнення та роз'яснення, адже завдяки цьому підходу можна спробувати встановити і сутність поняття «повідомлення про підозру».

Як вже було зазначено, в ст. 110 КПК України надається перелік рішень, які можуть приймати уповноважені суб'єкти в процесі розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень. Всі передбачені там рішення (постанови, обвинувальні акти, ухвали та вироки) знаходять своє відображення у відповідних однойменних документах (крім усних ухвал, які не оформлю-

ються відповідним чином, проте заносяться до журналу судових засідань). Однією з спільних ознак цих рішень є той факт, що вони створюють юридичні факти з моменту їх прийняття та формування відповідного документа. Дійсно, можуть бути свої додаткові умови як то необхідність проголошення судового рішення або внесення відомостей про рішення до ЄРДР для настання юридичних наслідків, проте такі умови є невід'ємною частиною процесу прийняття відповідного процесуального рішення та лише вказують на специфіку певних процедурних аспектів. Якщо ж аналізувати повідомлення про підозру, то можна помітити, що лише складання та затвердження письмового повідомлення про підозру ще не створює процесуальні наслідки. Відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України, підозрюваним у кримінальному провадженні є особа, якій у порядку, передбаченому ст. 276-279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень. Згадуючи вже зазначену позицію ВС щодо процесу здійснення повідомлення про підозру, можна дійти висновку, що лише складання та затвердження письмового повідомлення про підозру (тобто виконання перших двох етапів) ще не створює всі юридичні наслідки, які передбачені чинним кримінальним процесуальним законодавством. Такі наслідки настають лише після того, як відповідна підозра була вручена. Дійсно, в ч. 1 ст. 42 КПК України також надається приклад, за якого особа отримує статус підозрюваного і без вручення їй письмового повідомлення про підозру, проте представники правоохоронних органів повинні здійснити зі свого боку всі можливі дії для такого вручення. Тобто в будь-якому випадку для створення юридичних прав та обов'язків, пов'язаних з повідомленням про підозру, крім складання письмового повідомлення про підозру обов'язково має відбуватися процес його вручення (або спроби його вручення).

Таким чином ми робимо висновок, що повідомлення про підозру як юридичне явище має дуальну природу і повинно одночасно розглядатися і як процесуальне рішення, і як процесуальна дія. Повідомлення про підозру як рішення отримує свою об'єктивізацію в документі,

який має назву «письмове повідомлення про підозру» і вимоги до якого зазначені в ст. 277 КПК України. В той же час таке рішення не створює юридичних наслідків до того, як зміст письмового повідомлення про підозру не буде донесено до адресата (або коли не будуть виконані всі можливі процесуальні дії для такого донесення), тобто коли письмове повідомлення про підозру не буде вручено особі, що і є третім етапом здійснення повідомлення про підозру.

Висновки. Отже повідомлення про підозру виступає одночасно і процесуальним рішенням (яке отримує своє зовнішнє відображення в письмовому повідомленні про підозру), і процесуальною дією – врученням письмового повідомлення про підозру. Немає жодного сенсу розглядати їх окремо, адже вони створюють юридичні наслідки у кримінальному провадженні комплексно, тобто після того, як було сформовано та складено відповідний процесуальний документ та вручено його певній особі. Така ж позиція узгоджується з п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України, в якій законодавець не надає уточнення, чи є повідомлення про підозру рішенням або процесуальною дією, також натякаючи на дуальність даної правової категорії. Тим більше судова практика свідчить, що за вказаним пунктом оскаржується як незаконність порядку вручення письмового повідомлення про підозру, так і її необґрунтованість.

Власне позицію щодо дослідження повідомлення про підозру як рішення та як дії не є новою. Проте ми звертаємо увагу на той факт, що повідомлення про підозру має *одночасно* розглядатися і як процесуальне рішення, і як процесуальна дія, адже, як вже було неодноразово зазначено, юридичні наслідки настають після прийняття відповідного рішення та вчинення дій з його вручення.

Список використаних джерел:

- Справа ЄСПЛ «Нечипорук і Йонкало проти України», заява № Нечипорук і Йонкало проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text
- Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
- Адамова О.С. Визначення поняття інститут права. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 257-260.*
- Пуканич Е. Чи є повідомлення про підозру процесуальною дією і чи має потерпілий право звертатися до прокурора з клопотанням про повідомлення особі про підозру. Протокол: юридичний інтернет ресурс. URL: https://protocol.ua/ua/chi_e_povidomlennya_pro_pidozru_protsestualnoyu_dieyu_i_chi_mae_poterpiliy_pravo_zvertatisya_do_prokurora_z_klopotannyam_pro_povidomlennya_osobi_pro_pidozru/
- Гуртієва Л. М. Аналіз положень ч. 2 ст. 110 КПК України щодо видів судових рішень. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 125-129.
- Складання процесуальних документів у досудовому розслідуванні: навчально-методичний посібник / Аленін Ю.П., В.Г. Пожар, О.О. Торбас. Одеса, 2020. 79 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12564/2020%20Складання%20процесуальних%20документів%20у%20кримінальному%20провадженні%20НМР%20рек.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 23.01.2020 року, № 1-кк/759/363/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87111324>
- Єрьоменко І. В. Вдосконалення процедури повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1 (47). С. 82–87. URL: http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/files/issues-2017/Visnyk-NAPU_1_2017.pdf.
- Гришанова Н. Повідомлення про підозру: які існують підстави для оскарження. *Ліга Закон: інтернет ресурс*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/202894_povdomlennya-pro-pdozru-yak-snuyut-pdstavi-dlya-oskarzhennya
- Глинська Н.В., Клепка Д.І. Оскарження повідомлення про підозру під час досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 17-32.

Torbas O. O., Renkas A. A. The essence of the concept “notice of suspicion” in criminal proceedings

The article is devoted to the analysis of the concepts of “suspicion”, “report of suspicion”, “implementation of a suspicion” and other similar concepts. In the article, the authors note that the notification of suspicion is a set of legal norms that regulate the procedure for drawing up, serving, changing and canceling a written notification of suspicion. However, such an interpretation is leveled by the legislator himself, who does not adhere to unity in the text of the CPC of Ukraine and uses

different formulations in different situations. As a result of the conducted research, scientists come to the conclusion that the notification of suspicion as a legal phenomenon has a dual nature and should be considered both as a procedural decision and as a procedural action. The notification of suspicion as a decision receives its objectification in a document called “written notification of suspicion” and the requirements for which are specified in Art. 277 of the CPC of Ukraine. At the same time, such a decision does not create legal consequences until the content of the written notice of suspicion is delivered to the addressee (or when all possible procedural actions for such notification are not completed), that is, when the written notice of suspicion is not delivered to the person, which is the third stage of the notification of suspicion.

Thus, it was concluded that the notification of suspicion is reflected in the written notification of suspicion), and the procedural action is the delivery of the written notification of suspicion. It makes no sense to consider them separately, because they create legal consequences in criminal proceedings comprehensively, that is, after the relevant procedural document has been formed and drawn up and handed over to a certain person. The same position is consistent with Clause 10 Part 1 of Art. 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, in which the legislator does not specify whether the notification of suspicion is a decision or a procedural action, also hinting at the duality of this legal category. Moreover, judicial practice shows that both the illegality of the order of delivery of a written notice of suspicion and its unfoundedness are contested under the specified item. In the article, the authors draw attention to the fact that the notification of suspicion should be considered both as a procedural decision and as a procedural action, because the legal consequences come after the adoption of the relevant decision and the taking of actions related to its delivery.

Key words: *suspicion, notification of suspicion, institution of criminal proceedings, criminal proceedings*

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.34>**О. Л. Соколенко**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається проблема корупції у закладах вищої освіти України. Виявлено основні прояви корупції в цьому секторі, її причини та наслідки. Також проаналізовано заходи, що вживаються в Україні для боротьби з корупцією у вищій освіті. Корупція у закладах вищої освіти проявляється в різних формах, включно з хабарями, замовними дипломами та зловживанням службовим становищем. Корупція у закладах вищої освіти – серйозна проблема, яка негативно впливає на якість освіти, академічну сумлінність і довіру до системи вищої освіти в цілому. Причинами корупції у вишах є низька прозорість і відкритість прийнятих рішень, слабкість системи управління та відсутність належних стимулів для сумлінної поведінки працівників вищої освіти. Наслідки корупції у закладах вищої освіти стають дедалі серйознішими для майбутнього нашої держави, включно зі зниженням якості освіти, скороченням можливостей для талановитих студентів, повсюдним поширенням несправедливості та нерівності. Боротьба з корупцією у закладах вищої освіти – складне завдання, що вимагає комплексного підходу. В Україні вже вжито низку заходів щодо боротьби з корупцією у закладах вищої освіти. Зокрема, в Україні ухвалено Закон «Про запобігання корупції», що передбачає відповідальність за корупційні правопорушення у сфері освіти. Також створено Національне агентство з питань запобігання корупції для виявлення та розслідування корупційних злочинів.

Однак для боротьби з корупцією у закладах вищої освіти необхідно зробити ще більше. Необхідно вдосконалювати законодавство, нагляд та інформаційно-роз'яснювальну роботу. Боротьба з корупцією у закладах вищої освіти – складний і тривалий процес, що потребує спільних зусиль усіх зацікавлених сторін. Спільними зусиллями можна побудувати систему вищої освіти, вільну від корупції.

Ключові слова: корупція, вища освіта, боротьба з корупцією, освітній процес, освітня діяльність, корупційні ризики.

Постановка проблеми. Аналіз розповсюдженості корупції серед студентів, викладачів, адміністрації та інших стейкхолдерів в закладах вищої освіти. Дослідження впливу корупції на якість навчання та добросовісність дослідницької та навчальної роботи в закладах вищої освіти. Розгляд можливих стратегій та програм реформування вищої освіти, спрямованих на зниження корупції та підвищення добросовісності у цій галузі. Аналіз ефективних методів та інструментів, які можуть бути використані для запобігання та боротьби з корупцією у вищій освіті, включно з правовими рамками, публічну свідомість та системи контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Боротьба з корупцією в закладах вищої освіти є актуальною проблемою, і багато досліджень та публікацій присвячені цій темі. Donald W. Nicholson, Michael S. Furr, Victor C. Talley надають огляд останніх досліджень

корупції в системі вищої освіти та розглядають різні форми корупції, включно з плагиатом, підробку документів і сплачування хабарів. Philip G. Altbach аналізує проблеми корупції в університетах та інших закладах вищої освіти та розглядає стратегії для боротьби з нею. Національні дослідження та публікації щодо боротьби з корупцією у закладах вищої освіти в Україні є дуже актуальними, оскільки корупція у вищій освіті є серйозною проблемою в країні. До виявлення та вирішення проблеми звертаються О. Осауленко, В. Володіна, О. Завальна, В. Грекуль та інші. Ці дослідження та публікації допомагають розуміти обсяг проблеми корупції в українських закладах вищої освіти та розробляти стратегії для її подолання.

Мета. Основна мета полягає в дослідженні проблеми корупції в українських закладах вищої освіти, а також в аналізі ефективних стратегій та заходів, спрямованих на запобі-

гання та боротьбу з цією негативною явищем. Ця стаття спрямована на виявлення корупційних практик, визначення їхніх причин та на вивчення найкращих практик у різних аспектах вищої освіти з метою розроблення рекомендацій та стратегій для підвищення добросовісності та чесності у закладах вищої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглядати питання стосовно боротьби з корупцією, слід визначити саме поняття корупції, яке зазначене в Законі України “Про запобігання корупції”, звучить так: – використання особою, наданих їй службових повноважень чи пов’язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов’язаних з ними можливостей [7]. Щодо саме корупції в закладах освіти, то корупція визначається як будь-яка поведінка, яка призводить до отримання або надання неправомірної вигоди у зв’язку з виконанням обов’язків, пов’язаних з наданням саме освітніх послуг.

Як вже зазначалось раніше, корупція є серозною проблемою сучасного суспільства, і тому треба визначити її головні причини, для більшого розуміння її суті. Отже, причини виникнення корупції, саме в закладах вищої освіти:

- На жаль, головною проблемою, як це прикро не було, є банальне – низький рівень оплати праці, при цьому доволі великий обсяг цієї ж роботи.

- Певна частина студентів не хоче докладати зусиль для отримання знань, тому шукає “простіші” варіанти.

- Більша частина на це закриває очі, не називаючи ім’я корупціонерів ніяк не перешкоджають цій незаконній діяльності [2].

Корупційні ризики в системі вищої освіти – це можливості для корупційних дій, які можуть виникнути в процесі надання освітніх послуг. Корупція у закладах вищої освіти може мати негативний вплив на якість освіти, академічну доброчесність та довіру до системи вищої освіти в цілому. На поширеність корупційних практик не впливає форма власності навчального закладу. Так само не впливає на розповсюдженість відповідних практик і те, навчається студент на бюджеті чи на контракті.

У сфері освіти до найпоширеніших видів адміністративно-правового механізму протидії корупції зараховують:

- 1) адміністративно-правові норми, націлені на усунення корупційних злочинів, їх запобігання;

- 2) адміністративно-правові відносини, які формуються під час антикорупційної роботи;

- 3) реалізація норм адміністративного права в процесі запобігання та протидії випадків корупції [4].

Негативні наслідки корупції у сфері вищої освіти, на нашу думку, можна поділити на наступні:

- Зниження якості освіти.

Корупція призводить до того, що найталановитіші студенти не вступають до вищих навчальних закладів, а викладачі більше зацікавлені в отриманні неправомірної вигоди, ніж у якості освіти.

- Залучення в практику корупції молодого покоління.

Пройшовши таку «школу», випускник надалі починає ставитися до неправомірної вигоди як до норми, підтримуючи, таким чином, цю порочну соціальну практику, розхитує державу і суспільство. З метою усунення таких наслідків доцільно розробити та реалізувати комплекс заходів, спрямованих на профілактику корупції у закладах вищої освіти [3].

- Зменшення можливостей для здібних студентів.

Корупція може ускладнити доступ до якісної освіти здібним студентам з малозабезпечених сімей.

- Посилення несправедливості та нерівності.

Корупція може зробити академічний успіх залежним від доступу до несправедливих пільг, а не від таланту та наполегливої праці.

- Порушення академічної доброчесності.

Корупція може призвести до порушень академічної доброчесності, таких як плагіат і шахрайство.

- Збиток довірі до системи вищої освіти.

Корупція може призвести до втрати довіри до системи вищої освіти, що може негативно вплинути на її репутацію та конкурентоспроможність.

Таким чином, корупцію у закладах вищої освіти можна поділити на три умовні етапи – це:

1. Етап перший – під час вступу до закладу вищої освіти. Однак, ця проблема була вирішена шляхом впровадження ЗНО, як прозорого оцінювання майбутніх вступників. На час воєнного стану ЗНО було замінено НМТ.

2. Етап другий – під час освітнього процесу. Якщо резюмувати, то освітній процес – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти та науки, що провадиться у закладі вищої освіти (науковій установі) через систему науково-методичних і педагогічних заходів та спрямована на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей в осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості. На рівні освітнього процесу корупцію провадить низький ступінь володіння дисциплінами, не об'єктивне оцінювання, незацікавленість здобувачів вищої освіти у здобутті нових знань та набуття практичних навичок. Запобігання корупції у закладах вищої освіти залишається неефективним внаслідок відсутності якісного контролю під час вступної компанії, освітнього процесу, складання екзаменаційних сесій, та державних екзаменів, а також не сприянні здобувачів вищої освіти та науково-педагогічного складу закладів вищої освіти у боротьбі з корупцією.

3. Етап третій – закінчення освітнього процесу, післядипломна підготовка здобувачів вищої освіти, здобуття наукових ступенів та вчених звань [8].

Виходячи з цих етапів можемо зазначити наступні шляхи подолання корупційних дій у сфері вищої освіти:

1) Підвищення значущості вищої освіти, а також якості освіти;

2) Також останнім часом одним з актуальних інструментів, подолання корупції є участь громадськості в заходах щодо запобігання корупції. Громадська протидія корупції у ЗВО, має вводити в себе постійний моніторинг освітнього процесу громадськими організаціями та спонукання здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників до активної позиції у боротьбі з проявами корупції;

3) Відповідальність за корупцію у закладах вищої освіти необхідно збільшити, натомість якість соціального забезпечення науково-педагогічних працівників покращити;

4) Модифікувати систему державного замовлення за для приведення її у відповідність до вимог ринку освітніх послуг, оптимізувати кількість закладів вищої освіти шляхом перегляду критеріїв отримання ліцензій та акредитації;

5) Запровадити дієві зміни на рівні освітнього процесу які повинні передбачати введення системи зовнішнього оцінювання знань здобувачів вищої освіти разом із вдосконаленням критеріїв внутрішнього оцінювання;

6) Забезпечити формування стимулів для науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти відмовлятися від сталих корупційних практик та зацікавлення здобувачів вищої освіти до здобуття реальних знань під час освітнього процесу [8];

7) Прозорість і підзвітність: підвищення прозорості в освітніх системах і притягнення окремих осіб до відповідальності за їхні дії може допомогти зменшити корупцію. Це може включати публікацію бюджетів і видатків, розкриття інформації про прийом на роботу, а також створення механізмів звітності та розслідування корупції;

8) Зміцнення законодавчої бази: зміцнення правової бази та нормативних актів може допомогти стримати корупцію в освіті. Це може включати закони, які забороняють кумівство та інші форми корупції, а також застосовуються покарання для тих, хто їх порушує;

9) Посилення механізмів контролю: створення незалежних механізмів контролю, таких як антикорупційні комісії чи омбудсмени, може допомогти виявити та запобігти корупції в освіті. Ці органи можуть розслідувати скарги, перевіряти навчальні заклади та давати рекомендації щодо підвищення прозорості та підзвітності;

10) Посилення професійних стандартів: встановлення чітких професійних стандартів і етичних кодексів поведінки для науково-педагогічних працівників може допомогти зменшити можливості для корупції;

11) Посилення участі та залучення: заохочення активної участі та залучення зацікавлених сторін може допомогти забезпечити підзвітність та прозорість навчальних закладів; [5]

12) Підвищення цінності вищої освіти, а також якості навчання Це передбачає запровадження механізмів суттєво більш високого рівня оплати фахівців з вищою освітою; підвищення конкурентності при відборі до ЗВО і у процесі навчання у ЗВО через скорочення мережі ЗВО; впровадження економічно обґрунтованих обсягів наборів на спеціальності відповідно до попиту економіки та суспільства;

13) Вагомим внеском у боротьбу з корупцією є відкриття телефонних ліній довіри, які мають на меті оперативно реагувати на прояви хабарництва;

14) Швидка інформатизація суспільства робить можливим активне громадське обговорення (зокрема, в соціальних мережах) як окремих випадків хабарництва та використання службового положення з корисливою метою,

так і поширення оцінок загального рівня корупції у тих чи інших навчальних закладах. Своєю чергою, це має деструктивний вплив на формування морально-ціннісних засад молоді, формуючи збочене уявлення про суть корупції та толерантне ставлення до неї як до різновиду неправової соціальної практики.

15) Формування попиту на знання на ринку праці, адже корупція у ЗВО буде процвітати до тих пір, поки студенти не отримують перспективи вигідно продати свої знання на ринку праці; справжня конкуренція на ринку праці [1].

Стосовно індивідуальних засобів протидії корупції, то можна виділити офіційні та неофіційні. До перших належать звернення, обговорення проблем за адміністрацією, а також проведення круглих столів. До неофіційних відносять страйки, блокування, оприлюднення в ЗМІ, інформаційні вибухи, медіакампанії. такі методи є більш дієвими, однак їх слід використовувати, коли всі інші засоби були використанні [6].

Впровадження таких заходів допоможе зменшити масштаби корупції в навчанні та забезпечити якісну освіту для всіх студентів.

Висновки. Підсумовуючи, можемо зазначити, що корупція у закладах вищої освіти є серйозною проблемою, яка негативно впливає на якість освіти, академічну доброчесність та довіру до системи вищої освіти в цілому.

Боротьба з корупцією у закладах вищої освіти є складним завданням, яке вимагає комплексного підходу. Для того щоб ефективно боротися з корупцією, необхідно усунути її причини та створити умови для доброчесної поведінки працівників закладів вищої освіти. Важливо підвищувати рівень обізнаності про корупцію серед студентів, викладачів та інших працівників закладів вищої освіти. Це допоможе форму-

вати негативне ставлення до корупції та сприятиме її попередженню.

Корупція у закладах вищої освіти є серйозною загрозою для якості освіти та академічної доброчесності. Боротьба з корупцією є важливим завданням, яке вимагає спільних зусиль з боку держави, закладів освіти та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Державне управління науково-освітнього забезпечення підготовки конкурентоспроможних фахівців у сфері цивільного захисту : збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16–17 квітня 2015 р. / за заг. ред. В. П. Садкового. Х., 2015. 320 с.
2. Євроінтеграційні процеси в Україні: вдосконалення законодавства та правозастосування [Текст] : матеріали науково-теоретичної конференції наукового товариства здобувачів вищої освіти (Київ, 19 квіт. 2018 р.). К. : Нац. Акад. внутр. справ, 2018. 399 с.
4. Матчук С.В. Корупція у сфері вищої освіти: сутність, причини та заходи протидії. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/_p112-115.pdf
5. Мельченко В. І. Корупція у закладах вищої освіти. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2021/1/8.pdf>
6. Бондаренко О. С. Корупційні ризики у вищій освіті: види, прояви та протидія. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/Bondarenko_academic_integrity.pdf
7. Панічевська А.В. До питання про корупцію в освіті. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3612/3576>
8. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII : станом на 3 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
9. Шевчук О.О. Корупція в закладах вищої освіти України: причини та шляхи подолання. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/16566/1.pdf>

Sokolenko O. L. Fighting corruption in higher education institutions

The article deals with the problem of corruption in higher education institutions of Ukraine. The main manifestations of corruption in this sector, its causes and consequences are identified. The measures taken in Ukraine to combat corruption in higher education are also analyzed. Corruption in higher education institutions manifests itself in various forms, including bribery, custom-made diplomas, and abuse of office. Corruption in higher education institutions is a serious problem that negatively affects the quality of education, academic integrity and trust in the higher education system as a whole. The causes of corruption in higher education institutions are low transparency and openness of decisions, weakness of the management system and lack of proper incentives for honest behavior of higher education employees. The consequences of corruption in higher education institutions are becoming more and more serious for the future of our country, including a decline in the quality of education, fewer opportunities for talented students, and widespread injustice and inequality. Fighting corruption in higher education is a complex task that requires a comprehensive approach. Ukraine has already

taken a number of measures to combat corruption in higher education institutions. In particular, Ukraine has adopted the Law on Prevention of Corruption, which provides for liability for corruption offenses in the field of education. The National Agency for the Prevention of Corruption was also established to detect and investigate corruption crimes. However, more needs to be done to combat corruption in higher education. Legislation, oversight, and awareness-raising need to be improved. The fight against corruption in higher education is a complex and lengthy process that requires joint efforts of all stakeholders. By working together, it is possible to build a corruption-free higher education system.

Key words: corruption, higher education, fight against corruption, educational process, educational activities, corruption risks

I. В. Патерило

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ЕФЕКТИВНІСТЬ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ЗАХОДІВ У ВИЩІЙ ОСВІТІ: ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ

Стаття досліджує питання боротьби з корупцією у сфері вищої освіти та оцінює результати антикорупційних заходів, впроваджених у різних країнах та регіонах. Стаття вивчає різноманітні підходи та стратегії, які були призначені для зниження рівня корупції в закладах вищої освіти. У статті розглядається важливість антикорупційних заходів у вищій освіті як для забезпечення справедливого доступу до освіти, так і для збереження доброчесності та академічної чесності. Автори проаналізували результати реформ та заходів, спрямованих на запобігання корупції в університетах та оцінили їхню ефективність. Автори розглядають різні підходи, які використовуються для запобігання та зменшення корупції в університетах, включаючи правові реформи, етичні кодекси, моніторинг та санкції. Стаття проводить аналіз різних антикорупційних заходів та їх вплив на рівень корупції в університетах, визначаючи успішні та менш успішні практики. Зокрема, у статті досліджуються системи антикорупційних законів та правил, що стосуються вищої освіти; механізми залучення студентської громадськості до боротьби з корупцією; роль технологій та інновацій у виявленні та запобіганні корупції; вплив міжнародного співробітництва та обміну досвідом на ефективність антикорупційних заходів. Стаття також висвітлює виклики, які виникають у процесі боротьби з корупцією в сфері вищої освіти, включаючи культурні та інституційні аспекти, та пропонує рекомендації для подальшого удосконалення антикорупційних стратегій у цій галузі. Ця стаття важлива для розуміння складнощів та досягнень у боротьбі з корупцією в сфері вищої освіти та може слугувати джерелом інформації для розробки політик та стратегій у цьому напрямку.

Ключові слова: корупція у вищій освіті, боротьба з корупцією, суб'єкт корупційного правопорушення, корупційне правопорушення, освітня діяльність, корупційні ризики.

Постановка проблеми. Розгляд існуючих програм та заходів, спрямованих на запобігання та боротьбу з корупцією в установах вищої освіти, і оцінка їхньої ефективності. Аналіз факторів та причин, що сприяють поширенню корупційних практик в університетах. Розгляд правового регулювання та інституційного середовища, які створюють умови для боротьби з корупцією в сфері вищої освіти. Визначення викликів та перешкод, з якими стикаються інституції вищої освіти під час впровадження антикорупційних заходів. Вивчення найкращих практик у боротьбі з корупцією в сфері вищої освіти, а також розробка рекомендацій для подальших дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці надають важливий внесок у розуміння ефективності антикорупційних заходів у вищій освіті та вирішення викликів, пов'язаних із боротьбою з корупцією. Denis C. Mueller, Heinz-Dieter Wenzel, Donchev D.,

John Hall, Hilary Povey аналізують виклики, які стоять перед освітніми установами у боротьбі з корупцією та пропонують стратегії для подолання цього явища. Українські дослідники та вчені (І. Лотоцький, О. Омельченко, Ю. Білик, О. Ковальчук, І. Петренко та інш.) також активно вивчають проблему ефективності антикорупційних заходів у вищій освіті та діляться результатами своїх досліджень

Мета. Метою статті є аналіз та оцінка ефективності антикорупційних заходів, які впроваджені у системі вищої освіти, ідентифікація досягнень та викликів, з якими стикаються освітні установи та владні органи. Стаття спрямована на виявлення передового досвіду та недоліків в цій сфері з метою розробки рекомендацій для подальшого удосконалення антикорупційних стратегій в українській вищій освіті.

Виклад основного матеріалу. Корупція у вищій освіті є небезпечним явищем. Тож вини-

кають питання, чому корупція присутня у закладах вищої освіти та які шляхи її подолання.

Хотілося б зазначити перш за все, що таке корупція. Існує багато визначень щодо цього терміну, але я хочу зазначити тільки два. У довідковому документі ООН з міжнародної боротьби з корупцією зазначено, що корупція – це зловживання державною владою для отримання вигоди в особистих цілях. В наукових публікаціях корупція розглядається як багатоаспектне соціальне явище, що є:

- своєрідним відображенням політичних, економічних, ідеологічних та інших соціальних явищ і процесів, які мають місце у суспільстві та державі, і є результатом недосконалого функціонування державних та суспільних інститутів, закономірною реакцією членів суспільства на вади суспільного розвитку;

- психологічним явищем, пов'язаним із внутрішнім світом чиновників, які переходять межу моральності на деякий час або залишаються за цією межею назавжди;

- певною системою, особливою інфраструктурою повсякденних взаємовідносин, до якої входять представники всіх органів влади, правоохоронних і контролюючих органів, політичні діячі, керівники підприємств та організацій

Проаналізувавши статистику корупції в Україні, можемо зазначити, що найнижчий рівень корупції за 2022 рік зафіксовано у ЦНАПах: лише 6,2% відвідувачів заявили про виникнення корупційної ситуації у цій сфері. «Лідером» сфер за поширеністю корупції другий рік поспіль є правоохоронці (попри суттєве спадання показника корупційного досвіду з 50,1% до 32,7%). Друге місце в цьому рейтингу посіла сфера підключення та обслуговування систем електро-, газо-, водопостачання та водовідведення (28,7%), 3-тє – діяльність сервісних центрів МВС (26,7%). Окремі сфери отримали показник корупційного досвіду в межах 24-26%. Серед них: послуги закладів вищої освіти (25,7%), сфера послуг у будівництві та питаннях земельних відносин (23,9%). Сфера медичних послуг має показник корупційного досвіду 24,8%. Зважаючи на те, що за медичними послугами до державних і комунальних установ за рік звертається понад половину населення (51%), саме «медичний» корупційний досвід залишається найбільш поширеним у перерахунку на загальне населення. Так, у 2022 році 12,6% населення загалом отримали корупційний досвід у сфері медицини.

Спираючись на праці відомих науковців, можна знайти безліч різноманітних позицій із

приводу ставлення суспільства до цього нагального питання та визначень терміна «корупція», організаційно-правової площини протидії корупційним злочинам у сфері освіти. Відсутність ефективного механізму протидії корупційним схемам та складність цього явища дає поштовх до подальшого різнобічного вивчення проблеми. Тільки так можна розробити дієві способи подолання правопорушень, пов'язаних із хабарництвом. Задля цього необхідно звернути увагу на кілька аспектів:

По-перше, для поглибленого розуміння кореня проблеми корупційних діянь у сфері освіти необхідно дослідити передумови виникнення корупції та чинників, що можуть сприяти розвитку державної антикорупційної політики, проаналізувати заходи, що нині використовуються задля протидії та запобіганню хабарництва.

По-друге, в точному організаційному, адміністративному осмисленні явища корупції в навчальних закладах необхідно чітко визначити механізми запобігання корупції, щоб можна було розробити системи заходів для практичного застосування в боротьбі з подібними правопорушеннями.

Причини виникнення корупції можуть розкриватися через наступні фактори:

- Політичні (прорахунки в політиці реформ; політична нестабільність, нестабільність політичних інститутів; дисбаланс повноважень та функцій гілок влади; відсутність ефективного контролю за діяльністю влади; невизначеність і необґрунтованість антикорупційної політики.)

- Економічні (кризові явища в економіці; криміналізація й тінізація економіки; надмірне втручання держави в економіку.)

- Організаційно-управлінські (недосконала система організації влади; неефективна система державного управління; гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату; недосконалість формування владних структур.)

- Правові (незабезпечення в органах державної влади верховенства права та закону; безсистемна, необґрунтована зміна законодавства.)

- Морально-психологічні (деморалізація суспільства, девальвація моральних цінностей; дух невизначеності і непевності у завтрашньому дні; невизнання населенням корупції як соціального зла)

- Ідеологічні (відсутність чітко визначеної ідеології державної служби та системи цінностей держави.)

На нашу думку, до них можна додати ще такі фактори:

- Фундаментальні (недосконалість економічних інститутів та економічної політики, а також системи прийняття політичних рішень, нерозвиненість конкуренції, надмірне державне втручання в економіку тощо)

- Правові (відсутність чіткої законодавчої бази, часті зміни економічного законодавства, недотримання норм міжнародного права, неадекватні міри покарання за корупційні правопорушення тощо)

- Організаційно-економічні (недосконала система контролю за розподілом державних ресурсів, труднощі управління великою територією, громіздкий і неефективний бюрократичний апарат, відносно низька оплата труда службовців тощо)

- Інформаційні (непрозорість державного механізму, інформаційна асиметрія, наявність офшорних зон тощо)

- Соціальні (кланові структури, непотизм, експлуатація «дружніх стосунків», традиція надання дарунків-хабарів тощо)

- Культурно-соціальні (система норм бюрократичної поведінки; масова культура, спрямована на поблажливе відношення до корупції)

Повертаючись до вищої освіти, то тут умовно можна виділити три групи причин виникнення [1, с. 75]:

- Об'єктивні - низький рівень заробітної плати освітян, обмежена кількість місць на бюджетну форму навчання насамперед за престижними спеціальностями або в рейтингових вищих навчальних закладах, недосконалість законодавства, спрямованого на запобігання та протидію корупції;

- Суб'єктивні - розчарування й апатія з боку викладачів до навчального процесу, який є ускладненим відповідно до вимог Болонської системи і не приносить достатніх матеріальних винагород; відсутність пошани до викладацької роботи з боку студентів; замовчування студентами випадків давання і вимагання грошової чи іншої матеріальної винагороди;

- Об'єктивно-суб'єктивні - відпрацьовування особою витрат у зв'язку із влаштуванням на викладацьку роботу, недостатні правові та соціальні гарантії захисту освітян.

Корупція існує на всіх етапах здобуття вищої освіти: під час прийому до вишу, професійної діяльності викладачів, матеріально-технічного забезпечення, під час захисту дисертацій, ліцензування й акредитації.

Більшість студентів мовчки потурають такій ситуації. Ніхто не називає прізвища хабарників відкрито. Інколи у соціальних мережах можна зустріти звинувачення на адресу вишу, мовляв, там беруть хабарі, але офіційних заяв та скарг подається мало, хоч і це не вирішує проблему. Почасти за хабарі притягуються до відповідальності окремі викладачі, але вони носять випадковий характер та не викоріняють корупцію у повній мірі.

Звертаючись до статистичних даних за 2022 рік, зазначимо, що «першість» у поширеності серед корупційних ситуацій залишається за неофіційними виплатами за підготовку і захист письмових робіт (курсівих, рефератів, практичних, лабораторних тощо) (27,9%) та за отримання заліків і вищих оцінок під час сесій (27,3%) [4]. Третє місце посідає ситуація неофіційних платежів за отримання вищих поточних оцінок у міжсесійний період – 20,1%. Також порідшали ситуації хабарів за отримання диплома без проходження навчання – 9,4%. Решта ситуацій є відносно поширеними зі значеннями від 10,4% до 16,7%. Адміністрація або викладачі значно частіше є ініціаторами проаналізованих корупційних ситуацій (39,6%–47,5%), особливо у ситуації хабарів особисто викладачам за отримання заліків або вищих оцінок під час сесії (45,6%). Студенти виступають ініціаторами у 11,9%-18,2% випадків. Найрідше – у ситуаціях виплат за вирішення питань з отримання місця в гуртожитку (11,9%,). Найчастіше студенти ініціюють корупційні ситуації у випадку оплат за заліки та оцінки під час сесії – 18,2%.

Проаналізувавши чинне законодавство України, його практичне впровадження в життя громадян та використавши низку обґрунтованих наукових праць, що торкаються питань регулювання у сфері освіти, можна зробити висновки, які допоможуть визначити низку ефективних антикорупційних дій.

Спираючись на недосконалість вітчизняного законодавства, пропонуються нові кроки вирішення завдання із запобігання проявам корупції:

1. Корупція у сфері освіти має чітко трактуватися як негативне соціальне явище. Умисне використання посадовою особою задля власного збагачення чи поліпшення матеріальну стану інших осіб своїх повноважень у корисливих цілях суперечать інтересам суспільства і України загалом;

2. Адміністративно-правовий механізм антикорупційної діяльності в освітній сфері – це

цілісна система правових засобів, яка характеризується згодою взаємовпливаючих компонентів.

У сфері освіти до найпоширеніших видів адміністративно-правового механізму протидії корупції можна віднести:

1) адміністративно-правові норми, націлені на усунення корупційних злочинів, їх запобігання;

2) адміністративно-правові відносини, які формуються під час антикорупційної роботи;

3) реалізація норм адміністративного права в процесі запобігання та протидії випадків корупції

Механізм адміністративно-правового регулювання включає функціональні складові частини:

- акти із застосування адміністративно-правових норм;
- наявність в освітян та науковців культури та свідомості в питаннях права;
- діяльність науково-педагогічних працівників у рамках чинного законодавства.

У ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» є чітке розмежування суб'єктів запобігання корупційним злочинам з огляду на їх функціональне призначення [2; с. 103]:

1) відповідальність за розробку, подальшу реалізацію та координаційні дії антикорупційної політики держави несуть такі суб'єкти України: Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, органи прокуратури та державної влади, співробітники органу з питань антикорупційної політики;

2) за виявлення фактів корупції, розслідування цих правопорушень безпосередньо відповідають спеціальні підрозділи таких державних відомств: Міністерства внутрішніх справ України, СБУ, Військової служби правопорядку у ЗСУ, податкова міліція;

3) у виявленні, запобіганні та здійсненні заходів щодо припинення корупційних злочинів беруть участь уповноважені підрозділи органів державної влади, органи виконавчої влади, незалежно від форми власності та підпорядкованості організації, установи та підприємства, їхні службові та посадові особи, звичайні громадяни.

Однак основна складність визначення суб'єкта корупції у сфері освіти пов'язана зі з'ясуванням таких чинників:

– у Законі України «Про запобігання корупції» науковці чи педагоги не зазначені суб'єктами корупційних правопорушень;

– чинне законодавство України чітко визначає, що освітяни та науковці не є держслужбовцями, а отже, не підпадають під дії антикорупційних статей;

– аналізуючи судові рішення про притягнення осіб, підозрюваних у корупційних правопорушеннях, до відповідальності, можна побачити велику проблему через неоднозначність тлумачення в суддів суб'єктів відповідальності за хабарі. Потрібно розробити єдиний підхід у тлумаченні визначень корупційних діянь.

Під час судових процесів із притягнення до відповідальності за корупцію посадових осіб встановлено:

а) посадовими особами, про яких не йдеться в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України, вважають тих, хто здійснює організаційні та розпорядчі функції та отримує заробітну плату за рахунок бюджетних коштів (державних чи місцевих). Це прописано у пунктах «б» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». До таких осіб належить керівництво вищих навчальних закладів, їхні заступники, а також декани зі своїми заступниками, завідувачі кафедр. Інші освітяни, що безпосередньо займаються викладацькою діяльністю, не є посадовими особами, що унеможлиблює прирівнювання їх до посадових осіб. Такі науково-педагогічні працівники не можуть належати до суб'єктів відповідальності, хоча одержують заробітну платню з держбюджету;

б) через те, що освітня діяльність – вид публічних послуг, посадовими особами місцевого самоврядування вважаються працівники державних та комунальних закладів освіти, хоча вони не вважаються державними службовцями;

с) особи, які на постійній основі чи тимчасово обіймають посади, що тісно пов'язані з виконанням адміністративно-господарських, організаційно-розпорядчих обов'язків, можуть притягатися до покарання за корупцію. Також до відповідальності згідно Закону України «Про запобігання корупції» (п. 3 ч. 1 ст. 3) можна притягати спеціально уповноважених осіб, що не є службовими особами, але їх діяльність пов'язана з наданням послуг відповідно до підписаного договору з освітньою установою, підприємством чи організацією.

Суб'єктами корупційної відповідальності можуть бути наукові та педагогічні працівники, які працюють у приватних навчальних закладах. Ними є ректори приватних ЗВО (директор, завідувач, ректор), заступники на адміністра-

тивних посадах у вищих навчальних закладах (перший проректор, проректор, перший віцепрезидент, президент), а також завідувачі кафедр, декани і його заступники.

Досвід свідчить про те, що заходи запобігання корупційній діяльності до робітників, які здійснюють керівництво трудовим колективом вищого навчального закладу чи його підрозділом, виправдані. Вони потрібні за обома напрямками: під час вступної компанії студентів до ЗВО; під час навчального процесу чи на його завершальному етапі.

Повністю подолати корупцію непросто, але світова практика показує, що все ж існують найефективніші та найболючіші для злочинців методи. У науці боротьба з плагіатом залишається пріоритетним напрямком запобігання та попередження корупції. Плагіат можна викоринити зі сфери освіти, коли суспільству вкрай потрібна якісна академічна спільнота. Через це в освітній сфері неминуче почнеться процес санації, коли університети не прийматимуть на роботу викладачів і не реєструватимуть їх як учасників науково-освітніх конференцій, якщо їх звинуватить у плагіаті.

Якщо звернутися до досвіду Канади, то ми знайдемо Програму антикорупційного права (ACLP) — це серія заходів для громадської освіти, що тривають, включаючи основні публічні лекції, семінари, запрошені конференції на неповний і повний день, а також сесії у форматі колоквиумів, які відкриті для юристів, бізнесменів, представники правоохоронних органів, представники уряду та чиновники, студенти та науковці. Ці просвітницькі заходи покликані створити сприятливе середовище для навчання та інформованого обговорення між учасниками дискусії та зареєстрованими особами щодо ролі, яку може відіграти закон у глобальній боротьбі з корупційною бізнес-практикою. ACLP є спільним зусиллям, заснованим трьома організаціями: Школою права Пітера А. Алларда (Школа права Алларда) при Університеті Британської Колумбії (UBC), Transparency International Canada (TI Canada) і Міжнародним центром реформи кримінального права та політика кримінального правосуддя в UBC (ICCLR). У 2016 році ці зацікавлені сторони об'єднали зусилля та взяли участь у Колективних діях, щоб об'єднати експертів з боротьби з корупцією. ACLP зосереджувався на тому, щоб такі експерти навчали один одного (і реєстрантів) передовим практикам, політикам і стратегіям примусу для боротьби з корупцією. Кожна

з трьох організацій-засновників мала основні компетенції та досвід у дослідженні та науковій діяльності, навчанні, підвищенні обізнаності та пропаганді боротьби з корупцією як у Канаді, так і за кордоном. Замість того, щоб боротися з корупцією як окремі організації, ці три партнери-засновники ACLP об'єднали ресурси для спільної роботи, надаючи яскравий приклад сили колективних дій у просуванні антикорупційного руху в Канаді. ACLP залучив підтримку низки державних і приватних організацій, включаючи юридичні фірми, бухгалтерські/консалтингові фірми, інжинірингові фірми, компанії з видобутку ресурсів, неурядові організації, урядові організації та міждисциплінарні академічні підрозділи UBC, а також інших університетів Канади та за кордоном. Потреба в надійній і легкодоступній державній освіті, прикладних дослідженнях і стипендіях у сфері боротьби з корупцією була очевидною; складна безперервна професійна освіта в цій галузі була недостатньо розвиненою в Канаді, а ретельних прикладних досліджень у сфері боротьби з корупцією в канадському контексті було серйозно бракувало. Щоб бути ефективними у боротьбі з корупцією, практикуючим юристам, державним політикам і бізнесменам потрібен був доступний навчальний форум, на якому можна було б розвивати глибше розуміння потенціалу використання закону; ACLP вирішив задовольнити цю незадоволену потребу.

В Італії Закон від 6 листопада 2012 р., н. 190 «Положення про запобігання та припинення корупції та протиправності в державному управлінні» запроваджує в італійську правову систему новий спектр антикорупційних заходів, зосереджуючи його на запобіганні поряд із інструментом придушення корупції. Це підхід, який узгоджується з міжнародними угодами, зокрема Конвенцією ООН проти корупції (UNCAC), прийнятою в Меріді Генеральною Асамблеєю 31 жовтня 2003 року та ратифікованою італійською державою законом від 3 серпня 2009 року, п. . 116, яка окреслює орієнтацію, спрямовану на посилення практики захисту доброчесності державних службовців та адміністративних дій. Законодавство надає важливого значення не лише наслідкам кримінальних справ, а й вживанню заходів, спрямованих на запобігання корупційній поведінці. Заходи із запобігання корупції та сприяння прозорості плануються начальником відділу запобігання корупції та прозорості університету. До 2021 року вони були включені в окремий доку-

мент Трирічний план запобігання корупції та прозорості. З 2022 року вони є невід'ємною частиною Інтегрованого плану заходів та організації, РІАО, встановленого ст. 6 декрету закон від 9 червня 2021 р. н. 80, перетворений із змінами Законом від 6 серпня 2021 р., п. 113 та деталізовано у підрозділі «Протидія корупції та прозорість». Підрозділ розроблено відповідно до змісту Національного антикорупційного плану, дотримуючись керівних принципів, які щорічно визначаються Радою директорів університету. Інтерес доброчесності публічної адміністрації також переслідуються шляхом захисту повідомлень про правопорушення. Закон н. 179/2017 «Положення щодо захисту авторів повідомлень про злочини чи порушення, про які їм стало відомо в контексті державних чи приватних трудових відносин» (інформування) вводить фігуру інформатора, працівник державного управління або працівник державного адміністративного постачальника, який повідомляє про неналежну поведінку або ситуації не особистого, а загального інтересу. Протиправні ситуації, про які суб'єкту повідомлення стало відомо через його роль як працівника адміністрації або постачальника публічної компанії. Повідомлення можна надіслати на електронну адресу, поштою або передати особисто до протокольної служби університету, обов'язково вказавши на зовнішній стороні конверту: «КОНФІДЕНЦІЙНО згідно зі ст. 54 bis Законодавчого декрету 165/2001»

У Франції відбулося запровадження стимулів для боротьби з корупцією та академічним шахрайством є складним завданням. Зокрема тому, що збільшення автономії, наданої університетам, не завжди врівноважується адекватними механізмами підзвітності, а також тому, що можливості щодо регулювання та боротьби з корупцією та шахрайством залишаються обмеженими. Зараз зацікавлені сторони мають кращі можливості для вимірювання згубних наслідків втрати ресурсів і довіри, спричинених шахрайством. Першими зацікавленими сторонами є, зокрема, фінансові спонсори, стурбовані ефективним використанням ресурсів, що скорочуються. Але є також вищі навчальні заклади, які повинні підтримувати довіру до дипломів, які вони видають, і роботодавці, які повинні мати можливість довіряти дійсності кваліфікацій вищої освіти. Не кажучи вже про людей, чю репутацію можна легко заплямувати звинуваченнями в корупції чи шахрайстві, поширенню яких значною мірою сприяє Інтернет.

Приклади ефективних заходів із запобігання корупції та зміцнення доброчесності у вищій освіті були наведені в консультаційній заяві, нещодавно опублікованій МІІП та ЧЕА* [3, с. 8]. Вони включають, але цей список не є вичерпним:

- Застосування санкцій до посадових осіб та персоналу ЗВО, які видають неправдиві кваліфікації;
- Встановлення процесу оскарження академічного або адміністративного рішення;
- Розробка міжнародних стандартів забезпечення документів, що стосуються дипломів про вищу освіту;
- Виключення з комісії із забезпечення якості будь-якої особи, підозрюваної у конфлікті інтересів;
- Контроль за дотриманням персоналом, відповідальним за підбір персоналу, правил внутрішнього розпорядку закладу та законодавства;
- Включення вищої освіти до положень законодавства про захист прав споживачів, що стосуються маркетингу та реклами;
- Прийняття законів про захист викривачів.

Висновки. Таким чином нами розглянуто складність проблеми корупції в сфері вищої освіти та її вплив на якість освіти та суспільство в цілому. Автори проаналізували різноманітні стратегії та заходи, призначені для боротьби з корупцією в університетах, а також оцінили їхню ефективність. Один із ключових висновків полягає в тому, що боротьба з корупцією у вищій освіті вимагає комплексного підходу та співпраці між всіма зацікавленими сторонами, включаючи університети, студентську громадськість, правоохоронні органи та урядові структури. Антикорупційні заходи повинні базуватися на справедливих законодавчих реформах, використанні сучасних технологій, інноваційних підходів та етичних стандартах. Досвід різних країн свідчить, що успішність антикорупційних заходів значною мірою залежить від місцевих умов, культурних особливостей та ступеня співпраці між всіма учасниками процесу. Необхідно надавати підтримку та стимулювати ініціативи, спрямовані на виявлення та запобігання корупції в навчальних закладах. Однак важливо визнати, що боротьба з корупцією в вищій освіті є довгостроковим завданням, яке вимагає постійного вдосконалення та адаптації до змінних умов. Заходи, спрямовані на підвищення ефективності антикорупційних стратегій, мають бути динамічними та гнучкими.

Список використаних джерел:

1. Донатела дела Порта, Альберто Ванучі. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. Пер. з англійської. К.: «К. І. С.», 2006. 302 с.
2. Корупція та відповідальність за корупційні дії : навч.-метод. посіб. / Л. І. Гук [та ін.] ; заг. ред. К. М. Левківський ; Ін-т інновац. технологій і змісту освіти, Центр єднання європ. молоді «За спільне майбутнє», Міжнар. громад. орг. «Школа Рівних Можливостей». Львів : Астролябія, 2009. 159 с. ISBN 978-966-8657-46-7
3. Владленова І. В. Корупція в Україні та досвід Польщі: філософське-політичне підґрунття проблеми. НЮаУ імені Ярослава Мудрого. 2017. № 33. С. 7-15.
4. Корупція у вищих навчальних закладах: як її здолати? Головна - Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/korupsiya-u-vishchikh-navchalnikh-zakladakh-yak-ii-zdolati>
5. Стан корупції в Україні: нове дослідження 2021 року - Офіс доброчесності НАЗК. Офіс доброчесності НАЗК. URL: <https://prosvita.nazk.gov.ua/blog/stan-korupsiyi-2021>
6. Як батьки, педагоги та учні можуть долучитися до боротьби з корупцією | Освітній омбудсмен України. Освітній омбудсмен України | Освітній омбудсмен України. URL: <https://eo.gov.ua/yak-ukrayintsi-stavlyatsya-do-korupsiyi/2021/12/09/>
7. Подолання корупції у ВНЗ - вебінар для студентів. Освіта.UA. URL: <https://osvita.ua/vnz/49424/>

Paterylo I. V. Efficiency of anti-corruption measures in higher education: experience and challenges

The article explores the issue of fighting corruption in higher education and evaluates the results of anti-corruption measures implemented in different countries and regions. The article examines the various approaches and strategies that have been designed to reduce corruption in higher education institutions. The article discusses the importance of anti-corruption measures in higher education both to ensure equitable access to education and to preserve integrity and academic honesty. The authors analyze the results of reforms and measures aimed at preventing corruption in universities and assess their effectiveness. The authors examine the different approaches used to prevent and reduce corruption in universities, including legal reforms, codes of ethics, monitoring and sanctions. The article analyzes different anti-corruption measures and their impact on the level of corruption in universities, identifying successful and less successful practices. In particular, the article examines the systems of anti-corruption laws and regulations related to higher education; mechanisms for engaging the student community in the fight against corruption; the role of technology and innovation in detecting and preventing corruption; and the impact of international cooperation and exchange of experience on the effectiveness of anti-corruption measures. The article also highlights the challenges that arise in the process of fighting corruption in higher education, including cultural and institutional aspects, and offers recommendations for further improvement of anti-corruption strategies in this area. This article is important for understanding the challenges and achievements in the fight against corruption in higher education and can serve as a source of information for the development of policies and strategies in this area.

Key words: *corruption in higher education, fight against corruption, subject of corruption offense, corruption offense, educational activity, corruption risks.*

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.36>**Н. О. Максименцева**

доктор юридичних наук, доцент кафедри парламентаризму
Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА БОРТЬБУ З КОРУПЦІЄЮ

Стаття є аналізом проблеми корупції у сфері вищої освіти та надає вичерпний огляд засад державного регулювання, перелічені методи, які можуть бути використані для її подолання. Сучасна система вищої освіти часто стикається з проблемами, пов'язаними з недостатньою прозорістю, високою вартістю навчання, та корупційними практиками, що ставлять під загрозу якість навчання та розвиток суспільства в цілому. У статті розглядаються основні причини та наслідки корупції в сфері вищої освіти. В роботі наведено рекомендації щодо підвищення прозорості та відкритості вищої освіти, впровадження ефективних механізмів контролю та відповідальності. Викоринити намір брати чи давати хабар у закладах освіти можна завдяки впровадженню активних заходів антикорупційної діяльності, в основі якої лежить відповідне до чинного законодавства України забезпечення. Саме рішучі дії влади в тандемі з учасниками освітнього процесу і самими громадянами можуть сприяти ефективним змінам у питанні подолання корупції. Стаття досліджує практичні заходи та стратегії, які впливають із цих засад регулювання та спрямовані на запобігання корупції та підвищення прозорості та відповідальності в системі вищої освіти. Стаття надає висновки щодо ефективності застосування засад державного регулювання вищої освіти в Україні в контексті боротьби з корупцією та розвитку чесної та високоякісної системи вищої освіти. Дослідження є актуальним в умовах сучасних трансформацій та реформ у сфері вищої освіти в Україні. Таким чином стаття розглядає ключові аспекти регулювання вищої освіти в Україні та їхній потенційний вплив на зменшення корупції в академічному середовищі, що робить її важливим доповненням до дискусій щодо покращення якості вищої освіти в країні та створення антикорупційних механізмів.

Ключові слова: корупція, вища освіта, державна політика, учасники освітнього процесу, освітній процес, корупція у вищій освіті.

Постановка проблеми. Україна в останні роки вдосконалює систему вищої освіти та активно впроваджує механізми державного регулювання для підвищення якості освіти та забезпечення доступності для всіх громадян. Однак однією з ключових загроз цьому процесу є корупція, яка продовжує існувати в освітній системі. Дана наукова стаття присвячена аналізу засад державного регулювання вищої освіти в Україні та їх впливу на боротьбу з корупцією. Зокрема, в статті розглядається актуальність проблеми корупції в освіті в Україні, аналіз інституційних та законодавчих засад, які визначають державне регулювання вищої освіти, оцінка ефективності впроваджених механізмів та інструментів контролю та нагляду в освітній системі, розгляд можливих викликів та перешкод, які заважають успішній боротьбі з корупцією в вищій освіті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В Україні тема дослідження засад державного регулювання вищої освіти в Україні є досить важлива. Цією проблемою займаються С. Квіт, Ю. Кириченко, І. Лушай, Ю. Терещенко та інші. Крім українських дослідників, існують також багато міжнародних експертів та організацій, які досліджують вищу освіту в Україні та корупцію, такі як представники Світового банку, ОБСЄ, Європейської комісії і інших міжнародних організацій.

Мета. Стаття має на меті визначити, наскільки державне регулювання вищої освіти в Україні спрямоване на запобігання корупції, і які можливості щодо подальшого удосконалення системи існують для забезпечення чесності та доступності вищої освіти в країні.

Виклад основного матеріалу. Корупція – використання особою наданих їй службових

повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [1].

В Україні, так само, як і у всьому світі, корупцію розглядають як одну з головних політичних, економічних та соціальних проблем. Вона вважається однією з найбільш небезпечних явищ сучасності, що може спонукати до неправомірної діяльності управлінських органів, гальмувати економічний розвиток, створювати загрозу багатьом аспектам конституційного і соціального ладу, а також загрожувати національній безпеці держави. Корупція підриває основи демократичного устрою, підточує довіру до влади, порушує принципи права, справедливості та рівності перед законом, відповідальності за вчинені дії, чесної конкуренції і сприяє росту сфери тіньової економіки, що негативно впливає на авторитет держави в міжнародному співтоваристві. Термін «корупція» походить від латинського слова «*corruptio*», що означає «псування» або «розбещення», і може розглядатися як знищення інтегритету посадових осіб в державному апараті. Також цікаво, що в багатьох словниках і енциклопедіях термін «корупція» визначається перед терміном латинського походження «*корозія*», що перекладається як «роз'їдання» і «руйнування» [3].

Корупція руйнує основи демократичного управління, підриває довіру до органів влади, порушує принципи верховенства права, справедливості та рівності перед законом, приводить до ухиляння від відповідальності за злочини, порушує рівні можливості в чесній конкуренції і сприяє розширенню сфери тіньової економіки, що веде до втрати авторитету держави в міжнародному співтоваристві. Якщо не буде системного протидії корупції з боку держави та суспільства, вона може поширитися і закорінитися в суспільних відносинах та системі державного управління. В Україні сьогодні існує низка причин, що сприяють поширенню корупції, однією з них є втрата реального контролю громадян над інститутами публічної влади і їхніми представниками. Нажаль, на відміну від країн Західної Європи, в Україні громадянське суспільство досі не взяло на себе головну роль у боротьбі з корупцією [4].

Однією з актуальних проблем, що стоїть перед Україною, є корупція у сфері вищої

освіти. У цьому контексті науковці, викладачі та всі учасники навчального процесу стають жертвами корупційних схем. Ці схеми можна ліквідувати за допомогою таких заходів:

1. Проведення систематичних відкритих лекцій, які наглядно демонструють різні сценарії корупційної поведінки в навчальних закладах вищої освіти, з метою попередження порушень.

2. Активізація суспільства у питаннях протидії корупції та розв'язання проблеми пасивності населення.

3. Розробка плану залучення громадян до антикорупційної діяльності, які готові активно брати участь у виявленні проблемних моментів та надавати інформацію про корупційні правопорушення відповідним органам.

Для успішного розв'язання проблеми корупції в сфері вищої освіти необхідно приділяти увагу роз'яснювальній роботі серед населення, щоб корупційна практика вважалася неприпустимою. Також необхідний глибокий науковий аналіз для виявлення кореневих причин виникнення корупції. Чітке розуміння цього негативного явища в освітній галузі допоможе сформулювати тактику та стратегію боротьби з корупцією, встановити цілі та засоби для протидії, враховуючи всі рівні управління освітою.

Щодо методів боротьби з корупцією в освітній системі, існує декілька підходів. Деякі експерти вважають, що корупцію можна перемогти лише за умов наявності незалежного суду, вільної преси, реального розподілу влади та конкурентної політичної боротьби. Це призводить до припущення, що в разі наявності всіх цих складових, зникає підґрунтя для корупційних практик, які роблять боротьбу з корупцією практично неможливою.

Існує також думка, що для ефективної боротьби з корупцією в освітніх закладах слід призначитися американський шлях. Це передбачає створення умов, за яких чесна та бездоганна праця вигідніша, ніж хабарництво та побори. Це може включати початково скромну оплату праці працівників освіти, але з плином часу надавати їм додаткові матеріальні стимули, такі як підвищення зарплати, можливість отримання безвідсоткових кредитів на житло та гідну пенсію.

Останнім методом залишається застосування жорстких санкцій. Професіонали в сфері вищої освіти, які знають, що вони можуть бути покарані, бачать хабарництво як менш привабливий спосіб збагачення.

Загалом, наступні системні дії, що потребуються від державних вищих навчальних закладів та Міністерства освіти і науки, включають створення атмосфери ненав'язливості корупції та відмову від сутності цього явища в освітній галузі.

Як уважають експерти, протидія корупції в освіті має здійснюватися різними суб'єктами на різних рівнях.

На загальнодержавному рівні:

- державними органами – Міністерство освіти і науки, прокуратура, СБУ тощо. Пропонується також спеціально створити організацію, непідконтрольну ЗВО (можливо навіть поза владою Міністерства освіти і науки);

- громадськістю, насамперед, освітньою та науковою, яка має об'єднати зусилля адміністрації, викладачів і студентів і вимагати від державних органів подолання соціальних передумов корупції – недофінансування освіти, перевантаженості викладачів і студентів тощо;

- керівництво, вчені ради та студентське самоврядування вищих навчальних закладів – через установлення й дотримання етичних стандартів для викладачів і студентів.

На рівні навчальних закладів протидіяти корупції мають насамперед:

- керівництво (забезпеченням об'єктивності в оцінюванні знань і вирішення конфліктів у цій сфері);

- органи студентського самоврядування, студентські профспілки;

- викладачі та студенти. [2]

Заходи, спрямовані на запобігання й протидію корупції в освітній сфері:

1. Підвищення цінності вищої освіти та покращення якості навчання мають потенціал позитивно вплинути не лише на рівень корупції у вищій освіті, але й суттєво підвищити якість підготовки фахівців, які завершують вищі навчальні заклади. Цей процес передбачає введення вищого рівня оплати праці фахівців з вищою освітою, підвищення конкурентоспроможності при відборі абітурієнтів до ЗВО і під час навчання в них, а також визначення обсягів набору на спеціальності, що відповідають попиту економіки та суспільства, на основі економічних обґрунтувань.

2. Необхідно підвищити відповідальність за корупційну діяльність, одночасно поліпшуючи соціальний захист викладачів. Зменшення участі викладачів у корупційних практиках пов'язане зі збільшенням оплати їхньої праці, засиллям засобів контролю через створення системи внутрішніх розслідувань корупційних випадків та прийняття за їх результатами управлінських рішень, а також активізацією університетських адміністрацій. Можливо, варто впровадити додаткові фінансові стимули для викладачів, які готові працювати зі студентами як наставники і керівники наукових робіт.

3. Щодо боротьби з корупцією, слід модифікувати систему державного замовлення, щоб вона відповідала вимогам ринку, і оптимізувати

кількість ЗВО через перегляд критеріїв ліцензування й акредитації.

4. Зміни в навчальному процесі мають передбачати введення системи зовнішнього оцінювання знань студентів, одночасно з покращенням критеріїв внутрішнього оцінювання, створення стимулів для викладачів для відмови від корупційних практик і мотивації студентів до здобуття реальних знань під час навчання. Серед заходів можна вказати виявлення плагіату, введення національної програми «Антиплагіат» для перевірки самостійності курсових і дипломних робіт, застосування об'єктивних методів перевірки та оцінювання, і виключення студентів, які не виконують навчальний план.

5. Важливим кроком у боротьбі з корупцією є створення телефонних ліній довіри, спрямованих на оперативну реакцію на прояви хабарництва.

6. Зазвичай випадки, коли правоохоронні органи реагують на корупцію в освітній системі, стосуються нижчого рівня адміністрації навчальних закладів і окремих викладачів. Це стає актуальним, коли студенти вважають, що вимоги перевищують розумні межі. Діяльність ректорів, зазвичай, залишається поза увагою, хоча в педагогічних колективах активно обговорюються випадки використання бюджетних коштів керівництвом вищих навчальних закладів без належного контролю та випадки непотизму.

7. Швидкий розвиток інформаційних технологій у суспільстві дозволяє активно обговорювати випадки корупції та зловживання службовим становищем як окремих осіб, так і загальний рівень корупції в різних навчальних закладах, включаючи соціальні мережі. Це може негативно впливати на морально-етичне формування молодого покоління, викликаючи розуміння корупції як нормальної практики.

8. Для ефективного подолання корупції важливо зробити університети більш прозорими і відповідальними перед суспільством і внутрішньою університетською громадою. У деяких країнах Заходу профспілки відіграють роль «наглядача» за університетськими керівниками. В українській ситуації ця функція далеко не завжди ефективна, тому викладачам і студентам слід розуміти, що їхні права повинні бути захищені самими ними.

9. Важливо застосовувати виховні заходи, які включають широкий спектр методів і засобів, що використовуються в процесі виховання. Молоді люди, які виростили в корумпованій системі освіти, можуть продовжувати користуватися цими цінностями у своєму житті та передавати їх наступним поколінням. Тому важливо проводити виховну та педагогічну роботу серед студентів, а також

роз'яснювальну роботу серед керівників структурних підрозділів, викладачів і співробітників.

10. Ефективний підхід до запобігання корупції передбачає організаційні заходи. Суворе дотримання статутних вимог у внутрішній організації і діяльності університетів є ключовим організаційним засобом протидії корупції серед студентів і співробітників. При цьому важливо створити сприятливе середовище для подолання корупційних проблем, організувавши порядок як у гуртожитках, так і в університетському середовищі.

Висновки. Необхідно підкреслити важливість боротьби з корупцією у сфері вищої освіти і її великий потенціал для покращення якості освіти та розвитку суспільства в цілому. Зазначити, що ефективні заходи протидії корупції мають включати в себе реформи в системі вищої освіти, збільшення прозорості та відкритості процесів набору і вступу, зміцнення етичних стандартів серед студентів та освітніх працівників, а також залучення громадськості та міжнародних партнерів до цього процесу. Також можна підкреслити, що боротьба з корупцією у сфері вищої освіти є ключовим елементом забезпечення справедливого доступу до

освіти для всіх громадян, сприяє розвитку критичного мислення та інновацій у вищому навчанні і сприяє підвищенню рівня освіченості суспільства в цілому. Необхідно підтримувати і посилювати зусилля на всіх рівнях, щоб викоринити корупцію у вищій освіті, і сприяти створенню справедливого і освіченого суспільства.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 03.08.2023, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
2. Гвоздецький В. Д. Організаційно-правові засади запобігання і протидії корупції в Україні [Текст]: монографія / В.Д. Гвоздецький; Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі. К.: Леся, 2011. 591 с.
3. Прохоренко О. Я. Організаційно-правові аспекти та стан протидії корупційним проявам у системі державної служби України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): науково-практичний журнал*. 2002. № 6. С. 35-44.
4. Лашкет С. Протидія корупції в Україні: сучасний стан, проблемні питання та шляхи їх врішення. *Збірник наукових праць Національної академії СБ України*. 2014. № 52. С. 99-106.

Maksimentseva N. O. Principles of state regulation of higher education in Ukraine and their impact on the fight against corruption

The article is an analysis of the problem of corruption in higher education and provides a comprehensive overview of the principles of state regulation, and lists methods that can be used to overcome it. The modern higher education system often faces problems related to lack of transparency, high tuition fees, and corrupt practices that jeopardize the quality of education and the development of society as a whole. The article discusses the main causes and consequences of corruption in higher education. The paper provides recommendations for increasing the transparency and openness of higher education, introducing effective control and accountability mechanisms. The intention to take or give a bribe in educational institutions can be eradicated through the implementation of active anti-corruption measures based on the provision of the relevant legislation of Ukraine. It is the decisive actions of the authorities in tandem with the participants of the educational process and citizens themselves that can contribute to effective changes in the fight against corruption. The article explores the practical measures and strategies that follow from these regulatory principles and are aimed at preventing corruption and increasing transparency and accountability in the higher education system. The article provides conclusions on the effectiveness of the application of the principles of state regulation of higher education in Ukraine in the context of fighting corruption and developing a fair and high-quality higher education system. The study is relevant in the context of modern transformations and reforms in the field of higher education in Ukraine. Thus, the article examines the key aspects of higher education regulation in Ukraine and their potential impact on reducing corruption in the academic environment, which makes it an important addition to the discussions on improving the quality of higher education in the country and creating anti-corruption mechanisms.

Key words: corruption, higher education, public policy, participants of the educational process, educational process, corruption in higher education.

УДК 347.73:336

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.37>

Д. О. Беззубов

доктор юридичних наук, професор,
академік Міжнародної кадрової академії,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій
<https://orcid.org/0000-0001-7183-5206>

Д. С. Богатих

асистент кафедри конституційного
та адміністративного права Юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій
<https://orcid.org/0009-0006-5669-5894>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В СФЕРІ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ

У даній статті розкрито організаційно-правові засади забезпечення державного примусу в сфері податків і зборів.

Податкове законодавство розглядає податковий обов'язок як модель, певний зразок правомірної поведінки осіб, які мають сплачувати податки і збори.

Стягнення податку – це встановлений податковим законодавством порядок сплати і стягнення податків (зборів). У свою чергу, необхідно відзначити, що стягнення податку є примусовим у випадку несплати або неповної сплати податку (збору) у встановлений законодавством термін шляхом звернення стягнення на грошові кошти платника податків або податкового агента, що знаходяться на рахунках в комерційних банках, а також іншого його майна.

Податкове законодавство розглядає податковий обов'язок як модель, певний зразок правомірної поведінки осіб, які мають сплачувати податки і збори. Разом з тим законодавче закріплення складу юридичних фактів, які лежать в основі виникнення, зміни і припинення обов'язку стосовно сплати податку і збору, а також механізму виконання відповідного обов'язку, додає оподаткуванню прозорості, що дає змогу зобов'язаним особам чітко бачити межі свого правового статусу в майнових відносинах з державою.

Водночас обов'язок зі сплати податку або збору виникає, змінюється і припиняється за наявності підстав, встановлених податковим законодавством. Це положення має два значення. По-перше, щодо виконання податкового обов'язку закріплює принцип дозволеної поведінки. Податкове законодавство передбачає розширювальний підхід до оцінювання поведінки платника податків, згідно з яким, законними вважаються тільки ті дії, які прямо вказані податковим законодавством. По-друге, забезпечує платникові податків гарантії дотримання його прав з боку податкових органів, оскільки підстави виникнення, зміни і припинення податкових обов'язків виступають об'єктом податкового контролю.

Податкове правовідношення – це, перш за все, форма реалізації публічних інтересів. Крім того, імперативний характер податково-правової норми виявляється відповідно до принципів «команда – виконання» і «влада – підпорядкування».

Ключові слова: податки, збори, податкове регулювання, податкові правовідносини, податкові правопорушення, податкові зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних завдань податкової політики у зв'язку із цим є формування такої моделі правового впливу на відносини, що виникають з приводу встановлення, обчислення і сплати податків

(податкових відносин), яка давала б змогу збалансувати публічні і приватні інтереси різних учасників економічних відносин, забезпечуючи виконання органами публічної влади своїх законодавчо закріплених функцій найбільш

ефективним і мінімально витратним чином, при цьому, по можливості, мінімально порушуючи право приватної власності і негативно впливаючи на розвиток економічних відносин.

Оскільки в суспільстві діють об'єктивні закони, то публічні і приватні податкові інтереси – інтереси приватних і публічних суб'єктів – існують так само об'єктивно, як і будь-які природні явища.

Стан дослідження. Питання забезпечення державного примусу в сфері податків і зборів були предметом наукових досліджень Л.К. Воронової, Т.О. Коломоець, А.Т. Комзюк, М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришви та ін.

Виклад основного змісту. Публічні інтереси – це загальні інтереси, свого роду усереднювання особистих, групових інтересів, без задоволення яких неможливо, з одного боку, реалізувати приватні інтереси, а з іншого – забезпечити цілісність, стійкість і нормальний розвиток організацій, держав, націй, соціальних прошарків нарешті, суспільства в цілому. Це офіційно визнані інтереси, що мають підтримку держави і правовий захист.

Т.О. Коломоець зазначає, що публічний інтерес є не чим іншим, як тією чи іншою сукупністю приватних інтересів [1].

Вираження публічного інтересу в податкових нормах залежить від своєчасного та об'єктивного виявлення суспільних інтересів у сфері встановлення і сплати податків. В ідеалі внутрішні механізми демократичної правової держави мають переносити інтереси платників податків на правовий ґрунт, тим самим перетворюючи їх на публічні інтереси. Тобто зміст суспільного (як інтересу суспільства) інтересу і публічного (як усвідомленого і визнаного такою державою) в ідеалі має збігатися [2].

Разом з тим, аналіз податкових правовідносин дає змогу виділити примусовий механізм, що функціонує в них. Відносини зі встановлення, введення й стягування податків і зборів, а також відносини, що виникають у процесі здійснення податкового контролю, оскарження актів податкових органів, дій (бездіяльності) їх посадових осіб і притягання до відповідальності за вчинення податкових правопорушень, є податковими правовідносинами. Основними в цьому випадку необхідно визнати відносини щодо встановлення і стягування податків та зборів, а інші відносини є похідними від них.

Статтею 67 Конституції України передбачена норма про обов'язок кожного сплачувати податки. Іноземні громадяни та особи без грома-

дянства користуються в Україні правами і несуть відповідальність на рівні з громадянами України, крім випадків, встановлених іншими законами або міжнародними договорами України. Це положення відповідає Загальній декларації прав людини, яка визнає, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний та повний розвиток особи, а також принципам Декларації права людини і громадянина.

М.П. Кучерявенко стверджує, що податкові правовідносини являють собою відносини, які виникають відповідно до податкових норм (регулюють встановлення, зміну і скасування податкових платежів) і юридичних фактів, учасники яких наділені суб'єктивними правами і несуть юридичні обов'язки, пов'язані зі сплатою податків і зборів до бюджетів [3].

Отже, податкове правовідношення – це, перш за все, форма реалізації публічних інтересів. Крім того, імперативний характер податково-правової норми виявляється відповідно до принципів «команда – виконання» і «влада – підпорядкування». У випадках порушення обов'язків, передбачених податковим законодавством, платниками податків, податковими агентами, держава застосовує заходи примусу.

Податкові відносини зберігають владно-підлеглий характер, навіть якщо підлегла сторона (платник податків) має можливість оспорювати дії іншої сторони (податкового органу) в судовому порядку і добивається відміни небажаних для неї рішень і повної компенсації втрат.

Разом з тим дослідження юридичних норм найтісніше пов'язано з правовими відносинами. Реалізація права в житті відбувається шляхом встановлення в суспільстві різноманітних, передбачених нормами права, правовідносин між членами суспільства, між ними і державою. Не можна вивчати правові норми, абстрагуючись від правовідносин, що виникли у суспільстві. Саме у правовідносинах, що діють на практиці, перевіряється ефективність правових норм, їх відповідність/невідповідність потребам суспільства.

Важливо пам'ятати, що податкові правовідносини виникають на основі компетенційних норм і мають такі специфічні риси:

1) одним із суб'єктів вказаних правовідносин завжди виступає держава або уповноважений нею орган. Компетенційні правовідносини є публічно-правовими;

2) компетенційні правовідносини мають подвійну юридичну природу. Насамперед, вони

за своєю суттю є регульовальними, оскільки компетенційні норми покликані всесторонньо регулювати діяльність державних органів, тобто в цих правовідносинах реалізується регульовальна функція компетенційних норм;

3) разом з регульовальними правовідносинами на основі компетенційних норм виникають і охоронні правовідносини. Вони спрямовані на реалізацію заходів примусового державного впливу на суб'єктів, що порушили свої обов'язки.

Специфіка правовідносин, що виникають на основі компетенційних норм, виявляється в тому, що ці правовідносини є владними відносинами, в них реалізується державна влада. Особливістю компетенційних правовідносин можна назвати передумови їх виникнення. Однією з юридичних передумов компетенційних правовідносин є компетенційна норма права, що регулює компетенцію того чи іншого суб'єкта. Наявність у державного органу компетенції вже є передумовою для виникнення правовідношення. У сфері фінансового, податкового права, де виникають відносини влади і підпорядкування, передумовою вступу до правовідношення служать не тільки права, а й обов'язки виконувати розпорядження державних органів, що ґрунтується на законі.

Специфічним для компетенційних правовідносин є їх юридичний зміст, тобто взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів. У найзагальнішому вигляді суб'єктивне право можна охарактеризувати як тип можливої поведінки, що охороняється державою.

Компетенційні правовідносини можуть бути активними і пасивними. В активних правовідносинах на особу покладається обов'язок позитивного змісту, тобто вчинити певні дії. Правовідносини активного типу складаються в більшості випадків на підставі норм, що уповноважують або забороняють.

Чітке з'ясування того, до якого типу належить правовідношення, важливо для практичного застосування юридичних норм. Зокрема, в кожному випадку застосування норм права необхідно з'ясувати, де центр тяжиння правовідношення (у юридичних обов'язках або ж суб'єктивних правах).

Дослідження компетенційних правовідносин передбачає визначення їх об'єкта. Об'єктом компетенційних правовідносин є реалізація державно-владних функцій, тобто ті напрями діяльності державних органів, які здійснюються в компетенційних правовідносинах.

Кінцевою метою моделювання податкових відносин є вилучення частини матеріальних благ, що належать фізичним особам та організаціям, для фінансового забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Сплата податку – це соціальний обов'язок, що випливає з права приватної власності. За допомогою сплати податку приватна власність служить інтересам суспільства. Саме ця особливість податкового права – примусовий характер вилучення частини доходів – і викликає протидію платників податків, що виражається в ухиленні від сплати податків.

Разом з тим ухилення від сплати податків тією чи іншою мірою існує у всіх податкових системах. Рівень його інтенсивності залежить від декількох чинників, що мають різні характеристики в різних фіскальних системах.

Класифікація причин може бути зроблена, перш за все, виходячи з їх природи. Суб'єктивним причинам властиві деякі особисті моменти, безпосередньо пов'язані з платником податків (його податковою свідомістю, відчуттям приналежності до певної соціальної групи, податковим менталітетом, усвідомленням справедливості податкової системи, рівнем освіти). Об'єктивними причинами обумовлені величина податкового тягаря, спосіб оподаткування, професійна придатність і організація податкових органів.

Одна із найбільш вичерпних класифікацій причин, що обумовлюють ухилення від сплати податку, належить французькому теоретикові П.М. Годме, який поділяє їх на чотири групи: 1) моральні причини; 2) політичні причини; 3) економічні причини; 4) технічні умови, під якими розуміється складність податкової системи.

Ухилення від сплати податків, порушення податкового законодавства зобов'язаними особами є підставою застосування уповноваженими органами державного примусу.

Все вищезазначене, на наш погляд, виділити такі основні умови необхідності застосування державного примусу в податковій сфері (решта умов – похідні від них):

- бюджетоутворювальне значення податкових доходів;
- закріплення обов'язку зі сплати податків у законодавчих актах;
- конституційний характер обов'язку сплати податків;
- наявність масового ухилення від сплати податку, що спричиняє значні збитки фінансовим інтересам держави.

Примусу в податковому праві властиві всі ознаки фінансово-правового примусу, що є одним із найважливіших аспектів функціонування права. Державний примус у податковому праві – це спосіб забезпечення фінансових інтересів держави та інших благ, що охороняються податковим законодавством, який застосовується відповідно до норм податкового законодавства шляхом прийняття нормативно-правових актів, які надають можливість застосувати право до конкретних суб'єктів податкових правовідносин у зв'язку з їх неправомірними діями.

На думку академіка НАПрН України, професора М.П. Кучерявенка, фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства набуває таких форм[3]:

- стягнення всієї суми прихованого або заниженого платежу в бюджет у формі податку;
- штрафу, що накладається податковим органом;
- пені, що стягується з платника за затримку сплати податку.

Стаття 111 Податкового кодексу України [4] регламентує види відповідальності за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. Так, зокрема, відповідно до п. 1 ст. 111 цього Кодексу, за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова, адміністративна, кримінальна [4].

Відповідно до п. 2 ст. 111 Податкового кодексу України, фінансова відповідальність застосовується у виді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені [4].

На підтримку самостійності фінансової відповідальності у виділенні її ознак проводили порівняння з адміністративно-правовою відповідальністю. Так, М.П. Кучерявенко виділяє ряд особливостей фінансових санкцій, що не дають змоги ототожнювати їх із санкціями адміністративними.

По-перше, вони відрізняються за суб'єктом (якщо при адміністративних це тільки фізичні особи, то при фінансових та юридичних – і фізичні особи). По-друге, адміністративні санкції реалізуються в грошовій формі, тоді як фінансові санкції є значно ширшими за грошові. По-третє, фінансові санкції за податкові правопорушення ґрунтуються на податковому примусі, що характеризується специфічними рисами, зокрема, застосуванням фінансових

санкцій без урахування вини правопорушника (на цю ознаку ряд авторів указує як на особливість державного податкового примусу).

М.П. Кучерявенко відзначає про те, що більшою мірою за характером впливу, суб'єктом застосування і процесуальними особливостями заходи податкового примусу є адміністративно-правовими (включаючи і заходи фінансової відповідальності), хоча можуть бути і кримінально-, і дисциплінарно-правовими [3].

М.П. Кучерявенко виділяє такі ознаки заходів податкового примусу, що встановлюються нормами різних галузей права та застосовуються у сфері оподаткування:

- застосовуються як до фізичних, так і юридичних осіб;
- здійснюються для забезпечення режиму законності у сфері оподаткування й дотримання правил сплати податкових платежів, що регулюються, як правило, нормами фінансового й адміністративного права;
- механізм правового регулювання податкового примусу, що встановлює підстави і порядок застосування фінансових санкцій, адміністративно-примусових заходів впливу і заходів кримінального покарання, визначається адміністративним, фінансовим і кримінальним законодавством;
- не судове застосування заходів податкового примусу, яке здійснюється у сфері неслужбових відносин;
- система заходів податкового примусу визначається різнобічністю свого характеру: вони можуть відрізнятися за своєю значущістю, з силою впливу і масштабом застосування;
- основною метою податкового примусу є спонукання до виконання встановлених правовими нормами юридичних обов'язків у сфері оподаткування, сплати податкових та інших обов'язкових платежів;
- порядок застосування податкового примусу визначений більшою мірою нормами фінансового права й адміністративно-процесуальними нормами, тобто найчастіше застосування фінансових санкцій відбувається у межах адміністративного процесу;
- специфічний (спрощений) порядок застосування заходів податкового примусу – це порядок оперативного впливу (реагування), тобто процесуальний порядок оформлення факту застосування заходів примусу в податковій сфері, за загальним правилом, пов'язаний з провадженням меншого кола процесуальних дій, ніж, наприклад, здійснення заходів примусу

сового впливу, передбаченого кримінально-процесуальним законодавством;

– заходи податкового примусу можуть застосовуватись як до осіб, які вчинили податкове правопорушення, так і до осіб, які не вчинили його з метою превенції;

– при застосуванні заходів податкового примусу має забезпечуватися режим законності, що гарантується встановленням систематичного контролю за реалізацією заходів фінансового, адміністративного та кримінального впливу, можливістю оскарження, а також іншими способами, що закріплені в чинному законодавстві [3].

У контексті поданого вище визначення податкового примусу варто звернути увагу на його співвідношення із поняттям адміністративного примусу. Адміністративним примусом, як вважає А.Т. Комзюк, є застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають у їх підпорядкуванні, незалежно від волі й бажання останніх, передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового, особистісного (фізичного) та іншого характеру з метою охорони відповідних суспільних відносин шляхом попередження і припинення правопорушень, а також покарання за їх вчинення [5].

Тому, на нашу думку, перелічені вище ознаки податкового примусу є компіляцією загальних ознак правового й адміністративного примусу і не можуть бути підставою виділення як однопорядкового правового явища поряд з наявними видами правового примусу. Характеризуючи адміністративний примус у фінансовому праві, Т.О. Коломоець справедливо вказує на його можливі різноманітні форми прояву. Але примус у фінансовому, податковому, інформаційному, митному та інших галузях права об'єднаний основними спільними ознаками, а саме участю в зазначених відносинах носія державно-владних повноважень, субординаційним методом взаємовідносин, імперативним характером нормативних приписів, позасудовим порядком застосування [6].

Проте, навіть обґрунтувавши характеристики податкового примусу, який застосовується за невиконання або неналежне виконання обов'язку, що зазначений у фінансово-правовій чи податковій нормі, чи можна говорити про новий вид юридичної відповідальності? Адже що є юридичною відповідальністю і який її зв'язок із примусом? Юридична відповідальність – це виконання обов'язку на основі державного примусу або прирівняного до нього суспільного примусу. Юридична відповідальність у пози-

тивних правовідносинах – це не сам по собі акт примусу, а опосередковане державним примусом виконання обов'язку. Центральним і головним змістом відповідальності є примус до дотримання існуючих, встановлених законом і волею сторін обов'язків, а також повага до прав, що кореспондують вказаним обов'язкам.

Під юридичним обов'язком розуміється необхідність певної поведінки, що обумовлена вимогами, які містяться в нормах права і забезпечені державним примусом. Як зазначає О. Лейст, юридичні обов'язки – це «суспільна необхідність поведінки».

Висновки. Отже, податково-правовий примус – це вплив, що здійснюється податковими органами, їх посадовими особами на зобов'язаних суб'єктів стосовно сплати податків за допомогою застосування до них у встановленому процесуальному порядку примусових заходів, передбачених податковим законодавством і пов'язаних з настанням для них негативних наслідків особистого, майнового та організаційного характеру з метою боротьби з правопорушеннями й іншими небажаними наслідками у сфері оподаткування.

Активний розвиток податкових відносин вимагає чіткого регулювання, і цю функцію може виконати тільки право. В умовах ринкової економіки підвищується роль права як інструменту державного регулювання суспільних відносин, у тому числі і в управлінні поведінкою суб'єктів податкових правовідносин.

Крім того, необхідно усвідомити, що сучасна держава є податковою державою, оскільки вона здійснює свої видатки здебільшого за допомогою податків.

Вищевикладене дає змогу говорити про те, наскільки важливий і актуальний системний підхід до процесу здійснення державного примусу у сфері податків і зборів, відповідно до якого, можна повніше та глибше досліджувати взаємозв'язок публічних і приватних інтересів у податкових правовідносинах зокрема і в податковій політиці країни в цілому.

Отже, які б не були умови реалізації податкової політики, податкової системи і податкового законодавства в державі, необхідність застосування податково-правового примусу не викликає сумніву.

Таким чином, зрушення на користь публічних інтересів і розширення у зв'язку із цим обов'язків зобов'язаних суб'єктів у податковій сфері спричиняють необхідність застосування державного примусу.

Список використаних джерел:

1. Коломоець Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України : теорія, досвід та практика реалізації : монографія; за ред. В. К. Шакарупи. Запоріжжя : Поліграф, 2004. 403 с.
2. Соловйов В.А. Питання балансу публічного та приватного інтересу в податковому праві. *Фінансове право*. 2002. № 4. С. 34.
3. Податкове право України: Кредитно-модульний курс : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва та ін.; за ред. Л.К. Воронової, М.П. Кучерявенка]. К. : Правова єдність, 2009. 485 с.
4. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755–VI. *Голос України*. 2010. № 229.
5. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : монографія / [за заг. ред. проф. О.М. Бандурки]. Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
6. Коломоець Т.О. Щодо питання визначення адміністративно-правового примусу. *Держава і право*. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. Вип. 19. С. 258–265.

Bezzubov D. O., Bohatykh D. S. Organizational and legal principles of ensuring state coercion in the field of taxes and fees

This article describes the organizational and legal principles of state coercion in the field of taxes and duties.

Tax legislation considers the tax obligation as a model, a certain sample of lawful behavior of persons who have to pay taxes and fees.

Tax collection is the procedure for payment and collection of taxes (fees) established by tax legislation. In turn, it should be noted that tax collection is compulsory in case of non-payment or incomplete payment of the tax (collection) within the term established by law by means of levy on the taxpayer's or tax agent's funds, which are in accounts in commercial banks, as well as other property.

Tax legislation considers the tax obligation as a model, a certain sample of lawful behavior of persons who have to pay taxes and fees. At the same time, the legislative consolidation of the composition of legal facts that underlie the emergence, change and termination of the obligation to pay tax and fee, as well as the mechanism of fulfillment of the corresponding obligation, adds transparency to taxation, which enables the obliged persons to clearly see the boundaries its legal status in property relations with the state.

At the same time, the obligation to pay a tax or fee arises, changes and terminates if there are grounds established by tax legislation. This provision has two meanings. First of all, the principle of permissible behavior is established in relation to the fulfillment of tax obligations. The tax legislation provides for an expansive approach to the assessment of the taxpayer's behavior, according to which only those actions that are directly specified by the tax legislation are considered legal. Secondly, it provides the taxpayer with guarantees of compliance with his rights by tax authorities, since the grounds for the emergence, change and termination of tax obligations are the object of tax control.

The tax legal relationship is, first of all, a form of realization of public interests. In addition, the imperative character of the tax-legal norm is revealed in accordance with the principles of «command - execution» and «power - subordination».

Key words: taxes, fees, tax regulation, tax legal relations, tax offenses, tax obligations.

УДК 35.7:378

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.38>**О. С. Яра**

доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України
<https://orcid.org/0000-0002-7245-9158>

ДОКТРИНАЛЬНЕ, ПРАВОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

У статті з'ясовано місце та роль академічної доброчесності в доктринальному та правовому розумінні в навчальному процесі закладів освіти України характеризується наступними чинниками. Доведено, що академічна доброчесність в розумінні в навчальному процесі має своїми засадами інститут приватного права – інтелектуальну власність, однак є суцільно публічним інститутом адміністративного права, адже обов'язковим учасником правових відносин в аналізованій сфері є певний адміністративний орган, який діє у відповідності до законодавчо визначеної компетенції нормами адміністративного права. Підкреслено, що здобувачі освіти мають навчатися доброчесно, дотримуватись стандартів, які стосуються зазначення джерел інформації, збору та використання даних, а також визначати внесок педагогів, науково-педагогічних працівників та інших вчених у теорії, методології що є об'єктом вивчення (аналізу). Фундаментальні цінності академічної доброчесності полягають у відданість академічної спільноти, перед лицем мужності коли учасник навчального процесу має в них не тільки вірити, але й активно втілювати в правореалізацію та етичні відносини з колегами. Доведено, що доброчесність з погляду педагогічної майстерності у середній школі – це здатність вчителя на власних позитивних вчинках узяти на себе відповідальність за дітей, за їхнє майбутнє, адже практично єдиним дієвим заходом відповідальності учня за порушення норм академічної доброчесності є зауваження вчителя, іншими словами слово, яке тільки тоді досягне адресата (учнів), якщо буде вимовлене авторитетним педагогом. У повній мірі це стосується й вищої школи, однак тут у науково-педагогічних працівників, деканатів, ректору та вчених рад є значно більше заходів впливу на здобувачів вищої освіти, включно до крайніх відрахування з закладу освіти. Критично зауважено, що формальне (технічне) визначення оригінальності для випускних кваліфікаційних робіт здобувачів освіти у загальних відсотках є поверхневим та одностороннім, тим більше, що такий спосіб оцінювання не передбачений законами України. Зроблено висновок, що правове забезпечення академічної доброчесності в навчальному процесі в Україні базується на вагомій джерельній системі, а саме законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову та науково-технічну діяльність» підзаконних нормативно-правових актах Національного агентства з якості вищої освіти, а також локальних підзаконних нормативно-правових фактів освітніх установ.

Ключові слова: здобувач освіти, інтелектуальна власність, інформація, мужність, освіта, педагог, підзаконний нормативно-правовий акт, справедливість, стандарт, установа, цінність, школа

Вступ. Освіта як сукупності знань, здобутих у процесі навчання, так і спеціальні риси, що характеризуються великою складністю та глибинним проникненням у предмет аналізу, елітарністю, поєднанням високої абстрактності та практичного спрямування. Місією освіти є навчання й виховання не тільки особистості, яка має фундаментальні знання і навички

в певній галузі науки й суспільного життя, але й Людини з високими гуманітарними цінностями, яка своїм прикладом доброчесності або безпосередньо здійснюючи публічне чи корпоративне управління веде за собою інших членів суспільства [1].

Однак формуватися здобувачі освіти мають у мовах доброти та справедливості, зокрема

дотримання як ними самими, так й педагогічними працівниками академічної доброчесності. В іншому випадку, національна еліта суспільства не буде сформована, а випускникам закладів освіти, що стануть чиновниками будуть прирвані не найкращі управлінські та етичні якості.

Тим самим, актуальність аналізу місця та ролі категорії академічної доброчесності в навчальному процесі закладів освіти України є значною.

Огляд, останніх досліджень. До проблеми доктринального та правового забезпечення академічної доброчесності навчальному процесі закладів освіти України є значною звертали свою увагу вчені практики. Значний внесок у її розвиток внесли О. Бандурка, Н. Батенко, В. Бевзенко, С. Горбачов, І. Ковальчук, А. Мегела, М. Михайліченко, О. Нестерцова-Собакар, В. Резніченко, О. Тропіна та ін. Проте названі вчені безпосередньо реалізовані нами питання не аналізували а звертали свої наукові погляди на суміжні, або більш широкі суспільні відносини.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі доктринальних поглядів вчених, теорії адміністративного права, діючого законодавства та з'ясувати місце та роль категорії академічної доброчесності в навчальному процесі закладів освіти України.

Виклад, основних положень. Якісна зміна системи вищої освіти вимагає розроблення нових підходів до навчання та викладання, утвердження чесності та етичних цінностей в освітньому процесі і науковій діяльності, створення нових механізмів побудови комунікації в закладах вищої освіти, що сприятиме формуванню високої академічної культури, носіями якої будуть науково-педагогічні і наукові працівники та здобувачі освіти [2].

На думку, І. Ковальчук питання доброчесності є актуальним у зв'язку з поширенням різних практик нечесності, необхідністю розмежувати боротьбу з порушеннями академічної доброчесності та захистом інтелектуальної власності, необхідністю деталізації норм Закону України «Про освіту» у спеціальних освітніх законах та внутрішніх нормативно-правових документах навчальних закладів та наукових установ [3].

Н. Батечко та М. Михайліченко вважають, що категорію академічної доброчесності слід аналізувати в контексті синергії наукових підходів: системного та синергетичного. На погляд, вчених така інтерпретація може слугувати теоретико-методологічним підґрунтям досліджуваного

феномену. Системним підходом представлено рівні забезпечення академічної доброчесності: міжнародний, національний, державний та рівні закладу вищої освіти і особистості [4].

Спеціалісти Офісу доброчесності НАЗК, розкривають, що у Кодексі етики Гарвардського коледжу зазначено, що члени спільноти коледжу зобов'язуються навчатися доброчесно, дотримуватись стандартів, які стосуються зазначення джерел інформації, збору та використання даних, а також визнавати внесок інших в ідеї, відкриття, інтерпретації та висновки. Міжнародний центр академічної доброчесності визначає академічну доброчесність як дотримання п'яти засадничих цінностей: чесності, довіри, справедливості, поваги та відповідальності. Академічно доброчесні педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані посилатися на джерела інформації, якщо вони використовують чужі ідеї, розробки, твердження. Обов'язковим є дотримання авторського та суміжних прав. Вони також зобов'язані надавати достовірну інформацію про методики й результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну діяльність. І, звісно, контролювати, щоб студенти дотримувалися академічної доброчесності та виставляли об'єктивні оцінки. Більшість цих пунктів обов'язкові й для студентів. Вони також зобов'язані самостійно виконувати поточні та підсумкові навчальні завдання [5].

Фахівці Полтавського державного аграрного університету з посиланням на Міжнародний центр академічної доброчесності при Ратлендському інституті етики, Університет Клемсон в Південній Кароліні, який розробив документ "Фундаментальні цінності академічної доброчесності" доводять, що за цим підходом, академічна доброчесність – це відданість академічної спільноти, навіть перед лицем труднощів, шести фундаментальним цінностям: чесності, довіри, справедливості, повазі, відповідальності й мужності. А саме, це високий стан коли академічні спільноти доброчесності свідомо дотримуються: чесності, коли пошук істини й знання здійснюється через інтелектуальну та особисту чесність у процесі навчання, викладання, наукових досліджень і надання сервісів по дорученню адміністрації: довіра, коли стимулюється клімат взаємної довіри. Клімат довіри заохочує і підтримує вільний обмін ідеями, який у свою чергу дає можливість науковим пошукам реалізуватися найповнішою мірою; справедливості, коли встановлюють чіткі й прозорі очікування,

стандарти для підтримання справедливості у стосунках між здобувачами вищої освіти, викладачами та адміністративним персоналом: поваги, якщо цінується інтерактивна, кооперативна та партисипативна природу навчання і пізнання; відповідальності, коли покладаються на особисту відповідальності, що підсилюється готовністю окремих осіб і груп подавати приклад відповідальної поведінки; мужності коли не просто треба вірити в фундаментальні цінності, здійснювати їх трансформацію від розмов про них до відповідних дій, їхнє відстоювання в умовах тиску і труднощів потребує рішучості, цілеспрямованості та мужності [6].

Українське законодавством встановлено, що порушенням академічної доброчесності є: академічний плагіат – оприлюднення наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства; самоплагіат – оприлюднення власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів; фабрикація – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях; фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень; списування – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання; обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування; хабарництво – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі; необ'єктивне оцінювання – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти [7].

Правове забезпечення академічної доброчесності в навчальному процесі в Україні базується на вагомій джерельній системі, а саме законів України «Про освіту» [8], «Про вищу освіту» [9], «Про наукову та науково-технічну діяльність» [10] підзаконних нормативно-правових актах національного агентства з якості

вищої освіти, а також локальних підзаконні нормативно-правові фактів освітніх установ.

Адже, питання щодо забезпечення дотримання учасниками освітнього процесу академічної доброчесності є край важливо не лише з точки зору закону, але іміжду закладу вищої освіти, адже такі порушення стають швидко здобутками громадськості і виникає питання якості навчання освітніх послуг закладом освіти загалом. Ось чому з метою недопущення порушень академічної доброчесності заклади освіти керується принципом автономії почали приймати підзаконні нормативно-правові акти, які затвердили кодекси академічної доброчесності чи корпоративної культури, положення про академічну доброчесність, етику академічну взаємовідносин як одного із критеріїв до запровадження високих стандартів освітню та науково процесів [11].

Наприклад, в Положенні про академічну доброчесність у «Міжнародному класичному університеті імені Пилипа Орлика визначено, що за порушення академічної доброчесності педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники Університету можуть бути притягнені до відповідальності. А саме, щодо науково-педагогічних та наукових працівників Університету може бути застосовано: відмову у присудженні наукового ступеня чи присвоєнні вченого звання; позбавлення присудженого наукового ступеня чи присвоєного вченого звання; позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи займати визначені законом посади (ухвалюється вченою радою Університету). В свою чергу за порушення академічної доброчесності здобувачі вищої освіти можуть бути притягнені до академічної відповідальності: повторного проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо), відповідного освітнього компонента освітньої програми (ухвалюється деканом факультету); відрахування з закладу освіти; позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати навчання. Визначено, що для наукових, навчально-методичних, науково-дослідних праць встановлюється рекомендована шкала оцінювання залежно від кількісного показника рівня оригінальності для випускних кваліфікаційних робіт здобувачів вищої освіти: бакалаврська робота -55% оригінальності тексту, магістерська робота – 60% оригінальності тексту. Показники нижче вказаних рівнів є не прийнятними [12].

Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає: самостійне вико-

нання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей); посилення на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

На думку освітнього омбудсмена, що якщо у школі підтвердили факт порушення академічної доброчесності вчителем, такий вчитель: не може залучатися до заходів забезпечення і підвищення якості освіти, учнівських олімпіад та інших змагань; не допускається до позачергової атестації; не може отримувати премії, інші заохочувальні виплати, нагороди протягом одного року; може бути позбавлений педагогічного звання. Види академічної відповідальності, що можуть застосовуватися до учнів та педагогічних працівників, повинні відповідати вчиненим порушенням. Що стосується відповідальності учнів, то С. Горбачов вважає, що за порушення академічної доброчесності педагогічний працівник може робити учню зауваження. Нині – це найпоширеніший вид відповідальності, який застосовують до учня. Також учень може повторно проходити підсумкове оцінювання, відповідний освітній компонент освітньої програми, позбавлятися академічної стипендії, призових місць на учнівських змаганнях, турнірах, олімпіадах, конкурсах. Рішення про академічну відповідальність учнів приймає педагогічний працівник, який виявив порушення академічної доброчесності, або педагогічна рада закладу освіти відповідно до положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти. Рішення про позбавлення учня недоброчесно отриманих академічної стипендії, призових місць на учнівських змаганнях, турнірах, олімпіадах, конкурсах приймає той орган (посадова особа), який їх присвоїв. Варто звернути увагу, що за одне порушення може бути застосовано лише один із видів академічної відповідальності. Рішення про притягнення до академічної відповідальності може оскаржуватися у порядку, визначеному положенням про внутрішню систему забезпечення якості освіти закладу освіти [14].

Хоча найбільш слушно, на наш погляд, з погляду педагогічної майстерності сутність

академічної майстерності розкрила А. Мегела, яка доводить, що доброчесність – це про готовність узяти на себе відповідальність за те, що ти робиш. Якщо ти вчитель, то відповідаєш за дітей, за їхнє майбутнє. Усе починається з маленького: коли вчитель вчасно приходиться на урок, не затримує дітей опісля, об'єктивно оцінює, заохочує, мотивує. Якщо дитина бачить, що перед нею такий педагог, то буде старатися виконувати домашнє завдання, не дозволятиме собі запізнюватися. Якщо бачитиме креативного вчителя, то старатиметься також ділитися креативними ідеями [15].

Висновки: Отже, місце та роль академічної доброчесності в доктринальному та правовому розумінні в навчальному процесі закладів освіти України характеризується наступними чинниками:

– академічна доброчесність в розумінні в навчальному процесі має своїми засадами інститут приватного права – інтелектуальну власність, однак є суцільно публічним інститутом адміністративного права, адже обов'язковим учасником правових відносин в аналізованій сфері є певний адміністративний орган, який діє у відповідності до законодавчо визначеної компетенції нормами адміністративного права;

– здобувачі освіти мають навчатися доброчесно, дотримуватись стандартів, які стосуються зазначення джерел інформації, збору та використання даних, а також визначати внесок педагогів, науково-педагогічних працівників та інших вчених у теорії, методології що є об'єктом вивчення (аналізу);

– фундаментальні цінності академічної доброчесності полягають у відданості академічної спільноти, перед лицем мужності коли учасник навчального процесу має в них не тільки вірити, але й активно втілювати в правореалізацію та етичні відносини з колегами;

– доброчесність з погляду педагогічної майстерності у середній школі – це здатність вчителя на власних позитивних вчинках узяти на себе відповідальність за дітей, за їхнє майбутнє, адже практично єдиним дієвим заходом відповідальності учня за порушення норм академічної доброчесності є зауваження вчителя, іншими словами слово, яке тільки тоді досягне адресата (учнів), якщо буде вимовлене авторитетним педагогом;

– у повній мірі це стосується й вищої школи, однак тут у науково-педагогічних працівників, деканатів, ректору та Вченої ради значно більше заходів впливу на здобувачів вищої

освіти, включно до крайніх відрахування з закладу освіти;

– ми критично відносимся до формального (технічного) якості визначення оригінальності для випускних кваліфікаційних робіт здобувачів освіти у загальних відсотках, як такого що поверхневим та одностороннім, тим більше, що такий спосіб оцінювання не передбачений жодним законом України;

– правове забезпечення академічної доброчесності в навчальному процесі в Україні базується на вагомій джерельній системі, а саме законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову та науково-технічну діяльність» підзаконних нормативно-правових актах національного агентства з якості вищої освіти, а також локальних підзаконних нормативно-правових фактів освітніх установ.

Список використаних джерел:

1. Резніченко В. О. Адміністративно-правові засади вищої освіти в Україні. Дисертація. Київ: МАУП. 2021. 396 арк.
2. Щодо забезпечення академічної доброчесності у закладах вищої освіти. Міністерство освіти і науки України. 2017. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/npa/5a1fe9d9b7112.pdf>
3. Ковальчук І.В. Правові аспекти забезпечення академічної доброчесності у вищій школі. Актуальні питання інтернаціоналізації вищої освіти в Україні: лінгвістичний, правовий та психолого-педагогічний аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (БНАУ, 27 березня 2020 р.) Біла Церква, 2020. С. 114-116
4. Батенко Н., Михайліченко М. Феномен академічної доброчесності в контексті синергії наукових підходів. ОСВІТОЛОГІЯ. № 8. 2019. <https://www.osvitologia.kubg.edu.ua/index.php/osvitologia/article/view/15>
5. Чому академічна доброчесність важлива? Офіс доброчесності НАЗК. 2023. prosvita.nazk.gov.ua/blog/chomu-akademichna-dobrochesnist-vazhlyva
6. Принципи академічної доброчесності. Полтавський державний аграрний університет. 2023. <https://www.pdau.edu.ua/content/pryncypury-akademichnoyi-dobrochesnosti>.
7. Академічна відповідальність здобувачів освіти: нові положення законодавства. Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2023. <https://translate.google.com/?hl=ru&sl=en&tl=uk&text=%>
8. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Верховна Рада України*. 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
9. Про вищу освіту. Закон України 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37-38. ст.2004.
10. Про наукову і науково-технічну діяльність. Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 3. ст. 25
11. Яра О. Адміністративно правове забезпечення вищої юридичної освіти в Україні. Дисертація. Київ: МАУП, 2021. 404 арк.
12. Академічна доброчесність. Міжнародний класичний університет імені П. Орлика. 2023. <https://mku.edu.ua/zagalni-pravyla/>
13. Розширений глосарій термінів та понять ст. 42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту» (від 5 вересня 2017 р.). Міністерство освіти і науки України. 2017. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/2018/10/25/glyusariy.pdf>
14. Академічна доброчесність залежить від усіх учасників освітнього процесу. Освітній омбудсмен України. 2023. <https://eo.gov.ua/akademichna-dobrochesnist-zalezhyt-vid-usikh-uchasnykiv-osvitnoho-protsesu/2021/04/30/>
15. Десять правил, як працювати з академічною доброчесністю в школі. Думки педагогів. Нова українська школа. 2021. <https://nus.org.ua/articles/10-pravyl-yak-pratsyuvaty-z-akademichnoyu-dobrochesnistyu-v-shkoli-dumky-pedagogiv/>

Yara O. S. Doctrinal, legal and organizational support of academic integrity in the educational process in Ukraine

The article clarifies the place and role of academic integrity in the doctrinal and legal sense in the educational process of educational institutions of Ukraine characterized by the following factors. It has been proven that academic integrity in the sense of the educational process has its foundations in the institution of private law – intellectual property, but is a purely public institution of administrative law, because the mandatory participant in legal relations in the analyzed area is a certain administrative body that acts in accordance with the legally defined competencies by the norms of administrative law. It is emphasized that the students of education must study honestly, adhere to the standards related to indicating the sources of information, collecting, and using data, as well as determine the contribution of teachers, scientific and pedagogical workers and other scientists to the theory, methodology that is the object of study (analysis). The fundamental values of academic integrity lie in the commitment of the academic community, in the face of courage, when a participant in the educational process

must not only believe in them, but also actively implement them into law enforcement and ethical relations with colleagues. It has been proven that integrity from the point of view of pedagogical skill in secondary school is the teacher's ability to take responsibility for children, for their future through their own positive actions, because practically the only effective measure of student responsibility for violating the norms of academic integrity is the teacher's remark, in other words, the word, which will only reach the addressee (students) if it is spoken by an authoritative teacher. This fully applies to higher education as well, but here scientific and pedagogical workers, deans, rectors, and academic councils have much more influence on higher education seekers, including extreme expulsions from the educational institution. It is critically noted that the formal (technical) definition of originality for graduation qualification papers of education seekers in general percentages is superficial and one-sided, especially since this method of assessment is not provided for by the laws of Ukraine. It was concluded that the legal protection of academic integrity in the educational process in Ukraine is based on a strong source system, namely the laws of Ukraine "On education", "On higher education", "On scientific and scientific and technical activity", subordinate legal acts of the National Agency on the quality of higher education, as well as local by-laws, normative and legal facts of educational institutions.

Key words: *courage, education seeker, education, information, institution, intellectual property, justice, school, standard, subordinate legal act, teacher, value.*

УДК 35.7:378

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.39>**І. Є. Підберезних**доктор юридичних наук,
професор Чорноморського національного університету імені Петра Могили
<https://orcid.org/0000-0001-9906-4327>

ЧИННИКИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

У статті з'ясовано чинники правового забезпечення академічної доброчесності в контексті питань національної безпеки в Україні. Узагальнено, що є незаперечним, що головною цінністю для українського народу є національна суверенна незалежна держава, адже тільки вона може захистити громадян України від убивства, калічення, втрати здоров'я та майна внаслідок військово-терористичної агресії, голодомору. Правовим механізмом забезпечення цього є національна безпека України, як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, яка не може бути забезпечена іншим чином, як через патріотичних, доброчесних та професійних посадових осіб публічних органів, рельєфне формування який здійснюється в системі освіти. Доведено, що академічна доброчесність, як складова етичних правил на основі яких формується майбутня еліта українського суспільства, відповідно їх належне дотримання в процесі навчального процесу прямо впливає на всю послідовуючу діяльність випускників, які через певний час стають управлінською елітою, безпосередньо впливають на усі сфері публічного життя України. Академічна доброчесність як складова приватного права, стоїть на сторожі захисту інтелектуальної власності, яка формує інтелектуальний потенціал України, який в свою чергу є вагомим елементом національної безпеки України. Зроблено висновок, що не бажаним для публічних осіб в Україні є наявність в їх наукових та інших працях ознак академічної недоброчесності, адже вони негативно впливають на забезпечення національної безпеки України, особливо якщо такі особи є членами Кабінету Міністрів чи (та) Ради національної безпеки і оборони України. В цілому узагальнено, що правове забезпечення академічної доброчесності посадовими особами органів державної ради в процесі здійснення своїх публічних повноважень, а також під час навчання, проходження перепідготовки у певні міри впливають на національну безпеку України. Особливо, якщо такі публічні особи є членами Уряду чи членом Ради національної безпеки і оборони України. Тим самим, можна зробити висновок, що дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти у довгостроковій перспективі прямо впливають на забезпечення національної безпеки України.

Ключові слова: безпека і оборона, військова терористична агресія росії, здобувач освіти, інтелектуальна власність, наука, освіта, посадова особа, правий механізм, публічні повноваження.

Вступ. 24 лютого 2022 року українське суспільство стикнулося з новою екзистенційною загрозою для існування Української держави та розвитку української нації – повномасштабним вторгненням російських терористичних військ в Україну. Його здійснено з метою фізичного та інтелектуального знищення всього українського та перетворення України на колонію московії [1].

Українська нація відноситься до європейської родини, які й притаманні практично усі про-

відні риси останньої. Зокрема повага до права власності, в тому числі інтелектуальної власності. Одним з різновидом останньої з погляду приватного права є академічна доброчесність. Одночасно слід підкреслити, що феномен академічної доброчесності не обмежуються юридичної складової права інтелектуальної власності, а є має більш складну наукову природу, яка пов'язана в першу чергу нормами адміністративного права. Так як при її забезпеченні підтримується публічний інтерес, а суб'єктами

здійснення контрольних функцій в аналізованій сфері є як правило той чи інший адміністративний орган.

Більш того, ми висловлюємо гіпотезу, що академічна доброчесність є в деякій мірі чинником національної безпеки. Саме доведенню (спростуванню) цієї гіпотези буде присвячена стаття.

Огляд, останніх досліджень. До проблеми чинників правового забезпечення академічної доброчесності в контексті питань національної безпеки в Україні звертали свою увагу вчені правники. Значний внесок у її розвиток внесли О. Бандурка, В. Бевзенко, С. Горбачов, А. Мегела, О. Нестерцова-Собакар, В. Резніченко, О. Тропіна, Г. Ульянова та ін. Разом з тим, у національній науковій теорії адміністративного права названа проблема піднімається вперше.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі доктринальних поглядів вчених, теорії адміністративного права, діючого законодавства довести (спростувати) певні чинники правового забезпечення академічної доброчесності в контексті питань національної безпеки в Україні.

Виклад основних положень. Академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання або наукових (творчих) досягнень. Дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками передбачає: посилення на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність; контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти; об'єктивне оцінювання результатів навчання [2].

На перший погляд виникає питання? як такі відносно незначні порушення норм адміністративного права можуть зачіпати національні інтереси України? Для того щоб дати відповідь на це питання спочатку звернемося до нормативного матеріалу. Згідно з профільним Законом Закону від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної ціліс-

ності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян [3].

В інших наших наукових працях було доведено, що головною цінністю для українського народу є національна суверенна незалежна держава, адже тільки вона може захистити громадян України від убивства, калічення, втрати здоров'я та майна внаслідок військово-терористичної агресії, голодомору, заслання в Сибір, змушеної еміграції, інших грубих порушень невід'ємних природних прав, свобод та інтересів. Відповідно військова безпека в умовах сьогодення (з 24 лютого 2022 р.) є першочерговою складовою забезпечення національної безпеки, коли кожен чиновник і громадянин України свідомо заради чинних і майбутніх поколінь зобов'язаний захищати суверенітет та територіальну цілісність України в межах своїх професійних, інтелектуальних (підкреслено нами. І.П), вікових і фізіологічних специфічних особливостей. Основними викликами міжнародної західної безпеки в умовах сьогодення, зокрема є матриця загроз міжнародної безпеки у складових агресивних економічних зловживань Китаю, повномасштабне агресивне російське вторгнення в Україну, напади на права людини, порушення права інтелектуальної власності (підкреслено нами [1].

Наприклад, у дисертації В. Путіна містяться положення, які мають ознаки плагіату, як різновиду академічної не доброчесності. Про це писали американські газети *Washington Times* та *New York Times*. Вони звинуватили російського диктатора в плагіаті. Мова стосувалась 1997 р., коли він обіймав посаду заступника мера Санкт-Петербурга, та отримав ступінь кандидата економічних наук, захистивши дисертацію з питань економіки природних ресурсів. Як повідомляла газета *New York Times*, вчені Інституту Брукінгса проаналізували текст дисертації і виявили, що 16 сторінок в ньому просто були скопійовані без жодних посилань з американського підручника 1978 р. під назвою "Стратегічне планування і політика", написаного Девідом І. Кліландом і Вільямом Р. Кінгом (David I. Cleland and William R. King), вченими Університету Піттсбурга [4]. І хоча це найменша

з можливим негативних характеристики особи, на яку Міжнародний кримінальний видав орден на арешт, за злочини скоєнні щодо викрадення українських дітей [5], проте він наглядно показує рівень неможливості мати будь яку довіру (справу) до шахрая, що здійснює крадіжку. Відповідно логічним та виправданим є твердження Президента України В. Зеленського, що з теперішнім російським президентом та його оточенням неможливо домовитися, тому немає сенсу вести переговори з ними [6]. З чим не можливо не погодитися.

Отже, не бажаним для публічних осіб в Україні може бути спільна наукова ознака з російським диктатором. Хоча не в якому разі не можна робити її провідною та такою, що будь яким чином поєднує українського чиновника з такою ознакою особи, що знаходиться у міжнародному розшуку.

Норми Закону від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII випишують, що Реалізація Стратегії національної безпеки України здійснюється на основі національного оборонного, безпекового, економічного, інтелектуального потенціалу з використанням механізмів державно-приватного партнерства, а також із залученням міжнародної консультативної, фінансової, матеріально-технічної допомоги. Реалізація Стратегії кібербезпеки України здійснюється на основі національного оборонного, безпекового, економічного, інтелектуального потенціалу з використанням механізмів державно-приватного партнерства, а також із залученням міжнародної консультативної, фінансової, матеріально-технічної допомоги. Реалізація Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України здійснюється на основі національного економічного, інтелектуального потенціалу з використанням механізмів державно-приватного партнерства, а також із залученням міжнародної консультативної, фінансової, матеріально-технічної допомоги. При цьому План реалізації Стратегії кібербезпеки України ставить завданням забезпечити стимулювання досліджень і розробок у сфері кібербезпеки з урахуванням розвитку новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема, технологій хмарних та квантових обчислень, 5G-мереж, Інтернету речей, штучного інтелекту, а також появи нових засобів реалізації кіберзагроз з метою створення вітчизняних систем, платформ і продуктів у сфері кібербезпеки [7].

Тим самим, при формування інтелектуального, наукового та управлінського кадрового

потенціалу держави – Україна чесність та етичність подання та отримання знань має провідне значення. Адже, сьогоднішні студенти стануть елітою Українського суспільства. Відповідно, цінності, які будуть закладені в системі освіти в умовах сьогоднішнього невідворотно будуть прямо впливати на їх поведінку та управлінську діяльність у майбутньому.

Хоча слід зазначити, що висвітлення фактів, які мають ознаки порушення академічної доброчесності високопосадовцями державної влади України [8] негативно впливають, у певній мірі, на забезпечення національної безпеки України.

Висновки: Отже, чинниками правового забезпечення академічної доброчесності в контексті питань національної безпеки в Україні є наступне:

- є незаперечним, що головною цінністю для українського народу є національна суверенна незалежна держава, адже тільки вона може захистити громадян України від убивства, калічення, втрати здоров'я та майна внаслідок військово-терористичної агресії, голодомору;

- правовим механізмом забезпечення цього є національна безпека України, як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, яка не може бути забезпечена іншим чином, як через патріотичних, доброчесних та професійних посадових осіб публічних органів, рельєфне формування який здійснюється в системі освіти;

- академічна доброчесність, як складова етичних правил на основі яких формується майбутня еліта українського суспільства, відповідно їх належне дотримання в процесі навчального процесу прямо впливає на всю послідовну діяльність випускників, які через певний час стаючи управлінською елітою, безпосередньо впливають на усі сфері публічного життя України;

- академічна доброчесність як складова приватного права, стоїть на сторожі захисту інтелектуальної власності, яка формує інтелектуальний потенціал України, який в свою чергу є вагомим елементом національної безпеки України;

- не бажаним для публічних осіб в Україні є наявність в їх наукових та інших працях ознак академічної недоброчесності, адже вони негативно впливають на забезпечення національної безпеки України, особливо якщо такі особи є членами Кабінету Міністрів чи Ради національної безпеки і оборони України.

Отже, можна зробити висновок, що правове забезпечення академічної доброчесності посадовими особами органів державної ради в процесі здійснення своїх публічних повноважень, а також під час навчання, проходження перепідготовки у певні мірі впливають на національну безпеку України. Особливо, якщо такі публічні особи є членами Уряду чи членом Ради національної безпеки і оборони України. Тим самим, можна зробити висновок, що дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти у довгостроковій перспективі прямо пливає на забезпечення національної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Підберезних І. Адміністративно-правове забезпечення національної безпеки : порівняльно-правовий аналіз : колективна монографія. Миколаїв: ЧНУ імені Петра Могили, 2023. 397 с.
2. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. ст. 380.
3. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. ст.241.
4. У дисертації Путіна знайшли плагіат. BBC. 2009. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/pressreview/story/2009/02/printable/090203_times_putin_oh
5. Путіна розшукуватиме Інтерпол, якщо він не з'явиться. Роз'яснення від екссудді Гаазького трибуналу. 2023. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/putina-rozshukuvatime-interpol-jakshcho-vin-ne-zjavitsja-rozjasnennja-vid-eks-suddi-haazkoho-tribunalu--915132.html>
6. Зеленський вважає, що Україні немає сенсу вести переговори з колективом під назвою «путін». UKRINFORM. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3709163-zelenskij-vvazae-so-ukraini-nemae-sensu-vesti-peregovori-z-kolektivom-pid-nazvou-putin.html>
7. Про План реалізації Стратегії кібербезпеки України. Введено в дію Указом Президента України від 1 лютого 2022 року № 37. 2023. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0087525-21#Text>
8. Плагіат у роботах Особа 1. 2023. URL: <https://nus.org.ua/news/plagiat-u-robotah-oksena-lisovogo-istoriya-vyuvlennya-j-reaksiya-novoobranogoministra/>

Pidberezhnykh I. Ye. Factors of legal support of academic integrity in the context of national security issues in Ukraine

The article clarifies the factors of legal support of academic integrity in the context of national security issues in Ukraine. In general, it is undeniable that the main value for the Ukrainian people is a national sovereign independent state, because only it can protect the citizens of Ukraine from murder, maiming, loss of health and property because of military-terrorist aggression, famine. The legal mechanism for ensuring this is the national security of Ukraine, as the protection of state sovereignty, territorial integrity, the democratic constitutional system, and other national interests of Ukraine from real and potential threats, which cannot be ensured in any other way than through patriotic, virtuous, and professional officials of public bodies, relief formation which is carried out in the education system. It has been proven that academic integrity, as a component of the ethical rules based on which the future elite of Ukrainian society is formed, accordingly, their proper observance during the educational process directly affects all subsequent activities of graduates who, after a certain time, becoming the managerial elite, directly affect all spheres of public life of Ukraine. Academic integrity, as a component of private law, stands guard over the protection of intellectual property, which forms the intellectual potential of Ukraine, which in turn is an important element of Ukraine's national security. It was concluded that it is not desirable for public figures in Ukraine to have signs of academic dishonesty in their scientific and other works, because they negatively affect the provision of national security of Ukraine, especially if such persons are members of the Cabinet of Ministers or (and) the National Security and Defense Council of Ukraine. In general, it is summarized that the legal protection of academic integrity by officials of the state council in the process of exercising their public powers, as well as during training and retraining, to a certain extent affects the national security of Ukraine. Especially if such public figures are members of the Government or a member of the National Security and Defense Council of Ukraine. Thus, it can be concluded that the observance of academic integrity by education seekers in the long term directly affects the national security of Ukraine.

Key words: security and defense, military terrorist aggression of Russia, education seeker, intellectual property, science, education, official, right mechanism, public powers.

УДК 347.23:353(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.40>**О. І. Сафончик**

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0001-6781-8219>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У наданій статті висвітлюються окремі аспекти здійснення права комунальної власності за цивільним законодавством України. Визначається поняття реалізації права комунальної власності та його форм. Надається характеристика окремих форм реалізації права комунальної власності. Виділено проблеми, які виникають при здійсненні даного права. Встановлено принципи, яким має відповідати механізм реалізації права комунальної власності.

Статус комунальної власності закріплено Конституцією України, як складного конституційно-правового інституту, реалізація якого залежить від багатьох суб'єктів конституційного права: органів місцевого самоврядування, територіальних громад, громадян, місцевих органів виконавчої влади, тощо. По суті, Конституція України заклала такі основи реалізації комунальної власності, які дають змогу з допомогою конституційно-правових важелів гарантувати її належне та конституційне використання.

В статті визначено, що механізм реалізації права комунальної власності має відповідати певним принципам, які дозволяють за інших рівних умов забезпечити найбільш оптимальні умови майнових операцій для територіальної громади як власника. Такий напрямок політики сприяє збереженню активів суспільства та їх ефективному використанню на комерційних засадах приватними інвесторами. Більше того, влада отримує можливість за допомогою договірних відносин впливати на вектор економічного розвитку відповідного господарства та діяльність господарювання зокрема. При цьому визначено два способи реалізації повноважень територіальної громади – суб'єкта права комунальної власності: 1) безпосереднє керування майном; 2) через створені суспільством органи.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, речові права, право власності, власність, право комунальної власності, територіальні громади, здійснення права власності.

Постановка проблеми. Статус комунальної власності закріплено Конституцією України, як складного конституційно-правового інституту, реалізація якого залежить від багатьох суб'єктів конституційного права: органів місцевого самоврядування, територіальних громад, громадян, місцевих органів виконавчої влади, тощо. По суті, Конституція України заклала такі основи реалізації комунальної власності, які дають змогу з допомогою конституційно-правових важелів гарантувати її належне та конституційне використання.

У наукових колах «реалізацію права» визначають як: «процес здійснення правових розпоряджень за поведінки суб'єктів (право реалізується у поведінці людини та забезпечується гарантіями з боку держави), а також як зовнішній прояв правового регулювання, і кінцевий результат правового регулювання» [16, с. 35-38; 17].

За цивільним законодавством під реалізацією права розуміють «складний процес, до якого відносять: 1) механізми реалізації права; 2) форми реалізації права» [13].

Надаючи визначення «механізму реалізації права» у наукових колах вважають, що це «особлива правова категорія системного механізму дії права, блок регулятивних та охоронних правових засобів різного рівня, за допомогою яких об'єктивне та суб'єктивне право втілюються у життя, у фактичний поведінці суб'єктів». Функціонування механізму реалізації права у процесі практичного здійснення суб'єктивних прав та обов'язків відрізняється значною своєрідністю. Використання правових засобів у реалізації права має «матеріальне» продовження, і зрештою, включає речові елементи, втілюється у вольовій діяльності суб'єктів, тобто. залежить від людського фактору.

Завдання реалізації права полягає в тому, щоб ефективно без будь-якого відхилення в режимі існуючої законності переводити приписи правових норм у правомірну поведінку суб'єктів. Правові розпорядження, що у силі, підлягають безумовної реалізації. Змінити характер правомірної поведінки, у заданій соціальній ситуації суб'єкти права можуть лише через впливом геть законодавчий процес, через зміну самої правової матерії.

Отже, завдання реалізації права – вичерпно втілити у життя вимоги правових норм, максимально повно реалізувати можливості, надані правом.

Дійсність, ефективність механізму реалізації права може визначатися через відповідність юридичних фактів (на рівні законодавчої, виконавчої, судової влади) праву як мері свободи, хоча це й не виключає самостійну роль механізму правового регулювання. Відповідність юридичних фактів праву визначає значною мірою їхню реалізацію.

У правовій державі при побудові механізму реалізації права головним питанням на рівні різних гілок влади та їх взаємодії є питання про створення таких соціальних механізмів, які б гарантували відповідність праву, перешкождали б його порушенню, а у разі порушення – сприяли б його відновленню. Тому дієвість, ефективність механізму реалізації права визначається через відповідність юридичних фактів праву, що у свою чергу, зумовлює їхню реалізацію.

Початковими елементами реалізації права є умови: юридична норма і соціальна ситуація. Вихідним початком реалізації права виступає – правова норма, розрахована на застосування у певній ситуації. Кінцевим результатом цієї реалізації виступає досягнення соціальних цілей. При цьому треба чітко розрізнати кінцевий результат (соціальна мета), яку переслідує суспільство чи держава (при формуванні певної правової норми), та результат, якого прагне досягти соціальний суб'єкт.

Отже, під механізмом реалізації права розуміється «діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законотворчого органу, правозастосовчого органу та існуючі юридичні норми, що регулюють їхню діяльність. Створення правової норми не є самоціллю. Її призначенням є забезпечення регулювання суспільних відносин, що досягаються у процесі реалізації правових розпоряджень» [9].

Разом з тим, під реалізацією права розуміється «здійснення розпоряджень правової

норми у діяльності суб'єктів права, що відбувається через певні форми, які у загальнотеоретичному розумінні виражаються у виконанні обов'язків, дотриманні заборон, використання правових норм» [11, с. 126-129].

Водночас, під використанням розуміється «форма реалізації правозастосовчих норм, змістом яких є активна поведінка суб'єктів, що здійснюється за їх власним бажанням (наприклад, реалізація права на освіту, договір дарування, заяву про звільнення з роботи, права власності)» [10, с. 30-33].

Крім того, під виконанням розуміється «форма реалізації зобов'язуючих норм, змістом якої є вчинення дій, які потрібні юридичними вказівками, тобто виконання покладених обов'язків» [15, с. 74-78].

Водночас, під дотриманням розуміється «форма реалізації заборонних норм, змістом якої є зміст суб'єкта від порушення заборон, які у правових нормах» [10, с. 30-33].

Отже, форми реалізації права комунальної власності полягають саме у виконанні та дотриманні правових норм, що регулюють діяльність суб'єктів даних правовідносин.

У статті 143 Конституції України передбачено, що «територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, що створюються ними, керують майном, яке перебуває у комунальній власності» [1]. Отже, визначено два способи реалізації повноважень територіальної громади – суб'єкта права комунальної власності:

- 1) безпосереднє керування майном;
- 2) через створювані суспільством органи.

Відсутність будь-яких законодавчих механізмів забезпечення права територіальної громади на безпосереднє управління майном є великим та вкрай негативним недоліком українського законодавства. Такий законодавчий вакуум припускає фактичну заміну понять: не територіальна громада є фактичним власником комунального майна, а органи чи конкретні посадові особи, які, покладаючись на широкі повноваження, визначені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», є реальними власниками. Де-юре – територіальна громада, де-факто – органи місцевого самоврядування та їх посадові особи.

Сьогодні в Україні лише відбувається налагодження державно-приватного партнерства і поруч із ним починає своє становлення складне, порівняно з орендою, відчуженням, форма управління майном комунальної

та спільної власності територіальних громад, на підставі концесійного договору [4].

У відповідності до положень Закону України «Про концесію» під концесією розуміється: «надання суспільно значущих послуг з метою задоволення потреб концесієдавця, на підставі концесійного договору на платній та терміновій основі, в рамках здійснення державно-приватного партнерства, концесіонеру (суб'єктам господарювання) права на створення (будівництво) та/або управління (експлуатацію) об'єктом концесії за умови взяття концесіонером на себе відповідних зобов'язань, майнової відповідальності та підприємницького ризику» [7].

Концесіонер (особа, яка уклала концесійний договір) зобов'язаний, для належного функціонування підприємства придбати необхідне обладнання, організувати та забезпечити належне управління діяльністю комунального підприємства, та після завершення строків дії концесійного договору, передати усе комунальне майно органам місцевого самоврядування.

Ще однією формою реалізації права комунальної власності є «створення комунальних підприємств та установ, участь органів місцевого самоврядування у господарських товариствах регламентована законом, за нормами якого до компетенції сільських, селищних, міських рад належить питання про створення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади» [3].

Створення багатофункціональних обслуговуючих підприємств комунальної власності виступає, у діяльності органів місцевого самоврядування, в тому числі територіальних громад, одним із пріоритетних напрямів, направлених на розширення сфери надання послуг населенню за допомогою комунальних підприємств обслуговуючої форми діяльності, соціальний захист осіб, надання робочих місць на комунальному підприємстві для працевлаштування громадян, а також залучення усіх надходжень до бюджету органів місцевого самоврядування та територіальних громад.

Оренду комунального майна також можна віднести до форм реалізації права комунальної власності, що передбачає «передачу, на платній основі, об'єктів комунальної власності у тимчасове користування». Зазначені цивільно-правові відносини врегульовані законодавством України.

У відповідності до положень цивільного та господарського законодавства України, в яко-

сті об'єктів оренди можуть виступати: нерухоме майно комунальної власності, а також земельні ділянки, водойми, тощо. Така форма управління майном комунальної власності, є на сьогодні однією з найпоширеніших та виступає одним з основних джерел поповнення місцевого бюджету. Вимоги до укладання договору оренди комунальної власності визначені законодавством України.

Наступною формою реалізації права комунальної власності виступає «передача об'єктів у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст або їх спільну власність». Процес передачі майна у комунальну власність, регламентований Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності», яким визначено: «основні засади передачі об'єкту права державної власності у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст чи спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст, а також об'єктів права комунальної власності у державну власність безкоштовно або шляхом обміну та регулює відносини, пов'язані з такою передачею» [8].

Разом з тим, дія Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» поширюється на об'єкти права державної та комунальної власності. Сьогодні на етапі перетворення відносин власності оренда є одним із основних способів використання майна як державної (комунальної), так і приватної форм власності.

Перспективним напрямом розвитку орендних відносин є різноманіття форм їх проявів, як-от фінансова оренда, концесія, прокат, концесійний договір, договір управління комунальним майном, тощо. Усі ці форми активно використовують в управлінні комунальним майном незалежно від виду власності та у реалізації права комунальної власності.

При цьому слід звернути увагу на те, що «передача об'єктів із державної до комунальної власності територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється за наявності згоди відповідних сільських, селищних, міських рад, якщо інше не передбачено законом, а до загальної власності територіальних громад сіл, селищ, міст – за наявності згоди районних чи обласних рад, якщо інше не передбачено законом. Рішення про надання згоди приймається на пленарному засіданні сільської, селищної, міської або районної обласної ради» [3].

Крім того, законодавством передбачено, що «органи, яким комунальне майно було передано

у власність або в управління, у визначений строк (загалом протягом двох тижнів), з дня затвердження актів «приймання-передачі» зобов'язуються повідомити про вказну передачу відповідні державні органи (державної статистики, державної податкової служби), та у бюро технічної інвентаризації оформити свідоцтво на право власності на об'єкти нерухомості».

Разом з цим «власник чи уповноважений ним орган своїм наказом (рішенням) зобов'язаний закріпити прийняте нерухоме та окреме індивідуально визначене майно за відповідним підприємством, установою, організацією на праві господарського відання чи оперативного управління» [2].

Реалізуючи право комунальної власності, органи управління комунальною власністю реалізують надане їм право шляхом застави. Запорука комунального майна – це використання комунального майна як об'єкта гарантії повернення кредитів підприємницькими структурами, що виконують діяльність, необхідну територіальній громаді, залучені до реалізації програм економічного та соціально-культурного розвитку території. Відносини застави регулюють Закон України «Про заставу» [5] та Закон України «Про іпотеку» [6]. Будь-яке майно, яке є комунальною власністю може бути предметом застави. У сьогоденних реаліях зазначена форма управління комунальною власністю значно обмежена, зокрема у зв'язку із введенням в дію з 24 лютого 2022 року військового стану, та у зв'язку нерозвинутою системою страхування ризиків втрати майна.

Незважаючи на закріплення рядом законодавчих та нормативно-правових актів певних прав та обов'язків органів місцевого самоврядування, у процесі реалізації ними права власника майна мають місце такі недоліки:

– «статус самоврядування (на рівні областей та районів), крім задекларованого «подання спільних інтересів територіальних громад», залишився поза конституційно-правовим регулюванням;

– відсутність чіткого юридичного, організаційного механізму управління комунальної власністю;

– не визначено чітких меж делегування виконавчому комітету повноважень ради (крім питань, що належать до виключної компетенції ради) щодо управління майном, що перебуває у комунальній власності;

– відсутність єдиного реєстру об'єктів комунальної власності;

– відсутність механізму залучення інвестицій» [14, с. 96-102].

Механізм реалізації права комунальної власності має відповідати таким принципам:

1) узгодження державних, територіальних інтересів з інтересами мешканців території;

2) економічна зацікавленість у ефективній діяльності об'єктів комунальної власності;

3) диференційований підхід до об'єктів комунальної власності з погляду вибору форм та методів управління;

4) забезпечення організаційно-методичного єдності за сукупністю об'єктів, що входять до комунального майнового комплексу території;

5) дотримання комплексно-цільового підходу до організації управління та формування відповідних комплексів в організаційній структурі управління за сукупністю об'єктів комунальної власності, які мають тісні економічні, виробничо-технологічні та функціональні зв'язки;

6) виключення дублювання функцій в управлінні;

7) підвищення відповідальності керівників різних рівнів управління за ефективне функціонування комунального сектора економіки території.

Висновки. Таким чином, зазначені принципи дозволяють за інших рівних умов забезпечити найбільш оптимальні умови майнових операцій для територіальної громади як власника. Такий напрямок політики сприяє збереженню активів суспільства та їх ефективному використанню на комерційних засадах приватними інвесторами. Більше того, влада отримує можливість за допомогою договірних відносин, що передбачає відшкодування за користування нерухомістю, впливати на вектор економічного розвитку відповідного господарства та діяльність господарювання зокрема. При цьому визначено два способи реалізації повноважень територіальної громади – суб'єкта права комунальної власності: 1) безпосереднє керування майном; 2) через створені суспільством органи.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). Офіц. вид. К.: Парлам. вид-во, 2003. № 40-44. 356 с. (Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України протягом 2003-2022 років). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T030435?an=845618>
3. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон

- України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР (зі змінами, внесеними відповідно до Законів України у 1998-2023 рр.). (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1997, № 24, ст.170). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Про державно-приватне партнерство. Закон України від липня 2010 року № 2404-VI (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 40, ст.524). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>
 5. Про заставу. Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2654-XII (зі змінами, внесеними Законами України у 1994-2022 рр.). (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 47, ст. 642). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text>
 6. Про іпотеку. Закон України від 05 червня. 2003 року № 898-IV (зі змінами, внесеними згідно із Законами України у 2006-2023 рр.). (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 38, ст. 313). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>
 7. Про концесію: Закон України від 3 жовтня 2019 року № 155-IX. (*Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2019, № 48, ст. 325). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#n210>
 8. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності. Закон України від 3 березня 1998 року № 147/98-ВР (зі змінами, внесеними згідно із Законами України у 2001-2022 рр.). (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1998, № 34, ст.228). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147/98-%D0%B2%D1%80#Text>
 9. Зайчук О.В., Онищенко Н.М. Теорія держави та права. Академічний курс Підручник А.В. Зайчук, Н.М. Онищенко. – Одиссей Київ. 2006, 688с.
 10. Легка О.В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. Філософські, теоретико-історичні аспекти держави і права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 30-33
 11. Макаренко Л.О. Реалізація права як ефективний засіб досягнення мети правового регулювання. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 126-129.
 12. Навчальний посібник / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. наук, доц. Кухарева О. Є., канд. юрид. наук, доц. Ткалича М.О. Запоріжжя. 2016. 284 с.
 13. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-т. / за заг. ред. О. В. Дзери. Т. 1. К.: Юрінком Інтер, 2019. 752 с.
 14. Процьків О. Комунальна власність: особливості, проблеми та пріоритети реалізації управлінських рішень. *О. Процьків. Галицький економічний вісник*. 2010 № 2 (27), С. 96-102
 15. Сердюк І.А. Реалізація норм права: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 74-78
 16. Сушинський О.І. Місцеве самоврядування в Україні: концептуальні засади статусу та діяльності виконавчих органів. Львів : Афіша, 2003. С. 35–38.
 17. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. Навчальний посібник / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. наук, доц. Кухарева О. Є., канд. юрид. наук, доц. Ткалича М.О. Запоріжжя. 2016. 284 с.

Safonchuk O. I. Certain Aspects of Exercising the Right to Communal Property under the Civil Law of Ukraine

The present article highlights some aspects of the exercise of municipal property rights under the civil law of Ukraine. The author defines the concept of exercise of the right to communal property and its forms. It is characterized some forms of exercise of the right to communal property. The problems arising in the exercise of the relevant right are highlighted. The principles which the mechanism of exercise of the right to communal property should comply with are established.

The status of municipal property is enshrined in the Constitution of Ukraine as a complex constitutional-legal institution, the implementation of which depends on many subjects of constitutional law: local governments, territorial communities, citizens, local executive authorities, etc. In essence, the Constitution of Ukraine laid down such a framework for the employment of communal property that allows for the constitutional law levers to guarantee its proper and constitutional use.

The article determines that the mechanism for exercising the right to communal property should comply with some principles which, ceteris paribus, allow ensuring the most optimal conditions for property transactions for the territorial community as the owner. Such a policy direction contributes to the preservation of public assets and their efficient use on a commercial basis by private investors. Moreover, the authorities have the opportunity to affect the vector of economic development of the respective enterprise and its activities, in particular, through contractual relations. At the same time, the author identifies two ways of exercising the powers of a territorial community – an entity of communal property rights: 1) direct management of property; 2) through bodies established by society.

Key words: *civil law, civil legislation, civil law relations, real rights, property rights, property, communal property rights, territorial communities, exercise of property rights.*

Ю. М. Ольшевськааспірантка кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права КНУ імені Тарса Шевченка

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Дослідження присвячено проблематиці та перспективам розвитку законодавчого регулювання юридичної відповідальності державних службовців. Охарактеризовано правову природу юридичної відповідальності державних службовців, а саме поняття та її види. При дослідженні дисциплінарної відповідальності державних службовців висловлено пропозицію стосовно детальнішої регламентації стадійності дисциплінарного провадження в частині надання пояснень, запропоновано відповідні зміни у законодавство. Висловлюється думка щодо недієвості та декларативності окремих дисциплінарних стягнень. З огляду на іноземний досвід (Республіка Франція) пропонується розширити перелік дисциплінарних стягнень. Водночас заперечується необхідність запозичення французького досвіду в частині видалення інформації про порушення трудової дисципліни після спливу 3 років з моменту порушення. Розглянуто румунський досвід стосовно такого виду дисциплінарного стягнення як тимчасове зниження розміру заробітної плати. З урахуванням специфіки вітчизняного законодавства натомість запропоновано іншу форму впливу на державного службовця – позбавлення премій або ж тимчасове позбавлення права на преміювання. Запропоновано відповідні зміни у законодавство. Піддано сумніву ідею додаткових дисциплінарних стягнень у формі скасування неповного чи скороченого робочого часу. Розглянуто інститут позасудової пропозиції відшкодування шкоди, висловлено думку щодо його відображення у законодавстві. Досліджено питання визначення суб'єкта відшкодування матеріальної шкоди, в тому числі за законодавством Італії. Зроблено висновок про необхідність встановлення особистої матеріальної відповідальності державного службовця. Запропоновано розповсюдити відповідальність за розголошення комерційної таємниці на будь-якого порушника – державного службовця, який мав доступ до комерційної таємниці, не обмежуючись посадовими особами.

Ключові слова: юридична відповідальність, державна служба, дисциплінарна відповідальність, відповідальність державного службовця, інститут юридичної відповідальності.

Постановка проблеми. Державна служба є особливим видом суспільно корисної праці, якій притаманне власне правове регулювання з огляду на важливість її ролі у життєдіяльності суспільства. Відтак, повне дублювання норм трудового законодавства стосовно державних службовців неможливе, що вимагає створення власної нормативно-правової бази. Зважаючи на те, що Україна, ще відносно молода держава, яка перебуває у трансформаційних євроінтеграційних процесах, існує чимало положень закону, які потребують відповідного розвитку та вдосконалення.

Зокрема, потребують переосмислення дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців, адже на відміну від них, кримінальна та адміністративна відповідальність розвиваються в царині процесуального законодавства, яке є ширшим і з точки зору

мети, і з точки зору залучених до нього органів та осіб. Натомість дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців залежать від волі керівництва органу державного службовця та внутрішніх розслідувань, що може призвести як до уникнення відповідальності, так і до її необґрунтованого посилення.

Стан дослідження. Правовий статус державних службовців, або ж державних службовців, як виду публічних службовців часто стає предметом дослідження у вітчизняних та закордонних науковців. Значна увагу при цьому приділяється саме юридичній відповідальності, або ж окремим її видам. Тема юридичної відповідальності державних службовців розкривається у дисертаційних дослідженнях Губанова О.О. («Юридична відповідальність публічних службовців: порівняльно-правове дослідження»), Коротких А. Ю. («Проблеми юридич-

ної відповідальності державних службовців за трудовим законодавством України»), Чернишовой В. Ю. («Інститут адміністративно-правової відповідальності суб'єктів владних повноважень») тощо, а також низці статей та матеріалів конференцій.

Метою дослідження є виявлення недоліків у правовому регулюванні юридичної відповідальності державних службовців в Україні та пошук шляхів їх вирішення, а також дослідження перспектив подальшого вдосконалення законодавства в частині юридичної відповідальності державних службовців.

Виклад основного матеріалу. У правовому статусі державного службовця однією з ключових складових є юридична відповідальність [21, с. 169]. Ця відповідальність має два аспекти: негативний, пов'язаний з порушеннями закону, що вже відбулися, і позитивний, що визначає відповідальність за майбутні дії. Деякі автори визнають, що юридична відповідальність нерозривно пов'язана з правопорушенням і вважають її логічним наслідком порушення закону [22, с. 43].

У наукових дослідженнях існують різні точки зору на природу юридичної відповідальності державних службовців. Ось кілька з них:

1) обов'язок дотримуватися і виконувати посадові обов'язки, які покладені на державного службовця, який при невиконанні або виконанні неналежним чином визначається як правопорушення і матиме негативні наслідки матеріального, організаційного або особистого характеру [17, с. 103];

2) міра державного примусу, проявом якої є негативні наслідки для правопорушника – майнового чи особистісного характеру [18, с. 286];

3) здатність усвідомлювати і виконувати покладені обов'язки та завдання, передбачати наслідки своїх дій (бездіяльності) як у сфері наданих повноважень, так і в суспільній сфері [16, с. 312].

Законодавством України для державних службовців передбачену дисциплінарну, матеріальну, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Так, відповідно до частини першої статті 64 Закону України «Про державну службу» [2] державний службовець буде притягнутий до дисциплінарної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх посадових обов'язків, які визначаються не лише цим Законом, але й іншим нормативно-правовими актами, посадовими інструкціями, правилами етичної пове-

дінки. Питанню матеріальної відповідальності державних службовців присвячена глава 3 Розділу VIII Закону України «Про державну службу» [2] та окремі статті глави 82 підрозділу 1 розділу III Книги п'ятої Цивільного кодексу України [3]. Кримінальна та адміністративна відповідальність настає у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України [4] та Кодексом України про адміністративні правопорушення відповідно [5].

В рамках цього дослідження буде детальніше розглянуто проблематику саме дисциплінарної та матеріальної відповідальності, позаяк саме вони регулюються профільним законодавством.

Вітчизняний дослідник В.В. Гладкий, вважає, що регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні подекуди порушує положення пункту 22 статті 92 Конституції України [1], відповідно до якої правопорушення та відповідальність за них мають встановлюватись виключно законом [14, с. 31]. Втім, на момент написання цієї статті дисциплінарні статuti затверджені відповідними законами України, а стаття 66 Закону України «Про державну службу» [2] не містить посилань на дисциплінарні статuti, як додаткові джерела видів дисциплінарної відповідальності. Тим не менш, правове регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців потребує вдосконалення.

Зокрема, маємо погодитись із позицією А.Ю. Коротких, стосовно необхідності детальнішої регламентації стадійності дисциплінарного провадження в частині надання пояснень, адже такі строки не врегульовані [19, с. 191]. Єдина вказівка – отримання таких пояснень «перед накладанням дисциплінарного стягнення» (частина перша статті 75 Закону України «Про державну службу» [2]), що є завершальною стадією дисциплінарного провадження.

У зв'язку з викладеним, вважаємо за доцільне викласти абзац п'ятий пункту 31 **Порядку здійснення дисциплінарного провадження** у такій редакції:

«надати письмові пояснення з дати видання наказу (розпорядження) про порушення дисциплінарного провадження до прийняття рішення за результатами розгляду дисциплінарної справи, надавати додаткові пояснення протягом усього дисциплінарного провадження, а також надавати відповідні документи та матеріали щодо обставин, які досліджуються;».

Інша проблема стосується недієвості та декларативності окремих дисциплінарних стягнень. До прикладу, зауваження, як стягнення передбачене пунктом 1 частини першої статті 66 Закону України «Про державну службу» [2]. З одного боку, важко стверджувати про наявність реальних наслідків для порушника, з іншого боку – викликає сумнів доцільність витрат часу на дисциплінарне провадження з такою неефективною санкцією.

У цьому випадку принагідно звернутись до іноземного досвіду, адже розповсюдженою практикою є існування розмаїтого переліку дисциплінарних стягнень. Так, статтею 66 Закону Республіки Франція «Про статутні положення, що стосуються державної служби» передбачено такі дисциплінарні стягнення, як попередження та догана.

Зауважимо, що додатково може застосовуватись зупинення права просування по службі, тимчасове відсторонення до 15 днів та переведення на іншу посаду. Окрім цього, на більш серйозні порушення передбачені пониження на посаді, а також тимчасове відсторонення на строк від 3 місяців до 2 років. І насамкінець, найтяжчою санкцією, як і в Україні, є звільнення з державної служби.

Що цікаво, передбачається можливість видалення інформації про притягнення до відповідальності, якщо впродовж трьох років після такого покарання, державний службовець не порушуватиме трудову дисципліну [12].

Вищезгаданий перелік дисциплінарних стягнень державних службовців Франції, заслуговує запозичення у вітчизняне законодавство. На нашу думку, ідея щодо видалення інформації про порушення держслужбовцем трудової дисципліни видається дещо недоречною, адже ознайомлення із особою справою державного службовця може викликати суб'єктивні враження, що може призвести до неправильних кадрових рішень. Якщо ж державний службовець дійсно хоче виправити ситуацію, то може своєю працею отримувати заохочення для демонстрації свого виправлення.

А тепер, звернімось до румунського досвіду. Закон Румунії «Про статус державних службовців» [10] передбачає окремі види дисциплінарних стягнень, які відсутні у галузевому законодавстві в Україні. Такими, зокрема є тимчасове зменшення розміру заробітної плати (на 5-10% на строк від 1 до 3 місяців), зупинення просування по службі строком від 1 до 3 років, пониження на посаді строком від 6 до 12 місяців

(відповідно, зменшується і розмір заробітної плати).

Варто зазначити, що українським законодавством не передбачено будь-які форми, позбавлення працівника заробітної плати чи її частини у формі штрафів чи понижень розміру заробітної плати (адже право на оплату праці гарантоване Конституцією України [1]), єдине виключення – матеріальна відповідальність за наявності шкоди, нанесеної державним службовцем. Тож можливість запозичення дисциплінарної санкції у формі тимчасового зниження розміру заробітної плати ми не поділяємо.

Варто наголосити, що стаття 52 Закону України «Про державну службу» [2] передбачає можливість преміювання державних службовців за результатами їх праці. Можливість фінансового впливу на працівника без зміни у його посадовий оклад та надбавки вбачаємо саме завдяки позбавленню премій, або ж тимчасовому позбавленню права на преміювання.

У зв'язку з викладеним пропонуємо доповнити частину першу статті 66 Закону України «Про державну службу» [2] такими видами дисциплінарного стягнення як *«позбавлення поточної премії (у випадку, якщо така премія ще не була виплачена)»* та *«тимчасове позбавлення права на преміювання»*.

Зазначимо, що неординарним є підхід, запропонований Т.М. Лежневою, яка просуває ідею додаткових дисциплінарних стягнень у формі скасування неповного чи скороченого робочого часу [20, с. 285]. З цього приводу вважаємо за доцільним, необхідно висловити декілька зауважень.

По-перше, робочий час державного службовця, відноситься до істотних умов його праці (пункт 4 частини третьої статті 43 Закону України «Про державну службу» [2]). Зміна істотних умов праці не є видом відповідальності у законодавстві про державну службу, а також у трудовому законодавстві. Звичайно, роботодавець за результатами дисциплінарного провадження може дійти висновку про необхідність таких змін, але їх впровадження можливе лише заздалегідь і за згоди державного службовця.

По-друге, відповідно до положень статті 56 Закону України «Про державну службу» [2] у деяких випадках неповний робочий день, або неповний робочий тиждень є обов'язковим, відтак таку санкцію застосувати буде просто неможливо. Тож впровадження таких видів відповідальності потребуватиме внесення значних коректив у законодавство.

Доречним видається впровадження давності притягнення до дисциплінарної відповідальності по аналогії з кримінальним чи адміністративним законодавством, на що звертає увагу О.О. Губанов [15, с. 198] при дослідженні Федерального дисциплінарного статуту Федеративної Республіки Німеччина [8]. Так, до дисциплінарної відповідальності можуть притягатися і відставні державні службовці, якщо факт дисциплінарного порушення буде виявлено після їх звільнення або виходу на пенсію. Вважаємо за доцільним запозичення такої норми, що сприятиме унеможливленню уникнення порушниками відповідальності.

Не менше пропозицій у науковців спостерігається і щодо матеріальної відповідальності державних службовців. Так, зокрема, вітчизняна дослідниця В.Ю. Чернишова виокремлює таку проблему досліджуваного питання, як існування інституту позасудового відшкодування шкоди [23, с. 142-144] (хоча законодавством це питання не регулюється). Нам видається дивною неможливість визнання державним органом факту винуватості свого службовця та добровільного відшкодування шкоди без рішення суду. Вважається за доцільне, таку можливість краще передбачити шляхом розроблення відповідним норм закону.

Іншою проблемою, яка потребує свого дослідження, є правовий статус суб'єкта відшкодування матеріальної шкоди. Так, відповідно до положень частини другої статті 61 Конституції України юридична відповідальність має індивідуальний характер [1]. Водночас, статтями 1173-1174 Цивільного кодексу України відшкодування шкоди покладається не на державного службовця, а на орган державної влади, причому незалежно від наявності вини [3].

Такий підхід суттєво відрізняється від трудового законодавства, адже відповідно до статті 130 Кодексу законів про працю України [6] працівники несуть матеріальну відповідальність особисто за наявності у їх діяч/бездіяльності вини.

Таким чином, матеріальна відповідальність державного службовця фактично покривається за рахунок державного бюджету України, який формується коштами платників податків, які не причетні до вказаних вище правопорушень. І лише потім, згідно статті 81 Закону України «Про державну службу», держава може скористатись правом зворотної вимоги (регресу) [2].

Саме тому, ми погоджуємось із думкою із В.Ю. Чернишової, про те, що такий підхід

суперечить конституційному принципу індивідуалізованого характеру відповідальності [24, с. 100]. У даному випадку доречно запозичити відповідні норми Кодексу законів про працю України до законодавства про державну службу.

Італійське законодавство передбачає виключення з правила, за яким матеріальну відповідальність несе державний орган. Так, державний службовець несе матеріальну відповідальність особисто у випадку нанесення шкоди державі чи органу державної влади, у якому він працює/працював [9; 11; 13, р. 48-55].

Такий підхід видається нам доречним, якщо відстоювати позицію, що матеріальну відповідальність має нести державний орган. Втім, все ж схилиємось до необхідності покладання матеріальної відповідальності безпосередньо на державного службовця, яким матеріальну шкоду було нанесено.

Окремо варто наголосити про складність притягнення державних службовців до матеріальної відповідальності за розголошення комерційної таємниці, до якої стаття 505 Цивільного кодексу України відносить інформацію технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, яка не є легкодоступною та має комерційну цінність [3].

З цього приводу, А.Ю. Коротких зауважує, що на державного службовця не можна покласти відповідальність за неодержаний прибуток та упущену вигоду і пропонує за аналогією відповідно до частини четвертої статті 130 Кодексу законів про працю України [6] покладати таку відповідальність на державних службовців, які є посадовими особами [19, с. 293]. На нашу думку, доречним буде розповсюдити таку відповідальність на кожного порушника, який мав доступ до комерційної таємниці.

Висновки. Юридична відповідальність державних службовців характеризується наявністю розмаїтої проблематики, яка потребує свого вирішення, шляхом вдосконалення законодавства. У рамках нашого дослідження проаналізовано лише дисциплінарну та матеріальну відповідальність, однак результати можна екстраполювати на інститут юридичної відповідальності державних службовців в цілому – в такому разі можна стверджувати про необхідність системного корегування профільних нормативно-правових актів для дієвості закону. З одного боку, це сприятиме настанню відповідальності, а з іншого боку – дотриманню прав державних службовців.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 4, ст.43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#text>
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#text>
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 року № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
6. Кодекс законів про працю України : Закон України. Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71 ВВР, 1971, додаток до № 50, ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
7. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці : постанова Кабінету Міністрів України від 09 серпня 1993 року № 611. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/611-93-%D0%BF#Text>
8. Bundesdisziplinargesetz vom 9. Juli 2001 (BGBl. I S. 1510). URL: <http://www.gesetzeim-internet.de/bdg/BJNR151010001.html>
9. Follieri E. Il modello di responsabilità per lesione di interessi legittimi nella giurisdizione di legittimità del giudice amministrativo: la responsabilità amministrativa di diritto pubblico. *Diritto processuale amministrativo*. 2006. Vol. 1(1). P. 18–32.
10. Lege privind Statutul funcționarilor publici: Lege № 188 din 08.12.1999. *Monitorul Oficial al României*. 2007. № 365. P. I. URL: <http://www.juridice.ro/60208/Monitorul-Oficial-365-2007.html>
11. Lieto G.M. La giurisdizione in tema di responsabilità aquiliana della P.A. per lesione di interessi legittimi e la c.d. «pregiudiziale amministrativa». *Diritto & Giustizia*. Rome. 2002. No. 11. URL: https://www.giustizia-amministrativa.it/cdsintra/wcm/idc/groups/public/documents/document/mdax/nze2/~edispintra_000636.htm
12. Portant diverses mesures relatives à la mobilité dans la fonction publique: Ordonnance No. 2017-543 du 13.04.2017. *Journal officiel de la République française*. 2017. № 0089. Texte № 61.
13. Trattato della Responsabilità contrattuale. Diretto da G. Visintini. Padova: CEDAM, 2009. Vol. I: Inadempimento e rimedi. 832 p.
14. Гладкий В.В. Про законодавче врегулювання етичної поведінки державного службовця: препринт. Київ: МАУП, 2019. 41 с.
15. Губанов О.О. Процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні та Німеччині: порівняльний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. с. 97-101.
16. Державна служба : навч. посіб. за заг. ред. С. М. Серьогіна. Київ : Сік груп Україна, 2012. 526 с.
17. Долгіх Н. Юридична відповідальність державних службовців в Україні та державах-членах Європейського Союзу. Актуальні проблеми державного управління. № 1 (81). 2020. с. 102-106.
18. Загальна теорія права: підручник / О.В. Петришин, В.В. Лемак, С.І. Максимов та ін.; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 568 с.
19. Коротких А. Ю. Проблеми юридичної відповідальності державних службовців за трудовим законодавством України. Дис. ... д.ю.н. 12.00.05. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2019. 483 с.
20. Лежнева Т.М. Питання ефективності санкцій трудового права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. с. 279-291. – с. 285.
21. Селецький О.В., Приходько В.О. Правове регулювання підстав для притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності. Електронне наукове видання «*Порівняльно-аналітичне право*». 2019. № 2. с. 168-171.
22. Теорія держави та права: навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
23. Чернишова В. Ю. Інститут адміністративно-правової відповідальності суб'єктів владних повноважень. Дис. на здобуття ступеню доктора філософії в галузі права. Київ, 2021. 208 с.
24. Чернишова В. Ю. Персональна відповідальність публічних службовців: проблеми реалізації. *Право та державне управління*. 2022 р., № 3. с. 96-101.

Olshevska Yu. M. Legal responsibility of civil servants: problems and prospects for development

The research is devoted to the problems and prospects of the development of legislative regulation of the legal responsibility of civil servants. The legal nature of the legal responsibility of civil servants is characterized, namely the concept and its types. When studying the disciplinary responsibility of civil servants, a proposal was made regarding the more detailed regulation of the stages of disciplinary proceedings in terms of providing explanations, and relevant changes in the legislation were proposed. An opinion is expressed regarding the invalidity and declarative nature of individual disciplinary sanctions. In view of foreign experience (Republic of France), it is proposed to expand the list of disciplinary sanctions. At the same time, the need to borrow the French experience in terms of removing information about a violation of labor discipline after 3 years has passed since the violation is denied. The Romanian experience regarding such a type of disciplinary sanction as a temporary reduction of the salary is considered. Taking into account the specifics of the domestic legislation, instead, another form of influence on the civil servant was proposed - deprivation of bonuses or temporary deprivation of the right to bonuses. Corresponding changes in the legislation are proposed. The idea of additional disciplinary sanctions in the form of cancellation of part-time or reduced working hours is questioned. The institution of an extrajudicial offer of compensation for damage was considered, and an opinion was expressed regarding its reflection in the legislation. The issue of determining the subject of compensation for material damage, including under Italian legislation, was studied. A conclusion was made about the need to establish the personal financial responsibility of the civil servant. It is proposed to spread the responsibility for the disclosure of commercial secrets to any violator - a public servant who had access to commercial secrets, not limited to officials.

Key words: legal responsibility, public service, disciplinary responsibility, civil servant responsibility, institute of legal responsibility.

А. О. Винниккандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ КОЛОБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Війна для України стала складним випробуванням не лише морально-етичного, культурологічного, державницького, економічного, політичного, а і правового характеру. Не доводиться сперечатися про непідготовленість чинного законодавства загалом, та кримінального, зокрема, до викликів сьогодення. Разом із цим, необхідно констатувати досить вчасну та швидку реакцію з боку законодавця на ті процеси, що відбуваються сьогодні у нашому суспільстві та активне намагання привести КК України до умов воєнного стану, про що свідчить не лише пеналізація існуючих кримінально-правових заборон, а і криміналізації нових. Власне одним із таких кроків було встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [1].

Однак запровадження до КК України ст. 111-1 не вирішує проблематику кримінально-правової оцінки діяльності осіб, які співпрацюють із ворогом, а лише розширює дискусію та виводить її на інший рівень. Зокрема вектор уваги зміщується щонайменше у такі дві площини: 1) перспективи застосування приписів ст. 111-1 КК України, які за своїм змістом є спеціальними відносно такого діяння, як державна зрада (ст. 111 КК України) у після воєнний період. 2) забезпечення балансу між запитом суспільства на справедливе покарання та, як альтернатива, – відновлення справедливості шляхом переслідування колаборантів і так звані суди Лінча.

У процесі дослідження встановлено, що в основі такої моделі визначальне місце відіграє інститут обставини, що виключають протиправність діяння. Їх активне застосування під час кримінально-правової оцінки колабораційної діяльності здатне одночасно забезпечити охорону основ Національної безпеки в частині призначення особі справедливого виду та міри покарання. Разом із цим, шляхом недопущення безпідставного переслідування особи, котра співпрацювала із окупаційним режимом забезпечити дотримання прав та свободи людини і громадянина. Зроблено висновок, що такі обставини хоч і є дієвим правовим інститутом противаг та стримувань та умови окупації зумовлюють необхідність переоцінки установлених в науковій літературі поглядів до цього інституту, а також пошуку їх нових форм моделей, які б враховували власне умови війни. Для цього у роботі було використано такі методи дослідження, як філософські, логічні, спеціально-юридичні, метод системного аналізу, формально-догматичні методи.

Ключові слова: воєнний стан; колабораційна діяльність; кримінальне правопорушення; кримінальна відповідальність; пеналізація кримінального законодавства; обставини, що виключають кримінальну протиправність.

Постановка проблеми. Проблематика співпраці населення із ворогом на окупованій території держави є відомим історичним явищем для міжнародної кримінально-правової доктрини. Однак у вітчизняному кримінальному праві воно набуло широкого дискурсу лише після 24 лютого 2021 року. Сьогодні число обвинувальних Вироків за вчинення колабораційної діяльності стрімко зростає. В Єдиному реєстрі судових рішень від початку року до

моменту підготовки цієї публікації міститься 630 Вироків [2] за фактом визнання осіб винними у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК Україн. Їх вивчення, правова оцінка та узагальнення безумовно повинні стати, а в окремих випадках і є, предметом окремого дослідження. Однак навіть вказана вихідна інформація дозволяє говорити про обраний державою в особі судових органів вектор кримінально-правової політики у цьому

питанні: встановлення кримінально-правової заборони за колабораційну діяльність та забезпечення невідворотності покарання осіб, які її вчинили. І насправді дотримання вказаних кримінально-правових принципів свідчить про високий рівень правової свідомості та компетентність як законодавця, так і правозастосувача. Однак війна вводить свої корективи у розуміння та трактування кримінально-правових догм та висуває на передній план не лише потребу запровадження форм реагування на нові прояви людської поведінки, а і гуманізацію законодавства, в тому числі і кримінального.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні серед науковців важко назвати того, чиї наукові інтереси в тій чи іншій мірі не торкнулися б розглядуваної теми. Питанням встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність присвятили свої праці такі вчені, як Н. Антонюк [3], О. Ілларионов [4], Є. Письменський [5], К. Пивоварська [6], А. Політова [7] М. Рубашенко [8] та багато інших. При цьому коло їх інтересів варіюється від кримінально-правової характеристики вказаної кримінально-правової норми, пошуку її ідеальної моделі та правового аналізу практики застосування останньої до розгляду питань ретроспективного досвіду та правових наслідків застосування схожих за змістом кримінально-правових приписів у зарубіжних державах. Ми не ставимо за ціль здійснити у роботі, а ні кримінально-правову характеристику кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України, а ні дослідити обґрунтованість визначених у санкції її статті виду та міри покарання, які формувалися з огляду врахування умови окупації, як певні пом'якшення, а ні на розмежування колабораційної діяльності із таким кримінальним правопорушенням, як державна зрада (ст. 111 КК України). У цьому напрямку вже триває досить активна робота [9;10]. Саме тому, не вдаючись до відтворень існуючих з цих питань наукових позицій та їх оцінки власні авторські думки зосередимо навколо питань заявлених у назві цієї публікації.

Мета статті полягає у спробі віднайти та запропонувати таку концепцію правового регулювання відносин у сфері колабораціонізму, яка б з одного боку – забезпечувала наявність в КК України таких кримінально-правових заборон, які відповідають вимогам часу, а з другого – довгостроковій перспективі не призвела б до розколу суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема тика колабораційної діяльності не обмежується і не повинна обмежуватися виключно правовою складовою. Такий гуманістичний підхід вже є основою положень ст. 111-1 КК України. Адже вид та міра покарання, які визначені у санкціях цієї статті є нічим іншим як послабленням його суспільної небезпечності, у порівнянні, наприклад, із схожою за своїм змістом державною зрадою. Проте, цього не замало.

Основоположним принципом кримінального права, якому повинна відповідати будь-яка, в тому і пов'язана із запровадженням кримінальної відповідальності за колаборацію, діяльність держави є принцип верховенства права, який діє в Україні відповідно до положень ч. 1 ст. 8 Конституції України. Сутність та зміст цього принципу у доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) «Верховенство права» схваленої на 86 -му її пленарному засіданні у м. Венеція в 2011 році [11] зводиться до консенсусу таких складових елементів, як юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини та заборона дискримінації і рівність перед законом. Власне у дотриманні останнього критерія і точаться сумніви в контексті застосування ст. 111-1 КК України.

Колабораційна діяльність досить широке та багатогранне історичне явище, яке супроводжувало людство під час кожного збройного конфлікту між державами, що пояснюється не стільки бажанням населення, яке опинилося під окупацією, а частіше необхідністю, з різних причин та мотивації, вступати у взаємозв'язок із окупаційною владою.

У науковій літературі термін «колабораціонізм» має різні тлумачення. Від широкого розуміння цього феномену складним, етичним та соціально-психологічним явищем, котре виникає через необхідність взаємодії окупаційної влади та населення окупованих територій та може існувати на таких рівнях, як індивідуальний, економічний, військовий чи культурний колабораціонізм [12]. До вузького його розуміння, як усвідомлену та добровільну співпрацю чи злочин проти держави [13]. Так чи інакше в основу колабораційної діяльності і саме так це традиційно розуміється у науковій літературі [14;15.] закладено не будь-яку співпрацю із ворожою стороною, а співпрацю між населенням, яке опинилося в окупації та окупаційною владою. Незважаючи на різні тлумачення цього терміну, центральним критерієм розуміння

колобораційної діяльності є обстановка або ж умови режиму окупації.

Окупація, як про це вказує А. Рубашенко [16] є обстановкою постійного насильства, неодмінно супроводжується фізичною та психічною присутністю збройних сил ворожої держави, із наявністю в останніх зброї, як правило тяжкої. Такий режим здебільшого супроводжується переслідуванням та фільтраційними заходами відносно осіб, які чинять навіть найменших опір окупаційному режиму, який в свою чергу формує в населення розуміння своєї присутності на довготривалий період.

Всі ці теоретичні трактування поняття окупації сьогодні на жаль знаходять своє підтвердження у свідченнях та розповідях осіб з деокупованих територій, а також фактів встановлених та зафіксованих представниками держави Україна.

В контексті сказаного виникає питання а чи перебувають представники групи населення, що потрапило під окупацію у рівних із іншими громадянами України умовах з точки зору принципу рівності. Та чи не дає це підстави говорити про необхідність пошуку нових не обмежених мирним часом трактувань принципу рівності зокрема та механізмів забезпечення Верховенства права загалом.

Розкриваючи перше питання варто знову звернутися до його доктринальних трактувань. Розмірковуючи над правилами пеналізації кримінальних правопорушень А. Пономаренко [17, с. 347] зазначає, що принцип рівності можна розкласти на декілька компонентів. Першою його складовою є те, що визначаючи караність кримінального правопорушення потрібно виходити з можливості його вчинення будь-якою особою, незалежно від приналежності до тої чи іншої соціальної, професійної, конфесійної, гендерної чи расової групи. Друге, що караність повинна бути визначена до усіх цих суб'єктів однаково. А по третє – що порушенням принципу рівності не можна вважати встановлення обґрунтованих особливостей караності для представників окремих соціальних груп. Такими соціальними групами науковець називає неповнолітніх, молодь, вагітних жінок та людей поважного віку. І що власне цікаво в контексті розглядуваного нами питання, обумовленістю виділення такої групи, науковець називає не весь спектр, а лише певні, окремі, соціально значимі властивості особи. При цьому, науковець зазначає, що вони повинні бути такими, що не залежать від волі самої особи (як то

наприклад вік); об'єктивними – такими наявність яких особа не може повпливати; а також такими, які особа не може сама набути з метою зміни караності діяння.

Проте соціально значимі властивості людини не обмежуються її віковим цензом чи фізіологічним станом. На відміну від генетичних чи фізичних, соціальні властивості людини набуваються в процесі її життєдіяльності та спілкування із іншими людьми тобто формуються в процесі соціалізації. Саме за своїми соціальним властивостям люди в рамках певних соціальних спільнот (націй, регіонів, місць компактного проживання та спілкування) можуть виявитися досить однорідними. Особливо в тих випадках, коли вони перебувають під пресом цілеспрямованої пропаганди, агітації та репресій. При цьому, головною особливістю соціальних властивостей особистості є їх гнучка чутливість до змін в умовах життя і здатність до пристосування до нових умов [18].

Уникаючи критики тлумачення такої ознаки як соціально значимі властивості особи, як ознаки, що в межах дотримання принципу рівності дозволяє встановити особливість караності того чи іншого діяння, зазначимо лише те, що такий стан речей обумовлений мирним часом формування кримінально-правової доктрини. Видається, що в умовах воєнного стану саме відсутність рівності (у всіх її значеннях) між групою населення, що попала під окупацію та громадянами, які проживають на неокупованих державою агресором територіях повинна проходити наскрізною лінією під час формування кримінально-правових приписів, а також їх застосування. І якщо говорити про готовність наукової спільноти вивести категорію осіб, які проживають під окупацією в окрему групу, скажімо як це зроблено із неповнолітніми, не приходитьсь, то врахування вказаної соціально значимої особливості особи під час кримінально-правової оцінки її діяння, як підставу застосування до неї «особливого», «поблажливого», «окремого» чи навіть «виключного» порядку притягнення до кримінальної відповідальності може і повинно бути предметом дискусії, не саме по собі, а з точки зору пошуку правильної та дієвої кримінально-правової моделі. Тим більше, що схожі формули не є новими, ні для вітчизняного законодавства, ні для кримінально-правової науки.

Мова, зокрема, про кримінально-правовий інститут обставин, що виключають протиправність діяння. Зокрема, у ч. 2 ст. 2 КК України

зазначено, що останній визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями. З цього В. Навроцький висновує, що не всі суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та що існують обставини, за наявності яких діяння, яке об'єктивно є суспільно небезпечним може оцінюватися інакше, ніж кримінальне правопорушення[19, с. 246].

В теорії кримінального права, у яке величезний вклад з окресленої проблемати здійснив Ю. Баулін [20], прийнято вважати, що факторами в силу яких передбачене формально у КК України діяння не визнається кримінальним правопорушенням є: 1) його малозначність; 2) відсутність окремих ознак його складу; 3) добровільна відмова при незакінченому посяганні; 4) позитивна посткримінальна поведінка; 5) обставини, що передбачені Розділом VIII Загальної частини КК України, як то наприклад крайня необхідність чи необхідна обора[19, с. 249].

Прикладним до тематики цього дослідження і такими, що повинні застосовуватися і при кримінально-правовому аналізі норми про колабораційну діяльність доцільно виділити принаймні такі три ознаки, що виключають протиправність останньої, як відсутність діяння, його малозначність та крайня необхідність.

Якщо говорити про перші дві обставини, то до положень ст. 111-1 КК України вони за своїм змістом можуть застосовуватися безумовно. Так, під відсутністю діяння потрібно розуміти відсутність у складі кримінального правопорушення хоча б одного із елементів його складу. З огляду на особливість диспозиції ст. 111-1 КК України, мова іде про його суб'єктивну сторону, а саме, хоч і не виключено, вину особи. І найбільшою складністю під час встановлення її наявності є вирішення питання добровільності колабораційної діяльності, яка є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони відповідно до ч. 2,5 та 7 ст. 111-1 КК України.

Добровільність як прояв людської волі є неконкретизованим поняттям, критерії визначення якого встановити практично не можливо. Розкрити його зміст в контексті колабораційної діяльності можна шляхом проведення глибокого аналізу психологічного стану особи, у єдності із такими факультативними ознаками суб'єктивної сторони, як мета та мотив. Саме така повнота оцінки суб'єктивної сторони діяння особи яка перебуває під окупацією в умовах відсутності свободи вибору може бути індикатором роз-

межування тих осіб, які з власної волі усвідомлено співпрацюють із ворогом через скажімо дійсну підтримку влади держави-окупанта від тих осіб, які або вимушено під тиском психологічного чи фізичного впливу, з метою наприклад збереження власного життя чи життя рідних заподіює шкоду національним інтересам України чи наприклад тих, хто під страхом опинитися у катівні чи стати жертвою масового поховання з метою виживання маскують свою незгоду із окупаційною владою.

Щодо другої обставини, яка виключає протиправність колабораційної діяльності, а саме -малозначність діяння, то тут, окрім сказано вище, при оцінці діяння потрібно враховувати те, що співпраця з ворогом на окупованій території може здійснюватися не на шкоду національним інтересам, та не мати на меті власне співпрацю із ворогом, а знову ж таки задля забезпечення своєї життєдіяльності.

Говорячи про крайню необхідність, то можливість її застосування у тій формі в якій вона існує сьогодні до положень ст. 111-1 КК України виглядає досить сумнівним. Складність полягає у з'ясуванні та доведеності факту неможливості особи діяти інакше ніж на шкоду національним інтересам України. Оцінка теоретичної можливості обрання іншої ніж співпраця із ворогом форми поведінки особи знаходиться, окрім правової, ще і у площині психологічного стану того, хто вчинив кримінально протиправне діяння (як ми про це вже вказували вище, окупація є обстановкою реального та триваючого протягом довгого періоду часу насильства) та морально-етичних поглядів того, хто здійснює таке оцінювання. Відтак, нагальною сьогодні є переоцінка моделі крайньої необхідності, яка повинна враховувати щонайменше такі чинники, як суб'єкт - особа, яка знаходиться на окупованій території, а також особливості обстановки та умов окупації.

Висновки та пропозиції. Прояви колабораційної діяльності зростають пропорційно тривалості часу тимчасової окупації територій України та буде мати своє відлуння і у післявоєнний період. Конотація цих фантомних болей може бути, як негативною, так і позитивною, у залежності від обраного державою вектору правової політики. Теоретичні напрацювання у напрямку удосконалення інституту заходів, що виключають протиправність діяння із врахуванням нових кримінально-правових заборон, однією із яких є колабораційна діяльність, не лише забезпечать формування такої судової практики, яка

буде позбавлена поверхневої оцінки вказаного кримінального правопорушення, а і убезпечить осіб, які опинилися під окупацією від таврування іншими представниками суспільства та формування в останньому хибного уявлення, що усі ці люди по замовчуванню є колабораціоністами.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 3 березня 2022 року No 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n6> (Дата звернення: 01.08.2022)
2. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Page/1> (дата звернення: 1.08.2023)
3. Антонюк Н. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово національної школи суддів*. 2021. № 4(37). С. 56-68.
4. Ілларіонов О. Захист від колабораціонізму: спроба друга. URL: <https://blog.liga.net/user/ailarionov/article/29863> (дата звернення: 02.08.2022)
5. Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*. 2020. No12. С. 116-128. С. 126.
6. Пивоварська К. Колабораціонізм у Другій світовій війні. *1941 рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму*: збірник статей за матеріалами міжнародної наукової конференції (28 вересня 2011 року). Полтава: ПОІППО, 2011. С. 101–105.
7. Politova A and Akimov M, 'Criminal Liability for Collaborationism: is There a Need to Establish it in Ukraine?' *Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law*, part 2. P. 406-422(Baltija Publishing 2020)
8. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність: окремі проблеми / М. А. Рубашенко // Збірка тез доповідей учасників науково-практичного круглого столу "Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України: 1992 - 2022 роки" (18 листоп. 2022 р.). / упоряд.: А. А. Стрижевська, С. Д. Шапченко, К. П. Задоя. Київ, 2023. С. 46–50.
9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення: проект Закону України, від 20.07.2022 (реєстраційний номер 7570). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40023>.
10. Текст проекту нового Кримінального кодексу України (станом на 29.09.2022 р.) URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
11. Верховенство права: доп., схвал. Венец. Коміс. на 86-му пленар. засід. (Венеція, 25-26 берез. 2011 р.) Європ. Коміс. «За демократію через право» (Венец. Коміс.); перек. укр. мовою С. Головатого (за підтримки Амер. Агенції з міжнар. Розвитку/USAID). *Право України*. 2011. №10. С. 168-184.
12. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни. URL: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shajkan2.pdf>
13. Грабовський С. І. Колабораціонізм. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн]* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=4446 (дата звернення: 01.08.2022)
14. Kalyvas Stathis. Collaboration in comparative perspective. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2008. V.15, Is. 2. P. 109-111. URL: www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13507480801931036?tab=permissions&scroll=top.
15. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
16. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність: окремі проблеми / М. А. Рубашенко // Збірка тез доповідей учасників науково-практичного круглого столу «Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України: 1992–2022 роки» (18 листоп. 2022 р.). / упоряд.: А. А. Стрижевська, С. Д. Шапченко, К. П. Задоя. Київ, 2023. С. 46–50.
17. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень: монографія / Ю. А. Пономаренко. Харків: Право, 2020. 720 с.
18. Беспалько В. П.. Природовідповідність. URL: <http://ibib.ltd.ua/prirodosoobraznaya-pedagogikana-rodnoe.html>
19. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. К.: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
20. Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння / Ю. В. Баулін. Х.: Основа, 1991. 359 с.

Vynnyk A. O. Circumstances that exclude collaborative activity: challenges of the present and the post-war period

War for our country, not only of a moral, ethical, cultural, state, economic, and political-, but also of a legal nature. There is no argument that the current legislation in general and criminal law in particular, is unprepared for the challenges of today. At the same time, it should be noted that the legislator's reaction to the processes taking place in our society today is timely and quick enough

and that there is an active attempt to bring domestic criminal law provisions in line with martial law, as evidenced not only by the penalization of existing criminal prohibitions but also by the criminalization of new acts. One of these steps was included Article 111-1 in the criminal law.

However, the introduction of criminal liability for collaborationism does not solve the problem of criminal legal assessment of the activities of persons collaborating with the enemy, but only expands the discussion and brings it to a different legal level. In particular, the vector of attention shifts to at least the following two areas: 1) the prospects of applying the provisions of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which are special in their content concerning such an act as high treason in the post-war period 2) ensuring a balance between the public demand for fair punishment and, as an alternative, restoration of justice through the prosecution of collaborators and the so-called Lynch courts.

In the course of the study, the author established that the basis of such a model is the institute of circumstances excluding the unlawfulness of an act. Their active application in the course of criminal law assessment of collaboration activities can simultaneously ensure the protection of the national security foundations in terms of imposing a fair type and measure of punishment on the subject of encroachment on them. At the same time, by preventing the groundless persecution of a person who cooperated with the occupation regime, ensure the observance of the rights and freedoms of a person and a citizen. It is concluded that such circumstances, although an effective legal institution of checks and balances, and the conditions of occupation necessitate a reassessment of the views on this institution established in the scientific literature and a search for their new forms and models which would take into account the actual conditions of war. For this purpose, the author used such research methods as philosophical, logical, special legal, system analysis, and formal dogmatic ones.

Key words: *martial law; collaboration, criminal offense; criminal liability; penalization of criminal law; circumstances excluding criminal unlawfulness.*

Ю. В. Тринчукздобувач 4 курсу ступеня доктора філософії
юридичного факультету

Державного університету інфраструктури та технологій

ORCID ID: 0009-0008-8927-8477

РОЛЬ ПРОФІЛАКТИКИ В СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПОДАТКІВ І ЗБОРІВ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто поняття профілактики, її роль в системі заходів із запобігання правопорушень у сфері податків і зборів в Україні. Зазначено, що попередження правопорушень у сфері податків і зборів є складним комплексом різноманітних заходів попереджувального характеру, що постійно вдосконалюється й оновлюється, які чинять правовий вплив на волю, свідомість і поведінку платника податків (платника зборів). Найважливішим у правовому регулюванні попереджувальної діяльності у сфері податків і зборів є внутрішня координація цієї діяльності у поєднанні з методами переконання, ідеологією створення оптимальних умов для профілактичної діяльності з боку громадськості та іншими заходами, здійснюваними спеціалізованими державними органами. Доведено, що навіть значне збільшення кількості проведених податкових перевірок не сприяє скороченню заборгованості та збільшенню обсягу надходжень податків і зборів до бюджетної системи України. До основних недоліків запобіжних заходів віднесено безпосередню спрямованість санкцій на наслідки вже вчиненого податкового правопорушення, не торкаючись при цьому причин вчинення цих діянь. Тим самим надаючи платнику податків можливість повторного вчинення податкового правопорушення, відбувшись лише сплатою пені та штрафів. Передбачено необхідність створення комплексу заходів запобігання, що включає в себе профілактику, припинення та запобігання податковим деліктам. Зроблено висновок, що попереджувальна діяльність має бути забезпечена, з одного боку, заходами державного примусу до осіб з девіантною поведінкою, з іншого – відповідальністю посадових осіб при виконанні ними своїх обов'язків, за суворе дотримання прав і законних інтересів громадян і організацій, що підпадають під сферу попереджувальної (профілактичної) діяльності. Правовий вплив безпосередньо на волю, свідомість, поведінку платників податків і зборів, запобігання вчиненню нових правопорушень, скорочення порушень законодавства про податки і збори за допомогою вдосконалення податкових відносин, правової регламентації запобіжних заходів, використання засобів переконання (профілактика, ідеологія, навчання, критика тощо), вивчення міжнародного досвіду попереджувальної роботи тощо є метою попередження податкових правопорушень.

Ключові слова: профілактика, правопорушення, податкові правопорушення, податкова злочинність, податки, збори, протиправна поведінка, відповідальність.

Постановка проблеми. Важливим напрямом діяльності Української держави є протидія правопорушенням, а також профілактика та запобігання протиправній поведінці громадян. Це пов'язано з тим, що забезпечення громадського порядку і громадської безпеки є одними із головних завдань державної політики України у сфері оподаткування та наповнення державного бюджету. «Лібералізація податкової системи з метою створення стимулів для підприємницької діяльності та пришвидшення економічного зростання» та «розробка

узгодженої концепції трансформації податкової системи України у поствоєнний період» стали основою Плану відбудови України [2].

На сучасному етапі здійснення цілеспрямованого удосконалення економічних реформ стає вирішальним і визначальним фактором розвитку України як незалежної та правової держави, а також цілеспрямованого ведення її бюджетно-податкової політики. Окрім того, удосконалення діяльності податкових органів у сфері податкового адміністрування спрямоване на забезпечення повного своєчасного

збору податків і зборів відповідно до чинного законодавства та за умови правильного застосування правових положень, що визначають режим стимулювання та заохочення законослухняних платників податків та необхідного контролю і покарання порушників податкової дисципліни. З огляду на це, податкове адміністрування являє собою інструмент, який, у підсумку, визначає успіх або неуспіх загальної бюджетно-податкової та економічної політики України. Цей інструмент буде дієвим за умови застосування усіх профілактичних заходів у сфері боротьби з правопорушеннями у сфері податків і зборів, які вкрай негативно впливають на стан економіки та життєдіяльності громадян України.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти профілактики податкових правопорушень досліджували вітчизняні вчені-фінансисти, серед яких можна виокремити наукові доробки Л. Воронової, Р. Гаврилук, І. Гридчук, М. Кучерявенка, Т. Латковської, П. Пацурківського, В. Хохуляка, Н. Якимчук. Над проблемою юридичної, зокрема адміністративної відповідальності за ухилення від сплати податків працювали відомі вітчизняні вчені-адміністративісти, зокрема, Н. Бортник, Т. Карабін, М. Ковалів, С. Єсімов, І. Проць. Вагомим доробком у сфері профілактики адміністративних правопорушень у сфері податків і зборів є наукові праці І. Бабіна, І. Ковбаса, І. Комарницької, Т. Коломоєць, Ю. Подолян та ін.

Мета статті полягає у дослідженні питання профілактики, її ролі в системі заходів із запобігання правопорушень у сфері податків і зборів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Попередження правопорушень у сфері податків і зборів є складним комплексом різноманітних заходів попереджувального характеру, що постійно вдосконалюється й оновлюється, які чинять правовий вплив на волю, свідомість і поведінку платника податків (платника зборів) [12, с. 145]. Найважливішим у правовому регулюванні попереджувальної діяльності у сфері податків і зборів є внутрішня координація цієї діяльності у поєднанні з методами переконання, ідеологією створення оптимальних умов для профілактичної діяльності з боку громадськості та іншими заходами, здійснюваними спеціалізованими державними органами.

Наразі як методи запобігання податковим правопорушенням податковими органами переважно використовуються заходи, спрямовані на

припинення податкових правопорушень. Однак, система попередження правопорушень законодавства у сфері податків і зборів неможлива і без ефективного застосування заходів культурно-виховного характеру, активного впливу на морально-психологічний стан платників податків, зміни негативного ставлення платників податків до податкової системи та податкових органів загалом.

Доведено, що навіть значне збільшення кількості проведених податкових перевірок не сприяє скороченню заборгованості та збільшенню обсягу надходжень податків і зборів до бюджетної системи України [7]. До основних недоліків запобіжних заходів можна віднести безпосередню спрямованість санкцій на наслідки вже вчиненого податкового правопорушення, не торкаючись при цьому причин вчинення цих діянь. Тим самим надаючи платнику податків можливість повторного вчинення податкового правопорушення, відбувшись лише сплатою пені та штрафів.

Передбачається необхідність створення комплексу заходів запобігання, що включає в себе профілактику, припинення та запобігання податковим делітам.

При цьому слід спиратися на всебічний аналіз причин вчинення податкових правопорушень та оцінці діяльності податкових органів.

Найважливішим напрямом профілактики податкових правопорушень можна вважати усунення прогалин податкового законодавства. Головним правовим джерелом запобігання податковим правопорушенням є Податковий кодекс України, оскільки він містить опис основних положень, на основі яких платник податків обчислює і сплачує податки і збори. Отже, чим точніше законодавство, тим менше податкових правопорушень буде скоєно. Для цього приймаються закони України, Положення, Інструкції, які уточнюють спірні або незрозумілі норми з Податкового кодексу України [10].

Удосконалення законодавства про податки і збори має здійснюватися в напрямку його максимально можливого спрощення, доступності змісту і легкості засвоєння. Адже суперечності та прогалини податкового законодавства сприяють породженню правового нігілізму серед платників податків, підвищують ймовірність вчинення ними нових податкових правопорушень і навіть злочинів.

З метою профілактики податкових правопорушень недостатньо довести до відома платників податків удосконалений нормативно-пра-

вовий акт, важливо забезпечити його однакове розуміння і застосування усіма суб'єктами права. Це можна забезпечити інформаційною діяльністю держави, а саме консультаційною роботою з боку державних структур та діяльністю ЗМІ, формуючи правильне ставлення до податкових обов'язків. Ефективним способом може стати метод заохочення сумлінних платників податків, що стимулює платників податків до сумліннішого виконання свого обов'язку зі сплати податків і зборів. Це може простежуватися в наданні пільг певним категоріям платників податків, у формі зниження адміністративного та податкового навантаження.

Найважливішою складовою діяльності із запобігання податковій злочинності є індивідуальна профілактика, що передбачає спільну діяльність правоохоронних і податкових органів у межах проведеної державою податкової політики з надання коригувального, виховного та профілактичного впливу на осіб, які вчиняють правопорушення і профілактичного впливу на осіб, які вчинили податкове правопорушення, та осіб, які неодноразово і систематично порушують податкове законодавство з використанням спеціальних методів профілактичного впливу (методу переконання, надання допомоги та примусу тощо).

Цілями попереджувальної діяльності в податковій сфері є зміцнення фінансових основ держави, профілактика, стимулювання належної поведінки учасників податкових правовідносин, скорочення видів неправомірної поведінки та їх кількості. При цьому підтримується точка зору тих учених-дослідників, які вважають, що «мета попереджувальної діяльності у сфері податків і зборів може залишатися незмінною, а напями попереджувальної діяльності можуть змінюватися залежно від різних умов та обставин» [11, с. 195].

Зауважимо, що з огляду на публічну природу податків, їхню роль у формуванні доходів бюджетів, усі заходи мають проводитися переважно в загальнодержавному масштабі. Діяльність із запобігання правопорушенням у сфері податків і зборів має здійснюватися як у частині подолання об'єктивно-негативних чинників у розвитку економіки України, так і суб'єктивного чинника – формування якостей сумлінного платника податків.

Політика Української держави у сфері податкового контролю виходить із того, що перевірка дотримання платниками податків податкового законодавства має слугувати двом цілям: гаран-

тувати належне функціонування системи самостійного визначення платниками податків своїх податкових зобов'язань і виявляти та розслідувати будь-які випадки податкових зловживань [3, с. 18]. Інакше кажучи, податкові органи при виконанні своїх обов'язків у сфері податкового контролю повинні допомагати і надавати інформаційне та інше сприяння сумлінним платникам податків, але для тих, хто схильний до податкових правопорушень, податкові перевірки повинні діяти як інструмент примусу і покарання.

В юридичній літературі наголошується, що головним завданням податкових перевірок є профілактика правопорушень. Крім профілактичної ролі податкові перевірки можуть відігравати і репресивну роль. Ретельні перевірки податкових декларацій можуть запобігти повторенню одних і тих самих помилок з боку платника податків [13, с. 152].

У розвинених західних країнах дедалі більшого поширення і дедалі більшої підтримки набуває точка зору, що «концентрація зусиль податкових органів на безпосередній боротьбі проти порушників податкової дисципліни малоперспективна і недостатньо ефективна» і що «необхідне перенесення уваги на використання заходів профілактичного характеру – реформування облікової роботи, зміцнення і вдосконалення механізмів превентивного контролю, виховання податкової етики та самодисципліни платників податків» [1, с. 44].

Радикальне покращення ситуації в цій сфері, як показує досвід передових розвинених європейських країн, досягається за рахунок забезпечення більшої рівності та справедливості в системі оподаткування, за рахунок загального спрощення податкової системи і застосовуваних методів оподаткування та звітності й у результаті зниження невиправдано високих ставок окремих податків, а також скорочення загального податкового тягаря населення [15, р. 155].

Як відомо, фіксація податкового правопорушення здійснюється в межах податкового контролю, за умови підбиття результатів податкових перевірок. У зв'язку з цим основою вдосконалення системи припинення аналізованих протиправних діянь повинна стати комплексна система підвищення ефективності податкового контролю [14, с. 192]. Деякі тенденції розвитку цієї системи вже намітилися в сучасній Україні. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що в сучасних умовах адекватна організація виявлення податкових правопорушень

можлива тільки при поєднанні форм та методів податкового контролю, передбачених Податковим кодексом України, та оперативно розшукових заходів.

У зв'язку з інтеграцією України у світове співтовариство, ратифікацією багатьох міжнародних документів, у тому числі щодо боротьби з міжнародною злочинністю, актуальним є застосування досвіду інших країн у боротьбі з податковими правопорушеннями. Особливо слід зазначити Конвенцію про взаємну адміністративну допомогу у податкових справах [8], відповідно до якої до кінця 2030 року має закінчитися формування стандарту про автоматичний обмін інформацією податковими органами більш як 90 країн.

Базовим документом, який перешкоджає організації злочинних схем мінімізації податків на міжнародному рівні є правила щодо перешкоджання ухилення від сплати податків GAAR (аббревіатура розшифровується як *General Anti-Avoidance Rules*). Крім того, в Україні використовується план BEPS (*Base Erosion and Profit Shifting*), рекомендований організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) як сукупність заходів щодо запобігання несплаті податків. Цей план передбачає як формування національних систем протидії ухилення від сплати податків, так і схиляє до міжнародного співробітництва в даній галузі, у тому числі шляхом укладання міжнародних угод про уникнення подвійного оподаткування.

Як слушно зазначив М. Кучерявенко, застосування норм міжнародних угод про уникнення подвійного оподаткування передбачає, що держава – джерело доходу не має відмовлятися від прав на оподаткування доходу лише з тієї причини, що такий дохід було отримано резидентом держави, з якою держава встановлює пільги при оподаткуванні цього доходу [9, с. 110].

Одним із напрямків удосконалення системи припинення податкових правопорушень мають стати також адекватні сучасній економічній та військовій обстановці зміни системи відповідальності за порушення податкового законодавства. Нагадаємо, що система оподаткування являє собою сукупність податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів і внесків до державних цільових фондів, які справляються в установленому Податковим кодексом України порядку.

Дефініція податку закріплена у п. 6.1 ст. 6 ПК України, згідно якої це обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на

єдиний рахунок, що справляється з платників податку відповідно до даного Кодексу. Тоді як збір (плата, внесок) податковим законодавством визначено як обов'язковий платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій (п. 6.2 ст. 6 ПК України) [10].

За порушення норм податкового законодавства передбачено фінансову, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Так, дослідження, проведене І. Гриджук показало, що закріплення норм про відповідальність за вчинення податкових правопорушень і у Податковому кодексі України та в Кодексі про адміністративні правопорушення України призводить до утворення подвійної відповідальності як організації, так її посадових осіб [5]. Крім того, складність також представляє й відмежування адміністративних податкових правопорушень від злочинів.

Реформування законодавства у зазначеному напрямку має стати важливим тенденцією, що сприяє притягненню до пропорційної відповідальності за вчинення протиправних податкових діянь, що підвищить законслухняність і зрештою – скоротить кількість вчинених податкових правопорушень та злочинів [4, с. 89].

Таким чином, можна сформулювати низку напрямів удосконалення системи розслідування податкових правопорушень:

- 1) прийняття підзаконного нормативного акта, що регулює порядок досудового розслідування податковими інспекціями, МВС чи спеціалізованим органом – Бюро економічної безпеки;
- 2) утворення спеціалізованого правоохоронного органу та наділення його повноваженнями щодо виявлення та припинення податкових правопорушень;
- 3) удосконалення системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів боротьби з податковими правопорушеннями;
- 4) посилити відповідальність за податкові правопорушення та провести чітке розмежування між податковими, адміністративними та кримінальними правопорушеннями;
- 5) продовжувати впроваджувати ефективний світовий досвід боротьби з податковими правопорушеннями.

Держава від імені компетентних органів, безумовно, усвідомлює всю важливість організації належного правового захисту від податкових правопорушень. Кроки у цьому напрямку все ж таки робляться. Закінчилась епоха вільної «податкової оптимізації» підприємницької діяльності та почався період превалювання принципу економічної сутності (ub a e) над юридичною формою цієї діяльності незалежно від застосування платниками податків для прикриття будь-яких цивільно-правових дій або їх штучних комбінацій (так званих «податкових схем»).

При цьому глобальність проблеми потребує продовження формування ефективної системи виявлення та припинення протиправних податкових дій. Сприятливі тенденції не повинні обмежуватися заходами, що вже проводяться. Тільки постійне вдосконалення податкового, адміністративного та кримінального законодавства, удосконалення роботи контролюючих органів, а також методів профілактики правопорушень може забезпечити належний рівень захисту як окремої держави, так і світової спільноти від податкових зловживань, що завдають непоправної шкоди економіці України.

Висновки. Таким чином, ефективність запобігання правопорушенням у сфері податків і зборів повною мірою залежить від правового регулювання податкових відносин, дотримання учасниками податкових відносин приписів Податкового кодексу України і Кодексу про адміністративні правопорушення України, правових принципів, а також цілей і завдань попереджувальної діяльності. Найбільш важливим у правовому регулюванні попереджувальної діяльності у сфері податків і зборів є внутрішня координація цієї діяльності в поєднанні з методами переконання, ідеологією створення оптимальних умов для профілактичної діяльності з боку громадськості та іншими заходами, що здійснюються спеціалізованими державними органами.

Система попередження порушень законодавства у галузі податків і зборів неможлива без ефективного застосування заходів культурно-виховного характеру, активного впливу на морально-психологічний стан платників податків, зміни негативного ставлення платників податків до податкової системи та податкових органів.

Попереджувальна діяльність має бути забезпечена, з одного боку, заходами державного примусу до осіб з девіантною поведінкою,

з іншого – відповідальністю посадових осіб при виконанні ними своїх обов'язків, за суворе дотримання прав і законних інтересів громадян і організацій, що підпадають під сферу попереджувальної (профілактичної) діяльності. Правовий вплив безпосередньо на волю, свідомість, поведінку платників податків і зборів, запобігання вчиненню нових правопорушень, скорочення порушень законодавства про податки і збори за допомогою вдосконалення податкових відносин, правової регламентації запобіжних заходів, використання засобів переконання (профілактика, ідеологія, навчання, критика тощо), вивчення міжнародного досвіду попереджувальної роботи тощо є метою попередження податкових правопорушень.

Подальший розвиток податкової системи України та ефективне її функціонування залежать не тільки від розвитку системи податкового адміністрування та законодавчої бази, а й сумлінного ставлення платників податків до своїх обов'язків зі сплати податків і зборів. Адже значна частина платників податків допускає різні види податкових порушень через слабе знання всіх законодавчих актів і некоректне їх тлумачення, велику трудомісткість в підготовці необхідної податкової звітності та інших видів взаємодії з податковими органами. Для вирішення цих проблем передбачається здійснити цілий комплекс заходів, зокрема розроблення концепції створення комплексної системи податкової освіти громадян та участь у її реалізації, впровадження в практику роботи прогресивних форм і методів інформаційно-роз'яснювальної роботи з платниками податків з використанням сучасних технічних засобів, розробку концепції надання консультаційних послуг платникам податків. І головне: розвиток податкової системи України потребує вдосконалення контролю за сплатою податків і створення повноцінної системи запобігання податковим правопорушенням шляхом виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. Л., Тучак Т. В. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція). Київ: Алерта, 2013. 384 с.
2. Відбудова України. Проєкти Національних програм: податкова та бюджетна система. URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/boost-business-environment>
3. Гаруст Ю. В. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів фінансової системи Укра-

- їни при здійсненні податкового контролю : монографія / Ю. В. Гаруст, О. М. Рєзнік. Суми : Сумський державний університет, 2016. 135 с.
4. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с.
 5. Гриджук І.А. Удосконалення механізму реалізації державної політики щодо здійснення податкового контролю. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 11. <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17416/>
 6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984р. №8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
 7. Комарницька І.І. Адміністративне право у профілактиці правопорушень у податковій сфері. *Аналітично-порівняльне правознавство*. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/50.pdf>
 8. Конвенція про взаємну адміністративну допомогу з податкових справ (укладена у м. Страсбурзі 25.01.1988) (зі зм. та доп. від 27.05.2010). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_325#Text
 9. Податкове право: Навч. посіб. / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, Д. А. Кобильнік та ін.; За ред. проф. М. П. Кучерявенка. К.: Юрінком Інтер, 2003. 400 с.
 10. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
 11. Ручкіна В. М. Формування податкової культури в Україні та аналіз її складових частин. *Економіка промисловості*. 2013. № 1–2 (61–62). С. 194–200.
 12. Сидорович О. Ю. Сутнісні характеристики податкової культури: інституціональний аспект. *Наукові праці НДФІ*. 2017. № 1 (78). С. 144–158.
 13. Толочко В. В. Профілактична діяльність органів Національної поліції України щодо забезпечення економічної безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 6. Т. 2, 2018. С. 151–158.
 14. Щитвинчук І. Податковий контроль: напрями удосконалення. *ЖДТУ. Економічні науки*. 2015. № 2 (48). С. 190–193.
 15. Nerré B. Tax Culture as a Basic Concept for Tax Policy Advice. *Economic Analysis and Policy*. 2008. Vol. 38, № 1. P. 153–157.

Trynchuk Yu. The role of prevention in the system of preventive measures offenses in the field of taxes and fees in Ukraine

The article examines the concept of prevention and its role in the system of stopping crime in the field of taxes and fees in Ukraine. It has been established that advanced law enforcement in the sphere of taxes and collections is a complex of various approaches of a pre-chewing nature, which is gradually being updated and updated in order to create a legal influx into freedom, knowledge and behavior tax payer (tax payer). The most important thing in the legal regulation of pre-chewing activities in the field of taxes and fees is the internal coordination of these activities combined with the methods of conversion, the ideology of the creation of optimal minds s for preventive activities on the side of population and other approaches carried out by specialized government bodies. It has been concluded that the significant increase in the number of tax checks does not correspond to the short-term debt burden and the increased need for taxes and collections to reach the budgetary system of Ukraine. Before the main shortcomings of other approaches, the sanction has been directly imposed on the results of an already committed tax offense, without interfering with the reasons for the commission of these acts. Tim himself gives the tax payer the possibility of re-committing a tax offense, having lost the payment of penalties and fines. The need for a complex of prevention approaches has been transferred, which includes prevention, prevention and control of taxable torts. It has been established that the pre-chewing activity may be ensured, on the one hand, by the attacks of the sovereign Primus to individuals with deviant behavior, and on the other hand, by the variety of townspeople when they conquer their families. languages, for the protection of rights and legitimate interests of citizens and organizations that fall under in the field of pre-chewing (preventive) activities. The legal infusion of freedom, information, the behavior of paid taxes and fees, the initiation of new offenses, the rapid breakdown of the legislation on taxes and fees for the additional improvement of tax bills, legal regulation and side approaches, different ways of reconnection (prevention, ideology, science, criticism, etc.) the introduction of international investigation into chewing robots is also a method of preventing criminal offenses.

Key words: prevention, crime, tax crime, tax malpractice, taxes, collections, illegal behavior, compliance.

UDC 341.4

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.44>

Ye. D. Streltsova,

Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Head of the Chair of General Legal Disciplines and
International Law
Odesa I.I. Mechnikov National University
<https://orcid.org/0000-0002-7114-1105>

INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND LEGAL STATUS

It is stated that mass destruction and death of civilians around the world, including such countries, as Afghanistan, Serbia, Syria, Kenya, Uganda, South Sudan, Ukraine, other countries indicate the need for a peaceful resolution of ethnic conflicts both within each country and in the international arena. Therefore, the international community has long been faced with the challenge of developing coordinated measures to create a mechanism for regulating international relations in order to prevent aggressive wars and create a comprehensive system of international security.

In this regard, it is highlighted that the creation of International Criminal Court (ICC) was determined by the objective conditions for the development of international law and international relations, the need to search for coordinated actions of states in solving the most important international problems. The establishment and activities of the ICC indicate that the system of international organizations has been replenished with a new organization for maintaining international law and order, therefore the activities of the ICC are one of the striking examples of cooperation between states in the fight against crime.

In this regard the study of the historical development of the ICC and the Rome Statute is relevant in theoretical and practical terms, accordingly, the primary purpose of the article was to identify legal and institutional basics of the establishment of the ICC and its legal status.

The article states that the ICC became the first permanent body of international criminal justice, the statute of which reflected the experience of previous international criminal tribunals, in particular the Nuremberg Tribunal, the Tribunal for the former Yugoslavia, and the Rwanda Tribunal. The emphasis was placed on the number of new provisions that have become unique for the ICC, for example, on complementarity with national criminal justice systems, on the protection of victims and witnesses of international crimes, etc. It is primarily about procedural norms, while the addition of new norms of substantive law regarding the components of international crimes that fall under the jurisdiction of the ICC turned out to be a much more difficult task. It took 12 years to add the crime of aggression to the Rome Statute. In the future, it is possible to supplement the Statute with other international crimes, such as ecocide, but to achieve this goal, long-term and focused work of both states and intergovernmental and non-governmental organizations will be required.

The article concludes that despite the fact that due to some circumstances the activities of the ICC cannot be considered ideal, legal standards in the field of criminal justice need improvement, yet the creation and operation of the ICC means a certain progress in legal regulation and coordination of cooperation in the fight against crime.

Key words: *Rome Statute, international criminal law, international law, international law and order, International criminal court, international crimes.*

Problem statement. Mass destruction and death of civilians around the world, including such countries, as Afghanistan, Serbia, Syria, Kenya, Uganda, South Sudan, Ukraine [1], other countries indicate the need for a peaceful resolution of ethnic conflicts both within each country and in the international arena. Solving the global problems of our time is possible only in

peace. Therefore, the international community has long been faced with the challenge of developing coordinated measures to create a mechanism for regulating international relations in order to prevent aggressive wars and create a comprehensive system of international security.

It worth mentioning that a very notable feature of the current stage of development

of the international community is the increasingly noticeable influence of various organizations in the international arena. In this regard, it should be noted that the International Criminal Court (hereinafter – ICC) is an international organization, the creation of which was determined by the objective conditions for the development of international law and international relations, the need to search for coordinated actions of states in solving the most important international problems.

It should be noted that the peculiarity of international crimes is that they are characterized by scale and long duration over time. One of the main objectives of the Court is that all persons subject to international crime control treaties must not escape responsibility. With jurisdiction over the crimes of genocide, crimes against humanity, war crimes and the crime of aggression, the ICC is a court of last resort for serious offences that national governments are unable or unwilling to investigate and prosecute. It worth mentioning that as of today the Office of the Prosecutor had opened 17 investigations regarding situations in 16 countries. These investigations led to charges in 31 cases involving 51 defendants [2].

The establishment and activities of the ICC indicate that the system of international organizations has been replenished with a new organization for maintaining international law and order, therefore the activities of the ICC are one of the striking examples of cooperation between states in the fight against crime.

In this regard the study of the historical development of the ICC and the Rome Statute is of theoretical and practical interest, accordingly, the primary **purpose** of the article is to identify legal and institutional basics of the establishment of the ICC and its legal status.

Analysis of the latest researches and publications. Over the years, a number of scientists have contributed to the research and development of this topic. One of the world's pioneers and leading authorities on international criminal law Cherif Bassiouni had extensively written books, research articles that covered the history, nature, and sources of international criminal law, the function of the international criminal court; rules of procedure and evidence applicable to international criminal proceedings; and the future of international criminal law. Badar M.E. examined the mental element in the Rome Statute of the ICC from a comparative criminal law perspective. Schabas W. prepared the Commentary on the Rome Statute, providing an article-by-article analysis,

an overview of the drafting history of the provision and an analysis of the text. Buromenskiy M. has dedicated publications to the issues of the interplay between ECtHR and international criminal courts, Gnatovskyy M. has explored controversial issues on interrelations between international law of human rights and international humanitarian law. Gutnyk V. set forth problems of international criminal courts and protection of civilians; etc.

Main part of the research paper. At the outset it worth mentioning that international conferences on the law of war were convened in Brussels in 1874, in The Hague in 1899 and 1907, and in Geneva in 1929, 1945 and 1974. At none of these conferences were proposals even made for the creation of an international criminal court. In 1919, the Paris Preliminary Peace Conference created the Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties, in the Report of which a list of thirty-two specific war crimes was presented [3, p. 114 – 115]. However, Article 14 of the Treaty of Versailles, establishing the Permanent Court of International Justice, did not provide for the latter to have any criminal jurisdiction [4], thus the idea of an international criminal court was never realized.

Simultaneously, Article 227 of the Treaty of Versailles providing for bringing the German Emperor Wilhelm II Hohenzollern to criminal responsibility said: “The Allied and Associated Powers publicly arraign William II of Hohenzollern, formerly German Emperor, for a supreme offence against international morality and the sanctity of treaties. A special tribunal will be constituted to try the accused, thereby assuring him the guarantees essential to the right of defence. It will be composed of five judges, one appointed by each of the following Powers: namely, the United States of America, Great Britain, France, Italy and Japan...” [5]. In its decisions, the potential tribunal had to be guided not only by law, but also by considerations of international politics and morality. It should be the duty of the tribunal to determine the penalty for violations within its jurisdiction. In this regard, the Allied Powers appealed to the government of the Netherlands, where the former German emperor was hiding, with a request for his extradition, but the Netherlands rejected this request and the idea of the tribunal was never implemented [6].

Regarding the trial of persons guilty of violating the laws and customs of war, it should be noted that Articles 228-230 of the Treaty of Versailles provided

for the trial before the military tribunals of the Allied Powers of such persons and the extradition by the German government of those suspected of such crimes, as well as the provision of all relevant documents and information [5]. At the same time, given the political situation, the Allies eventually agreed that the relevant cases should be heard by a national court in Germany. This predictably undermined the very idea of international justice and demonstrated that the trial of a defeated state's own military personnel under international supervision was not a viable idea.

At the same time, it cannot be assumed that the Versailles Peace Treaty was completely fruitless in terms of the idea of international justice as such. In particular, according to Part I of the Treaty, the League of Nations was founded. The Council of the League, in turn, founded the Committee of Lawyers, which developed the Statute of the Permanent Chamber of International Justice. Article 34 of this Charter provided that only states can be parties to cases considered by the Chamber [7]. It is obvious that such a restriction hindered the consideration of criminal cases. However, the creation of the first permanent international court had demonstrated the viability of the idea of international justice as such.

A step forward can be considered the conclusion in 1928 of the General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy (also known as the Kellogg–Briand Pact or Pact of Paris) [8]. According to this Treaty, the parties condemned war as a way of settling international disputes and renounced it as an instrument of national policy in relations with each other. "It marked the single most important break with the traditional understanding of war as a universally accepted continuation of politics by other means... As such, it provided the legal basis for the convictions of leading members of Nazi Germany and a blueprint for the prohibition to use force in Article 2(4) of the Charter of the United Nations" [9, p. 2-3].

During the Second World War, the Allied Powers repeatedly stated that after the end of hostilities there should be retribution for violations of the laws and customs of war committed by German, Italian, Japanese and allied war criminals. In particular, in June 1945, when the war in Europe came to an end, the Allies prepared a draft of the United Nations Charter [10]. The UN International Court of Justice became the only international court that was established in accordance with the Charter. As with the Permanent Chamber of International Justice, the jurisdiction of this court concerned only states.

At the same time, as early as January 1945, the USSR, the USA, Great Britain and France began negotiations on the creation of a special international tribunal for the trial of Nazi criminals. The culmination of these negotiations was the London Agreement of August 8, 1945, to which the Statute of the International Military Tribunal was added [11]. Of particular interest is the procedure for establishing the jurisdiction of this Tribunal. Thus, according to Article 6 of the Charter, the Tribunal established under the agreement had jurisdiction to try and punish the main war criminals of the European Axis countries. The following came under the jurisdiction of the Tribunal:

a) Crimes against peace: namely, planning, preparation, initiation or waging of a war of aggression, or a war in violation of international treaties, agreements or assurances, or participation in a common plan or conspiracy for the accomplishment of any of the foregoing;

b) War crimes: namely, violations of the laws or customs of war. Such violations shall include, but not be limited to, murder, ill-treatment or deportation to Wave labour or for any other purpose of civilian population of or in occupied territory, murder or ill-treatment of prisoners of war or persons on the seas, killing of hostages, plunder of public or private property, wanton destruction of cities, towns or villages, or devastation not justified by military necessity;

c) Crimes against humanity: namely, murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against any civilian population, before or during the war, or persecutions on political, racial or religious grounds in execution of or in connection with any crime within the jurisdiction of the Tribunal, whether or not in violation of the domestic law of the country where perpetrated "[11].

It should be noted that the London Agreement and the Statute of the International Military Tribunal (Nuremberg) created an international criminal court, but this court had limited jurisdiction and was created for a specific purpose. It took the end of the Cold War for the idea of international justice to continue. The events that took place after the collapse of the USSR once again brought to the fore the need for an international criminal court. In particular, the events in the countries of the former Yugoslavia and in Rwanda forced the UN Security Council to create international judicial bodies to prosecute persons guilty of serious violations of international humanitarian law.

Thus, at the proposal of the Secretary General, the UN Security Council adopted

a resolution on the creation of the International Tribunal for the former Yugoslavia [12]. Article 1 of the Tribunal's Statute provides that it has jurisdiction to prosecute those responsible for serious violations of international humanitarian law, including the 1949 Geneva Conventions, genocide and crimes against humanity. Unlike the Statute of the International Court of Justice of the United Nations, the new tribunal was given jurisdiction over natural persons.

Almost simultaneously with this, another significant event in the history of international criminal law took place: in 1992, the UN International Law Commission presented a draft code of crimes against the peace and security of mankind [13]. Later on, the UN General Assembly adopted a resolution inviting states to provide the Secretary General with comments on the draft report of the Commission on International Criminal Jurisdiction, and also asked the Commission to develop a draft statute of the International Criminal Court as a matter of priority [14]. In accordance with the given mandate, the General Assembly presented the draft statute of the International Criminal Tribunal [15]. This draft included genocide, serious violations of the Geneva Conventions and Additional Protocols to the Conventions, violations of the Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft, the Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Civil Aviation, apartheid, crimes set forth in Article 2 of the 1973 Convention on the Prevention and Punishment of Crimes Against Persons Enjoying International Protection, including Diplomatic Agents, Taking Hostages, Crimes Against the Safety of Maritime Navigation (Piracy). It was planned that a potential international criminal court would have jurisdiction over cases referred to it by the UN Security Council, as well as in cases where the injured state or the state in which the accused is located agrees to accept jurisdiction.

The draft of the International Law Commission passed through UN institutions, receiving comments from various states, and ended with the report of the Preparatory Committee for the establishment of the International Criminal Court. This document was submitted to the Conference of Plenipotentiaries on the establishment of the International Criminal Court, which met in Rome in June 1998 [16]. After a long debate, the plenipotentiaries drafted the Convention on the Establishment of the International Criminal Court [17]. There is not much left herein from the original project. In fact, the plenipotentiaries chose a different approach to

the formation of a permanent body of international criminal jurisdiction than that proposed by the UN International Law Commission.

Overall, in its final version, the Rome Statute contains 128 articles [18], according to which a permanent institution was established, which has the power to exercise jurisdiction over persons who have committed the most serious crimes of concern to the entire international community. Its jurisdiction is complementary to national criminal justice systems. Article 2 stipulated that the ICC's relationship with the UN should be based on an agreement between the Assembly of States Parties to the Charter and the UN.

The statute contains jurisdictional provisions and lists the crimes that fall under its jurisdiction. Thus, for the Court to exercise jurisdiction, the alleged crime must be transferred to the Prosecutor of the Court either by a state party to the Rome Statute or by the UN Security Council. The Court has jurisdiction only if the criminal conduct took place on the territory of a State Party, or if the accused is a citizen of a State Party (with the exception of situations referred to the Court for consideration by the UN Security Council).

The statute enumerates the general principles of criminal law applied in proceedings before it, in particular *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* (Articles 22-23), the prohibition of retroactive effect of criminal law (Article 24), grounds for exemption from criminal liability (Article 31), etc.

Also, the Statute of the ICC included important provisions that were first applied in the Treaty of London and the Statute of the International Military Tribunal of 1945. It is about the prohibition of reference to the official position of the accused as a basis for exemption from criminal responsibility or punishment, and also that the fact that the accused acted in accordance with the orders of the superior does not exempt him from criminal responsibility. These provisions have become customary in international law, in particular, they were enshrined in Articles 87 and 88 of Additional Protocol I [19].

Similar provisions are contained in Article 27 of the Statute regarding the inadmissibility of reference to official position and regarding the responsibility of commanders and chiefs. At the same time, the creators of the Statute were careful about the idea of limiting the responsibility of the executor if he acted on the orders of the superior. In particular, Article 33 says: "The fact that a crime within the jurisdiction of the Court has been committed by a person pursuant to an order of a Government or of a superior, whether

military or civilian, shall not relieve that person of criminal responsibility unless:

1. (a) The person was under a legal obligation to obey orders of the Government or the superior in question;

2. (b) The person did not know that the order was unlawful; and

3. (c) The order was not manifestly unlawful.

2. For the purposes of this article, orders to commit genocide or crimes against humanity are manifestly unlawful" [18, art. 33].

Its rules of procedure and evidence are important for any judicial body. According to Article 51, such regulations shall enter into force only after their approval by a two-thirds majority of the members of the Assembly of States Parties. The fifth part of the Statute deals with investigation and prosecution. In particular, it establishes the powers of the Prosecutor of the ICC to collect evidence and support the prosecution, as well as establish the insufficiency of evidence and notify the Pre-Trial Chamber, as well as the state, which initiated a case, or the UN Security Council, if the latter was the initiator of the court proceedings.

The Statute contains a number of provisions on the protection of individuals. In particular, Article 55 defines the protection of persons during the investigation of an alleged criminal offense, and Article 66 establishes the principle of presumption of innocence. Article 63 provides for mandatory face-to-face hearings and the prohibition of holding hearings and making decisions in absentia. This sixth part of the Statute defines the rights of victims and witnesses, as well as the evidentiary procedures applied by the Court.

The seventh part of the Statute defines the types and procedure for imposing punishments by the ICC, in particular, imprisonment for a certain period not exceeding 30 years, or life imprisonment, if it is justified by the extreme gravity of the crime.

The eighth part of the Statute deals with the appeal. In particular, Article 81 empowers the Prosecutor to challenge both acquittals and convictions based on errors of fact, law or procedure. The same right is granted to the convicted person or the prosecutor on behalf of the convicted person, and adds the possibility of filing an appeal on any other grounds that could affect the fairness and impartiality of the proceedings. Article 82 refers to the appeal of a number of other types of decisions that may be made during the case.

Part 9 of the Statute deals with international cooperation and judicial assistance. Presumably, it

is in this area that the greatest number of difficulties and disputes can arise. Thus, Article 89 establishes the obligation of the participating states to comply with requests for the arrest and surrender of suspects to the ICC. Since this requirement applies not only to international law, but also to the procedural law of the participating state, numerous problems may arise in this area.

The tenth part of the Statute deals with the issue of enforcement of sentences. These provisions are largely similar to provisions of the Statute of the Tribunal regarding the former Yugoslavia. In particular, in accordance with Article 103, states can declare their readiness to accept convicted persons to serve their sentences under the conditions established by the ICC. For this, states must meet a number of conditions, including those regarding the observance of human rights in places of deprivation of liberty. In addition, the state must enter into a special agreement with the International Criminal Court to accept the convicts.

Part 11 of the Statute establishes the Assembly of States Parties and defines the functions of this organization. They are mainly administrative in nature, as are the provisions of Part 12 relating to funding. At the same time, it is worth noting that the Assembly of States Parties is the body responsible for external issues related to the activities of the Court, and, in accordance with Article 121 of the Statute, this body is authorized to consider amendments to the Statute, and only member states have the right to vote when considering amendments.

Part 13 of the Statute contains the usual final provisions of international treaties regarding ratification, entry into force, etc. Attention should be paid only to Article 120, according to which states cannot make reservations when acceding to the Rome Statute. This provision had led to problems with the signing and ratification of the Statute by a number of leading states, including permanent members of the UN Security Council [20, p. 385].

It should be noted that the rejection of the current version of the Rome Statute of many crimes that were proposed by the UN International Law Commission by the authors does not automatically exclude the possibility of such crimes to be included in the Statute in the future. In fact, the Statute has already been supplemented once by Article 8bis – the crime of aggression. For example, there are often proposals to add a crime of terrorism to the Statute, especially intensified during the "war

on terrorism," which the United States and its allies declared after September 11, 2001 [21, p. 26].

At the same time, the inclusion of another crime, namely the crime of ecocide, in the Rome Statute as the fifth main component of the crime looks more promising. The corresponding project was developed by an international working group of experts and is the subject of constant advocacy by international non-governmental organizations and governments of individual countries [22]. However, we support O.O. Surilova's opinion that "making the necessary changes to the Rome Statute of the International Criminal Court requires a strong scientific and theoretical justification and will not happen quickly" [23, p. 390]. Overall, it took 12 years from the date of adoption of the initial version of the Rome Statute to supplement it with the crime of aggression [24].

Further additions to the Rome Statute are possible, just as it is possible to modify the Court itself in a way that will allow it to consider a wider range of international crimes. Recognizing the need for reform, the ICC states parties commissioned an independent review of the Rome Statute system in December 2019. In their final report, the experts made hundreds of recommendations for improvement, targeting all branches of the institution and the ICC states parties themselves [25].

Conclusion. The International Criminal Court became the first permanent body of international criminal justice, the Statute of which reflected the experience of previous international criminal tribunals, in particular the Nuremberg Tribunal, the Tribunal for the former Yugoslavia, and the Rwanda Tribunal. At the same time, it contains a number of new provisions that have become unique for the ICC, for example, on complementarity with national criminal justice systems, on the protection of victims and witnesses of international crimes, etc. It is primarily about procedural norms, while the addition of new norms of substantive law regarding the components of international crimes that fall under the jurisdiction of the ICC turned out to be a much more difficult task. It took 12 years to add the crime of aggression to the Rome Statute. In the future, it is possible to supplement the Statute with other international crimes, such as ecocide, but to achieve this goal, long-term and focused work of both states and intergovernmental and non-governmental organizations will be required.

According to experts' opinion, "with more than 20 years of experience, the ICC has

become an established, if still controversial, part of the international legal system. Despite its shortcomings the Court has proven a worthy successor to the international tribunals which preceded it and has demonstrated the viability of a permanent criminal justice system" [26, p. 21]. As practice has shown, the activities of the International Criminal Court cannot be recognized ideal, since the time for consideration of cases in court stretches for many years, and a clear mechanism for serving sentences has not been developed. It is necessary to further improve legal standards in the field of criminal justice, develop and adopt new international legal acts on the prevention of crime and the treatment of offenders. However, overall, the creation and operation of the ICC means a certain progress in legal regulation and coordination of cooperation in the fight against crime.

Bibliography

1. В Україні відкриється представництво Міжнародного кримінального суду. *Суспільне новини*. 23 березня 2023 р. URL: <https://susplne.media/423465-v-ukraini-vidkrietsa-predstavnictvo-miznarodnogo-kriminalnogo-sudu/>
2. Situations under investigations. International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations-under-investigations>
3. Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties. Report presented to the Preliminary Peace Conference. *The American Journal of International Law*. 1920. Vol. 14. No. 1/2. Pp. 95 -154. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/63159c/pdf/>
4. Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany of 28 June 1919. URL: https://www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth10_doc_1919.pdf
5. Papers relating to the foreign relations of the United States, the Paris Peace Conference, 1919, Volume XIII. Penalties (Art. 227 to 230). Office of the Historian site. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch16subch1>
6. Steenhard R. A Supreme Offence against International Morality and the Sanctity of Treaties: William II of Hohenzollern and the Treaty of Versailles. *Peace Palace Library official website*. 27 June 2014. URL: <https://peacepalacelibrary.nl/blog/2014/supreme-offence-against-international-morality-and-sanctity-treaties-william-ii>
7. Statute of the Permanent Court of International Justice, 16 December 1920. URL: <https://www.refworld.org/docid/40421d5e4.html>

8. General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy, 1928. *League of Nations Treaty Series Publication of Treaties and International Engagements registered with the Secretariat of the League of Nations*. Volume XCIV. 1929. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%2094/v94.pdf>
9. Janik, Ralph R. A. 1928 – The Pact of Paris. *Austrian Review of International and European Law*. 2018. Vol. 23. URL: <https://ssrn.com/abstract=3633535>
10. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf IN ENGLISH
11. Charter of the Tribunal - Annex to the Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis ("London Agreement"), 8 August 1945. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b39614.html>
12. Security Council resolution 827 International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), S/RES/827 (25 May 1993). URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/827.
13. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries. Text adopted by the International Law Commission at its forty-eighth session, in 1996, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session, 1996. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_4_1996.pdf
14. General Assembly Resolution 47/33 of 9 February 1992. URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/086/68/IMG/N9308668.pdf?OpenElement>
15. General Assembly. Official Records. Forty-eighth Session. Supplement No. 10 (N48/10). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/186502>
16. United Nations Diplomatic Conference of Plenipotentiaries on the Establishment of an International Criminal Court Rome, 15 June -1 7 July 1998 Official Records Volume I. URL: https://legal.un.org/icc/rome/proceedings/E/Rome%20Proceedings_v1_e.pdf
17. Final Act of the United Nations Diplomatic Conference of Plenipotentiaries on the Establishment of an International Criminal Court Rome, done at Rome on 17 July 1998. U.N. Doc.A/CONF.183/10*). URL: <https://legal.un.org/icc/statute/finalfra.htm>
18. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
19. Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199
20. Amann D.M., Sellers M.N.S. The United States of America and the International Criminal Court. *The American Journal of Comparative Law*. 2002. Vol. 50. P. 381-404.
21. Hoyos M.C. Including the Crime of Terrorism Withing the Rome Statute: Likelihood and Prospects. *Global Politics Review*. 2017. No 1. P. 25-38.
22. Making Ecocide a Crime. *Stop Ecocide International*. URL: <https://www.stopecocide.earth/making-ecocide-a-crime>
23. Сурилова О.О. Злочин екоциду: проблеми міжнародної відповідальності. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф., Одеса, 17 червня 2022 р. С. 388-391.
24. Amendments on the crime of aggression to the Rome Statute of the International Criminal Court. Kampala, 11 June 2010. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10-b&chapter=18&clang=en
25. Independent Expert Review of the International Criminal Court and the Rome Statute System Final Report. 30 September 2020. URL: https://asp.icc-cpi.int/sites/asp/files/asp_docs/ASP19/IER-Final-Report-ENG.pdf
26. McTaggart S., Barnett L., Dolin B. The International Criminal Court: History and Role. Publication No. 2002-11-E. December 1, 2022. Library of Parliament, Ottawa, Canada, 2023. URL: <https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/HillStudies/PDF/2002-11-E.pdf>

Стрельцова Є.Д. Міжнародний кримінальний суд: історія становлення та правовий статус

У статті зазначено, що масове знищення та загибель мирного населення в усьому світі, в тому числі в таких країнах, як Афганістан, Сербія, Сирія, Кенія, Уганда, Південний Судан, Україна, інші країни вказують на необхідність мирного вирішення етнічних конфліктів як всередині кожної країни, та на міжнародній арені. Тому перед міжнародним співтовариством

давно стоїть завдання вироблення скоординованих заходів щодо створення механізму регулювання міжнародних відносин з метою запобігання агресивним війнам і створення цілісної системи міжнародної безпеки.

У зв'язку з цим наголошується, що створення Міжнародного кримінального суду (МКС) було зумовлено об'єктивними умовами розвитку міжнародного права та міжнародних відносин, необхідністю пошуку узгоджених дій держав у вирішенні найважливіших міжнародних проблем. Створення та діяльність МКС свідчить про те, що система міжнародних організацій поповнилася новою організацією з підтримання міжнародного правопорядку, тому діяльність МКС є одним із яскравих прикладів співпраці держав у боротьбі зі злочинністю.

У зв'язку з цим дослідження історичного розвитку МКС та Римського статуту є актуальним у теоретичному та практичному плані, відповідно першочерговою метою статті було виявлення правових та інституційних засад створення МКС та його правового статусу.

Зазначено, що МКС став першим постійно діючим органом міжнародного кримінального правосуддя, статут якого відобразив досвід попередніх міжнародних кримінальних трибуналів, зокрема Нюрнберзького трибуналу, Трибуналу по колишній Югославії та Трибуналу по Руанді. Наголошено на низці нових положень, які стали унікальними для МКС, наприклад, про взаємодоповнюваність з національними системами кримінального правосуддя, про захист жертв і свідків міжнародних злочинів тощо. Йдеться насамперед про процесуальні норми, тоді як значно складнішим завданням виявилось доповнення новими нормами матеріального права щодо складів міжнародних злочинів, які підпадають під юрисдикцію МКС. Знадобилося 12 років, щоб додати до Римського статуту злочин агресії. У майбутньому можливе доповнення Статуту іншими міжнародними злочинами, наприклад, екоцидом, але для досягнення цієї мети буде потрібна тривала та цілеспрямована робота як держав, так і міжурядових та неурядових організацій.

У статті робиться висновок про те, що незважаючи на те, що через певні обставини діяльність МКС не можна вважати ідеальною, правові стандарти у сфері кримінального судочинства потребують вдосконалення, все ж створення та функціонування МКС означає певний прогрес у правовому регулюванні та координації співробітництва у боротьбі зі злочинністю.

Ключові слова: Римський статут, міжнародне кримінальне право, міжнародне право, міжнародний правопорядок, Міжнародний кримінальний суд, міжнародні злочини.

УДК 347.962.6

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.45>

В. В. Нікітін

доктор юридичних наук,
декан юридичного факультету
Національного авіаційного університету
ORCID ID: 0000-0001-6915-6319

Ю. Л. Юринець

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного і адміністративного права юридичного факультету
Національного авіаційного університету

Л. М. Белкін

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
адвокат

М. Л. Белкін

кандидат юридичних наук, адвокат

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ В КОНТЕКСТІ ГАРАНТІЙ ЇХ НЕДОТОРКАНОСТІ

У статті розглядаються окремі проблеми дисциплінарної відповідальності суддів в контексті гарантій їх недоторканості. Згідно статті 126 Конституції України, незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України. Забезпечення ефективності функціонування судової влади, рівня суспільної довіри до неї вимагає наявності розумного балансу між незалежністю та підзвітністю представників суддівського корпусу, формою виразу якої є їхня юридична, зокрема, дисциплінарна відповідальність. Звертається увага, що попри декларації судових реформ, порушення суддями норм законодавства при здійсненні правосуддя не припиняються, судді до дисциплінарної відповідальності не притягаються. Наголошено, що правові засади притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності в Україні регулюються такими законодавчими актами, як Конституція України, Закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя», деякі міжнародні Конвенції та документи. Зроблений висновок про те, що сучасне правове регулювання притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності прийняте з ухилом у бік захисту суддів проти інтересів Скаржників. Це проявляється в обмеженнях юридичних осіб самостійно подати скаргу, у неможливості оскаржити повернення дисциплінарної скарги та/або відмову у відкритті дисциплінарної справи, практично повністю обмеженням доступу Скаржників до судового оскарження рішень за наслідками розгляду дисциплінарних скарг. Запроваджені так звані дозволи на оскарження Скаржниками рішень Дисциплінарної палати. Такі обмеження, як правило, не сприяють захисту суддів від тиску з боку державних органів, оскільки державні органи мають легітимні можливості такі обмеження обходити, наприклад, подавати дисциплінарні скарги без участі адвокатів

Ключові слова: адміністративно-правові засади, дисциплінарна відповідальність суддів, недоторканність суддів, Вища рада правосуддя, Дисциплінарна палата, дозвіл на оскарження.

Актуальність проблеми. Згідно статті 126 Конституції України, незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і зако-

нами України. Згідно ч. 5 ст. 48 Закону України від 02.06.2016 року № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів», незалежність судді забезпечу-

ється, зокрема, 1) особливим порядком його призначення, притягнення до відповідальності, звільнення та припинення повноважень; 2) недоторканністю та імунітетом судді. Отже, концепти незалежності і недоторканності є взаємопов'язаними, оскільки незалежність забезпечується, в тому числі, недоторканністю, а також особливим порядком притягнення судді до відповідальності. Як зазначається у статті [1], забезпечення ефективності функціонування судової влади, рівня суспільної довіри до неї вимагає наявності розумного балансу між незалежністю та підзвітністю представників суддівського корпусу, формою виразу якої є їхня юридична, зокрема, дисциплінарна відповідальність [1, с. 110]. Натомість, різні автори по-різному оцінюють поточні підходи до реалізації дисциплінарної відповідальності суддів. Якщо одні автори [2, 3] наголошують на перекосах у бік надлишкових покарань суддів, що ставить під сумнів їх незалежність і недоторканність, то інші автори [4, 5] наголошують на безкарності суддів, які скоюють правопорушення у процесі відправлення правосуддя. Співавтори цієї статті – адвокати – з точки зору власного досвіду схиляються до другої думки. Як правильно зазначено у статті [4], питання недосконалості українського законодавства у сфері правосуддя знову порушили за часів Євромайдану. Під час страшних подій чимало суддів порушили засади незалежності, об'єктивності та добросовісності [4, с. 149]. Р. Маселко, адвокат, член Громадської ради доброчесності, захисник автомайданівців, зазначає, що станом на 13.03.2018 лише 14 % «суддів Майдану», які переслідували активістів Майдану, звільнено з посад, але немає жодного обвинувального вироку [5]. Суддя Піщанського районного суду Вінницької області, розглядаючи кримінальну справу, приховала свій зв'язок із обвинуваченим. І це був не знайомий, друг або родич, а співмешканець, якого суддя називала своїм чоловіком. Національне агентство з питань запобігання корупції визнало наявність конфлікту інтересів, що підтверджено судом¹.

Протягом 2018-2021 рр. господарські суди розглянули 8 справ з приводу оскарження міноритарними акціонерами ціни примусового «викупу» акцій мажоритарними власниками (так званий «сквіз-аут»), при цьому усі 16 рішень судів першої та апеляційної інстанції були прийняті на користь мажоритарних власників і визнані незаконними Верховним Судом

[6], при цьому одна з постанов апеляційного суду була прийнята на користь мажоритарного власника з очевидною суперечністю сформованим раніше правовим позиціям Верховного Суду [7]. При цьому притягнути суддів до дисциплінарної відповідальності не вдається. Станом на 31.10.2023 року у Вищій Раді правосуддя (далі – ВРП) залишаються нерозглянутими 12.366 скарг на суддів². Отже, поставлена у статті проблема є актуальною.

Аналіз наукових джерел і публікацій. В науковій літературі опублікована невелика кількість статей, присвячених проблемі дисциплінарної відповідальності суддів [1, 3, 4, 8-12]. Статті присвячені, переважно, теоретичним аспектам проблеми. Зокрема, у статті [9] наголошується, що дисциплінарні проступки судді безпосередньо обмежують чи порушують законні права, свободи та інтереси громадян, що беруть участь у судовому процесі чи звертаються до судових органів за захистом [9, с. 97; 13, с. 92]. Разом із тим, заслуговують на безумовну увагу публікації спеціалістів-практиків, зокрема, адвокатів, які аналізують практичні аспекти цієї проблеми. Так, адвокат І. Староста зазначає, що проблеми недосконалості українського законодавства у цій сфері є підґрунтям формування дисциплінарної практики щодо суддів на засадах правового свавілля [2]. З іншого боку, згаданий вище адвокат Р. Маселко пригадує, що «після закінчення Майдану ми з колегами почали вимагати покарання для суддів, які тоді реально вбили довіру людей до правосуддя. З часом я зрозумів, що «судді Майдану» – це лише частина проблем судової реформи. Коли я в неї занурився, ми почали виявляти інші порушення, не тільки ті, що стосувалися Майдану» [14]. У публікаціях [15, 16] наголошується на існуванні «незмінних» проблем українського законодавства щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, зокрема, порушення «розумних» строків розгляду скарг, порушення прав скажників, порушення принципів гласності тощо, які не усуваються роками. Отже, існує велика кількість проблем, що є не дослідженими.

Мета роботи – дослідження проблем дисциплінарної відповідальності суддів в контексті гарантій їх недоторканності у поточному законодавстві України.

Результати досліджень. Як правильно зазначається у статті [9, с. 93], правові засади

¹ <https://sudreporter.org/yak-suddya-2-roky-sudyla-svogo-spivmeshkanczya-i-cze-nihto-ne-pomichav/>

² <https://sud.ua/ru/news/publication/284572-v-vysshem-sovete-pravosudiya-nakhodyatsya-12-366-zhalob-na-sudey>

притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності в Україні регулюються такими законодавчими актами, як Конституція України, Закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя», деякі міжнародні Конвенції та документи.

Питання дисциплінарної відповідальності судді врегульовані Розділом VI Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Згідно ч. 1 ст. 106 цього Закону, суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з таких підстав:

1) умисне або внаслідок недбалості: а) незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду; б) незазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору; в) порушення засад гласності і відкритості судового процесу; г) порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; ґ) незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкоджання реалізації прав інших учасників судового процесу; д) порушення правил щодо відводу (самовідводу);

2) безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень;

3) допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу;

4) умисне або внаслідок грубої недбалості допущення суддею, який брав участь в ухваленні судового рішення, порушення прав

людини і основоположних свобод або інше грубе порушення закону, що призвело до істотних негативних наслідків;

5) розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати, або інформації, що стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні;

6) неповідомлення суддею Вищій раді правосуддя та Генерального прокурора про випадок втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, ... упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про такий випадок;

7) неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом);

8) втручання у процес здійснення правосуддя іншими суддями;

9) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції;

10) зазначення в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, завідомо неправдивих відомостей або умисне незазначення відомостей, визначених законодавством;

11) використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку;

12) допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам; непідтвердження суддею законності джерела походження майна;

13) ненадання інформації або надання завідомо недостовірної інформації на законну вимогу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та/або члена Вищої ради правосуддя, у тому числі недодержання встановлених законом строків надання інформації;

14) непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо

суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання;

15) визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом;

16) неподання або несвоєчасне подання декларації родинних зв'язків суддею в порядку, визначеному цим Законом;

17) подання у декларації родинних зв'язків судді завідомо недостовірних (у тому числі неповних) відомостей;

18) неподання або несвоєчасне подання декларації доброчесності суддею в порядку, визначеному цим Законом;

19) декларування завідомо недостовірних (у тому числі неповних) тверджень у декларації доброчесності судді.

Згідно ч. 1 ст. 108 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя у порядку, визначеному Законом України «Про Вищу раду правосуддя», з урахуванням вимог цього Закону. Згідно ч. 2 ст. 26 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», дисциплінарні палати утворюються Вищою радою правосуддя з числа членів Вищої ради правосуддя для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів. Рішення Дисциплінарної палати щодо дисциплінарної справи судді може стати остаточним рішенням Вищої ради правосуддя, якщо не буде оскаржене безпосередньо до Вищої ради правосуддя в порядку ч. 4 ст. 35 Закону України «Про Вищу раду правосуддя».

Дисциплінарне провадження відносно судді здійснюється виключно за зверненням зацікавленої особи з дисциплінарною скаргою. Згідно ч. 1 ст. 107 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», право на звернення із скаргою щодо дисциплінарного проступку судді, з повідомленням про вчинення дисциплінарного проступку суддею (дисциплінарною скаргою) має будь-яка особа. Громадяни здійснюють зазначене право особисто або через адвоката, юридичні особи – через адвоката, органи державної влади та органи місцевого самоврядування – через своїх керівників або представників. Адвокат зобов'язаний перевірити факти,

що можуть тягнути за собою дисциплінарну відповідальність судді, до подання відповідної дисциплінарної скарги. При цьому згідно ч. 5 ст. 107 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», за подання адвокатом завідомо безпідставної дисциплінарної скарги такий адвокат може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності згідно із законом.

Така система норм містить приховану погрозу адвокатам щодо звернень з дисциплінарними скаргами та призводить до явної дискримінації юридичних осіб, оскільки де-факто обмежує, якщо не позбавляє їх права, звернутися із дисциплінарною скаргою. Питання полягає у тому, що в умовах схильності ВРП переважно захищати суддів і явної оціночності судження «*завідомо безпідставна дисциплінарна скарга*» адвокат завжди знаходиться під загрозою бути притягненим до дисциплінарної відповідальності. За таких умов, адвокату немає сенсу створювати для себе додаткові ризики і подавати такі скарги. Згідно ч. 4 ст. 13 Конституції України, Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Отже, позбавлення юридичної особи права самостійно звертатися із дисциплінарною скаргою є неконституційною дискримінацією такої юридичної особи.

При цьому вказана норма аж ніяк не сприяє уникненню тиску на суддю з боку органу влади, оскільки органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть звернутися із дисциплінарною скаргою через своїх керівників або представників, такі представники не обов'язково повинні бути адвокатами, і їм не погрожують притягненням до відповідальності за подання завідомо безпідставної дисциплінарної скарги.

Необхідно також наголосити, що подання дисциплінарної скарги на суддю зовсім не гарантує її об'єктивного розгляду. І справа не тільки у тому, що, як зазначено вище, на момент написання цієї статті у ВРП залишаються нерозглянутими 12.366 скарг на суддів. Питання полягає у тому що Закон «Про Вищу раду правосуддя» передбачає можливість повернення дисциплінарної скарги (ст. 44 цього Закону) та/або відмови у відкритті дисциплінарної справи (ст. 45 цього Закону). Так, згідно ч. 1 ст. 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», дисциплінарна скарга залишається без розгляду та повертається скаржнику, якщо:

1) дисциплінарна скарга подана з порушенням порядку, визначеного Законом України «Про судоустрій і статус суддів»;

2) дисциплінарна скарга не містить відомостей про ознаки дисциплінарного проступку судді;

3) дисциплінарна скарга не містить посилення на фактичні дані (свідчення, докази) щодо дисциплінарного проступку судді;

4) дисциплінарна скарга містить виражені у непристойній формі висловлювання або висловлювання, що принижують честь і гідність будь-якої особи;

5) у дисциплінарній скарзі порушується питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді, звільненого з посади або повноваження якого припинені;

6) дисциплінарна скарга ґрунтується лише на доводах, що можуть бути перевірені виключно судом вищої інстанції в порядку, передбаченому процесуальним законом.

І якщо судження по перелічених пунктах 1, 4, 5, частково 6 можуть бути відносно об'єктивними, то судження по пунктах 2, 3 можуть бути цілком суб'єктивними, оскільки фактично є оціночними.

Однак відповідно до норм Закону, відсутній орган, який би перевінив правомірність таких суджень, оскільки згідно ч. 4 ст. 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», рішення про повернення дисциплінарної скарги має бути вмотивованим та оскарженню не підлягає.

І якщо вимога вмотивованості є цілком декларативною, оскільки її дотримання не може бути перевірене, то заборона на оскарження є цілком реальною та конкретною і порушує право на ефективний засіб правового захисту (стаття 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Згідно ч. 1 ст. 45 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», у відкритті дисциплінарної справи має бути відмовлено, якщо:

1) факти не належної поведінки судді, що повідомляються у дисциплінарній скарзі, вже були предметом перевірки та розгляду і щодо них відмовлено у відкритті дисциплінарної справи або ухвалено рішення у дисциплінарній справі;

2) закінчився встановлений законом строк для застосування до судді дисциплінарного стягнення;

3) очевидною метою подання скарги є спонукання судді до ухвалення певного судового рішення;

4) суть скарги зводиться лише до незгоди із судовим рішенням.

І якщо судження по перелічених пунктах 1, 2 можуть бути відносно об'єктивними, то судження по пунктах 3, 4 можуть бути цілком суб'єктивними, оскільки фактично є оціночними.

Так, згідно підпункту б) пункту 1 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», підставою дисциплінарної відповідальності судді може бути умисне або внаслідок недбалості незачення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору. Ігнорування певних аргументів сторін, звичайно, тягне ухвалення сумнівного рішення. Тому скарга, подана з мотивів підпункту б) пункту 1 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», може бути витлумачена як така, що зводиться лише до незгоди із судовим рішенням.

Однак відповідно до норм Закону, відсутній орган, який би перевінив правомірність таких суджень, оскільки згідно ч. 2 ст. 45 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», рішення про відмову у відкритті дисциплінарної справи ухвалюється Дисциплінарною палатою та оскарженню не підлягає.

Так, у пунктах 32-42 Постанови від 16 березня 2023 року у справі № 9901/41/21, провадження № 11-427зai21, Великої Палати Верховного Суду вказано³:

«32. Підстави для повернення дисциплінарної скарги визначені статтею 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя»...»

33. Частиною четвертою статті 44 цього Закону передбачено, що рішення про повернення дисциплінарної скарги має бути вмотивованим та оскарженню не підлягає.

34. Статтею 45 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» визначені підстави для відмови у відкритті дисциплінарної справи...»

35. Частиною другої цієї статті встановлено, що рішення про відмову у відкритті дисциплінарної справи ухвалюється Дисциплінарною палатою та оскарженню не підлягає.

36. Судом першої інстанції встановлено, що Ухвалою Другої Дисциплінарної палати ВРП від 05 жовтня 2020 року № 2776/2дп/15-20 та ухвалою Першої Дисциплінарної палати ВРП від 29 січня 2021 року № 161/1дп/15-21 відмовлено у відкритті дисциплінарних справ за скаргами ОСОБА_2 та ОСОБА_3, ОСОБА_4 відповідно, з огляду на те, що їх суть зводиться до незгоди із судовим рішенням.

³ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109675214>

37. Ухвалою члена Першої Дисциплінарної палати ВРП Шелест С.Б. від 15 жовтня 2020 року № 5230/0/18-20 залишено без розгляду скаргу ОСОБА_3, оскільки встановлено, що вона не містить посилань на фактичні дані (свідчення, докази) щодо дисциплінарного проступку судді.

38. Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що позивач не є безпосереднім учасником правовідносин, які виникли у зв'язку з вирішенням питання про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Оцінювати дії судді під час виконання посадових обов'язків має право лише ВРП, рішення якої щодо притягнення чи відмови у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності створюють юридичні наслідки для такого судді, а не для скаржника. Тому правом на оскарження дій/рішень ВРП, її органів, що здійснюють дисциплінарне провадження, наділені лише суб'єкти цього провадження в порядку, передбаченому законом (див. постанови Великої Палати Верховного Суду від 31.05.2018 року у справі № 9901/500/18, від 15.11.2018 року у справі № 9901/751/18, від 16.01.2020 року у справі № 9901/342/19, від 22.04.2021 року у справі № 9901/384/20, від 18.11.2021 року у справі № 9901/302/21 та від 02.03.2023 року у справі № 640/15229/21).

39. Таким чином, оскаржувані рішення ВРП не створюють для позивача жодних юридичних прав та/чи обов'язків, незважаючи на те, що їх прийнято у зв'язку зі зверненням останнього.

40. Отже, зазначені вище оскаржувані ухвали Першої та Другої Дисциплінарної палати ВРП про відмову у відкритті дисциплінарної справи, а також ухвала члена Першої Дисциплінарної палати ВРП Шелест С.Б. про залишення скарги без розгляду **не можуть бути самостійним предметом судового розгляду**.

41. Згідно з пунктом 1 частини першої статті 238 КАС⁴ України суд закриває провадження у справі, якщо справу не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства.

42. За таких обставин та наведеного правового регулювання Велика Палата Верховного Суду вважає правильним висновок Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду про закриття провадження в цій справі».

(Кінець цитати)

Отже, великий перелік справ у наведеному тексті свідчить про усталену судову практику не розглядати скарги даного типу по суті, позбавляючи тим самим осіб права на судовий захист.

Суттєва асиметрія спостерігається і відносно прав судді і скаржника на оскарження остаточних рішень щодо дисциплінарних справи судді.

Так, згідно ч. 1 ст. 111 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», **суддя може оскаржити рішення** про притягнення його до дисциплінарної відповідальності з підстав та в порядку, визначеному Законом України «Про Вищу раду правосуддя».

Ця норма щодо судді узгоджується із міжнародними стандартами. Так, у статті [12] наголошено, що важливою гарантією об'єктивного та справедливого розгляду і вирішення дисциплінарної справи щодо судді є можливість оскарження прийнятого у справі рішення. Так, у п. 20 Основних принципів незалежності судових органів (схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 40/32 та 40/146 від 29.11.1985 та 13.12.1985) наголошується, що рішення про дисциплінарне покарання, усунення від посади чи звільнення повинні бути предметом незалежної перевірки. У свою чергу рішення спеціального повноважного органу, що накладає санкції та вживає дисциплінарні заходи, повинні контролюватися судовим органом **найвищої судової інстанції**. У п. 69 Рекомендації СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки» безпосередньо йдеться про те, що дисциплінарне провадження повинен проводити незалежний орган влади або суд «...із наданням гарантій справедливого судового розгляду і права на оскарження рішення та покарання» [12, с. 175-176].

Згідно ч. 4 ст. 22 КАС України, Верховному Суду як суду першої інстанції підсудні справи щодо ... оскарження актів, дій чи бездіяльності ... Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, рішень, дій чи бездіяльності органів, які обирають (призначають), звільняють членів Вищої ради правосуддя, щодо питань обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя, звільнення їх з таких посад, ...

Роль апеляційної інстанції у такому випадку виконує Велика Палата Верховного Суду, як це відбулося, зокрема, у наведеній вище справі № 9901/41/21, провадження № 11-427заі21.

Тобто, розгляд справ вищою судовою інстанцією України за скаргами суддів забезпечується.

⁴ Кодекс адміністративного судочинства

Однак щодо судового захисту прав скажників – все значно складніше.

Згідно ч. 1 ст. 35 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», рішення Вищої ради правосуддя може бути оскаржене до Верховного Суду протягом тридцяти днів з дня його ухвалення.

Згідно ч. 4 ст. 35 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», рішення Дисциплінарної палати ВРП може бути оскаржено до ВРП. Згідно ч. 3 ст. 51 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», скарга на рішення Дисциплінарної палати може бути подана виключно до ВРП.

Згідно ч. 1 ст. 51 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», право оскаржити рішення Дисциплінарної палати у дисциплінарній справі до ВРП має суддя, щодо якого ухвалено відповідне рішення. Скажник має право оскаржити рішення Дисциплінарної палати у дисциплінарній справі до ВРП **за наявності дозволу Дисциплінарної палати на таке оскарження**.

Згідно ч. 2 ст. 52 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», право на оскарження до суду рішення ВРП, ухваленого за результатами розгляду скарги на рішення Дисциплінарної палати, має суддя, щодо якого було ухвалено відповідне рішення, та **скажник, якщо рішення ВРП ухвалене за його скаргою**.

Отже, якщо суддя не оскаржує рішення дисциплінарної палати до ВРП, то Скажник може зробити таке оскарження виключно за наявності у нього дозволу; при цьому підстави і умови видачі такого дозволу законом не регламентовано. Про видачу такого дозволу йдеться у пункті 12.39 Регламенту Вищої ради правосуддя, затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя від 24.01.2017 № 52/0/15-17, за абзацом другим якого (пункту) при ухваленні рішення дисциплінарна палата **може надати** дозвіл скажнику на оскарження рішення палати, зокрема у разі, якщо рішення прийнято не одногосно та/або якщо прийняте рішення не співпадає з позицією доповідача.

Але якщо Скажник не отримає такий дозвіл, а до ВРП рішення Дисциплінарної палати оскаржить суддя, і ВРП прийме рішення на користь судді, то такий Скажник все одно не зможе оскаржити рішення ВРП до суду, оскільки така можливість є тільки у тому випадку, якщо скаргу до ВРП подав саме Скажник.

Отже, доступ Скажника до судового оскарження є вкрай утрудненим.

Наприклад, в ухвалі від 11 грудня 2018 року, провадження № 11-1398сап18, Велика Палата

Верховного Суду констатувала⁵:

«Відповідно до ч. 1 ст. 51 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», право оскаржити рішення Дисциплінарної палати у дисциплінарній справі до Вищої ради правосуддя має суддя, щодо якого ухвалено відповідне рішення. Скажник має право оскаржити рішення Дисциплінарної палати у дисциплінарній справі до Вищої ради правосуддя **за наявності дозволу Дисциплінарної палати на таке оскарження**.

Частиною 2 ст. 52 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», визначено, що право на оскарження до суду рішення Вищої ради правосуддя, ухваленого за результатами розгляду скарги на рішення Дисциплінарної палати, має суддя, щодо якого було ухвалено відповідне рішення, та скажник, якщо рішення Вищої ради правосуддя ухвалене за його скаргою.

Тобто, з огляду на наведені норми законодавства право на оскарження рішення Вищої ради правосуддя, ухваленого за результатами розгляду скарги на рішення її Дисциплінарної палати, має лише суддя, щодо якого було ухвалено відповідне рішення, та скажник, якщо рішення Вищої ради правосуддя ухвалене за його скаргою.

З матеріалів позовної заяви та доданих до неї матеріалів убачається, що ОСОБА_3 не звертався зі скаргою на рішення Третьої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 18 липня 2018 року № 2303/Здп/15-18.

Оскаржуване ОСОБА_3 рішення Вищої ради правосуддя від 25 жовтня 2018 року № 3269/0/15-18 ухвалено за результатами розгляду скарги судді Галицького районного суду міста Львова на рішення Третьої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 18 липня 2018 року № 2303/Здп/15-18.

Ураховуючи положення ч. 2 ст. 52 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», ОСОБА_3 не має права на оскарження до суду рішення Вищої ради правосуддя від 25 жовтня 2018 року № 3269/0/15-18, **що ухвалено за результатами розгляду скарги судді** Галицького районного суду міста Львова на рішення Третьої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 18 липня 2018 року № 2303/Здп/15-18.

Аналогічна правова позиція висловлена в ухвалах Великої Палати Верховного Суду від 30.08.2018 року у справі № 11-342сап18 та від 01.11.2018 року у справі № 11-372сап18.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 333 КАС України, суд

⁵ <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78470259>

касаційної інстанції відмовляє у відкритті касаційного провадження у справі, якщо касаційну скаргу подано на судові рішення, яке є остаточним і подальшому оскарженню не підлягає.

Виходячи з наведеного, у відкритті провадження за позовною заявою (скаргою) ОСОБА_3 на рішення Вищої ради правосуддя від 25 жовтня 2018 року № 3269/0/15-18 про скасування рішення Третьої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 18 липня 2018 року № 2303/Здп/15-18 слід відмовити».

(Кінець цитати)

Процедура з дозволом дуже нагадує радянську ситуацію з оскарженням до суду рішень органів влади, яке (оскарження) можна було зробити тільки з дозволу вищестоячого органу влади.

Висновки. За наслідками виконаного дослідження автори роблять наступні висновки.

1. Сучасне правове регулювання притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності прийняте з ухилом у бік захисту суддів проти інтересів Скаржників. Це проявляється в обмеженнях юридичних осіб самостійно подати скаргу, у неможливості оскаржити повернення дисциплінарної скарги та/або відмову у відкритті дисциплінарної справи, практично повним обмеженням доступу Скаржників до судового оскарження рішень за наслідками розгляду дисциплінарних скарг. Такі обмеження, як правило, не сприяють захисту суддів від тиску з боку державних органів, оскільки державні органи мають легітимні можливості такі обмеження обходити, наприклад, подавати дисциплінарні скарги без участі адвокатів.

Напрямки подальших розвідок: проблеми і можливості притягнення судді до відповідальності за ухвалені ним судові рішення.

Список використаних джерел:

1. Хотинська-Нор О. Дисциплінарна відповідальність vs незалежність судді: у пошуках балансу. *Право України*. 2018. Вип. 3/2018. С. 110-122.
2. Староста І. Особливості притягнення судді до відповідальності. *Юридична газета online*. 03.12.2020. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/osoblivosti-prityagnennya-suddi-do-vidpovidalnosti.html>
3. Іванець О. Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. Електронне наукове фахове видання. 2014. № 4. С. 58–65 URL: <http://www.chasopysnaru.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4-2015/>
4. Кухта М.М. Дисциплінарна відповідальність суддів у контексті Закону України «Про судоустрій і

статус суддів». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2017. Вип. 46(2). С. 148-152.

5. Штогрін І. Невідворотність покарання суддів просуне судову реформу – експерти. *Радіо Свобода*. 13.03.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29096301.html>
6. Белкін Л. Український «сквіз-аут»: перші судові висновки. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2021. № 7-8 (75). С. 57-64.
7. Постанова від 15 червня 2022 року у справі № 905/671/19 Верховного Суду у складі суддів Палати для розгляду справ щодо корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів Касаційного господарського суду. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104987465>
8. Шевченко А. Дисциплінарна відповідальність суддів як спеціальний вид дисциплінарної (юридичної) відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 93. С. 73-75.
9. Скоромний Я.І. Дисциплінарна відповідальність суддів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : *Юридичні науки*. 2020. № 10. С. 93-100.
10. Жуган Р. Дисциплінарна відповідальність суддів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 300-305.
11. Нестерчук Л.П. Дисциплінарна відповідальність суддів як різновид юридичної відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 413-419.
12. Сідей Я.Я. Дисциплінарна відповідальність суддів: підстави, порядок та особливості дисциплінарного провадження. *Публічне право*. 2018. № 1. С. 171-178.
13. Подкопаєв С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 185 с.
14. Азаров В. Ми отримаємо проблемні суди на найближчі 30 років, якщо реформа провалиться – Роман Маселко. *Суспільне. Новини*. 31.08.2022. URL: <https://susplne.media/276954-mi-otrимаємо-problemni-sudi-na-najblizci-30-rokiv-akso-reforma-provalitsa-roman-maselko/>
15. Хімчук А., Колотило М. 8 проблем з притягненням суддів до дисциплінарної відповідальності. *Фундація DEJURE*. Березень 2018. URL: <https://dejure.foundation/longread/8-problems-of-disciplinary-proceedings#problem1>
16. Колотило М. Незмінні проблеми з притягненням суддів до дисциплінарної відповідальності. *Фундація DEJURE*. Квітень 2019. URL: <https://dejure.foundation/constant-problems-with-disciplinary-proceedings>

Nikitin V. V., Yurynets Yu. L., Bielkin L. M., Bielkin M. L. Administrative and legal principles of disciplinary responsibility of judges in the context of guarantees of their inviolability

The article examines certain problems of disciplinary responsibility of judges in the context of guarantees of their inviolability. According to Article 126 of the Constitution of Ukraine, the independence and inviolability of judges are guaranteed by the Constitution and laws of Ukraine. Ensuring the effectiveness of the functioning of the judiciary and the level of public trust in it requires a reasonable balance between the independence and accountability of the representatives of the judiciary, the form of expression of which is their legal, in particular, disciplinary responsibility. Attention is drawn to the fact that despite the declaration of judicial reforms, violations of legal norms by judges in the administration of justice do not stop, judges are not brought to disciplinary responsibility. It was emphasized that the legal principles of bringing judges to disciplinary responsibility in Ukraine are regulated by such legislative acts as the Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges», «On the High Council of Justice», some international conventions and documents. It is concluded that the modern legal regulation of bringing judges to disciplinary responsibility is adopted with a bias towards the protection of judges against the interests of the Complainants. This is manifested in the limitations of legal entities to file a complaint independently, in the impossibility of appealing the return of a disciplinary complaint and/or the refusal to open a disciplinary case, almost completely limiting the access of Complainants to judicial appeal of decisions on the consequences of consideration of disciplinary complaints. The so-called permits for appeal by the Complainants against the decisions of the Disciplinary Board have been introduced. Such restrictions, as a rule, do not contribute to the protection of judges from pressure from state authorities, since state authorities have legitimate opportunities to circumvent such restrictions, for example, to file disciplinary complaints without the participation of lawyers

Key words: *administrative and legal principles, disciplinary responsibility of judges, inviolability of judges, High Council of Justice, Disciplinary Chamber, permission to appeal.*

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46>

А. В. Петровський

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ,

Д. К. Большаков

здобувач наукового ступеня доктора філософії
кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

В. Г. Тіхонова

здобувачка 2 року ОС магістр
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Т. Шевченка

ВИТРАТИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Статтю присвячено аналізу змісту поняття витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. Наголошено, що інститут судових витрат сприяє доступності правосуддя. Наведено правову характеристику витрат на професійну правничу допомогу. Досліджено проблеми, пов'язані з визначенням юридичної природи, порядком обчислення, сплати та компенсації витрат на професійну правничу допомогу в цивільному процесі, розкрито питання правового регулювання таких витрат.

Розглядаючи витрати на професійну правничу допомогу як інститут цивільного процесуального права, окреслено коло суспільних відносин, що регулюють норми цього інституту. Встановлено, що правова допомога є різною за змістом, обсягом і формами. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати.

Здійснення компенсації витрат, понесених добросовісною стороною судового процесу на професійну правничу допомогу, є гарантією забезпечення права особи на кваліфіковану правову допомогу, що сприяє реалізації права на судовий захист в цивільному судочинстві.

З'ясовано, що судові витрати впливають на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту. Відшкодування витрат, понесених на професійну правничу допомогу, дозволяє учасникам судового процесу отримувати кваліфіковану юридичну допомогу без шкоди своєму матеріальному становищу.

Розглянуто наявні у судовій практиці проблеми, пов'язані з розподілом витрат за результатами розгляду справи. Акцентовано, що суд з власної ініціативи не може вирішувати питання щодо зменшення суми судових витрат на професійну правову допомогу. Доведено, що зменшення суми судових витрат на професійну правничу допомогу можливе виключно на підставі клопотання іншої сторони щодо неспівмірності заявлених іншою стороною витрат із складністю відповідної роботи, її обсягом і часом, витраченим ним на виконання робіт.

Ключові слова: доступ до правосуддя, цивільне судочинство, право на судовий захист, судова справа, судова практика, професійна правнича допомога, витрати на професійну правничу допомогу.

Постановка проблеми. Право на доступ до суду – це право людини, що передбачає безперешкодне звернення до суду за захистом своїх прав. Право кожного на судовий захист є одним із фундаментальних прав людини, гарантованим Конституцією України (ст. 55). Кожен

має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ст. 59) [1].

Правова допомога різна за змістом, обсягом і формами й передбачає консультації, роз'яс-

нення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати [2].

Основною ознакою правової держави є захист цивільних прав, що покладено законом на різні органи державної влади та громадські організації. Судові належить важлива роль в здійсненні захисту цивільних прав. Розгляд і вирішення судами цивільних справ складає особливий вид державної діяльності – правосуддя у цивільних справах. Держава витрачає грошові кошти на здійснення вказаної діяльності, що виділяються з Державного бюджету України. До них відносяться витрати, пов'язані з розглядом справи, зокрема витрати на професійну правничу допомогу. Також існують інші витрати, пов'язані, зокрема, з фінансовою підтримкою технічного забезпечення у сфері вдосконалення законодавства, підвищення кваліфікації суддів та працівників апарату. Певна їх частина, у передбачених законом випадках, покладається на осіб, які беруть участь у справі.

Однією з основних засад цивільного судочинства є відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Судові витрати впливають на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту. Відшкодування витрат, понесених на професійну правничу допомогу, дозволяє учасникам судового процесу отримувати кваліфіковану юридичну допомогу без шкоди своєму матеріальному становищу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри актуальність досліджуваної проблематики, окремі аспекти дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві залишаються не розкритими.

Сутність і зміст витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві досліджували такі вчені, як О. Антонюк, С. Бичкова, Ю. Білоусов, С. Богля, М. Бородін, Є. Васьковський, І. Гелецька, В. Заборовський, Л. Зуєва, В. Кройтор, В. Комаров, В. Личко, В. Манзюк, Л. Островська, К. Пашенко, Н. Сакара, Д. Сірош, В. Скиба, Г. Тріпультський, О. Угриновська, С. Устюшенко, Р. Ханік-Посполітак, Г. Чурпіта, К. Шмотін, Ю. Шрамко та ін.

Інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві має велике значення для теорії цивільного процесуального

права України, судової практики та фінансової діяльності держави. Викладені вище положення і визначили вибір теми цього дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Комплексне дослідження методологічних підходів, принципів, методів, способів (прийомів), за допомогою яких можна всебічно дослідити інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є досить актуальним і має велике значення як для теорії цивільного процесуального права України, так і для судової практики й фінансової діяльності держави. Викладені вище положення і визначили вибір теми цього дослідження. Однак, дослідження витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві вимагає, передусім, вирішення низки питань методологічного характеру, а також потребує належного методологічного забезпечення з метою пошуку проблем в реалізації цього права та напрацювання найоптимальніших способів їх усунення.

Попри актуальність піднятої нами теми, окремі аспекти витрат на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства залишаються не розкритими.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу цивільного процесуального законодавства, практики його застосування розкрити сутність та юридичну природу інституту витрат на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства, а також розробити пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Гарантоване Конституцією України право особи на правову допомогу передбачає можливість одержання нею правових (юридичних) послуг, тобто держава надає кожній особі змогу отримати правничу допомогу у визначених обсязі й формах.

Правова (професійна правнича) допомога в цивільному судочинстві може надаватися учасникам справи за плату або безоплатно. Витрати на професійну правничу допомогу становлять найбільшу питому вагу серед витрат, пов'язаних із розглядом справи.

Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» безоплатна правова допомога (первинна та вторинна) – правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел (ст. 1). Правова (правнича) допомога – надання правових послуг, спрямо-

ваних на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [3]. Відтак, для особи, яка звертається за судовим захистом, у разі розгляду справи на її користь важливою є можливість компенсації понесених нею витрат на професійну правничу допомогу.

Цивільним процесуальним кодексом (далі – ЦПК) України закріплено принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (ст. 2) [4]. Також ЦПК України окреслено правила розподілу судових витрат за результатами розгляду справи, зокрема й витрат на професійну правничу допомогу. Своєю чергою, судовою практикою застосування цих норм встановлено наявність різних підходів до визначення обґрунтованості розміру витрат на професійну правничу допомогу.

Витрати на професійну правничу допомогу відповідно до ЦПК України належать до витрат, пов'язаних з розглядом справи (ст. 133), і ототожнюються з витратами на оплату послуг адвоката (ст. 137). Витрати, пов'язані з правничою допомогою адвоката, несуть сторони, окрім випадків надання правничої допомоги за рахунок держави (ст. 137 ЦПК України) [4]. На здійснення вказаної діяльності грошові кошти виділяються з Державного бюджету України.

Цивільним судочинством передбачено, що витрати на надання безоплатної вторинної правової допомоги не підлягають розподілу між сторонами та здійснюються за рахунок держави (ст. 137 ЦПК України). Варто зазначити, що надання безоплатної вторинної правової допомоги забезпечує рівні можливості осіб для доступу до правосуддя. Коло осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, визначено Законом України «Про безоплатну правову допомогу» (ст. 14) [3]. Надається така допомога центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги; адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів.

З огляду на те, що фінансування безоплатної правової допомоги не регулюється цивільним процесуальним законодавством, витрати держави на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві не включаються до судових витрат. Витрати на професійну правничу допомогу складаються з гонорару адвоката і витрат адвоката, понесених у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків (ст. 137 ЦПК України).

Так, розмір гонорару адвоката залежить від складності справи, його кваліфікації й досвіду,

фінансового стану клієнта тощо. Розмір цих витрат співвідноситься зі:

- складністю справи та наданими адвокатом послугами;
- часом, витраченим ним на надання таких послуг;
- обсягом цих послуг;
- ціною позову та/або значенням справи для сторони.

У разі недотримання вказаних вище вимог, суд може зменшити розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами.

Процесуальними нормами встановлено, що розмір судових витрат, які сторона сплатила або має сплатити у зв'язку з розглядом справи, встановлюється судом на підставі поданих сторонами доказів. Окремо наявна норма щодо визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу – з метою розподілу судових витрат учасник справи подає детальний наданих послуг, виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги [5]. За результатами розгляду справи витрати на правничу допомогу адвоката підлягають розподілу між сторонами разом з іншими судовими витратами [6]. До судових витрат в цивільному судочинстві відносяться лише ті витрати на професійну правничу допомогу, які несуть сторони та треті особи, котрі заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору [7, с. 98–100].

Витрати на професійну правничу допомогу як плата за надані послуги, мають бути прописані у договорі про надання правової допомоги. Зауважимо, що від ціни позову залежить розмір плати за професійну правничу допомогу. Однак розмір ціни позову не завжди вказує на складність справи та обсяг наданих адвокатом послуг.

Отже, склад і розмір витрат на професійну правничу допомогу входить до предмета доказування у справі, тобто суду мають бути надані договір про надання правової допомоги, акт приймання-передачі наданих послуг, платіжні документи про оплату цих послуг та їх розрахунок, що оформлені у встановленому законом порядку. У разі якщо ж таких документів бракує, суд може відмовити у стягненні витрат стороні, на користь якої ухвалено судове рішення.

Тобто стороні, яка намагається стягнути витрати на професійну правничу допомогу, потрібно передусім якомога детальніше описати надані послуги й надати суду максимально

можливий обсяг доказів, що реально підтверджує заявлений розмір витрат на адвоката [5].

Очевидно, що ухвалення судом рішення на користь особи, яка скористалася послугами адвоката, є підтвердженням правильно обраної адвокатом стратегії та вдало побудованої правової позиції [8].

Окрім того, з наданням професійної правничої допомоги пов'язана технічна робота помічника адвоката, яка також підлягає оплаті. Звичайно, час роботи помічника адвоката дешевший за час роботи адвоката, тому чим більше роботи виконує помічник, тим меншими будуть витрати на професійну правничу допомогу.

Постановами Верховного Суду [9–10] доведено, що витрати на надану професійну правничу допомогу у разі підтвердження обсягу наданих послуг і виконаних робіт та їх вартості підлягають розподілу за результатами розгляду справи незалежно від того, чи їх уже фактично сплачено стороною/третьою особою чи тільки має бути сплачено.

Зменшення суми судових витрат на професійну правничу допомогу, які підлягають розподілу, можливе виключно на підставі клопотання іншої сторони щодо неспівмірності заявлених іншою стороною витрат із складністю відповідної роботи, її обсягом і часом, витраченим ним на виконання робіт.

Суд не може вирішувати питання щодо зменшення суми судових витрат на професійну правову допомогу, що підлягають розподілу, з власної ініціативи [9]. За клопотанням сторони або з власної ініціативи суд може не розподіляти такі витрати повністю або частково на сторону, не на користь якої ухвалено рішення, а покласти їх на сторону, на користь якої рішення ухвалено.

Окрім того, суд за власною ініціативою без відповідних дій з боку іншої, зацікавленої сторони, не може зменшити витрати на професійну правничу допомогу іншій стороні.

Відтак, безпідставна відмова у компенсації витрат на професійну правничу допомогу або ж безпідставне зменшення розміру компенсації витрат на професійну правничу допомогу є порушенням прав учасника справи на судовий захист.

Таким чином, розмір компенсації витрат на професійну правничу допомогу не може бути зменшено судом з підстав їх неспівмірності у разі якщо:

1) від іншої сторони у справі не надійшло клопотання про зменшення розміру компенсації витрат на оплату правничої допомоги адвоката;

2) сторона не надала суду обґрунтованих доводів та/або належних і допустимих доказів неспівмірності витрат на професійну правничу допомогу, заявлених до компенсування іншою стороною [8].

Вочевидь, висновки суду не можуть ґрунтуватися на припущеннях (ст. 81 ЦПК України).

Розмір витрат сторони на професійну правничу допомогу визначається умовами укладеного з адвокатом договору, тому суд не може зменшити розмір витрат на свій розсуд. Суд вправі зменшити розмір компенсації таких витрат шляхом встановлення грошової суми, що підлягає стягненню з іншої сторони на користь учасника справи, який виграв справу та поніс судові витрати на її розгляд [11, с. 185–189].

Відтак, в основу дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства покладено принципи, що визначають напрями обраного предмета дослідження, а саме:

- принцип об'єктивності, коли визнається сам факт існування інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як закріплений на законодавчому рівні;

- принцип причинності означає, що витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві мають причинно-наслідковий зв'язок;

- принцип раціональності та доказовості наукових положень, тобто коли знання, отримані в ході проведення дослідження, мають бути суспільно корисними;

- принцип відтворюваності, яким передбачено, що будь-який факт, отриманий в ході дослідження, повинен бути відтворений у теоретичних висновках або ж у дослідженнях інших науковців;

- принцип теоретичності – висвітлення вченими інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві в своїх наукових працях;

- принцип системності, тобто визначення інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як сукупності пов'язаних між собою за певними законами і принципами елементів;

- принцип критичності вимагає, щоб будь-яке твердження чи наукова гіпотеза були піддані дослідником сумніву, а отримані ним в ході проведення дослідження висновки не визнавалися єдиновірними й безпомилковими (все підтверджується чи спростовується практикою).

Висновки і пропозиції. Правничу допомога – це надана державою кожній особі мож-

ливість одержати правничу допомогу у визначених обсязі й формах. Правничу допомогу в цивільному судочинстві може надаватися учасникам справи безоплатно або ж за плату. У процесуальному аспекті витрати на професійну правничу допомогу віднесені законом до витрат, пов'язаних з розглядом справи. Судовими витратами в цивільному судочинстві є лише ті витрати на професійну правничу допомогу, які несуть сторони та треті особи, котрі заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Витрати на професійну правничу допомогу як плата за надані послуги, мають бути прописані у договорі про надання правової допомоги.

Справедлива компенсація витрат на професійну правничу допомогу є гарантією забезпечення права особи на кваліфіковану правову допомогу та сприяє реалізації права на судовий захист. Суд при вирішенні питання зменшення витрат на професійну правничу допомогу перевіряє чи подавалось від іншої сторони клопотання про зменшення витрат і наскільки таке клопотання є обґрунтованим відносно критерію неспівмірності заявленого розміру витрат.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Редакція від 01 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Рішення Конституційного суду України від 30 січня 2003 року у справі № 1-12/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 6. Ст. 245.
3. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02 черв. 2011 р. № 3460-VI. Редакція від 03 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Редакція від 18 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
5. Сінцов А. Актуальний погляд Верховного Суду на відшкодування витрат на професійну правничу допомогу. 26 січ. 2022 р. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/209003_aktualniy-poglyad-verkhovnogo-sudu-na-vdshkoduvannya-vitrat-na-profesynu-pravnichu-dopomogu
6. Додаткова Постанова Верховного Суду від 18 лют. 2022 р. у справі № 925/1545/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/103938014>
7. Устюшенко С. Е. Витрати на правову допомогу у цивільному судочинстві. *Інформаційні технології у судочинстві*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (Одеса, 18 квіт. 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Голубевої Н. Ю. Одеса: Фенікс, 2017. С. 98–100.
8. Устюшенко С. Е. Судові витрати в цивільному процесі України: дис. доктора філософії: спец. 081 – Право. Одеса, 2021. 206 с.
9. Постанова від 10 листоп. 2021 р. № 329/766/18. *Верховний Суд. Касаційний цивільний суд*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/101309341?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.22063419.1269874008.1697905355-650248564.1629137449#_gl=1*19vrdb*_gcl_au*MTQzNjl1MTY4LjE2OTYyNDk5ODQ
10. Постанова від 01 верес. 2021 р. № 178/1522/18. *Верховний Суд. Касаційний цивільний суд*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/99342168?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.22063419.1269874008.1697905355-650248564.1629137449#_gl=1*19vrdb*_gcl_au*MTQzNjl1MTY4LjE2OTYyNDk5ODQ
11. Устюшенко С. Е. Співмірність витрат на професійну правничу допомогу в цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства: представництво*: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (Одеса, 16 трав. 2019 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2019. С. 185–189.

Petrovskyi A. V., Bolshakov D. K., Tikhonova V. H. Costs of professional legal assistance in the context of the principles of civil proceedings

The article is devoted to the analysis of the concept of expenses for professional legal assistance in civil proceedings. It is emphasized that the institution of court costs contributes to the accessibility of justice. The legal characteristics of expenses for professional legal assistance are given. The problems related to the determination of the legal nature, the procedure for calculating, paying and compensating the costs of professional legal assistance in the civil process were studied, and the issue of legal regulation of such costs is revealed.

Considering the costs of professional legal assistance as an institution of civil procedural law, the circle of social relations regulating the norms of this institution is outlined. It is established that legal aid is different in terms of content, scope and forms. The choice of the form and subject of providing such assistance depends on the will of the person who wishes to receive it.

Reimbursement of costs incurred by a bona fide party to legal proceedings for professional legal assistance is a guarantee of ensuring a person's right to qualified legal assistance, which contributes to the realization of the right to legal protection in civil proceedings.

It has been found that court costs affect the possibility of a person exercising the right to go to court and obtain legal protection. Reimbursement of expenses incurred for professional legal assistance allows litigants to receive qualified legal assistance without harming their financial situation.

The problems related to the distribution of costs based on the results of the case are considered in court practice. It is accepted that the court on its own initiative cannot decide on the issue of reducing the amount of court costs for professional legal assistance. It is proven that a reduction in the amount of court costs for professional legal assistance is possible only on the basis of a request from the other party regarding the disproportion of the costs declared by the other party with the complexity of the relevant work, its volume and the time spent by him on the performance of the work.

Key words: *access to justice, civil proceedings, right to legal protection, court case, judicial practice, professional legal assistance, costs of professional legal assistance.*

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.47>**О. В. Кубарева**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ**А. К. Большакова**аспірантка Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ У ПІДГОТОВЧОМУ СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Стаття присвячена висвітленню сутності та значення закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строків досудового розслідування на стадії підготовчого судового засідання, а також правових наслідків для потерпілого внаслідок прийняття вказаного процесуального рішення.

На підставі аналізу судових рішень з'ясовано, що сьогодні доволі поширеною є практика направлення прокурором обвинувального акта до суду поза межами строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які не є тяжкими чи особливо тяжкими проти життя та здоров'я, що виключає набуття особою процесуального статусу обвинуваченого, а, відтак, унеможливорює розгляд у суді кримінального провадження по суті та тягне за собою закриття кримінального провадження судом на стадії підготовчого судового засідання на підставі пункту 10 частини 1 статті 284 КПК України.

Звернено увагу на те, що звернення прокурора до суду з обвинувальним актом або іншим підсумковим рішенням стадії досудового розслідування поза межами її строків нівелює всю попередню кримінально-процесуальну діяльність, що буда спрямована на дослідження обставин вчинення кримінального правопорушення, встановлення осіб причетних до його вчинення з огляду на те, що подальший рух провадження виключається.

Заявлено, що Закон України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII у національному кримінальному процесуальному законодавстві підстава закриття кримінального провадження з одного боку гарантує належну реалізацію права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку. Однак з іншого аналізоване нормативне положення суперечить реалізації однієї з основних засад кримінального провадження, закріпленої у пункті 14 частини 1 статті 7 та статті 21 КПК України – доступу до правосуддя, що передбачає право на справедливий судовий розгляд і доступ до правосуддя кожному, зокрема і потерпілому, у кримінальному провадженні незалежно від форми обвинувачення.

Зроблено висновок, що законодавець хоча і декларує права потерпілого у кримінальному провадженні, однак водночас ігнорує їх у разі прийняття рішення про закриття справи за вказаною підставою. У зв'язку з чим, вважаємо, положеннями КПК України повинно бути гарантоване право потерпілого на доступ до правосуддя шляхом забезпечення реальної можливості поновлення строків досудового розслідування у разі закриття провадження за досліджуваною підставою.

Ключові слова: доступ до правосуддя, обвинувальний акт, оскарження, повідомлення про підозру, потерпілий, розумний строк.

Постановка проблеми. Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших

законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII частину 1 статті 284 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України було доповнено пунктом 10, зміст якого серед іншого передбачає закриття кримінального

провадження у разі, якщо після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений статтею 219 цього Кодексу, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи.

У свою чергу строк досудового розслідування за загальний правилом обчислюється з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення у Єдиний реєстр досудових розслідувань до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження (ч. 1 ст. 219 КПК України). Поруч з цим, відповідно до положень тієї ж статті досудове розслідування повинно бути закінчене протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину (п. 4 ч. 3 ст. 219 КПК України).

На сьогодні, як свідчить Єдиний державний реєстр судових рішень, доволі поширеною є практика направлення прокурором обвинувального акта після закінчення досудового розслідування до суду поза межами строків досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які не є тяжкими чи особливо тяжкими проти життя та здоров'я, що виключає набуття особою процесуального статусу обвинуваченого, а, відтак, унеможливорює розгляд у суді кримінального провадження по суті та тягне за собою закриття кримінального провадження судом на стадії підготовчого судового засідання на підставі пункту 10 частини 1 статті 284 КПК України.

Підтвердженням непоодиноким випадків закриття судом у стадії підготовчого судового засідання кримінального провадження, у зв'язку з направленням обвинувального акта до суду поза межами строку досудового розслідування є численні судові рішення, зокрема: ухвала Носівського районного суду Чернігівської області від 10 вересня 2021 року у справі № 741/795/21; ухвала Вишгородського районного суду Київської області від 18 серпня 2022 року у справі № 363/1457/22; ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 20 червня 2022 року у справі № 759/25029/21 тощо.

Наведене безперечно привертає увагу та потребує наукового осмислення, адже законодавче закріплення закриття кримінального провадження покликане виключити кримі-

нальну відповідальність невинуватих та осіб [1, с. 88]. Однак в даній ситуації вся попередня кримінально-процесуальна діяльність, що буда спрямована на дослідження обставин вчинення кримінального правопорушення, встановлення осіб причетних до його вчинення нівелюється з огляду на те, що подальший рух провадження виключається у зв'язку з направленням підсумкового рішення досудового розслідування поза межами строків досудового розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом у науковій літературі закриття кримінального провадження розглядають як багатоаспектне поняття, яке може проявлятися як: етап кримінальної процесуальної діяльності; окремий сформований інститут кримінального процесуального законодавства; завершення стадії досудового розслідування чи судового розгляду (у визначених законом випадках); рішення уповноваженого органу щодо припинення кримінального провадження відносно особи чи всього провадження, яке оформлюється як окремий процесуальний документ [2, с. 31-32]. Г. В. Рось тлумачить закриття кримінального провадження як форму закінчення досудового розслідування, що реалізується на заключному етапі розслідування, коли уповноважений державою орган підбиває підсумок проведеної роботи, аналізує та оцінює сукупність зібраних доказів, на їх основі формулює в постанові висновок про неможливість подальшого провадження у зв'язку з наявністю передбачених законом обставин та вирішує питання, що впливають з ухваленого рішення про закриття кримінального провадження [1, с. 88].

Про висвітлення різних аспектів закриття кримінального провадження свідчать численні наукові публікації. Зокрема, О. В. Капліна [3] свого часу досліджувала питання, пов'язані із закриттям кримінального провадження в разі, якщо не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді та вичерпані можливості їх отримати; у разі відмови потерпілого від обвинувачення, а також із тлумаченням положень кримінального процесуального законодавства стосовно розмежування компетенції слідчого та прокурора щодо закриття кримінального провадження. П. П. Андрушко [4] вивчав окремі кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти застосування такої підстави закриття кримінального провадження як встановлення відсутності події кримінального правопорушення. О. Толочко та А. Слободян [5] досліджували особливості

закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. Закриттю кримінального провадження у разі, якщо помер підозрюваний, обвинувачений, окрім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого, у підготовчому судовому провадженні, судовому розгляді, апеляційному та касаційному провадженні присвячені наукові розробки І. В. Гловюк [6], О. В. Задоя [7]. Опрацювання проблемних питань, які виникають під час розгляду та вирішення слідчим суддею клопотань про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених частиною 9 статті 284 КПК України, знайшло своє відображення у наукових працях В. А. Завтура [8]. Ю. І. Азаров, М. П. Климчук [9] розкривали теоретико-прикладні питання закриття кримінального провадження під час досудового розслідування. Натомість О. В. Бабаєва [10], Л. М. Гуртієва [11] та ін. аналізували правові положення, що регулюють процесуальний порядок закриття провадження на стадії підготовчого судового засідання. В свою чергу К. І. Пащенко [12] вивчав анонсоване процесуальне рішення крізь призму прокурорського нагляду за законністю закриття кримінального провадження.

Закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строків досудового розслідування виступало предметом наукового інтересу в контексті дотримання презумпції невинуватості та розумних строків [13], а також з позиції реалізації засади доступу потерпілого до правосуддя [14]. Крізь призму практики Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та Верховного Суду досліджували особливості закриття кримінального провадження на підставі пункту 10 частини 1 статті 284 КПК України І. В. Гловюк та О. М. Дроздов [15]. І. А. Тітко, аналізуючи специфіку зазначеного правового положення, надав авторську оцінку його юридичної досконалості та висловив прогноз щодо особливостей його прикладного правозастосування [16].

Метою наукової статті є дослідження законодавчого підходу, проведення теоретичного узагальнення наукових поглядів та правозастосовної практики щодо з'ясування сутності та значення закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строків досудового розслідування на стадії підготовчого судового засідання, а також правових наслідків для потерпілого внаслідок прийняття вказаного процесуального рішення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз проблематики варто розпочати із зарубіжного досвіду правового регулювання окресленої форми закінчення кримінального провадження. Так, аналіз положень кримінального процесуального законодавства зарубіжних країн дозволяє говорити про відмінність законодавчих підходів щодо регламентації інституту закриття кримінального провадження. Ця відмінність прослідковується як у визначенні строків досудового розслідування (в одних випадках строки досудового розслідування встановлюються прокурором, в інших – термін досудового розслідування встановлюється положеннями кримінального процесуального законодавства), так і у визначенні підстав закриття кримінального провадження. За результатами аналізу кримінального процесуального законодавства західноєвропейських країн (Румунія, Болгарія, Німеччина, Польща, Франція та ін.) так і країн Східної Європи та Близького Сходу (Азербайджан, Грузія, Молдова, Узбекистан тощо) встановлено, що в них відсутня така підстава закриття кримінального провадження як у зв'язку із закінченням строків досудового розслідування. Разом з тим, КПК України 1960 року також не передбачав закриття кримінального провадження за досліджуваною підставою.

Задекларована Законом України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII у національному кримінальному процесуальному законодавстві підстава закриття кримінального провадження є досить суперечливою. Адже з *одного боку* законодавець гарантує належну реалізацію права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку. Оскільки, як зауважує Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у пункті 68 рішення у справі Карт проти Туреччини (*Kart v. Turkey*, заява №8917/05) та у пункті 18 рішення у справі Вемхофф проти Німеччини (*Wemhoff v. Germany*, заява №2122/64), право на розгляд справи протягом розумного строку базується на необхідності гарантувати, що обвинуваченим не доведеться залишатись занадто довго у стані невизначеності щодо результатів кримінальних звинувачень проти них. В цьому контексті, слід зазначити, що «розумний строк» у розумінні практики ЄСПЛ [17, с. 61] може починатись від дати, що мала місце до передання справи до суду, зокрема від моменту затримання, складення обвинувального акту, початку досудового слідства або допиту як свідка за підозрою у вчиненні злочину. Однак у будь-якому випадку відповідним

моментом є той, коли заявнику стало відомо про обвинувачення або коли щодо нього вжили заходи в рамках кримінального розслідування чи провадження.

Наведені позиції відображені і у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, зокрема у частині 5 статті 28 КПК України, згідно з якою кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом розгляду або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито.

Однак з іншого аналізоване нормативне положення порушує дотримання балансу інтересів підозрюваного (обвинуваченого) та потерпілого, адже суперечить реалізації однієї з основних засад кримінального провадження, закріпленої у пункті 14 частини 1 статті 7 та статті 21 КПК України – доступу до правосуддя, що передбачає право на справедливий судовий розгляд і доступ до правосуддя кожному, зокрема і потерпілому, у кримінальному провадженні незалежно від форми обвинувачення.

В цьому контексті, заслуговує на підтримку позиція В. Шибіко [18, с. 23-24], відповідно до якої судовий розгляд кримінального провадження не є першою стадією кримінального провадження, а заяву потерпілого про вчинення щодо нього кримінального правопорушення законодавець не відносить до безпосереднього законного приводу для його початку. Адже розгляду провадження у суді першої інстанції і винесенню на його основі законного, обґрунтованого та справедливого процесуального рішення передують: вирішення питання про початок досудового розслідування та його швидке, повне і неупереджене здійснення, письмове повідомлення особі про підозру, що означає початок стадії притягнення особи до кримінальної відповідальності (п.14 ч.1 ст.3 КПК України); вирішення прокурором, на основі цього розслідування, в якій формі його закінчити. Саме під час досудового розслідування починається формування основного спектру доказів, який буде досліджуватися в судовому засіданні.

Отже, суд після отримання обвинувального акта складеного поза межами досудового розслідування, закриваючи провадження у стадії підготовчого провадження, фактично позбавляє потерпілого правових засобів судового захисту та відновлення порушених кримінальним правопорушенням прав, в тому числі права на відшкодування завданої кримінальним право-

порушенням шкоди. Ба більше, як справедливо зазначається у наукових джерелах, у випадку ж закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строку досудового розслідування, тим більше після повідомлення особі про підозру, питання її винуватості презюмується і провадження закривається з формальної, але по суті нереабілітуючої підстави. Така підстава не спростовує підозру, не визнає особу невинуватою [13, с. 86].

Потерпілий, у свою чергу, хоча і має процесуальне право на оскарження такого рішення, однак, скасування ухвали суду про закриття провадження, обвинувальний акт у якому був направлений прокурором до суду поза межами досудового розслідування, практично не можливе, адже у такому разі відсутні правові підстави для задоволення такої скарги. Про наведене свідчать численні рішення суду касаційної інстанції, ухвалені за результатами розгляду таких скарг (постанова Верховного Суду від 25 листопада 2021 року у справі № 146/140/20; постанова Верховного суду від 30 березня 2023 року у справі № 759/25029/21). В деяких судових рішеннях заявлений у справі цивільний позов про відшкодування шкоди був залишений без розгляду, чим порушено право потерпілого (ст. 56 КПК України) на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди.

Про важливість забезпечення реального права особи на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні, де вона є потерпілою, свідчить низка рішень ЄСПЛ, серед них рішення по справі «Белле проти Франції», в якому у пункті 36 Суд зазначив, що право на справедливий розгляд (у розумінні статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права [19].

В одному із рішень Вищий антикорупційний суд, розглядаючи клопотання захисника про закриття кримінального провадження, справедливо зауважив, що за своєю правовою природою закриття кримінального провадження як процесуальне рішення уповноважених держав-

них органів є формою закінчення кримінального провадження, яка виключає правомочність правоохоронного органу щодо розслідування обставин, за яким ухвалено рішення про закриття. Із закриттям кримінального провадження процесуальна діяльність щодо особи повністю закінчується, подальший рух провадження виключається. За таких обставин необхідним є ретельне дослідження та встановлення беззаперечних фактів, які дають підстави для закриття кримінального провадження [20].

Безумовно при прийнятті аналізованого процесуального рішення уповноваженні суб'єкти зобов'язані врахувати думку потерпілого, адже останній має законні підстави очікувати, що особи, які вчинили правопорушення, будуть притягнуті до відповідальності. Ці очікування і права потерпілих не можуть бути відкинуті внаслідок прийняття рішення про закриття провадження у зв'язку із направленням обвинувального акту поза межами досудового розслідування.

Таким чином законодавець з одного боку декларує права потерпілого у кримінальному провадженні, однак з іншого ігнорує їх у разі прийняття рішення про закриття справи за вказаною підставою.

Як видається, ці недоліки в правовому полі, що передбачають наявність такої підстави закриття провадження, фактично порушують право потерпілого на доступ до правосуддя, позбавляючи його можливості вже на стадії досудового розслідування (підготовчого провадження) відновити свої порушені кримінальним правопорушенням права, свободи і законні інтереси [14, с. 46]. А отже визначені законодавцем права учасників кримінального провадження (в даному випадку потерпілого) не мають ніякого сенсу, якщо їх не можна реалізувати.

У науковій літературі вже висловлювалась думка щодо юридичної недосконалості кримінального процесуального законодавства в частині нормативного регулювання зазначених підстав для закриття кримінального провадження. Зокрема з огляду на істотні недоліки формулювання такої підстави закриття провадження у передбаченій пунктом 10 частини 1 статті 284 КПК України, видається недоцільним взагалі існування її як такої, а тому існує необхідність її скасування. Поруч з цим заслуговує на увагу пропозиції науковців щодо доповнення частини 2 статті 28 КПК України нормою про те, що прокурор, слідчий суддя, судді несуть персональну відповідаль-

ність за дотримання передбачених законом строків вчинення окремих процесуальних дій та прийняття окремих процесуальних рішень. Якщо недотримання зазначених строків мало наслідками істотні порушення вимог процесуального закону, неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність або невиконання завдань кримінального провадження, такі особи повинні бути притягнуті до відповідальності, передбаченої законом [13, с. 87].

Безперечно ми поділяємо першу точку зору, однак пропозиція що стосується персональної відповідальності осіб, які приймають рішення про закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строків досудового розслідування, хоча і заслуговує на увагу, однак не вирішує питання реалізації права потерпілого на доступ до правосуддя належним чином. Тим більше, що притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків (в томі числі обов'язків, покладених на прокурора як на процесуального керівника досудовим розслідуванням щодо забезпечення виконання завдань кримінального провадження з дотриманням його загальних засад) врегульовано відповідними статтями Закону України «Про прокуратуру» та Положення про порядок роботи відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження.

З огляду на викладене, та враховуючи, що строки досудового розслідування є граничними і законодавець виключає можливість їх поновити у разі завершення (ч. 5 ст. 294 КПК України), вважаємо, положеннями КПК України повинно бути гарантоване право потерпілого на доступ до правосуддя шляхом забезпечення реальної можливості поновлення строків досудового розслідування у разі закриття провадження за досліджуваною підставою.

Висновки. Підводячи підсумки, з урахуванням наведеного аналізу судової практики, її доктринальних та інших оцінок приєднуємось до поглядів науковців що наведені прогалини потребують найшвидшого заповнення або подолання, адже прийняття рішення щодо закриття провадження судом у стадії підготовчого судового засідання кримінального провадження, у зв'язку з направленням обвинувального акта до суду поза межами строку досудового розслідування спричиняє невинуватиме звуження реалізації права потерпілого на доступ до правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Рось Г. В. Закриття кримінального провадження як форма закінчення досудового розслідування. *Вісник ХНУВС*. 2015. № 3 (70). С. 81-91.
2. Торбас О. О. Форми закінчення досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України : монографія. Одеса : Юридична література, 2015. 168 с.
3. Капліна О. В. Актуальні проблеми тлумачення окремих підстав для закриття кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 38-45.
4. Андрушко П. П. Встановлення відсутності події кримінального правопорушення як підстава закриття кримінального провадження: окремі кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти правозастосування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 105-112.
5. Толочко О., Слободян А. Закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. *Вісник прокуратури*. 2013. №9 (147). с. 138-143.
6. Гловюк І. В. Питання закриття кримінального провадження щодо померлого обвинуваченого у судовому провадженні. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 2 (12). С. 57-63.
7. Задоянко О. В. Встановлення після смерті винуватості особи у вчинення кримінального правопорушення. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 32-38.
8. Завтур В. А. Повноваження слідчого судді щодо закриття кримінального провадження: деякі питання тлумачення та практичного застосування норм ч. 9 ст. 284 КПК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 330-334.
9. Азаров Ю. І., Климчук М. П. Проблемні питання закриття кримінального провадження під час досудового розслідування. *Юридична наука*. 2015. № 4. С. 117-122.
10. Бабаєва О. В. Закриття кримінального провадження на стадії підготовчого провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 3. Т. 2. С. 114-117.
11. Гуртієва Л. М. Закриття кримінального провадження в стадії підготовчого провадження (за деякими підставами). Кримінальна юстиція сучасної України: виклики та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. до 75-річчя д.ю.н., проф. Ю. П. Аленіна (м. Одеса, 20 лист. 2021 р.). Одеса, 2021. С. 185-191.
12. Пащенко І. К. Діяльність прокурора – процесуального керівника під час закриття кримінального провадження у зв'язку з реабілітуючими підставами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 205-210.
13. Мурзановська А. В., Пожар В. Г., Шилін Д. В. Закриття кримінального провадження в контексті дотримання презумпції невинуватості та розумних строків: окремі теоретико-методологічні та праксеологічні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 84-88.
14. Kubarieva, O., & Pertsev, R. (2022). Principles of access to justice and guarantees of its implementation in criminal proceedings. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 27(4), 40-51. URL: <https://doi.org/10.56215/0122274.40>
15. Гловюк І. В., Дроздов О. М. Закриття кримінального провадження щодо злочинів проти життя та здоров'я особи: доктринальні та практичні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 425-429.
16. Тітко І. А. «Загадка десятого пункту» або нові підстави для закриття кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 116-123.
17. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект) : посібник зі ст. 6 Конвенції. 31 грудня 2019 р. 133 с.
18. Шибіко В. Доступ потерпілого до правосуддя кримінальному провадженні з приватною формою обвинувачення за КПК України 2012 року. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 2(96). С. 23-27.
19. Справа «Белле проти Франції» (заява № 23805/94): рішення Європейського суду з прав людини від 04 грудня 1995 року. *Європейський суд з прав людини*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952>
20. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 6 лютого 2023 року у справі № 991/5177/22. **Єдиний державний реєстр судових рішень** : офіційний сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108929836>

Kubarieva O. V., Bolshakova A. K. Closure of criminal proceedings by the court in the preparatory court session in connection with the expiration of the pre-trial investigation period

The article is devoted to highlighting the essence and significance of the closure of criminal proceedings in connection with the expiration of the pre-trial investigation period at the stage of the preparatory court session, as well as the legal consequences for the victim as a result of the adoption of the specified procedural decision.

Based on the analysis of court decisions, it was found that today the practice of sending the indictment by the prosecutor after the end of the pre-trial investigation to the court outside the time limits of the pre-trial investigation in criminal proceedings regarding crimes that are not serious or especially serious against life and health is quite common. which excludes the person acquiring the procedural status of the accused. Therefore, it becomes impossible to consider the criminal proceedings in court on the merits and entails the closing of the criminal proceedings by the court at the stage of the preparatory court session on the basis of clause 10 of part 1 of article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Attention is drawn to the fact that the prosecutor's appeal to the court with an indictment or other final decision of the stage of the pre-trial investigation beyond its time limits nullifies all previous criminal-procedural activity, which was aimed at investigating the circumstances of the commission of a criminal offense, establishing the persons involved in its commission based on the review on the fact that the further movement of the proceedings is excluded.

On the one hand, the grounds for closing criminal proceedings declared by the Law of Ukraine No. 2147-VIII of October 03, 2017 in the national criminal procedure legislation guarantee the proper exercise of the right to a fair trial within a reasonable time. However, on the other hand, the analyzed normative provision contradicts the implementation of one of the main principles of criminal proceedings enshrined in clause 14 of part 1 of Article 7 and Article 21 of the Criminal Procedure Code of Ukraine - access to justice, which provides for the right to a fair trial and access to justice for everyone, including the victim, in criminal proceedings regardless of the form of prosecution.

It was concluded that although the legislator declares the rights of the victim in criminal proceedings, at the same time ignores them in the event of a decision to close the case on the specified grounds. In connection with this, we believe that the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine should guarantee the victim's right to access to justice by ensuring the real possibility of renewing the terms of the pre-trial investigation in case of closing the proceedings on the specified grounds.

Key words: access to justice, indictment, appeal, notification of suspicion, victim, reasonable term.

І. В. Посудевський

ад'юнкт кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права,
Національна академія внутрішніх справ, м. Київ

ВІКТИМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖЕРТВ ВІДНОСНО ЯКИХ ВЧИНЯЮТЬСЯ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ ІНОЗЕМЦЯМИ У СКЛАДІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП В УКРАЇНІ

Кримінологічний пошук нових (альтернативних) методів запобігання злочинам усе частіше орієнтує вчених на проблеми жертви суспільно небезпечних діянь, чинники, що визначають здатність окремих осіб та їх груп у певних ситуаціях ставати об'єктом посягань, учинених з різних мотивів.

У статті наголошено, що, сьогодні, кримінологічний пошук дієвих заходів запобігання кримінальним правопорушенням усе частіше орієнтує вчених на проблему жертви, чинники, що визначають здатність окремих осіб та їх груп у певних ситуаціях ставати об'єктом посягань, учинених з різних мотивів. Однак, до цього часу, в кримінологічній науці не сформовано цілісного уявлення про використання віктимологічних характеристик при проведенні превентивних заходів впливу на різних кримінологічних рівнях.

Доведено, що обрання потенційного жертви корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп, обумовлено корисливим мотивом, зокрема прагненням отримати матеріальні цінності незаконним шляхом. На основі системного аналізу теоретичних наукових положень, статистичної звітності та матеріалів слідчої і судової практики розкриваються віктимологічні особливості жертв відносно яких вчиняються корисливо-насильницькі злочини іноземцями у складі організованих груп, визначається їх сутність, а також на основі зібраних соціально-демографічних, кримінально-правових та морально-психологічних даних представлено характеристику й проведено їх класифікацію.

Вивчення механізму вчинення корисливо-насильницьких злочинів іноземцями у складі організованих груп (спосіб вчинення, вибір жертви) дозволило виокремити такі основні типи жертв: цільові – жертви, яких завчасно, цілеспрямовано, з готуванням, було обрано для посягання; ситуативні – особи, які випадково стали жертвами злочину у сприятливих для злочинця ситуаціях (цьому сприяли безвідповідальне ставлення до власного майна, алкогольний стан, неухважність, хизування статками, перебування у малолюдних та неосвітлених місцях тощо); латентні – (особа, яка реально постраждала від злочину, але з певних причин цей факт залишився невідомим для офіційного обліку).

Ключові слова: особа, жертва, потерпілий, злочин, група, віктимність, користь, насильство, іноземці.

Постановка проблеми. Кримінологічний пошук нових (альтернативних) методів запобігання злочинам усе частіше орієнтує вчених на проблеми жертви суспільно небезпечних діянь, чинники, що визначають здатність окремих осіб та їх груп у певних ситуаціях ставати об'єктом посягань, учинених з різних мотивів. Однак, до цього часу, в кримінологічній науці не сформовано цілісного уявлення про специфічні напрями комплексного використання органами влади та інституціями громадянського суспільства засобів і методів віктимологічного характеру, у тому числі й щодо корисливо-насиль-

ницьких злочинів, що вчиняються іноземцями у складі організованих груп, з унесенням пропозицій до законодавства, а також стосовно проведення правоохоронними органами організаційно-управлінських і превентивних заходів на загальному та спеціальному рівнях.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти поведінки жертви кримінальних правопорушень, заходи віктимологічного запобігання в контексті етнічної складової висвітлювали: С. В. Албул, А. М. Бабенко, Н. В. Бондаренко, Б. М. Головін, О. М. Гумін, О. М. Джужа,

А. В. Калініна, А. М. Корягіна, С. С. Косенко, А. П. Мозоль, А. Ф. Мота, Д. О. Назаренко, А. В. Новіченко, Ю. В. Орлов, В. І. Олефір, С. О. Павленко, М. В. Підболячий, Ю. І. Римаренко, В. Г. Севрук, Ю. О. Стрелковська, В. О. Туляков, С. О. Філіппов, О. Ю. Юрченко та інші.

Напрацювання зазначених та інших дослідників становлять теоретичне підґрунтя для вирішення численних практичних проблем й мають важливе значення для предмету статті. Однак аналіз слідчої-судової практики показує, що в нинішніх умовах, вельми актуальними є питання віктимологічних особливостей жертв відносно яких вчиняються корисливо-насильницькі злочини іноземцями у складі організованих груп.

Мета статті – надання характеристики та встановлення віктимологічних особливостей жертв відносно яких вчиняються корисливо-насильницькі злочини іноземцями у складі організованих груп в Україні.

Виклад основного матеріалу. Злочинець, жертва і ситуація настільки тісно пов'язані поміж собою, що становлять єдину систему, яка може існувати лише за наявності усіх вказаних компонентів. Відповідно, конкретні життєві ситуації, у яких перебуває особа перед вчиненням стосовно неї кримінального правопорушення, значною мірою визначає її соціальну роль, належність до соціальної групи (етнічної, професійної тощо), спосіб життя [10, с. 44; 9, с. 126].

Процес підвищення уразливості населення перед злочинністю, що створює умови для перетворення членів суспільства на жертв злочинності називається віктимізацією [5]. Віктимність може мати індивідуальний, масовий, а також видовий характер. Як зазначає український дослідник у галузі віктимології С. С. Косенко: «віктимність – це сукупність якостей особи, яка обумовлює або може обумовити її неправильну, неоптимальну поведінку у криміногенній ситуації. У результаті у цієї особи зростає вірогідність стати жертвою злочину» [11, с. 77]. За таких умов мова йде про видову віктимність, яка відображається у відносній «схильності» через низку обставин окремих людей ставати жертвами певних видів кримінальних правопорушень, наприклад, крадіжок, шахрайства, тяжких тілесних ушкоджень тощо [17, с. 94].

Особливий інтерес становлять жертви з віктимологічними девіаціями, тобто особи, яким з огляду на певні соціальні чи фізіологічні характеристики притаманна підвищена схиль-

ність стати жертвою злочинного посягання [12, с. 18]. Аналізуючи головні ознаки потерпілих фізичних осіб від корисливо-насильницьких злочинів учинених іноземцями у складі організованих злочинних груп в Україні, візьмемо за основу трирівневу структуру за аналогом тієї, за якою наведена нами кримінологічна характеристика особи-злочинця. З урахуванням специфіки цієї структури у ракурсі віктимологічного запобігання зазначимо про типові соціально-демографічні, кримінально-правові і морально-психологічні ознаки жертв злочинних посягань.

Аналіз емпіричних даних дав змогу зробити висновок, що найвищий рівень віктимності в досліджуваній категорії суспільно-небезпечних діянь мають жінки. Водночас, кількість жертв жіночої статі лише у відносно незначній кількості переважає кількість жертв-чоловіків та складає 59,1% і 40,9 % відповідно. Проте, встановити їх точне співвідношення об'єктивно неможливо. Це обумовлено різноманітними причинами: і суттєвою похибкою під час підрахунку, і відносно незначним обсягом вибірки, і високим рівнем латентності, і низьким рівнем розкриття таких злочинів тощо.

За національністю значну більшість потерпілих становлять громадянами України (91,4 %). Відповідний відсоток свідчить, що практично завжди іноземці спрямовують корисливо-насильницькі посягання безпосередньо на етнічне населення України (на їх життя, здоров'я, безпеку, майно). Однак зазначений відсоток не виключає віктимологічної загрози для самих іноземців, оскільки на практиці зустрічаються випадки, коли жертвами злочинів організованих груп, сформованих на етнічній основі, стають представники їхньої ж діаспори. Групу жертв та злочинців, які були вихідцями з однієї держави (6 %) складають переважно громадяни Росії (19 %), Грузії (28 %) та Азербайджану (35 %). До того ж, окрім вказаної вище практики, у злочинному середовищі періодично відбувається перерозподіл території сфери впливів, тоді жертвами стають як лідери цих груп, так і рядові учасники (особи пов'язані із злочинним угрупованням). Серед потерпілих іноземців, було встановлено значний відсоток осіб, які не перебували в Україні на законних підставах (23 %).

Варто відзначити, що тривале перебування у стані нелегального мігранта, усвідомлення безвихідності свого становища, відсутність реального вибору варіанту поведінки і залеж-

ність від випадкового збігу обставин, опосередкованість груповою ізоляцією і обмеженістю соціальних контактів без сумніву призводить до посилення віктимної активності [1, с. 113].

В. Г. Севрук зробив слушний висновок, що нелегальні мігранти стають жертвами злочинних організацій через низку причин, які, з-поміж іншого, зумовлюють нелегалів брати участь у організованих злочинних групах, спільний інтерес яких – швидкий заробіток [15, с. 441]. На думку В. О. Павлової, незаконне перебування поділяє мігрантів на тих, хто вже прибув з метою незаконного заробітку, тим самим формуючи кримінальні угруповання, або тих, хто вже належав до них на території іншої держави, та на мігрантів, які приїхали на заробітки та потрапили під вплив злочинності, тобто стали «жертвами» випадку, ситуації, що змусила їх вдатися до вчинення злочинів під натиском більш сильного криміналітету певного регіону країни, де вони перебувають, чи жертвами взагалі злочинів, які вчиняються проти них в силу їх віктимних властивостей та соціального становища [14].

Аналіз міжнародних звітів щодо результатів запобігання нелегальній міграції та торгівлі людьми теж доводить, що нелегальні мігранти є найбільш уразливою категорією осіб, які піддаються різним формам експлуатації з боку організованої злочинності [18]. Крім того, нелегальна міграція завжди має високий рівень латентності, що дає можливість для формування більш стійкого організованого характеру такої злочинності, яка приховується корупційними зв'язками з державними органами, що дає можливість кримінальним угрупованням, до яких входять мігранти, здійснювати злочинні дії [13, с. 217; 14].

Найбільш уразливою категорією від корисливо-насильницьких злочинів учинених іноземцями у складі організованих злочинних груп є особи віком від 18 до 35 років. Вони склали 46,5 % від загальної кількості потерпілих (як чоловіків, так і жінок). Найменше злочинних посягань було зафіксовано щодо осіб віком до 18 років (11 %) та осіб віком понад 60 років (16,7 %). На час вчинення кримінально-протиправних дій, серед постраждалих осіб чоловічої та жіночої статі були одружені 18 %, заміжні 23,2%, інші перебували у фактичному шлюбі 15,4 % і 12,6 % відповідно.

Освітній рівень є вищим за аналогічні показники злочинців, зокрема, базова середня та повна загально-середня освіта зафіксована

у 91,4 %, середньо спеціальна (молодший бакалавр) у 24,2 %, а частка осіб із базовою вищою і повною вищою освітою склала відповідно 45,3 %.

Варто наголосити, що низький освітній і культурний рівень, а часом і повна відсутність знань про кримінальне та адміністративне законодавство нерідко призводить до цілковитого невміння оцінити обстановку, можливі наслідки та небажання звернутися до правоохоронних органів, що здійснюють захист інтересів особи. Разом з тим, не можна заперечувати того профілактичного і виховного впливу, яку може мати правова пропаганда, особливо на осіб, схильних до віктимної поведінки. «Норма може не бути представлена у феноменальному полі свідомості в розгорненому і точному формулюванні, але вона може перебудувати мотиваційну систему людини таким чином, що певні її чинники і лінії поведінки будуть для неї «закриті», виключені і вона оцінюватиме їх як неприпустимі [2, с. 144–145]. Власне тому, необхідно активізувати правове виховання громадян, яке включає: правову пропаганду (усну і друковану); правове навчання (правова освіта в юридичних вузах, правове навчання в системі підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів), правову просвіту (роз'яснення права у формі усних, письмових консультацій і бесід, зустрічей з працівниками правоохоронних органів тощо), виховний вплив закону, юридичної практики (на стадіях правотворчості, обнародування законодавчих актів) в процесі правозастосування [3, с. 104].

Щодо статусів й соціальних ролей нами встановлено, що найбільш кримінально-уразливими професійними категоріями є приватні підприємці (25,4 %), державні службовці (19,7 %), працівники у сфері обслуговування, будівництва, логістики, виробництва та торгівлі (18,2 %); працівники правоохоронних органів (3,4 %), військовослужбовці (2,6%), фрилансери (1 %, різнороби (2,1 %), фермери (10,3 %), домогосподарки (1,8 %), пенсіонери (6,1 %); студентки коледжів та університетів (9,4 %).

Особливу ретельність у готуванні до вчинення злочинів та проявлену жорстокість під час досягнення злочинної мети було здійснено щодо приватних підприємців, учасників тіньових актів, а також корумпованих чиновників. Серед них можна відокремити такі типові групи: 1) жертви, відносини яких зі злочинцем розвивалися як у компаньйонів по бізнесу (31 %); 2) конкуренти по бізнесу (16 %); 3) жер-

тви, не пов'язані зі злочинцями діловими відносинами (53 %).

Проведений аналіз соціального та матеріального становища потерпілих від найбільш масових корисливо-насильницьких злочинів (грабежів, розбоїв, вимагань, умисних вбивств із корисливих мотивів тощо) засвідчує про очікувану потенційно вищу віктимність, пов'язану з рівнем доходів і платоспроможністю економічно активних та матеріально самодостатніх верств населення. За інших умов по мірі зменшення прибутків зазвичай знижується і рівень віктимності потенційних жертв. Потерпілими від насильницького викрадення транспортних засобів більше, ніж за вибіркою загалом, стають особи середнього матеріального достатку. Проте, що стосується торгівлі людьми, то у цих випадках, майновий стан жертв не має суттєвого значення.

Наведені соціально-демографічні ознаки потерпілих дозволяють жертв корисливо-насильницьких злочинів учинених іноземцями у складі організованих злочинних груп поєднати у такі групи: а) громадяни, які мають високий професійний статус та фінансову заможність (зокрема, підприємці, банкіри, політичні діячі тощо); б) особи, що випадково опинилися в ситуації злочину (зазвичай їх віктимна поведінка мала необачливий й легковажний характер); в) представники криміналітету (участь осіб у злочинній криміногенній ситуації часто перетворює їх у жертв, зокрема під час «розборок» між злочинними організаціями при виконанні конкретного зобов'язання, завдання, перерозподілу сфер впливу тощо [7; 8, с. 347]).

Звернемо увагу, що при вимаганні, викраденні людей, або торгівлі останніми, особисте знайомство вказує на не випадковість вибору потерпілих. Сумарно понад третину вимагачів і більшу половину викрадачів людей з їх жертвами пов'язували трудові, бізнесові та інші минулі зв'язки, у тому числі, і незаконні спільні справи, з огляду на які злочинці були добре обізнані про матеріальне становище та рівень доходів (у тому числі нелегальних) потенційних потерпілих. Як засвідчує практика, при замовних убивствах, зазвичай замовників поєднували з потерпілими бізнес-стосунки, єдиний конкурентний простір, на тлі чого виникали конфлікти інтересів, що породжували корисливі мотиви (перерозподіл сфер впливу, заволодіння часткою спільного майна, правом на нерухомість, контрольним пакетом акцій, небажання ділитися прибутками із бізнес-парт-

нерами, ліквідація конкурентів тощо). Досить часто перед замовним убивством потерпілим через посередників висловлювалися погрози і різного роду пропозиції. Водночас, навіть такі відверті передвісники криміногенних загроз не сприяли відверненню смертельної небезпеки й особи продовжували лінію віктимної поведінки, аж до настання фатальних наслідків. При цьому виконавці відповідних злочинів, зазвичай, не мають особистих стосунків із потерпілими [4, с. 284–285].

Беззаперечно, важливим віктимологічним чинником виступає і попередній негативний життєвий досвід потерпілого. За нашими даними, 20,2 % потерпілих раніше були засуджені; ще 31,3 % притягувались до адміністративної відповідальності, з них 18 % неодноразово. Тобто, майже кожний четвертий потерпілий до вчинення по відношенню до нього кримінально-протиправного посягання мав власний досвід протиправної, антигромадської, або злочинної діяльності, що накладало негативний відбиток на характер його поведінки, спосіб дозвілля, місця перебування, коло знайомств тощо.

На думку О. М. Гуміна, особи жіночої статі помилково вважають самих себе винними у тому, що над ними вчинене насильство, можуть розглядати його як заслужене покарання за реальні або уявні помилки, не відчують того, що порушуються їхні права, схильні все вибачати насильнику, нерідко соромляться оприлюднювати факти насильства та звертатись по допомогу до правоохоронних органів чи соціальних служб, що характерно здебільшого для сексуального насильства [6, с. 211]. Окрім статі, на ставлення постраждалої особи до насильства й на заходи реагування також впливають інші чинники, такі як раса, інвалідність, вік, релігія, статус іммігранта, етнічне походження тощо. Наприклад, діти, жінки-мігранти та шукачі притулку, постраждали від конфлікту, роми та жінки з інвалідністю зіштовхуються з більшим ризиком корисливого насильства і його непропорційно негативними наслідками. Обмежені знання про свої права, недостатнє знання мови, упередження та стереотипи можуть перешкоджати їм отримувати підтримку й послуги.

Ступінь підвищеної віктимності напряму залежить від виду маргінальності конкретного індивіда або групи (периферійної чи пограничної). Нерідко представники маргінальних груп стають жертвами організованої злочинності,

тим самим обумовлюючи її відтворення та розширення [16, с. 15]. Проведене дослідження підтвердило віктимогенну роль фонових явищ, незалежно від перебування у маргінальному середовищі, або без такого (32 % потерпілих на момент вчинення злочину перебували у стані алкогольного сп'яніння). Перебування у стані викликаному вживанням алкогольних напоїв робить будь-яку особу привабливою жертвою насильницького злочинця та певною мірою фактором, що провокує насильницьке посягання. Так, порівняно вищий відсоток перебування потерпілих від грабежів і розбоїв у стані алкогольного сп'яніння пояснюється ситуаційним характером цих злочинів. Злочинці вистежували перехожих напідпитку і нападали переважно вночі у неосвітлених та малолюдних місцях. Тобто, стан сп'яніння виступає як катализатор, що сприяє як прискоренню, так і полегшенню злочинного посягання.

Отже, корисливо-насильницькі злочини учинені іноземцями у складі організованих злочинних груп можуть провокуватись не тільки рисами та якостями жертви, але й безпосередньо її діями. У механізмі вчинення злочину виявляються найрізноманітніші морально-психологічні особливості потерпілих, особливо жінок, зокрема, статева розбещеність, схильність до вживання алкогольних напоїв і наркотичних засобів, жадібність, пасивність, довірливість, доброта, тактовність, ввічливість, рішучість, хоробрість, фізична слабкість тощо. Проте, поведінка особи в конкретній передкримінальній і кримінальній ситуаціях може бути і нейтральною, у разі якщо це не сприяє її віктимізації, але ця особа обрана злочинцем саме в силу властивій їй віктимності. Така поведінка характерна для ситуацій, коли злочинець в якості жертви вибирає фізично хвору людину, або похилого віку, розраховуючи на те, що останні не зможуть чинити опір, повідомити про те, що трапилося в правоохоронні органи тощо. Однак, слід констатувати, що з легалізацією приватного підприємництва, зростанням комерційної активності, функціонуванні різних відкритих реєстрів та баз даних, можливості злочинного світу за вибором об'єкта і жертви істотно зросли (зокрема, за допомогою повій, впровадження інформаторів, моніторингу соціальних мереж, постійного стеження тощо).

Під час проведення інтерв'ювання із засудженими за вчинення корисливих насильницьких злочинів нами було поставлено питання: «З яких критеріїв ви виходили при плануванні

злочинів та виборі потенційних потерпілих?» – зокрема, було отримано такі відповіді: з інформації «навідників» – 30,2 %; злочин мав ситуаційний характер, а вибір потерпілого здійснювався спонтанно за візуальною оцінкою зовнішності та враховуючи умови обстановки та відсутність свідків – 18 %; потерпілий демонстрував матеріальні блага, публічно витрачав кошти, купував дорогі предмети побуту тощо – 10 %, припущення про доходи та статки вираховувались виходячи з наявності інформації отриманої від попереднього знайомства з потерпілим, колишніми діловими (бізнес) зв'язками, специфіки роботи та даних з державного реєстру декларацій осіб уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування – 28 %, особистої упевненості про наявність значних коштів – 8,3 %; переконаності у неспроможності потерпілого чинити опір (особа жіночої статі, одинокі проживання, похилий чи неповнолітній вік тощо) – 6,4%.

Виходячи з отриманих емпіричних даних, варто констатувати, що при розгляді віктимологічних особливостей особи вольові й інтелектуальні риси доречно об'єднати в одну систему і розглядати як інтелектуально-вольовий стан жертви, адже, як показує практика, під час прийняття певного рішення в критичній ситуації інтелектуальні та вольові компоненти психіки взаємодіють і функціонують як один механізм. При цьому воля забезпечує перехід від пізнання (пізнавальні процеси) і переживання людини (емоційні процеси) до практичної діяльності. З її допомогою людина організовує свою діяльність і керує своєю поведінкою. Отримані результати свідчать, що більшість потерпілих виявилися неготовими до корисливо-насильницького посягання проти них, тому в екстремальній ситуації діяли імпульсивно й ризиковано. З проведених бесід із засудженими було встановлено, що найбільше екзальтувало агресію нападників активний опір, крики про допомогу і погрози, що могло спровокувати незаплановане спричинення більш тяжкої шкоди здоров'ю, явно неспіврозмірної вартості вилученого майна.

Завершуючи надання характеристики та встановлення віктимізаційних властивостей жертв, пропонуємо останніх відповідним чином класифікувати, а саме: 1) за громадянством держави: громадяни України; іноземці; особи без громадянства; 2) залежно від статі: чоловіки; жінки; 3) залежно від віку: малолітні, неповнолітні, повнолітні особи; 4) залежно від виду вчиненого злочину: жертви грабежів, роз-

бійних нападів, вимагання, незаконних заволодінь транспортними засобами тощо; 5) залежно від тяжкості: жертви тяжких та особливо тяжких злочинів; 6) залежно від використання насильства: фізичне; психологічне; фізичне й психологічне одночасно; 7) залежно від заподіяної шкоди: майнова, фізична-майнова, моральна шкода; 8) залежно від соціальної ролі та належності до соціальної групи (етнічної, професійної тощо), способу життя, зайнятості: жертви, відносини яких зі злочинцем розвивалися як у компаньйонів по бізнесу; конкуренти по бізнесу; жертви, не пов'язані зі злочинцями діловими відносинами; 9) залежно від використання різних засобів та предметів щодо нейтралізації жертви, охоронної сигналізації, сторожових псів тощо: зброя (холодна, пневматична, травматична, вогнепальна), газові балончики, викрутки, шнури, удавки, інші побутові предмети та інструменти чи без таких.

Висновки. Найчастіше жертвами групового вчинення корисливо-насильницьких злочинів стають громадяни України та мешканці великих міст (72,0 %), особи жіночої статі (59,1 %). Вікові показники осіб коливаються у межах від 30 до 50 років (58 %), а також від 51 років і старше (24 %). У 65 % до жертв застосовувалися фізичне насильство та 35 % психологічне насильство. Коефіцієнт зайнятості жертв суспільно корисною працею становить: приватні підприємці (25,4 %), державні службовці (19,7 %), працівники у сфері обслуговування, будівництва, логістики, виробництва та торгівлі (18,2 %); працівники правоохоронних органів (3,4 %), військовослужбовці (2,6%), домогосподарки (1,8 %), пенсіонери (6,1 %); студентки коледжів та університетів (9,4 %). Усі потерпілі мали зовнішні матеріальні ознаки віктимності (будинки, автомобілі, успішний бізнес). Приблизно 30 % жертв були попередньо знайомі зі злочинцем. У багатьох випадках жертви є невідповідними. Близько 35 % потерпілих були втягнуті у злочинну діяльність, ставали учасниками таких угруповань (пособниками).

Виокремлені основні віктимізаційні особливості жертв, а саме: фінансова забезпеченість (демонстрація розкішного життя, значних доходів, вихвалання та зухвалість у витратах чи придбанні вартісного майна); необачливий й легковажний характер поведінки, зокрема, у стані обумовленому фоновими явищами; ексцес злочинної діяльності (жертви корисливо-насильницьких дій у зв'язку із «розборками» між організованими групами та злочинними органі-

заціями, а також жертви пов'язані із виконанням неправомірного зобов'язання, вчиненням корупційних дій, тіньових схем, перерозподілом сфер впливу тощо); проживання в умовах маргінального середовища; нелегальний статус перебування в країні.

Список використаних джерел:

1. Албул С. В. Кримінологічна характеристика корисливо-насильницьких злочинів відносно іноземних громадян: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.08. Одеса. 2005. 194 с.
2. Бедриківський В. В. Кримінологічна характеристика та заходи запобігання бандитизму: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ. 2010. 235 с.
3. Белінський П. Є. Етнічне бандоформування : концептуально-теоретичний, практичний аспекти. *Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою*. 2001. Т. 22. С. 114–121.
4. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. 440 с.
5. Головкін Б. М. Кримінологічне поняття віктимізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 2. С. 93–96.
6. Гумін О. М. Особливості кримінологічного аналізу жертв насильницьких злочинів. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2009. Вип. 3. С. 209–218.
7. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
8. Жаровська Г. П. Теорія та практика протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 592 с.
9. Корягіна А. Генезис злочинної поведінки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 1. С. 123-132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2016_1_14
10. Корягіна А. М. Вплив взаємовідносин жертви та злочинця на виникнення, розвиток та наслідки злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 233 с.
11. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 213 с.
12. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.
13. Павленко С. О. Тактика виявлення та документування оперативними підрозділами нелегальної міграції як однієї зі сфер діяльності орга-

- нізованої злочинності. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 210-228.
14. Павлова В. О. Нелегальні мігранти як учасники та як жертви організованої злочинності. *Перспективи*. 2013. № 4. С. 77–78.
15. Севрук В. Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 1092 с.
16. Стрелковська Ю. О. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2008. 20 с.
17. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 188 с.
18. People smuggling in Europe comparable to the illegal drugs market, warns report. URL: www.independent.co.uk/news/world/europe/people-trafficking-smuggling-refugees-migrantseuropol-a7621586.html.
-

Posudevskiy I. V. Victimology characteristics of victims regarding selfish-violent crimes committed by foreigners as part of organized groups in Ukraine

The criminological search for new (alternative) methods of crime prevention increasingly focuses scientists on the problems of victims of socially dangerous acts, factors that determine the ability of individuals and their groups in certain situations to become the object of encroachments committed for various reasons.

The article emphasizes that, today, the criminological search for effective measures to prevent criminal offenses increasingly focuses scientists on the problem of the victim, the factors that determine the ability of individuals and their groups in certain situations to become the object of violations committed for various reasons. However, until now, criminological science has not formed a coherent idea about the use of victimological characteristics in the implementation of preventive measures of influence at different criminological levels.

It has been proven that the selection of a potential victim of selfish and violent crimes committed by foreigners as part of organized groups is due to a selfish motive, in particular, the desire to obtain material assets illegally. On the basis of a systematic analysis of theoretical scientific provisions, statistical reports and materials of investigative and judicial practice, the victimological features of victims against whom self-interested and violent crimes are committed by foreigners as part of organized groups are revealed, their essence is determined, as well as on the basis of collected socio-demographic, criminal-legal and characteristics of moral and psychological data are presented and their classification is carried out.

The study of the mechanism of self-interested and violent crimes committed by foreigners as part of organized groups (method of commission, choice of victim) made it possible to single out the following main types of victims: targeted – victims who were chosen for assault in advance, purposefully, with preparation; situational - persons who accidentally became victims of a crime in situations favorable to the criminal (irresponsible attitude towards one's own property, drunkenness, inattention, flaunting one's wealth, staying in sparsely populated and unlit places, etc. contributed to this); latent - (a person who actually suffered from a crime, but for certain reasons this fact remained unknown for official accounting).

Key words: person, victim, crime, group, victimhood, benefit, violence, foreigners.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.49>**О. В. Лахова**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцентка кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИЩА ЮРИДИЧНА ОСВІТА: НОВЕЛИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті автор аналізує нові тенденції в системі юридичної освіти в Україні, спрямовані на реформу державного управління в цій сфері. Автор обговорює, що зважаючи на глобалізацію та розвиток інформаційних технологій, потрібно адаптувати систему юридичної освіти до сучасних вимог і викликів. Він зауважує, що в Україні існує потреба у підготовці кваліфікованих юристів, які б могли успішно впроваджувати нові законодавчі акти та дотримуватися європейських стандартів. Згідно з позицією автора, однією з найважливіших новел державного управління в цій сфері є зміна методики вибору науково-педагогічних кадрів та способів і методів освітнього процесу, розширення практичної складової. Зроблено максимальний акцент на важливості роботи юридичних клінік, проаналізовано переваги їх практичного впровадження в освітню діяльність. Визначено походження. Правову природу запровадження юридичних клінік, досліджено методи їх роботи та доцільність таких надбань в закладі вищої освіти, яким здійснює підготовку за освітньо-професійною програмою 081 Право. Зокрема, вводяться вимоги щодо наукових ступенів та публікацій у наукових виданнях, що забезпечить підвищення наукової якості освітнього процесу. Також, автор зазначає, що в Україні розпочато роботу над розробкою стандартів освіти для сфери державного управління. Це дозволить забезпечити єдність навчальних програм та забезпечити якісну підготовку фахівців. Згадується також, що було утворено спеціалізовані вищі навчальні заклади, де юридична освіта стає більш практичною та спрямованою на формування необхідних навичок та компетенцій. Автор вважає, що це є крок у напрямку покращення якості державного управління в сфері права та юстиції. У загальному, стаття аналізує нові тенденції в системі юридичної освіти в Україні з точки зору державного управління. Вона висвітлює різні аспекти реформи, спрямовані на покращення якості освіти та підготовки кваліфікованих фахівців для сфери права та юстиції.

Ключові слова: заклад вищої освіти, вища освіта, юридична освіта, освітній процес, освітня діяльність, юридична клініка, державне регулювання.

Постановка проблеми. Необхідність реформування системи освіти України, її удосконалення і підвищення рівня якості є найважливішою соціокультурною проблемою, яка значною мірою зумовлюється процесами глобалізації. Сучасний стан вищої юридичної освіти не є цілком задовільним, що обумовлено низкою чинників. По-перше, необхідно зупинитися на питанні забезпечення студентів вищих юридичних закладів освіти науковою літературою та джерелами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі наукового аналізу автором взято до уваги актуальні роботи зарубіжних вчених, що приділяли увагу загальним питанням досліджуваної тематики (А. Вілсон, Н. Воланін, Е. Фрішман, А. Хайденхаймер, Б. Хіндес,

С. Хантінгтон та ін.) та вітчизняних вчених. Вищій юридичній освіті та юридичним клінікам приділяється питома увага як найменше п'ять останніх років, проте, вважаємо, що ми не маємо достатньо методичних і методологічних розробок та напрацювань з питань, що стосуються правничих клінік, а серед тих небагатьох фахівців, які все ж таки займаються розробкою подібних питань та яких турбує досвід практичного навчання юристів, можна зазначити Байкова А.В., Васильєва А.В., Курас Т.Л., Зикіну Т.А., Патріцію Дуглас та інших.

Мета. Метою статті є виділення основних причин виникнення корупції у вищій освіті в умовах конфлікту взагалі та проєкція отриманого знання на стан корупції у вищій освіті в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Юриспруденція – це галузь освіти, яка швидко змінюється за умови нестабільності національного законодавства, тому не є випадковим використання застарілої літератури, яка не відповідає сучасності, у процесі навчання. Необхідним є певна уніфікація літературних та наукових джерел щодо їх відповідності сучасності. Але, безсумнівно, всі наукові надбання України мають бути предметом вивчення та аналізу. По-друге, необхідним, на думку автора, є запровадження практики щодо обміну досвідом викладання між викладачами вищих навчальних закладів, що готують юристів, безпосередньо (тобто, не тільки в межах конференційних засідань). Метою такого спілкування має бути уніфікація викладацької практики та формування єдиної методології викладання. В Україні діє чимало ВУЗів, що готують юристів, але рівень такого готування повинен бути дуже високим. Автор не погоджується з думками щодо великої кількості юристів в Україні. Юристів не може бути занадто багато, а може бути занадто багато некваліфікованих юристів. Отже, необхідним є вирішення проблеми рівня викладання та відповідності кваліфікації викладацького складу вимогам надання освіти високого рівня.

Глибокі економічні і політичні перетворення, що відбуваються в нашій країні і що торкнулися сфери юридичної освіти та юриспруденції взагалі, призвели до посилення уваги юристів до історико-правових дисциплін та проблем підвищення рівня освіти, її системного вдосконалення взагалі. Так, сьогодні, погляди багатьох фахівців в області права спрямовані саме на те, що зі щорічним зростанням вагомості та популярності професії юриста ми, протилежно, маємо змогу наглядати за таким самим щорічним падінням загального рівня юридичної освіти. А цей факт аж ніяк не може не турбувати сучасну спільноту й особливо науковців. Слідством цього і є цілком виправдане проведення різного роду форумів, нарад, багатьох наукових конференцій і таке інше. Обговорення цих болісних питань здійснюється майже не щодня на різних рівнях та у різних площинах, але сутність питання від цього не змінюється!

Саме тому тема інноваційних технологій у науці та вищій юридичній освіті не може не підійматись зараз, коли наша країна, яка за перші роки своєї незалежності витримала на собі такі навантаження та випробування, сьогодні знаходиться на рубежі ще більших, ще кардинальніших та вагоміших змін у всіх

напрямах її розвитку, як економіці, політиці, культурі, так і, звичайно ж, науці та освіті.

Основна думка даної статті, щодо правничих клінік як форми освіти правників, обрана зовсім не випадково. Хто з багатьох юристів, адвокатів, прокурорів та інших фахівців в галузі права вперше прийшовши на роботу не чув всім нам добре відомої фрази – “А зараз забудьте все, чого вас навчали в вузі”? Це є загальновідомий та непереборний факт, на який лише в останні роки ми почали звертати відповідну увагу, і з яким наші колеги з Західної Європи та Сполучених Штатів Америки почали активно боротися ще 20-25 років тому, коли вищезгаданий принцип перестав їх влаштовувати. Саме тоді стало зрозуміло, що старий засіб поєднання теорії та практики, яка у нас має назву виробничої, є малоефективним, і “на допомогу” старій системі все більше і більше стали залучати так звані правничі (юридичні) клініки, тому що неможливо належно оволодіти навичками необхідними для фахівців в галузі права без відповідного практичного досвіду.

Так що ж таке правничі клініки? Всім відомо, що клінікою називається місце, де практикуючий фахівець може практично прикласти свої знання, чи то виліковуючи людей, чи то ставлячи досліди, чи то займаючись “натаскуванням” своїх учнів. І якщо таке місце є у медика або хіміка, то чому воно не може бути у юриста? На перший погляд, це важко уявити, та і саме словосполучення незвично і спочатку викликає усмішку або ріже вухо, але практика доказує протилежне та показує, що люди, які використовують цей термін, тобто ті, що є фахівцями в цій області, швидко до нього звикають і достатньо однонамірно розуміють, що під ним мається на увазі.

Термін “юридична клініка” в описаному вище розумінні з’явився саме в Сполучених Штатах Америки. Більш того, поява самої цієї допомоги наврядче стало б можливою без безпосередньої фінансової і організаційної допомоги наших заокеанських колег, а точніше центрально- і східноєвропейського представництва добродійного підрозділу Американської асоціації юристів.

Просто саме динамічний американський спосіб життя і щодня зростаючі вимоги до якості підготовки юристів примусили їх звернути увагу на шляху вдосконалення своєї академічної освіти. І, якщо вже зарубіжні колеги готові поділитися з нами своїм досвідом, чом би нам цим не скористатися в тій мірі, в якій це буде корисно саме для нас? Зрештою ми все одно цього дійдемо...

Абсолютно очевидно, що студент, який насильно приводиться в юридичну фірму, можливо, і не заважає працюючим там адвокатам, але відноситися до нього все одно будуть як до джерела безкоштовної і малокваліфікованої робочої ним. У завдання практикуючого юриста просто не входить обов'язок когось учити. Інша справа організація, яка займається практичною діяльністю і в той же час має на меті свого створення саме навчати. Причому навчати практичній діяльності, а завдання це достатньо широке. Скажімо, чи учить звичайний юридичний вуз такому навичку, як юридична відповідальність і професійна етика, або чи навчає він грамотно висловлювати свою думку на листі, виступати на публіці і інше? Практично ні! Адже ці навички означають дуже багато в юридичній професії. Таким чином, ми приходимо до думки, що юридична освіта повинна доповнятися спеціальними навичками і по спеціальних же методиках, які не вписуються в рамки традиційних академічних курсів, але не можуть бути належним чином "піднесені" студенту непрофесійними викладачами. Навчати таким навичкам можна і в рамках деяких вже існуючих курсів, але для цього треба перебудувувати всю систему навчання, що склалася.

Проте будь-який методист знає, що зробити це дуже і дуже важко, майже неможливо. І прекрасним виходом з ситуації, що створилася, якраз і може стати юридична (правнича) клініка.

Правнича клініка – це саме та форма, в якій чудово уміщаються всі методики, що відповідають наступним умовам:

1. Методики ці зараз прийнято називати інтерактивними, тобто що мають підвищений коефіцієнт корисної дії, інтенсивніші.

2. Всі вони вже спочатку покликані зацікавити студента в процесі оволодіння знаннями, що саме по собі вже половина результату. Як це зробити найпростіше? Змінити вектор повчання, який, як правило, направлений від теорії до практики, і тому студент вимушений спочатку вивчати теоретичні постулати і тільки потім усвідомлювати, для чого вони потрібні і де можуть застосовуватися. Якщо ж перед людиною поставити хоч би просту, але життєву ситуацію і запропонувати йому її вирішити, то він сам зрозуміє, яких знань йому для цього не вистачає. Як наслідок, процес навчання спочатку рухатиметься від практики до теорії, а потім навпаки, але вже на якісно іншому рівні.

3. Методика не може існувати поза формою. Дійсно, що толку від неї викладачу, якщо

він примушений встановленим нормативом читати лекцію з певної дисципліни і тематики, а робити що-небудь інше йому забороняється?! Але є й інший, причому найлогічніший, шлях. Узяти й створити форму викладання під наявну корисну методику.

Юридична клініка є організаційною структурою, яка навчає студентів паралельно з традиційними дисциплінами суто практичним навичкам на реальних живих справах і проблемах. Існують два основні різновиди клінік. Перші є структурними підрозділами юридичного ЗВО, відособленими від нього внутрішніми нормативами, що мають свій штат викладачів, обслуговуючий персонал, власне устаткування, приміщення і все те, що необхідне для їх діяльності. Очолює таку клініку, як правило, звільнений від інших обов'язків адміністратор. Інший варіант – це клініка абсолютно незалежна. Це самостійна організація з правами юридичної особи, яка може як би "обслуговувати" не один, а декілька вузів юридичної спрямованості, але виконує вона ті ж функції, що і в першому випадку. Діяльність, якою займаються ці клініки, також можна розбити на два напрями. Перший полягає у викладанні учбових курсів, яке проте відрізняється рядом особливостей. 1) Викладання це будується на природному інтересі студента до насущних життєвих проблем. 2) Згадані курси достатньо компактні за об'ємом і можуть бути націлені на відробіток конкретного практичного навичку, скажімо, уміння складати юридичні документи. У цих випадках студенту протягом декількох занять дається конкретне завдання написати конкретний документ і з конкретної ж тематики (договір, позовна заява, просто діловий лист і т.і.). 3) На таких заняттях студента постійно примушують уявляти, що він самостійно виконує практичне завдання. Добитися цього можна за допомогою так званих ділових ігор. Припустимо, студентам пропонується попрацювати парами, і кожний з них по спеціально розробленій фабулі спочатку грає клієнта, а потім адвоката і навпаки. 4) У цих курсах міняється сама роль викладача. У традиційних умовах навчання викладачу іноді навіть необхідно представати в ролі непохитного авторитету. У клініці ж його завдання – зламати бар'єр між собою і навчаним, який повинен сприймати його не як наглядча, а як партнера і помічника у загальній справі.

Другий напрям роботи юридичної клініки полягає в спробі з'єднати ще не готового до самостійної діяльності студента з реальним

клієнтом. Звичайно, не кожен має потребу погодитися на таку допомогу. Але, припустимо, люди малоіміщі не заперечуватимуть і проти неї, якщо вона здійснюється безкоштовно. Природно, що здійснюватися вона все-таки повинна під керівництвом досвідченого фахівця-практика, але його функції значно полегшуються, тому що зведені лише до контролю. Та й сама клініка, в свою чергу, повинна організувати можливість звернення в неї громадян, гарантувати їм якісну юридичну допомогу.

Юридична клініка дозволяє вузу вирішувати одночасно декілька задач:

- 1) укріплює зв'язок теоретичного навчання з практикою;
- 2) дозволяє сформувати у студентів ряд професійних навиків, якостей та умінь;
- 3) дає можливість вузу брати участь у вирішенні соціальних проблем регіону;
- 4) дає можливість впливати на формування у студентів активної цивільної позиції і правосвідомості.

Можна виділити й деякі принципи організації і діяльності подібних клінік:

- 1) керівництво роботою клініки може бути доручено тільки викладачам, що мають практичний досвід роботи або що поєднує роботу у вузі з юридичною практикою;
- 2) до роботи в клініці можуть притягуватися тільки студенти старших курсів, що вивчили основні галузі права;
- 3) студент може працювати із справою (клієнтом) тільки під керівництвом і контролем викладача;
- 4) викладач бере на себе відповідальність за якість роботи студента у справі, а також за етичність, конфіденційність, сумлінність його поведінки.

Основна думка щодо юридичних клінік як форми освіти правників - це те, що вони є дуже корисними і ефективними засобами навчання майбутніх юристів.

Юридичні клініки, що є практичним навчальним середовищем, дозволяють студентам здобувати практичний досвід та навички у реальних ситуаціях. Вони дають студентам можливість працювати з реальними клієнтами, розробляти юридичні стратегії, представляти їх у суді та займатися консультуванням.

Такий підхід до навчання дозволяє студентам покращити свої комунікаційні та аналітичні навички, розвинути критичне мислення, а також зрозуміти практичну сторону права. Вони навчаються працювати в команді та розвива-

ють практичні навички, які необхідні для формування успішної кар'єри в юридичній сфері.

Однією з найважливіших переваг юридичних клінік є те, що вони дозволяють студентам практикувати теоретичні знання, отримані в аудиторії, і застосовувати їх у реальних ситуаціях. Це надає їм значно більшу впевненість у своїх знаннях та навичках, а також допомагає зрозуміти, як їх застосовувати на практиці.

Окрім того, юридичні клініки також можуть бути корисними для громади. Вони надають доступну юридичну допомогу тим, хто не має можливості найняти адвоката, і тим самим допомагають створювати більш справедливе суспільство.

В цілому, юридичні клініки - це важлива форма освіти правників, яка сприяє практичному навчанню, підготовці професійних юристів та забезпеченню доступної юридичної допомоги. Вони доповнюють теоретичне навчання і готують студентів до реальної практики в юридичних професіях.

Таким чином, можна зазначити, що термін "правнича (юридична) клініка" в наших умовах ми трактуємо достатньо широко. Їм іменується певна форма організації частини учбового процесу, направлена на наближення його до практичних потреб і що заповнює потреби в придбанні практичних навиків, необхідних для юридичної професії. Тому і сам цей термін достатньо умовний і може бути замінений будь-яким іншим. Немає обов'язкових вимог і до неодмінного виділення клініки як самостійної організаційної структури. Врешті-решт, будь-яка виробнича практика може цілком вписуватися в структуру загальної клінічної освіти. Але відмінність між ними в тому, що клініка - це взаємозв'язана система повчальних курсів і направлена вона на здобуття студентами певного набору практичних компетенцій знову ж таки певним набором засобів. Тому практику краще розглядати лише як частину клініки. Клінічну освіту в даному випадку потрібно доповнювати різними іншими способами з'єднання студентів з майбутніми споживачами їх послуг. Крім цього в звичайний учбовий процес доцільно вводити невеликі курси зовсім не обов'язкові для всіх здобувачів освіти (вибірковий компонент), які, ґрунтуючись на проведенні ділових ігор, інсценуванні судових засідань і інших інтерактивних методиках, вироблятимуть конкретні практичні навички. Врешті-решт, ці ж самі методики можна вводити і в звичайні, передбачені стандартами, курси або відводити їм якусь частину учбового

часу, передбаченого на семінарські заняття. Тому скажімо так: клініка як відособлений організаційний підрозділ вузу – це основний і найбільш бажаний спосіб досягнення мети наближення освіти до практичних потреб, а клінічна юридична освіта – оптимальний засіб досягнення теоретичних, аналітичних, практичних і етичних завдань навчання. Цей метод навчання може бути використаним практично для будь-якої області права, оскільки забезпечує потрібне середовище і ступінь складності для оволодіння відповідним правовим досвідом. Клінічне ж навчання – це педагогічний метод, здатний полегшити досягнення великої кількості учбових цілей.

Державне управління в сфері вищої юридичної освіти та юридичних клінік є важливою формою освіти правників, яка забезпечує їх професійне навчання і розвиток. Це система управління, яка включає в себе органи влади, установи та організації, що займаються плануванням, організацією та контролем над освітнім процесом у сфері права.

Одним з основних завдань державного управління в цій сфері є розробка та здійснення державної політики у галузі вищої юридичної освіти. Це включає в себе визначення нормативно-правових актів, які регулюють організацію і функціонування юридичних клінік, оцінку якості наданої юридичної освіти та розробку програм навчання з урахуванням сучасних вимог та потреб ринку праці.

Однією з форм освіти правників є юридичні клініки, які є практичними навчальними закладами для студентів юридичних спеціальностей. Вони надають можливість студентам отримати практичні навички та досвід роботи в галузі права, працюючи над реальними кейсами клієнтів.

Юридичні клініки можуть бути організовані у вищих навчальних закладах або окремих юридичних установах. Вони проводять різноманітні практичні заняття, де студенти вивчають процеси роботи з клієнтами, підготовку правових документів, представлення інтересів клієнтів у суді та інші аспекти практики права.

Державне управління в сфері вищої юридичної освіти та юридичних клінік сприяє покращенню якості навчання майбутніх юристів, підвищенню їх професійного рівня та пристосуванню до вимог сучасного ринку праці. Воно також допомагає підготувати компетентних та відповідальних юристів, які зможуть ефективно застосовувати знання та вміння в практиці.

Висновки. Безсумнівно, всі проблеми, що постали перед освітою сьогодні, окреслити неможливо, але в умовах подальшого розвитку та інтеграції до Європейської системи освіти одним з заходів європеїзації України є і подальше реформування та адаптація системи освіти щодо Болонської системи освіти ЄС.

Тому, на думку автора, на сьогодні саме правничі клініки є однією з найпрогресивніших та тією необхідною інноваційною формою у здійсненні навчального процесу у освіті правників, якій просто неможливо не приділяти достатньої уваги і не займатися її розвитком у вищих навчальних закладах країни, а одним з найбільш реальних та дієвих засобів такого розвитку може бути поетапне впровадження правничих клінік у якості практичних занять на добровільних засадах.

Список використаних джерел:

1. Крижанівський Б. І., Оксанченко О. В., Ховбанська М. В. Державне управління в сфері освіти: підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2018.
2. Васильченко В. П., Березівський В. П., Данильченко С. П. *Теорія та практика державного управління освітою: навчально-методичний посібник*. К.: Кондор, 2018.
3. Шишко І. В., Костюченко Н. М., Лавренко О. В. Державне управління в системі вищої освіти: теорія і практика. К.: Атіка, 2018.
4. Долгова Т. М., Харченко Т. І., Яцишин О. В. Організація державного управління вищою освітою: навчально-методичний посібник. К.: Таксон, 2017.
5. Сухов О. Ефективність державного управління в сфері юридичних клінік: досвід і перспективи. Одеса: Фенікс, 2015. 328 с.
6. Стандарти діяльності юридичних клінік України, схвалені на Всеукраїнському 3'їзді Асоціації юридичних клінік України (протокол № 02 від 19.06.2014 р.). URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/urid_kliniky/normatyvna_baza/sduk_12032018.pdf (дата звернення: 10.03.2023р.).
7. Лоджук М.Т. Правовий статус юридичних клінік в Україні: перспективи законодавчого врегулювання. Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права : за заг. ред. В.І. Карплюка та С.І. Полякова. Дніпропетровськ, 2013. С. 35–37.
8. Бородін І.Л. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. № 2. С. 18-22.

Lakhova O. V. Higher legal education: novelties in public administration

In the article, the author analyzes new trends in the system of legal education in Ukraine aimed at the reform of public administration in this area. The author discusses that due to globalization and the development of information technologies, it is necessary to adapt the system of legal education to modern requirements and challenges. He notes that in Ukraine there is a need to train qualified lawyers who could successfully implement new legislative acts and adhere to European standards. According to the author's position, one of the most important novelties of state administration in this area is a change in the methodology of selecting scientific and pedagogical personnel and methods and methods of the educational process, expanding the practical component. Maximum emphasis is placed on the importance of the work of legal clinics, the advantages of their practical implementation in educational activities are analyzed. Origin determined. The legal nature of the introduction of legal clinics, the methods of their work and the expediency of such assets in an institution of higher education, which provides training under the educational and professional program 081 Law, were investigated. In particular, requirements for scientific degrees and publications in scientific publications are introduced, which will ensure an increase in the scientific quality of the educational process. Also, the author notes that Ukraine has started work on the development of education standards for the sphere of public administration. This will ensure the unity of educational programs and ensure high-quality training of specialists. It is also mentioned that specialized higher educational institutions were formed, where legal education becomes more practical and aimed at forming the necessary skills and competencies. The author believes that this is a step in the direction of improving the quality of state administration in the field of law and justice. In general, the article analyzes new trends in the system of legal education in Ukraine from the point of view of public administration. It highlights various aspects of the reform aimed at improving the quality of education and training of qualified specialists for the field of law and justice.

Key words: *institution of higher education, higher education, legal education, educational process, educational activity, legal clinic, state regulation.*

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.50>**Є. А. Кобрусєва**

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСОБИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО БОРотьБИ З КОРУПЦІЄЮ В ВИЩІЙ ОСВІТІ

У статті звертається увага на зв'язок між державною політикою та діяльністю органів влади для досягнення політичних цілей. Особлива увага приділяється проблемі корупції у сфері вищої освіти в українському суспільстві. Визначається, що ефективна боротьба з корупцією потребує ретельного аналізу її причин та сутності. Автор обговорює важливість якості вищої освіти та її зв'язок з різними корупційними факторами. Зазначається, що правильне розуміння суті корупції є важливим для формулювання стратегії та тактики протидії, встановлення цілей та визначення засобів боротьби з нею. Проведено аналіз законодавчих інструментів, які впливають на стратегії протидії корупції у сфері вищої освіти. Стаття розглядає ключові закони та нормативно-правові акти, спрямовані на запобігання та припинення корупції в українських вишах та вищих навчальних закладах. Також детально аналізується роль та функції антикорупційних органів та комітетів, створених для боротьби з корупційними практиками в університетах. Стаття надає огляд ефективності законодавчих заходів у запобіганні корупції та підвищенні якості вищої освіти.

Ключові слова: корупція у вищій освіті, неправомірна вигода, державна політика, освітня діяльність, корупційні ризики, правове регулювання, державне управління.

Постановка проблеми. Боротьба з корупцією в системі вищої освіти визнається надзвичайно критичною у сучасному світі. Це питання залишається однією з найбільш актуальних та загострених проблем нашого часу. Україна, на жаль, також стикається із зростаючими випадками корупції, які поступово витісняють правові та етичні норми, перетворюючи корупцію на прийнятний спосіб суспільної поведінки. Дуже важливим аспектом аналізу є розгляд ролі та впливу міжнародних організацій у боротьбі з корупцією в вищій освіті. Досліджуються програми технічної допомоги та фінансування, надані міжнародними організаціями країнам-учасникам. Ефективність цих програм та їх вплив на зменшення корупції в вищій освіті оцінюється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі останні дослідження і публікації висвітлюють такі аспекти, як роль законодавчих засобів у формуванні ефективної державної політики з попередження корупції в системі вищої освіти. Цією проблемою займаються С. Квіт, Ю. Кириченко, І. Луцкай, Ю. Терещенко та інші. В цілому, аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що корупція в вищій освіті є проблемою, яку треба вирішувати за допомогою комплексного підходу, включаючи законодавчі, контрольні,

освітні та покаральні заходи. Останні дослідження та публікації зосереджуються на законодавчих засобах, що використовуються державною політикою для боротьби з корупцією в вищій освіті. Дослідників цікавить ефективність різних інструментів та стратегій, впроваджених у різних країнах.

Мета. Проведене дослідження має за мету розкриття важливості удосконалення законодавчих рамок, впровадження ефективної системи контролю та прозорості. Також досліджено роль етики та освітніх програм у формуванні антикорупційних цінностей серед студентів та педагогів.

Виклад основного матеріалу. Оновлений Закон України «Про вищу освіту» визначає державну політику у сфері вищої освіти. Цільові принципи цієї політики включають:

1. Сприяння сталому розвитку суспільства через підготовку конкурентоздатного людського капіталу та надання можливості навчання протягом життя.

2. Забезпечення доступності вищої освіти для всіх, хто бажає отримати її.

3. Здобуття вищої освіти має бути незалежним від впливу політичних партій чи релігійних організацій.

4. Інтеграція системи вищої освіти України у Європейський простір вищої освіти, з урахуванням збереження та розвитку національних досягнень та традицій.

5. Забезпечення логічної наступності та зв'язку між різними рівнями освіти.

6. Підготовка фахівців для пріоритетних галузей економіки та наукових досліджень.

7. Підтримка університетів, академій, коледжів у формі податкових пільг та інших платежів.

8. Сприяння розвитку партнерства між державними та приватними установами в галузі вищої освіти.

9. Формування структури освіти та професійної підготовки, що відповідає сучасним вимогам.

Система формування і реалізації державної політики у сфері вищої освіти включає такі аспекти:

1. Забезпечення взаємодії між системами освіти, науки, мистецтва, бізнесу та держави для стійкого розвитку суспільства.

2. Збереження та підвищення якості вищої освіти.

3. Забезпечення доступності вищої освіти та навчання протягом усього життя.

4. Створення рівних умов доступу до освіти для осіб з особливими потребами та надання підтримки в освітньому процесі.

5. Забезпечення саморегулювання закладів та їхню відкритість для критики та громадських інтересів.

6. Визначення балансу у підготовці фахівців з вищою освітою відповідно до потреб особи, держави та роботодавців.

7. Інтеграція науки, технічного прогресу та мистецтва з вищою освітою для розвитку.

8. Надання пільг та соціальних гарантій для студентів та випускників закладів вищої освіти.

9. Гарантування випускникам права на працю та рівних умов для вибору місця праці.

10. Стимулювання підприємств до надання можливості працевлаштування для випускників закладів вищої освіти.

Держава сприяє розвитку закладів вищої освіти як центрів незалежної думки. [1].

Серед основних фундаментальних принципів для ефективної боротьби з корупцією можна виділити:

1. Верховенство права – Керування відповідно до закону є основою для запобігання корупції. Це означає, що всі дії органів влади мають базуватися на законах та правових актах.

2. Законність – Суворе дотримання встановлених законів і нормативів для уникнення будь-яких корупційних проявів чи порушень.

3. Комплексність заходів – Запобігання корупції потребує не лише правових, а й соціальних, економічних та інших заходів.

4. Пріоритетність запобіжних заходів – Ставка на запобіжні заходи перед вжиттям реакції на корупційні вчинки.

5. Відповідальність за корупцію – Невідвротна відповідальність за корупційні дії, включаючи покарання за порушення антикорупційних законів.

6. Відкритість та прозорість – Громадський нагляд та доступність інформації про діяльність органів влади для запобігання можливості корупції.

7. Участь громадськості – Залучення громадськості до антикорупційних заходів, забезпечення захисту осіб, які беруть участь у цих ініціативах.

8. Відшкодування збитків – Гарантування відновлення порушених прав та відшкодування збитків, завданих корупційними діями [2].

Зовнішнє незалежне оцінювання стало важливим інструментом для зменшення корупційних ризиків під час вступу до закладів вищої освіти. Воно дозволяє об'єктивно оцінювати знання та навички абітурієнтів без можливості зловживання чи підкупу. Проте, інші методи вступу, такі як творчі конкурси або внутрішні вступні іспити, залишаються джерелом високого корупційного ризику через необ'єктивність та можливість деформації результатів.

Надання пільг та преференцій під час вступу також стає сферою, де виникають корупційні схеми. Наприклад, використання медичних пільг для отримання особливих умов складання вступних іспитів без належних підстав є яскравим прикладом зловживання системою пільг.

Важливо продовжувати реформувати систему вступу вищої освіти, зміцнювати застосування об'єктивних методів оцінювання та переходити до більш прозорих, справедливих та малоуразливих механізмів вступу.

Також варто відзначити, що протягом останніх 10 років умови прийому в заклади вищої освіти дозволяють електронно подавати заявки для участі у конкурсному відборі. Ця практика не лише зручна для вступників, а й гарантує належну прозорість, оперативність і уникнення непотрібного контакту з членами відбіркових комісій. Але до сих пір деяким категоріям осіб можливе подання тільки паперових заявок.

Наприклад, коли виникають неузгодженості в даних вступника в Єдиній державній електронній базі щодо освіти та відповідних освітніх документах, чи при поданні іноземного документа про освіту, одна особа повинна звертатися до кожної комісії, де можуть ухвалити різні рішення щодо його допуску до конкурсу.

Ще однією серйозною проблемою, що має високий рівень корупційних ризиків у сфері вищої освіти, є процес вступу іноземців та осіб без громадянства до українських вузів. Отримання запрошень на навчання для цієї категорії абітурієнтів не є достатньо прозорим. Кожен іноземець або особа без громадянства повинні самостійно звертатися до вищого навчального закладу для отримання цього запрошення, що створює можливість для посадових осіб університетів отримати неправомірну вигоду або задовольнити свої особисті інтереси.

Процес отримання вищої освіти та оцінювання навчальних досягнень студентів несе в собі ризики корупції. Вимоги чи отримання неправомірних пільг за складання екзаменів чи заліків під час сесій, а також завищення оцінок за поточні успіхи, є важливими проблемами, що поширені в університетському середовищі. Це комплексна та масштабна проблема, яка впливає на провідність освітнього процесу у вищих навчальних закладах. Наслідком цієї проблеми є підготовка студентів з недостатніми знаннями, а основною причиною цього є недостатня прозорість та неефективність управління освітнім процесом у вищих навчальних закладах.

Процес підготовки та захисту кваліфікаційних та наукових робіт також супроводжується високими ризиками корупції. На сьогоднішній день існуючі юридичні засоби для притягнення до відповідальності за академічну недобросовісність, такі як академічний плагіат, не є достатньо ефективними. Законодавство України не визначає процедури для юридичної відповідальності за прояви нечесності в академічній сфері. Це призвело до скасування в судовому порядку рішень Комітету з питань етики Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти щодо можливих порушень академічної доброчесності у текстах дисертаційних робіт.

Університетська система створює складну мережу співпраці й послуг, а також підтримує внутрішніх посередників, таких як методисти, лаборанти, секретарі, працівники кадрових відділів, деканатів, і навіть бібліотекарі. Ця система дозволяє викладачам уникнути безпосереднього спілкування зі студентами, які

хочуть вирішити певні питання за плату. Наприклад, серед керівників кабінетів і лабораторій поширена практика допомагати у продажу високих оцінок за тести, контрольні, лабораторні, курсові та навіть дипломні роботи.

Коли студенти звертаються до персоналу посередників, вони можуть уникнути відвідування контрольних робіт, заліків та іспитів під час сесії. Посередник, за винагороду, укладає угоди з викладачами через особисті зв'язки. Кількість студентів, які користуються цим, може бути значною, особливо на заочному факультеті.

Щоб успішно пройти сесію, використовуються різні підходи. Викладачам можуть давати хабарі за суб'єктивні оцінки під час іспитів або за оцінювання студентів, які не з'явилися на заняття. Взаємовідносини можуть мати різні форми, від грошових винагород до подарунків або особистих послуг через зв'язки.

Також важливо відзначити, що питання відповідальності за академічні порушення є невідзначеним. Часто вимоги стосовно строків притягнення до відповідальності за академічний плагіат чи інші порушення не чітко визначені в законодавстві. Це може призвести до перевірки наукових робіт будь-коли, але не завжди – усі роботи мають однакові вимоги до строків перевірки.

Іншим фактором, що спричиняє корупційні ризики, є існування до сьогодні в окремих законах положень про можливість встановлення доплат чи надбавок за науковий ступінь чи вчене звання для осіб, функції яких не пов'язані безпосередньо із науковою чи дослідницькою діяльністю [3].

Причини корупції в освіті можна умовно розділити на три групи:

1) Об'єктивні причини:

– Низький рівень оплати праці освітян.

– Обмежена кількість бюджетних місць, особливо на популярних спеціальностях або в рейтингових закладах.

– Недосконалість законодавства, спрямованого на боротьбу з корупцією в освіті.

2) Суб'єктивні причини:

– Розчарування та апатія серед викладачів у зв'язку з ускладненою навчальною системою та недостатніми матеріальними винагородами.

– Відсутність поваги до викладацької роботи зі сторони студентів.

– Замовчування випадків корупції, які студенти виявляють або втрачають гроші чи інші матеріальні винагороди.

3) Об'єктивно-суб'єктивні причини:

– Витрати, пов'язані з отриманням викладацької посади.

– Недостатні правові та соціальні гарантії захисту освітян.

Державна антикорупційна програма в Україні є ключовим нормативно-правовим актом у боротьбі з корупцією у вищій освіті та загалом у країні. Цей документ визначає стратегію запобігання та протидії корупції. Його прийняття сприятиме не лише внутрішній боротьбі, а й позитивно позначиться на шляху України до отримання членства в міжнародних організаціях, таких як Європейський Союз, НАТО та ОЕСР.

Запровадження Державної антикорупційної програми здійснюється через Міністерство Освіти та Науки України. Вони затверджують та реалізують певні заходи, спрямовані на запобігання корупції в межах міністерства.

Цілі Державної антикорупційної програми ґрунтуються на декількох принципах:

1. Оптимізація функцій влади: уникнення дублювання повноважень, об'єднання функцій для зменшення корупційних ризиків.

2. Цифрова трансформація та прозорість: використання технологій для забезпечення відкритості та доступу до даних, що допомагає зменшити корупційні практики.

3. Створення легальних альтернатив: розвиток законних шляхів задоволення потреб громадян та компаній, замість існуючих корупційних практик.

4. Юридична відповідальність: забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за корупційні дії, створення стримувального ефекту для всіх осіб.

5. Формування культури доброчесності: виховання у суспільстві відмови від корупційних практик, поширення культури поваги до закону.

Цільовою спрямованістю Програми є значний прогрес у запобіганні та протидії корупції, створення узгоджених та систематичних механізмів протидії корупції у всіх сферах державного управління та місцевого самоврядування, а також відновлення України після конфлікту.

Специфічні ознаки корупції у системі вищої освіти включають:

– Системність, інституціоналізованість і вкоріненість: вона стає складовою частиною системи та надто укорінюється у внутрішніх процесах.

– Різноманітність форм: корупція може приймати різні форми та проявлятися на різних рівнях системи освіти.

– Різні методи винагороди: це не обмежується лише хабарем, але й іншими формами винагороди, що залежать від складності бюрократичних процесів.

– Діяльність посередників: існує мережа посередників, які сприяють у вчиненні корупційних дій у системі вищої освіти.

Висновки. Система оцінювання вищих навчальних закладів зачасти базується на кількісних показниках, що веде до недоліків. Бажання забезпечити певні показники призводить до пошуку будь-яких шляхів досягнення цілей, включаючи навіть необґрунтоване збільшення чисельності наукових кадрів. У цій системі не враховується реальна кваліфікація чи професійні навички викладачів, а важливішою стає наявність наукових ступенів і вчених звань. Це може призвести до того, що навіть при наявності значних недоліків чи корупційних вчинків, викладач може залишитися у виші, оскільки його присутність є важливою для проходження акредитації.

Аналізуючи законодавство та практику його впровадження, а також наукові дослідження в цій області, можна зробити висновок про те, що чинне законодавство України не завжди ефективно реагує на корупційні прояви в освітній сфері.

Список використаних джерел:

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення 02.02.2022)
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 02.02.2022)
3. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>
4. Коруля І. В. Зарубіжний досвід у сфері протидії корупції та можливість його використання в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 170–173.
5. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія / Є. В. Невмержицький; Акад. прокуратури України. Київ: КНТ, 2008. 363 с.

Kobrusieva Ye. A. Legislative means of state policy to combat corruption in higher education

The article draws attention to the relationship between public policy and the activities of public authorities to achieve political goals. Particular attention is paid to the problem of corruption in higher education in Ukrainian society. It is determined that an effective fight against corruption requires a thorough analysis of its causes and essence. The author discusses the importance of the quality of higher education and its connection with various corruption factors. It is noted that a correct understanding of the essence of corruption is important for formulating strategies and tactics of counteraction, setting goals and determining means of combating it. The author analyzes the legislative instruments that affect the strategies of combating corruption in higher education. The article examines key laws and regulations aimed at preventing and combating corruption in Ukrainian universities and higher education institutions. It also analyzes in detail the role and functions of anti-corruption bodies and committees established to combat corrupt practices in universities. The article provides an overview of the effectiveness of legislative measures in preventing corruption and improving the quality of higher education.

Key words: *corruption in higher education, undue advantage, state policy, educational activity, corruption risks, legal regulation, public administration.*

О. М. Берназ-Лукавецькакандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

АНАЛІЗ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Енергетична галузь активно розвивається та знаходиться на стадії революційних змін, нові способи, які використовуються для її видобутку активно змінюються кожного року завдяки новітнім технологіям. Як наслідок ми спостерігаємо і зміну взаємовідносин між споживачами та постачальниками енергії. Саме тому можливість укладання нових видів договорів у сфері енергетики використовуючи міжнародний та український досвід зможуть у цьому допомогти. Для цього сторонам договорів необхідно буде вийти за межі традиційних видів договорів у сфері енергетики та створити та використовувати нові їх види, що активно застосовуються у різних частинах нашого світу.

У статті розглянуті та проаналізовані основні види договорів у сфері енергетики, серед них: роздрібні енергосервісні контракти (RESC), енергетичні контракти на основі прогнозу погоди, угоди про закупівлю електроенергії (PPA), включаючи основні їх підвиди (PPA на місці, зовнішні PPA, «sleeved PPA»), договори купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом приватним домогосподарством, контракти на енергетичні послуги комунального підприємства, енергосервісні контракти (договори) ЕСКО, тощо.

Найбільшого попиту за останні роки в Україні набули договори купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом приватним домогосподарством. Але на теперішній час, у зв'язку з прийнятим ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення «зеленої» трансформації енергетичної системи України» відбуваються відповідні зміни у цій галузі.

А також ми можемо спостерігати активне застосування у нас енергосервісних договорів ЕСКО, тому, що у нашій країні налічується приблизно вісімдесят тисяч бюджетних установ, що використовують у декілька разів більше ресурсів, ніж у таких самих європейських установах.

Ключові слова: договір, постачальник, споживач, цивільно-правові відносини, сторони договору, енергетичний договір, договори у сфері енергетики, договір купівлі-продажу електричної енергії, «зелений тариф», енергія, енергосервісний договір.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день суспільство не може існувати без такої важливої галузі як енергетика, яка в свою чергу включає в себе електроенергетику, вугільну промисловість та теплоенергетику. Постійний розвиток енергетичної галузі спричинив потребу у появі нових видів договорів у сфері енергетики у всьому світі, Україна також не є виключенням, саме тому дуже важливо дослідити цей напрямок та проаналізувати основні види договорів у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській юридичній науці питання щодо аналізу договорів у сфері енергетики не були предметом комплексного дослідження. Теоретичну основу дослідження склали наукові праці таких правознавців, як Н.Ю. Голубева,

С.Д. Гринько, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Давидова, В.В. Луць, В.П. Маковій, Р.А. Майданик, С.В. Резніченко, Сафончик, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, та інших.

Дослідженням особливістю укладання та змістом договорів у сфері альтернативної енергетики, питаннями договірних відносин у сфері енергетики та використанням примірних та типових договорів у галузі електроенергетики України займалися українські науковці: А.І. Луцький, Р.Р. Дубас, Я.Р. Кицик, О. Волошин.

Мета статті – дослідження та аналіз різновидів договорів у сфері енергетики у міжнародному просторі та в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи міжнародний досвід можна виділити наступні

види договорів у сфері енергетики. По – перше це - енергетичний договір. Це юридична угода між двома сторонами: постачальником енергії та споживачем. Постачальник встановлює систему, яка доставляє електроенергію споживачеві за певною вартістю, а в обмін на це споживач платить йому за їхні послуги. Споживачем може бути окрема особа або підприємство; це також може бути інша компанія чи державна установа.

Енергетичні контракти охоплюють усе: від вітрової та сонячної енергії до природного газу та вугілля, тому важливо переконатися, що компанія отримує правильні джерела енергії. Це означає дослідження типів доступних відновлюваних і невідновлюваних джерел енергії та вивчення того, як вони впливають на конкретний бізнес і навколишнє середовище.

Навіть якщо особа веде малий бізнес, їй все одно потрібні енергетичні послуги або контракти на електроенергію, щоб правильно вести свій бізнес для того, щоб уникнути переплати за електроенергію.

В свою чергу, енергетичні контракти можна поділити на наступні види: роздрібні енергосервісні контракти (RESC), енергетичні контракти на основі прогнозу погоди, угоди про закупівлю електроенергії (PPA), договори купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом, контракти на енергетичні послуги комунального підприємства, енергосервісні контракти (договори) ЕСКО, тощо.

Розглянемо кожен з них окремо.

Роздрібні енергосервісні контракти (RESC) є найпоширенішим типом енергетичних контрактів. Вони можуть охоплювати використання електроенергії або природного газу. Ці контракти відомі як плани з «фіксованою ставкою», оскільки вони фіксують ставку на термін дії угоди.

Користуючись сплачує цю фіксовану ставку протягом терміну дії контрактів на роздрібну енергію, незалежно від того, скільки електроенергії чи природного газу він використовує. Користувач сплатить різницю за стандартними ставками, якщо використає суму, що перевищує суму, передбачену його планом. Якщо він буде використовувати менше, ніж зазначено у його угоді, він отримає частину грошей від своєї комунальної компанії.

Енергетичні контракти на основі прогнозу погоди є контракти, пов'язані з погодою. Таким чином, ціна електроенергії змінюється залежно від того, скільки електроенергії користувач

використовує та скільки коштує виробництво енергії в певний час.

Контракти на роздрібні енергетичні послуги на основі прогнозу погоди зазвичай довгострокові й тривають від одного року до п'яти чи десяти років. Тривалість контракту залежить від того, як довго проіснує вітряна або сонячна станція. Ці контракти можуть бути строковими або змінними. Фіксований енергетичний контракт означає, що користувач платитиме за встановлену місячну ставку, незалежно від того, що станеться з погодою. Водночас контракт із змінною енергією означає, що його ставка коливатиметься залежно від того, скільки електроенергії генерують ресурси комунальної компанії (офшорна вітрова, сонячна, гідроелектростанція) за певної погоди.

Контракти на електроенергію, які залежать від погоди, корисні для економії грошей щомісячному рахунку користувача за рахунок зменшення споживання в пікові сезони. Вони також дозволяють купувати більше електроенергії в сезони, коли ціни нижчі [2].

Договори купівлі-продажу електроенергії (PPA). PPA — це довгострокові контракти на купівлю відновлюваної енергії в погоджених обсягах і за цінами, які відповідають потребам виробника та споживача. Ці угоди про відновлювану енергетику надають обом сторонам не тільки фінансово вигідні рішення, але й забезпечують постачання чистої відновлюваної енергії для компаній і дозволяють направляти інвестиції в додаткові розробки відновлюваної енергетики.

Договір купівлі-продажу електроенергії – це варіант фінансування енергетичного проекту, як правило, для великих проектів, який передбачає договірну угоду між розробником, інвестором і приймаючим клієнтом. Розробник покриває встановлення енергетичної системи на території замовника, включаючи проектування, будівництво та придбання коштів для всіх встановлених систем відновлюваних джерел. Капітал надходить від інвестора. Хост-клієнт не оплачує встановлення системи. Натомість вони купують послуги, які надає їхня система, за фіксованою місячною ціною, як правило, нижчою, ніж роздрібна ставка комунального підприємства.

Угоди про закупівлю енергії з відновлюваних джерел енергії, пов'язані з вітром та відновлюваними джерелами енергії, зазвичай передбачають передачу гарантій походження споживачу, що надає докази того, що користувач придбав таку кількість відновлюваної енергії [3; 4].

Даний договір вдало застосовується і в Україні, його також називають договором купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом приватним домогосподарством. «Зеленим тарифом» вважається особливий тариф, за яким держава може купувати у приватних осіб, а також у ФОПів та юридичних осіб електроенергію, яка отримана лише з альтернативних джерел.

Договори купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом приватним домогосподарством укладалися споживачами після подання відповідної заяви до будь якого центру обслуговування споживачів, а також за наявності відповідних документів, наприклад, документу, що підтверджує право власності на нерухоме майно, паспорта споживача, тощо. Головною умовою для споживача є те, що йому необхідно бути стороною діючих договорів: договору про постачання електроенергії та договору про надання послуг з розподілу електроенергії.

Даний договір містить наступні умови договору: предмет, права та обов'язки сторін, умови про вимірювання та облік електричної енергії, умови та порядок оплати, відповідальність сторін, строк дії договору. Інформацію про засоби вимірювальної техніки електроенергії бажано зазначити у додатку до договору купівлі-продажу електричної енергії за «зеленим» тарифом приватним домогосподарством.

Однак на сьогоднішній момент, у зв'язку з прийнятим ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення «зеленої» трансформації енергетичної системи України» відбулися зміни щодо регулювання «зелених» аукціонів, гарантій походження електроенергії та контрактів на різницю, а також даним законом вводяться нові засоби підтримки, наприклад механізми: самовиробництва та ринкової премії [5].

Умовно у міжнародному просторі існує три типи РРА, які дещо збігаються. Спільним для всіх трьох є фіксована кількість електроенергії, яка продається та постачається в РРА. Різниця лише в тому, як подається електрика.

– РРА на місці. Договір купівлі-продажу електроенергії на місці є прямим фізичним постачанням електроенергії, що вимагає фізичної близькості від заводу та споживача. РРА на місці означає, що генеруюча станція розташована за точкою обліку споживача, і навіть може бути в тому самому місці (наприклад, на території компанії). Профіль споживання споживача

зазвичай диктує конкретні встановлення, а також параметри РРА. Оператор мережі бере участь настільки, наскільки залишкова електроенергія може бути подана в мережу. Оскільки електроенергія, вироблена РРА на місці, безпосередньо зменшує споживання компанії, усі РРА на місці також є корпоративними РРА. Наприклад, промислова компанія з відповідним дахом на своїй території може хотіти зменшити свої витрати на закупівлю електроенергії, але не бажає брати на себе встановлення фотоелектричної системи на своєму даху. Натомість компанія вирішує передати проект (а також фінансові та операційні ризики) аутсорсингу. З цієї метою компанія укладає на місці РРА з планувальником проекту, який тепер встановлює фотоелектричну систему на даху та продає вироблену електроенергію безпосередньо компанії.

– Зовнішні РРА. Зовнішні РРА не є прямим фізичним постачанням електроенергії між станцією та сусіднім споживачем. Це лише угода про придбання фізичної кількості електроенергії, як визначено в РРА. На відміну від локальних РРА, виробник постачає електроенергію споживачеві через державну мережу. Це потребує додаткового розрахунку через балансуєчі групи генеруючої станції та споживача. Електростанцію не обов'язково розташовувати поблизу споживача. Це забезпечує додаткову гнучкість, оскільки тепер оператор установки може вибрати місця з оптимальними умовами або вже існуючу установку. Одна станція також може укласти кілька договорів купівлі-продажу електроенергії з різними споживачами, яким зараховується частка виробленої електроенергії через їх балансуєчі групи. Ціна на постачання електроенергії обговорюється в РРА, тобто всі учасники мають довгострокову цінову гарантію. Якщо застосовно, збори та збори за мережу все одно потрібно сплатити оператору мережі.

– «Sleeved («рукавний») РРА». Sleeved РРА – це просто зовнішній РРА, у якому постачальник енергетичних послуг бере на себе різні процеси та діє як посередник між виробником і споживачем. Він може надавати наступні послуги: управління балансуєчою групою, об'єднання різних виробників електроенергії у свій портфель, постачання залишкової кількості електроенергії або продаж надлишкової кількості, підготовка прогнозів подачі електроенергії, маркетинг екологічних сертифікатів або прийняття різних ризиків (наприклад, балансування витрат на енергію або ризики дефолту/

неплатоспроможності партнера по договору).

Однією з головних переваг закритого РРА є те, що він дозволяє компаніям і організаціям зменшити свої витрати на енергію, купуючи електроенергію, вироблену сонячною енергетичною системою, за фіксованою ціною, яка часто нижча за ціну, яку вони платили б за електроенергію з мережі. Це може допомогти компаніям і організаціям заощадити гроші на рахунках за електроенергію, а також зменшити свій вуглецевий слід.

Наразі є п'ятнадцять штатів, які прийняли законодавство, яке дозволяє та/або регулює РРА. У таких штатах дозволено укладати угоди про купівлю електроенергії: Арканзас, Колорадо, Коннектикут, Делавер, Гаваї, Айова, Мічиган, Монтана, Небраска, Нью-Гемпшир, Нью-Джерсі, Орегон, Род-Айленд, Вірджинія, Вашингтон [3].

Також окреме місце, наприклад у США, займає контракт на енергетичні послуги комунального підприємства (UESC) — це придбання з обмеженим джерелом коштів між федеральним агентством і обслуговуючим комунальним підприємством для надання послуг з управління енергією, включаючи підвищення ефективності використання енергії та води та зменшення попиту на енергію. Відповідно до Закону про енергетичну політику від 1992 року (кодифікований як 42 USC § 8256), федеральні агентства мають право та заохочуються брати участь у програмах заохочення комунальних підприємств, які сприяють таким покращенням і які зазвичай доступні для клієнтів комунальних підприємств [6].

Останнім десятиліттям у договірній практиці зарубіжних країн активно використовуються енергосервісні контракти, Україна не є виключенням також. Дані договори дозволяють клієнту скоротити операційні витрати, перенести ризик і зосередити увагу на основній діяльності.

Енергосервісний контракт (договір) — форма аутсорсингу. Він буде обраний лише тоді, коли очікуване зниження виробничих витрат на постачання енергетичних послуг може більш ніж компенсувати трансакційні витрати на переговори та управління відносинами з постачальником енергетичних послуг. Контракт на енергетичні послуги передбачає аутсорсинг однієї або кількох пов'язаних з енергією послуг третій стороні. У своїй найпростішій формі контракт на енергосервіс може гарантувати постачання гарячої води та/або електроенергії за зниженою ціною, але в більш складній формі договір може

гарантувати певні рівні надання послуг, такі як рівень освітлення, кімнатна температура, вологість та «комфорт». У своїй найбільш розвиненій формі енергосервісний контракт дозволяє клієнту мінімізувати загальний рахунок за послуги, які надає енергетика, за допомогою одного договору з постачальником енергосервісу.

Енергосервісні компанії (ЕСКО) зазвичай пропонують комплексні контракти, які включають системи енергетичної інформації та контролю, енергетичні аудити, встановлення, експлуатацію та технічне обслуговування обладнання, конкурентоспроможне фінансування, а також закупівлю палива та електроенергії. Ці контракти дозволяють клієнту зменшити витрати на електроенергію, перенести ризик і зосередити увагу на основній діяльності [7].

В Україні також активно застосовуються такі договори, тому, що у нас налічується приблизно вісімдесят тисяч бюджетних установ, що використовують у декілька разів більше ресурсів, ніж у таких самих європейських установах. Саме тому важливо залучати місцевих та зарубіжних інвесторів ЕСКО. Енергосервісні компанії розробляють, проектують, будують та організують фінансування проектів, які заощаджують енергію, зменшують витрати на енергію та зменшують витрати на експлуатацію та технічне обслуговування об'єктів своїх клієнтів. Завдяки їх роботі пов'язаною з впровадженням інноваційних енергоефективних методів замовник може заощадити ресурси та гроші. Частина цих грошей отримує ЕСКО як оплату по енергосервісному договору за надані послуги, тим самим повертаючи свої інвестиції.

Суттєва енергоефективна модернізація та технології відновлюваної енергетики, які є невід'ємною частиною проектів контрактів на ефективність енергозбереження, зазвичай вимагають великих початкових капіталовкладень і можуть мати відносно тривалий період окупності. Тому такі договори можуть укладатися на достатньо тривалий строк 10-15 років [8; 9].

Висновки і пропозиції. Як ми бачимо сфера енергетики переживає революцію. Способи, які використовуються для її видобутку активно змінюються. У майбутньому споживачі зможуть отримувати більш персоналізоване, безпроблемне обслуговування, яке дозволить знизити рахунки, а також забезпечувати енергію з низьким вмістом вуглецю.

Новітні технології є ключовим рушієм цих змін, оскільки вони змінюють спосіб взаємодії

споживачів із постачальниками енергії та змінюють їхні очікування. Саме можливість укладання нових видів договорів у сфері енергетики використовуючи міжнародний та український досвід зможуть у цьому допомогти. Для цього сторонам договорів потрібно буде вийти за межі традиційних видів договорів у сфері енергетики та створити та використовувати нові їх види, що активно застосовуються у різних частинах нашого світу.

Глобальне потепління спричиняє довготривалі зміни в нашій кліматичній системі. Зараз як ніколи важливо бути лідером у захисті клімату, а тому договори про використання відновлюваної енергії є чудовим способом досягнення цієї мети. Підписання корпоративних угод про закупівлю відновлюваної енергії або вітрової енергії дозволить збільшити потужність відновлюваних джерел енергії та допоможе зробити світ зеленішим.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20.02.2003 р. № 555-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>
2. Energy contracts: everything you need to know about them. URL: <https://navigatepower.com/energy-contracts-everything-you-need-to-know-about-them/>
3. Which States Allow Power Purchase Agreements (PPAs)? URL: <https://goenergylink.com/blog/states-allow-power-purchase-agreements/>
4. Renewable power purchase agreements. URL: <https://www.ge.com/renewableenergy/wind-energy/commercial-partnering-development/ppa>
5. «Зелена» енергетика: як бізнес стає екологічним. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekonomika-bez-vykydiv/2021/05/17/673870/>
6. About Utility Energy Service Contracts. URL: <https://www.energy.gov/femp/about-utility-energy-service-contracts>
7. The economics of energy service contracts. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301421505003411>
8. Енергосервісні контракти – ефективний інструмент фінансування енергоефективних проєктів. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/282/Guideline_-_ESCO.pdf
9. Energy Service Companies. URL: <https://www.energy.gov/femp/energy-service-companies>

Bernaz-Lukavetska O. M. Analysis of contracts in the energy field: Ukrainian and international experience

The energy sector is actively developing and is at the stage of revolutionary changes, new methods used for its extraction are actively changing every year thanks to the latest technologies. As a result, we are also observing a change in the relationship between energy consumers and suppliers. That is why the possibility of concluding new types of contracts in the field of energy using international and Ukrainian experience can help in this. For this, the parties to the contracts will need to go beyond the traditional types of contracts in the field of energy and create and use new types of them that are actively used in different parts of our world.

The article examines and analyzes the main types of contracts in the energy sector, among them: retail energy service contracts (RESC), energy contracts based on weather forecasts, power purchase agreements (PPA), including their main subtypes (on-site PPA, external PPA, “sleeved PPA”), contracts for the purchase and sale of electric energy at a “green” tariff by a private household, contracts for energy services of a utility company, energy service contracts (contracts) of ESCO, etc.

Contracts for the purchase and sale of electric energy at the “green” tariff by private households have gained the greatest demand in Ukraine in recent years. But for the time being, in connection with the adopted Law “On Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Restoration of the “Green” Transformation of the Energy System of Ukraine”, relevant changes are taking place in this field.

And we can also observe the active use of ESCO energy service contracts in our country, because there are approximately eighty thousand budget institutions in our country, which use several times more resources than the same European institutions.

Key words: *contract, supplier, consumer, civil-law relations, parties to the contract, energy contract, contracts in the field of energy, electricity purchase and sale contract, “green tariff”, energy, energy service contract.*

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.52>**В. К. Матвійчук**

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і процесу та криміналістики Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

В. В. Тильчик

доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ «СУБ'ЄКТІВ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ»: ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджено суб'єкти корупційних кримінальних правопорушень крізь призму теоретичного концепту категорій «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин», «суб'єкт правопорушення», що дало змогу виділити системо утворюючі ознаки досліджуваного поняття. Розкрито онтологічну сутність та нормативний зміст суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень, у тому числі відмежовано від суміжних правових категорій, передусім «суб'єкт правопорушень пов'язаних з корупцією». Окрема увага приділена розкриттю сутності запропонованих ознак аналізованого поняття таких як: вік, осудність, власне суспільно небезпечне діяння, яке законодавець визначає корупційним кримінальним правопорушенням. Акцентується увага на визначенні спеціального «суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень» поряд із «загальним суб'єктом кримінальних корупційних правопорушень». До ознак спеціального суб'єкта корупційного кримінального правопорушення відносяться наступні ознаки: 1) вік особи пов'язаний з виконанням нею функцій службової особи; 2) статус службової особи, обсяг та рівень службових функцій згідно її статусу, а також професійних обов'язків особи; 3) сферу регулювання такою особою службових відносин, в яких суб'єктом особа за своїм статусом. Названі ознаки сформульовані з опертям на сутність корупції, як явища юридичної дійсності, котре визначається як девіантна поведінка суб'єкта уповноваженого на виконання функцій держави. Пропонується, з огляду на закріплення широкого кола суб'єктів корупційних правопорушень чинним кримінальним законодавством, конкретизувати єдине нормативне та теоретичне поняття «суб'єкт корупційного кримінального правопорушення» поряд з поняттям «корупційне кримінальне правопорушення» та унормувати його в діючому кримінальному законодавстві. Доводиться, що стрижнем перелічених понять, котрі мають визначатися нормами кримінального законодавства, є категорія публічна службова особа.

Ключові слова: корупція, запобігання корупції, корупційне правопорушення, корупційне кримінальне правопорушення, правопорушення пов'язане з корупцією, суб'єкт правопорушення, суб'єкт корупційного правопорушення, публічна служба, публічна службова особа, публічні правовідносини, повноваження, працівники правоохоронних органів, військовослужбовці.

Актуальність та своєчасність вибору тематики дослідження. На сучасному етапі державотворення корупцію визнано однією із загроз національній безпеці. Така теза обумовлена тим, що девіантна поведінка суб'єктів уповноважених на виконання функцій держави в умовах повномасштабної війни стає на перешкоді функціонування інституцій, котрі забезпечують відсіч ворога, посилює соціальні резо-

нанси, економічну та політичну дестабілізацію.

Окремо варто наголосити на тому, що Україною заявлено орієнтир на вступ до європейського співтовариства, котрий є визначальним для подальшого соціально-економічного, політико-правового розвитку. Однак, серед вимог до вступу визначені завдання, одним з яких є транспарентність публічно-правових відносин та посилення реалізації принципу «нетерпи-

мості до корупційних проявів». Означене досягається застосуванням низки кримінально-, цивільно, адміністративно-, дисциплінарно-правових засобів охорони таких правовідносин. Разом із тим, Президентом, представниками Уряду констатується незадовільний рівень запобігання та протидії такому явищу як корупція. Такий стан передусім пов'язується із недоліками правового регулювання та правозастосування. Відтак, в юридичній науці, особливої актуальності набувають дослідження, котрі розкривають сутність та зміст понять юридичної дійсності. Не є виключенням й поняття «суб'єкт кримінальних корупційних правопорушень» та суміжні правові категорії.

Огляд попередніх досліджень та публікацій. Грунтом для дослідження заявленого предмету стали праці відомих правників-учених, таких як: В.Я. Тацій, П.П. Андрушко, В.В. Киричко, В.В. Гладковський, А.В. Савченко, інших. Разом із тим, поняття та сутність «суб'єкти кримінального корупційного правопорушення» не ставало предметом спеціального теоретичного дослідження в умовах перспектив кардинального оновлення законодавства.

Виклад основного матеріалу. Проблема суб'єкта кримінального правопорушення завжди була в центрі уваги науковців і практиків. Така увага цьому феномену цілком законна, оскільки суб'єкт кримінального правопорушення – центральний і надто важливий елемент складу кримінального правопорушення, що слідує з самої семантики терміну «суб'єкт» [лат. Subjectum – те, що знаходиться в основі - підкладне] – 1) людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності; 2) людина як носій певних властивостей; особистість; 3) юридичний суб'єкт права – носій прав і обов'язків, якими може бути к фізична, так і юридична особа [1, с. 651]. Тому цей елемент складу кримінального правопорушення, співвідноситься із психолого-фізичною реальністю – людиною та у відповідності до законодавства про кримінальну відповідальність (як це слідує з назви розділу IV КК України. Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення є силогічним терміном поняттю «особа, яка підлягає кримінальній відповідальності».

Слід звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 18 КК України, зазначається, що суб'єктом кримінального правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може нести кримі-

нальна відповідальність» [2]. У цьому контексті потрібно сприйняти висловлювання професора В.Я. Тація, що це визначення характеризує поняття загального суб'єкта, тобто містить у собі таку сукупність ознак, що є обов'язковою для особи, яка вчинила будь-який злочин. Отже, кримінальній відповідальності і покарання може підлягати особа при наявності трьох ознак: фізична особа; б) осудна; в) яка досягла певного віку» [3, с.59]. Крім того, В.Я. Тацій заявляв, що із самого визначення суб'єкта в ч. 1 ст. 18 КК України (вказівки на осудність та вік особи) випливає, що суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина. Цей висновок закріплений, зокрема, у статтях 6,7,8 КК, які передбачають, що нести кримінальну відповідальність можуть громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Тому не можуть бути визнані суб'єктами злочинів юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації та ін.) [3, с. 60].

Зміст ознак «осудність» та «вік» суб'єкта, передбачені стст. 19,20, 22 КК України. Так, за ст. 19 КК, осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і нехтувати ними» [2]. У цьому контексті важливо сприйняти твердження В.Я. Тація, що «здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) означає правильне розуміння фактичних об'єктивних ознак злочину (об'єкта, суспільно небезпечного діяння, обстановки, часу і місця, способу його вчинення, його суспільно небезпечні наслідки тощо). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) повинна бути пов'язана зі здатністю контролювати, керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля є взаємопов'язаними і лише в сукупності виступають передумовою для визнання особи винною» [3, с.62]. Крім того, у ч. 2 ст. 19 КК, передбачено, що «не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбачено цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки» [3].

Поряд з поняттям загального суб'єкта кримінального правопорушення КК передбачає поняття спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Так, у ч. 2 ст. 18 КК визначено, що «спеціальним суб'єктом криміналь-

ного правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа» [2]. Таким чином, як стверджує К.В. Катеринчук, що «в теорії кримінального права виділяють дві основні групи суб'єктів кримінальних правопорушень: загальний (ознаки якого були перераховані вище) та спеціальний (чч. 2,3,4 ст. 18 КК України» [7].

Можна сприйняти позицію А.П. Надточієвої, що ознаки спеціального суб'єкта складу кримінального правопорушення можуть бути передбачені: 1) за загальним правилом – у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК; 2) за наявності бланкетної диспозиції – у відповідних нормативно-правових актах; 3) у судовому тлумаченні елементів (їх ознак), конкретного складу кримінального правопорушення [5, с.441].

Маючи обмеження в обсязі публікації, звернемося безпосередньо до суб'єкта корупційного кримінального правопорушення. У цьому контексті слід погодитися з думкою В.В. Гладких, що «поняття суб'єкта корупційного злочину» є похідним від поняття «суб'єкта злочину», а з огляду на чч. 1 і 2 ст. 18 КК України та теоретико-методологічні підходи до розуміння структури характеристика суб'єкта злочину, можна визначити, що до загальних особливостей суб'єкта злочину, який розглядається слід віднести: 1) вік, що допускає можливість притягнення особу до кримінальної відповідальності; 2) осудність особи, що вчиняє суспільно-небезпечне діяння, за яке передбачена кримінальна відповідальність; 3) вчинення суспільно-небезпечного діяння, за яке законодавець в законі про кримінальну відповідальність позначає в якості корупційного [4, с. 480]

Певною мірою можна погодитися з думкою, яка має місце в юридичній літературі, що «суб'єктом корупційного злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці з якого відповідно до закону про кримінальну відповідальність настає кримінальна відповідальність може настати кримінальна відповідальність, корупційний злочин – девіантне діяння, що обумовлює чи сприяє корупції та переслідується кримінальним законодавством [4, с. 480].

Проте слід сприйняти реальність, що специфіка суб'єкта корупційного кримінального правопорушення проговорювалась у фахових джерелах. У той же час важливо погодитись з А.П. Надточієвою, що ознаки такого суб'єкта не досліджувалися з метою формування в науці

кримінального права ... механізму ідентифікації такого суб'єкта та відмежування останнього від аналогічних суб'єктів кримінальних правопорушень» [5, с. 440-441]. Не дивлячись на те, що спроби визначити суб'єкт корупційних кримінальних правопорушень такими науковцями, як П.П. Андрушко, В.В. Киричко, В.В. Гладковський, А.В. Савченко та іншими, але проблеми диференціації суб'єкта корупційного правопорушення та його обов'язкових (ключових) ознак не знайшли відображення в дослідженнях названих авторів.

Становлення законодавства у сфері запобігання корупції як справедливо стверджує А.П. Надточієва, відзначається декількома важливими віхами, які визначають значимість досліджень в сфері диференціації суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. Серед ключових в даному питанні слід відмітити наступні:

– впровадження поняття «службова особа» у вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність;

– коло суб'єктів корупційних діянь службових осіб приватного сектору; осіб, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги; посадових осіб іноземних держав; посадових осіб міжнародних організацій; працівників юридичних осіб; фізичних осіб, які надають перехованим особам неправомірну вигоду;

– виключення окремих категорій суб'єктів, таких як військовослужбовців строкової служби та особи рядового складу органів та підрозділів цивільного захисту, з огляду на відсутність у них повноважень з корупційним ризиком та недоцільність через покладання на них низки встановлених законодавством обмежень та обов'язків, пов'язаних з запобіганням корупційним проявам;

– удосконалення понятійного апарату антикорупційного законодавства та гармонізація положень окремих галузевих актів та загальних засад антикорупційного законодавства та гармонізація положень окремих галузевих актів та загальних засад антикорупційного законодавства; імплементація міжнародних стандартів в сфері кримінально-правових відносин у сфері протидії корупції [5, с.441].

Важливо погодитися з думкою Р.О. Асєєва, що «широке коло суб'єктів корупційних правопорушень, передбачених чинним кримінальним законодавством, вимагає конкретизації та еди-

ного нормативного та теоретичного закріплення поняття «суб'єкт корупційного кримінального правопорушення» поряд з поняттям «корупційне кримінальне правопорушення», нормативне визначення якого також не дано в кримінальному законодавстві» [6, с. 128].

С.В. Клименко та Л.С. Абабіна запевняють, що особливістю корупційних правопорушень є те, що вони вчиняються спеціальними суб'єктами, визначеним в ст. 3 закону України «Про запобігання корупції». Проте ця ознака не є обов'язковою для всіх корупційних кримінальних правопорушень. Так, на переконання А.П. Надточієвої «з аналізу загальної та Особливої частини КК України можна зробити висновок, що такі корупційні кримінальні правопорушення як ч. 1,2 ст. 368-1 КК (підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), ч. 1,2 ст. 368-4 КК України (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, ст. 369-2 КК України (зловживання впливом) вчиняються загальним суб'єктом, а їх віднесення законодавцем до корупційних пояснюється спрямованістю цих кримінальних правопорушень на порушення законного порядку здійснення службовими особами своїх повноважень» [5, с.442]. У зв'язку з цим як зазначається в юридичній літературі, можна стверджувати, що корупція як соціальне явище має дві сторони: 1) діяння осіб, які реалізують умисел на одержання неправомірної вигоди; 2) діяння осіб, які обіцяють, пропонують або надають неправомірну вигоду, коло суб'єктів яких є більш широким, оскільки включає в себе фізичних осіб не наділених службовими повноваженнями та можливостями [8, с.16].

Р.О. Асеев, з урахуванням визначення службової особи, наведеного у пп. 1,2 примітки до ст. 364 КК приходиться до висновку, що «службова особа характеризується двома групами взаємоутворюваних ознак, які характеризують повноваження особи – коло, пов'язане з її функціональними обов'язками (виконанням владних, організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій), через вчинення яких особа визнається службовою [6, с. 127].

Слід акцентувати увагу на тому, що в існуючих публікаціях відображаються окремі властивості суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень, зокрема серед таких називають: 1) вік суб'єкта [4, с.481-482]; 2) сферу регулювання службових обов'язків [9, с.55]; 3) сферу службової впливу [10, с.169]; 4) службові функції і про-

фесійні обов'язки суб'єкта [11]; 5) порядок здійснення суб'єктами своїх функцій [12, с.15-16].

У ч. 3 ст. 18 КК України дається визначення поняття службових осіб, під якими розуміються особи, «які постійно, тимчасово чи за спеціальними повноваженнями здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають т в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальними повноваженнями, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом» [2]. Службовими особами відповідно до ч. 4 ст. 18 КК України також визнаються «посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів» [2]. Те саме дублюється в примітці до ст. 364 КК України.

На переконання А.П. Наточієвої «є недоцільним одночасне застосування у кримінальному законодавстві двох понять «посадова особа» та «службова особа» за відсутності чіткого законодавчого визначення кожного з них, що ускладнює їх правозастосування, зокрема, при кваліфікації корупційних кримінальних правопорушень і правопорушень, пов'язаних з корупцією, та свідчить про недостатній рівень юридичної техніки законодавця» [5].

У ст. 1.3.1 проекту нового КК України надається визначення наступним технікам:

1) *публічна службова особа*:

а) особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, –

службова особа, яка обіймає посаду, пов'язану з виконанням владних, організаційно-розпорядчих, адміністративно-господарських, контрольно-ревізійних чи реєстраційних обов'язків, в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, зазначена у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції»,

б) службова особа, яка виконує такі обов'язки в юридичній особі публічного права,

в) особа, яка здійснює професійну діяльність з надання публічних послуг, тобто відповідно до закону та на підставі ліцензії, включення до реєстру чи укладення публічного договору надає публічні послуги, що створюють правові наслідки для інших осіб (зокрема, нотаріус, приватний виконавець, оцінювач, незалежний посередник, член трудового арбітражу, суб'єкт державної реєстрації прав, третейський суддя);

2) публічна службова особа, яка займає особливо відповідальне становище:

а) Президент України,

б) Голова Верховної Ради України, Перший заступник, заступник Голови Верховної Ради України, голова Комітету Верховної Ради України, голова депутатської фракції у Верховній Раді України,

в) Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України, або особи, які виконують їхні обов'язки,

г) Секретар Ради національної безпеки і оборони України, Головнокомандувач Збройних Сил України,

д) керівник іншого державного органу, передбаченого Конституцією України, або особа, яка виконує його обов'язки;

е) Директор Національного антикорупційного бюро України, Директор Державного бюро розслідувань України, Директор Бюро економічної безпеки України або особа, яка виконує їхні обов'язки;

є) керівник центрального органу виконавчої влади або особа, яка виконує його обов'язки;

ж) керівник Офісу Президента України, керівник апарату Верховної Ради України, керівник Секретаріату Кабінету Міністрів України

3) *іноземна публічна службова особа:*

а) посадова особа іноземної держави (особа, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі прокурор, присяжний засідатель, інша особа, яка здійснює функції держави для іноземної держави, зокрема для її державного органу або юридичної особи публічного права);

б) іноземний третейський суддя, особа, уповноважена вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземній державі у порядку, альтернативному судовому,

в) посадова особа міжнародної організації (працівник міжнародної організації чи будь-яка інша особа, уповноважена такою організацією діяти від її імені), член міжнародної парламентської асамблеї, учасником якої є Україна, суддя і посадова особа міжнародного суду [11].

Слід погодитись з думкою, яка має місце в юридичній літературі, що «проектном до ознак службової особи віднесено поряд з виконанням організаційно розпорядчих, також виконання владних чи контрольно-ревізійних обов'язків. При цьому, вбачається, що заміна дефініції «функції», якою оперує чинних Кримінальний кодекс України, не є вдалою, оскільки ці поняття різняться за змістом. Так, функціями як правило розуміють прогнозованих або очікуваний результат діяльності, в той час як обов'язки – опис діяльності та його деталізація. Функції в загальному вигляді розкривають завдання працівника, а обов'язки – гранично конкретизують їх. Обов'язки є вторинними по відношенню до функцій, а також більш деталізованими і конкретними» [5, с. 443].

Крім того, запропонований Робочою групою текст проекту КК України містить визначення корупційного кримінального правопорушення як будь-якого передбаченого цим Кодексом злочину чи проступку, склад якого містить такі обов'язкові ознаки корупції як неправомірна вигода – як предмет або засіб його вчинення, та незаконне використання службових повноважень, становища чи пов'язаних з ним можливостей або вплив на дію чи бездіяльність особи, наділеної службовими повноваженнями, становищем чи пов'язаними з ними можливостями, – як спосіб його вчинення. Слід погодитися з твердженням А.П. Надточієвої, що «запропонована проектом нового Кримінального кодексу України громіздка термінологія не лише не сприяє спрощенню кримінально-правової кваліфікації при оцінці злочинних діянь з ознаками корупції, а й не відповідає кримінально-правовим наслідкам вчинення корупційних кримінальних правопорушень, з огляду на мету реформування кримінального законодавства щодо забезпечення кримінально-правової охорони суспільних відносин від корупційних кримінальних правопорушень, а відтак ці питання підлягають доопрацюванню» [5, с. 443].

Ми погоджуємось з позицією А.П. Надточієвої, що «критерії віку осіб, що є суб'єктами

корупційних правопорушень, то слід зазначити, що професійне становище таких суб'єктів (у випадку спеціального суб'єкта даного правопорушення) накладає певні вікові обмеження для потенційних суб'єктів кримінальних правопорушень. Так, наприклад, Законом України «Про державну службу» встановлено, що граничний вік перебування на державній службі становить 65 років. Відповідно до положень Закону України «Про судоустрій та статус суддів» суддя не може бути молодшим 30 років та старше 65 років, що має ключове значення для характеристики ознаки віку такого суб'єкта. Вікові межі встановлюються також для окремих виборних та призначуваних посадових осіб державного апарату та органів місцевого самоврядування [5, с.443].

Крім того, слід підтримати думку, яка має місце в юридичній літературі, що вік суб'єкта кримінального правопорушення, якого можна віднести до службових осіб, за загальним правилом не може бути меншим 18 років, з огляду на встановлені чинним законодавством вимоги до освіти, кваліфікації та досвіду для зайняття відповідних посад [5, с.443].

Висновки. До загальних ознак суб'єкта корупційного кримінального правопорушення слід віднести фізичну осудну особу; вік особи, що дає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності; суспільно небезпечне діяння, яке законодавець визначає корупційним кримінальним правопорушенням. До ознак спеціального суб'єкта корупційного кримінального правопорушення слід віднести: 1) вік особи пов'язаний з виконанням нею функцій службової особи; 2) статус службової особи, обсяг та рівень службових функцій згідно її статусу, а також професійних обов'язків особи; 3) сферу регулювання такою особою службових відносин, в яких суб'єктом особа за своїм статусом.

Список використаних джерел:

- Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 тисяч слів і словосполучень / уклад.: О.І. Скопченко, Т.В. Цимбалюк. К. : Довіра, 2006. 790 с.
- Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- Тацій В.Я. Коментар до статті 18-22 КК України. С. 59-72 у Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. : Загальна частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та інші; за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013.
- Гладкий В.В. Суб'єкт корупційного злочину та його вік. Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 квітня 2018 р.). 2018. С. 479–482
- Надточієва А.П. Ознаки суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8. С. 440-444. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/100.pdf
- Асеев Р.О. Проблема визначення суб'єкта у корупційних злочинах. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 125-129
- Катеринчук К.В. Види суб'єкта злочину. URL : <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/5d51b0eb-02a7-464b-a93c-4b34f01b6d1e/content>
- Актуальні проблеми протидії корупції : монографія. за заг. ред. В.І. Борисова. Х., 2012. 221 с.
- Фоменко М.В. «Службова особа» як суб'єкт корупційних злочинів: становлення поняття у КК України, види та проблемні питання. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1(22). С. 48-56.
- Киричко В.М. Висновки Верховного Суду щодо суб'єкта зловживання впливом (ч. 2 ст. 3692 КК): критичний теоретичний аналіз. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 1(15). С. 162-190
- Кісілюк Е.М. Службова особа як суб'єкт корупційних злочинів. Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції: зб. тез доп. V Міжнар. наук.практ. конф. (31 берез. 2017 р., м. Харків). Харків: ХНУВС. 2017. С. 95-96
- Михайленко Д.Г. Кваліфікація корупційних злочинів : навч.-метод. посіб. для студентів 5-го курсу Інституту прокуратури та слідства. Одеса : Юридична література, 2013. 136 с.

Matviichuk V. K., Tylchik V. V. Concept, essence and content of “Subjects of corruption criminal offenses”: a theoretical study

The article examines the subjects of corruption criminal offenses through the prism of the theoretical concept of the categories “subject of law”, “subject of legal relations”, “subject of offence”, which made it possible to highlight the system-forming features of the studied concept. The ontological essence and normative content of the subject of corruption criminal offenses are revealed, including the distinction from related legal categories, primarily “the subject of corruption-related offenses”. Particular attention is paid to revealing the essence of the proposed features of the analyzed concept, such as: age, sanity, the socially dangerous act itself, which the legislator defines as a corruption criminal offense.

Attention is focused on the definition of a special “subject of corruption criminal offenses” along with “a general subject of criminal corruption offenses”. The signs of a special subject of a corruption criminal offense include the following signs: 1) the person’s age is related to his performance of the functions of an official; 2) the status of the official, the scope and level of official functions according to his status, as well as the professional duties of the person; 3) the sphere of regulation by such a person of official relations in which the subject is a person by virtue of his status. The mentioned signs are formulated based on the essence of corruption, as a phenomenon of legal reality, which is defined as deviant behavior of a subject authorized to perform the functions of the state. It is proposed, in view of the consolidation of a wide range of subjects of corruption offenses by the current criminal legislation, to specify a single normative and theoretical concept of “subject of a corruption criminal offense” along with the concept of “corruption criminal offense” and to standardize it in the current criminal legislation. It is proven that the core of the listed concepts, which must be determined by the norms of criminal legislation, is the category of public official.

Key words: *corruption, prevention of corruption, corruption offense, corruption criminal offense, offense related to corruption, subject of offense, subject of corruption offense, public service, public official, public legal relations, powers, law enforcement officers, military personnel.*

А. В. Савіновааспірант кафедри податкового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
адвокат

ОЗНАКИ ПОДАТКОВИХ ПІЛЬГ

Стаття присвячена дослідженню ознак податкових пільг. Для системного висвітлення вказаної проблематики спочатку здійснено аналіз загальних понять «пільги» та «правові пільги», опісля чого детально розкрито центральну конструкцію цієї роботи – податкові пільги.

З урахуванням розглянутого масиву інформації, виокремлено такі ознаки правових пільг: їх належність до допоміжних способів правового регулювання; їх установлення на рівні нормативно-правових актів, а не індивідуальних актів; неперсоніфікований характер, який проявляється у закріпленні умов для застосування пільг, яким має відповідати суб'єкт або характер його діяльності для того, щоб ними скористатись; механізм їх прояву, який полягає у встановленні додаткових, виняткових прав для суб'єктів, або повному чи частковому звільненні від виконання обов'язків; мету їх передбачення, що проявляється у: а) наявності суб'єктивних та/або об'єктивних чинників, які обтяжують правове становище суб'єктів або ускладнюють можливість ведення ними певної діяльності, б) усвідомлення необхідності введення покращених правових умов щодо окремих груп осіб або стосовно проваджуваної такими особами діяльності для досягнення поставлених цілей, що обумовлюють запровадження пільг.

Після наведення загальної характеристики правових пільг, звернено увагу, що податкові пільги вирізняються такими особливостями: встановлюються в межах конкретної системи законодавства; передбачаються на рівні податкового законодавства України; проявляються у виконанні платником свого податкового обов'язку з урахуванням особливостей, зумовлених застосуванням пільг; механізм їх дії полягає у звільненні платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку чи збору, або в установленні правообов'язку платника сплачувати податок чи збір у меншому розмірі; надаються у формах, визначених законодавством; є неперсоніфікованими й застосовуються за наявності передбачених законодавством підстав; можуть установлюватися як по податкам, так і по зборам; можуть передбачатись на постійній або на тимчасовій основі; є факультативним елементом правового механізму податку.

Ключові слова: правові пільги, податкові пільги, оподаткування, платник податків, норми права, податкове право, податок, Податковий кодекс України, податкова система, правовий механізм податку.

Постановка проблеми. Податкові пільги є вкрай важливою категорією податкового права, оскільки їх безпосереднє використання платниками викликає певні зміни у виконанні ними податкового обов'язку з того чи іншого податкового платежу. Податковий кодекс України у своїй Загальній частині присвячує цій категорії окрему статтю, визначаючи її основні детермінанти. Однак риси вказаного засобу податково-правового регулювання вбачаються й з інших нормативних положень. Дослідження ознак, притаманних правовим пільгам загалом, і податковим пільгам зокрема, спрямоване на закономірне продовження наукової дискусії відносно характеристик вказаного податкового феномену, що здійснюється для формування

системної позиції у контексті тематичної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеній проблематиці приділяли свою наукову увагу представники правничої й економічної сфер, серед яких М. І. Вишемирський, Д. А. Кобильнік, І. Є. Криницький, М. П. Кучерявенко, О. В. Мурза, Я. В. Поліщук, О. Ф. Скаун, А. М. Соколовська, Є. Ю. Шаптала та інші вчені.

Мета статті полягає у дослідженні загальних ознак, притаманних правовим пільгам, у тому числі й податковим, та особливостей, що характеризують предмету категорію цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. Словник української мови «пільги» характеризує «як повне або часткове звільнення від дотримання

встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків» [1, с. 535]. Таке ж визначення наведене й у Великому тлумачному словнику сучасної української мови [2, с. 980]. Із наведеного можна виокремити такі ознаки пільг:

- їх установлення на рівні закону. Інакше кажучи, пільги мають бути передбачені нормами права, тобто мати правовий характер;

- механізм їх дії полягає у звільненні осіб від дотримання закріплених правил або виконання обов'язків. Отже первинним елементом для існування пільг є правило або обов'язок, якого мають дотримуватись суб'єкти, на яких це правило чи обов'язок розповсюджуються, і щодо якого встановлюється певний виняток у виді пільги;

- таке звільнення може бути повним або частковим.

Ці ознаки не повною мірою розкривають значення досліджуваної категорії, оскільки пільги можуть не лише звільняти від виконання обов'язку, а й проявлятися шляхом надання особам відповідних прав (наприклад, право на вступ поза конкурсом до державних закладів вищої освіти неповнолітніх дітей осіб з інвалідністю з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС [3]).

В аспекті наведеного доцільно зупинитись на трьох підходах до визначення поняття «правова пільга», які на підставі ґрунтовного аналізу наукових праць виділила О. В. Мурза. Як наголошує автор, представники першого підходу вважають, що правова пільга є заходом, який здійснюється через надання додаткових прав, другого – шляхом звільнення осіб від виконання певних обов'язків, третього – як через надання додаткових прав, так і завдяки звільненню від виконання конкретних обов'язків [4, с. 33–34]. Вважаємо, що найбільш оптимальним є третій підхід. Разом із тим, слід ураховувати, що надання права або звільнення від необхідності виконання обов'язку не завжди вважається пільгою. Наведене нашою думкою, що для визначення того, які саме права або яке звільнення від обов'язків можна характеризувати як пільги, варто виокремити перелік ознак останніх.

Спершу зазначимо, що у розглядуваному контексті важливим є розуміння місця пільг у системі способів правового регулювання, серед яких теоретики права виділяють основні й допоміжні. До основних належить юридичне дозволення (як наявність у особи суб'єктивного права), юридичне зобов'язування (як покладання на особу активного обов'язку, що полягає

у вчиненні дій, які викликають правові наслідки) та юридична заборона (як покладання на особу пасивного обов'язку, що полягає в утриманні від вчинення певних дій), а до допоміжних – примус, заохочення, використання пільг, тощо [5, с. 259; 6, с. 144]. Отже, пільги є допоміжними засобами регламентації суспільних відносин і застосовуються на додаток до основних способів правового регулювання.

О. В. Мурза вказує, що правові пільги є:

- винятками із загальних правил [4, с. 36–37];

- правомірними винятками із загальних правил, установленими в актах нормативного характеру [4, с. 38];

- додатковими юридичними заходами, що проявляються у наданні додаткових прав або звільненні від закріплених законом обов'язків, що обумовлює визнання пільг як елемента спеціального правового статусу особи [4, с. 38–43];

- засобами правової диференціації [4, с. 43–45];

- засобами, за допомогою яких встановлюється специфічний правовий режим, покликаний покращити правове становище певних осіб [4, с. 45–47].

Детальніше проаналізуємо визначення пільг як винятків, у тому числі як правових винятків, із загальних правил.

Первинними елементами, які врегульовують суспільні відносини й закладають фундамент системи права, є норми права. Для останніх характерні і спільні з усіма іншими соціальними нормами ознаки, і специфічні ознаки, що відрізняють їх від інших соціальних норм. До спільної ознаки усіх соціальних регуляторів належить загальність, що полягає у дії норм на невизначене наперед коло осіб, до яких вони можуть бути застосовані, та на невизначену наперед кількість ситуацій, які можуть бути ними упорядковані. Загальність регулювання зумовлює таку рису норм, як їх неперсоніфікованість. Остання розкривається за посередництвом установлення нормами правил поведінки й умов їх застосування для всіх учасників суспільних відносин. Із цього вбачається, що в соціальних нормах загалом, і в нормах права, зокрема, не визначається поіменно (адресно) перелік суб'єктів, які їх мають або можуть використовувати [6, с. 207].

Правові пільги закріплюються у нормах права. Отже, на їх встановлення поширюється вимога про загальність і неперсоніфікованість, але проявляється вона дещо по іншому. Серед усіх суб'єктів права виділяються деякі категорії

осіб (або їх діяльність), що вирізняються (вирізняється) за певною характеристикою, яка є підґрунтям для введення конкретної пільги. У разі, якщо особа або її діяльність підпадатиме під указану характеристику, вона матиме право застосовувати пільгу. Тобто загальність і неперсоніфікованість пільг полягає зазвичай у відсутності закріплення поіменного визначення суб'єктів, які уповноважені їх використовувати.

Наведене дає підстави для висновку, що правові пільги можуть установлюватися виключно нормативно-правовими актами і не можуть передбачатися індивідуальними актами. При цьому індивідуальні акти у деяких випадках можуть стати підставою для виникнення в осіб можливості для застосування пільг. Наприклад, рішення про надання особі статусу учасника бойових дій є індивідуальним актом, що наділяє особу вказаною особливістю і дає право на використання передбачених законодавством пільг для учасників бойових дій.

О. Ф. Скакун пільги наділяє такими рисами: а) вони є правомірним полегшенням становища суб'єкта права; б) таке полегшення проявляється шляхом: 1) надання будь-яких переваг, або ж 2) часткового звільнення від виконання встановлених загальних правил і обов'язків [5, с. 259–260]. Наведемо декілька коментарів до запропонованого вченою підходу.

Перший. Знову ж таки звертаємось до Словника української мови, який виділяє декілька значень до слова «перевага» і розглядає його як: а) якість, властивість, що вигідно відрізняє кого-, що-небудь від когось, чогось; б) більша, ніж у кого-небудь, кількість; в) виключне, особливе право на що-небудь; г) привілей [1, с. 132]. Як бачимо, це слово багатоаспектне і його значення розкривається залежно від контексту при застосуванні. Так от у межах вказаного вище визначення поняття «пільги» слово «перевага» доречно розглядати і як властивість, що відрізняє суб'єкта, який може застосувати пільгу, від суб'єкта, який її не може застосувати, а також як виключне, особливе право на що-небудь. У першому з вказаних значень розкриватиметься характеристика пільги у якості засобу правової диференціації, а в другому – як правомірне покращення становища суб'єкта через надання йому певних прав. При цьому особливість, виключність таких прав зумовлюється деякими причинами, які й стають підґрунтям для передбачення їх на законодавчому рівні.

Окремо слід підкреслити, що правову пільгу як перевагу у контексті звільнення від вико-

нання певного обов'язку також можна вважати так званим виключним правом, оскільки звільнення від обов'язку закономірно призводить до наділення правом на використання плюсів від такого звільнення. Наприклад, звільнення від сплати за ліки призводить до наявності права на збереження коштів, які особа сплатила б за фармацевтичні препарати, якби не мала відповідної пільги.

Другий. Автор зазначає, що пільги є полегшенням становища суб'єкта права. Щоб була змога полегшити становище особи, логічно, що воно має бути чимось обтяжене. З огляду на це виникає питання: які ж обтяження викликають необхідність закріплення пільг із можливістю їх подальшого використання суб'єктами? Такі обтяження можуть мати як об'єктивний (ускладнені умови ведення певного виду діяльності тощо), так і суб'єктивний характер (наявність стану здоров'я, який викликає труднощі у реалізації здібностей особи тощо).

У цьому аспекті слід зробити акцент на тому, що обґрунтування необхідності введення пільг не завжди пов'язане з метою так званого вирівнювання можливостей між тими суб'єктами, що мають певні обтяження, і тими, які їх не мають. Доволі часто пільги закріплюються не як результати наявності певних обтяжень, а як безпосередні правові стимули, які переслідують мету заохотити осіб, яким надаються розглядувані правові засоби, до реалізації своїх прав або виконання покладених на них обов'язків, викликати бажання займатись тою чи іншою діяльністю, залучити іноземних інвесторів на ринок України по привабливим умовам провадження бізнесу тощо. Отже, навіть не будучи обтяженими певними суб'єктивними чи об'єктивними чинниками, особи можуть отримати пільги. Тобто пільги доцільніше вважати покращенням, а не полегшенням, становища суб'єкта.

Третій. Учена згадує лише про часткове звільнення від виконання встановлених загальних правил і обов'язків. Цю думку варто доповнити уточненням, що таке звільнення від виконання правил і обов'язків може бути і повним.

Враховуючи вказане вище, резюмуємо, що до загальних ознак правових пільг слід віднести:

– їх належність до допоміжних способів правового регулювання;

– їх установлення на рівні нормативно-правових актів, а не індивідуальних актів;

– неперсоніфікований характер, який проявляється у закріпленні умов для застосування пільг, яким має відповідати суб'єкт або харак-

тер його діяльності для того, щоб ними скористались;

– механізм їх прояву, який полягає у встановленні додаткових, виняткових прав для суб'єктів, або повному чи частковому звільненні від виконання обов'язків;

– мету їх передбачення, що проявляється у: а) наявності суб'єктивних та/або об'єктивних чинників, які обтяжують правове становище суб'єктів або ускладнюють можливість ведення ними певної діяльності, б) усвідомлення необхідності введення покращених правових умов щодо окремих груп осіб або стосовно проваджуваної такими особами діяльності для досягнення поставлених цілей, що обумовлюють запровадження пільг.

Надалі, керуючись загальними уявленнями про правові пільги, перейдемо до вивчення основної категорії цієї роботи – податкові пільги. Загальні ознаки правових пільг є характерними для податкових пільг, однак виявляються з певними особливостями.

Д. А. Кобильнік у своїй дисертації «Правове регулювання пільг при оподаткуванні» детально дослідив підходи до визначення поняття «податкова пільга», запропоновані вченими у їх економічних і правових дослідженнях [7, с. 39–48]. На основі такого всебічного аналізу науковець сформував власний погляд на дефініцію розглядуваної категорії, зазначивши, що «податкова пільга є звільненням платників податків від певного виду податкового обов'язку в повному або частковому обсязі, яке будується на особливостях статусу певної категорії платника чи його діяльності» [7, с. 52]. Із указаного вбачається ряд особливостей податкових пільг, серед яких:

1. Вони є звільненням платників податків від певного виду податкового обов'язку. По тексту своєї наукової роботи автор конкретизує цю рису, зазначаючи, що податкова пільга не може звільняти платника податків від усього комплексу податкових обов'язків [7, с. 52]. Системоутворюючою категорією податкового права є «податковий обов'язок». Усі інші обов'язки платника, що не охоплюються вказаною категорією, але передбачені податковим законодавством, не пов'язані з наданням пільг. Відповідно, названа особливість податкових пільг передбачає не звільнення від обов'язків платника податків взагалі, а саме звільнення від виконання певної частини податкового обов'язку, зокрема, від обчислення, декларування або сплати суми податку чи збору.

2. Зазначені звільнення можуть відбуватись у повному чи частковому обсязі. Розкриваючи цю характеристику, науковець відмічає, що «звільнення можуть стосуватись як певного виду податкового обов'язку в цілому, так і його частини» [7, с. 53]. Якщо це розглядати у контексті сплати податку, то можна зробити висновок, що часткове звільнення від сплати податку може проявляти у тому числі й у встановленні зниженої ставки податку, що зумовлює зменшення розміру податкового платежу, але не повне звільнення платника від виконання указаного виду податкового обов'язку.

3. Підставами для встановлення податкових пільг є особливості статусу певної категорії платників чи їх діяльності. Із цього випливає, що першопричиною передбачення на рівні законодавства податкових пільг є урахування винятковості: а) певного статусу, який характеризує платників, щодо яких установлюються пільги (наприклад, інвалідність людини), б) виду діяльності платників, стосовно якого держава вбачає за необхідне закріпити можливість застосування податкових переваг (наприклад, сільськогосподарське товаровиробництво).

А. М. Соколовська під податковою пільгою розуміє:

– «відхилення від нормативних вимог оподаткування або виняток із правил обкладання тим чи іншим податком» [8, с. 45];

– виняток, що впорядкований податковим законодавством, за наявності об'єкта оподаткування. Деталізуючи це значення податкових пільг, автор відмічає, що до них не відносяться операції, які не вважаються об'єктом оподаткування [8, с. 45].

З наведеного виникає важливе питання: чи доцільно наділяти характером податкових пільг установлення в законодавстві переліку того, що не є об'єктом оподаткування певним податком? Більш детально поговоримо про це далі в межах дослідження виокремлених особливостей податкових пільг;

– перевага, яка надається певним платникам податків або їх групам [8, с. 45–46]. Слід наголосити, що податкові пільги, як і правові пільги взагалі, є неперсоніфікованими. Це означає, що уповноважені на встановлення пільг суб'єкти, на нормативному рівні визначають умови, яким має відповідати платник або його діяльність, щоб виникла можливість такі пільги застосувати. Із цього випливає, що не може бути такої ситуації, коли контролюючий орган, як орган, що застосовує податкове законодавство, а не

встановлює його, на свій розсуд вирішує, кому надавати пільги, а кому ні. Якщо платником, так би мовити, дотримуються умови для надання пільг, то заборонити їх застосування податковий орган не має можливості;

– перевага, надана платнику, яка проявляється через повне або часткове звільнення останнього від сплати податків, що відбувається з метою полегшення його податкового тягаря [8, с. 45–46].

Податковий кодекс України (далі – ПК України), за винятком окремих положень, набрав чинності 01 січня 2011 року. Саме з цієї дати чинним є визначення поняття «податкова пільга», закріплене в п. 30.1 ст. 30 цього Кодексу, з якого вбачаються такі детермінанти розглядуваної категорії: 1) передбачена податковим та митним законодавством; 2) є: а) звільненням платника від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, або б) сплатою ним податку та збору в меншому розмірі; 3) надається у разі, якщо наявні підстави, визначені п. 30.2 вказаної статті [9].

Із наведеного вище масиву інформації про правові й податкові пільги, на основі законодавчих приписів, далі зупинимось на детальному розгляді особливостей предметно досліджуваного феномену.

1. Податкові пільги встановлюються в межах конкретної системи законодавства.

Сутність цієї характеристики полягає в тому, що пільгою може визнаватись правовий засіб, який надає податкову перевагу платнику в межах однієї системи законодавства і порівняно з іншими платниками, які відповідно до цієї системи законодавства мають виконувати податковий обов'язок на загальних підставах. Наприклад, не вважається пільгою основна ставка певного податку в одній державі, яка є нижчою за основну ставку такого ж податку в іншій державі. Так, відповідно до пункту 1 параграфу 82 Закону Угорщини «Про податок на додану вартість» основна ставка ПДВ становить 27 відсотків бази оподаткування [10]. Водночас згідно з пунктом 1 статті 15 Закону Естонії «Про податок на додану вартість» основна ставка ПДВ складає 20 відсотків бази оподаткування [11]. Хоч в Естонії і запроваджений нижчий розмір основної ставки ПДВ відносно основної ставки цього податку в Угорщині, наявність указанного зменшеного розміру ставки податку не є пільгою для платників у Естонії.

2. Податкові пільги передбачаються на рівні податкового законодавства України.

В аспекті дослідження названої особливості податкових пільг, слід констатувати, що:

– підстави для надання податкових пільг та порядок їх застосування визначаються виключно ПК України;

– податкові пільги, порядок та підстави їх надання передбачаються з урахуванням вимог законодавства України про захист економічної конкуренції;

– переважна більшість податкових пільг встановлюється ПК України;

– якщо податкова пільга пов'язана з виконанням Україною міжнародного договору, то вона застосовується на підставі акта, з якого вбачається згода України на обов'язковість такого договору, та п. 3.2 ст. 3 ПК України;

– якщо ПК України надає можливість передбачити пільги іншим нормативно-правовим актом, крім цього Кодексу, то відповідні пільги визначаються або деталізуються таким іншим актом (зокрема, рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування);

– податкові пільги з мита можуть встановлюватися законами з питань митної справи, при цьому обов'язково беруться до уваги загальні підстави для надання податкових пільг та порядок їх застосування, що визначені в ст. 30 ПК України.

3. Податкові пільги проявляються у виконанні платником свого податкового обов'язку з урахуванням особливостей, зумовлених застосуванням пільг.

Податковий обов'язок становить собою тріаду обов'язків: обчислення, декларування та сплата суми податку чи збору. Виконувати кожен із указаних обов'язків платники мають у порядку і строки, визначені ПК України й законами з питань митної справи. Усі інші обов'язки платників, які не входять в наведену тріаду (наприклад, подання контролюючому органу запитуваної ним інформації), пов'язані з виконанням основного обов'язку – податкового.

Уведення податкової пільги викликає внесення особливості у процес виконання податкового обов'язку, але повністю не нівелює його. Повне усунення від необхідності виконання податкового обов'язку можливе тільки в тому випадку, якщо конкретний податок або збір буде виключений з ПК України.

4. Механізм дії податкових пільг полягає у звільненні платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку чи збору, або в установленні правообов'язку

платника сплачувати податок чи збір у меншому розмірі.

Цю ознаку розділяємо на дві, зазначаючи, що механізм дії податкових пільг проявляється у:

А. Звільненні платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку чи збору.

Спершу згадуємо загальні положення про правові пільги, зокрема, про те, що вони є допоміжними способами правового регулювання. Податкова пільга, як вид правової пільги, також відноситься до вказаних засобів регламентації поведінки суб'єктів з тією специфікою, що вона використовується на додаток до юридичного зобов'язування – податкового обов'язку. Її допоміжний характер розкривається в тому, що податкове законодавство встановлює загальний порядок виконання податкового обов'язку, а податкова пільга вносить в нього свої так звані корективи, уточнення, які проявляються у звільненні від виконання частини такого обов'язку. При цьому п. 30.1 ст. 30 ПК України чітко закріплює, від яких саме із зазначеної вище тріади обов'язків може бути звільнений платник, серед них – нарахування та сплата податку чи збору. Із нормативного визначення поняття «податкова пільга» у розглядуваному контексті вбачається декілька важливих висновків про природу пільг:

– податкові пільги не можуть передбачатись відносно такого виду податкового обов'язку, як декларування сум податку та збору;

– використання в п. 30.1 ст. 30 ПК України сполучника «та» між словами «нарахування» і «сплати» свідчить про те, що податкові пільги у виді звільнення платника від зазначеної частини податкового обов'язку застосовуються разом, тобто звільнення відбувається й щодо нарахування суми податку, й щодо її сплати;

– звільнення передбачається від частини податкового обов'язку у виді нарахування й сплати податку чи збору, при цьому у передбачених законодавством випадках зберігається обов'язок із декларування не сплачених суб'єктом сум податку чи збору у зв'язку з отриманням податкових пільг (наприклад, відповідно до п. 30.6 ст. 30 ПК України й Порядку обліку сум податків та зборів, не сплачених суб'єктом господарювання до бюджету у зв'язку з отриманням податкових пільг, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 року № 1233 (з подальшими змінами) [12], суб'єкти господарювання мають обліковувати не сплачені ними суми податку чи збору внаслідок отримання податкових пільг).

Б. Установленні правообов'язку платнику сплачувати податок чи збір у меншому розмірі.

По-перше, надання платнику права сплачувати податок або збір у меншому розмірі пов'язане з виконанням податкового обов'язку. Тобто таке право ґрунтується на необхідності все таки податковий обов'язок виконати.

По-друге, існують випадки, коли платник не може за своїм бажанням вирішити, чи застосувати йому пільгу, чи ні, бо податкова норма сконструйована таким чином, що не надає платнику можливості розсуду. До прикладу, операція з постачання на митній території України лікарських засобів оподатковується за зниженою ставкою ПДВ, яка становить 7% [9]. Таким чином різниця між основною і зниженою ставкою складає 13%. Але ж ПК України не надає платникам, які здійснюють відповідні операції (виробникам ліків, суб'єктам, які здійснюють оптову або роздрібну торгівлю препаратами), можливості їх оподатковувати за основною ставкою. Отже, надаючи платникам право сплачувати ПДВ за зниженою ставкою, законодавець це право викладає в імперативній формі. Звичайно, у цьому випадку такий стан справ пов'язаний із механізмом справляння ПДВ, кінцевий податковий тягар по якому лягає на споживача, який придбаває ліки в аптечному закладі. З огляду на це констатуємо, що імперативна форма закріплення пільги впливає з особливостей податку, щодо якого вона встановлена.

5. Податкові пільги надаються у формах, визначених законодавством.

Пункт 30.9 ст. 30 ПК України передбачає чотири форми надання податкових пільг:

а) податкове вирахування (знижка), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору;

б) зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;

в) встановлення зниженої ставки податку та збору;

г) звільнення від сплати податку та збору [9].

Отже, якщо певна податкова конструкція не підпадає під жодну з указаних форм надання пільг, то вона не вважається пільгою.

6. Податкові пільги є неперсоніфікованими й застосовуються за наявності передбачених законодавством підстав.

Пункт 30.2 ст. 30 ПК України встановлює вичерпний перелік підстав для надання податкових пільг, серед них особливості, що характеризують певну групу платників податків; вид їх діяльності; об'єкт оподаткування; характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат [9].

Платниками податків є фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи [9]. Податкові пільги можуть передбачатись двома способами, тобто шляхом установлення, що пільга розповсюджується:

1) загалом на фізичних або юридичних осіб. Прикладом такого загального визначення групи суб'єктів, що можуть застосувати пільги, є пп. 266.4.1 п. 266.4 ст. 266 ПК України, який закріплює податкові пільги з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, поширюючи їх на всіх фізичних осіб [9];

2) на конкретних суб'єктів із таких широких категорій, як фізичні або юридичні особи. Для того, щоб певна група платників мала право на застосування пільги, вона повинна відрізнятися від усієї сукупності платників якоюсь особливістю (наявність відповідного статусу, здійснення певного виду діяльності тощо). Така специфічна риса має бути притаманна групі платників загалом, а не конкретним суб'єктам із цієї групи. Наприклад, якщо пільга передбачена для осіб з інвалідністю, то її застосовувати мають право усі зазначені фізичні особи.

Тепер зупинимось на тому питанні, яке порушувалось у рамках огляду позиції професора А. М. Соколовської, про те, чи доречно застосовуване в законодавстві формулювання «не є об'єктом оподаткування» вважати податковою пільгою.

Пункт 7.1 ст. 7 ПК України встановлює перелік обов'язкових елементів податку. У зв'язку з тим, що нормотворець вказані в наведеній нормі елементи податку наділив обов'язковим характером, їх наявність у сукупності дає підстави констатувати, що певний податок установлений і в платника виник податковий обов'язок по ньому.

Виділимо окремо такий елемент податку, як об'єкт оподаткування. Згідно з п. 22.1 ст. 22 ПК України об'єктом оподаткування може бути: майно; товари; дохід (прибуток) або його частина; обороти з реалізації товарів (робіт, послуг); операції з постачання товарів (робіт, послуг); інші об'єкти, що зумовлюють виникнення у платника податкового обов'язку [9].

Із зазначеного вбачається висновок: якщо немає об'єкта оподаткування, то відсутній податковий обов'язок.

Наголошуємо, що у передбаченому в п. 30.1 ст. 30 ПК України визначенні «податкова пільга» закріплено, що нею є «звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування

та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі».

Керуючись зазначеним, резюмуємо, що не віднесення тих чи інших операцій, майна, доходу тощо до об'єктів оподаткування шляхом використання нормативної конструкції «не є об'єктом оподаткування», свідчить про відсутність у конкретному правовому випадку обов'язкового елементу податку – об'єкта. Отже, вказану конструкцію не доцільно вважати податковою пільгою, оскільки остання застосовується як звільнення саме від податку (що містить усі обов'язкові елементи) або як його сплату в меншому розмірі. Таким чином значення досліджуваного податкового формулювання полягає скоріше в деталізації такого обов'язкового елементу податку, як об'єкт.

7. Податкові пільги можуть установлюватися як по податкам, так і по зборам.

Варто погодитись із М. П. Кучерявенко, що здійснення розмежування між податками й зборами є практичною, а не теоретичною проблемою [13, с. 61]. Наведені категорії, з огляду на їх нормативні визначення, мають специфічні особливості, за допомогою яких відбувається їх розподілення. Означені особливості нині передбачені в п. 6.1 ст. 6 ПК України, що надає визначення «податку», і в п. 6.2 ст. 6 ПК України, який розкриває дефініцію «збору». Отже, згідно з податковим законодавством, це дві різні податкові категорії.

Назва досліджуваного у цій статті феномену – податкова пільга – одразу асоціюється з тим, що вона передбачається виключно щодо податків. Але така первинна думка помилкова. Із визначення поняття «податкова пільга», закріпленого в п. 30.1 ст. 30 ПК України, вбачається, що цей засіб регулювання податкових відносин може застосовуватись і щодо податків, і щодо зборів.

8. Податкові пільги можуть передбачатись на постійній або на тимчасовій основі.

Постійними слід називати ті пільги, використання яких не обмежене чітко визначеними часовими рамками або посиленням на подію, яка в майбутньому має неодмінно настати. Тимчасовими є ті пільги, термін або строк застосування яких закріплені у законодавстві. Вони можуть проявлятися, як установлені поряд із такими формулюваннями: «на період дії воєнного чи надзвичайного стану в Україні», «тимчасово, на період, що закінчується останнім календарним днем місяця, в якому завершується дія карантину» тощо.

9. Податкові пільги є факультативним елементом правового механізму податку.

Раніше вже згадувалось про обов'язкові елементи податку й серед них податкових пільг немає. Наведене обумовлює висновок про те, що податкові пільги не є обов'язковими елементами загальної нормативної конструкції податку. Але в податковому праві не все так однозначно, як може здаватись на перший погляд. Яке ж тоді місце в правовому механізмі податку займають пільги?

Ще до прийняття ПК України М. П. Кучерявенко в фундаментальних працях сформував систему елементів правового механізму податку, яка складається з обов'язкових (основних та додаткових) і факультативних елементів. При цьому вчений визначив роль податкових пільг як додаткових елементів правового механізму податку, що мають самостійне значення. Отже, за думкою правника, податкові пільги все ж мають обов'язковий характер, оскільки відіграють вагомe значення у створенні завершеної й повної системи правового механізму податку [14, с. 49–50; 15, с. 134–136].

Дещо іншого погляду притримується І. Є. Криницький. Спочатку автор на основі ґрунтовного аналізу наукових здобутків інших учених об'єднує, так би мовити, їх позиції щодо встановлення місця податкових пільг у правовому механізмі податку шляхом виділення трьох підходів:

1. Податкові пільги є одними з основних або додаткових елементів правового механізму податку. Мінусами такого підходу, як вважає вчений, є відсутність чіткого розмежування між указаними видами елементів, а також неврахування і нездійснення розгляду такої характеристики елементів, як їх обов'язковість чи необов'язковість [16, с. 17].

2. Податкові пільги є обов'язковим елементом правового механізму податку, тобто таким, без якого податок не може бути встановлений [16, с. 17–18].

3. Податкові пільги є факультативним елементом правового механізму податку, отже, податок може бути встановлений і без їх передбачення [16, с. 18].

Після наведення цих точок зору, правник констатує, що він є прибічником третього з указаних вище підходів і, для обґрунтування своєї позиції, зазначає вагомi аргументи. По-перше, відсутність пільг по конкретному податку жодним чином не впливає на можливість справляння такого безумовного платежу. По-друге, якщо обов'язкові елементи, визначені в п. 7.1

ст. 1 ПК України, за своєю природою є притаманними податку як його визначальні риси, тобто їх закріплення зумовлює реалізацію фіскальної функції податку, то податкові пільги, навпаки, є «чужорідними» для податку, бо закріплюють певні поліпшення становища платника відносно виконання ним свого податкового обов'язку. По-третє, норми ПК України доводять, що не всі податки містять податкові пільги, бо деякі таких дійсно не передбачають. По-четверте, самого по собі поділу елементів податкового механізму на обов'язкові і факультативні недостатньо для визначення місця пільг у ньому. З огляду на це, фахівець пропонує факультативні елементи деталізувати шляхом виокремлення серед них: універсальних (можуть бути встановлені для всіх податків), видових (характерні лиш для певного різновиду податків, але не для всіх із них), виняткових (притаманні тільки конкретному податку). У цій класифікації податкові пільги відносяться до універсальних елементів [16, с. 18].

Підтримуючи позицію автора і погоджуючись із усіма його аргументами, маємо декотрі доповнення. Податкові пільги як загальну нормативну конструкцію, відображену в Загальній частині ПК України, варто визнавати факультативним елементом правового механізму податку. Коли ж податкова пільга включається в податок як його елемент і її застосування є обов'язковим для платника (згадуємо приклад зі зниженою ставкою ПДВ по деяким операціям), то така пільга для конкретного податку і по правовим ситуаціям, на які вона розповсюджується, набуває статусу обов'язкового елементу саме цього податку по саме тим випадкам, на які вона поширює дію. Якщо ж податкова пільга передбачена як право платника, яке він може реалізувати або не реалізувати, то така пільга, будучи нормативною конструкцією, при втіленні її в життя через застосування платником, набуває статусу обов'язкового елементу податку в конкретній правозастосовній ситуації. Керуючись цим, слід відмітити, що досліджувати місце пільг в правовому механізмі податку варто з урахуванням нормативного і правозастосовного підходу.

Висновки. Ця робота побудована за структурою, відповідно до якої податкові пільги досліджуються через первинний аналіз загального поняття «правові пільги». Виокремлені загальні ознаки останніх притаманні й предметній категорії цієї статті. Водночас податкові пільги, як конструкція податкового права, мають певні особливості, що й вирізняють їх із усієї сукупності нормативно передбачених пільг.

Список використаних джерел:

1. Словник української мови: у 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 6 : П-Поїти. 832 с.
2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 р. № 796-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text> (дата звернення: 25.07.2023).
4. Мурза О. В. Правові пільги: загальнотеоретична характеристика: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 200 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
6. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2021. 568 с.
7. Кобильнік Д. А. Правове регулювання пільг при оподаткуванні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 206 с.
8. Соколовська А. М. Проблеми моніторингу ефективності надання податкових пільг в Україні. *Фінанси України*. 2011. № 3. С. 42–53.
9. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#Text> (дата звернення: 25.07.2023).
10. Az általános forgalmi adóról: Törvény. 2007. évi CXXVII. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700127.tv> (дата звернення: 25.07.2023).
11. Käibemaksuseadus: Vastu võetud 10.12.2003. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/125102012017?leiaKehtiv> (дата звернення: 25.07.2023).
12. Про затвердження Порядку обліку сум податків та зборів, не сплачених суб'єктом господарювання до бюджету у зв'язку з отриманням податкових пільг: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2010 р. № 1233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.07.2023).
13. Кучерявенко М. П. Податок і збір: спільність і відмінності правового режиму. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2002. Вип. 4. С. 58–65.
14. Податкове право: Навчальний посібник / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, Д. А. Кобильнік та ін.; за ред. проф. М. П. Кучерявенка. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 400 с.
15. Кучерявенко М. П. Податкове право України: Академічний курс: Підручник. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 701 с.
16. Криницький І. Є. Податкова пільга як елемент правового механізму податкового платежу. *Фінансове право*. 2012. № 3 (21). С. 16–19.

Savinova A. V. Signs of tax benefits

The article examines the features of tax benefits. In order to systematically address this topic, the author begins with the analysis of the broad concepts of “benefits” and “legal benefits”, subsequently describing in details the focal construct of the present study, namely “tax benefits”.

Taking into account the information massive examined, the author identifies the following features of legal benefits: their classification as auxiliary methods of legal regulation; their establishment at the level of regulatory legal acts rather than individual acts; non-personalized nature that is evident in the establishment of conditions for the application of benefits, which must be met by the entity, person, or the nature of their activities to qualify for them; the mechanism of their manifestation, that involves the establishment of additional, exclusive rights for entities and persons, or full or partial exemption from obligations; the purpose of their establishment is evident in: a) the presence of subjective and/or objective factors that burden the legal status of persons and entities or complicate the possibility of conducting certain activities, b) the awareness of the need to introduce improved legal conditions for certain groups of persons and entities or activities carried out by such persons and entities to achieve goals that necessitate the introduction of benefits.

After outlining a comprehensive overview of legal benefits, the author underscores that tax benefits exhibit the following distinctive characteristics: they are established within a certain legal framework; are stipulated at the level of Ukraine’s tax legislation; come to fruition through the fulfillment of the taxpayer’s tax obligation, considering the peculiarities resulting from the application of benefits; their operational mechanism involves exempting the taxpayer from the duty to calculate and remit a tax or fee, or establishing a reduced amount for the taxpayer’s obligation of a tax or fee; provided in formats specified by law; are non-personalized and are applicable if there are grounds prescribed by law; may be established for both taxes and fees; may be established on a permanent or temporary basis; constitute an optional element of the legal tax mechanism.

Key words: *legal benefits, tax benefits, taxation, taxpayer, legal norm, tax law, tax, Tax Code of Ukraine, tax system, legal mechanism of taxation.*

Д. О. Колодінкандидат юридичних наук, доцент,
декан факультету цивільної та господарської юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню питань суб'єктного складу кримінальних правопорушень проти виборчої системи України. Аналізуються ознаки суб'єктів кримінальних правопорушень даної групи, як загальні, так і спеціальні. Проводиться короткий аналіз понять виборця та його основних ознак, співвідношення службової особи та публічного службовця у контексті даних кримінальних правопорушень. Наводиться перелік осіб, які підпадають під ознаки спеціального суб'єкта кримінальних правопорушень проти виборчої системи України.

Припускається, що розглядати поняття «член виборчої комісії» у співвідношенні із «службовою особою» як спеціальне та загальне поняття некоректно, оскільки колегіальний статус роботи виборчих комісій суперечить однозначному визначенню кожного члена будь-якої виборчої комісії як осіб, що виконують владні, організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції.

Пропонується висновок з приводу того, що у переважній більшості суб'єкт кримінального правопорушення проти виборчої системи має сукупність ознак, притаманних для загального (фізичні особи, які досягли шістнадцятирічного віку і є осудними) та спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Спеціальними суб'єктами у даному випадку частіше виступають учасники виборчого процесу та носії виборчих прав. У більшості випадків вчинення кримінального правопорушення спеціальним суб'єктом є притаманним даному виду кримінально карані діянь здебільшого в якості обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення або ж як кваліфікуючої ознаки.

Ключові слова: суб'єкт кримінального правопорушення, спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення проти виборчої системи, службова особа, службове становище.

Постановка проблеми. Виборчі процеси в Україні останніх років та їх результати нашоують на думку про недосконалість механізму правового регулювання реалізації права громадян на участь у формуванні органів державної влади. Особливого значення набуває проблема юридичної відповідальності суб'єктів виборчих правовідносин, які мають статус спеціальних відповідно до виборчого законодавства, що ускладнюється недосконалістю правової бази з питань визначення правового статусу цих суб'єктів юридичної відповідальності.

Стан дослідження. Питання правової охорони виборчої системи, в тому числі засобами кримінального права, раніше досліджували А. Андрушко, К. Афанасьєва, Д. Голосніченко, С. Кальченко, Ю. Ключковський, А. Магера, Л. Медіна, М. Мельник, В. Погорілка, М. Рябець, М. Ставнійчук, Т. Стешенко, О. Сушинський, В. Тихий, Ю. Тодики, В. Шаповал та інші.

Метою даної статті є аналіз особливостей правового статусу та ознак суб'єктів кримінальних правопорушень проти виборчої системи.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень ч. 1 ст. 18 КК суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінально карані діяння у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Отже, у кримінально-правовій теорії суб'єктом кримінального правопорушення визнається особа, яка володіє сукупністю законодавчо закріплених ознак, що дають підстави для її притягнення до кримінальної відповідальності.

За загальноприйнятим підходом, ознаки суб'єкта кримінального правопорушення поділяються на загальні і додаткові. Так, «загальними ознаками є фізична особа, осудність, вік і вчинення кримінального правопорушення фізичною особою. Ці ознаки є обов'язковими для всіх складів

кримінальних правопорушень» і «відсутність хоча б однієї з них означає відсутність у діянні особи складу такого діяння» [1, с. 14]. Слід також враховувати той факт, що додаткові ознаки суб'єкта визнаються факультативними не для посягання, а для загального поняття суб'єкта кримінального правопорушення, адже, якщо конкретна норма передбачає наявність специфічних ознак складу, вони стають обов'язковими.

Ознака – фізична особа кримінального правопорушення означає, що суб'єктом не може бути будь-який інший суб'єкт правовідносин, окрім як фізична особа.

Визначаючи осудність як ознаку суб'єкта кримінального правопорушення, варто зазначити, що формулу осудності необхідно виводити на підставі трьох критеріїв: двох змістовних (психологічного і медичного) та формально-правового (юридичного) [2]. Змістовні критерії характеризують власне оцінку психічного стану особи і визначають інтелектуально-вольові здатності особи під час вчинення кримінального правопорушення. Інтелектуальна ознака розглядається як здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку здійснюваних дій та їх наслідків. Вольова ознака – здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення керувати своїми діями та діяти відповідно до своєї волі.

Розглядаючи вік як ознаку суб'єкта кримінального правопорушення, варто підкреслити, що згідно з ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилось шістнадцять років, водночас законодавець встановлює перелік кримінально караних діянь, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років – ч. 2 ст. 22 КК України.

Як відмічає Є.Л. Стрельцов, «у науковій доктрині кримінального права традиційно виділяють наступні категорії спеціального суб'єкту: це суб'єкт: а) який повинен, поряд з основними, мати і певні додаткові якості; або б) він повинен мати відповідні особливості, які вказані в диспозиції конкретної кримінально-правової норми; або в) такий суб'єкт повинен мати певні відзнаки, які обумовлені його діяльністю чи характером, покладених на нього обов'язків. Можлива і інша систематизація категорій спеціального суб'єкта. Наприклад, правовий статус суб'єкта, або соціально-правові і психофізичні якості особи, або характер діяльності, яка виконується суб'єктом» [3, 94].

Аналізуючи особливості суб'єкта кримінальних правопорушень проти виборчої системи України, передбачених ст.ст. 157-160 КК України, варто розпочати з того, що дані норми містять у своєму змісті по декілька частин, кожна з яких, відповідно, налічує кілька складів кримінального правопорушення. Дана обставина особливо важлива в контексті правильного розуміння та визначення характеристики кількісно-якісного складу суб'єктів кримінального правопорушення аналізованого виду.

Так, суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 157 КК України, є як фізична осудна особа, якій на момент вчинення кримінального правопорушення виповнилось 16 років. Також передбачене вчинення даного діяння спеціальним суб'єктом – членом виборчої комісії або комісії з референдуму. Спеціальний статус члена виборчої комісії впливає із його функціональних обов'язків, які визначаються відповідно до Виборчого кодексу України [4] та Закону України «Про центральну виборчу комісію» [5], умисне невиконання яких може нанести шкоду як виборчим правам громадян, так і порушити встановлений порядок реалізації всіх необхідних складових елементів виборчої системи в Україні.

Примітно, що відповідно до зазначеного Закону України, член комісії визначається як посадова особа - публічний службовець.

У свою чергу, публічна служба – служба, що забезпечує реалізацію діяльності політичних і державних посадових осіб у колегіальних органах, органах судової влади, прокуратури, а також військовій та альтернативній службі, органах місцевого самоврядування [6, с. 141].

Наприклад, Н.С. Панова під час аналізу понять «державна служба» і «державний службовець» виокремила такі «основні ознаки державного службовця, які відмежовують його від інших службовців: зайняття посади в державних органах та їх апаратах; професійна діяльність, пов'язана із виконанням завдань і функцій держави, в яких здійснюється його діяльність; наділення певним обсягом владних повноважень; заробітна плата за рахунок державних коштів» [7, с. 156].

Отже, до публічних службовців належать особи, які займаються діяльністю в органах місцевого самоврядування, органах судової та державної влади, прокуратурі, військовій службі, альтернативній (невійськовій) службі, іншій службовій діяльності у державних органах або посідають державні посади і (або) мають

право розпоряджатися державними ресурсами, до яких варто віднести Центральну виборчу комісію.

Зміст ч. 2 та ч. 3 ст. 157 КК України фактично повторює зміст частини 1 цієї ж статті.

Аналіз змісту ч. 4 ст. 157 КК України дає підстави стверджувати, що суб'єктом у випадку вчинення таких діянь може бути як фізична осудна неслужбова особа, так і службовець, зокрема: 1) член виборчої комісії; 2) будь-яка інша службова особа.

Однак, аспект ототожнення членів всіх виборчих комісій із службовими особами є спірним та зазнає виправданої критики [8, с. 262]. Аналіз загальної норми, передбаченої ч. 3 ст. 18 КК України, Постанови Пленуму ВСУ від 26.04.2002 № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» та Виборчого кодексу України дозволяє констатувати помилковість суджень законодавця під час конструювання цієї спірної норми [9].

Відмічається, що поняття «службова» та «посадова» особа у національному кримінальному законодавстві традиційно розглядаються як тотожні. Однак такий підхід суперечить як Конституції України (ст. ст. 40, 55, 56), так і іншим законодавчим актам, зокрема Закону України «Про запобігання корупції», де ці поняття виокремлюються. Тут мова йде про посадових та службових осіб органів прокуратури, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро, дипломатичної служби, державної лісової охорони, державної охорони природно-заповідного фонду, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної податкової політики та державної політики у сфері державної митної справи (підпункт «е» п. 1.133 ч. 1 ст. 3), посадових та службових осіб інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим (підпункт «и» п. 1 ч. 1 ст. 3). Виокремлюються поняття посадової та службової особи і в Законі України від 10 листопада 2015 року «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» (ч. 4 ст. 11) [10].

Отже, розглядати поняття «член виборчої комісії» у співвідношенні із «службовою особою» як спеціальне та загальне поняття некоректно, оскільки колегіальний статус роботи виборчих комісій суперечить однозначному визначенню кожного члена будь-якої виборчої комісії як осіб, що виконують владні, організа-

ційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції.

У свою чергу, ч. 4 ст. 157 КК України вказівку на те, що суб'єктом зазначеного кримінального правопорушення може бути службова особа. Визначено, що спеціальний суб'єкт даного посягання має здійснювати згадане вище втручання з використанням свого службового становища, відповідно встановлення факту незаконності вимоги чи вказівки службової особи має базуватися на вивченні функціональних повноважень спеціального суб'єкта.

Переходячи до аналізу особливостей суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 158 КК України, варто відмітити, що при всіх можливих формах вчинення даного діяння вказуються саме на спеціального суб'єкта. Таким суб'єктом можуть бути наступні категорії службовців:

– ті, що забезпечують періодичне поновлення бази даних Державного реєстру виборців (ст. 22 Закону України «Про Державний реєстр виборців») - перший склад кримінального правопорушення [11];

– ті, що забезпечують належну роботу бази даних Державного реєстру виборців (ст. 14 Закону України «Про Державний реєстр виборців») - другий, третій, четвертий склади кримінального правопорушення [11].

Говорячи про суб'єкта складу незаконного використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше одного разу, викрадення, пошкодження, приховування або знищення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 158-1 КК України необхідно врахувати зміст примітки до вказаної норм, де значиться, що «суб'єктом кримінального правопорушення, визначеного частиною другою цієї статті, не є виборці, учасники референдуму, які вчинили дії, передбачені цією частиною, щодо свого виборчого бюлетеня або бюлетеня для голосування на референдумі».

Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 158-2 КК України може бути як загальний суб'єкт, так і член виборчої комісії чи член комісії з референдуму, чи інша службова особа, яка з використанням службового становища вчиняє незаконне знищення або пошкодження виборчої документації або документації референдуму.

Ст. 158-3 КК України в ч. 1 надає перелік можливих суб'єктів даного складу криміналь-

ного правопорушення та відносить до останніх - голову, заступника голови, секретаря, іншого члена виборчої комісії чи комісії референдуму. Однак, кваліфіковані склади вказаного кримінального правопорушення можуть бути вчинені і загальним суб'єктом, в залежності від форми об'єктивної сторони діяння (наприклад, викрадення чи пошкодження тощо).

Ст. 159 КК України передбачає, що даний склад може бути вчинено як загальним, так і спеціальним його суб'єктом. Де до спеціального відноситься - член виборчої комісії або член комісії з референдуму, кандидат, уповноважена особа політичної партії, представник організації партії у виборчій комісії, уповноважена особа суб'єкта процесу всеукраїнського референдуму, довірена особа кандидата, член ініціативної групи референдуму, офіційний спостерігач чи службова особою, яка вчинила дане посягання з використанням свого службового становища.

Склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 159-1 КК України може бути вчинено особою, яка була зобов'язана або яка, мала службовий обов'язок з приводу подання фінансової звітності політичної партії. У випадку вчинення складу діяння, яке заборонено приписано ч. 2 ст. 159-1 КК України, суб'єктом також може бути особа, яка здійснювала незаконне фінансування політичної партії, а так само особа, яка отримала чи вимагала таке фінансування.

Склад кримінального правопорушення підкупу виборця, учасника референдуму, члена виборчої комісії або комісії з референдуму є двостороннім. А відтак, суб'єктом даного кримінального правопорушення може бути – виборець, учасник референдуму, член виборчої комісії або комісії з референдуму, офіційний спостерігач, кандидат.

Однак, у змісті ч. 1 ст. 160 КК України законодавець не визначає тієї сукупності достатніх ознак, наявність яких є обов'язковою для визначення статусу виборця як спеціального суб'єкта і подальшої кваліфікації кримінального правопорушення. Для визначення змісту даного поняття необхідно звернутися до інших нормативно-правових актів у галузі виборчого законодавства. Загалом, виборець як суб'єкт кримінального правопорушення має бути наділений певною сукупністю ознак до яких варто віднести громадянство України, вік не менший за 18 років, дієздатність та наявність відповідних документів, які ідентифікують (посвідчу-

ють) особу та встановлюють факт наявності громадянства України. Але окрім зазначеного, вимагається наявність відповідного запису про особу виборця у списку виборців.

Висновки. Отже, у переважній більшості суб'єкт кримінального правопорушення проти виборчої системи має сукупність ознак, притаманних для загального (фізичні особи, які досягли шістнадцятирічного віку і є осудними) та спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Спеціальними суб'єктами у даному випадку частіше виступають учасники виборчого процесу та носії виборчих прав. У більшості випадків вчинення кримінального правопорушення спеціальним суб'єктом є притаманним даному виду кримінально каранних діянь здебільшого в якості обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення або ж як кваліфікуючої ознаки.

Список використаної літератури:

1. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України : загальна частина : курс лекцій. К. : Атіка, 2001. 432 с.
2. Сучасне кримінальне право України: наукові нариси : монографія / Є. Л. Стрельцов, О. В. Козаченко, Н. А. Мирошніченко, Є. Ю. Полянський, Д. О. Балобанова ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія», Півден. регіон. центр Нац. акад. правових наук України ; за ред. Н. А. Мирошніченко, Є. Л. Стрельцов ; передм. С. В. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2017. 487 с.
3. Стрельцов Є. Л. «Нові» категорії спеціального суб'єкту та традиційні оцінки їх ознак». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». Випуск 3. 2012. С. 94-98.
4. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
5. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 червня 2004 року № 1932-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text>
6. Куйбіда В.С., Білинська М.М., Петроє О.М. та ін. Термінологічний словник «Публічне управління» за заг. ред. В.С. Куйбіди, М.М. Білинської, О.М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.
7. Панова Н.С. Державний службовець і публічний службовець: понятійно-правова характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 5. С. 155–159.
8. Мягков М.О. Окремі питання кримінальної відповідальності за перешкоджання здійсненню виборчого права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 257-263.

9. Про судову практику в справах про хабарництво: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>
10. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10 листопада 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №1. Ст.2.
11. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16>

Kolodin D. O. Concerning the subject composition of criminal offenses against the electoral system of Ukraine

The article is devoted to the study of the subject composition of criminal offenses against the electoral system of Ukraine. The characteristics of subjects of criminal offenses of this group, both general and special, are analyzed. A brief analysis of the concepts of a voter and its main features, the relationship between an official and a public official in the context of these criminal offenses is carried out. The list of persons who fall under the characteristics of a special subject of criminal offenses against the electoral system of Ukraine is provided.

It is assumed that it is incorrect to consider the concept of «member of the election commission» in relation to «official» as a special and general concept, since the collegial status of the work of election commissions contradicts the unambiguous definition of each member of any election commission as persons performing powerful, organizational and administrative functions or administrative and economic functions.

A conclusion is proposed regarding the fact that, in the vast majority, the subject of a criminal offense against the electoral system has a set of features inherent in a general (natural persons who have reached the age of sixteen and are culpable) and a special subject of a criminal offense. Special subjects in this case are often participants in the election process and holders of electoral rights. In most cases, the commission of a criminal offense by a special subject is inherent in this type of criminally punishable acts, mostly as a mandatory feature of the composition of the criminal offense or as a qualifying feature.

Key words: *subject of a criminal offense, special subject of a criminal offense, subject of a criminal offense against the electoral system, official, official position.*

С. В. Холявка

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРІВ ПРО СТВОРЕННЯ ІННОВАЦІЙ

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання такої групи цивільно-правових договорів, які спрямовані на створення інновацій. Обґрунтовано, що впровадження та комерціалізація інноваційних результатів можливі лише після проведення відповідних досліджень, експериментальних розробок, іншими словами, впровадження інновацій можливе лише після їх створення. Одним із основних юридичних фактів, якими опосередковуються відносини зі створення інновацій, є договір.

В масиві цивільно-правових договорів слід виділяти групу договорів інноваційного характеру, якими опосередковується виникнення, зміна чи припинення прав та обов'язків у сфері інноваційної діяльності. Системоутворюючими, конститутивними ознаками такої групи договорів будуть їх спрямованість, сфера застосування та предмет. Особливе місце серед договорів інноваційного характеру займають договори про створення інновацій, до яких, насамперед слід віднести договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Доведено, що договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт за своєю юридичною спрямованістю є договором про виконання робіт, однак відрізняється від підрядних договорів предметом (в підрядних договорах предметом є уречевлений результат роботи), алеаторним та фідучіарним характером та іншими ознаками договору.

Розмежовано договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт із договором на створення і передачу науково-технічної продукції, передбаченим ст. 331 ГК України.

Проведено розмежування договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт та договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності і обґрунтовано, що обидві договірні конструкції є спрямовані на створення інновацій, однак навіть із врахуванням спільності об'єкта, яким можуть бути результати інтелектуальної творчої діяльності, їх не слід ототожнювати.

Зроблено висновок, що до договорів про створення інновацій слід віднести договір на проведення науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт, договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності а також змішані і неповністю визначені договори, які спрямовані на створення інноваційних об'єктів, які можна об'єднати узагальнюючою назвою «договори про створення інноваційного продукту».

Ключові слова: інновації, договір інноваційного характеру, договір на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт, алеаторність договору, фідучіарність договору, конфіденційна інформація, творчий характер, договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності.

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес та інноваційний розвиток економіки будь-якої держави забезпечується масовим впровадженням інновацій у всі сфери суспільного життя. Категорія інновацій тісно пов'язана із застосуванням новітніх технологій, знань, навичок та передбачає створення нових або удосконалення існуючих продуктів, технологій, послуг тощо.

Для виконання зазначених завдань інновації, насамперед, потрібно створити. Нова технологія, ноу-хау, нові або істотно вдосконалені матеріали, продукти, процеси, пристрої, технології чи системи завжди виступають результатом прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок, інших видів інтелектуальної творчої діяльності людини.

Правовою підставою взаємодії замовника таких досліджень і їх виконавця, а також регулятором відповідних правовідносин є договір. Договори, спрямовані на створення інновацій, займають особливе місце у системі договорів інноваційного характеру та в системі цивільно-правових договорів загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню правового регулювання інноваційної діяльності в цілому та окремим питанням договірних відносин в інноваційній сфері присвячено чимало праць таких вчених як Ю.Є. Атаманова, М.М. Великанова, О.М. Вінник, К.Ю. Іванова, А.О. Кодинець, О.Е. Сімсон, А.П. Стасів та інших. Однак комплексного дослідження особливостей правового регулювання зазначеного виду договорів проведено не було.

Мета статті – визначити категорію договорів про створення інновацій, виділити видові договірні конструкції, якими опосередковуються досягнення відповідних науково-технічних результатів, відмежувати їх від інших цивільно-правових договорів та дослідити особливості їх правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Визначення інноваційної діяльності міститься в ст. 1 ЗУ «Про інноваційну діяльність» – це діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг. У цій же статті міститься визначення інновацій – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [1].

Наведені законодавчі визначення інновацій та інноваційної діяльності дають чітко розуміння того, що названі категорії стосуються тієї сфери суспільних відносин, яка пов'язана із науково-технічною, творчою та інтелектуальною діяльністю.

Будь-яке поліпшення структури та якості виробництва чи соціальної сфери потребують застосування нових знань, навичок, технологій, продуктів та продукції, які здобуваються саме в результаті науково-технічної діяльності людини.

ЗУ «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначає однойменну діяльність як таку, що спрямована на одержання і використання нових знань для розв'язання технологічних,

інженерних, економічних, соціальних та гуманітарних проблем, основними видами якої є прикладні наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки [2].

Зрозуміло, що впровадження та комерціалізація результатів такої діяльності можливі лише після проведення відповідних досліджень, експериментальних розробок, іншими словами, впровадження інновацій можливе лише після їх створення. Одним із основних юридичних фактів, якими опосередковуються відносини зі створення інновацій, є договір.

К.Ю. Іванова відзначає, що в доктрині права до договорів інноваційного характеру склалося неоднозначне ставлення. Поряд з ученими, які вважають доцільним виокремлення спеціальної групи зазначених договорів є група науковців, які ставляться до цього негативно, вважаючи, що термін «інноваційні відносини» має умовний характер, оскільки він охоплює відомі цивільному праву явища. Ці автори доходять висновку, що не існує так званих «інноваційних договорів», оскільки у своїй більшості це цивільно-правові договори [3, с. 449].

Нами підтримується позиція, згідно з якою в масиві цивільно-правових договорів слід виділяти групу договорів інноваційного характеру, якими опосередковується виникнення, зміна чи припинення прав та обов'язків у сфері інноваційної діяльності. Системоутворюючими, конститутивними ознаками такої групи договорів будуть їх спрямованість, сфера застосування та предмет.

Зазначена група договорів у свою чергу може бути класифікована за різними критеріями. О.Е. Сімсон поділяє договори інноваційного характеру на дві групи: 1) ті, які опосередковують передання (вкладення) об'єктів інноваційної діяльності, тобто результатів творчої інтелектуальної діяльності, придатних до об'єктивації, і 2) ті, які опосередковують надання послуг інноваційного характеру [4, с. 512]

А.П. Стасів виокремлює такі види договорів про спільну діяльність: договори, які є підставою для виникнення інноваційної діяльності, договори, які опосередковують відносини інтелектуальної власності щодо існуючих інновацій, договори щодо створення інновацій, а також договори, які опосередковують інформаційні відносини у сфері створення та реалізації інновацій [5, с. 170].

На нашу думку, слід виділяти договори у сфері інноваційної діяльності, спрямовані на: створення інновацій (договори про проведення

науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт, договори про створення інноваційного продукту та інші); трансфер інновацій (ліцензійні договори та інші); придбання основних засобів, необхідних для створення та впровадження інновацій (купівля-продаж високотехнологічного обладнання, комп'ютерних програм тощо); виконання робіт та надання послуг, необхідних для створення та впровадження інновацій (надання маркетингових послуг тощо) та договори про спільну інноваційну діяльність.

Особливе місце серед договорів інноваційного характеру займають договори про створення інновацій, до яких, насамперед слід віднести договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт (глава 62 ЦК України).

Протягом тривалого часу в юридичній доктрині та правозастосовній практиці домінувала позиція щодо віднесення договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт до підрядних договорів. Однак у ЦК України вказаному договору було присвячено окрему главу 62, хоча всі договори підрядних типів включені у главу 61 «Підряд». Це стало додатковим аргументом для відокремлення цього договору від договорів підрядного типу в самостійну договірну конструкцію.

І.В. Жилінкова зазначала, що порівняно з договором підряду, договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт мають певні особливості. Вони знаходять прояв у предметі договорів, у порядку визначення вартості робіт та порядку розрахунків, у змісті прав та обов'язків сторін, їх майновій відповідальності тощо [6, с. 541].

На нашу думку, договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт за своєю юридичною спрямованістю є договором про виконання робіт, однак відрізняється від підрядних договорів предметом (в підрядних договорах предметом є уречевлений результат роботи), алеаторним та фідуціарним характером та іншими ознаками договору.

За договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт підрядник (виконавець) зобов'язується провести за завданням замовника наукові дослідження, розробити зразок нового виробу та конструкторську документацію на нього, нову

технологію тощо, а замовник зобов'язується прийняти виконану роботу та оплатити її [7].

Незважаючи на те, що законодавець формулює наведене вище визначення стосовно єдиного договору, в літературі неодноразово наголошувалося на тому, що згадувана норма об'єднує два самостійних, хоча й тісно пов'язаних між собою договори: договір на виконання науково-дослідних робіт та договір на виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт [8, с. 450].

М.М. Великанова вказує на низку спільних ознак цих двох договорів: по-перше, обидва ці договори мають творчий характер; по-друге, на однаковість юридичної природи цих договорів вказує також і спільність методів та складових елементів процесу їх виконання, спільність нормативного регулювання питань, пов'язаних із виконанням робіт (здача-прийняття робіт, оплата робіт тощо); по-третє, у деяких випадках науково-дослідні та, наприклад, конструкторські роботи можуть бути взаємопов'язані, тобто робота може розпочатися проведенням науково-дослідних робіт, а завершитися створенням дослідного зразка або технічної документації. Водночас, автор доходить висновку, що повне ототожнення цих договорів було б необґрунтованим [9, с. 7].

Справді, незважаючи на те, що законодавець об'єднав у одній договірній конструкції доволі близькі за змістом види робіт, вони мають істотні відмінності.

Предметом першого з них є результати, одержані у процесі проведення фундаментальних чи прикладних наукових досліджень. До таких можна віднести нові технічні та технологічні рішення у відповідній сфері науки та техніки, винаходи та інші результати інтелектуальної діяльності, які характеризуються достатньо високим рівнем творчості та новизни.

Натомість, дослідно-конструкторські та технологічні роботи мають більш практичну спрямованість та можуть включати науково-прикладні результати, одержані у процесі розробки чи удосконалення конструкторських чи технологічних рішень (до прикладу, промисловий зразок).

Договір про виконання науково-дослідних робіт має чітко виражений фідуціарний характер – відповідно до ч. 1 ст. 893 ЦК України виконавець зобов'язаний провести наукові дослідження особисто, якщо інше не встановлено договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологіч-

них робіт. Водночас, законодавцем розмежовано можливість залучення інших осіб до виконання договору в залежності від виду робіт: до виконання науково-дослідних робіт виконавець може залучити інших осіб лише за згодою замовника, а до виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт, навпаки, виконавець може залучити інших осіб (субвиконавців), якщо інше не встановлене договором.

Особливість договорів на виконання науково-дослідних робіт полягає також у тому, що навіть при належному виконанні умов договору виконавцем запланованого сторонами результату може не бути досягнуто. Як зазначає М.М. Великанова, в договорах на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт ризик неможливості досягнення результату цих робіт покладається на замовника. Тут береться до уваги творчий характер робіт, під час виконання яких не завжди можна гарантувати успіх. Такий ризик перебуває у сфері впливу замовника. Тобто притаманні науково-дослідній діяльності елементи пошуків та виконання її на замовлення можуть виявити неможливість досягнення бажаного для замовника результату. Це зумовлено тим, що виконавець і замовник керуються не стільки певними технічними умовами, зразками, скільки досягнутими в певній галузі техніки параметрами виробів – надійністю, швидкістю, потужністю, запасом відповідних наукових знань тощо [9, с. 9].

В окремих випадках науково-технічний звіт, який обґрунтовує неможливість вирішення того або іншого завдання, можна, власне, розглядати як позитивний результат виконаної роботи.

У цивілістичній науці договори, які залежать від випадку, збігу обставин, виграшу, крім цього, розмір чи можливість самого існування зустрічного надання на момент укладення невідомий, адже ризиковий характер зумовлює ймовірність настання чи ненастання певних наслідків, які й породять права та обов'язки сторін такого договору, називають алеаторними (ризиковими) [10, с. 27].

Саме тому ч. 1 ст. 899 ЦК України передбачено норму, згідно з якою якщо у ході науково-дослідних робіт виявляється неможливість досягнення результату внаслідок обставин, що не залежать від виконавця, замовник зобов'язаний оплатити роботи, проведені до виявлення неможливості отримати передбачені договором результати, але не вище відповідної частини ціни робіт, визначеної договором.

Враховуючи творчий характер договорів на виконання науково-дослідних робіт, їх наукоємкість та неможливість точного передбачення ймовірності досягнення запланованого сторонами результату, такі договори слід вважати алеаторними (ризиковими).

Дещо нижчий ступінь алеаторності притаманний виконанню дослідно-конструкторських та технологічних робіт, тому у разі виявлення неможливості досягнення результату внаслідок обставин, що виникли не з вини виконавця, замовник зобов'язаний тільки відшкодувати витрати виконавця.

Варто зауважити, що регулюванню інноваційної діяльності присвячена глава 34 ГК України. ГК України під інноваційною діяльністю у сфері господарювання розуміє діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя [11]. У зазначеній главі 34 ГК України міститься норма, присвячена єдиній договірній конструкції – це договір на створення і передачу науково-технічної продукції. Згідно з ч. 1 ст. 331 ГК України за договором на створення і передачу науково-технічної продукції одна сторона (виконавець) зобов'язується виконати зумовлені завданням другої сторони (замовника) науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (далі - НДДКР), а замовник зобов'язується прийняти виконані роботи (продукцію) і оплатити їх.

Насамперед слід звернути увагу на термінологічні недоліки визначення договору, яке міститься у ст. 331 ГК України, оскільки воно отожднює роботи і продукцію як об'єкти договору. Науково-технічною продукцією в розумінні ГК України є завершені науково-дослідні, проектні, конструкторські, технологічні роботи та послуги, створення дослідних зразків або партій виробів, необхідних для проведення НДДКР згідно з вимогами, погодженими із замовниками, що виконуються чи надаються суб'єктами господарювання (науково-дослідними, конструкторськими, проектно-конструкторськими і технологічними установами, організаціями, а також науково-дослідними і конструкторськими підрозділами підприємств, установ і організацій тощо).

О.Е. Сімсон звернула увагу, що передбачений ст. 331 ГК України договір регулює ті ж відносини, що й договір на виконання нау-

ково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт, передбачений гл. 62 ЦК України, з тією різницею, що в предмет даного договору можуть включатися послуги по впровадженню науково-технічної продукції у виробництво, її засвоєння та подальший технічний супровід. Автор вважає договір на створення і передачу науково-технічної продукції юридичним анахронізмом та інертним застосуванням планового договору, затвердженого постановою Держкомітету СРСР з науки та техніки № 435 від 19.11.1987 року [12, с. 509].

Слід погодитися, що предмет договору, передбаченого гл. 34 ГК України та предмет договору, передбаченого гл. 62 ЦК України в значній мірі дублюються, а в зміст останнього можуть безперешкодно бути включені положення про надання супутніх послуг щодо впровадження інновацій у виробництво або у інші сфери суспільних відносин відповідно до принципу свободи договору. Тому більш досконалою, універсальною та сучасною договірною конструкцією є договір на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт (гл. 62 ЦК України).

Звісно, остаточне вирішення окреслених проблем, пов'язаних зі співвідношенням норм ЦК України та інших актів законодавства у сфері інноваційної діяльності з положеннями ГК України, можливе шляхом визнання ГК України таким, що втратив чинність (відповідний проект Закону «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» за № 6013 від 09.09.2021 року [13] зареєстрований у Верховній Раді України). Однак доки цей законопроект не ухвалений, а ГК України залишається чинним, на нашу думку у правозастосовній діяльності слід керуватися принципом верховенства ЦК України та застосовувати саме його положення.

В літературі неодноразово обговорювалося питання співвідношення договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт та договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності.

Без сумніву, обидві договірні конструкції є спрямовані на створення інновацій, однак навіть із врахуванням спільності об'єкта, яким можуть бути результати інтелектуальної творчої діяльності, їх не слід ототожнювати.

М.М. Великанова виокремила розмежувальні ознаки цих договорів, до яких відно-

сяться, насамперед мета та предмет. Метою договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності завжди є створення патентоздатного об'єкта, у той час як договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт такої мети не ставить. Також автор наголошує на відмінності істотних умов порівнюваних договорів та на тій обставині, що за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт допускається отримання негативного результату, а за договором про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності негативний результат буде визнаватися неналежним виконанням [9, с. 10].

Також варто наголосити, що в контексті принципу свободи договору не слід випускати з уваги можливість укладення непоіменованих договорів, які можуть мати змішаний характер та бути спрямованими на створення інноваційних об'єктів. К.Ю. Іванова пропонує виділяти договір про створення інноваційного продукту (інноваційної розробки), який, власне, і охоплює усі непоіменовані договірні конструкції, спрямовані на створення інноваційного продукту як комплексного, складного результату інтелектуальної діяльності, що готовий до впровадження [14, с. 463].

Висновки і пропозиції. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що серед договорів інноваційного характеру одне із основних місць займають договори про створення інновацій. До таких договорів слід віднести договір на проведення науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт, договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності а також змішані і непоіменовані договори, які спрямовані на створення інноваційних об'єктів, які можна об'єднати узагальнюючою назвою «договори про створення інноваційного продукту».

Предмет договору на створення і передачу науково-технічної продукції, передбачений ст. 331 ГК України в значній мірі дублює предмет договору, передбаченого гл. 62 ЦК України, а в зміст останнього можуть безперешкодно бути включені положення про надання супутніх послуг щодо впровадження інновацій у виробництво або у інші сфери суспільних відносин відповідно до принципу свободи договору. Тому більш досконалою, універсальною та сучасною

договірною конструкцією є договір на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт. До втрати чинності ГК України у правозастосовній діяльності слід керуватися принципом верховенства ЦК України та застосовувати саме його положення.

Список використаної літератури:

1. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 року. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>.
2. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
3. Правове регулювання інноваційних відносин: монографія. С.М. Прилипко, А.П. Гетьман, Ю.Є.Атаманова та ін. Х. : Юрайт. 2013. 688 с.
4. Харківська цивілістична школа: про договір: монографія. За заг.ред. І.В.Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2017. 576 с.
5. Стасів А.П. Природа, ознаки та види цивільно-правових договірних конструкцій в сфері розробки та реалізації інновацій. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. № 60 (2022). С. 162–175.
6. Жилінкова І.В. Виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт // Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. За ред. Розробників проекту Цивільного кодексу України. К. : Істина. 928 с.
7. Цивільний кодекс України. Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n42>.
8. Договірне право України. Особлива частина : навч. посіб. Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.: за ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2009. 1200 с.
9. Великанова М.М. Спеціальні ознаки договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт. Нове українське право. Вип. 2. 2021, с. 5-13.
10. Булко Л. О. Алеаторні договори в системі цивільно-правових договорів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 3. С. 24-17. URL: <http://nvppp.in.ua/vip/2021/3/7.pdf>.
11. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/conv#Text>.
12. Харківська цивілістична школа: про договір: монографія. За заг.ред. І.В.Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2017. 576 с.
13. Проект Закону про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/908001>.
14. Правове регулювання інноваційних відносин: монографія. С.М.Прилипко, А.П.Гетьман, Ю.Є.Атаманова та ін. Х. : Юрайт. 2013. 688 с.

Kholiyavka S. V. Peculiarities of legal regulation of contracts on the creation of innovations

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal regulation of such a group of civil law contracts, which are aimed at creating innovations. It is well-founded that the implementation and commercialization of innovative results are possible only after appropriate research, experimental development, in other words, the implementation of innovations is possible only after their creation. One of the main legal facts, which mediates the relations to create innovations, is the contract.

In the array of civil law contracts, a group of contracts of an innovative nature should be singled out, which mediate the emergence, change or termination of rights and obligations in the field of innovative activity. System-forming, constitutive features of such a group of contracts will be their direction, scope and subject matter. A special place among contracts of an innovative nature is occupied by contracts on the creation of innovations, which, first of all, should include contracts for the performance of scientific research or research and development and technological works.

It has been proven that the contract for the performance of scientific research or research and development and technological works is a contract for the performance of works according to its legal orientation, but it differs from contractual contracts in terms of subject matter (in contractual contracts the subject matter is the materialized result of work), aleatory and fiduciary nature and other features contract

A contract for the performance of scientific research or research and development and technological works is distinguished from a contract for the creation and transfer of scientific and technical products provided for in Art. 331 of the Civil Code of Ukraine.

A distinction was made between a contract for the performance of scientific research or research and development and technological works and a contract for the creation to order and use of an object of intellectual property rights and it was substantiated that both contractual structures are aimed at creating innovations, but even taking into account the commonality of the object, which may be the results of intellectual creative activity, they should not be equated.

It was concluded that contracts on the creation of innovations should include a contract for conducting research, development and technological works, a contract on the creation and use of an object of intellectual property rights, as well as mixed and unnamed contracts aimed at the creation of innovative objects that can be combined under the general name "agreements on the creation of an innovative product".

Key words: *innovations, contract of an innovative nature, contract for the performance of research, development and technological works, aleatory nature of the contract, fiduciary nature of the contract, confidential information, creative nature, contract on the creation to order and use of the object of intellectual property rights.*

УДК 347.965.12

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.56>**О. О. Козлов**

аспірант кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ РАД АДВОКАТІВ РЕГІОНУ У РЕАЛІЗАЦІЇ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню питання ролі рад адвокатів регіону у реалізації гарантій адвокатської діяльності. Підкреслено актуальність проблематики порушення прав адвокатів, що підтверджується наведеними статистичними показниками діяльності Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України (у 2022 р. до цього комітету надійшло 59 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності (направлено 56 відповідей комітетом), а у 2021 р. – понад 150 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської (направлено 145 відповідей)).

Звернуто увагу, що проблематика дослідження ролі рад адвокатів регіону не знайшла належного висвітлення в науковій літературі, а статистичні показники щодо діяльності рад адвокатів регіону з цього питання у відкритому доступі мають поодинокий характер.

Акцентовано увагу, що на регіональному рівні при кожній раді адвокатів регіону діє Комітет захисту професійних прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності (або з подібною назвою). Досліджено стан висвітлення інформації щодо цих комітетів на сайтах Ради адвокатів Одеської області, Рад адвокатів Чернівецької, Волинської, Львівської, Житомирської, Київської, Івано-Франківської, Чернігівської, Харківської, Закарпатської, Дніпропетровської областей.

Зроблено висновок, що у певному сенсі досвід Комітету захисту прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів Одеської області має передовий характер та може бути прикладом для наслідування іншими радами регіонів. Висловлено точку зору, що обраний комітетом цієї ради підхід до висвітлення інформації сприяє наближенню комітету до адвокатів, підвищенню їх обізнаності у механізмах захисту своїх прав та забезпеченню прозорості діяльності комітету та Ради адвокатів Одеської області загалом.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, адвокатська діяльність, адвокатське самоврядування, органи адвокатського самоврядування, рада адвокатів регіону, гарантії адвокатської діяльності.

Постановка проблеми. Відповідно до чинного законодавства, адвокатське самоврядування є гарантованим державою правом адвокатів самостійно вирішувати питання організації та діяльності адвокатури у визначеному законом порядку. Однією з організаційних форм адвокатського самоврядування є ради адвокатів регіон, на які, серед іншого, покладено забезпечення гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних і соціальних прав адвокатів [1].

На жаль, проблематика порушення прав адвокатів вже упродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності. Наведена теза підтверджується статистичними показниками Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів

України. У 2022 р. до цього Комітету надійшло 59 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності (направлено 56 відповідей комітетом) [2]. У свою чергу, у 2021 р. до Комітету надійшло понад 150 звернень про порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності щодо яких комітетом направлено 145 відповідей [3].

У свою чергу, проблематика дослідження ролі рад адвокатів регіону не знайшла належного висвітлення, а статистичні показники щодо діяльності рад адвокатів регіону мають поодинокий характер. До прикладу, можна зазначити, що Комітетом захисту професійних прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів Одеської області у 2021 р.

було опрацьовано 12 заяв про порушення професійних прав адвокатів (з них 4 – було опрацьовано головою Комітету В. І. Семеновим). Наведене обумовлює актуальність проведеного дослідження та необхідність в її всебічному опрацюванні.

Стан розробки теми. Звернемо увагу, що деякі аспекти проблематики порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності, ролі органів адвокатського самоврядування в цьому аспекті досліджували такі науковці та практики як С. О. Ковтун, Н. М. Бакаянова, У. П. Бек, В. А. Гвозд'їй, Т. Б. Вільчик, А. М. Бірюкова, С. О. Іваницький та інші.

Окремої уваги заслуговують висновки Т. Б. Вільчик щодо найтипівіших порушень прав і гарантій адвокатів, а саме: 1) ненадання адвокатам доступу до своїх клієнтів; 2) порушення права на конфіденційне спілкування клієнта з адвокатом; 3) ненадання чи невчасне надання адвокату доступу до інформації, матеріалів справи (по суті, перешкоджання підготовці захисту) тощо [4, с. 144]. Вважаємо, що виокремлення найбільш типових порушень позитивно сприяє визначенню напрямків удосконалення чинного законодавства задля забезпечення дотримання прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності.

Метою статті є висвітлення теоретичних та практичних аспектів вжиття радами адвокатів регіону заходів з реалізації гарантій адвокатської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Як нами було зазначено раніше, відповідно до ст. 48 Закону України, рада адвокатів регіону сприяє забезпеченню гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних і соціальних прав адвокатів. Ці повноваження знайшли подальшого відображення в положеннях про відповідні ради адвокатів. До прикладу, у Положенні про Раду адвокатів Чернігівської області передбачено, що вона сприяє забезпеченню гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних і соціальних прав адвокатів. Крім того, рада вживає відповідно до законодавства заходів щодо усунення державними органами та органами місцевого самоврядування порушень професійних прав та гарантій адвокатської діяльності; вносить пропозиції про усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях [5].

Варто зазначити, що на регіональному рівні при кожній раді адвокатів регіону діє Комітет

захисту професійних прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності. Зокрема, Радою адвокатів Одеської області 19.08.2015 р. затверджено Положення про Комітет захисту професійних прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів Одеської області [6], відповідно до якого Комітет «є постійно діючим представницьким колегіальним органом Ради адвокатів Одеської області, що створюється при Раді адвокатів Одеської області з метою вирішення питань, пов'язаних із захистом професійних прав адвокатів та забезпечення дотримання гарантій адвокатської діяльності, в порядку, передбаченому чинним законодавством України» (п. 1). При цьому в Положенні зауважується, що «порушення особистих прав адвоката, як фізичної особи та/або клієнтів адвоката при наданні правової допомоги не належать до повноважень Комітету крім випадків нерозривного зв'язку із порушення прав та законних інтересів самого адвоката» (п. 13.1).

Відповідно до Положення основними завданнями Комітету є: забезпечення невідкладного та ефективного реагування на протиправні дії, спрямовані проти адвоката, з боку будь-яких державних органів, зокрема, органів прокуратури, досудового розслідування, судової влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших юридичних та фізичних осіб; захист прав та забезпечення дотримання гарантій шляхом здійснення незабороненої законодавством діяльності щодо конкретного адвоката, групи адвокатів, адвокатського об'єднання або бюро у випадку їх порушення чи загрози порушення; здійснення профілактичної роботи, яка направлена на попередження порушень прав та забезпечення дотримання гарантій; прийняття, узгодження та систематичне вдосконалення необхідних заходів оперативного реагування при порушенні прав та гарантій; сприяння професійному розвитку адвокатів, а також підвищенню їх кваліфікаційних якостей щодо захисту прав та забезпечення дотримання гарантій; інформування адвокатської спільноти та громадськості про розгляд та вирішення питань, які віднесені до компетенції Комітету; контроль, аналіз, передбачення і прогнозування стану справ щодо порушення Прав адвокатів регіону, своєчасне інформування керівництва Ради адвокатів; участь у розгляді та підготовці пропозицій Комітету щодо вдосконалення законодавства України з питань, що стосуються діяльності адвокатів та забезпечення їх прав;

участь у розробці та реалізації системи заходів, які проводяться у взаємодії з державними та правоохоронними органами щодо захисту життя, здоров'я, честі, гідності, майна адвокатів і членів їх сімей від злочинних посягань, інших протиправних дій; забезпечення оперативного опрацювання інформації, що надходить, а також вжиття необхідних заходів реагування щодо порушення прав адвокатів; участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері захисту прав та забезпечення дотримання Гарантій (п. 14).

Водночас варто вказати, що відповідно до інформації, розміщеної на офіційних сайтах рад адвокатів регіонів, назва комітету, який обіймається захистом прав адвокатів та забезпечення реалізації гарантій адвокатської діяльності, на теперішній час не є уніфікованою, так само на сайтах різним є обсяг інформації стосовно їх організації та діяльності.

Зокрема, як вже вказувалося, в Одеській області – це Комітет захисту прав та гарантій адвокатської діяльності, і на сайті Ради адвокатів Одеської області [7] міститься вичерпний перелік інформації: положення про комітет, його склад, результати діяльності за попередні роки. Більш того, на сайті навіть розміщений номер мобільного телефону Голови комітету, аби в адвокатів Одеської області була змога скомунікувати з комітетом у разі виникнення невідкладних ситуацій.

Вкрай протилежною є ситуація на сайтах Ради адвокатів Чернівецької області [8] та Волинської області [9], на яких взагалі не міститься інформація про комітети при раді, зокрема і про комітет із захисту прав адвокатів. Подібна ситуація склалася у Львівській області, де при перегляді вкладки «Комітети» на сайті Ради адвокатів Львівської області надається для ознайомлення ст. 48 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [10].

У свою чергу, на сайті Ради адвокатів Житомирської області, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури Житомирської області не міститься інформації про комітети взагалі [11].

У Київській області цей комітет має назву Комітет захисту прав адвокатів. Вкрай позитивно, що на сайті Ради адвокатів Київської області розміщено Положення про цей комітет, інформація про його склад (голова, його заступник, секретар, члени комітету та відомості щодо їх свідоцтв про право на заняття адвокатської діяльності у т.ч. номер свідоцтва, дата його

видачі, орган, що видав свідоцтво, та дата прийняття рішення щодо цього) [12].

В Івано-Франківській області цей комітет має назву Комітет захисту прав адвокатів. На сайті ради висвітлюється мета та завдання комітету. На жаль, додаткова інформація відсутня [13].

В Чернігівській області відповідний комітет має назву – Комітет захисту прав адвокатів [14], проте про напрями його діяльності інформація викладено дуже лаконічно у трьох абзацах. До речі, варто зазначити, що офіційному сайті Ради адвокатів Чернігівської області не міститься ані положення про цей комітет, ані його складу, ані його контактних даних, ані результатів його діяльності за минулі роки.

Як позитив варто вказати, що при Раді адвокатів Харківської області відповідний комітет вже має більш повну назву – Комітет захисту прав та гарантій адвокатської діяльності, а на сайті міститься дещо розширена інформацію про напрями його діяльності [15], проте, на жаль, так само на сайті немає положення про нього, відомостей про персональний склад, контактних даних та результатів діяльності.

В Закарпатській області комітет має назву Комітет захисту прав адвокатів [16] і, як позитив, на сайті ради міститься контактна інформація (мобільний номер телефону) його голови, проте окремо на сайті немає інформації щодо положення про комітет, його персонального складу чи результати діяльності. На жаль, немає результатів чи просто поточних нових щодо діяльності цього комітету і в розділі сайту «Публікації».

У Дніпропетровській області цей комітет має назву Комітет захисту професійних прав адвокатів. На сайті Ради адвокатів Дніпропетровської області наявна інформація щодо списку членів цього комітету, контактному номеру телефону (на жаль, без зазначення відомостей про особу) та положення про цей комітет [17].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що у певному сенсі досвід Комітету захисту прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів Одеської області має передовий характер та може бути прикладом для наслідування іншими радами регіонів. Видається, що обраний комітетом цієї ради підхід до висвітлення інформації сприяє наближенню комітету до адвокатів, підвищенню їх обізнаності у механізмах захисту своїх прав та забезпеченню прозорості діяльності комітету та Ради адвокатів Одеської області загалом.

Список використаної літератури:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
2. Комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності НААУ презентує звіт про діяльність у 2022 році. *Вебсайт НААУ*. URL: <https://unba.org.ua/news/7854-komitet-zahistu-prav-advokativ-ta-garantij-advokats-koi-diyal-nosti-naau-prezentue-zvit-pro-diyal-nist-u-2022-roci.html>
3. Комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності НААУ відзвітував про свою діяльність. *Вебсайт Національної асоціації адвокатів України*. URL: <https://unba.org.ua/news/print/7300-komitet-zahistu-prav-advokativ-ta-garantij-advokats-koi-diyal-nosti-naau-vidzvituval-pro-svoyu-diyal-nist.html>
4. Професійні права адвоката і гарантії адвокатської діяльності у країнах Європейського союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія ПРАВО. Вип. 50. Т. 2. С. 143-147. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34304/1/ПРОФЕСІЙНІ%20ПРАВА%20АДВОКАТА.pdf>
5. Положення про Раду адвокатів Чернігівської області: рішення Ради адвокатів України від 27.09.2013 р. URL: <https://advokatrada.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/Положення-про-Раду.pdf>
6. Положення про Комітет захисту професійних прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів Одеської області: рішення Ради адвокатів Одеської області від 19.08.2015 р. URL: <https://unba.odessa.ua/wp-content/uploads/2016/07/Polozhennya-Komitetu-zi-zminamy-2018-rik.pdf>
7. Комітет захисту професійних прав адвокатів та реалізації гарантій адвокатської діяльності. *Вебсайт Ради адвокатів Одеської області*. URL: <https://unba.odessa.ua/advokatske-samovryaduvannya/komiteti/komitet-zahistu-profesijnih-prav-advokativ-ta-realizatsiyi-garantij-advokatskoyi-diyalnosti-radi-advokativ-odeskoyi-oblasti/>
8. Вебсайт Ради адвокатів Чернівецької області. URL: <https://advocat4e.wixsite.com/advocatchernivtsi>
9. Вебсайт Ради адвокатів Волинської області. URL: <https://radadvolyn.com.ua/ua/structure/>
10. Вебсайт Ради адвокатів Львівської області. URL: <https://unba.lviv.ua>
11. Вебсайт Ради адвокатів Житомирської області, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури Житомирської області. URL: <http://advokaturazt.blogspot.com>
12. Вебсайт Ради адвокатів Київської області. URL: <https://radako.com.ua>
13. Вебсайт Ради адвокатів Івано-Франківській області. URL: <http://advokaty.if.ua>
14. Вебсайт Ради адвокатів Чернігівської області. URL: <https://advokatrada.cn.ua/commissions/#1448375043514-f5964613-137a>
15. Вебсайт Ради адвокатів Харківської області. URL: <https://www.advokat.org.ua/articles/1630-komitet-zakhystu-prav-ta-garantiy-advokatskoyi-diyalnosti-pri-radi-advokativ-kharkivskoyi.html>
16. Вебсайт Ради адвокатів Закарпатської області. URL: <https://razo.org.ua/>
17. Вебсайт Ради адвокатів Дніпропетровської області. URL: <https://advokaty.dp.ua/golovna/komitety-komisiyi/>

Kozlov O. O. The role of regional bar councils in the implementation of guarantees of advocate activity

The article is devoted to the study of the role of the regional bar councils in the implementation of guarantees of advocate activity. The relevance of the problem of violation of the rights of advocates is emphasized, which is confirmed by the above statistical indicators of the activity of the Committee for the Protection of Advocates` Rights and Guarantees of Advocates` Activity of the Ukrainian National Bar Association (in 2022, this committee received 59 complaints about violations of advocates` rights and guarantees of advocates` activities (56 responses were sent by the committee), in 2021 – more than 150 appeals about the violation of the rights of advocates and guarantees of advocates (145 responses were sent)).

Attention is drawn to the fact that the issue of research into the role of the regional bar councils has not been properly covered in the scientific literature, and the statistical indicators on the activity of the regional bar councils on this issue in open access are isolated.

Attention is drawn to the fact that at the regional level, the Committee for the Protection of the Professional Rights of Advocates and the Implementation of Guarantees of Advocate Activity (or with a similar name) operates at the regional level under each bar council of the region. The state of coverage of information about these committees on the websites of the Odesa Region Bar Council, the Chernivtsi, Volyn, Lviv, Zhytomyr, Kyiv, Ivano-Frankivsk, Chernihiv, Kharkiv, Zakarpattia, and Dnipropetrovsk Region Bar Councils was studied.

It was concluded that, in a certain sense, the experience of the Committee for the Protection of Advocates` Rights and the Implementation of Guarantees of Advocate Activity of the Odesa

Region Bar Council is of an advanced nature and can be an example for other regional councils to follow. The point of view is expressed that the approach chosen by the committee of this council to the disclosure of information contributes to bringing the committee closer to advocates, increasing their awareness of the mechanisms for protecting their rights, and ensuring the transparency of the activities of the committee and the Odesa Region Bar Council in general.

Key words: *advocate, bar, advocate activity, advocacy self-government, advocacy self-government bodies, regional bar council, guarantees of advocate activity.*

О. І. Мандзюкаспірант кафедри податкового права,
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ОПОДАТКУВАННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ, ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА В УКРАЇНІ

У статті у процесі аналізу податкового законодавства Німеччини та Австрії визначено, що податок у Німеччині є грошовим обов'язком без специфічного відповідного виконання, спрямованим на здобуття публічно-правового доходу суспільства. При розгляді податкового обов'язку фізичних осіб важливо враховувати категорії, такі як доміціль, проживання за податковим законодавством, проживання за MRRG та звичайне місце проживання.

Охарактеризовано застосування принципу світового доходу для оподаткування фізичних осіб, де будь-який дохід особи, що проживає в Німеччині, підлягає обов'язковому оподаткуванню у цій країні. У Польщі використовується принцип накопичення доходу, і всі доходи фізичних осіб об'єднуються для визначення об'єкта оподаткування. В Німеччині об'єктом оподаткування податком на доходи фізичних осіб є доходи від трудової діяльності, незалежної підприємницької діяльності та приросту капіталу, які обчислюються відповідно до встановлених нормативів.

Українське податкове законодавство відрізняється від підходів до оподаткування фізичних осіб в країнах Європи та Північної Америки. В Україні існують різновиди доходів, які виключаються з оподаткованої бази, проте ці компоненти, в основному, враховуються при обчисленні податкової бази юридичних осіб. У США та Канаді чистий та оподатковуваний дохід фізичних осіб визначається з урахуванням різноманітних витрат, пов'язаних із заробітною діяльністю, таких як витрати на професійний розвиток та транспортні витрати. У Польщі дохід обчислюється як залишок доходів після відрахування витрат, здійснених протягом податкового року, причому каталог джерел доходів є не вичерпним.

Досліджено розвинутий механізм податкових витрат для фізичних осіб-найманих працівників у Німеччині та встановлено, що термін «працівник» з податкової точки зору розділяється на три категорії, включаючи осіб, які працюють в державній чи приватній службі та отримують зарплату з поточного чи попереднього трудового відносини. Працівники можуть відраховувати витрати, пов'язані з роботою, зі свого доходу, існує фіксована сума 1000 євро щорічно для автоматичного відрахування, яку платник податків може зменшити. Деякі витрати також можуть мати характер податкових пільг, наприклад, прибуток від продажу часток у корпоративних об'єднаннях та зменшення податкового обов'язку за рахунок зарубіжного утримання податку.

Ключові слова: об'єкт оподаткування, оподаткування, платник податку, податковий обов'язок, податкові витрати, податкові пільги, податок, фізичні особи, фізичні особи.

Постановка проблеми. Компаративний аспект аналізу відносин щодо оподаткування фізичних осіб, безумовно, має надавати відповідь на декілька питань. По-перше, завдяки такому аналізу виявляються сильні та слабкі сторони нормативного регулювання податкових відносин. По-друге, порівняння нормативного регулювання оподаткування фізичних осіб здатне виявити тенденції у розподілі податкового навантаження у різних країнах, на підставі

яких можна сформулювати уявлення про ефективність застосованої у цих країнах стратегії розподілу фіскального впливу. По-третє, аналіз подібного досвіду може стати підґрунтям подальших наукових пошуків та виявлення потенційних шляхів удосконалення національного податкового законодавства. Саме тому здійснення дослідження регулювання оподаткування фізичних осіб у провідних економіках таких країн, як США, Канада, Німеччина,

Австрія та Польща у рамках цієї статті є актуальним та своєчасним.

Мета статті. Надати компаративну характеристику підходів до оподаткування фізичних осіб у країнах Центральної Європи, Північної Америки та Україні.

Виклад основного матеріалу. В процесі аналізу європейського податкового законодавства варто приділити увагу визначенню терміну «податок» в Німеччині. Згідно з § 3 (1) Положення про податки та збори Федеративної Республіки Німеччина, податками вважаються грошові обов'язки, які не потребують специфічного відповідного виконання (не є грошовою обов'язковістю за надання конкретних послуг), і покладаються з метою здобуття публічно-правового доходу суспільства при наявності об'єкта оподаткування. Австрійський законодавець має трохи відмінний підхід до визначення податку. Згідно з § 3 Федерального положення про податки та збори Австрії, податками в розумінні цього федерального закону вважаються публічні податки, включаючи ті, що стягуються на підставі чинних правових норм ЄС, а також урегульовані федеральним законодавством внески в публічні фонди або корпорації суспільного права, і інші вимоги грошової обов'язковості [1, с. 13-14].

Безумовно, перш ніж визначити розмір податкового обов'язку фізичних осіб потрібно визначитись із підходом країн до визначення того, хто відноситься до категорії платників. Розглядаючи німецьке податкове законодавство, важливо враховувати різні категорії, такі як: а) доміциль; б) проживання за податковим законодавством; в) проживанням згідно з MRRG; г) звичайне місце проживання. Доміциль за цивільним законом означає місце, придатне для проживання. Якщо у людини є кілька доміцилей у Німеччині, один з них є основним, зазвичай це той, який використовується переважно, і в сумніві це той, де особа має свій центр особистих інтересів (§ 12 (1) MRRG) [2]. Проживання за цивільним правом – це географічний центр життя людини, тобто місце, де людина постійно осідає (§ 7 BGB) [3]. Законна обов'язкова реєстрація місця проживання визначена в § 11 (1), (2) MRRG: а) кожна особа, яка в'їжджає в житло, повинна зареєструватися в уповноважених органах; б) кожна особа, яка виїжджає з житла, повинна здійснити дереєстрацію в уповноважених органах [2]. Проживання за цією обов'язковою реєстрацією є важливим для юридичного місця проживання особи, тобто місця юрисдикції. Суд

в місці юридичного місця проживання особи, як правило, компетентний для всіх юридичних заходів проти цієї особи (§§ 12, 13 Цивільний процесуальний кодекс) [4]. Проживання також важливе для права голосу на муніципальних виборах, реєстрації автотранспортних засобів та можливості розшуку особи через поліцію.

Однак у розрізі податкового регулювання описане вище правило набуває іншого змісту. За податковим правом Німеччини термін «доміциль» слід тлумачити широко і означає приміщення, яке об'єктивно придатна для проживання. Згідно з § 8 АО, особа має свій доміциль «там, де вона утримує житло в обставинах, що призводять до тлумачення, що вона буде утримувати і використовувати таке житло» [5]. Згідно з рішенням Федерального Фіскального Суду Німеччини критерієм постійності є ключовий момент, не зважаючи на намір платника податків чи (невиконання) реєстрації у відповідних реєстраційних органах. Крім того, платник податків повинен мати можливість вільно розпоряджатися житлом, що, наприклад, не відбувається з постійними гостями готелю.

Згідно з § 9 АО, особа має своє звичайне місце проживання «там, де вона проживає в обставинах, що призводять до тлумачення, що вона не тільки тимчасово перебуває в тому місці території. Звичайне місце проживання завжди передбачає постійне перебування понад шість місяців». Згідно з § 11 АО, зареєстрована адреса юридичної особи - це місце, визначене законом, статутом, статутом чи подібними нормативами [5]. Визначення зареєстрованої адреси не викликає додаткових труднощів, оскільки це залежить виключно від юридичних фактів.

Німецький законодавець весь оподатковуваний дохід фізичних осіб диференціює на сім видів. Зокрема, виділяються доходи від: використання найманої праці, самостійної діяльності, роботи в сільському й лісовому господарстві, промисловій діяльності, капіталу, здачі майна в оренду. Причому, не залежно від переваги того або іншого виду доходу, передбачається можливість платника зменшити свій сукупний оподатковуваний дохід на суму особливих і непередбачених видатків. До перших відносяться видатки на освіту, соціальне страхування, добродійність, а до других — змушені витрати, наприклад видатки у зв'язку із захворюванням платника податків або члена його родини [6]. Українське законодавство також дозволяє брати до уваги певні відрахування (на освіту, лікування, погашення іпотечного кре-

диту й т.п.). Причому, якщо раніше такий механізм зменшення оподаткованої бази фізичної особи називався «податковий кредит» [7], то із прийняттям Податкового кодексу України він іменується «податкова знижка» [8].

У Німеччині при оподаткуванні фізичних осіб застосовується принцип світового доходу. Відповідно до § 1 (1) 1 EStG, будь-який дохід (включаючи, наприклад, відсотки, отримані в інших країнах, незалежно від континенту) фізичної особи, яка має місце проживання або звичайне місце проживання в Німеччині, підлягає оподаткуванню податком на прибуток в Німеччині, а об'єктом оподаткування є світовий дохід. Згідно з § 1 (1) 1 EStG, фізичні особи, які мають місце проживання або звичайне місце проживання в Німеччині, підлягають необмеженій особистій податковій відповідальності [6].

У Польщі всі доходи фізичних осіб, за винятком тих, що виключені або звільнені від оподаткування, підлягають оподаткуванню. У цій країні запроваджено принцип накопичення доходу. Отже, якщо платник отримує дохід з кількох джерел, об'єктом оподаткування протягом податкового року є сума доходів з усіх джерел [9, с. 33]. Застосування цього методу збільшує ймовірність досягнення платником доходів вищого податкового порогу, що означає застосування вищої ставки податку в розмірі 32%. Це правило, однак, не стосується кількох джерел доходів [10, ст. 29-30с, 30е, 44 пар. 7е-7ф]. Деякі з них оподатковуються окремо за застосуванням єдиного податку, і додатково, у деяких джерелах доходів оподатковуються саме доходи, а не власне дохід. До джерел доходів, які не підлягають принципу накопичення податку, можна включити, зокрема:

У Німеччині об'єктом оподаткування податком на доходи фізичних осіб виступають три основні групи доходів: а) доходи від здійснення діяльності на умовах трудового законодавства; б) доходи від заняття незалежною підприємницькою діяльністю; в) доходи від приросту капіталу.

Так, у Німеччині заробітна плата визначається як «дохід, отриманий від роботи в залежному становищі» і належить до одного з семи категорій доходів згідно з § 2 (1) No. 4, 19 EStG і обчислюється як надлишковий дохід. Зазвичай податок на особистий дохід утримується роботодавцем і перераховується в Департамент доходів [6]. Працівник може отримати повернення податку на особистий дохід після річної податкової декларації, якщо він може довести,

що його фактична ставка податку нижча, ніж сума, утримана роботодавцем через витрати, пов'язані з доходом, спеціальні витрати або надзвичайні витрати, або якщо він зазнав збитків в інших категоріях доходів.

Дохід від оплачуваної роботи включає будь-який дохід, отриманий як залежний працівник, наприклад, зарплату, заробітну плату та бонуси, а також надбавки та відпустку. Навпаки, премії за роботу за кордоном та виплати компенсації купівельної спроможності звільнені від оподаткування згідно з § 3 № 64 EStG, якщо останні не перевищують допустиму суму для порівняння винагород за роботу за кордоном згідно з § 55 Федерального закону про заробітну плату [6]. Будь-які виплати коригування вартості життя, які застосовуються для кожної країни, публікуються у Федеральному податковому віснику. Федеральний Міністерство фінансів регулярно публікує огляд таких коригувань вартості життя. Щоб бути звільненим від оподаткування, працівник повинен мати місце проживання або звичайне місце проживання за кордоном протягом певного обмеженого періоду часу, і повернення до його (німецького) роботодавця повинно бути передбачено. Однак не має значення, якщо працівник урешті-решт не повертається.

Також до кола оподатковуваних складових податкової бази фізичних осіб у Німеччині відносяться доходи від приросту капіталу, або доходи від капітальних вигод. Фактично це, серед іншого, дохід від дивідендів та відсотків, причому § 20 EStG охоплює тільки приватні капітальні вигоди [6]. Необхідно строго відрізнити базовий капітал від накопичених прибутків від використання капіталу. Як дохід від капітальних вигод враховуються лише прибутки від базового капіталу. Збільшення вартості базового капіталу самого по собі не враховується як капітальні вигоди. З іншого боку, збитки чи депреціації капітальних активів не є податковими витратами.

З 2009 року прибуток від продажу приватних капітальних інвестицій, наприклад акцій, часток чи інших інвестицій, відноситься до доходів від капітальних вигод. Попереднє правило щодо спекулятивного періоду більше не застосовується. Однак згідно з § 52a (11) 4 EStG, коли інвестиції були здійснені до 1 січня 2009 року, застосовується попереднє правило (зокрема, щодо спекулятивного періоду) [6].

Доходи від інвестицій у корпоративні структури включають розподіл прибутку, такий як дивіденди з акцій або частка прибутку від інвестицій

в закрите акціонерне товариство. З 2009 року систему утримання податку за ставкою замість методу оцінки наполовину було замінено системою податку з фіксованою ставкою. Згідно з цією новою системою приватний дохід від капітальних вигод оподатковується на джерелі (тобто у банку) фіксованою ставкою. Зобов'язаний до виплати забирає фіксований відсоток від доходу платника податків і подає його безпосередньо в Департамент доходів. Цим платежем регулюється податкова обов'язковість особистого податку на доходи платника податків. Згідно з § 32d (1) 1 EStG, ставка фіксованого податку становить 25%, плюс солідарнісний збір і церковний податок (за наявності) [6].

Загалом будь-який дохід від капітальних вигод підлягає фіксованому утриманню податку, зокрема відсоткові доходи від банківських депозитів, прибуток від боргових цінних паперів, дивіденди, прибуток від інвестиційних фондів чи опційної торгівлі, а також від сертифікатів. Крім того, оподатковуються прибутки від приватного продажу акцій, зокрема акцій, часток та інвестицій в корпоративні об'єднання, але не нерухомості.

Характеризуючи оподаткування фізичних осіб, варто наголосити на принциповій різниці між підходами до оподаткування цієї категорії платників в Україні та країнах Європи й Північної Америки. Українське податкове законодавство містить низку різновидів доходів, які виключаються з оподаткованої бази. Проте ці складові навряд чи можна назвати витратами, адже національна податкова доктрина передбачає застосування цієї економіко-правової категорії переважно при обчисленні податкової бази юридичних осіб (зокрема, при обчисленні податку на прибуток підприємств) і дуже обмежено передбачає урахування витрат осіб фізичних. Зовсім інша ситуація спостерігається за межами України.

Так, у системі оподаткування в США та Канаді визначення чистого доходу та оподаткованого доходу фізичних осіб відбувається через врахування різних видів витрат, пов'язаних із заробітною діяльністю. В Сполучених Штатах для розрахунку чистого доходу по податку на доходи фізичних осіб від валового доходу віднімаються «ділові витрати». Це включає витрати, пов'язані з одержанням валового доходу, і може охоплювати різноманітні витрати, такі як витрати на професійний розвиток, оренду робочого простору, закупівлю необхідного обладнання тощо. Після віднімання цих діло-

вих витрат визначається чистий дохід. Оподатковуваний дохід визначається в США шляхом подальшого зменшення чистого доходу на розмір неоподаткованого мінімуму. Цей неоподатковуваний мінімум може бути у вигляді особистого звільнення або інших податкових вигід, які покликані зменшити оподатковуваний дохід. У Канаді оподатковуваний дохід також визначається зменшенням чистого доходу на різні види витрат, пов'язаних з виконанням професійної діяльності. Це може включати витрати на підвищення кваліфікації, транспортні витрати на проїзд до місця роботи та назад, а також інші витрати, пов'язані із здійсненням професійної діяльності [11, с. 29-37].

У Німеччині останніми роками відбулися певні зміни у податковому законодавстві і відтепер в окремих землях вирахування фактичних витрат, пов'язаних з капіталом (наприклад, витрати на управління портфелем), більше не можливе. Обговорюється питання, чи не суперечить це німецькій Конституції, як вирішено судом управління фінансами Баден-Вюртемберга. Апеляція наразі розглядається Верховним судом управління фінансами. Згідно з § 32d (6) 1 EStG, платник податків може також вибрати включення свого доходу від капітальних активів у свою щорічну податкову декларацію з метою отримання більш вигідного оподаткування. У разі, якщо індивідуальна ставка податку менше 25%, така нижча податкова ставка використовуватиметься для оподаткування доходу від капітальних вигод [6].

У Польщі загалом дохід з джерела доходів становить залишок доходів з цього джерела понад відрахування витрат, здійснених протягом податкового року. Однак якщо відрахування витрат перевищують загальну суму доходів, різниця вважається збитком з цього джерела доходів. Необхідно приділити увагу кільком питанням, що стосуються цього. По-перше, доходи зменшуються витратами виключно в межах конкретного джерела доходів. Отже, доходи, отримані від трудового відносини, не можуть бути зменшені витратами, зумовленими підприємницькою діяльністю платника. Крім того, каталог джерел доходів не є вичерпним. До нього включається, зокрема, дохід від: трудового відносини, діяльності, що виконується особисто, непридатної до сільськогосподарської діяльності. По-друге, елементи, необхідні для визначення доходу для оподаткування, - це такі поняття, як дохід і відраховані витрати [12]. Зазвичай доходи складаються з готівки та екви-

валентів, наданих платнику протягом календарного року, а також вартості безготівкових та інших безоплатних послуг. Це відрізняється, зокрема, у випадку фізичних осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність. У такому випадку доходи визначаються так само, як для корпоративного податку на прибуток.

Витрати на отримання доходу - це витрати, здійснені з метою отримання доходу, утримання або забезпечення джерела доходу, за винятком витрат, перерахованих у Законі. Наприклад, витрати на придбання землі не можуть вважатися витратами на отримання доходу, навіть якщо є план будівництва приміщень для здійснення господарської діяльності [10, ст. 24 пар. 2].

Розвинутий механізм податкових витрат для фізичних осіб застосовується у Німеччині при визначенні об'єкта оподаткування фізичних осіб-найманих працівників. Дохід від заробітної плати вимагає визначення платника податків як працівника. Термін «працівник» з податкової точки зору може бути розділений на три категорії: згідно з § 1 EStDV, працівники - це особи, які працюють чи працювали в державній чи приватній службі і отримують зарплату з цього поточного чи попереднього трудового відношення. Згідно з § 1 (2) EStDV, трудові відносини виникають, коли працівник повинен призначити свою робочу силу роботодавцю [13]. Працівник повинен виконувати свою роботу під наглядом роботодавця та підпорядковуватися його директивам. Працівник може відраховувати витрати, пов'язані з роботою, зі свого доходу (§ 9 EStG), наприклад, літературу, пов'язану з роботою, витрати на проїзд або інші витрати, пов'язані з роботою. Щоб бути визнаними витратами, підлягаючими оподаткуванню, такі витрати повинні бути здійснені з причин, пов'язаних із роботою. У випадку сумнівів кожну витрату слід розглянути з точки зору її необхідності для роботи. Однак, оскільки було б непрактично збирати квитанції на кожну окрему витрату і включати їх до річної податкової декларації, законодавець встановив розмір фіксованої суми в розмірі 1000 євро в § 9a EStG для кожного платника податків на рік. Департамент доходів автоматично здійснює відрахування цієї фіксованої суми з доходу кожного працівника без необхідності окремого звертання працівника про це [6]. Лише у випадку, якщо щорічні витрати, пов'язані з роботою, перевищують 1000 євро, платник податків повинен вказати фактичну суму та представити відповідні документи до Департаменту доходів.

Деякі витрати у Німеччині мають характер податкових пільг. Так, згідно з § 17 EStG, прибуток від продажу часток у корпоративних об'єднаннях не підлягає фіксованому утриманню податку, якщо інвестиції платника податків становили більше 1% статутного капіталу за останні п'ять років. Те саме стосується і прибутку з операційної діяльності від капіталу. Зарубіжний утримання податку на платежі, отримані з інвестицій в інші країни, зменшує податковий обов'язок перед Німеччиною, оскільки банк врівноважить такий сплачений податок згідно з § 34c (1) EStG [6].

Варто особливо підкреслити, що з 2009 року фіксоване утримання податку, ймовірно, збільшило податкове навантаження на доходи від капітальних вигод. Щодо відрахувань, особистий дозвіл на збереження, який може зменшити податкове зобов'язання, що виникає з капітальних вигод, був змінений з 1 січня 2009 року. § 20 (9) EStG визначає наступне: «При розрахунку доходу від капітальних вигод податкові витрати в розмірі 801 є податковою витратою (особистий дозвіл на збереження); вирахування фактичних витрат неможливе. Подружжям, які розглядаються разом, належить дозвіл на збереження в розмірі 1 602 євро. Половину спільного дозволу на збереження можна вирахувати з доходу кожного з подружжя; якщо дохід від капітальних вигод одного з податкових платників менше 801 євро, залишкову суму можна перенести на іншого подружжя. Особистий і спільний дозвіл на збереження не повинні перевищувати доходу від капітальних вигод після вирахування іноземного податку відповідно до параграфу 6». Отже, доступні наступні дозволи на збереження: а) для одиноких осіб 801 євро; б) для одружених пар 1602 євро [6]. Тільки якщо сума всіх оподатковуваних доходів від всіх капітальних вигод перевищує цей дозвіл на збереження, суму, що перевищує дозвіл на збереження, оподатковують.

У сусідній Польщі застосовується інший підхід, коли законодавець визначає інститут так званого спільного податку (подружжя і також одинокі батьки, які виховують дітей, мають право, після виконання визначених умов, на пільгове податкове врегулювання). Пільга, яка застосовується тут, означає, що оподатковувана база — це половина сумарного доходу обох з подружжя, або лише одного подружжя, якщо інший не отримував доходу протягом даного року [10, ст. 3 пар. 1a]. Податок розраховується виходячи зі ставки податку 18% і 32% до

цієї бази та шляхом множення отриманої суми на два. Щодо осіб, які самотужки виховують дітей, механізм однаковий, але оподатковувана база — це половина доходу особи, яка самотужки виховує дітей, збільшена доходом дітей, які протягом року також могли отримувати дохід.

Застосування цього механізму пов'язане із двома перевагами. Перша полягає в можливості «перенесення» з оподаткування за ставкою 32% на оподаткування за ставкою 18%. Це пов'язано зі зменшенням оподаткованої бази наполовину. У наслідок цього дохід одного подружжя у розмірі, наприклад, 100 000 злотих, оподатковуватиметься частково за ставкою 32% з використанням основного механізму розрахунку податків (понад 85 000 злотих). Коли застосовується вищезазначене пільгове розрахування податків, цей дохід оподатковуватиметься повністю за ставкою 18%. Друга перевага, пов'язана зі застосуванням вищезазначеного механізму, полягає в подвійному врахуванні податкового кредиту, який зараз становить 3090 злотих. Це особливо важливо, коли дохід отримує лише одне подружжя або коли він отримується особою, яка самотужки виховує дітей. Якщо щорічний дохід такої особи складає, наприклад, 50 000 злотих, податок до сплати склав би 8444 злотих за застосуванням класичного принципу податкового розрахунку, тоді як застосування вищезазначеної пільги зменшило б суму податку до 7888 злотих. Таким чином, різниця в сумі податку до сплати становить 556 злотих.

Висновки. У ході компаративного аналізу регулювання оподаткування фізичних осіб в Україні, Німеччині, Австрії, Польщі, США та Канаді виявлено низку принципових підходів, які обумовлюють рівень податкового навантаження на цю категорію платників. По-перше, переважна частина цих країн при визначенні кола платників податків та їх фіскальної спроможності виходить із застосування принципи обрахування світового доходу. По-друге, на відміну від українських реалій у Польщі, США та Німеччині успішно застосовується конструкція розподілу податкового навантаження між подружжям. По-третє, перспективним виглядає розширення переліку можливих витрат фізич-

них осіб при оподаткуванні, а також розробка та подальше впровадження механізму їх обрахування виходячи їх типу платника та сфери його діяльності.

Список використаної літератури:

1. Die Bundesabgabenordnung / zsgest. von der SWK-Red.— Stand 1.04.2001. Wien: Linde, 2001. P. 13-14.
2. Рамковий закон про реєстрацію: Закон Федеративної Республіки Німеччини від 23.08.1980 р. у редакції від 19.04.2002 р. URL: <https://www.buzer.de/gesetz/292/index.htm>
3. Цивільний кодекс Федеративної Республіки Німеччини від 18.08.1896 р. у редакції від 25.10.2023 р. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html>
4. Цивільний процесуальний кодекс Федеративної Республіки Німеччини від 12.09.1950 р. у редакції від 08.10.2023 р. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/BJNR005330950.html>
5. Податковий кодекс Федеративної Республіки Німеччини від 16.03.1976 р. у редакції від 20.12.2022 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ao_1977/BJNR006130976.html
6. Про прибутковий податок: Закон Федеративної Республіки Німеччини від 16.10.1934 р. у редакції від 8.10.2009 р. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/estg/BJNR010050934.html>
7. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22.05.2003 № 889-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2003. №37. Ст. 308.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VII// *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-17. Ст. 112. Ст. 166.
9. D. Gajewski, Personal income tax. A compendium, Warsaw 2010, p. 33
10. L.P.I.T. Про податок на доходи фізичних осіб: Закон Республіки Польща від 26 липня 1991 р. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzuzdziennik-ustaw/podatek-dochodowy-od-osob-fizycznych-16794311>
11. Мандибура В. Оподаткування доходів громадян: чому вчить світовий досвід. *Віче*. 1999. № 8. С. 29 - 37.
12. W. Nykiel, Podatek dochodowy od osob fizycznych. Komentarz, Warsaw 2003
13. Постанова про запровадження податку на прибуток Федеративної Республіки Німеччина від 21.12.1955 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/estdv_1955/BJNR007560955.html

Mandziuk O. I. Comparative analysis of taxation of individuals in Central Europe, North America and Ukraine

The article, through an analysis of the tax legislation of Germany and Austria, establishes that taxation in Germany constitutes a monetary obligation without specific corresponding performance, aimed at acquiring public-legal revenue for society. When considering the tax liability of individuals,

it is crucial to consider categories such as domicile, residence under tax law, subsistence under MRRG, and ordinary residence.

The application of the worldwide income principle for the taxation of individuals is characterized, where any income of a person residing in Germany is subject to mandatory taxation in this country. In Poland, the principle of income accumulation is used, and all income of individuals is consolidated to determine the tax base. In Germany, the tax object for the taxation of individuals' income tax includes earnings from labor, independent entrepreneurial activities, and capital growth, calculated according to established norms.

Ukrainian tax legislation differs from approaches to the taxation of individuals in European and North American countries. In Ukraine, there are types of income excluded from the taxable base; however, these components are mainly considered in the calculation of the tax base for legal entities. In the United States and Canada, the net and taxable income of individuals is determined, taking into account various expenses related to employment, such as professional development expenses and transportation costs. In Poland, income is calculated as the residue of earnings after deducting expenses incurred during the tax year, and the catalog of income sources is not exhaustive.

The developed mechanism of tax expenses for employed individuals in Germany is investigated, revealing that the term "employee" from a tax perspective is divided into three categories, including individuals working in public or private service and receiving a salary from current or previous employment relationships. Employees can deduct work-related expenses from their income, and there is a fixed amount of 1,000 euros annually for automatic deduction, which the taxpayer can reduce. Some expenses may also take the form of tax incentives, such as income from the sale of shares in corporate mergers and a reduction in tax liability due to foreign tax credits.

Key words: *taxpayer, taxation, taxpayer, tax liability, tax expenses, tax incentives, tax, individuals, individuals.*

УДК 341.9:347.121

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.58>**А. В. Ходирева**аспірантка кафедри міжнародного та європейського права,
Національний університет «Одеська юридична академія»

ПИТАННЯ КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФІДУЦІАРНИХ (ТРАСТОВИХ) ВІДНОСИН

Статті розглядаються колізійні аспекти правового регулювання транскордонних трастових відносин, пов'язаних з проблемами правової кваліфікації та встановлення застосовного права. Зазначається, що траст як інститут права, який вважається специфічним навіть у рамках країни загального права, яке його породило, демонструє, що у випадку з поняттями та юридичними конструкціями, невідомими українському праву, під час первинної кваліфікації доцільно поставитися до іноземного права як до факту, який сам надалі має бути кваліфікований за правом вітчизняним.

Задля встановлення права, що регулює трастові відносини, розглянуто систему колізійних прив'язок, що застосовуються для визначення «місця знаходження трасту» (об'єктивної локалізації трасту), а саме: місце здійснення керування трастом, вказане засновником; місце знаходження майна, що передається в траст; місце знаходження трасті чи місце знаходження адміністративного центру трасті. Крім того, при визначенні застосовного права повинні враховуватися цілі трасту та місце, де таких цілей буде досягнуто. Зроблено висновок, що Конвенція про право, що застосовується до трасту, та про визнання трастів 1985 року, попри те, що не має на меті імплементувати інститут трасту в національне законодавство країн континентального права, створює основу для узагальненого розуміння трастів та, надалі, для матеріально-правової уніфікації у сфері довірчої власності.

Зроблено висновок, що Гаазька конвенція про право, що застосовується до трастів, та їх визнання відіграла істотну роль у зміцненні концепції трасту у судовій практиці країн континентальної системи права. Її положення внесли ясність в характеристику самого поняття трасту, його видів, істотних елементів і сформулювали критерії права, що застосовується до трастів.

Ключові слова: фідучіарні відносини, траст, колізійне регулювання, об'єктивна локалізація трасту, правова кваліфікація, *lex fori*, *lex causae*.

Постановка проблеми. Транскордонні фідучіарні (трастові) відносини, що ґрунтуються на створенні та управлінні трастами в різних юрисдикціях, стають все більш актуальними у сучасному світі глобалізації та мобільності. Проте неспроможність національних правових систем в повній мірі вирішувати проблеми цих транскордонних відносин породжує численні правові та практичні труднощі.

В законодавстві країн континентального права мають обмежені або зовсім відсутні положення щодо транскордонних трастових відносин, що призводить до правових лагун та невизначеностей і стає причиною розбіжностей у трактуванні та застосуванні правових норм.

Мета статті – висвітлити наявні колізійні проблеми правового регулювання транскордонних трастових відносин та запропонувати можливі шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Регулювання транскордонних приватноправових відносин (за відсутності уніфікованих матеріально-правових норм) здійснюється шляхом застосування матеріальних норм правопорядку, визнаного компетентним колізійними нормами країни суду. Незважаючи на деяку специфіку методу регулювання (встановлення компетентного правопорядку замість безпосереднього звернення до прав та обов'язків суб'єктів), застосування колізійних норм слідує загальному алгоритму правозастосування і включає стадії встановлення фактичної, юридичної основи та вирішення справи (під вирішенням справи в даному випадку слід розуміти вибір застосовного права). Вибір застосовної колізійної норми здійснюється шляхом співвіднесення диспозицій (у разі колізійних норм – обсягів) з фактичними обставинами справи, тобто шляхом

кваліфікації. Колізійна норма сама по собі не містить дефініцій понять, що використовуються в обсязі, що породжує проблему первинної кваліфікації в міжнародному праві: норми-дефініції якого правопорядку необхідно використовувати в процесі колізійного регулювання?

Традиційна дилема між вітчизняним правом (*lex fori*) та правом, найбільш тісно пов'язаним із правовідносинами (*lex causae*), була загалом вирішена вітчизняним законодавцем на користь *lex fori* (ч. 1 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Виняток на користь іноземного права було зроблено для понять, не відомих вітчизняному праву (ч. 2 цієї статті).

Залишаючи осторонь дискусію про перевагу первинної кваліфікації за *lex causae* або *lex fori* в цілому, необхідно визнати, що стосовно окремих правових конструкцій, не відомих вітчизняному праву, норма ч. 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право» у чинному формулюванні може виявлятися неефективною через низку недоліків.

Однією з правових конструкцій, які демонструють окремі недоліки аналізованої норми, є траст. У той час як «довірча власність» у чистому вигляді вважається відкинutoю українським законодавцем, спори, пов'язані з міжнародними трастами, можуть розглядатися українськими судами, що тягне за собою вибір компетентного правопорядку відповідно до норм розд. VI Закону України «Про міжнародне приватне право».

Як відомо, конструкція трасту передбачає передачу майнової маси у власність особі (трасті), яка набуває його обтяженим правами третіх осіб (вигодонабувачів), на користь яких він повинен використовувати зазначене майно. Право власності первісного власника припиняється. Трасті зобов'язаний здійснювати правомочності власника щодо переданого йому майна або обмежитися його передачею у разі настання певної події (наприклад, досягнення вигодонабувачем певного віку). Відповідно, міжнародним (або транскордонним) є траст, у якому як мінімум один із суб'єктів (трасті, вигодонабувачі чи засновник) або майно перебувають за кордоном.

В основі трасту лежить зв'язок трасті та майна, переданого йому засновником – іншими словами, йдеться про *речово-правові відносини*. На відміну від довірчого керівника, зобов'язаного ставити контрагентів до відома своєму статусі (п. 2 ст. 1029 Цивільного кодексу України), трасті виступає перед третіми осо-

бами як власника майна. Від безумовної, нічим не обмеженої власності траст відрізняє наявність обтяження у вигляді інтересів вигодонабувачів.

Отже, права сторін трасту лежать, зазвичай, у сфері речового права. Трасті є власником, договір про заснування трасту наділяє його правом володіти, користуватися та розпоряджатися майном. Цей договір створює права для третіх осіб – бенефіціарів траста. Примітно, що ряд класичних прецедентів не тільки підкреслює речово-правовий характер зазначених прав, а й встановлює пріоритет інтересів вигодонабувачів перед інтересами засновника трасту, права якого мають зобов'язальний характер.

Істотною ознакою будь-якого трасту є визнання права власності за трасті. Траст, однак, неможливий без визнання права власності на відокремлений майновий фонд (*trust res*) за довірчим власником. Відокремленість майнового фонду і право власності на нього – єдині з ознак трасту, що визнаються в рівній мірі не тільки загальним правом, але навіть Гаазькою конвенцією 1985 р., що породила «континентальну» форму трасту, позбавлену найважливішої ознаки *common law trust* – «розщеплення титулу власника», що викликало нерозуміння та відторгнення у юристів континентального права.

У вітчизняній доктрині траст найчастіше сприймається як аналог довірчого управління (тобто як *інститут договірної права*). Одні дослідники прямо визнають, що йдеться про договір, інші стверджують, що, з одного боку, траст відрізняється від довірчого управління, з іншого ж – відсутність переходу права власності при укладанні зазначеного договору є причиною неможливості трасту в українському праві. Водночас причини неможливості існування трасту у чистому вигляді зумовлені неможливістю здійснення суб'єктивних цивільних прав у чужих інтересах та невизнання українським речовим правом форми власності, яка передбачає наявність двох груп «власників» з різними за обсягом та характером правами.

Виникає питання: які колізійні норми доречно було б застосувати до трасту? Найбільш очевидний вибір – положення про речові права та про договір. Звернення до однієї з названих колізійних норм залежить від кваліфікації відносин сторін або як договору, або як системи речових прав.

Недоцільність первинної кваліфікації за *lex fori* (п. 1 ст. 7) чи не очевидна.

Перший і очевидний недолік, пов'язаний із застосуванням ч. 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право», полягає в тому, що зазначена норма орієнтована на регулювання відносин, пов'язаних лише з двома державами: практично будь-яка система двосторонніх відносин пов'язана з вітчизняним правом та правом однієї іноземної держави, та виключення вітчизняного права автоматично дає ясну вказівку на право конкретної іноземної держави. У той самий час у процесі глобалізації та поступової рецепції окремих інститутів англосаксонського права системами континентального права траст став частково визнаватися у юрисдикціях, які не належать до країн загального права.

З формулювання ч. 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право», законодавець навряд чи мав на увазі прив'язку до права, якого тяжіє відношення, тобто до права, яке, будучи використане під час кваліфікації, дозволило б досягти конкретного результату – врахувати максимальну кількість фактичних обставин справи, використовувати поняття, найближче пов'язані з вітчизняним правом, тощо.

Тут доречно згадати, що у колізійному праві західних країн певну підтримку набула концепція так званої «матеріалізації» колізійного регулювання: підхід до питань колізійного права, заснований на врахуванні матеріально-правових наслідків для справи. Суд спочатку визначає, яке рішення у справі є найкращим (спираючись на порівняння колідуючих норм), а потім, як пропонували дослідники, що стояли біля витоків «американської колізійної революції» середини ХХ ст., вибрати безпосередньо правопорядок, застосування відповідної норми якого давало б найближчий до бажаного результат.

Звісно ж, у ситуації, у якій суд стикається з інститутом, невідомим вітчизняному праву, а самі відносини пов'язані з більш ніж двома державами, такий підхід може бути ефективним, а застосування його – виправданим, оскільки відсутність у вітчизняному праві тієї чи іншої конструкції означає відсутність ясно вираженої волі законодавця щодо кінцевого рішення у справі або навіть застосування тієї чи іншої колізійної норми, що або ставить суд у глухий кут, що навряд чи позначається позитивно на захисті прав сторін, або наділяє суд свободою власного розсуду, що, у свою чергу, впливає на баланс гнучкості і передбачуваності правового регулювання.

Друга вада формулювання ч. 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право»

пов'язана із самою природою первинної кваліфікації та вимагає деякого теоретичного аналізу.

Вітчизняний законодавець, який сформулював обсяги колізійних норм договірної та речового права, використав категорії, зміст яких дуже рідко викликає розбіжності у юристів країн континентальної Європи. Однак загальне право, що породило траст, не знає чіткого поділу на речове та зобов'язальне право. Таким чином, ні сфера застосування, ні системне тлумачення іноземного права не дають нам відповіді, необхідної для здійснення первинної кваліфікації.

Формулювання ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право» лише ускладнює вирішення зазначеної проблеми: незрозуміло, що може чи має бути об'єктом кваліфікації. Очевидно, «юридичні поняття»:

- це терміни, які описують юридичні факти. Проте прийнята більшістю дослідників концепція застосування юридичних норм, за загальним правилом, має на увазі кваліфікацію насамперед самих фактів,

- іншими словами, співвідношення обставин справи з термінами, що використовуються законодавцем. Ця неточність, допущена законодавцем, як це відбувається у випадку з трастом, може мати значні практичні наслідки.

Загальне право може дати характеристику фактичних обставин справи. Трасті буде визнаний власником, засновник – лише особою, яка колись створила траст, деякі треті особи, згадані в угоді з власником, стануть вигодонабувачами, а майно – *trust rest*. Інакше кажучи, загальне право розглядає зазначену систему відносин як траст. В українському законодавстві відсутні колізійні норми, які містять цей термін. З цієї причини суд, який діє у дусі формалізму, має припинити подальші спроби вибору колізійної норми, оскільки з передбачених законом засобів є лише кваліфікація фактичних обставин, вона ж у цьому випадку не дає однозначної відповіді щодо застосування тих чи інших норм Закону України «Про міжнародне приватне право».

У той же час, якби під «юридичними поняттями» розумілися не лише фактичні обставини справи, а й результати кваліфікації цих обставин за іноземним правом, можливим стало б провести первинну кваліфікацію у два етапи: кваліфікувавши відносини за *lex causae*, суд отримав би уявлення про структуру правовідносин і зміг би здійснити подальшу спробу кваліфікації наявної системи правовідносин за *lex fori*. Такий підхід є доцільним ще й тому, що пред-

метом пошуку у будь-якому випадку є зв'язок фактичних обставин справи та понять, що використовуються в обсязі колізійних норм вітчизняного права, кваліфікація за *lex causae* є скоріше винятком із загального правила і не завжди дає результати, що дозволяють використовувати вітчизняні колізійні норми, подальша ж первинна кваліфікація за *lex fori* може компенсувати цей недолік.

Сукупність вищеописаних обставин породила необхідність прийняття міжнародної угоди, в якій містився б загальний підхід до поняття трастів і було врегульовано питання права, що застосовується до відносин, що впливають із заснування трасту. Таким міжнародним договором стала Конвенція про право, що застосовується до трастів, та їх визнання, прийнята Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права 1 липня 1985 р. і набула чинності 1 січня 1992 р. Мета Конвенції – встановити загальний підхід до визначення правової категорії трасту та застосовного до трастів права [1]. Держави-учасниці Конвенції констатували, що траст є специфічною категорією, що виникла у країнах загального права та сприйнята з певними модифікаціями у країнах континентального права.

У ст. 2 Конвенції визначено загальні показники, властиві інституту трасту. Оскільки дати одноманітне визначення трасту неможливо і такого визначення немає навіть у країнах загального права, юристи, які брали участь у розробці та узгодженні проекту Конвенції, вважали правильним описати у її тексті загальні характеристики трасту.

У Конвенції положення про вибір засновником застосовного до трасту права викладено у повній формі. Засновник не обмежений будь-якими критеріями та вимогами про наявність суттєвого зв'язку між об'єктивними складовими трасту та правом, що обирається.

За відсутності прямо вираженої умови про застосовне право, висновок про наміри засновника трасту може бути зроблено, виходячи з письмових документів, а саме акту про заснування трасту чи іншого документа, що підтверджує факт та умови створення трасту.

Якщо ж застосовне право був обрано засновником траста, виникає необхідність у об'єктивної локалізації траста. При перерахуванні критеріїв такої об'єктивної локалізації в Конвенції були сприйняті колізійні прив'язки, раніше розроблені та сформовані в судовій практиці країн загального права. Такими колізійними прив'язками є місце здійснення керу-

вання трастом, вказане засновником; місце знаходження майна, що передається в траст; місце знаходження трасті чи місце знаходження адміністративного центру трасті. Крім того, при визначенні застосовного права повинні враховуватися цілі трасту та місце, де таких цілей буде досягнуто.

Колізійні прив'язки, перелічені в Гаазькій конвенції, об'єднані у доктрині під терміном «місце перебування траста», позбавляють континентальних юристів необхідності локалізувати траст у кожному даному випадку залежно від тієї чи іншої кваліфікації відносин у межах трасту за допомогою суміжних правових інститутів. Положення Конвенції дозволяють визначити право, що застосовується до трасту, за сукупністю об'єктивних критеріїв. При цьому немає значення, який саме суміжний правовий інститут континентального права використовуватиметься суддями для виявлення сутності відносин, у сукупності складових траст. У суддів більше не виникне потреби вдаватися до детального аналізу обставин, що супроводжували виникнення таких відносин.

Застосовне право регулює широке коло питань, у тому числі дійсність трасту, його тлумачення, наслідки його заснування та управління трастом. Таким чином, вся сукупність відносин, що виникають у зв'язку із заснуванням трасту, і всі елементи трасту виявляються підлеглими одному правопорядку.

Треба визнати, що в Конвенції також передбачена можливість підпорядкування окремих елементів трасту іншому закону, ніж закон, що регулює суть трастових відносин. Такий підхід неминучий, оскільки дуже широка галузь відносин, які входять у поняття «траст». Відповідно до положень ст. 8 Конвенції застосовне право регулює у тому числі: призначення, відставку та зміну трасті; право витратити на передачу частини або всіх своїх повноважень третім особам; права та обов'язки трасті з управління та розпорядження трастовим майном; інвестиційні повноваження трасті; обмеження за строками існування трасту та межі накопичення доходів від використання трастового майна; відносини між трасті та відносини трасті з бенефіціарами та ряд інших питань.

Застосовне до трасту право, що визначається на підставі сформульованих у Конвенції критеріїв, не завжди буде найбільш тісно пов'язане з перерахованими питаннями управління трастом і взаємовідносин трасті та бенефіціарів. Тому окремі елементи таких відносин можуть

бути підпорядковані іншому закону. Наприклад, закон місця знаходження адміністративного центру трасті регулюватиме механізми передачі повноважень трасті у разі відставки трасті чи призначення нового трасті на місце померлого. Або особистий закон засновника трасту чи бенефіціарів регулюватиме питання, що стосуються сімейного статуту, питань шлюбу та усиновлення, у разі розширення кола бенефіціарів за рахунок законних та усиновлених дітей засновника трасту, та їх подружжя.

Траст, як правило, існує протягом тривалого періоду часу, так що соціальні та особисті обставини учасників відповідного відношення можуть багаторазово змінюватися, що часом породжує необхідність зміни застосовного до трасту права. Тому в Конвенції слідом за визнанням положенням англійського права прийнято положення, відповідно до якого «закон, який регулює питання дійсності трасту, визначає можливість зміни застосовного до трасту права» (ст. 10 Гаазької конвенції).

Відповідно до положень ст. 11 Гаазької конвенції, траст, створений відповідно до вимог застосовного до нього права, повинен визнаватися як таке в державах, що домовляються. Це положення Конвенції – одне з найважливіших для країн континентального права. Воно породжує серйозні правові наслідки, накладаючи зобов'язання щодо визнання трасту як самостійного інституту права таких держав.

Гаазька конвенція про право, що застосовується до трастів, та їх визнання відіграла істотну роль у зміцненні концепції трасту у судовій практиці країн континентальної системи права. Її положення внесли ясність в характеристику самого поняття трасту, його видів, істотних елементів і сформулювали критерії права, що застосовується до трастів.

Висновки. Траст як інститут права, який вважається специфічним навіть у рамках країни загального права, яке його породило, демон-

струє, що у випадку з поняттями та юридичними конструкціями, невідомими українському праву, під час первинної кваліфікації доцільно поставитися до іноземного права як до факту, який сам надалі має бути кваліфікований за правом вітчизняним.

Враховуючи деякі властивості трасту, можна назвати низку недоліків формулювання ч. 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право». По-перше, структура трасту уможливає наявність зв'язку з правом більш ніж двох держав, а законодавець, який механічно відсилає суд до іноземного права, не забезпечив ст. 7 логічним інструментарієм, що дозволяє визначити, чому саме під час первинної кваліфікації має використовуватися право тієї чи іншої держави. По-друге, формулювання ч. 2 ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право» суттєво розходиться з усталеним розумінням первинної кваліфікації, предметом якої за загальним визнанням є «скоріше фактичні обставини, ніж положення права».

Гаазька конвенція про право, що застосовується до трастів, та їх визнання відіграла істотну роль у зміцненні концепції трасту у судовій практиці країн континентальної системи права. Її положення внесли ясність в характеристику самого поняття трасту, його видів, істотних елементів і сформулювали критерії права, що застосовується до трастів.

Список використаної літератури:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.
3. Гаазька конвенція про право, що застосовується до трасту, і визнання трастів від 1 липня 1985 р. // <http://www.hcch.net/upload/conventions/txt30en.pdf>.

Khodyrieva A. V. Issues of conflict regulation of fiduciary (trust) relations

The article deals with conflicting aspects of the legal regulation of cross-border trust relations, related to the problems of legal qualification and establishing the applicable law.

It is noted that the trust as a legal institution, which is considered specific even within the framework of the common law country that gave birth to it, demonstrates that in the case of concepts and legal constructions unknown to Ukrainian law, during the initial qualification it is advisable to treat foreign law as a fact, which itself must be qualified under national law in the future.

Taking into account some properties of the trust, a number of shortcomings of the current wording of Part 2 of Art. 7 of the Law of Ukraine «On International Private Law». First, the structure of the trust makes it possible to have a connection with the law of more than two states, and the legislator, who mechanically refers the court to foreign law, did not ensure Art. 7 as a logical toolkit that allows

you to determine why the law of one or another state should be used during the initial qualification. Secondly, the wording of Part 2 of Art. 7 of the Law of Ukraine «On Private International Law» significantly diverges from the established understanding of primary qualification, the subject of which is generally recognized to be «rather factual circumstances than legal provisions».

In order to establish the law governing trust relations, the system of conflicting links used to determine the «place of the trust» (objective localization of the trust) was considered, namely: the place of trust management specified by the founder; the location of the property transferred to the trust; the location of the trust or the location of the administrative center of the trust. In addition, the purposes of the trust and the place where such purposes will be achieved must be considered in determining the applicable law. It is concluded that the Convention on the Law Applicable to Trusts and on the Recognition of Trusts of 1985, despite the fact that it does not aim to implement the trust institution into the national legislation of continental law countries, creates a basis for a generalized understanding of trusts and, in the future, for materially – legal unification in the field of trust property.

The Hague Convention on the law applicable to trusts and their recognition played a significant role in strengthening the concept of trust in the judicial practice of the countries of the continental legal system. Its provisions brought clarity to the description of the very concept of trust, its types, essential elements and formulated the criteria of the law applicable to trusts.

Key words: *fiduciary relations, trust, conflict regulation, objective localization of trust, legal qualification, lex fori, lex causae.*

УДК 343.36(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.59>

Є. С. Назимко

доктор юридичних наук, професор,
перший проректор
Донецького державного університету внутрішніх справ,

Т. І. Пономарьова

кандидат юридичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання
кримінальним правопорушенням
Донецького державного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ВТРУЧАННЮ В ДІЯЛЬНІСТЬ СТОРІН КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ІЗ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВOPУШЕНЬ НАСИЛЬНИЦЬКО-МАЙНОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

У статті розглядаються проблеми забезпечення подолання діяльності сторін кримінального провадження із перешкоджання досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості. Вказується, що до форм протидії кримінальним правопорушенням насильницько-майнової спрямованості можна віднести: 1) інсценування події суспільно небезпечного діяння з метою приховання іншого кримінального правопорушення або створити хибне уявлення про причетність до протиправного акту певних осіб; 2) приховування слідів кримінального правопорушення; 3) здійснення впливу на учасників кримінального провадження (як негативного, зокрема фізичного та психічного впливу, так і позитивного, наприклад, пропозиція винагороди за сприяння тощо); 4) вважання кримінального правопорушення насильницько-майнової спрямованості під інше суспільно небезпечне діяння, яке є менш тяжким; 5) надання завідомо неправдивих показань, які мають наслідком введення слідства в оману. Особливо небезпечною формою є протидія розслідуванню, яка реалізується через захисника шляхом створення штучних умов, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, як підстава для призупинення строків або пролонгацію розслідування через необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій. З метою уникнення випадків протидії розслідуванню кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості доцільно: 1) забезпечити взаємодію та скоординовану роботу підрозділів, залучених до розслідування суспільно небезпечного діяння; 2) за необхідності – забезпечити безпеку учасникам кримінального провадження, які цього потребують; 3) опрацювати алгоритм слідчих (розшукових) дій, слідчих ситуацій, які можуть виникнути в ході розслідування; 4) перевіряти показання як підозрюваного, так і інших учасників кримінального провадження, співставляти їх із іншими речовими доказами; 5) за наявності підстав для сумніву у правдивості висновку судового експерта, залучати інших фахівців у галузі судової експертизи та призначати повторну/додаткову/комплексну експертизу тощо.

Ключові слова: запобігання, перешкоджання, діяльність, захисник, сторони кримінального провадження, втручання, досудове розслідування, кримінальне правопорушення, протидія, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Протидія досудовому розслідуванню є серйозним чинником, здатним не тільки загальмувати процес пізнання, а і привести до отримання помилко-

вих та необ'єктивних результатів. Здебільшого форми протидії розслідуванню не відрізняються залежно від кримінального правопорушення та є типовими. В криміналістиці одним

із основних форм протидії розслідуванню злочинів є фальсифікація доказів. Саме тому вони повинні надійно захищатися від фальсифікації, перекручування або знищення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема протидії перешкоджанню діяльності сторін кримінального провадження була предметом дослідження таких учених як В.В. Вапнярчук, С.С. Вітвіцький, А.Ф. Волобуєв, Є.Д. Лук'янчиков, О.В. Одерій, М.А. Погорецький, М.В. Салтевський тощо. Проте, окремі питання залишилися відкритими для дискусії, що і зумовило актуальність обраної теми.

Метою статті є розгляд теоретичних та практичних проблем протидії перешкоджанню діяльності сторін кримінального провадження із розслідування кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості.

Викладення основного матеріалу. Так, відомо, що найчастіше фальсифікуються джерела вербальної доказової інформації: протоколи показань і тих слідчих дій, що супроводжуються показаннями їх учасників. У процесуальних документах можуть перекручуватися дані про сутність учасників подій, обстановку подій та її наслідки. Сфабриковані протоколи допитів можуть містити підтверджену неправдиву інформацію особи про алібі, про дії підозрюваного начебто в стані необхідної оборони або крайньої необхідності [1, с. 278]. Отже, під протидією розслідуванню необхідно розуміти комплекс заходів процесуального та непроцесуального характеру, який здійснюється з метою порушення нормального перебігу досудового розслідування з метою унеможливлення отримання об'єктивної та достовірної інформації про подію кримінального правопорушення.

Із урахуванням форми протидії досудовому розслідуванню необхідно обирати і спосіб подолання такої протидії, який здебільшого потребує наявності комплексу скоординованих дій сторін та учасників кримінального провадження. Подолання протидії розслідуванню злочинів може здійснюватися за певними напрямками: 1) встановлення певних правил дотримання слідчої таємниці: а) визначення переліку відомостей у конкретній кримінальній справі, що становлять слідчу таємницю; б) встановлення кола осіб, залучених до орбіти кримінального судочинства, яких необхідно попередити про нерозголошення слідчої таємниці; в) обмеження кола осіб, які присутні під час провадження слідчих дій; г) обмеження допуску до доказової інфор-

мації; г) встановлення особливостей роботи слідчо-оперативної групи з доказової інформації в кримінальній справі (визначення кола обов'язків усіх учасників слідчо-оперативної групи, встановлення стосунків між ними здійснює керівник групи, він також взаємодіє з пресою та ухвалює рішення про повідомлення певної інформації та її меж); д) встановлення заборони на невмотивовану передачу кримінальної справи від одного слідчого до іншого е) визначення порядку взаємодії з оперативними працівниками (дозування інформації, необхідної для виконання оперативно-розшукового заходу, доручення слідчого тощо); 2) нейтралізація причин масового виникнення слідчих помилок: кадрових, методичних, організаційних, процесуальних, психологічних тощо; 3) викриття неправдивих показань; 4) гарантування безпеки учасників кримінального процесу [1]. Аналіз судової практики та правоохоронної звітності надає підставу вважати, що до форм протидії кримінальним правопорушенням насильницько-майнової спрямованості можна віднести: 1) інсценування події суспільно небезпечного діяння з метою приховання іншого кримінального правопорушення або створити хибне уявлення про причетність до протиправного акту певних осіб; 2) приховування слідів кримінального правопорушення; 3) здійснення впливу на учасників кримінального провадження (як негативного, зокрема фізичного та психічного впливу, так і позитивного, наприклад, пропозиція винагороди за сприяння тощо); 4) вуалювання кримінального правопорушення насильницько-майнової спрямованості під інше суспільно небезпечне діяння, яке є менш тяжким; 5) надання завідомо неправдивих показань, які мають наслідком введення слідства в оману. Особливо небезпечною формою є протидія розслідуванню, яка реалізується через захисника шляхом створення штучних умов, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, як підстава для призупинення строків або пролонгацію розслідування через необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій.

Протидія розслідуванню полягає у виборі зацікавленими особами певної лінії поведінки, прийнятті заходів, спрямованих на утворення перешкод у виявленні, вилученні та використанні доказів з метою ухилення від відповідальності підозрюваного (обвинуваченого), що вчиняються ними після виявлення злочину і початку його розслідування. В широкому поня-

тійному розумінні найбільш прийнятним буде визначення протидії розслідуванню як своєрідного виду цілеспрямованої активності суб'єктів злочину, інших зацікавлених осіб у вигляді окремих умисних дій або наперед спланованої низки взаємопов'язаних дій щодо приховування, зміни, знищення інформації, яка має доказове значення, її носіїв, втручання в розслідування для досягнення поставлених цілей щодо перешкоджання розслідуванню та встановленню причетних до злочину осіб [2]. До об'єктивних факторів можуть бути віднесені час, місце й обстановка протидії. Час та місце обумовлюють як способи дій під час вчинення кримінального правопорушення, так і прийняття заходів до протидії досудовому розслідуванню, яка в даному випадку реалізується шляхом перешкоджання діяльності зі встановлення всіх обставин кримінального правопорушення. Крім того, з'ясування тих зв'язків та відносин, що характеризують такі властивості часу, як момент, проміжок (інтервал, тривалість), відношення, може забезпечити суб'єкта розслідування вагомою інформацією. Так, можуть бути з'ясовані: момент вчинення кримінального правопорушення, часовий інтервал від підготовки до його реалізації, характеристика явищ у хронологічній послідовності їх здійснення. Завдяки цьому можуть простежуватися закономірні або випадкові збіги явищ (подій, фактів) [3, с. 42]. З метою забезпечення повноцінного проведення слідчих (розшукових) дій та уникнення створення сприятливих для захисника підстав необхідно за можливості залучати для їх проведення спеціаліста, котрий забезпечить належне виявлення, фіксацію та вилучення доказової інформації.

Залежно від часу отримання відомостей про здійснене кримінальне правопорушення та інтенсивність протидії визначається характер дій суб'єкта розслідування. Кількість сил та засобів, що витрачено зацікавленими особами на протидію, значною мірою зумовлюють і можливості виявлення факту кримінального правопорушення. На цьому етапі огляд місця події та вилучені сліди кримінального правопорушення, отримані відомості від заявника та очевидців події забезпечать прийняття обґрунтованого рішення у правовій оцінці виявленого факту. Проте ще на місці огляду постає завдання з'ясування всіх змін, унесених особами, які перебували там до прибуття СОГ. З одного боку, це сприятиме якісній фіксації та вилученню слідів, знярядь криміналь-

ного правопорушення в подальшому розслідуванні, а з іншого – виділенню відображень, що не мають відношення до події, з'ясуванню тих, що піддалися пошкодженню, знищенню, у тому числі під дією природних факторів. Це дозволить виділити ті сліди, походження яких зумовлено діями правопорушника та висвітлюють його механізм. Не менш вагомим у встановленні всіх обставин полягає в отриманні показів від учасників кримінального правопорушення, свідків-очевидців події до моменту здійснення тиску на них, що забезпечить їх повноту та достовірність. Після внесення відомостей до ЄРДР перед слідчим постає завдання організувати розслідування таким чином, щоб упередити протидію [3, с. 42]. Першочерговими об'єктами протидії є обстановка та слідова картина кримінального правопорушення, а, отже, основним способом протидії є приховування слідів, що особливо розповсюджено під час вчинення суспільно небезпечних діянь насильницько-майнової спрямованості. Фактично протидія розслідуванню може розпочинатись задовго до внесення відомостей до ЄРДР та прибуття слідчо-оперативної групи на місце події.

Умови обстановки можуть характеризуватися наявністю сторонніх осіб, камер відеоспостереження та ін., що може спрощувати або ускладнювати реалізацію своїх намірів, зумовлювати внесення коректив в дії протидіючої сторони. Вагомим у характеристиці умов об'єктивної обстановки займає статус (становище в суспільстві, рід діяльності, наявність зв'язків, у тому числі родинних тощо) як суб'єкта, так і об'єкта протидії. Ці фактори значною мірою визначають дії кожного із зазначених осіб у ході розслідування кримінального провадження та зумовлюють формування умов протидії. Так, за наявності «зв'язків» та «статусності» протидіючої сторони тиск буде здійснюватися на уповноважену особу та учасників розслідування. У разі зазначених характеристик потерпілого прояви протидії носитимуть слабковиражений характер та не впливатимуть на процес розслідування. Не меншої уваги заслуговують й обставини, що характеризують прямий тиск, тобто здійснюваний безпосередньо суб'єктом протидії на відповідний об'єкт, і непрямий – здійснюваний через інших осіб (наприклад, знайомих, близьких тощо). Один із способів непрямого, тобто без особистого контакту суб'єкта протидії, здійснюється, наприклад, через засоби масової інформації, пресу, різного роду програми, журналістські розслідування, соціальні

мережі тощо. Крім того, протидія може реалізовуватися в різного роду провокаціях, наприклад, неправомірної вигоди, встановлення неділових стосунків з суб'єктом розслідування, його керівниками [3, с. 43]. Отже, з метою уникнення випадків протидії розслідуванню кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості доцільно: 1) забезпечити взаємодію та скоординовану роботу підрозділів, залучених до розслідування суспільно небезпечного діяння; 2) за необхідності – забезпечити безпеку учасникам кримінального провадження, які цього потребують; 3) опрацювати алгоритм слідчих (розшукових) дій, слідчих ситуацій, які можуть виникнути в ході розслідування; 4) перевіряти показання як підозрюваного, так і інших учасників кримінального провадження, співставляти їх з іншими речовими доказами; 5) за наявності підстав для сумніву у правдивості висновку судового експерта залучати інших фахівців у галузі судової експертизи та призначати повторну/додаткову/комплексну експертизу; 6) ретельно вивчати та фіксувати обстановку кримінального правопорушення, а також слідові картини; співставляти з показаннями свідків та підозрюваного, а також іншими речовими доказами з метою виключення можливості інсценування; 7) своєчасно та повно проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії з метою уникнення появи у захисника процесуально передбачених підстав для пролонгації досудового розслідування та його строків.

В ході розслідування кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості необхідно також урахувати внутрішні взаємовідносини між підозрюваним та його найближчим оточенням, особами, які мають відношення до події кримінального правопорушення, співучасниками (за наявності таких), з метою виключення потенційного тиску на свідків з боку родини, друзів тощо. Це саме необхідно і для збереження первинної слідчої картини, яка може бути змінена ще до прибуття правоохоронних органів, або за відсутності належного контролю – в ході розслідування.

Висновки. До форм протидії кримінальним правопорушенням насильницько-майнової спрямованості можна віднести: 1) інсценування події суспільно небезпечного діяння з метою приховання іншого кримінального правопорушення або створити хибне уявлення про причетність до протиправного акту певних осіб; 2) приховування слідів кримінального правопорушення; 3) здійснення впливу на учасників криміналь-

ного провадження (як негативного, зокрема фізичного та психічного впливу, так і позитивного, наприклад, пропозиція винагороди за сприяння тощо); 4) вуалювання кримінального правопорушення насильницько-майнової спрямованості під інше суспільно небезпечне діяння, яке є менш тяжким; 5) надання завідомо неправдивих показань, які мають наслідком введення слідства в оману. Особливо небезпечною формою є протидія розслідуванню, яка реалізується через захисника шляхом створення штучних умов, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, як підстава для призупинення строків або пролонгацію розслідування через необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій.

З метою уникнення випадків протидії розслідуванню кримінальних правопорушень насильницько-майнової спрямованості доцільно: 1) забезпечити взаємодію та скоординовану роботу підрозділів, залучених до розслідування суспільно небезпечного діяння; 2) за необхідності – забезпечити безпеку учасникам кримінального провадження, які цього потребують; 3) опрацювати алгоритм слідчих (розшукових) дій, слідчих ситуацій, які можуть виникнути в ході розслідування; 4) перевіряти показання як підозрюваного, так і інших учасників кримінального провадження, співставляти їх із іншими речовими доказами; 5) за наявності підстав для сумніву у правдивості висновку судового експерта, залучати інших фахівців у галузі судової експертизи та призначати повторну/додаткову/комплексну експертизу; 6) ретельно вивчати та фіксувати обстановку кримінального правопорушення, а також слідові картини; співставляти з показаннями свідків та підозрюваного, а також іншими речовими доказами з метою виключення можливості інсценування; 7) своєчасно та повно проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії з метою уникнення появи у захисника процесуально передбачених підстав для пролонгації досудового розслідування та його строків.

Список використаної літератури:

1. Лепісевич П. М., Курляк М. Д. Практичні засади усунення протидії розслідуванню злочинів у сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 277–283.
2. Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими

групами, злочинними організаціями. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/246/1/Shekhavtsov_monograf.pdf

3. Гнатенко В. С. Теоретико-правова парадигма доказування у кримінальному провадженні : монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 140 с.

Nazymko Ye. S., Ponomarova T. I. Criminal procedure means of counteracting interference with the activities of the parties to criminal proceedings to investigate violent property offenses

The article deals with the problems of ensuring the overcoming of the activities of the parties in criminal proceedings for obstructing the pre-trial investigation of violent and property-oriented criminal offenses. It is indicated that forms of combating violent and property-oriented criminal offenses include: 1) staging an event of a socially dangerous act in order to hide another criminal offense or create a false impression of the involvement of certain persons in an illegal act; 2) hiding traces of a criminal offense; 3) exerting influence on participants in criminal proceedings (both negative, in particular physical and mental influence, and positive, for example, offering a reward for assistance, etc.); 4) veiling a criminal offense of violent property orientation under another socially dangerous act, which is less serious; 5) providing knowingly false testimony, which has the effect of misleading the investigation. A particularly dangerous form is opposition to the investigation, which is implemented through the defense attorney by creating artificial conditions provided for by the criminal procedural legislation, as a basis for suspending the terms or prolonging the investigation due to the need to conduct additional investigative (search) actions. In order to avoid cases of opposition to the investigation of violent and property-oriented criminal offenses, it is advisable to: 1) ensure interaction and coordinated work of units involved in the investigation of a socially dangerous act; 2) if necessary, ensure the safety of participants in criminal proceedings who need it; 3) develop an algorithm of investigative (search) actions, investigative situations that may arise during the investigation; 4) verify the testimony of both the suspect and other participants in the criminal proceedings, compare them with other physical evidence; 5) if there are reasons to doubt the veracity of the forensic expert's opinion, to involve other specialists in the field of forensic examination and to appoint a repeated/additional/complex examination, etc.

Key words: *prevention, obstruction, activity, defender, parties to criminal proceedings, intervention, pre-trial investigation, criminal offense, counteraction, criminal responsibility, criminal legislation.*

Ківалов С. В.

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і фінансового права,
Президент Національного університету «Одеська юридична академія»,
академік НАПрН України, академік НАПН України, Заслужений юрист України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДУ ДО ДЕТЕРМІНАЦІЇ ДЖЕРЕЛ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню особливостей змін, яких зазнала система джерел адміністративного права. Встановлено, що трактування джерел адміністративного права для сучасного адміністративного права відповідає формальному підходові. Зроблено висновок про те, що у межах адміністративного права категорія «джерела права» застосовується з врахуванням специфіки предмету та методу адміністративно-правового регулювання. Визначено, що джерела адміністративного права відображають галузеву диференціацію джерел права в цілому. Це означає, що не кожне джерело права буде джерелом адміністративного права, але кожне джерело адміністративного права буде джерелом права. Джерелом адміністративного права буде лише те джерело права, що змістовно включає норми права, які регулюють певні відносини – адміністративні.

Запропоновано визначати джерела адміністративного права як формально визначені та визнані форми закріплення і зовнішнього вираження норм, які визначають засади впорядкування суспільних відносин, пов'язаних із здійсненням публічно-управлінської діяльності, наданням адміністративних послуг, адміністративним захистом прав і свобод людини і громадянина, а також притягненням до адміністративної відповідальності.

Зазначено, що система джерел адміністративного права за своєю суттю не має сталого характеру, що стосується оновлення та удосконалення її: а) змістовної частини; б) зовнішньої форми вираження. Акцентовано увагу на використанні змістовно-праксеологічного підходу до системи джерел адміністративного права, в межах якого виокремлюються такі складові: 1) формалізовані національні джерела; 2) формалізовані міжнародні джерела; 3) судові рішення; 4) неформалізовані джерела. Проаналізовані формалізовані національні джерела: нормативно-правові акти, нормативні договори, нормативні рішення юрисдикційних інституцій.

Ключові слова: джерела адміністративного права, формальний підхід, предмет адміністративно-правового регулювання, зовнішнє вираження норм права, метод адміністративного права, законодавство.

Постановка проблеми. Зовнішнє відображення правових регуляторів, що мають адміністративно-правову в контексті адаптації законодавства до стандартів Європейського Союзу, використання інформаційно-телекомунікаційних технологій та втілення ідеї людиноцентризму в правозастосуванні, опосередкували потребу перегляду основоположних засад адміністративного права. Не виключенням є питання реформатування системи джерел адміністративного права та трансформації підходу до їх визначення в цілому. Одностайність та чіткість підходу до визначення джерел адміністративного права серед сприятиме подальшому удосконаленню як адміністративного нормотворення, так і правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий науковий внесок у розробку концептуальних засад із питань визначення джерел адміністративного права зроблено такими вченими, як: В.Б. Авер'янов, Л.Р. Біла-Тіунова, Т.І. Білоус-Осінь, Ю.П. Битяк, В.М. Бєвзенко, В.В. Богуцький, В.В. Галуцько, В.Н. Гаращук, П.В. Діхтієвський, Т.О. Карабін, Т.О. Коломоєць, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельник, С.Г. Стеценко, О.П. Хамходера та інші. У той же час, значна кількість питань, пов'язаних з сучасним підходом до розуміння джерел адміністративного права залишається невирішеною, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження трансформації підходу до детермінації джерел адміністративного права.

Основний матеріал. Доктринальне визначення поняття «джерело права» відображає похідні від держави чи легалізовані нею форми вираження і закріплення норм права. Можливо виокремити такі підходи щодо визначення сутності джерел права: 1) філософський; 2) матеріальний; 3) ідейний; 4) інституційний; 5) пізнавальний; 6) формальний (юридичний) [1]. Саме формальний підхід має юридичне значення. Формальна визначеність права підкреслює те, яким чином створено, зафіксовано та застосовано норму права. Отже, ключовою ознакою джерел права є їх офіційно визначена форма зовнішнього втілення (наприклад, закону, указу, постанови тощо). Ця ознака джерел права надає їм інституціональної визначеності і впорядкованості: норми права містяться лише у певних (офіційно визнаних) джерелах права, які являють собою офіційно певні (інституціоналізовані) форми закріплення та існування норм права. Державно-офіційні та легалізовані способи вираження і закріплення норм права надають їх змісту загальнообов'язкового юридичного значення. Натомість, форми закріплення права, які не визнані державою як офіційні (наприклад, традиції права) не будуть обов'язковими до виконання.

Формальний підхід до трактування джерел права є превалюючим для сучасного адміністративного права. Водночас, під джерелами адміністративного права (на основі загальнотеоретичної юриспруденції) можна розуміти й інші аспекти правового буття: правову свідомість (джерела в ідеальному зрізі); суспільні відносини, динаміка та властивості яких породжують необхідність виникнення правових норм (джерела в матеріальному зрізі); історичні пам'ятки права (джерела в історичному зрізі).

У межах адміністративного права категорія «джерела права» застосовується з врахуванням специфіки предмету та методу адміністративно-правового регулювання. Таким чином, джерела адміністративного права відображають галузеву диференціацію джерел права в цілому. Це означає, що не кожне джерело права буде джерелом адміністративного права, але кожне джерело адміністративного права буде джерелом права. Джерелом адміністративного права буде лише те джерело права, що змістовно включає норми права, які регулюють певні відносини – адміністративні.

Джерела адміністративного права доцільно визначати як формально визначені та визнані форми закріплення і зовнішнього вираження

норм, які визначають засади впорядкування суспільних відносин, пов'язаних із здійсненням публічно-управлінської діяльності, наданням адміністративних послуг, адміністративним захистом прав і свобод людини і громадянина, а також притягненням до адміністративної відповідальності.

Система джерел адміністративного права за своєю суттю не має сталого характеру, що стосується оновлення та удосконалення її: а) змістовної частини (наприклад, для впорядкування діяльності Міністерства цифрової трансформації чи адміністративно-правового забезпечення надання електронних послуг); б) зовнішньої форми вираження (наприклад, через використання рішень ЄСПЛ як джерела адміністративного права). Джерела адміністративного права становлять єдину та цілісну систему, елементи (складові частини) якої перебувають у відносній субординації та ієрархічній підпорядкованості.

Виокремлюється змістовно-розширювальний та змісто-праксеологічний підходи щодо системи джерел адміністративного права. Перший підхід опосередковує поділ джерел за правозастосовною роллю (враховуючи діалектику виникнення), а другий опосередковує поділ у залежності від їх правової природи та можливості застосування при регулюванні суспільних відносин. Євроінтеграцією та входженням України до Єдиного європейського адміністративного простору, опосередковано використання змістовно-праксеологічного підходу до системи джерел адміністративного права, в межах якого виокремлюються такі складові: 1) формалізовані національні джерела – містяться в офіційних документах, виданих уповноваженими суб'єктами. До них віднесено: а) нормативно-правові акти; нормативні договори; в) нормативні рішення юрисдикційних інституцій; 2) формалізовані міжнародні джерела – містяться в офіційних документах, прийнятих міжнародними інституціями. До них віднесено: а) міжнародні договори; б) м'яке право; в) законодавство Європейського Союзу; 3) неформалізовані джерела, які не містять безпосередньо правових приписів (являються дійсними «квазиджерелами»), однак втілюються у випадку відсутності конкретної норми та застосування аналогії права (переважно посередністю звернення до «the rule of law» чи інших принципів), необхідності вирішення складної правозастосовної ситуації (на основі доктринальних розробок).

Найбільш масштабною групою джерел адміністративного права є формалізовані націо-

нальні джерела, тому розглянемо їх детальніше. В цілому, до ознак формалізованих національних джерел адміністративного права, слід віднести: 1) вони є основним елементом системи джерел адміністративного права, яким визначено змістовні межі інших елементів цієї системи (напр., в чинних нормативно-правових актах встановлено окремі принципи функціонування суб'єктів владних повноважень України: Закони України: «Про місцеве самоврядування в Україні» [2], «Про місцеві державні адміністрації» [3], «Про Кабінет Міністрів України» [4] тощо, їх зміст визначає можливість та потреби застосування як окремих формалізованих міжнародних джерел адміністративного права, так неформалізованих джерел);

2) склад формалізованих національних джерел адміністративного права сформовано з конкретно визначених компонентів: нормативно-правових актів, адміністративних договорів та рішень юрисдикційних інституцій;

3) будь-яке джерело права, що визнане формалізованим національним джерелом адміністративного права приймається, укладається чи ухвалюється конкретно визначеними суб'єктами у межах встановленого порядку та з дотриманням вимог, що висуваються до такого роду рішень;

4) формалізоване національне джерело адміністративного права одночасно може виступати джерелом інших галузей права (наприклад, Податковий кодекс України [5] є формалізованим національним джерелом адміністративного права в частині впорядкування відносин, пов'язаних з втручальним публічним адмініструванням (здійсненням контрольно-наглядової діяльності в сфері оподаткування), але одночасно – це джерело податкового права) тощо.

До формалізованих національних джерел адміністративного права первинно відносяться нормативні акти. До прикладу, в Конституції України [6] є значимі для адміністративного права приписи: а) що встановлюють ціннісні засади цієї галузі (типу, у положеннях ст. 3, серед іншого, наголошено, що: «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»); б) що безпосередньо регламентують відносини, які належать до предмету адміністративного права (наприклад, ст. 118 визначено порядок призначення голів місцевих державних адміністрацій, а ст. 19 встановлено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах

повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України) [6]. Слід критично сприймати висловлювані в науці про те, що Основний Закон не є джерелом адміністративного права, які переважно орієнтуються на зарубіжний досвід, оминаючи увагою відмінності у змісті та ролі конституційних актів, вітчизняні доктринальні традиції.

Серед законів України як джерел адміністративного права, можна виокремити: а) кодифіковані закони (КУпАП [7], Митний кодекс України [8], Основи законодавства про охорону здоров'я [9] тощо); б) некодифіковані закони («Про Національну поліцію» [10], «Про адміністративні послуги» [11]).

Щодо підзаконних нормативно-правових актів, то до них належать: постанови Верховної Ради України, укази Президента, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази центральних органів виконавчої влади, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, рішення органів місцевого самоврядування, а також рішення військових та військово-цивільних адміністрацій в особливий період (до прикладу, розпорядження начальника Рівненської військової адміністрації «Про затвердження критеріїв територіального/галузевого значення, за якими здійснюється визначення підприємств, установ і організацій, які мають важливе значення для регіональної економіки чи задоволення потреб територіальної громади» [12]) тощо.

Слід мати на увазі, що поняття «рішення» чи «наказ» одночасно застосовуються для позначення реалізації повноважень конкретного суб'єкта, що наділений нормотворчими повноваженнями незалежно від характеру змісту цього рішення чи наказу: як до тих, що мають загально-нормативну дію, так і до тих, що мають індивідуальну дію та спрямовані на вирішення конкретної адміністративної справи. У випадку визначення джерел адміністративного права, до них належать лише ті «рішення» та/або «накази» суб'єктів нормотворчості, що мають загальний нормативний характер. При цьому, коли йдеться про нормативно-правові акти, як інструменти публічного адміністрування, то до них буде віднесено рішення та/або накази суб'єктів нормотворчості незалежно від направленості їх змісту.

До джерел адміністративного права цієї групи належать і адміністративні договори. Віднесення договору до категорії адміністративних здійснюється на підставі відповідності його ознак тим,

що визначені у положеннях ст. 3 КАС України [13]. При цьому необхідно встановити, що:

1) під час укладення адміністративного договору суб'єкт владних повноважень діє з метою задоволення не особистих потреб (як юридичної особи), а публічних (суспільних) інтересів; адміністративний договір містить умови, спрямовані передусім на забезпечення публічного інтересу;

2) під час укладення адміністративного договору суб'єкт владних повноважень повинен дотримуватися вимог щодо правових підстав, меж компетенції, процедур діяльності, які визначаються Конституцією і законами України (зокрема, у частині вибору контрагента, встановлення суттєвих умов такого договору тощо);

3) адміністративні договори укладаються суб'єктом владних повноважень зазвичай на підставі раніше ухваленого владного управлінського рішення (виданого правового акта) [14, с. 76].

З огляду на усталені погляди щодо рис романо-германської правової сім'ї, правовий прецедент часто не визнається джерелом вітчизняного права на загальнотеоретичному рівні. Однак, рішення деяких юрисдикційних інституцій однозначно повинно бути зараховано до джерел адміністративного права (як і інших галузей).

Йдеться про рішення Конституційного Суду України, якими закони та підзаконні акти парламенту, Президента, Уряду можуть бути визнані неконституційними (повністю чи частково), що має наслідком втрату ними чинності (це так звана негативна нормотворчість). Окремі фахівці виокремлюють у діяльності цього органу і певний (значно менший) аспект позитивної нормотворчості (під час здійснення офіційного тлумачення Конституції України, яке може мати розширювальний характер). У будь-якому разі, рішення КСУ спроможні доволі суттєво змінювати існуючий масив адміністративно-правових приписів, припиняючи цілі групи публічно-приватних відносин, нівелюючи види адміністративних заходів/процедур тощо

Вагомими є рішення Європейського суду з прав людини, які, відповідно до ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [15], застосовуються судами України «як джерело права». При цьому, рішення міжнародної судової установи можуть стосуватися адміністративно-правових відносин та виступати джерелом адміністративного права. Так, в Рішенні

ЄСПЛ «Швидка проти України» визнавалося неправомірним застосування до заявниці максимального розміру санкції КУпАП у зв'язку з її відмовою «визнати свою провину, таким чином накладаючи на неї стягнення за небажання змінити свої політичні погляди»; в описаному виявлено ознаки непропорційності заходу переслідуваної меті [16].

До цієї групи джерел адміністративного права буде віднесено й рішення Верховного Суду. Серед них ознаки джерельності першочергово вбачаються у: постановках ВС, які містять висновки щодо застосування норм права та зразкових рішеннях ВС в адміністративних справах (рішення ВС від 02.09.2019 р. № Пз/9901/10/19 «Щодо оподаткування самозайнятої особи яка одночасно зареєстрована як ФОП» [17]); рішеннях ВС про визнання протиправними та нечинними підзаконних нормативно-правових актів, їх окремих положень (напр., Постанова ВС від 02.03.2021 р. у справі № 640/1171/19 про визнання протиправним і нечинними окремих положень Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів», затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21 серпня 1998 року № 622 [18]). Висновки ВС щодо застосування норм права деякі дослідники називають квазі-джерелом адміністративного права, з огляду на їх інтерпретаційність (а не нормотворення/припинення) та відсутність формального визнання в якості джерела.

Висновки. Доктринальне опрацювання чинної системи джерел адміністративного права, дозволяє визначати їх як формально визначені та визнані форми закріплення і зовнішнього вираження норм, які визначають засади впорядкування суспільних відносин, пов'язаних із здійсненням публічно-управлінської діяльності, наданням адміністративних послуг, адміністративним захистом прав і свобод людини і громадянина, а також притягненням до адміністративної відповідальності. При цьому, система джерел адміністративного права за своєю суттю не має сталого характеру, що стосується оновлення та удосконалення її: а) змістовної частини; б) зовнішньої форми вираження. Акцентовано

увагу на використанні змістовно-праксеологічного підходу до системи джерел адміністративного права, в межах якого виокремлюються такі складові: 1) формалізовані національні джерела; 2) формалізовані міжнародні джерела; 3) судові рішення; 4) неформалізовані джерела.

Список використаної літератури:

1. Стрельцова О.В. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти): авторефер. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2008. 20 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.
4. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. №794-VII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#n62>.
5. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Дата оновлення: 01.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 20.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
8. Митний кодекс України: Закон України від 11.07.2002 р. № 92. Дата оновлення: 04.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
9. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 82801-XII. Дата оновлення: 27.10.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
10. Про Національну поліцію: Закон України від 2.07.2015 р. № 580-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
11. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>.
12. Про затвердження критеріїв територіального/галузевого значення, за якими здійснюється визначення підприємств, установ і організацій, які мають важливе значення для регіональної економіки чи задоволення потреб територіальної громади: розпорядження начальника Рівненської військової адміністрації від 03.03.2023 р. № 81. URL: <https://www.rv.gov.ua/rozporiadzhennia-holovy-oblasnoi-derzhavnoi-administratsii-nachalnyka-oblasnoi-viiskovoi-administratsii-vid-3-berezhnia-81>.
13. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Дата оновлення: 01.04.2023. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
14. Куйбіда Р.О. Проблема адміністративного договору у законодавстві, теорії, на практиці. *Право України*. 2009. № 3. С. 76-86.
15. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477. Дата оновлення: 02.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
16. Рішення Європейського суду з прав людини «Швидка проти України» від 30.10.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a40#Text.
17. Рішення Верховного Суду від 02.09.2019 № Пз/9901/10/19 (№520/3939/19) «Щодо оподаткування самозайнятої особи яка одночасно зареєстрована як ФОП». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/zs_9901_10_19.

Kivalov S. V. Transformation of the approach to the determination of the sources of administrative law

The article is devoted to the study of the peculiarities of the changes that the system of sources of administrative law has undergone. It was established that the interpretation of the sources of administrative law for modern administrative law corresponds to the formal approach. It was concluded that within the framework of administrative law, the category of «sources of law» is applied taking into account the specifics of the subject and the method of administrative and legal regulation. It was determined that the sources of administrative law reflect the sectoral differentiation of the sources of law as a whole. This means that not every source of law will be a source of administrative law, but every source of administrative law will be a source of law. The source of administrative law will be only that source of law that meaningfully includes legal norms that regulate certain relations - administrative.

It is proposed to define the sources of administrative law as formally defined and recognized forms of consolidation and external expression of norms that determine the principles of regulating social

relations related to the implementation of public management activities, the provision of administrative services, the administrative protection of the rights and freedoms of a person and a citizen, as well as the attraction to administrative responsibility.

It is noted that the system of sources of administrative law in its essence does not have a stable character, as regards the updating and improvement of its: a) substantive part; b) external form of expression. Attention is focused on the use of a substantive and praxeological approach to the system of sources of administrative law, within which the following components are distinguished: 1) formalized national sources; 2) formalized international sources; 3) court decisions; 4) informal sources. Analyzed formalized national sources: normative legal acts, normative treaties, normative decisions of jurisdictional institutions.

Key words: *sources of administrative law, formal approach, subject of administrative-legal regulation, external expression of legal norms, method of administrative law, legislation.*

А. Б. Медвідь

д.ю.н., проф., професор кафедри теорії держави і права,
директор науково-практичного центру дослідження та захисту конституційних прав особи,
Львівський торговельно-економічний університет
ORCID ID: 0000-0001-9044-6505

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЇ

Сучасне правове середовище вимагає ефективних механізмів для забезпечення сталості та розвитку правової системи суспільства. Дана наукова стаття розглядає ключовий аспект, а саме роль конституційного контролю у досліджуваному контексті.

Автором аналізується та систематизується концепція конституційного контролю як ефективного інструменту забезпечення стабільності в правовій системі. Розглядаються основні принципи та механізми його функціонування, а також вплив на формування нормативно-правової бази. Здійснюється аналіз історичного контексту становлення конституційного контролю, який доповнює загальне розуміння його значущості в сучасному правовому просторі.

Стаття докладно розглядає роль конституційного контролю у вирішенні конституційних криз, підтримці легітимності політико-правових трансформацій та встановленні конституційних цінностей. Автором підкреслюються ключові функції конституційного контролю, за допомогою яких забезпечується правова стабільність в державі, зокрема: захист конституції; запобігання неконституційним законам; гарантія прав та свобод громадян; регулювання конституційних змін; відповідальність органів влади; дотримання принципу розподілу влад.

Встановлено, що конституційний контроль є системою заходів та дій, здійснюваних компетентними судовими чи спеціалізованими органами з метою перевірки, оцінки та визначення відповідності законів, нормативно-правових актів Основному Закону. За загальним правилом, конституційний процес спрямований на забезпечення правової охорони основ конституційного ладу, прав і свобод громадян, а також утвердження конституційної законності.

Резюмовано, що конституційний контроль відіграє ключову роль у забезпеченні правової стабільності в державі, зокрема за допомогою таких інструментів: захист конституції; запобігання неконституційним законам; гарантія прав та свобод громадян; регулювання конституційних змін; відповідальність органів влади; дотримання принципу розподілу влад.

Аналітичні результати статті висвітлюють практичні аспекти застосування конституційного контролю для забезпечення стабільності політико-правового середовища та підтримки принципів демократії та верховенства права. Робота може слугувати цінним внеском у розуміння та обговорення ролі конституційного контролю в контексті сучасних викликів правового розвитку.

Ключові слова: конституційний процес, внесення змін до конституції, конституційний контроль, Конституція України, Конституційний Суд України.

Постановка проблеми. На тлі постійних змін у сучасному світі та зростаючого впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на правову систему країн, проблема забезпечення правової стабільності виходить на передовий план. Особливу увагу привертає роль конституційного контролю як ключового механізму для забезпечення цілісності та сталості правового простору.

Сучасні держави стикаються з труднощами, пов'язаними з економічними, політичними та соціокультурними трансформаціями, що призводять до нестабільності в правовому

середовищі. Зростання різноманітних викликів, включаючи глобалізацію, тероризм та кризи гуманітарного характеру, ставить під сумнів здатність традиційних правових систем забезпечити сталість та ефективність правосуддя.

Конституційний контроль, як інструмент управління державою та правом, має потенціал стати опорою для забезпечення правової стабільності в умовах несприятливих змін. Однак питання ефективності та адаптивності конституційного контролю до нових викликів залишається відкритим.

Таким чином, осмислення ролі конституційного контролю в контексті забезпечення правової стабільності є нагальним завданням для правових теоретиків та практиків, оскільки від цього залежить здатність правової системи відповідати викликам сучасності та зберігати свою актуальність в довгостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що останні дослідження та публікації в області конституційного контролю акцентують увагу на його значущості для забезпечення правової стабільності. Зокрема, роботи видатних науковців, таких як В.Б. Авер'янова, В.Д. Бабкіна, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, М.В. Костицького, В.В. Копейчикова, Л.Т. Кривенка, Н.Р. Малишевої, В.В. Медведчука, О.М. Мироненка, Є.В. Назаренко, В.Ф. Опришка, М.П. Орзіха, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.Ф. Сіренка, В.М. Селіванова, Є.А. Тихонової, Ю.М. Тодики, О.Ф. Фрицького, В.В. Цветкова, М.В. Цвіка, В.Л. Чубарева, В.М. Шаповала, Я.М. Шевченка, Ю.С. Шемшученка, Л.П. Юзькова та ін., висвітлюють еволюцію концепцій та методів конституційного контролю в контексті змін сучасного правового середовища.

Постановка завдання. Дане наукове дослідження спрямоване на аналіз та вивчення ролі конституційного контролю як механізму, що забезпечує сталість правового середовища, обумовлення впливу конституційного контролю на збереження та стабільність правових норм у сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-політичні зрушення в українському суспільстві та формування демократичних принципів вимагають якісного та своєчасного регулювання на рівні нормативності. Судовий конституційний контроль призначений гарантувати пріоритетність Конституції України перед іншими юридичними актами і сприяє їхньому вдосконаленню. Досліджуваний вид контролю розглядається як засіб зміцнення правової стабільності у суспільстві, а відтак, дане дослідження має всі підстави для того, щоб вважатися цілком обґрунтованим та актуальним.

Для держав Європи, що слідує демократичним правовим принципам, властивий підвищений інтерес наукових та політичних кіл до питань удосконалення та утвердження конституційного контролю. Це обумовлено тим, що конституційний контроль є однією з найважливіших цінностей у демократичній організа-

ції суспільства. Його значущість виявляється в наступному, зокрема:

– *гарантія дотримання конституційних принципів.* Конституційний контроль є засобом забезпечення та зміцнення верховенства Конституції над іншими законами та нормами. Зазначене гарантує, що державні дії та законодавчі норми повинні суворо відповідати конституційним принципам та цінностям;

– *захист та утвердження прав та свобод громадян.* Конституційний контроль служить механізмом, який визначає обсяги та межі влади з метою захисту прав та свобод громадян від можливих порушень, забезпечуючи баланс між владою та індивідуальними правами;

– *збереження демократії.* Важливість конституційного контролю полягає в забезпеченні демократичних принципів, зокрема, системи розподілу влад та рівності перед законом. Конституційний контроль є інструментом, який допомагає уникнути концентрації влади в одних руках та можливого зловживання нею;

– *стабільність та прогнозованість правової системи.* Завдяки конституційному контролю формулюються чіткі принципи та стандарти, що дозволяє підтримувати стабільність та передбачуваність правової системи, сприяючи розвитку соціально-політичних відносин;

– *легітимність та довіра громадян.* Конституційний контроль допомагає підтримувати легітимність урядових дій та рішень, сприяючи довірі громадян до правової системи та владних структур, що є важливим для забезпечення правової стабільності суспільства в тому числі.

Так М.С. Кельман в рамках власного дисертаційного дослідження детально проаналізував інститут конституційного контролю як засобу захисту конституцій у національних правових системах континентального права. Зокрема, науковець вивів власне розуміння конституційного контролю, як діяльності, яку проводять компетентні органи задля гарантування пріоритету Конституції, законів та інших нормативних актів [1].

У свою чергу, М. Савенко пропонує охарактеризувати конституційний контроль як діяльність компетентних судових або спеціалізованих судових органів, спрямовану на перевірку, оцінку та визначення відповідності законів та інших нормативно-правових актів Конституції. Дана діяльність здійснюється у формі судочинства і спрямована на забезпечення правової охорони Конституції, встановлених нею основ конституційного ладу, а також прав і свобод

людини і громадянина та конституційної законності [2].

Варто підкреслити, що у новітньому тлумаченні конституційний контроль сформувався в США на перехресті XVIII-XIX століть через низку судових рішень. Однією з ключових справ у цьому відношенні стала справа «Марбері проти Медісон» (Marbury v. Madison), яку Верховний суд США розглянув у 1803 році під головуванням судді Дж. Маршалла. Важливо відзначити, що рішення про неконституційність окремих законів штатів федеральні та штатові суди приймали вже раніше [3].

Отже, конституційний контроль є системою заходів та дій, здійснюваних компетентними судовими чи спеціалізованими органами з метою перевірки, оцінки та визначення відповідності законів, нормативно-правових актів Основному Закону. За загальним правилом, конституційний процес спрямований на забезпечення правової охорони основ конституційного ладу, прав і свобод громадян, а також утвердження конституційної законності.

В науковій літературі розрізняють різноманітні форми конституційного контролю, і щодо їх класифікації, як правило, існує загальний консенсус. Загалом, класифікації можна узагальнити наступним чином. За *часовим критерієм* конституційний контроль може бути *передбачальним (превентивним) або наступним (репресивним)*. Ця диференціація не обмежується лише часовим фактором, вона також враховує суттєві відмінності в змісті. Попередній контроль передбачає, що об'єктом контролю є нормативний акт до його набуття чинності з метою уникнення можливої невідповідності конституції. Останнє може стосуватися як проекту нормативного акту, так і готового акту, але який ще не вступив в силу. Наступний контроль, навпаки, передбачає перевірку відповідності конституції держави нормативного акту, який вже набрав чинності. Мета наступного контролю полягає в гарантуванні конституційності правових норм на будь-якому етапі їх застосування. Таке завдання може виникнути, наприклад, якщо суб'єкти звертаються до органу конституційного контролю і виникає необхідність уточнення конституційності нормативного акту або його окремих положень [4].

У межах конституційно-правового регулювання зарубіжних країн існує *внутрішній контроль*, який використовується під час формування проекту нормативного акту. Зазвичай цей вид контролю є консультативним і не виключає

зовнішнього нагляду. Під час його проведення можливий парламентський та президентський контроль. До прикладу, Всекитайські збори народних представників у Китаї можуть здійснювати контроль за відповідністю своїх актів Конституції, використовуючи внутрішній конституційний контроль (згідно з п. 2 ст. 62 Конституції КНР [5]). Парламентський конституційний контроль іноді проводиться під час обговорення актів на різних етапах їхнього прийняття. Під час обговорення проекту на пленумі чи в комісіях можуть висуватися зауваження щодо його неконституційності. Якщо акт потрапляє на розгляд органу конституційного контролю, думки парламентаріїв можуть бути враховані, що є частиною зовнішнього контролю. Глава держави, посиляючись на неконституційність акту, що надійшов до нього на промудульгацію, може вправно використовувати своє право вето чи право повернення до парламенту (в залежності від своїх повноважень). З іншого боку, внутрішній контроль пов'язаний із правом глави держави ініціювати запит зовнішнього органу контролю на відповідність акту Основному Закону, яке може бути використано президентами республік, таких як Болгарія, Польща, Румунія, Франція та інші [6].

За *своїм обсягом*, конституційний контроль може бути або *повним*, охоплюючи всю регульовану конституцією систему суспільних відносин у країні, або *частковим*, обмеженим певною сферою (федеративні відносини, компетенція вищих органів влади, права та свободи людини і громадянина і т.д.). Повний конституційний контроль є характерним для сучасних держав з спеціалізованими органами конституційного контролю. Важливо відзначити, що визначення повноти конституційного контролю не залежить від обсягу повноважень органу, а від того, на який обсяг конституційних норм спрямовані ці повноваження [7].

Щодо змісту, конституційний контроль може бути *матеріальним* або *формальним*. Матеріальний контроль включає перевірку змісту акту на відповідність конкретних положень конституції. Це найбільш поширений вид контролю, який застосовується у всіх країнах під час оцінки відповідності конституції законодавчих актів, міжнародних договорів та інших документів. У випадку формального контролю перевіряється дотримання вимог конституції до видання акту, тобто чи було компетентним органом видано акт і чи були дотримані процедурні вимоги щодо його ухвалення та форми [8].

Конституційний контроль поділяється на дві категорії залежно від обов'язковості його застосування: *обов'язковий та факультативний*. Обов'язковий конституційний контроль передбачає закріплену в конституції або законодавчою нормою обов'язкову перевірку акту на відповідність конституції як необхідну умову його прийняття. Без такої перевірки акт, який є об'єктом обов'язкового конституційного контролю, не може бути опублікований і, відповідно, набрати чинності. Важливо відзначити, що обов'язковий конституційний контроль є обґрунтованим лише в разі його проведення на попередньому етапі (превентивно) та за умови концентрованої моделі. З іншого боку, факультативний конституційний контроль означає, що його застосування не є обов'язковим і може бути ініційоване компетентним суб'єктом, якщо він вбачає його необхідність. Факультативний конституційний контроль є основною формою діяльності органів конституційного контролю, застосовується у більшості країн і здійснюється виключно за умови необхідності та повної відповідності волі суб'єкта, який має право ініціювати конституційний розгляд. Важливо відзначити, що факультативний конституційний контроль може бути як попереднім, так і наступним, і здійснюється в рамках концентрованих або розпорозонених моделей [9].

Разом з тим, зазначимо, що У XX столітті сформулювалися дві основні моделі конституційного контролю: *американська та європейська*. Для американської моделі характерно, *по-перше*, проведення конституційного контролю всіма судами загальної юрисдикції та переважно використання конкретного конституційного контролю; *по-друге*, існує можливість оскарження рішення суду до вищих інстанцій, не маючи ознак остаточності; *по-третє*, поширення судового рішення обмежується лише сторонами судового розгляду, і воно не має загальнообов'язкового характеру. Своєю чергою, європейська модель використовує спеціалізовані органи конституційного контролю, і їх рішення є загальнообов'язковими та остаточними. Ця модель властива абстрактному контролю. В додаток, як стверджує С.В. Пілюк, на сьогодні існують принаймні дві додаткові моделі конституційного контролю: *змішана*, яка характерна для Люксембургу, і *ісламська*, притаманна Ірану та Пакистану. Вони відрізняються як організацією конституційного контролю, так і його предметом [10].

Так, базуючись на теорії політико-правових реформ та теорії конституційних циклів, важливо відзначити, що усі політико-правові зміни,

які відбуваються в суспільстві та державі, є процесом змін, які в сукупності призводять до нової сфери, такої як поліпшення політичної, правової, економічної систем тощо. При цьому, всі окреслені трансформації мають відбуватися на основі конституційних цінностей – гуманістичних, демократично-правових, універсальних орієнтирах, які формалізовано відображені в Основному Законі. Дані цінності проявляються в конституційно-оціночній, інтерпретаційній та контрольній діяльності органу конституційної юстиції та визначально впливають на конституційне законодавство, конституційну правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику, включаючи такі цінності, як верховенство права, демократію та конституційно-правові свободи людини. Ключовою гарантією зазначених цінностей виступає конституційний нормоконтроль, здійснюваний органом конституційної юрисдикції через аналітичну роботу, яка створює юридичні конструкції для вирішення питань відповідності правових норм положенням конституції.

Як справедливо зауважує А. Крусян, забезпечення конституційності політико-правових змін вимагає використання конституційного контролю. Конституційний Суд України, який відповідає за цей контроль, виконує низку функцій: гарантує пріоритетність Конституції України та забезпечує конституційну законність, ґрунтуючись на повазі та неухильному дотриманні принципу верховенства права. Зазначене є надзвичайно важливим для формування нормативно-правової бази актуальних трансформацій у державі та суспільстві. Виконуючи нормоконтрольну діяльність, Конституційний Суд України сприяє покращенню правових основ функціонування органів влади, системи та організації їхньої діяльності, враховуючи потреби сучасного етапу політико-правових трансформацій. Крім того, шляхом виконання своїх повноважень, він сприяє встановленню конституційного правопорядку, який є необхідною передумовою для конституційних трансформацій. Конституційний Суд також виступає «гарантом» конституційних цінностей, як статичної основи для політико-правових змін, і займає особливе та значуще місце у механізмі захисту прав і свобод громадян, проводячи конституційний контроль для перевірки відповідності законів України Конституції України через інститут конституційну скаргу [11].

Отже, конституційний контроль відіграє ключову роль у забезпеченні правової стабільності в державі, зокрема:

1) *Захист конституції*. Основною метою конституційного контролю є перевірка законів та інших нормативних актів на їх відповідність Конституції. Це допомагає утримувати законодавчі та виконавчі органи в межах повноважень, визначених Основним Законом, та забезпечує стабільність правового порядку.

2) *Запобігання неконституційним законам*. Конституційний контроль, проведений до прийняття закону, дозволяє уникнути прийняття неконституційних нормативних актів, які можуть порушити засади конституційного ладу. Це сприяє утриманню стабільності правової системи.

3) *Гарантія прав та свобод громадян*. Конституційний контроль забезпечує, що прийняті закони та рішення відповідають конституційним стандартам, що включають права та свободи громадян. Зазначене є важливим фактором у збереженні стабільності в суспільстві.

4) *Регулювання конституційних змін*. Конституційний контроль також відіграє ключову роль у здійсненні конституційних змін. Забезпечення конституційності таких модифікацій дозволяє уникнути порушень стабільності та зберігати фундаментальні принципи державного устрою.

5) *Відповідальність органів влади*. Конституційний контроль є механізмом відповідальності для органів влади. Забезпечення можливості перевірки їхніх дій на конституційність сприяє збереженню стабільності та відвертає можливі порушення закону.

6) *Дотримання принципу розподілу влад*. Конституційний контроль допомагає в утриманні рівноваги між гілками влади, що є важливим для стабільності політичного та правового середовища.

Висновки. Узагальнюючи, підкреслимо, що конституційний контроль виконує важливу роль у збереженні правової стабільності, забезпечуючи відповідність дій владних органів основним конституційним нормам

Резюмуємо також, що конституційний контроль відіграє важливу роль у забезпеченні сталості та уникненні конституційних криз у правовому середовищі суспільства. Цей механізм передбачає незалежний перегляд та оцінку законів, актів та дій влади з точки зору їхньої відповідності конституційним принципам. Перевірка конституційності таким чином служить гарантом того, що прийняті норми не порушують основних положень конституції. Істотним аспектом ролі конституційного контролю є також його вплив на збереження конституційного ладу. Визначаючи, чи відповідають закони та рішення конституції, цей механізм не лише

запобігає прийняттю неконституційних норм, але і стимулює дотримання законодавчою та виконавчою владою встановлених норм. Додатково, конституційний контроль володіє важливою функцією із розв'язання конституційних дисонансів та врегулювання суперечок між різними гілками влади. Останнє сприяє уникненню ситуацій, коли непередбачені конституцією суперечки можуть призвести до конфліктів і загрожувати стабільності системи.

Таким чином, конституційний контроль є ефективним інструментом для збереження правової стабільності, уникнення конституційних криз та забезпечення функціонування демократичного правового середовища в суспільстві.

Список використаної літератури:

1. Кельман М.С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права. Автореферат дис...канд. юр. наук. Київ. 2001. 23 с.
2. Савенко М. Конституційний контроль змін до Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 179–184.
3. *Marbury v. Madison*. 5 U.S. 137. 1803. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/5/137/>
4. Водяніков О. Конституційний контроль за міжнародними договорами України. *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 7-29.
5. Constitution of the People's Republic of China. URL: http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Constitution/node_2825.htm
6. Гузій А.А. Конституційний контроль в зарубіжних країнах. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 8(48). Т. 2. С. 12-15.
7. Терлецький Д. С., Батан Ю. Д., Запорожець В. І. Конституційна юстиція : навч.-метод. посібник / за заг. ред. Д. С. Терлецького. Одеса, 2021. 154 с.
8. Кайла Д.Е., Слижук Д.В. Внесення змін до конституції: порівняльно-правові засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 35. Ч.ІІ. Т.1. С. 89-93.
9. Дрозд А.О. Інститут конституційного контролю в державах романо-германської правової системи: історико-порівняльний аналіз. Дис...докт. філ. Спец. 081 «Право». 2021. Київ. 256 с.
10. Пілюк С.В. Сучасні моделі конституційного контролю. *Форум права*. 2012. №3. С. 550-557.
11. Крусян А.Р. Конституційний контроль та процеси політико-правових перетворень в сучасній Україні. *Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації у сучасному суспільстві*: збірка матеріалів міжнародної конференції, присвяченої 20-річчю Конституційного Суду України. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 68-74.

Medvid A. B. Constitutional control as a mechanism for ensuring the legal stability of the constitution

The modern legal environment requires effective mechanisms to ensure the stability and development of the legal system of society. This scientific article examines a key aspect, namely the role of constitutional control in the studied context.

The author analyzes and systematizes the concept of constitutional control as an effective tool for ensuring stability in the legal system. The main principles and mechanisms of its functioning, as well as the impact on the formation of the regulatory and legal framework, are considered. An analysis of the historical context of the formation of constitutional control is carried out, which complements the general understanding of its significance in the modern legal space.

The article examines in detail the role of constitutional control in resolving constitutional crises, maintaining the legitimacy of political and legal transformations, and establishing constitutional values. The author emphasizes the key functions of constitutional control, which ensure legal stability in the state, in particular: protection of the constitution; prevention of unconstitutional laws; guarantee of rights and freedoms of citizens; regulation of constitutional changes; responsibility of authorities; compliance with the principle of separation of powers.

It has been established that constitutional control is a system of measures and actions carried out by competent judicial or specialized bodies for the purpose of checking, evaluating and determining the compliance of laws and regulatory acts with the Basic Law. As a general rule, the constitutional process is aimed at ensuring legal protection of the foundations of the constitutional system, the rights and freedoms of citizens, as well as the establishment of constitutional legality.

It is summarized that constitutional control plays a key role in ensuring legal stability in the state, in particular with the help of the following tools: protection of the constitution; prevention of unconstitutional laws; guarantee of rights and freedoms of citizens; regulation of constitutional changes; responsibility of authorities; compliance with the principle of separation of powers.

The analytical results of the article highlight the practical aspects of applying constitutional control to ensure the stability of the political and legal environment and support the principles of democracy and the rule of law. The work can serve as a valuable contribution to the understanding and discussion of the role of constitutional control in the context of modern challenges of legal development.

Key words: *constitutional process, amendments to the constitution, constitutional control, the Constitution of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine.*

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.62>

Є. С. Назимко

доктор юридичних наук, професор,
перший проректор
Донецького державного
університету внутрішніх справ

М. М. Клемпарський

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
та права соціального забезпечення факультету № 4
Донецького державного університету внутрішніх справ

Г. С. Буга

доктор юридичних наук, доцент,
начальник відділу організації наукової роботи
Донецького державного університету внутрішніх справ

ГРОМАДСЬКІ ОБГОВОРЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Метою цієї статті є дослідження різноманітних форм демократії, які використовуються або можуть використовуватись в управлінні публічними справами, їх можливості існування в умовах правового режиму воєнного стану. В умовах правового режиму воєнного стану демократичні цінності залишаються одними з базових. Наявність демократичних методів в системі управління публічними справами забезпечує необхідний рівень довіри суспільства до влади, зокрема й для перемоги у війні.

У статті розкрито питання демократичних механізмів управління державою в умовах правового режиму воєнного стану. Проведено аналіз законодавства про правовий режим воєнного стану та аналіз окремих суспільно-резонансних подій, які мають ознаки консультативно-дорадчої демократії, встановлено причинно-наслідкові зв'язки цих подій із прийнятими публічною владою рішеннями. Зроблена вибірка окремих статистичних даних про діяльність територіальних громад, щодо використання громадських слухань та громадських обговорень в процесі ухвалення рішень.

Встановлено, що в умовах правового режиму воєнного стану питання довіри населення до прийнятих публічною владою рішень залишається не менш важливим, ніж у мирний час. В сучасних реаліях у розвитку правового інституту громадських обговорень є невикористаний потенціал для розвитку демократії, і як наслідок, держави в цілому. Напрями розвитку можна окреслити так: розширення кола питань, в процесі прийняття рішень з яких громадські обговорення є обов'язковими, впровадження електронних систем в процесі залучення громадськості до обговорень, публічність на всіх етапах громадських обговорень починаючи із призначення (оголошення), можливості залучення всіх бажаючих, можливості висловлення думки всіх охочих в процесі громадських обговорень, протоколювання процесу громадських обговорень, зберігання результатів громадських обговорень, і доступ до цих протоколів всіх охочих, в будь-який час.

Ключові слова: демократія, консультативно-дорадча демократія, публічна влада, правовий режим воєнного стану, війна, громадські обговорення, громадські слухання, електронні обговорення, електронні опитування, територіальна громада.

Постановка проблеми. Цінність демократії для українського народу важко переоцінити, адже неодноразово громадяни доводили своє право на участь у суспільно-політичному житті в різні способи. В умовах правового режиму воєнного стану демократичні цінності залишаються одними з базових. Наявність демократичних методів в системі управління публічними справами забезпечує необхідний рівень довіри суспільства до влади, зокрема й для перемоги у війні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коло питань, що були опрацьовані в процесі написання статті досліджувала низка вчених, серед яких: Мельник О., Нестерович В., Панкевич І. та інші. Проте недостатньо приділялось уваги саме громадським обговоренням як формі демократії в правових умовах воєнного стану, через що це питання потребує додаткового дослідження.

Формування цілей. Метою цієї статті є дослідження різноманітних форм демократії, які використовуються або можуть використовуватись в управлінні публічними справами, їх можливості існування в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Війна має неабиякий вплив на всі сфери суспільного життя та кожну людину зокрема. Адже хтось віддає найцінніше – своє життя, хтось зменшує якість життя через втрату певних функцій свого організму, хтось втрачає роботу, зменшує свої прибутки від комерційної діяльності тощо. Проте війна це не лише регрес та занепад, бо життя знаходить собі місце і у цих надскладних умовах.

«Війна в її класичному розумінні — збройне протистояння двох держав, ці держави можуть відрізнятися розміром території та чисельністю населення, але повинні мати приблизно однаковий політичний статус» [2, с.110].

Більшість людей розглядає війну як негативне явище через її трагічний характер – біль, страждання, втрачені життя, зруйноване майно тощо. Проте незалежно від того, як ставиться до війни суспільство, вона може стати частиною життя, і в таких умовах важливо думати не тільки про особисте ставлення до неї, а й про те, як адаптуватися та діяти в умовах конфлікту, оскільки це впливатиме на результат війни та можливість досягнення цілей, що складають бачення перемоги.

В умовах війни відбувається перерозподіл ресурсів і зміна акцентів у розвитку різних галузей: держава переорієнтовує свої пріоритети

та вкладення ресурсів в ті галузі, які визнаються як найбільш критичні для її виживання та безпеки. Якщо в мирний час питання витрати ресурсів на збільшення військового потенціалу дискусійне, бо є багато інших проблем, таких як: пенсійне забезпечення, будівництво доріг, ремонт тротуарів, розвиток зеленої енергетики, – то під час війни стають важливими та зазнають підйому військово-промисловий комплекс, галузі, що забезпечують безперебійне функціонування енергетичної сфери як окремого споживача, так і енергосистеми країни в цілому та національна самосвідомість, адже незалежність у надскладних умовах повномасштабного вторгнення набагато більше цінується кожним і кожною.

Наявність влади є невід'ємною ознакою будь-якої держави. Вона відіграє ключову роль у визначенні способу функціонування країни та впливає на різноманітні сфери її життя. Різниця в організації та функціонуванні влади в різних країнах призводить до різниці в їхній політиці, економіці та соціокультурному розвитку. Є економічно розвинуті країни із розвинутою важкою, матеріалоемною промисловістю, враховуючи, що переважна більшість сировини імпортується із закордону. Є країни, у яких сировини величезна кількість, як по якісних показниках, так і по кількісних, але переважна більшість населення перебуває в бідності, економіка в занепаді, військовий потенціал низький. Саме влада, а коректніше буде зазначити, прийняті органами і посадовими особами держави рішення визначають якою є і буде держава. Тож в сфері зміни та покращення механізмів реалізації влади завжди буде потенціал для розвитку та можливість стати кращими в порівнянні із іншими державами. Влада завжди реалізується через прийняття рішення, але усюди це відбувається по-різному. Існує авторитарна модель керування, що розповсюджена в сучасному світі. При цьому вона може бути або прихована формальною демократією, або ж ні. Є демократична модель керування, і тенденція до збільшення долі демократичних моделей керування державами протягом останніх десятиліть стає помітною, як то кількості держав, так і по розширенню сфери застосування. Багато країн обирають саме цю модель керування, намагаючись створити умови для більшої участі громадян у прийнятті рішень та забезпечення їхніх прав і свобод. Проте поширена думка, що демократична модель управління державою не сумісна із умовами правового режиму воєнного стану,

і її відображення ми знаходимо у системі діючих нормативно-правових актів в Україні.

Відповідно до статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в умовах воєнного стану забороняються: зміна Конституції України; зміна Конституції Автономної Республіки Крим; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій [3]. Тож, на проведення переважної більшості демократичних процедур встановлена заборона.

Головна мета демократії – забезпечення та гарантування високого рівня довіри народу до прийнятих державною рішень. У свою чергу рівень підтримки державної влади народом є важливою складовою стійкості держави до зовнішніх та внутрішніх загроз. Відповідно до цього можна зробити висновок, що в умовах війни завдання, яке покликана виконувати демократія, зовсім не перестає бути важливим. Навпаки, високий рівень підтримки народом прийнятих державною рішень є запорукою можливості досягнення перемоги. Війна може тривати роками, можливо навіть десятиріччями. Тому питання проведення різноманітних демократичних процедур в умовах правового режиму воєнного стану, особливо із плином часу, в протиріччя думці законодавця, є вкрай важливим.

Відповідно до першої статті Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [3].

Одними з базових прав людини у демократичних державах є група політичних прав, що традиційно розуміється як право обирати

та право бути обраним, тобто мова йде про правовий інститут представницької демократії, але в широкому розумінні політичні права можна визначити як можливість народу в будь-який спосіб впливати на державну владу. Питання тимчасового обмеження політичних прав громадян України в умовах правового режиму воєнного стану з одного боку зрозуміле, через можливість впливу зовнішніх сил на внутрішньополітичні процеси, а також реальне зниження рівня плюралізму у всіх сферах життя в умовах війни, але тимчасовість, в сучасних умовах гібридних війн, може тривати великі проміжки часу і набувати ознак постійності. І чим більше проходить часу із моменту початку повномасштабного вторгнення російської федерації і постійного продовження та безперервного існування правового режиму військового стану, тим більше формальна тимчасовість стає реальною постійністю.

Панкевич І. класифікує форми демократії за такими підставами та типами: 1) за результатами функціонування (способом впливу на суспільні відносини) на: а) імперативні, б) консультативні, в) групові, г) правотворчі, ґ) такі, що не створюють правових норм; 2) за механізмом діяльності – на: а) безпосередньо пов'язані з представницькою демократією, б) опосередковано пов'язані, в) не пов'язані з представницькою демократією (або відносно самостійні); 3) за правовими принципами – на: а) засновані на базі правових норм, б) засновані на базі традиції і звичаїв; 4) територіальною ознакою – на: а) національні (загальнодержавні), б) місцеві (локальні) [1, с. 97-98].

Окремої уваги в реаліях сьогодення заслуговує консультативно-дорадча демократія. Природа консультативно-дорадчої демократії пов'язана з необов'язковістю врахування владою думки ініціативних груп, можливістю залучення до консультативно-дорадчих процесів широкого кола суб'єктів, можливістю звернення уваги посадових осіб та органів публічної влади на питання, які через неухважність, або умисно, були позбавлені необхідної уваги.

Як приклад дієвості консультативно-дорадчої демократії можна навести велику сукупність демократичних процесів, що приходили під гаслом «Гроші на ЗСУ» та були представлені і масовими зборами, і громадськими обговореннями, і електронними петиціями. Як наслідок цих подій можна розглядати реакцію Президента України Володимира Зеленського, який висловився із цього питання 30 липня 2023 року

на засіданні Конгресу місцевих та регіональних влад словами: «Зараз точно не час для заміни бруківки. Бруківкою ми ворога не виженемо з нашої держави»[8]. Так само ці події були не останнім аргументом в процесі схвалення проекту Закону «Про внесення змін до розділу VI Бюджетного кодексу України щодо забезпечення підтримки обороноздатності держави та розвитку оборонно-промислового комплексу України», який стосувався в першу чергу перерозподілу податку з доходів фізичних осіб-військовослужбовців між місцевими і державним бюджетами, і як наслідок 8 листопада 2023 року Верховна Рада підтримала цей законопроект у другому читанні 253 голосами «за».

Можна дійти висновку, що незважаючи на необов'язковість консультативно-дорадчої демократії, у випадках коли консультативно-дорадча демократія здійснює суспільний резонанс, здебільшого органи та посадові особи місцевої та державної влади приймають чи утримуються від певних рішень враховуючи думку громадськості. Фактично консультативно-дорадча демократія привертає увагу до суспільно значущих питань, і у випадках, коли вони реально є такими, влада не може із ними не погодитись.

Окремої уваги заслуговує такий вид консультативно-дорадчої демократії як громадські обговорення. Громадські обговорення можуть використовуватись як етап процесу прийняття рішень органами публічної влади. Нестерович В. Ф. громадські обговорення визначає як «сукупність передбачених законодавством заходів, які організуються та проводяться у чітко визначені строки органами публічної влади з метою виявлення громадської думки та її урахування під час прийняття нормативно-правових актів шляхом їх розширеного розгляду громадськістю, здійснення експертного аналізу, порівняння та оцінки, а також внесення громадянами та їх об'єднаннями відповідних пропозицій та зауважень» [3, с. 41].

На сьогоднішній день законодавцем не було обмежено право громадськості брати участь у вирішенні державних та муніципальних справ, зокрема шляхом проведення громадських обговорень. З інформації офіційного сайту Львівської міської ради ми бачимо, що за 2022 рік було проведено 12 громадських слухань, із них в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації – 8 [5]. Враховуючи вищезазначену інформацію можемо зробити висновок, що в умовах правового режиму воєнного стану громадські обговорення є дієвим інструментом

демократії, який не порушує законодавства про правовий режим воєнного стану.

Основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики визначаються Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 (далі - Порядок). Зазначений Порядок визначає, що консультації з громадськістю проводяться у формі публічного громадського обговорення, електронних консультацій з громадськістю (безпосередні форми) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Консультації з громадськістю у формі публічного громадського обговорення, електронних консультацій з громадськістю та вивчення громадської думки з одних і тих самих питань можуть проводитись одночасно [4]. Як бачимо законодавцем визначаються різні форми проведення консультацій із громадськістю, що дає можливість органами публічної влади при прийнятті рішень використати різні способи отримання громадської думки. Однак в умовах бойових дій на території України для громадськості є важливим забезпечення доступності до участі у вирішенні публічних справ, зокрема можливість брати участь у обговоренні онлайн чи брати участь у електронних консультаціях.

Умови воєнного стану поставили нові виклики перед органами державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації консультативно-дорадчої демократії. Територіальна громада міста Одеса для залучення громадськості до прийняття рішення активно використовує таку форму консультацій із громадськістю як електронні обговорення та електронні опитування. Станом на 16 листопада 2023 року за 2023 рік Одеською міською радою було проведено 189 електронних обговорень та електронних опитувань [7].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що в умовах правового режиму воєнного стану питання довіри населення до прийнятих публічною владою рішень залишається не менш важливим, ніж у мирний час. Демократія, у відповідних її формах реалізації, покликана підтримувати високий рівень довіри до влади. Зважаючи на пряму заборону в умовах правового режиму воєнного стану на проведення виборів і референдумів, залишається не так багато демократичних методів впливу населення на

владу. Реальною можливістю в умовах парового режиму воєнного стану підтримувати високий рівень довіри населення до прийнятих посадовими особами та органами держави рішень, як головного критерію існування реальної демократії, є сукупність консультативно-дорадчих методів впливу населення на владу шляхом проведення громадських обговорень, громадської експертизи, електронних петицій, та інших. Рівень розвитку правового інституту громадських обговорень та міра його впровадження в процеси прийняття органами публічної влади рішень наразі в Україні перебуває на стадії розвитку. Обов'язковість проведення органами публічної влади громадської експертизи законодавцем визначається лише щодо певного кола питань, однак результати громадських обговорень все одно мають рекомендаційний характер, хоча розгляд висновків громадськості є обов'язковим в процесі прийняття рішень органами публічної влади. Можна дійти висновку, що в сучасних реаліях у розвитку правового інституту громадських обговорень є невикористаний потенціал для розвитку демократії, і як наслідок, держави в цілому. Напрями розвитку можна окреслити так: розширення кола питань, в процесі прийняття рішень з яких громадські обговорення є обов'язковими, впровадження електронних систем в процеси залучення громадськості до обговорень, публічність на всіх етапах громадських обговорень починаючи із призначення (оголошення), можливості залучення всіх бажаючих, можливості висловлення думки всіх охочих в процесі громадських обговорень, протоколювання процесу громад-

ських обговорень, зберігання результатів громадських обговорень, і доступ до цих протоколів всіх охочих, в будь-який час.

Список використаної літератури:

1. Панкевич І. Інститут безпосередньої демократії та розвиток українського конституціоналізму. *Вісник Львівського університету*. Сер. : Юридична. 2013. Вип. 58. С. 95-102.
2. Мельник О. Війна та збройні конфлікти сучасності. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. No 32. 2023. С. 110-112.
3. Нестерович В. Ф. Поняття «громадське обговорення» як категорія конституційного права. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 36-42.
4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. База даних «Законодавство України». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19> (дата звернення: 03.12.2023)
5. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Положення від 03.11.2010 № 996. База даних «Законодавство України». *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF>.
6. Офіційна сторінка Львівської міської ради. URL: <https://city-adm.lviv.ua/public-hearings>.
7. Інформація із офіційної сторінки Одеської міської ради. URL: https://citizen.omr.gov.ua/discussion/arc_hived/?sort=4&method=asc&page=6.
8. Інформація із офіційної сторінки Конгресу місцевих та регіональних влад при Президенті України <https://www.congress.gov.ua/vidbulosia-zasidannia-konhresu-mistsevykh-ta-rehionalnykh-vlad/>.

Nazymko Ye. S., Klemparskyi M. M., Buha H. S. Public discussions under the legal regime of martial law

The purpose of this article is to study various forms of democracy that are used or can be used in the management of public affairs, their existence in the conditions of the legal regime of martial law. In the conditions of the legal regime of martial law, democratic values remain one of the basic ones. The availability of democratic methods in the system of managing public affairs ensures the necessary level of public trust in the government, in particular, for victory in the war.

The article discusses the issue of democratic mechanisms of state management in the conditions of the legal regime of martial law. The analysis of the legislation on the legal regime of martial law and the analysis of certain public-resonant events that have the characteristics of a consultative democracy were carried out, and the cause-and-effect relationships of these events with the decisions made by the public authorities were established. A selection of individual statistical data on the activity of territorial communities, regarding the use of public hearings and public discussions in the decision-making process, was made.

It has been established that under the legal regime of martial law, the issue of public trust in decisions made by public authorities remains no less important than in peacetime. In modern realities, the development of the legal institution of public discussions has an unused potential for the development of democracy, and as a result, the state as a whole.

The directions of development can be outlined as follows: expansion of the range of issues in the decision-making process for which public discussions are mandatory, introduction of electronic systems in the process of involving the public in discussions, publicity at all stages of public discussions starting from the appointment (announcement), the possibility of involving all interested parties, the possibility of expressing the opinions of all those who wish to do so in the process of public discussions, recording the process of public discussions, storing the results of public discussions, and access to these protocols by all those who wish, at any time.

Key words: *democracy, consultative democracy, public power, legal regime of martial law, war, public discussions, public hearings, electronic discussions, electronic polls, territorial community.*

Н. С. Василевськастарший викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ТАЄМНИЦЮ ПРО СТАН ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

Право фізичної особи на таємницю про стан здоров'я належить до фундаментальних особистих немайнових прав фізичної особи. Повага до приватного життя людини важлива складовою будь-якого демократичного суспільства. Проте її рівень в сучасному українському суспільстві є недостатній. Одним з ефективних засобів підвищення поваги до приватного життя є правовий захист.

Загальновідомо, що досконалість правової бази може сприяти реалізації прав пацієнтів на таємницю про стан свого здоров'я або, навпаки, може бути джерелом обмеження або порушення таких прав. У цьому контексті особливо актуальним є питання визначення змісту таємниці про стан здоров'я особливостям нормативно-правового закріплення відповідного права.

Право на інформацію про стан здоров'я є особистим немайновим правом особи. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою, однак особливості їх реалізації визначаються з урахуванням положень законодавства України. Право на таємницю про стан здоров'я є важливою складовою права на приватність та особисту конфіденційність. Це право визнається в багатьох міжнародних та національних законодавчих актах, і воно гарантує особам право зберігати в таємниці свою медичну інформацію та запобігати її незаконному розголошенню.

Право на таємницю про стан здоров'я є юридичним принципом, що гарантує особі право на збереження інформації про свій стан здоров'я та заборону розповсюдження такої інформації без її згоди. Відповідно, медична інформація, яка стосується конкретної особи, є конфіденційною і не може бути розкрита третім особам без вираженої згоди цієї особи.

Право на таємницю про стан здоров'я є важливим юридичним концептом, що гарантує захист особистої медичної інформації особи від неправомірного розголошення чи використання. Це право ґрунтується на принципах конфіденційності та приватності, а також визнано міжнародними та національними законодавчими актами, включаючи Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Закон України «Про захист персональних даних» та інші.

Ключові слова: таємниця про стан здоров'я, конфіденційність, приватність, нормативно-правове забезпечення, права пацієнта, здоров'я.

Постановка проблеми. Право на медичну таємницю визначається широкою панорамою законів та підзаконних актів, що охоплюють не лише взаємодію лікаря і пацієнта, а й інших сторін, які можуть мати доступ до медичної інформації, таких як адміністратори медичних закладів чи медичні страхові компанії. Право на медичну таємницю визнає право особи на захист її особистої інформації в контексті медичного обслуговування, а також встановлює відповідальність за неправомірне порушення цього права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення категорій «лікарська таємниця», «таємниця про стан здоров'я», «права пацієнтів» знайшли належне місце в працях

таких вітчизняних вчених, як: С. Б. Булеца, С. Ю. Горбань, В. В. Луць, Р. О. Майданник, М. В. Менджул, І. Я. Сенюта, В. Ю. Стеценко, О. А. Чабан тощо.

Мета статті – охарактеризувати нормативно-правове закріплення права на таємницю про стан здоров'я в Україні.

Виклад основного матеріалу. Право на приватність життя знайшло відповідне закріплення як в універсальних, так і в регіональних міжнародних договорах. Зокрема, згідно зі ст. 12 Загальної декларації прав людини ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його листування і кореспонденції

або посягати на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [1].

Ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права проголошує: «Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань» [2].

Своєю чергою, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод формулює у ст. 8 відповідне право так: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання зворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [3]. В українській правовій літературі під правом на приватність розуміють «особисте немайнове право фізичної особи, що забезпечує її життєдіяльність у сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших відносин, вивільнених від виконання покладених на неї публічних функцій, а також надає можливість визначати межі й режим доступу до цієї приватності, дозволяти чи забороняти поширювати інформацію щодо неї» [4, с. 53].

В Україні право на приватність гарантовано Конституцією України, у ст. 32 зазначено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України». Конституцією також передбачено захист окремих аспектів приватності: ст. 30 захищає недоторканність житла (територіальну приватність); ст. 31 – таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (комунікаційну приватність); ст. 32 передбачає заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (інформаційна приватність); ст. 28 передбачає заборону піддавати особу без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим дослідженням (захист певних елементів фізичної приватності) [5].

Попри те, що право на приватність в Україні захищено на конституційному рівні, «законо-

давчо закріплено вичерпний перелік законних підстав та умов втручання у право на приватність, важко не погодитися із наявністю численних неузгодженостей та суперечностей у вітчизняній правозастосовній практиці» [4].

Право на інформацію про стан здоров'я є особистим немайновим правом особи. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою, однак особливості їх реалізації визначаються з урахуванням положень законодавства України.

Відповідно до ст. 271 ЦК України зміст особистого немайнового права становить «можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері власного приватного життя» [6, с. 95]. У разі порушення права на таємницю про стан здоров'я особи в неї виникає право на захист. Водночас, механізми реалізації цього права будуть доступними в разі визначення того, яка інформація буде вважатись такою, що становить таємницю.

На законодавчому рівні право на таємницю про стан здоров'я визначається в ст. 286 ЦК України, у якій вказано, що «фізична особа має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, отримані під час її медичного обстеження» [6, с. 100].

Забороняється вимагати й подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи. Будь-яка фізична особа, відповідно до ч. 3 ст. 286 ЦК України, зобов'язана утримуватися від поширення інформації, зазначеної в ч. 1 ст. 286 ЦК України, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з інших джерел [6 с. 100]. Інформація про стан здоров'я пацієнта – це відомості, що мають конфіденційний характер.

Відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-XII «конфіденційною є інформація про фізичну особу, інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, а також інформація, визнана такою на підставі закону. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, якщо інше не встановлено законом» [7].

Згідно із положеннями ч. 1 ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. № 2297-VI «забороняється обробка персональних даних, що стосуються

здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних» [8].

Право на таємницю про стан здоров'я визнається також у ст. 39 Закону України про «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII, а саме: «Пацієнт має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при його медичному обстеженні. Забороняється вимагати та надавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз і методи лікування пацієнта» [9].

Водночас, в ст. 40 зазначеного закону наведено поняття «лікарська таємниця» та пояснення: «медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну й сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків. При використанні інформації, що становить лікарську таємницю, у навчальному процесі, науково-дослідній роботі, у тому числі у випадках її публікації в спеціальній літературі, повинна бути забезпечена анонімність пацієнта» [9].

Визначити, яким же чином узгоджуються наведені норми, можливо під час аналізу наукових підходів до взаємозв'язку таких категорій, як «лікарська таємниця» та «таємниця про стан здоров'я особи». Згідно одного з них перевага надається саме поняттю «медична таємниця». Зокрема, деякі науковці тлумачать медичну таємницю як інформацію, отриману в процесі надання медичної допомоги, яка не підлягає розголошенню, крім випадків, передбачених законодавством, про яку медичним працівникам та іншим особам стало відомо у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків.

Слід зауважити, що деякі вчені перевагу надають більш традиційному поняттю «лікарська таємниця». Його прихильники пропонують розглядати лікарську таємницю як усі відомості, отримані від хворого або виявлені під час медичного огляду чи лікування, що не підлягають розголошенню без згоди хворого. Це й сам факт звернення в медичну установу, інформація про функціональні та фізичні вади організму, спадкові хвороби, шкідливі звички, діагноз, ускладнення, прогноз, сімейну й інтимну сторону життя, факт усиновлення чи удочеріння, стан здоров'я родичів. Згідно з наступним під-

ходом перевага надається застосуванню такого поняття, як «таємниця про стан здоров'я». Його прихильником є, зокрема, О. А. Чабан, який вважає, що «найбільш вдалим визначенням у національному законодавстві є те, яке надається ЦК України – «право на таємницю про стан здоров'я», «таємниця про стан здоров'я». Кожна фізична особа зобов'язується утримуватись від поширення будь-якої інформації про хворого, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з будь-яких інших джерел. Експліцитно не визначається коло суб'єктів таємниці про стан здоров'я. Цей підхід є правильним, оскільки передбачити повний вичерпний перелік таких суб'єктів на законодавчому рівні неможливо» [10, с. 220]. Досліджуючи інститут лікарської таємниці, деякі вчені вважають, що лікарська таємниця є аналогом медичної таємниці, інші, що ці поняття хоча є суміжними, але не тотожними.

Під час визначення співвідношення зазначених категорій, науковці стверджують, що вживання терміну «лікарська таємниця» не повною мірою відображає обов'язок збереження в таємниці всього комплексу інформації про стан здоров'я особи. Точніше може визначити його термін «медична таємниця», адже мова йде про сферу медицини в цілому, а не лише про обов'язок лікаря зберігати в таємниці отримані відомості про пацієнта. Тим паче, що «постійний розвиток новітніх технічно-інформаційних технологій, комплексний характер сучасної медичної допомоги призводить до того, що така конфіденційна за своєю суттю інформація досить часто стає доступною не лише лікарям, а й представникам інших професій» [11, с. 174].

При цьому «важливо збалансувати право на конфіденційність із потребами в обміні медичною інформацією для забезпечення належної діагностики та лікування пацієнтів. Медичні організації та законодавці повинні розробляти механізми і політики, які дозволяють передавати необхідну медичну інформацію між медичними фахівцями та установами, забезпечуючи при цьому високий рівень захисту цих даних від несанкціонованого доступу та витоків» [12].

Відсутність єдності в науковому тлумаченні поняття «таємниця про стан здоров'я» не дозволяє визначити конкретного переліку суб'єктів, які мають право володіти й розпоряджатися такою інформацією. Зміст права фізичної особи на таємницю про стан свого здоров'я становить можливість цієї особи самостійно визначити коло осіб, яким вона забажає надати відомості

про своє здоров'я, а також можливість вимагати не поширювати такі відомості іншим особам.

Забезпечуючи дане право, законодавець закріпив й обов'язок інших осіб утримуватись від втручання в особисте життя людини, що пов'язане з її здоров'ям. Збереження конфіденційності медичних даних не обмежується лише лікарями і медичним персоналом. Водночас, ЦК України коло зобов'язаних суб'єктів значно розширює, зобов'язуючи фізичну особу утримуватись від поширення інформації про стан здоров'я особи, яка стала їй відома у зв'язку із виконанням службових обов'язків або з інших джерел. Тобто, незалежно від джерела отримання інформації, яке може бути як пов'язаним із виконанням професійною діяльністю, так і не пов'язаним – законодавець зобов'язує зберігати інформацію про стан здоров'я особи у таємниці всіх без винятку осіб, яким така інформація стає відомою. Слід зауважити, що інтеграція сфери охорони здоров'я в інші галузі суспільних відносин – об'єктивний процес, що обумовлює постійне розширення переліку осіб, які в силу своїх професійних обов'язків, мають доступ до медичних даних. До основних суб'єктів збереження таємниці про стан здоров'я можна віднести: - особи з вищою медичною або фармацевтичною освітою (лікарі, провізори); - особи із середньою медичною або фармацевтичною освітою (фельдшери, медичні сестри, фармацевти); - молодший медичний персонал (санітари, няньки); - немедичний персонал лікувально-профілактичної установи (працівники кадрових, юридичних, фінансових, господарських служб тощо); - працівники страхових організацій; - посадові особи органів управління охороною здоров'я (головні лікарі, керівники структурних підрозділів міністерства тощо); - співробітники судових і правоохоронних органів, яким інформація, що становить таємницю про стан здоров'я, стала відомою з огляду на професійні обов'язки.

Крім того, важливо враховувати, що в інформаційному суспільстві, де зростає доступ до медичної інформації завдяки електронним системам зберігання даних, захист таємниці про стан здоров'я набуває нового змісту. Технології повинні бути використані для забезпечення безпеки та конфіденційності цих даних, і одночасно пацієнти повинні бути обізнані щодо ризиків і можливостей використання своїх медичних даних.

На переконання фахівців з медичного права, важливим є вироблення пропозицій стосовно переліку осіб, котрі повинні вважатись суб'єк-

тами збереження лікарської таємниці. Формулювання на кшталт «всі особи, котрі під час виконання своїх обов'язків» може вважатись можливим для закону, проте на рівні підзаконних документів необхідно більш чітко прописати коло тих осіб, для яких збереження таємниці про стан здоров'я є обов'язком.

Поширення медичної інформації без згоди пацієнта може призвести до серйозних наслідків, таких як порушення особистої гідності, дискримінація, втручання в особисте життя і створення загрози для психічного та фізичного благополуччя.

Згідно із ст. 40 Закону України про «Основи законодавства України про охорону здоров'я» «медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків. При використанні інформації, що становить лікарську таємницю, в навчальному процесі, науково-дослідній роботі, в тому числі у випадках її публікації у спеціальній літературі, повинна бути забезпечена анонімність пацієнта» [9].

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р. № 1489-III «медичні працівники, інші фахівці, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, та особи, яким у зв'язку з навчанням або виконанням професійних, службових, громадських чи інших обов'язків стало відомо про наявність у особи психічного розладу, про факти звернення за психіатричною допомогою та лікування у психіатричному закладі чи перебування в психоневрологічних закладах для соціального захисту або спеціального навчання, а також інші відомості про стан психічного здоров'я особи, її приватне життя, не можуть розголошувати ці відомості» [13].

Згідно із ч. 3 ст. 13 Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» від 12.12.1991р. № 1972-XII «відомості про результати тестування особи з метою виявлення ВІЛ, про наявність або відсутність в особі ВІЛ-інфекції є конфіденційними та становлять лікарську таємницю. Медичні працівники зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення належного зберігання конфіденційної інформації про людей, які живуть з ВІЛ, та захисту такої

інформації від розголошення та розкриття третім особам» [14].

Відповідно до ч. 2 ст. 26 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 р. № 1645-III «відомості про зараження особи інфекційною хворобою, що передається статевим шляхом, проведені медичні огляди та обстеження з цього приводу, дані інтимного характеру, отримані у зв'язку з виконанням професійних обов'язків посадовими особами та медичними працівниками закладів охорони здоров'я, становлять лікарську таємницю» [15].

Згідно із п. 3.2 Інструкції про порядок заповнення листка непрацездатності, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України від 03.11.2004 р. № 532/274/136-ос/1406, «Діагноз первинний, діагноз заключний та шифр МКХ-10 зазначаються виключно за письмовою згодою хворого. В іншому випадку первинний та заключний діагнози та шифр МКХ-10 не вказуються.

Якщо за письмовим погодженням із завідувачем відділення з деонтологічних міркувань лікар у ЛН змінює формулювання діагнозу та шифру МКХ-10 фактичного захворювання, то він зобов'язаний зробити в медичній картці стаціонарного чи амбулаторного хворого запис, який обґрунтовує зміну діагнозу та шифру МКХ-10» [16].

Так, вітчизняне законодавство надає певні гарантії охорони лікарської таємниці. Відповідно до Кримінального Кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III, ст. 145 передбачає кримінальну відповідальність: «умисне розголошення лікарської таємниці особою, якій вона стала відома у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків, якщо таке діяння спричинило тяжкі наслідки» [17]. У чинному Кримінально-Процесуальному кодексі України від 13.04.2012 р. № 4651-VI встановлено коло осіб, які не можуть бути допитані як свідки, серед яких медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю. Зазначені особи з приводу зазначених довірених відомостей можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю осо-

бою, що довірила їм ці відомості, у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється у письмовій формі за підписом особи, що довірила зазначені відомості [18].

Висновки і пропозиції. Зауважимо, що нормативно-правове регулювання права на таємницю про стан здоров'я потребує постійного оновлення. Це пов'язане з процесами реформування системи охорони здоров'я та використання механізмів цифровізації та діджиталізації при обробці та збереженні чутливих медичних даних. Залишаються не врегульованими питання щодо суб'єкта збереження таємниці про стан здоров'я, якими є не тільки лікарі як особи з вищою медичною освітою, а й медичні та немедичні працівники. насамперед, працівники лікувальної установи та особи, що не працюють, але мають доступ до такої інформації. Проте, таємниця про стан здоров'я не може бути абсолютною, оскільки у певних випадках розголошення лікарської таємниці є необхідним для забезпечення інтересів держави і суспільства. В процесах гармонізації українського законодавства до правової системи Європейського Союзу та вимог міжнародно-правових норм і стандартів, питання нормативно-правового забезпечення залишаються пріоритетними.

Список використаної літератури:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. (Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#
2. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. (Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Кожевнікова В. О. Обмеження права на таємницю особистого життя подружжя та розголошення відомостей про стан здоров'я. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 50-56.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996р.: станом на 01.01.2020р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 05.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII: станом на 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
7. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2020 р. № 2297-VI: станом на 27.10.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

8. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України від 19.11.1992 р. № 2802-XII: за станом на 01.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
9. Чабан О. А. Пасивні суб'єкти права фізичної особи на таємницю про стан здоров'я. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 220-222.
10. Майкут Х. В. Окремі аспекти цивільно-правової охорони права на таємницю про стан здоров'я. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : *Юридичні науки*. 2014. Вип. 6-1. Т. 1. С. 173-177.
11. Ткач О. В. Право особи на таємницю про стан здоров'я як природне та позитивне право. *Web of science and Academic Researcher*. 2019. № 1. С. 61-64.
12. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III: станом на 03.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
13. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ : Закон України від 12.12.1991р. № 1972-XII: станом на 01.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text>
14. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 р. № 1645-III: станом на 07.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>
15. Інструкція про порядок заповнення листка непрацездатності: затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України від 03.11.2004 р. № 532/274/136-ос/1406: станом на 01.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1456-04#Text>
16. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
17. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Vasylevska N. S. Legal protection of the right to health information privacy in Ukraine

The right of an individual to privacy regarding their health status is one of the fundamental non-material personal rights of a physical person. Respect for the private life of an individual is an important component of any democratic society. However, its level in modern Ukrainian society is insufficient. Legal protection is considered one of the effective means to enhance respect for private life.

It is well-known that the perfection of the legal framework can contribute to the realization of patients' rights to the secrecy of their health status or, conversely, may be a source of limitation or violation of such rights. In this context, the issue of defining the content of health information secrecy is particularly relevant to the specifics of normative-legal consolidation of the corresponding right.

The right to information about one's health status is a personal non-material right of an individual. Personal non-material rights are closely related to the physical person, but the specifics of their realization are determined taking into account the provisions of Ukrainian legislation. The right to health information secrecy is an important component of the right to privacy and personal confidentiality. This right is recognized in many international and national legislative acts, guaranteeing individuals the right to keep their medical information confidential and prevent its unlawful disclosure.

The right to health information secrecy is a legal principle that guarantees the individual the right to preserve information about their health status and prohibits the dissemination of such information without their consent. Accordingly, medical information concerning a specific person is confidential and cannot be disclosed to third parties without the express consent of that person.

The right to health information secrecy is an important legal concept that ensures the protection of personal medical information from unauthorized disclosure or use. This right is based on the principles of confidentiality and privacy and is recognized by international and national legislative acts, including the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Law of Ukraine «On Personal Data Protection,» and others.

Key words: *health information secrecy, confidentiality, privacy, normative-legal support, patient rights, health.*

Н. Ю. Цибульниккандидат юридичних наук, доцент, здобувач
Науково-дослідний інститут публічного права

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ДЛЯ СТІЙКОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДОВИХ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена дослідженню можливих шляхів удосконалення нормативно-правової бази для стійкого функціонування складових сектору безпеки держави. Висунуто припущення про те, що в умовах введення в Україні правового режиму воєнного стану, сектор безпеки фактично охоплює сектор оборони. Як наслідок, у цьому дослідженні за основу взято широкий підхід до трактування складових сектору безпеки та охоплення ним усіх нормативно-визначених суб'єктів, що певним чином можуть впливати на забезпечення безпеки в державі.

Встановлено, що передумовою стабільного функціонування складових сектору безпеки є їх відповідність спільним принципам та меті, а саме: 1) направленості на забезпечення стану захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру; 2) безумовне дотримання під час функціонування профільних безпекових принципів: верховенства права, підзвітності, законності, прозорості та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням; дотримання норм міжнародного права, участі в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; 3) здійснення діяльності виключно у межах, що врегульовані правовими актами в сфері національної безпеки держави; 4) орієнтування на єдині стратегічні пріоритети.

Зроблено висновок про те, що вдосконалення нормативно-правових засад складових сектору безпеки має бути постійним процесом, що забезпечить стабільність їх функціонування. Запропоновано окремі зміни до законодавства, що регулює діяльність складових сектору безпеки. Актуалізовано внесення змін до нормативно-правових актів, що регулюють статус суб'єктів сектору безпеки та прийняття нормативно-правового акту, що визначатиме порядок електронної взаємодії між суб'єктами сектору безпеки. Обґрунтовано доцільність утворення окремого центрального органу виконавчої влади, що забезпечує та реалізує державну політику в сфері національної безпеки для координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з питань забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: сектор безпеки, стійке функціонування, нормативно-правова база, складові сектору безпеки, правовий режим воєнного стану.

Постановка проблеми. Якість нормативно-правового забезпечення сектору безпеки є передумовою формування в державі стану захищеності як в мирний час, так і в період дії правового режиму воєнного стану. Потреба в переоцінці засадничих умов функціонування уповноважених в секторі безпеки суб'єктів не є фрагментарною, а має слідувати постійному оновленню та відповідати на виклики сучасного правозастосування. Вказане є підставою пошуку нових науково обґрунтованих підходів до забезпечення стабільності функціонування складових сектору безпеки держави. Примітно,

що на стан нормативно-правового регулювання належного стану національної безпеки з одного боку, впливають обрані державою концепції розвитку в напрямі людиноцентризму, цифровізації, глобалізації, а з іншого – незалежні від управлінської волі фактори, типу впровадженого воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктринальні розвідки проблематика функціонування сектору безпеки та його впорядкування здійснювались такими вченими, як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, А.В. Басова, Ю.П. Битяк, Р.А. Калюжний, В.О. Компанчук, В.А. Ліпкан,

Ю.В. Мех, В.Я.Настюк, Н.Б. Новицька, А.Ю. Прозоров, Р.В.Шаповал та іншими [1,2,3]. Проте, беручи до уваги оновлення підходу до потреб забезпечення сектору безпеки держави в цілому, можна стверджувати, що питання удосконалення нормативно-правового забезпечення сектору безпеки не розглядалось на належному доктринальному рівні. Тому, **метою статті** є здійснення доктринальної характеристики можливих шляхів удосконалення нормативно-правової бази для стійкого функціонування складових сектору безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. Конституцією України передбачено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [4]. Для реалізації вказаної функції в державі сформовано спеціально уповноважених суб'єктів, що профільно відповідають за належність та повноту виконання поставленої функціональної задачі – органи безпеки або в значенні нормативного регулювання органи, що є «складовими сектору безпеки». Відповідно до положень ст. 12 Закону України «Про національну безпеку» до складових сектору безпеки і оборони віднесено: сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки [5]. В умовах введення в Україні правового режиму воєнного стану, сектор безпеки фактично охоплює сектор оборони, тому у цьому дослідженні за основу візьмемо широкий підхід до трактування складових сектору безпеки та охоплення ним усіх нормативно-визначених суб'єктів, що певним чином можуть впливати на забезпечення безпеки в державі.

Доцільно припускати, що складовими сектору безпеки є:

1) правоохоронні органи, що в значенні профільного законодавства включають: органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [6];

2) розвідувальні органи, що включають: Службу зовнішньої розвідки України, розвіду-

вальний орган Міністерства оборони України, розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону (ст. 5 Закону України «Про розвідку» [7]);

3) державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями. До них віднесено: Державну прикордонну службу України (ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» [8]), Службу безпеки України (ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України» [9]), Службу судової охорони (ст. 1 Рішення Вищої Ради Правосуддя «Про затвердження Положення про Службу судової охорони» [10]), Управління державної охорони України (ст. 10 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [11]), Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України (ст. 2 Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» [12]), Апарат Ради національної безпеки і оборони України (п. 1 Указу Президента України «Про затвердження положення про Раду національної безпеки і оборони України» [13]);

4) сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України;

5) сили оборони, що сформовані з Збройних Сил України [14], інших утворених відповідно до законів України військових формувань (наприклад, Національна гвардія України чи Державна спеціальна служба транспорту. При цьому, до сил оборони віднесено територіальну оборону. Відповідно до Закону України «Про основи національного супротиву» територіальна оборона України формується із трьох компонентів: військової складової, яку утворюють органи військового управління, військові частини Сил територіальної оборони Збройних Сил України, а також інші сили, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони; цивільної складової, яку формують державні органи, органи місцевого самоврядування, залучені до територіальної оборони; військово-цивільної складової, якою є штаби зон (районів) територіальної оборони та добровольчі формування територіальних громад, які залучаються до територіальної оборони [15]. Майже кожний компонент передбачає існування окремих суб'єктів, що беруть участь в організації та забезпеченні проведення оборони.

Примітно, що військову складову формують органи військового управління. Аналізу-

ючи Закон України «Про основи національного супротиву», а також інші джерела [16, с. 27], до системи суб'єктів оборони на загальнодержавному рівні, відносяться: 1) Головнокомандувач Збройних Сил України, який здійснює свої функції через Генеральний штаб Збройних Сил України; 2) Регіональний орган військового управління Сил територіальної оборони Збройних Сил України; 3) Командування Сухопутних військ Збройних Сил України; 4) Оперативні командування Сухопутних військ Збройних Сил України; 5) Командування територіальної оборони Сухопутних військ Збройних Сил України; 6) Обласні територіальні центри комплектування та соціальної підтримки; 7) Районні (міські) територіальні центри комплектування та соціальної підтримки; 8) Бригади територіальної оборони; 9) Батальйони територіальної оборони; 10) Стрілецькі батальйони; 11) Роти охорони;

6) суб'єкти управління оборонно-промисловим комплексом, наприклад, Кабінет Міністрів України, Державний концерн «Укроборонпром» [17];

7) громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки.

Зазначимо, що передумовою стабільного функціонування складових сектору безпеки є їх відповідність спільним принципам та меті, а саме:

1) направленості на забезпечення стану захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру;

2) безумовне дотримання під час функціонування профільних безпекових принципів: верховенства права, підзвітності, законності, прозорості та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням; дотримання норм міжнародного права, участі в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;

3) здійснення діяльності виключно у межах, що врегульовані правовими актами в сфері національної безпеки держави;

4) орієнтування на єдині стратегічні пріоритети (наприклад, ті, що містяться у Стратегії воєнної безпеки України [18]).

Удосконалення нормативно-правових засад складових сектору безпеки має бути постій-

ним процесом, що забезпечить стабільність їх функціонування. Для досягнення такого стану необхідно ефективно реагувати як на виникаючі ризики для національної безпеки, так і на тенденції удосконалення діяльності суб'єктів владних повноважень в цілому. Необхідним кроком оптимізації законодавства вважаємо впровадження цифрових технологій в діяльність суб'єктів сектору безпеки, що дозволить скоротити час прийняття рішень та доведення їх до відома, створить умови для полегшення взаємодії між уповноваженими суб'єктами в сфері національної безпеки, а також зробить діяльність по забезпеченню безпеки більш прозорою для громадськості у тих випадках, коли це можливо. Для цього необхідно: а) внести змін до нормативно-правових актів, що регулюють статус суб'єктів сектору безпеки; б) прийняти нормативно-правовий акт, що визначатиме порядок електронної взаємодії між суб'єктами сектору безпеки.

Окремим напрямом слугує удосконалення нормативного передбаченого регулювання можливостей щодо прийняття окремих рішень в секторі безпеки. До прикладу, шляхом внесення змін до Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» в частині: а) введенням в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України указами Президента України; б) обов'язковості окремих рішень Ради національної безпеки і оборони України без введення в дію указами Президента України. Таким чином, залежно від питання та ситуативних аспектів, що супроводжують прийняття рішення РНБО, воно матиме легітимність в правовому полі без додатково підтвердження рішенням Президента України.

Необхідною є координація взаємодії складових сектору безпеки. Це має охоплюватись компетенцією центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики з питань національної безпеки. Виходячи з того, що цим органом є Міністерство оборони України [19] аналіз завдань цього органу, наводить на висновок про орієнтування цього відомства все ж таки на оборону, а не забезпечення національної безпеки. Доцільним є утворення окремого центрального органу виконавчої влади, що забезпечує та реалізує державну політику в сфері національної безпеки – Міністерства з питань національної безпеки, серед завдань якого, до прикладу, виокремлюватимуться: забезпечення формування та реалізації державної політики з питань

захищеності конкретних державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, життєво важливих національних інтересів; здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з питань забезпечення національної безпеки.

У чинній Стратегії національної безпеки України для побудови дієвої архітектури управлінського апарату, що впорядковуватиме суспільні відносини в секторі безпеки, за необхідне визначено й таке: зміцнення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони України; налагодження та зміцнення системи координації в сфері кібербезпеки; оптимізація структури, функцій та чисельності Служби безпеки України; забезпечення системності реформування Національної поліції України, посилення кримінальної поліції та органів досудового розслідування у сфері боротьби з організованою і транснаціональною злочинністю [20]. Таким чином, вагомим є удосконалення управлінської системи в секторі безпеки загалом, та його окремих елементів зокрема.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи приходимо до висновку, що передумовою стабільного функціонування складових сектору безпеки є їх відповідність спільним принципам та меті. Зазначимо, що вдосконалення нормативно-правових засад складових сектору безпеки має бути постійним процесом, що забезпечить стабільність їх функціонування: запропоновано окремі зміни до законодавства, що регулює діяльність складових сектору безпеки; актуалізовано внесення змін до нормативно-правових актів, що регулюють статус суб'єктів сектору безпеки та прийняття нормативно-правового акту, що визначатиме порядок електронної взаємодії між суб'єктами сектору безпеки.

Список використаної літератури:

- Mekh Y., Georgiievskiy I., Ignatchenko I., Maslova I., Kostenko I. Public-Private Partnership in the Security Sector: Updating in the Conditions of Counteracting the COVID-19 and Armed Aggression in Eastern Ukraine. *Revista De La Universidad Del Zulia*. Volume: 13, Issue: 37, 2021. P. 347-361.
- Shapoval, R. V., Nastyuk, V. Y., Bezpalova, O. I., Khrystynchenko N. P. Path towards national security in the European Union: genesis and further development processes. *Journal of Security and Sustainability*. 2018. Issues 8 (1). P. 45-54.
- Mekh Ю.В. Сучасний погляд на адміністративно-правове забезпечення державно-приватного партнерства в секторі безпеки України. *Правова позиція*. 2022. № 4 (37). С.300-303.
- Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. № 3781. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>
- Про розвідку: Закон України від 17.09.2020 р. № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>
- Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. № 661. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>
- Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. № 2229. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
- Про затвердження Положення про Службу судової охорони: рішення Вищої Ради Правосуддя від 04.04.2019 р. № 1051. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19#Text>
- Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закону України від 04.03.1998 р. № 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23.02.2006 р. № 3475. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text>
- Про затвердження положення про Раду національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14.10.2005 р. № 1446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1446/2005#n29>
- Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1934. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
- Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 року № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 10.09.2022).
- Територіальна оборона України. Історія, сучасний стан та майбутнє. ГО «повернись живим!» Київ, 2021. 76 с.
- Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі: Закон України від 16.06.2011 р. № 3531. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3531-17#Text>
- Про рішення Ради національної безпеки і

- оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>.
19. Про затвердження положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 р. № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text>
20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України; Стратегія від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>
-

Tsybulnyk N. Yu. Ways of improving the regulatory and legal base for the sustainable functioning of components of the state security sector

The article is devoted to the study of possible ways of improving the regulatory framework for the sustainable functioning of the components of the state security sector. It has been suggested that under the conditions of the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine, the security sector actually includes the defense sector. As a result, this research is based on a broad approach to the interpretation of the components of the security sector and its coverage of all normatively defined entities that can in a certain way affect the provision of security in the state.

It was established that the prerequisite for the stable functioning of the components of the security sector is their compliance with common principles and goals, namely: 1) focus on ensuring the state of state sovereignty, territorial integrity and democratic constitutional order and other vital national interests from real and potential threats of a non-military nature; 2) unconditional observance during the functioning of the profile security principles: the rule of law, accountability, legality, transparency and observance of the principles of democratic civil control over the functioning; compliance with the norms of international law, participation in the interests of Ukraine in international efforts to maintain peace and security, interstate systems and mechanisms of international collective security; 3) carrying out activities exclusively within the limits regulated by legal acts in the field of national security of the state; 4) focusing on single strategic priorities.

It was concluded that the improvement of the regulatory framework of the components of the security sector should be a continuous process that will ensure the stability of their functioning. Separate changes to the legislation regulating the activities of the components of the security sector have been proposed. The introduction of changes to the regulatory legal acts regulating the status of security sector entities and the adoption of a regulatory legal act that will determine the procedure for electronic interaction between security sector entities have been updated. The expediency of forming a separate central body of executive power, which provides and implements state policy in the field of national security to coordinate the activities of state bodies and local self-government bodies in matters of national security, is substantiated.

Key words: *security sector, sustainable functioning, regulatory and legal framework, components of the security sector, legal regime of martial law.*

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.65>**В. В. Діденко**

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КЛЮЧОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Актуальність статті полягає в тому, що професійна підготовка працівників Національної поліції України є складним та багатоаспектним процесом, який складається із великої кількості елементів. Втім, справедливим буде відзначити, що питання структури професійної підготовки та класифікації її складових на сьогоднішній день не має логічного вирішення. Існуючий законодавчо закріплений підхід є цілком правильним, проте, в науковій площині відсутня його повна підтримка, що в свою чергу обумовлює необхідність здійснення комплексного теоретичного дослідження, присвяченого вказаній проблематиці. Мета статті полягає у характеристиці ключових елементів професійної підготовки працівників Національної поліції України та їх класифікації. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм чинного законодавства, виокремлено ключові елементи професійної підготовки працівників Національної поліції України. Узагальнено, що наведені у статті елементи професійної підготовки поліцейських по-різному проявляються на різних етапах їх службової кар'єри. Так, одні з них супроводжують весь професійний шлях працівника органів та підрозділів Національної поліції України, інші – мають додаткове значення та реалізуються за якихось конкретних умов. Зроблено висновок, що елементи професійної підготовки поліцейських по-різному проявляються на різних етапах їх службової кар'єри. Так, одні з них супроводжують весь професійний шлях працівника органів та підрозділів Національної поліції України, інші – мають додаткове значення та реалізуються за якихось конкретних умов. В першому випадку мова йде про необхідне навчання, від якого прямо залежить розвиток та подальша кар'єра поліцейського, а також ефективність виконання ним поточних службових завдань та функцій. В другому – навчання другорядне, яке посилює загальний рівень обізнаності, освіченості, морально-психологічних якостей, а також інших суб'єктивних характеристик поліцейського як професіонала. Елементи професійної підготовки поліцейських найбільш доцільно поділити на: 1) основні, які включають засоби, заходи та способи навчання, розвитку та виховання поліцейських, які, по-перше, присутні протягом всього процесу службової кар'єри або на її конкретних етапах, по-друге, прямо впливають на хід та результативність кар'єри: службова підготовка у ЗВО зі специфічними умовами навчання та первинна професійна підготовка поліцейських; 2) додаткові елементи, що реалізуються за певних умов, зокрема: підвищення кваліфікації у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання; післядипломна освіта; самоосвіта, тощо.

Ключові слова: елемент, професійна підготовка, працівники, поліцейські, Національна поліція України.

Актуальність теми. Професійна підготовка працівників Національної поліції України є складним та багатоаспектним процесом, який складається із великої кількості елементів. Втім, справедливим буде відзначити, що питання структури професійної підготовки та класифікації її складових на сьогоднішній день не має логічного вирішення. Закон України «Про Національну поліцію» у статті 72 вказує з цього приводу на наступне: «Професійне

навчання поліцейських складається з: 1) первинної професійної підготовки; 2) підготовки у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання; 3) післядипломної освіти; 4) службової підготовки - системи заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності» [1]. На перший погляд, запропоно-

ваний законодавцем підхід є цілком правильним, проте, в науковій площині відсутня його повна підтримка, що в свою чергу обумовлює необхідність здійснення комплексного теоретичного дослідження, присвяченого вказаній проблематиці.

Стан дослідження. Зауважимо, що окремі елементи професійної підготовки працівників Національної поліції України неодноразово потрапляли у поле зору різних науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: О.М. Бандурка, І.Б. Гончаренко, А.Т. Клочко, О.Ю. Салманова, І.О. Святокум, Д.В. Швець та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість теоретичних здобутків, в юридичній літературі відсутні комплексні теоретичні дослідження, присвячені характеристиці ключових елементів професійної підготовки працівників Національної поліції України.

Саме тому метою статті є: надати характеристику ключовим елементам професійної підготовки працівників Національної поліції України та їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження варто відзначити, що в науковій літературі сформовано низку підходів щодо переліку елементів професійної підготовки правоохоронців. Наприклад, В.І. Фелик переконаний, що професійній підготовці поліцейських притаманні такі елементи: безпосередньо професійна підготовка – загальнопрофільна підготовка (первинна), післядипломне навчання (спеціально-профільне), перепідготовка, підвищення кваліфікації; атестування поліцейських, перевірка рівня їх кваліфікації та компетентності на займаній посаді; підтримання належного рівня кваліфікації тощо [2, с.325-326]. В.В. Посметний, розбираючись в проблемі професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ дійшов висновку, що основою структури її змісту виступають складові напрями, які включають в себе: 1) професійний, що означає виховання громадянина за духом і справою, виховання патріота та майстра служби, який розуміє роль і місце професіонала - правоохоронця в суспільстві, державі; 2) правовий, тобто кожний має бути юристом-практиком, стражем закону, повинен володіти правовою культурою, розуміти своє місце в правовій системі; 3) духовно-моральний, що означає опанування усією системою моральних аспектів служби; 4) культурно-естетичний, що означає виховання знавця і захисника культурної спадщини; 5) фізичний, де необхідно ово-

лодіння філософською концепцією сили, тобто виховання не «жорстокої» людини, а захисника прав, свобод та законних інтересів учасників відносин [3, с.102].

На противагу виробленим науковим концепціям, ми вважаємо, що виділення та обґрунтування сутності елементів професійної підготовки потрібно здійснювати на основі внутрішнього змісту останньої. До її складу входять заходи, засоби та способи навчання, виховання та розвитку працівників Нацполіції. Кожен із них не існує хаотично і відіграє свою роль у загальному процесі створення компетентного і кваліфікованого представника НПУ. Отже, елементи професійної підготовки працівників Національної поліції України – це сукупність заходів, засобів та способів навчання, виховання та розвитку поліцейських, об'єднані спільною ціллю, принципами, порядком та кінцевим результатом реалізації. Подібне визначення досить змістовно розкидається у переліку елементів, запропонованих у статті 72 Закону України «Про Національну поліцію». Разом із цим, між собою, складові професійної підготовки різняться. Розберемось із сутністю кожного елементу для формування концепції з приводу їх класифікації та встановлення можливості проведення останньої взагалі.

Найпершим елементом вказаний вище Закон виділяє первинну професійну підготовку. Надаючи категорії характеристику А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк та С.В. Дріжчана пишуть, що це здобуття професійно-технічної освіти особами, які раніше не мали робітничої професії, спеціальності, що забезпечує відповідний рівень професійної кваліфікації, необхідної для продуктивної професійної діяльності [4, с.537-538]. Тож, первинна професійна підготовка – це, фактично, навчання та виховання нового працівника, який не знайомий із специфікою та особливостями службово-трудової діяльності, яку йому необхідно буде виконувати. Згідно до статті 73 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII поліцейські, які вперше прийняті на службу в поліцію, з метою набуття спеціальних навичок, необхідних для виконання повноважень поліції, зобов'язані пройти первинну професійну підготовку за відповідними освітніми програмами (планами), затвердженими Міністерством внутрішніх справ України. Відповідно до Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції затвердженого Наказом Міністерства внутріш-

ніх справ України (далі – МВС) від 16.02.2016 №105 первинна професійна підготовка проводиться на базі вищих навчальних закладів МВС із специфічними умовами навчання та установ (закладів) Національної поліції [1; 5].

Наступним елементом є підготовка у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання. В даному контексті мова йде про набуття поліцейськими відповідного рівня вищої освіти. Вища освіта, згідно до Закону України «Про вищу освіту», – це сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти [6]. Набути вищої освіти особа може у відповідному закладі вищої освіти – окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей [6].

Розмаїття подібних закладів є досить широким, окремі з яких дають можливість отримати фахову вищу освіту, тобто, за якою конкретною спеціалізацією. В межах поліцейської сфери на сьогоднішній день функціонують заклади вищої освіти зі спеціальними умовами навчання. З приводу їх статусу у Законі України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 №1556-VII визначено, що кожне з них є закладом вищої освіти державної форми власності, який здійснює на певних рівнях вищої освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів для подальшої служби на посадах середнього та вищого складу Національної поліції України, начальницького складу з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань [6]. Державні органи, до сфери управління яких належать вищі військові навчальні заклади, заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання, військові навчальні підроз-

діли закладів вищої освіти, мають право своїми нормативно-правовими актами встановлювати особливі вимоги щодо: а) управління відповідними вищими військовими навчальними закладами, закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання, військовими навчальними підрозділами закладів вищої освіти та організації освітнього процесу в них; б) діяльності та повноважень органів управління і громадського самоврядування у відповідних вищих військових навчальних закладах, закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти; в) кандидатів на посади керівників (заступників керівників) відповідних вищих військових навчальних закладів, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, їх структурних підрозділів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти; тощо [6].

Перевагою відповідних закладів є те, що в них навчальні програми розроблені з орієнтиром поповнення органів та підрозділів Національної поліції новими працівниками, які володіють не просто професійними навичками, а відповідним ступенем фахової вищої освіти. Стаття 74 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII з цього приводу говорить: до вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, можуть бути зараховані громадяни України, яким станом на 31 грудня року вступу виповниться 17 років. Підготовка фахівців за державним замовленням у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, проводиться на підставі контракту про здобуття освіти, який укладається між навчальним закладом, відповідним органом поліції та особою, яка навчається. Розподіл випускників вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, які навчаються на денній формі навчання за державним замовленням, здійснюється комісіями з персонального розподілу з урахуванням інтересів служби відповідно до набутої випускником кваліфікації, спеціальності та спеціалізації [6].

Навчання в зазначених закладах освіти передбачає набуття поліцейськими спеціальних знань, які не доступні взагалі або частково в інших закладах вищої освіти. Наприклад, одним із напрямів роботи Харківського національного університету внутрішніх справ є підготовка спеціалістів для підрозділів слідства

та кримінально поліції, що зумовлює наявність в навчальному процесі таких дисциплін, як кримінологія, криміналістика, судова експертологія, оперативно-розшукова діяльність, агентурна оперативна робота, оперативно-розшукова тактика, протидія злочинам пов'язаним з торгівлею людьми і таке інше [7].

Наступним елементом професійної підготовки поліцейських є післядипломна освіта, порядок та сутність якої відрізняється рядом важливих аспектів. Як зазначав С.В. Крисюк, післядипломна освіта є складовою безперервної освіти, яка розвивається як цілісна система [8]. І.О. Титаренко характеризує післядипломну освіту, як освіту, спрямовану на: осучаснення перебігу трудового процесу з огляду на вимоги суспільства; використання інноваційних технологій у трудовій діяльності [9, с.9]. За положеннями Закону України «Про вищу освіту» післядипломна освіта – це спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення та оновлення її професійних знань, умінь та навичок або отримання іншої професії, спеціальності на основі здобутого раніше освітнього рівня та практичного досвіду. Крім того, післядипломна освіта включає здобуття другої (наступної) вищої освіти - здобуття ступеня бакалавра (магістра) за іншою спеціальністю на основі здобутої вищої освіти не нижче ступеня бакалавра та практичного досвіду [6].

Таким чином, післядипломну освіту можна охарактеризувати, як групу заходів, засобів та способів навчання, виховання та розвитку працівників, зокрема поліцейських, за рахунок яких відбувається удосконалення та осучаснення отриманих раніше знань і професійних навичок останніх. Фактично – це «освіта, після освіти». Саме такого значення післядипломна освіта приймає у Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII та Наказі МВС «Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції» від 24.12.2015 №1625. Згідно із представленими документами, післядипломна освіта поділяється на: «1) спеціалізацію – складова спеціальності, що передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки працівників поліції; 2) перепідготовку – професійне навчання, спрямоване на оволодіння працівниками поліції іншою професією; 3) підвищення кваліфікації – підвищення рівня готовності працівника поліції до виконання її професійних завдань та обов'язків або набуття

особою здатності виконувати додаткові завдання та обов'язки шляхом набуття нових знань і умінь у межах професійної діяльності або галузі знань; 4) стажування – набуття працівником поліції досвіду виконання завдань і обов'язків певної професійної діяльності або галузі знань» [1;10]. Післядипломна освіта може відбуватись у двох формах: очна (денна, вечірня); заочна (дистанційна). Форми навчання встановлюються навчальним закладом залежно від складності, мети та змісту програми і відповідно до потреб замовника та можуть поєднуватися. Тривалість навчання в системі післядипломної освіти визначається відповідно до навчальних планів та програм і встановлюється навчальним закладом, органом поліції, підприємством, установою, організацією, органом державної влади, органом місцевого самоврядування, в яких здійснюватиметься навчання, відповідно до законодавства за погодженням із замовником [1;10].

Останнім елементом професійного навчання поліцейських виступає службова підготовка. Остання не є новелою сфери діяльності поліції та відома ще з часів існування органів внутрішніх справ де визначалась, як вид навчання, який охоплює систему підвищення професіоналізму працівників органів внутрішніх справ шляхом удосконалення спеціальних навичок з метою успішного виконання оперативно-службових завдань і функціональних обов'язків [11]. В сучасній нормативній документації службову підготовку визначено, як систему заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності [1].

Слід також звернути увагу на те, що службова підготовка має досить широкий перелік форм реалізації, до яких відноситься: «1) навчальні заняття в групах за місцем служби; 2) навчальні збори – форма організації службової підготовки поліцейських, яка передбачає підвищення їх професійної готовності до виконання службових завдань, що проводиться на базі тренінгового центру, а в разі його відсутності - у закладі, установі поліції або в територіальному (відокремленому) підрозділі органу поліції, навчально-тренувальна база якого дозволяє організувати вказаний захід на належному рівні; 3) дистанційна підготовка – індивідуалізований процес набуття знань, умінь та навичок, який переважно відбувається за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціа-

лізованому середовищі, що функціонує на базі інформаційно-комунікаційних технологій, яка проводиться з використанням інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»; 4) самостійне навчання (проводиться впродовж усього строку служби поліцейського з метою безперервного, систематичного поповнення та поглиблення знань, умінь і навичок, необхідних для успішного виконання службових завдань)» [12].

Висновки. У підсумку наукового дослідження слід узагальнити, що наведені вище елементи професійної підготовки поліцейських по-різному проявляються на різних етапах їх службової кар'єри. Так, одні з них супроводжують весь професійний шлях працівника органів та підрозділів Національної поліції України, інші – мають додаткове значення та реалізуються за якихось конкретних умов. В першому випадку мова йде про необхідне навчання, від якого прямо залежить розвиток та подальша кар'єра поліцейського, а також ефективність виконання ним поточних службових завдань та функцій. В другому – навчання другорядне, яке посилює загальний рівень обізнаності, освіченості, морально-психологічних якостей, а також інших суб'єктивних характеристик поліцейського як професіонала.

З огляду на зазначене вище, вказані елементи професійної підготовки поліцейських найбільш доцільно поділити на: 1) основні, які включають засоби, заходи та способи навчання, розвитку та виховання поліцейських, які, по-перше, присутні протягом всього процесу службової кар'єри або на її конкретних етапах, по-друге, прямо впливають на хід та результативність кар'єри: службова підготовка у ЗВО зі специфічними умовами навчання та первинна професійна підготовка поліцейських; 2) додаткові елементи, що реалізуються за певних умов, зокрема: підвищення кваліфікації у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання; післядипломна освіта; самоосвіта, тощо.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №40-41. Ст.379.
2. Фелик В.І. Адміністративно-правове забезпечення профілактичної діяльності Національної поліції України: дисертація. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2017. 479 с.
3. Посметний В.В. Професійне навчання працівників органів внутрішніх справ: сучасний стан та напрями подальшого розвитку. *Право і безпека*. 2005. №2. С.100-102.
4. Трудове право України: Академ, курс: підруч. За заг. ред. Н.М. Хуторян. К.: Видавництво А.С.К., 2004. 608 с.
5. Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції: наказ від 16.02.2016 №105. *Офіційний вісник України*. 2016. №35. Ст.81.
6. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 №1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №37-38. Ст.2004.
7. Харківський національний університет внутрішніх справ. Офіційний веб-сайт URL: <https://univd.edu.ua>.
8. Крисюк С.В. Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів України (1917–1995 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київський університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 1996. 47 с.
9. Титаренко І.О. Післядипломна освіта вчителів початкових класів в системі методичної роботи загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Інститут педагогіки і психології професійної освіти Академії педагогічних наук України. Київ, 2005. 24 с.
10. Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції: Наказ МВС України від 24.12.2015 №1625. *Офіційний вісник України*. 2016. №11. Ст.173.
11. Синявська О.Ю. Організаційно-правові засади забезпечення життєдіяльності персоналу органів внутрішніх справ України: автореферат. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2008. 44 с.
12. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: наказ від 26.01.2016 №50. *Офіційний вісник України*. 2016. №22. Ст.861.

Didenko V. V. To characterize the key elements of professional training of employees of the National Police of Ukraine

The relevance of the article lies in the fact that the professional training of the National Police of Ukraine is a complex and multifaceted process that consists of a large number of elements. However, it would be fair to note that the issue of the structure of professional training and the classification of its components has no logical solution today. The existing legally enshrined approach is quite correct, however, it lacks full support in the scientific field, which in turn necessitates the implementation

of a complex theoretical study devoted to the specified problem. The purpose of the article is to characterize the key elements of professional training of employees of the National Police of Ukraine and their classification. The article, based on the analysis of the scientific views of scientists and the norms of the current legislation, singles out the key elements of the professional training of the National Police of Ukraine. It is summarized that the elements of professional training of police officers presented in the article are manifested in different ways at different stages of their service career. Yes, some of them accompany the entire professional path of an employee of the National Police of Ukraine, others have additional importance and are implemented under certain specific conditions. It was concluded that the elements of professional training of police officers are manifested in different ways at different stages of their service career. Yes, some of them accompany the entire professional path of an employee of the National Police of Ukraine, others have additional importance and are implemented under certain specific conditions. In the first case, we are talking about necessary training, which directly depends on the development and further career of a police officer, as well as the effectiveness of his current official tasks and functions. In the second - secondary education, which strengthens the general level of awareness, education, moral and psychological qualities, as well as other subjective characteristics of a police officer as a professional. It is most appropriate to divide the elements of professional training of police officers into: 1) the main ones, which include means, measures and methods of training, development and education of police officers, which, firstly, are present throughout the entire process of the official career or at its specific stages, and secondly, directly affect the progress and effectiveness of a career: official training in higher education institutions with specific training conditions and initial professional training of police officers; 2) additional elements implemented under certain conditions, in particular: advanced training in higher education institutions with specific study conditions; postgraduate education; self-education, etc.

Key words: *element, professional training, employees, police officers, National Police of Ukraine.*

Т. В. Волошанівська

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-1060-5412

ТИПОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті розглядаються особливості типології неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. Вказується, що аналіз судової практики та статистики правоохоронних органів надає можливість констатувати, що у більшості випадків неповнолітні кримінальні правопорушники відрізняються від дорослих і типологією, що зумовлено низкою таких об'єктивних факторів як оточуюче середовище, в яких вони проходять своє становлення та розвиток, а також суб'єктивних, серед яких сформований морально-етичний комплекс, ставлення до себе та оточуючих, а також інші фактори, які мають вплив на прийняття рішення про вчинення кримінального правопорушення. Отже, розуміння типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника, визначення ознак, які входять до структури його особистості надає можливість правильно обрати способи комунікації із ним як під час досудового розслідування, так і після призначення покарання. Неповнолітні особи часто залучаються до передкримінальної стадії (підшукування та налагодження контакту із жертвами, підбирання знаряддя кримінального правопорушення, підготування місця суспільно небезпечної події тощо), а також посткримінальної (приховування слідів кримінального правопорушення, забезпечення «алібі» дорослим співучасникам, тимчасове зберігання знарядь кримінального правопорушення тощо). Підсумовується, що на сьогоднішній день визначення типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника надає можливість правильно обрати алгоритм досудового розслідування, а також визначити особливості взаємодії із дитиною під час проведення слідчих (розшукових) дій. Необхідно також відмітити і те, що типологія неповнолітнього кримінального правопорушника безпосередньо пов'язана і зі слідчими ситуаціями, слідчими версіями та комплексами слідчих (розшукових) дій, які можуть мати місце під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи.

Ключові слова: неповнолітні, типологія, особа кримінального правопорушника, кримінальне правопорушення, ознаки, кримінальне провадження, досудове розслідування, стадія.

Постановка проблеми. Кримінально протиправна діяльність неповнолітніх осіб відрізняється від дорослих як за специфікою механізму реалізації кримінально протиправного умислу, так і за видами суспільно небезпечних діянь, які вчиняються. Необхідно відмітити і те, що аналіз судової практики та статистики правоохоронних органів надає можливість констатувати, що у більшості випадків неповнолітні кримінальні правопорушники відрізняються від дорослих і типологією, що зумовлено низкою таких об'єктивних факторів як оточуюче середовище, в яких вони проходять своє становлення та розвиток, а також суб'єктивних, серед яких сформований морально-етичний комплекс, ставлення до себе та оточуючих, а також інші фактори, які мають вплив на прийняття рішення

про вчинення кримінального правопорушення. Отже, розуміння типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника, визначення ознак, які входять до структури його особистості надає можливість правильно обрати способи комунікації із ним як під час досудового розслідування, так і після призначення покарання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема типології неповнолітніх кримінальних правопорушників, які вчиняють кримінальні правопорушення часто стає предметом дослідження учених. Зокрема, окрема увага таким питанням була присвячена такими вченими як В.М. Шевчук, В.В. Тіщенко, В.А. Журавель, Т.В. Романенко, С.С. Чернявський та ін. Проте, окремі проблеми залишилися невирішеними, що і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є аналіз та уточнення типу особи неповнолітнього, який вчиняє кримінальне правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Для досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються неповнолітніми особами вивчення структури особи дитини є важливим не тільки з теоретичної точки зору, а і з точки зору вимог національного кримінального процесуального законодавства. Відповідно до ст. 485 Кримінального процесуального кодексу України, під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених статтею 91 Кодексу, також з'ясовуються: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [1]. Отже, доповнення кола обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні для неповнолітніх кримінальних правопорушників свідчить про те, що законодавець усвідомлює ступінь впливу таких обставин як на дитину, так і на підстави прийняття ним рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння. Необхідно також зауважити і на тому, що у кримінальному процесуальному законодавстві визначено, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза [1]. Таким чином забезпечується об'єктивність

та прозорість ювенального кримінального судочинства та неупереджене ставлення до дитини, яка вступила у конфлікт із законом.

А. П. Закалюк пропонує структура особи злочинця, яка складається з дев'яти блоків (груп) ознак, зокрема: 1) ознаки формування, соціалізації особи: освіта: її рівень, профіль, зокрема загальний рівень і спеціальний профіль; наявність спеціальності (професії); відомості про риси, набуті в батьківській сім'ї, зокрема соціальні риси та характеристики самих батьків, їх ставлення та участь у формуванні та вихованні особи, наявність у батьків антисуспільної поведінки, аморальних учинків, алкоголізму, наркоманії, фізичних чи психічних вад; тривалість перебування особи в батьківській сім'ї після народження, причина вибуття з сім'ї; риси, звички, моральні вимоги, набуті в сім'ї; ознаки, риси, звички, досвід, набуті у звичному мікросередовищі (в дитинстві, юнацтві, у нинішній час), зокрема в безпосередньому оточенні в сім'ї, за місцем проживання, місцем проведення вільного часу; загальні соціальні та соціально-психологічні ознаки звичного мікросередовища; характер (зміст) занять у вільний час, культурні потреби, інтереси, їх задоволення; участь у діяльності об'єднань громадян; 2) ознаки соціального статусу та соціальних ролей: соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання); сімейний стан, наявність дітей, можливостей та засобів їх утримання, навчання, виховання, ставлення до долі дітей, тривалість перебування в сім'ї, стосунки між подружжям; соціальні житлові умови, їх придатність для нормального проживання; належність до соціальних груп суспільно прийнятної спрямованості, зокрема за інтересами, умовами життя, іншою необхідністю; належність до груп асоціальної або антисуспільної спрямованості. Характер занять, діяльності групи, мотиви участі, належності: інтереси, потреби, залежність; роль у групі, тривалість перебування, негативні наслідки, зокрема суспільні оцінки; корегуючий вплив, притягнення до відповідальності (адміністративної, кримінальної), покарання, умов його відбуття, вплив, соціальні наслідки; соціальні плани (перспективи) особи на майбутнє: наявність, предметність, заходи практичного здійснення, суспільна прийнятність, умови та ймовірність здійснення, можливі соціальні наслідки для оточення, особи [2]. Більш складними є випадки, коли неповнолітній вчиняє кримінальні правопорушення у складі групи осіб чи взагалі – організованої групи чи злочинної

організації. У більшості випадків, неповнолітні співучасники не виконують ролі організаторів чи, навіть, - виконавців. Дорослі особи їх використовують як пособників, що надає можливість спростити реалізацію кримінально протиправного умислу, приховати коло осіб, які виконували безпосередню роль у суспільно небезпечній події, а також приховати сліди кримінального правопорушення. Наведене підтверджується і тим, що неповнолітні особи часто залучаються до передкримінальної стадії (підшукування та налагодження контакту із жертвами, підібрання знаряддя кримінального правопорушення, підготування місця суспільно небезпечної події тощо), а також посткримінальної (приховування слідів кримінального правопорушення, забезпечення «алібі» дорослим співучасникам, тимчасове зберігання знарядь кримінального правопорушення тощо).

Відповідно до вироку Коростишівського районного суду Житомирської області від 23 грудня 2021 року (справа № 275/631/17), особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 304, ч. 2 ст. 185 та ст. 198 КК України за таких обставин: *07.07.2017 близько 03-00 години, обвинувачений, сказавши неповнолітньому, який не досяг віку з якого настає кримінальна відповідальність та матеріали щодо якого виділені в окреме провадження вчинити крадіжку автомагнітоли із салону автомобіля марки «Опель Вектра» та знаходився поблизу ставка, що по вул. Тихі Верби смт. Брусилів Житомирської області. Обвинувачений маючи прямий умисел, направлений на таємне викрадення чужого майна, корисливий мотив та мету незаконно збагатитися, тобто усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачаючи їх суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, лишився стояти поблизу ставка, а неповнолітній, який не досяг віку з якого настає кримінальна відповідальність та матеріали щодо якого виділені в окреме провадження, підійшов до пасажирських дверцят автомобіля, які не були зачинені, скориставшись відсутністю власника та інших осіб поблизу себе, таємно, умисно викрав автомагнітолу марки DX-AR 333 вартістю 400 гривень та передав її обвинуваченому. В подальшому через декілька хвилин обвинувачений підійшов до пасажирських дверцят автомобіля, які не були зачинені, скориставшись відсутністю власника та інших осіб поблизу себе, таємно, умисно*

викрав з салону автомобіля марки «Опель Вектра», який знаходився поблизу ставка, що по вул. Тихі Верби смт. Брусилів Житомирської області автомобільну колонку марки Pioneer TS 17311 вартістю 150 гривень. Своїми умисними діями обвинувачений завдав потерпілому матеріальної шкоди на загальну суму 550 гривень та розпорядився викраденим майном на власний розсуд. Крім того, 07.07.2017, після 03-години, перебуваючи біля ставка, який розташований по вул. Тихі Верби смт. Брусилів Житомирської області, обвинувачений, достовірно знаючи від неповнолітнього, що 2 спінінги марки «Флагман», 3 рогачі, здобуті злочинним шляхом погодився на пропозицію останнього забрати їх собі, тим самим отримав майно, здобуте завідомо злочинним шляхом. В подальшому, вказане майно обвинувачений зберігав за місцем свого проживання, до 17 год. 40 хв. 07.07.2017 року, тим самим задалегідь не обіцяно зберігав майно, одержане злочинним шляхом для подальшого його збуту [3]. Наведений приклад свідчить про те, що дорослий кримінальний правопорушник використав неповнолітнього для досягнення свого протиправного умислу на заволодіння чужим майном. Водночас, із урахуванням віку дитини, під час взаємодії із ним в ході досудового розслідування необхідно встановити його здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

До кола ознак вчений також відносить 3) безпосередні ознаки спрямованості особистості: потреби, інтереси, соціальні цінності в основних сферах життєдіяльності: сім'я, навчання, праця, культура, відносини між людьми; ставлення до них, загальнолюдських цінностей, норм моралі, права; діяльнісні прояви в основних сферах життєдіяльності суспільства: зміст, спрямованість, результати, суспільне ставлення, оцінки, заохочення; асоціальні або антисуспільні потреби, інтереси, цілі, діяльнісні прояви: зміст, спрямованість, мотиви, форми реалізації, соціальні результати, соціальна оцінка, ставлення до неї; 4) демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення: стать; вік; 5) психофізіологічні особливості: реакції, адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності, особливості темпераменту, мислення, зокрема вади, психофізіологічні риси, що мають генетичне походження; 6) показники фізичного здоров'я: загальний стан, фізичні вади, що безпосередньо впливають на можливості соціальної адаптації, розвитку, діяльності; хронічні захворювання соматичного типу; захворювання,

що є наслідком антисоціальної (аморальної) поведінки: алкоголізм, наркоманія, венеричні захворювання, ВІЛ/СНІД; 7) показники психічного здоров'я: патологія, що виключає осудність; аномалії (відхилення), що її обмежують, аномалії в межах осудності; 8) індивідуальні психологічні риси: риси характеру, в тому числі негативні та суспільно небажані (неприйнятні), зокрема грубість, нечесність, агресивність, злобність, жорстокість, нахабство, користололюбство, скарєдність, цинізм, егоїзм, мстивість, боягузтво, замкненість, зверхність. Позитивні та суспільно бажані риси: комунікабельність, доброта, довірливість, сміливість, чесність, відсутність користололюбства; вольові якості, зокрема: інертність, властивість підпадати під чужий вплив, млявість, рішучість, наполегливість, здатність підкорювати своєму впливу та ін.; емоційні риси, зокрема: бурхливість, неврівноваженість, дратівливість, образливість, байдужість, черствість, сором'язливість, ревність, чуйність, незворушність; 9) ознаки, пов'язані із вчиненням особою злочину. Здебільшого це кримінально-правові ознаки самого злочину: ознаки складу злочину, об'єктів посягання, суспільна небезпечність останніх (за системою Кримінального кодексу); способи досягнення злочинної мети; мотиви, що спонукали особу до вчинення злочину, його конкретні результати, у тому числі заподіяна ним шкода; вина і роль особи у злочинному діянні, форма останнього (індивідуальна, групова, організована) та ін.; ознаки ставлення особи до вчиненого, зокрема до доказів, потерпілого, завданої шкоди, призначеного покарання; інші кримінально-правові ознаки: наявність колишніх судимостей, характеристика (класифікація) злочинів, за які особа була раніше засуджена; відбуття покарання за попередніми судимостями, застосування різних видів дострокового, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання або звільнення від кримінальної відповідальності [2]. Під час визначення типу неповнолітнього кримінального правопорушника визначення ступеню його психічного та психологічного розвитку є важливим аспектом, як і наявність певних фізіологічних особливостей.

Типологія неповнолітніх злочинців повинна допомогти в прогнозуванні, яке здійснюється в конкретному випадку у двох напрямках: 1) щодо можливої поведінки підлітків, які мають особистісні характеристики, схожі з характеристикою підлітка, який вчинив злочин, у період, який йому передував (профілактичний

прогноз); 2) щодо можливих варіантів майбутньої поведінки підлітка залежно від характеру і тривалості заходів впливу на нього (прогноз, «що обслуговує» призначення і виконання покарання). Щодо впливу негативної ситуації на неповнолітню особу слід зазначити, що сама антисоціальна спрямованість в одних осіб може мати глибоко вкорінений, домінуючий, злісний характер, іншим же вона властива мінімально і викликає вчинення злочину лише в поєднанні з особливо несприятливою зовнішньою ситуацією [4]. Визначення типу неповнолітнього кримінального правопорушника також надає можливість визначити коло заходів, які будуть достатні для виправлення суспільно небезпечної поведінки.

Ураховуючи викладене, деякі вчені виділяють типи злочинців за глибиною та стійкістю їх антисоціальності (ступеня їх суспільної небезпеки). За цим критерієм злочинці поділяються на такі типи: послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний і ситуативний. Іноді вказані типи зводять у п'ять груп, але основа типології зберігається – це ступінь сталості злочинної поведінки в різних ситуаціях. До послідовно-криміногенного типу відносяться особливо небезпечні злочинці, усталена злочинна діяльність яких має характер активної опозиції суспільству, його цінностям і нормам; вони наполегливо втягують у таку діяльність інших осіб, серед яких особливо слід виділити професійних злочинців, для яких кримінально карні дії є єдиним або головним джерелом існування. Для особливо небезпечних злочинців характерним є те, що сприятливі для здійснення злочинів ситуації вони активно створюють самі. До ситуативно-криміногенного типу належать особи, які вчиняють злочини (часто неодноразово) не через стійкі антигромадські установки та уявлення, а у зв'язку із внесенням у життєдіяльність деяких груп негативної спрямованості, ведення способу життя на межі соціально прийняттого та антигромадського. У них поєднуються риси особистості злочинця та особливості особистості законослухняного громадянина. Найпоширенішими представниками цього типу є правопорушники, які в нетверезому стані вчиняють дрібні розкрадання й крадіжки, хуліганство, рідше – грабежі, розбої, деякі насильницькі злочини. При істотній зміні життєвих обставин на краще та ефективному виховному впливу вони здатні втриматися від протиправних дій [5]. Водночас, можна не погодитись із наведеним вище, оскільки послідовно-криміногенний тип може

бути також притаманний і тим неповнолітнім кримінальним правопорушникам, які вчиняють суспільно небезпечні діяння або через збіг певних негативних обставин, таких як, наприклад, брак коштів в родині через залежності батьків, необхідність придбати їжу, одяг чи ліки тощо, так і через примус з боку дорослих осіб. Аналіз судових вироків, винесених за фактами втягнення неповнолітніх у зайняття кримінально протиправною діяльністю свідчить про те, що у низці випадків діти навіть не розуміли, що дії, які вони вчиняють є забороненими та кримінально караними. Із урахуванням наведеного не в повній мірі аргументовано вважати, що послідовно-криміногенний тип є априорі найбільш небезпечним. Ступінь суспільної небезпечності особи доцільно встановлювати виходячи із виду кримінального правопорушення, яке вона вчинила, а також обставин такого кримінального правопорушення (вчинення діяння за наявності кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак).

Ситуативний тип включає осіб, суспільна небезпека особистості яких у поведженні виражена нечітко, проте має місце й проявляється у відповідних ситуаціях. Злочини вчиняються ними не тому, що конкретні ситуації мають вирішальне значення, а через особистісні психологічні особливості, через які вони потрапляють у велику залежність від ситуації та внаслідок недостатнього морального виховання не знаходять соціально прийнятної способу її вирішення. До ситуативних належить значна частина насильницьких злочинців, а також осіб, що вчинили корисливі злочини за об'єктивно складних життєвих обставин, наприклад, при матеріальних труднощах тощо. Злочинна поведінка неповнолітніх осіб здебільшого визначається дефектами емоційно-вольової сфери, занадто низькою емоційною стійкістю, підвищеною збудливістю. До групи, що складають стійкий тип, входять неповнолітні, засуджені за вчинення вбивств, умисне завдання тяжкої шкоди здоров'ю за мотивами помсти, озлоблення, бажання мати гроші, отримати наркотичні засоби чи спиртні напої, із хуліганських мотивів, а також ті, що вчинили суспільно небезпечні діяння до настання віку кримінальної відповідальності чи ті, що раніше вже притягалися до кримінальної відповідальності. Для представників цього типу характерна чітко та стійко виражена агресивно-насильницька направленість, сформованість стереотипу застосування грубої сили. Вони сформувалися в мікросередовищі, де норми моралі та права систематично пору-

шувались. Мотивація злочинної поведінки неповнолітніх головним чином пов'язана з такими негативними емоціями, як роздратованість, злість, помста, заздрість тощо. Агресивно-насильницький спосіб міжособистої взаємодії для таких осіб є завжди доступним та найбільш сприятливим і ефективним. Дії орієнтовані переважно на власні інтереси, мають високий рівень агресії, ворожнечі до усіх навколо, збуджені та занадто емоційні [5]. Отже, із урахуванням наведеного, можна підсумувати, що до актуальних типів неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, доцільно відносити: 1) *ситуативний тип* – неповнолітні, які характеризуються нестабільною кримінально протиправною поведінкою та вчиняють кримінальні правопорушення в залежності від наявності певних об'єктивних факторів; 2) *казуальний тип* – неповнолітні, які вчинили один раз заздалегідь незаплановане кримінальне правопорушення, часто – зі змішаною формою вини (умисел відносно діяння та необережність відносно наслідків); 3) *рецидивний тип* – неповнолітні, які характеризуються стабільною кримінально протиправною поведінкою та систематично вчиняють суспільно небезпечні діяння, часто мають незняту/непогашену судимість; 4) *випадковий тип* – неповнолітні, які були втягнуті в зайняття кримінально протиправною діяльністю дорослими особами.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що на сьогоднішній день визначення типу особи неповнолітнього кримінального правопорушника надає можливість правильно обрати алгоритм досудового розслідування, а також визначити особливості взаємодії із дитиною під час проведення слідчих (розшукових) дій. Необхідно також відмітити і те, що типологія неповнолітнього кримінального правопорушника безпосередньо пов'язана і зі слідчими ситуаціями, слідчими версіями та комплексами слідчих (розшукових) дій, які можуть мати місце під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 258–262.

3. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської області від 23 грудня 2021 року (справа № 275/631/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102186406>
 4. Сизоненко А.С. Характеристика неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2021/3/part_1/7.pdf
 5. Кримінологія : підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 80
 6. Кримінологія : підручник / за заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. Київ : Національна академія управління, 2010. С. 87
 7. Корнієнко М.В. Counteraction Violent Crime Against Children Normative Regulation: Improvement Urgency. *International journal. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2020. С. 58–69
-

Voloshanivska T. V. Typology of minors who commit criminal offenses

The article examines the peculiarities of the typology of minors who commit criminal offenses. It is indicated that the analysis of judicial practice and statistics of law enforcement agencies makes it possible to state that in most cases juvenile criminal offenders differ from adults by typology, which is due to a number of such objective factors as the environment in which they undergo their formation and development, as well as subjective, among which a moral and ethical complex is formed, the attitude towards oneself and others, as well as other factors that influence the decision to commit a criminal offense. Therefore, understanding the type of personality of a minor criminal offender, determining the features that are part of his personality structure provides an opportunity to choose the right methods of communication with him both during the pre-trial investigation and after sentencing. Juveniles are often involved in the pre-criminal stage (searching for and establishing contact with victims, picking up tools of a criminal offense, preparing the scene of a socially dangerous event, etc.), as well as the post-criminal stage (hiding traces of a criminal offense, providing an «alibi» to adult accomplices, temporarily storing tools of a criminal offense, etc.). It is concluded that today, determining the type of person of a minor criminal offender provides an opportunity to correctly choose the pre-trial investigation algorithm, as well as to determine the features of interaction with a child during investigative (search) actions. It should also be noted that the typology of a minor criminal offender is directly related to investigative situations, investigative versions and sets of investigative (search) actions that may take place during criminal proceedings against a minor.

Key words: minors, typology, person of a criminal offender, criminal offense, signs, criminal proceedings, pre-trial investigation, stage.